

DÜNDEN BUGÜNE
TÜRK
KÜLTÜRÜNÜN
GELİŞME ÇAĞLARI

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

DÜNDEN BUGÜNE
**TÜRK KÜLTÜRÜNÜN
GELİŞME ÇAĞLARI**

Genişletilmiş Dördüncü Baskı

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

İstanbul 2001

Bu eser

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayınıdır. Her hakkı mahfuzdur. TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın müsaadesi olmaksızın, tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

İsteme Adresi:

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
P.K. 94 Aksaray-İSTANBUL

Haberleşme:

Tel: (0212) 511 10 06 / 511 18 33 / 512 22 45

Dizgi:

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
DİZGİ SERVİSİ

Baskı:

ÖZRENK Matbaa

ISBN: 975-498-006-3

Milli Yayın No: 88.34.Y.0147.46

RYNH

Faruk53

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ :

GİRİŞ :

TÜRK MİLLETİ VE TÜRK DEVLETİ..... 1

1. B Ö L Ü M

Türk Adı ve Türk Sözü..... 6

“Türk” Adı Hakkında Okuma ve Vesikalar..... 13

I. Malazgirt Savaşı Çağında Bir Vesika..... 14

II. Göktürk Çağ'ından..... 15

Türk Adı ve Tanrı..... 17

III. Çin Tarihlerine Göre “Türk” Adı..... 20

IV. Göktürk Yazıtlarında “Türk” Sözü..... 21

V. “Türk” Sözü'nün manası..... 28

Katadgu Bilig'de “Türk” Adı..... 30

VI. İslâmiyet Çağında, “Türk” Adı..... 31

VII. Eski Türk Kaynaklarında “Türkçe” sözü..... 34

2. B Ö L Ü M

Türk Soy ve Türk Yurdu..... 36

O K U M A L A R :

I. Göktürklerin Türeyiş Söyletileri..... 42

II. Türkler'in Ataları Hakkında..... 45

III. Bütün Hakanlar ile Güzeller, Yafes Oğlu Türk'ün Soyundan..... 47

IV. Türkler'in İlk Atası..... 48

V. Türk ve İran Mitolojisinin Çatışması..... 51

VI. Türkler'e Göre “Zulkarneyn”..... 53

OKUMALAR :

I. Türkler'in Anayurdu (Tanrıdağları ve Türkler).....	56
II. Göktürkler'in Ataları, Tanrıdağları'nda.....	58
III. Türkler'in Anayurdu (Oğuz Destanına Göre).....	59

3. B Ö L Ü M

Mete ve Büyük Hun İmparatorluğu.....	61
Mete'nin oğlu Gökhan (Devletin Genişleme Çağı).....	68
Çiçi Han (Devletin Dağılıma çağı).....	73
Atilla ve Hunlar.....	79

OKUMALAR :

I. Hunlar'ın En Eski Gelenekleri.....	86
Çok Eski Hun Gelenekleri.....	91
II. Büyük Hun İmparatoru Mete'nin Gençliği ve Yetiştmesi.....	93
II. Mete'nin Çin İmparatorunu Kuşatması.....	98
IV. Mete'nin Çin İmparatoruna Mektubu.....	100
V. Çin İmparatoru'nun, Hun Hakanına Mektubu.....	103
VI. Hunlar'ın Ünlü Bir Andlaşması.....	105
VII. Hun Devlet Disilininin, sert Bir Örneği.....	106
Çin Ordusunun Hendeğe Düşürülmesi.....	107
VIII. M.Ö. 53 Kurultayında, Hun Beyleri'nin Görüşleri.....	108

4. B Ö L Ü M

Göktürkler :

1- Türkler, Bir Kültür ve Dünya Devleti Kurma Yolunda.....	110
2- Eski Türk Yazıtları.....	112
3- Göktürk Yazıtları Nasıl Bulundu.....	117
4- Milliyet Şuurunun Doğuşu.....	121
5- Bilge - Kağan ve Kül - Tegin kardeşler.....	128
6- Göktürk Devletinin Doğu Bölgeleri.....	132
7- Batı Göktürk Devleti.....	134

Batı Türklüğünün Doğuşu (Göktürkler'in Batıya Kaymaları)..... 140

Şehirlerin idaresi..... 149

Türkleştirme Yolu ile İdare..... 151

Avrupa'ya Geçen Türkler

1- Avarlar..... 153

2- Hazarlar..... 157

3- Peçenek ve Oğuzlar..... 159

OKUMALAR :

I. Göktürkler'in Gelenekleri..... 162

II. Göktürkler, Hun Soyundan Geliyor..... 167

5. BÖLÜM

Uygurlar

GİRİŞ..... 170

1- Uygurlar ve Doğu Türklüğü..... 173

2- Kültür ve Toplumun Gelişme Çağları..... 175

3- Uygur Kağanlığı'nın Kuruluşu..... 177

4- Din ve Düşünce Reformu..... 181

5- Mani Dinin Uygurlar'ın Hayatını Değiştirmesi..... 184

6- Uygurlar, Ticaret ve Ziraat Şehirlerinde..... 187

7- Orhun'daki Uygur Devletinin Yıkılışı..... 190

8- Turfan'da Uygur Devleti..... 192

9- Onuncu Yüzyılda Uygurlar ve Diğer Türkler..... 196

10- Uygurlar ve "Hitay" Devleti..... 198

OKUMA :

X. Y. Y' da Uygur Başkenti Turfan'a Seyahat Eden Bir Çinli Neler Gördü (M.S. 981-984):..... 202

1- İklim, Ziraat ve Hayvancılık..... 203

2- İçtimai Hayat ve Din..... 205

Buda Dini ve Türk Geleneklerinin Çatışması.....	208
3- Elbise, Kumaş, Müzik ve Kitaplar.....	210
4- Uygurlar ve Madencilik.....	212
Sarı Uygurlar:.....	215

6. B Ö L Ü M

Doğu ve Batı Türk Kültürlerinin Buluşması:

Karahanlılar.....	219

7. B Ö L Ü M

Kuzey ve Avrupa Türkleri:

A. Kuzey Türkleri:

1- Kırgızlar.....	226
2- Kıpçaklar.....	227
B. Batı ve Güney Rusya Türkleri:.....	228
1- Volga Bulgarları.....	230
2- Tuna Bulgarları.....	232
3- Macarlar.....	235

8. B Ö L Ü M

Türkler'de Aile:

Türklerde Ailenin Gelişmesi.....	237
Devletin Güvenliği, Ailenin Güvenliği.....	239
Ailede Kişilerin Güvenliği.....	241
Aile ve Devlet.....	243
Ailenin Bölünmezliği.....	244
Ana, Baba ve Çocuklar.....	246
Kadın ve Zevce.....	251
Evlenme.....	253
Kalın ve Başlık.....	256
Çeyiz.....	263

Söz Kesme.....	265
Nişan ve Ön Akid.....	266
Gelin alma ve Gelin indirme.....	267
Nikah ve Nikah Töreni ve Yürürlüğü.....	268
Düğün.....	269
Çerdek.....	270
Sagdıç ve Sadıçlık.....	271
Dede Korkut Saylamış.....	273
D ü ğ ü n - E v l e n m e T o y v e Ş e n l i k l e r i.....	275
"Dogum" Toy ve Şenlikleri.....	277
"Ad Koyma" Toyları.....	278
Oğlanın, "İlk Avı" için Toy.....	280

9. B Ö L Ü M

Alilde ve Toplulukta "Sofra" ve "Yemek " Disiplini.....	281
Ziyafete Gitme ve Ziyafet Verme.....	282
Aşçı Başları ve Kadeh Sürenler.....	285
Toy ve Şenlik Başları.....	286
Et doğrayıcılar, Sofra Başları.....	287
Oğuz Destanlarında Sofrada Yer Alma ve Yemek Yeme töresi.....	287
Dede Korkut'a Göre Sofrada Yer Alma.....	290
Sofrada Ağır Tutulan Yayla ve Köyde de Üstün oluyor.....	291
Hunlar'da "Devlet Andı" ve "Hakanlık Kadehi".....	292
Kadeh sürme, Oğuz Destanlarında ve Dede Korkut'ta.....	294
Çingiz Han Kültür Çevresinde Kırmızı İçme Ve Kadeh Sunma Törenleri.....	295

10. B Ö L Ü M

Soyların Oluşmaları.....	298
Ordu ve Halk Düzeni.....	301
Devlet Kuran, Tecrübeli Soylar.....	302
Büyük, Orta ve Küçük "Sosyal Birlikler".....	303

OKUMALAR

Oğuz Türkleri'nde, "Boy".....	306
Oğuz Türkleri'nin, "Oba"sı.....	310
"Uruğ", Soy ve Nesil.....	311
Oymak.....	312
Oğuz Soylarında "Kara Uluslar".....	313

II. B Ö L Ü M

Konukluk ve Konuk Hakkı :.....	315
Konuk Hakkı (Proto - Türk Geleneklerine Doğru).....	316
Konuğu Ağırılama Zorunluğu.....	316
Konuk Evi ve Selâmlık.....	317
Anadolu'da "Selâmlık".....	318
Konak Yeri ve İmaret.....	319
Ribar ve Kervansaraylar.....	320
XI. Y. Y. Türkleri'nde Konuk.....	321
"Konuk Hakkı" ve Şölenlik Koyun.....	324

12. B Ö L Ü M

Türk Milleti:

Türk Halkı ve Devlet.....	329
Sınıf ve Sınıf Mücadelesi Görünmüyor.....	332
Türkler'de "Millet Anlayışı".....	335

OKUMALAR :

Savaş, Halkın Güvenliği için, Barış, Halkın Mutluluğu için.....	346
Hun Veziri'ne Göre Halk ve Devlet.....	347
Açları Doyurma, Çıplığı Giydirme.....	349
Kuzey-Türk Destanlarında.....	351
Hakanın, otağını Halka Yağmalatması.....	352
Halkın işlerini Düzenleme.....	354
Halkın Canını Esenliği Gözetme.....	355

Halkın, Hakanın üzerindeki Hakları.....	355
Halkın, Halk üzerindeki Hakları.....	357
"Ululuk, Türk'e Yaraşır; Türk'te Biter".....	357
Türk Milleti ve "Millet olma"	
Göktürk Yazıtlarına Göre Millet Devlet Kurma ve "Millet olma".....	359
Türk Milletini, Koruma.....	361
Türk Milletinin Birleşip, Derlenip ve Toplanması:	
Birikmiş, Birleşmiş Soyum ve Milletim.....	363
Türk Milletini, Derleyip Toplama.....	364
Düzenli Dernek ve Topluluk.....	366
Halkın, Ulusun, Derlenip ve Toplanması	
Halkın, "Savaş" için Derlenmesi.....	366
Halkın Toplanması (Uygur - Şehirli Kültüründe).....	367
Bölük Bölük Toplanma ve Derlenme Yeteneği.....	369
Asker ve Ordunun Toplanması.....	370
Dede Korkut Kitabında Askerin Derilmesi	
"Derlenip, Toplanma".....	370
Halkı ve Milleti İnzibat ve Disiplin Altında Tutma.....	374
Millet ve Devlette "Huzur ve Esenlik".....	376
Türk Milletinin, Devletine Girmesi.....	377
Milletin, Devleti "Görmesi" Devlete Bağlanması.....	378
Türk Milleti "Geldi "Devlete Bağlandı.....	380
Milletin, Devlete Bağlanması içeri Girmesi.....	380
Beyler ile Milletin Uyumsuzluğu.....	
Türk Milletinin "Karnaşması" Ayak Sürçmesi.....	384
Gök ve Yer Karıştığı İçin Başkaldırma.....	385
"Halk İçinde" Bulanıklık Karışıklık.....	385
"Bilmediği İçin"! Halkın Karışması.....	388

Halkın Karışması: Milletin "Yanılması".....	389
Halkın "Yolunu Şaşması".....	391
Halkın, Devlete Karşı Suç işlemesi ve Yanılması.....	394
Halkın, Devletinden Kaçıp (Tezip, Gitmesi).....	397
Türk Milleti Kötü Düşündüğü için.....	401
Halk' ve Devlette Asayiş Bozanlar.....	402
"Güç" Kullanma ve Zorbalık.....	404
Adalet veren "Adil Bey".....	407
"Türk Milleti Yok Olmasın" Diye Tanrı ve Kağanın Çatışmaları.....	409
Türk Milletinin idaresiz ve Düzensiz ölmesi.....	410
"Yanılıp" ölecek olan Türk Milletini, Yeniden Kurma.....	412
Kaçan Türk Milletini, Tanrı öldürmüş.....	413
Devletten Ayrılan Milletin, Ölü Gibi Yürümesi.....	414

13. B Ö L Ü M

Türkler'de "Vatan" Anlayışı:

Türkler'in mukaddes, "Yer ve Suları".....	415
Oğuzlar'ın Ata Yurtları.....	420
Türkler'de "Vatan" Anlayışı.....	421
Yurdun Mübarek ve Kutlu Dağları Yayları.....	423
Türk illerinin Büyük Suları.....	427
Yurdun Kutlu ve Mübarek Pınarları.....	428

14. B Ö L Ü M

Türkler'de "Devlet" Anlayışı:.....

Devlet, "Halk ile Toprak"tan Oluşuyor.....	433
"İmparatorluk" ve Geniş Bölge Teşkilatı.....	438
Otağ ve Sarayda Yer Alma Düzeni.....	442
Devlet Geleneginde "Aile".....	443

O K U M A L A R :

Disilin ve Düzen.....	450

Devletin "Karışması" Bulanması.....	454
Devletin "Babalık" Vazifesi.....	456
Türkler'de "Kâinat Devleti" Anlayışı.....	457
İslâmiyet'e Yeni Giren Türkler'de.....	460
Türk Devleti, "Türk Milleti" için.....	463
Attila'nın Kılıcı, Tanrı Tarafından, Dünya Hakimiyeti Sembolü.....	464
Oğuzlar'ın "Dünya Hakimiyeti Sembolü".....	465
Oğuzlar'ın Sembolleri Göklere Kaplıyor.....	466

15. B Ö L Ü M

Töre ve Yol :

Ailede ve Devlette	469

O K U M A L A R :

Töre ve Yol.....	473
Anayasalar	
Devlet içindeki "Halk" için Töreler.....	474
Türk Milletinin "Töresini Kaybetmesi".....	476
Devlet Töresi "İl Törüsü".....	479
Şehirli Eski Uygurlar'da "Töre" Anlayışı.....	479
Osmanlı Devletinde "Töre ve Yol".....	480
Eski Türk Düşüncesi ve Türk- İslam Sentezi.....	483
Kanun ile Merasim ve Erkân (Töre ve Toka).....	484
Kanun ve (Töre) ve "Adet, Gelenek" (Töre ve Öngü).....	485
Proto - Türk ve Proto - Moğol ilişkileri "Yasa ve Yasama".....	485
Çingiz Han Çevresinde "Yasa" Sözü ve Anlayışı.....	487
Eski Türk Düşüncesi ve İslâm Sentezinde: (Töre):.....	489
Yol ve Töre.....	491
İslâmiyet'ten önceki Türkler'de.....	492
Türkler'in İslâmiyet'e Girişinde Eski Türk ve İslâm Sentezi.....	493
"Yolcu" ve "Yerci" Peygamber.....	496

.. 'âmiyet'e Girerken.....	496
Yü r ve Yöntem.....	497
Töre ve Yosun.....	499
Töre ve "Yordam".....	502
"Usul, Davranış" ve Töre.....	503
Mısır - Türk Sultanlığı'nda, örf Hukuku.....	504
Anadolu'da.....	505
Türk T öresinin İ lahlı Temelleri :	
Türk Devlet ve Milletinin iki yönle oluşması.....	506
Türk Devlet Töresi ve İlahi Sembolleri.....	507
Oğuz Kavimlerinin Düzeni.....	508
Oğuz Han'ın Soylarına Verilen "Adlar, Unvanlar, Damgalar ve Paylar	512
Ö rnekler :	
Çingiz Han Yasasının Başlangıcı ve İlk Gelişmeleri:	
Özet.....	515
"Yasa", söz ve Anlayışının Gelişmesi.....	515
Çingiz Han Devletinde "Töre" Sözü ve Anlayışı.....	518
Altınordu, ilhanlı ve Timurlular'da.....	521
Timur ve Oğulları Çağında.....	524
Oğuz İlinin Yazılı Andlaşması, Ahidnamesi.....	525
Y argı, Y argıcı ve Y asa :	
Yargıçlar.....	528
"Yasa, Yasama".....	531
Eski Anadolu' da "Yasa ve Yasama".....	532
Yasak Şey ve Yasak Kılma.....	537
16. B Ö L Ü M	
Yer Alma ve Oturma Protokolü (Ailede, Toplulukta ve Devlele):	
Dede Korkut'ta Oturma Protokolü.....	538

Güney Anadolu Türkmenleri'nde "Yaylaya Göçme Düzeni.....	541
Anadolu Türkmenleri'nde Beylerin ve Çadırların Yer Alışları.....	542
Güney Anadolu Türkmenleri'nde Çadırdı, "Yer Alma" Düzeni.....	542
Türk Topluluklarının Mevkileri Eski Hizmetlerine Göre Düzenleniyor	543
Altay Yurtlarında "Oturma Düzeni".....	544
Çingiz Han Geleneginde "Yer Alma " Düzeni.....	545
Özbek Hanları'nın Divanda "Yer Alma" Töreleri.....	546

17. B Ö L Ü M

Kurultay (Halk ve Devlet Meclisi) :.....	549

18. B Ö L Ü M

Beylik ve Başlık :

Türkler'de Bey ve Beylik

Göktürk Yazıtlarında.....	554
Türk Mezar Taşlarında.....	556
Uygur Türkçe Yazılarında.....	557
İslâmiyet'e Giriş Çağlarında.....	558
Eski Türk Şiirlerinde.....	558
XI. Y. Y. Türkleri'nin Şiirlerinde.....	559
Kahramanlı Türk Kültür Çevresinde "Bey ve Beylik".....	561
(Kutudgu Bilig'e Göre).....	563

Baş ve Başlık

Peygamberimiz ve Hakanlar Baştır.....	566
"Başlamak" Komuta ve İdare Etmek.....	568

19. B Ö L Ü M

Türk Kağanı (İmparator, Yeryüzünün Sahibi Anlamına):

Yeryüzünün Hakanı, "Türk Kağanı".....	571
Hunların Hakanlık Ünvanları ve Türkler.....	578
1-Hakanın Özellikleri.....	580
2-Vazifeleri.....	583

Türk İskan Politikası.....	584

OKUMALAR :

Göktürk Kağanlarının Görünüşleri.....	589
Göktürk İşbara Kağanın Kişiliği.....	590
Türk Kağanlarının Zayıf Yanları.....	591
II. Y. Y. dan iki örnek.....	592

Tanrı'dan Güç Alan Türk Hakanlarının Ünvanları: 593

Hakan, "Tanrı'nın Kılıcı ve Ordusu".....	598
Oğuz Kağan ve Kağanlığı.....	599
Oğuz'un "Büyük Kağan" olması.....	600
Oğuz Han'ın Akından Yurduna, "Dönüş Toyu".....	601
Gün-Han'ın "Devlet Düzeni" Toyu.....	602
"Toy Defterinde, Yazılı Durma (Devlet Protokolünün Yazılı Olarak Kurulması).....	602
"Tahta Çıkma" Toyları.....	602
Hakanın, Yarlığı ve Buyruğu.....	603
Devletin "İki Direği".....	604
"Kılıç Gücü" ve Hakanlar.....	605
Hakanının, "Ceza Vermesi" ve "Affetmesi" "Kutadgu Bilig'e Göre). 606	
"Mülk" ve "Melik" Deyimlerinin Türkler'de Görünüşleri.....	607
Tahta Çıkma Törenleri (Bir Din Töreni Gibi).....	608

20. B Ö L Ü M

Vezirler (Halktan Gelen, Büyük Memurlar):

OKUMALAR

Mete'nin Oğlunun Veziri.....	620
Göktürk Veziri "Bilge Tonyukuk" (Çin Kaynaklarına Göre).....	622
Göktürk Veziri "Bilge Tonyukuk" (Kendi Yazıtına Göre).....	624
Karahanlı Türk Saray Kültüründe (Vezir ve Vezirlik).....	626
Oğuz Töresinde Vezirin Yeri ve Payı.....	630

Türk Destanlarında Vezir (Halk ve Ozanların "Vezirlik" Anlayışı)..... 631

Oğuz Han ve Oğullarının Vezirleri :

1- Uluğ Türk..... 632

İlahi Emirleri, Han Uyguluyor..... 633

2- Oğuz Han'ın Veziri "Kara - Sülek" 633

3- Gün Han'ın Veziri "İrkül Hoca"..... 635

4- Salur ilinden "Ulade" ve "Ulaş"..... 636

5- Vezir "Korkut - Ata"..... 637

Dede Korkut (Dede Korkut Kitabı'nda)..... 640

Manas Destanında "İyi ve Kötü Vezir"..... 641

21. B Ö L Ü M

Büyük Memuriyetler ve Maliye :

Kağanların "Yiğit" ve Muhafızları..... 643

Büyük Komutanlar ve Memurlar..... 645

Maliye Hakkında, Kısa Bir Sözlük..... 652

Bazı Vergiler..... 653

22. B Ö L Ü M

Ordu Düzeni :

Askerlik Düzeni..... 660

23. B Ö L Ü M

Türkler'in Kutlu Devlet Sembolleri :

Başkent, Saraylar, Hakan Otağları, Tac ve Taht, Sancaklar ve Tuğlar.. 666

24. B Ö L Ü M

Türkler'de Din ve Düşünce :..... 697

Türkler ve Yeryüzü..... 702

Türk Din ve Düşüncesine Göre Dünyayı Yönleme..... 703

O K U M A L A R

Türkler'de, "Bir Tanrı", " Bir Halik" 707

Türkler'in, "Kurt Peşindeki Göçleri".....	708
Göktürkler'de Gögün, Yerin, İnsanın Tek Hakiki.....	711
Türk Kozmogonisi ve Tanrı (Gök, Yer ve Zaman).....	715
Tanrı'nın Birliği'ne "Tanıklık".....	717
Tanrı'nın Bazı Vasıfları.....	717
Tanrı'nın Medhi (Tanrı'ya Ögüş).....	719
Tanrı'nın Vasfı ve Birliği Üzerine.....	719
Kelime-i Şehadet ve Besmele.....	723
Yemin ve And Gibi Tanrı'nın Birliğine İman Getirme.....	723
İslâmiyet'ten önce İman ve İnana.....	724
Ümid Allah'tan.....	725
Tanrı'nın, "Ağırlama" ve "Koruması".....	726
Tanrı'nın Buyruğu.....	726
Tanrı'nın Bağışlaması.....	727
Tanrı'ya Dua, Şükür, Alkış ve Yıkış :.....	729
Dede Korkut'ta Bir And ve Yemin.....	737
Dede Korkut'ta Eski Türk Duaları ve İnancıları.....	738
Dede Korkut'ta Eski Türk Özünde, Diğer Deyişler.....	740
İbadet ve Namaz.....	741
Din Hırsızı.....	743
İlk Türk "İslâmî Cihad" Düşünceleri.....	743
Tanrı'nın Türlü Şeyler Vermesi.....	744
Hacet ve Dilek Toyları.....	745
H a z r e t i P e y g a m b e r :	
Hazreti Peygamber : "Yalavaç".....	747
Hazreti Muhammed, "Savcı".....	748
İslamiyet'ten önce.....	750
"Yolcu", Hz. Peygamber.....	751

Çingiz Han Kültür Çevresi ve Proto-Türk Dini:

"Proto - Türkler" ve Proto Mogollar.....	752
Çingiz Han Geleneginde, "Yer ve Gök".....	753
Tanrı'ya Dua ve Alkış.....	754
"Biz, Tanrı'nın Askeriyiz".....	756

25. B Ö L Ü M

Türklerde Ölüm Anlayışı ve Ölüm Törenleri :..... 758

Atalar için Yapılan Saygı Törenleri.....	762

OKUMALAR :

Türkler'de Ölüm Anlayışı ve Ölüm Törenleri (Seçilmiş Örnek Belgelerle)..	
"Ölme" ve "ölüm" Ne Demektir?.....	764
Kul Tegin için Ağıt.....	766
Göktürk Mezar Taşlarında Ağıtlar.....	766
Göktürkler'de Cenaze Törenleri (Çin Kaynaklarına Göre).....	767
Devlet Cenaze Törenleri.....	769
Oğuz Destanlarına "Devlet Ölü Aşları".....	769

26. B Ö L Ü M

Türler'de Törenler ve Bahar Bayramları :

Törenler.....	772
Bahar Bayramları.....	773

OKUMALAR :

Büyük Şenlikler ve Toylar.....	776
Dede Korkut'ta Oğuz Beylerinin Şenlik ve Toyları.....	777
Cengiz Han Çağında "Altın Otağlı" Toylar.....	778
"Açları Doyurma, Çıplağı Giydirme" Savaş Dönüşü ve Zafer Toyu" Şenliği	779
Türkler'de Toy ve Şenlik, Yeme-İçme Üzerine Değişler.....	780
Kuzey Türk Halk Destanlarında "Toy".....	781
Tahta Çıkma Toyu.....	783
Büyük Devlet Şenliklerinde Ok Atışları ve At Yarışları.....	784

Ö N S Ö Z

“*Türk Kültürünün Gelişme Çağları*” adlı bu eser, “1000 Temel Eser” serisi içinde 1971 de devlet kitapları arasında yayınlanmıştı. Devletin kurduğu komisyonlar tarafından yapılan listelere göre sipariş edilen bu gibi kitaplar, yazarlarından ekseriyetle çok acele olarak istenmiştir. Biz de, eserin noksanlarını ve açık kalan noktalarını bilmemize rağmen, bir an önce basılması için teslim etmeğe çalışmışızdır. Bunun içindir ki, kitabın yeni baskılarına, bazı ilâveler yapılmıştır.

İlâveli bir baskı ile sunulan bu eser, *Türkler’in* daha çok *sosyal yapıları* ve *sosyal gelişmeleri* ile ilgilidir. Kültür Bakanlığı yayınları arasında çıkan “*T ü r k K ü l t ü r T a r i h i n e G i r i ş*” adlı eserimiz ise, *Türkler’in* yalnızca günlük hayatlarını, konu olarak ele almıştır. Bunun için her iki eser de, hem konu, hem gaye ve hem de plan bakımından, birbirlerinden tamamı ile ayrıdır.

Gelişmede, baba ve hoca olan, Türk büyükleri:

Türk milletinin oluşu ile gelişmesinde bazı Türk büyüklerinin rolleri ile tesirleri çok büyük ve çok derin olmuştur. Bunun için kitabın yeni baskısına, Türk büyükleri ile başlayarak girmeyi, daha uygun bulduk. Örnek olarak *M e t e*, 30 yıllık hakanlık devresinde, çeşitli Türk kavimlerini katı bir disiplin altında ve bir pota içinde âdeta yoğurup, kenetlemiş; onları bir *millet olarak*, eğitme

başarısına erişmişti. Onun kurduğu düzen ve *millet olma şuuru*, M. S. 400 yılına kadar, yani 600 yıl devam etmişti. Ondan sonra bu mirâsı G ö k t ü r k l e r almış ve tek bir vücut olma yoluna doğru girmişlerdi. G ö k t ü r k yazıtlarında *Bilge Kağan*, Türk milleti için bir kağandan çok, âdeta *bir baba veya hoca* görünümündedir.

Batıya yayılma çağları ve gelişme:

Göktürkler'in yıkılışından sonra, devletin Batı kesimlerinde yaşayan Türk kavimlerinin, artık *Batı'ya doğru yayılma* hareketleri başlar. Böylece VIII. yüzyılın sonlarından itibaren, Türk tarihinin çok daha parlak ve çok daha şanlı çağlarının, temelleri hazırlanmış olur. Batı'da, Türk nüfusu gittikçe çoğalır. *Büyük devlet kurma ve devlet idare etme tecrübelerine sahip olan bu Türkler*, yerleşik hayata da geçerek, Batı'da yeni kurulacak Türk devletlerinin tabanlarını hazırlamağa başlarlar. G ö k t ü r k devletinden kalan tecrübeli ve gelişmiş diğer Türk unsurları ise, *Karahanlılar* gibi Türkler'in kültür ve savaş özlerini benzeştiren, enerji dolu yeni bir devlet yaratacaklardır. 991 yılından sonra *Türkiye*'n geçecek olan *Karahanlılar* bu tabanı, daha da sağlamlaştıracaklardır. Bütün bu olanları, hatta *Selçuk* devletinin başarısını, batıda Türk nüfusunun çoğalması ile yorumlayan muhterem hocamız Zeki Velidî Togan'ı, burada saygı ile anarız.

İslâmiyeti kabûl etme ve büyük gelişme:

Türkler'in İslâmiyet'i kabûl etmeleri, hiç şüphe yok ki, Türk tarihinin en büyük hâdisesidir. Ancak, *İslâmiyet'in Türkler'i yükselttiği kadar; Türkler de, İslâmiyet'i yükseltmişlerdir*. Ayrıca *Türkler*, İslâmiyet'i kabûl ederken, kendi *düşünce ve geleneklerini*, İslâmiyet ile *bağdaştırma ve benzeştirmeyi* de çok iyi bilmişlerdi. Anadolu Selçukluları'nın başlangıçlarında, *Süryani Mikail'in* dediği gibi, *Türkler'in eski inanışları ile İslâmiyet arasında*, aslında

az bir ayrılık vardı.

İslâmiyet ile Türk geleneklerinin, kaynaşması:

Türk düşüncesi üzerinde yapılan araştırmaları zorlaştıran da budur. *Türkler* yeni bir din veya düşünceyi alırken, kendilerinden çok şey kaybetmeden, ona uymuş ve onunla uyuşmayı bilmişlerdi. *İslâmiyet*'i kabûl eden *Türkler*, *İslâmiyet*'in esaslarına, daha saygılı olmuşlardı. *Buda* dinini kabûl eden *Uygur* hakanları ise, *Buda mabetleri-ni ziyaret ettikten sonra, çekinmeden kuzu çevirmişlerdi. Halbuki Buda dininde, et yemek yasaktı.* *İslâmiyet*'i kabûl eden *Türkler*'de, böyle ağır çelişkiler pek görülmez.

Türk geleneklerinin, “dünden bugüne” izlenmesi:

Biz bu kitabı yazarken ve eski *Türk düşüncesi* ile ilgili vesikaları sunarken, çok şeyler hissettik. Ancak bunların hepsini, açık olarak söylemekten çekindik. Bu görüşlerin açığa vurulma zamanı, henüz daha gelmemişti. Bunlardan birini olsun, örnek olarak bu önsözümüzde açıklayalım: *İslâmiyet*'te “*gazâ*” anlayışı denince, bizim hatırimıza her zaman, eski *Türkler*'in, “*cihân-şümûl (universal)*”, yani “bütün dünyayı içine alan bir devlet” kurma ideali ve düşünceleri gelmiştir. Nitekim *Oğuz Kağan* da, “*çadırı, gök; ve bayrağı da güneş olan*” bir devletin kurulmasını istemişti. Bu gibi his ve düşüncelerin, *Anadol u*'da tamamı ile unutulmuş oldukları da pek söylene-
mez. Elimizde bunu destekleyen, başka deliller de vardır. Ancak biz, bu gibi askıda kalabilecek görüşlerin burada söylenmesinden sakındık. Belgelerimizi okuyanlar *Türk düşünce ve davranışlarının*, 2000 yıldan beri, nasıl geldiklerini göreceklerdir.

Çok eski ve Müslüman Türkler arasında, bağ kurma:

Görülüyor ki, “*İslâmiyet*'ten önce *Türk kültürü veya Müslüman Türkler*'in kültür ve düşünceleri” gibi, bıçak-

la kesilmiş, iki ayrı düşünce düzeni tasavvur etmek, çok yanlıştır. Bu düşünceler, artık birbiri içine girmiş ve birbirleri ile kaynaşmışlardır. Bundan dolayı W. B a n g'ın Türk dili araştırmalarında kullandığı "G ö k t ü r k l e r'den O s m a n l ı l a r'a" deyiş ve görüşünü benimsedik. Bu anlayışı, Türk tarihi araştırmalarında da kullanmağa çalıştık.

Osmanlı devleti, Türk tarihinin altın tacı ve çağıdır:

Yine hiç şüphe yok ki O s m a n l ı l a r, Türk tarihinin ve dünya Türklüğü'nün en gelişmiş ve en güçlü kesimi idiler: Onların kurduğu devlet, bütün, T ü r k t a r i h i n i n altın tacı ve altın çağıdır. Ancak O s m a n l ı l a r'ın, T ü r k l ü k't e n gelen ö z l e r i ile onları başarıya doğru iten ve eski T ü r k g e l e n e k l e r i n d e n gelen, büyük enerji potansiyelini de, iyi tanımak gereklidir. Bu da ancak Türk kavimlerinin, binlerce yıldan beri sürüp gelen üstün hasletlerini, tanımakla mümkündür. Yeniçeri ve devşirme efsanesinin gerçek perdesini açma zamanı da artık gelmiştir, kanaatındayız. Osmanlılar'ın altın çağlarında ne kadar yeniçeri bulunduğ u, az çok bilinmektedir. Büyük savaşlara iştirâk eden Türk çocuklarının sayısı, artık onlardan çıkarılmalı ve arıtılmalıdır. Böylece, yüzyıllar boyunca, çeşitli cephelerde, hayatlarını vermiş olan T ü r k çocuklarının, haklarını da yememiş oluruz.

A n a d o l u'daki, "O ğ u z" geleneğine saygı:

Bu eserimizde ihtiyatı elimizden bırakmayarak, mümkün olduğu kadar S e l ç u k ve O s m a n l ı çağına, geçmemeğe çalıştık. Ancak eser dikkatle okunursa, "S e l ç u k ve O s m a n l ı çağlarının T ü r k k a r a k t e r i n i" tanıtmaya yarayan materyelin, titizlikle bulunup, sıralanmağa çalışıldığı da görülür. Eski Türkler'de, bir devlet sekreteri olan bitikçiler ile damga ve hakkındaki bilgileri okuyanlar, Osmanlılar'daki nişancı ve tuğra an'anesini belki de daha iyi anlayacaklardır. Bu gibi uzantıları, Selçuklu ve Osmanlılar'ı anarak ve Oğuz geleneğinin yanında olarak, bazan açıkça söylemeğe çalıştık. Çoğu zaman ise, açık konuş-

ıyı henüz erken bulduk ve yalnızca benzer malzemeyi vermekle yetindik.

Ordu ile sivil idarenin kaynaşması:

Ordu, adalet ve mâliye, eski Türk devletlerinin temel ve kuruluşunu meydana getiren, üç ana prensiptir. Türkler'-de adâlet ve mâliye anlayışları da, kitabımıza yeni olarak ilâve edilmiştir. Eski Türk devletlerinde *sivil idare* daha çok *mâlî teşkilât* ile kendini göstermekte idi. Halk ve toprak gibi, vergiler ile toplanan para da, hakana aitti. Bunun için *mâliyeciler* bağımsız ve doğrudan doğruya hakana bağlı idiler. *Adaleti, Tanrı adına dağıtan* da, yine hakandı. Adlî teşkilât en belirli çizgileri ile, ancak *Çingiz Han*'dan sonra ortaya çıkmıştır. Osmanlılar'ın, *Çingiz Han* devletinin bir uzantısı olan İlhanlılar'dan neler aldıkları üzerinde ise, okuyucularımız kitabı okurken, epey düşüneceklerdir.

Büyük devlet kurmuş Türkler ve dağılık Türkler:

Türk kavimlerini sınıflarken, başlıca iki yol izledik. Bunlardan birincisi, Türk kavimlerinin gelişmelerine göre yapılmıştır: *"Büyük devlet kurmuş Türkler"* ile *"dağlar ve vadiler arasında kalmış Türkler"* şeklindeki sınıflamamız, hemen hemen bütün eserlerimizde yer almıştır. *Büyük devletler kurmuş olan Türkler*, devlet idare etme tecrübeleri ile donanmış, dünya görüşleri genişlemiş ve aynı zamanda çeşitli medeniyetlerden, çeşitli tesirler almış, Türk kesimleridir.

Dağlar ve vadiler arasında sıkışmış, dış dünya ilgileri az olan *dağılık Türkler* ise, *"Türk geleneklerinin, en eski ve en öz olanları"* ile yaşamışlardır. Biraz daha gelişmiş olan Peçenek, Kuman gibi Türk kesimlerini de bu gruba katabiliriz. *Onlar Türk ruhunun tohumları* ise, *büyük devlet kurmuş Türkler de, başa kları idiler*. Kitabımızın bu yeni baskısında bunlara da yer verilmiştir.

"Doğu ve Batı Türk kültür çevreleri" ayrımı:

“Doğ u ve Bat ı T ü r k k ü l t ü r ü” anlayışı da, bütün kitaplarımızda, büyük bir yer tutar. Bu iki Türk kültürü, M. S. 744'ten sonra, **“ayn ı k ö k t e n u z a m ı ş , i k i d a l v e y a b u d a k g i b i”**, yeşermiş, yayılmağa başlamıştır. Selç u k çağı vakfiyelerindeki yer ve kişi adları ile **O s m a n l ı** sarayındaki dil ve an'ane, **B a t ı** veya **O ğ u z k ü l t ü r ü**nün en güzel örnekleridir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise **A n a d o l u**, İlhanlılar'ın eline geçer. Böylece doğudaki Türk kültürünün çeşitli gelenekleri **A n a d o l u**'ya yayılmağa başlar. Oradan da Osmanlılar'a geçer. Yeni baskımızda, bu gibi sızma ve yayılmalar üzerinde de, durulmuştur.

A i l e d e n , d e v l e t e :

“T ü r k l e r ' d e a i l e k u r u l u ş u i l e a n l a y ı ş ı”, biraz daha geliştirilmiştir. Bu bölüm, elbetteki yeni bir giriş ve yeni bir denemedir. Bunun için, her türlü kaynağa el atılmış ve her çeşit bilgidен yararlanmak istenmiştir. **T a r i h i n** yanında, **f o l k l o r** da, yer almıştır. Bir Örnek verelim: Geçen yüzyılda şaman Türkleri'nde, **k ı z ı n r ı z a s ı n ı g ö s t e r e n s e m b o l**, **“m e n d i l”** idi. **A n a d o l u** 'da iş e, kız evinden giden tepsi içindeki bir **“ç e v r e”**, **k ı z ı n r ı z a s e m b o l ü”**, olmuştu. Ayrıca bez mendilden çevreye geçmenin, bir gelişme olup, olmadığını da, düşünmemiz gerekir. **A i l e b ö l ü m ü**, işlenmesi ve kurulması çok zor; fakat çalışması o kadar zevkli, bir iş halinde idi.

“A i l e n i n m u k a d d e s - l i ğ i i l e ü l g i l i a n l a y ı ş , M e t e ' n i n o ğ l u n u n ç a ğ ı n d a n , b u ğ ü n e k a d a r g e l i y o r d u . A i l e n i n k i ş i l e r i , b ü t ü n a i l e c e , a d e t a s i g o r t a l a n m ı ş g i b i i d i l e r . Kadının erkeğe; erkeğin de kadına karşı sağlam dayanakları vardı. **B o ş a n m a** ve **z i n â** kolay değil; **o ğ u l** ise, eski **R ö m a**'daki gibi köle değildi. Baba, babalığını yapma zorunda idi. Cemiyet oğula, babasına karşı müeyyide kullanma hakkını da vermişti. **Z a m a n z a m a n “a i l e , d e v l e t i n s a v u n m a s o r u m l u l u ğ u n u”** bile, yüklenmiş gibi idi. Buna benzer daha birçok meseleler, bu yeni bas-

kıda yer almaktadır.

Biz bununla bir giriş ve bir deneme yaptık. Bizden sonrakiler bunun, elbette ki noksanlarını tamamlayacak ve fazlalarını da, ayıklayacaklardır. Bir gerçek varsa, ister 2000 yıl önce, ister şimdi; ister G ö k t ü r k l e r'd e, isterse İ s l â m i y e t't e, *T ü r k d ü ŧ ü n c e s i* ile *a i l e k u r u l u ŧ u* nun, benzer ve sağlam temellere oturduğu idi. Sağlam "*a i l e g e l e n e k l e r i*" ne sahip olmayan kavimlerin, ne tarih yapma ve ne de uzun yaŧama haklarının, olmadığı da bir gerçektir.

Yeni materyele rağmen eserin bu yeni baskısında da, söylemek istediğimiz birçok ŧeyleri söyleyemedik. S e l ç u k ve O ŧ m a n l ı T ü r k l e r'inde, çok ŧeyler gördük; ancak konuşmayı henüz erken bulduk.

Ankara, Sıhhiye.

15 Temmuz 1987

GİRİŞ`

TÜRK MİLLETİ VE TÜRK DEVLETİ

(Mukaddes soyumuz ve ebedî devleti)

Atlı Türkler'de, sosyal dinamizm:

“*A t v e T ü r k l e r*”, Başlangıçtan beri birbirini tamamlayan iki varlık idiler. Tarihin çeşitli medeniyetlerinde, at görülmüştür. Ancak “*yiyeceği, giyeceği ve bütün varlığı ile at sürülerine dayanan kavimler*”, yalnızca Türkler ile komşuları olmuşlardı. *At sırtında geçen bir hayat, baş döndüren bir sür'at, yayladan kışlağa ve kışlaktan yaylağa doğru sürüp giden bir kovalamaca, onların günlük ve olağan hayatları idiler. Onlar için olağan olmayan şey, ufuktaki dağlar ile vadilerin ötelerinde uzanan ülkeleri, görememe ve çeşitli zenginlikleri de elde edememe idi.*

Törelerin, atlı düzene göre oluşması:

A t l ı T ü r k l e r'in d ü ş m a n l a r ı, yine atlı olan komşuları idiler. Bu sebeple atlı düşmanları, onları bir anda bastırabiliyor ve herşey de o anda yok olabiliyordu. Yaşamak isteyen-

ler, her an savaşa hazır olmalı idiler. Nitekim *D e d e K o r k u t* da, “*Oğuz’un düşmanı uykudur*” demişti. *Toplum, bir anda s a v a ş d ü z e n i n e g i r m e l i* ve bu, *s o s y a l b i r g ü d ü* halinde olmalı idi.

Eski Türkler’de yalnızca erkekler değil; kadınlar ve çocuklar da kendilerine düşeni yapmak zorunda idiler. Düşünmeğe vakit yoktu. Fakat *Türk töresi*, herkesin ne yapacağını göstermişti. Herkes topyekûn bir savaş ve savunma hazırlığı içinde yaşıyordu. İşte Türk devlet düzeni ile devlet anlayışı böyle tabii bir temelden yeşeriyor ve geliyordu. “*Fırtına gibi gelen ve kuş sürüleri gibi birden bire kaybolan*” Türkler’i, koşar adım yürüyen İspartalı savaşçılar ve eski *Y u n a n* toplumu ile karşılaştıramayız.

Hayvancı Türkler ve kurtlar:

Türkler ile atlarının diğer büyük bir düşmanı da *kurt* idi. Belki haydutlar ile düşman bastırılabilirdi. Ama *kurt* sürülerini peşine takan, *yeleleri gökleşmiş ihtiyar kurdun* uygulayacağı taktik ve hile, önceden bilinemezdi. *Gök sakallı K o r k u t A t a*, *D e d e m K o r k u t*, *H ı z ı r* ile, hayvanlardan “*g ö k y e l e l i k o n u ş a n a t*” ve “*g ö k y e l e l i k u r t*”, Türkler’de bilgeliğin sembolleri olmuşlardı. Bu inanışlar, *A n a d o l u*’ya da Türkler ile birlikte gelmişlerdi.

“Baba ailesi”nin erken oluşması:

Eski T ü r k a i l e s i bir baba ailesidir. Ancak Türkler’de babanın otoritesi, sonsuz değildi. Fakat devlet, çocuğun yetişmesinde sorumlu olarak babayı görürdü. *Ailede tek bir kadın ve tek bir anne vardı*. Zihinlerde *boşanma* ve *zinâ* gibi anlayışlar ise, henüz daha doğmamıştı. Baba ölürse oğullar, kardeş ölürse diğer kardeşler, ölenlerin çocuklarını alıp bakmak zorunda idiler. *H ı r s ız l ık* ve *s a v a ş t a n k a ç m a*, ölümle sonuçlanırdı. Türk ailesi baba, ana ve çocuklardan meydana gelirdi. Fakat herşeyin temeli de, bu aile idi.

Türk ailesi, devletin temeli:

Türk devletleri ile imparatorluklarının çekirdek ve mayası da, yine bu birleşen ve büyüyen tecrübeli *Türk ailelerine* dayanırdı. Büyük topluluklar haline girmiş olan Kınık, Kayı, Bayındır gibi boylar, bunun canlı örnekleri idiler. Devlet, insanların inançlarına ve ailedeki töreye göre şekillenmişti. Bunun için Türkler yaşadıkça, *devletleri* de *ebedî* yani “*bengü*” olarak kalmıştı ve kalacaktı. Devlet, bir içgüdü haline gelmiş olan Türk töresine ve gelişmiş tecrübeler üzerine kurulurdu.

T ö r e ise *bir örf hukuku* idi. Ancak *B u m ı n* ve *İ s t e m i* Kağanlar, *gibi devlet kuran Türk büyükleri*, bunu yeniden düzenleyebilir ve buna birşeyler katabilirlerdi. Bundan sonra devlet, onların koydukları töreye göre idare edilirdi. Nitekim *O s m a n l ı* devletin güçlü zamanlarında konmuş olan “*Örf-i Sul-tanî*” gibi kanunlar da, temel ve prensipler bakımından eski kanunların birleştirilmesi ile meydana gelmişlerdi.

Tek Tanrı, tek töre, tek otorite:

“*T ö r e*” *bir yoldur*. Çinliler buna “*tao*” derler. Ailelerin bağlı kaldıkları bir töre olduğu gibi, ayrıca *devletin* de bir *töresi* vardı. *Tanrı’nın izni* ile ve Tanrı tarafından tahta çıkarılmış olan Türk hakanları, devleti, *Türk devletinin töresi* üzerine idare ederlerdi. Bundan dolayı devlet içinde, hakandan başka ikinci bir *din otoritesi* olamazdı. En büyük *d i n* *otoritesi* ancak Tanrı tarafından kutlanmış olan hakan olabilirdi. Eski Türk devletlerinin *şamanist* oldukları hakkındaki iddialar da yanlıştır. *Tek bir Tanrı, tek bir güneş* ve *yerde de tek bir hakan otoritesi olmalı idi*. Yavuz Sultan Selim’in niçin Halife olduğu da, herhalde bir tesadüf olmasa gerekti. *O s m a n l ı* devletin başlangıçta yalnızca şariat ile idare edildiğine dair iddialar da yanlıştır. Çünkü *Ö r f î k a n u n l a r*, *padişahın iradesi* ve *isteği* ile konurdu. *Kadılar* da eski *Türk yargıcı* ları gibi askerî, idarî ve mirâs davalarına bakarlardı. Bunun içindir ki ilk Osmanlı kadılarının, eski Türk devletlerindeki yargu-

cı veya yargıcı adı verilen hâkimlerin bir devamı oldukları ileri sürülmüştür. Doğru olan bu görüş, gittikçe güçlenmektedir. Ancak Oğuzları, Çingiz Han geleneğine bağlamak, doğru olmasa gerektir.

Türk devlet teşkilâtı, tabiat ve takvim düzeninden:

Eski Türk devlet teşkilâtının dayandığı fikir ve düşünceler, her yönü ile gerçekçi idiler: Çünkü atlı ve savaşçı Türkler'in, Hintliler ve Çinliler gibi mistik düşüncelere dalmak için vakitleri yoktu. Türk mitolojisi de gerçekler ve büyük tabiat varlıklarının üzerine kurulmuştur. Örnek olarak, Oğuz Kağan'ın altı oğlu vardı: Bunlar, Gün, Ay, Yıldız, ve Gök, Dağ, Deniz gibi, tabiatın büyük varlıklarını temsil ediyorlar ve onların adlarını taşıyorlardı. Bu oğullardan yirmidört Oğuz boyu ve Türkler türemişlerdi.

Oğuz destanı'nda geçen, üç, dört, oniki ve yirmidört oğul ve aile sayıları, zaman ve takvim birimleri veya bölümleri idiler. On iki ay veya yirmidört saat gibi... Met'e ile Atilla'nında devlet ve ordu düzeni, yirmidörtlü, altılı ve dörtlü idi. Eski Türkler'de "halk, bir ordu ve ordu da, halka göre" düzenlenmişti. Askerî ve sivil teşkilât diye birşey kesin olarak görünmüyordu. On, yüz, bin ve onbin gibi sayılar ve birimler, halkın da; ordunun da bölümleri idiler.

Tek dünya, tek devlet:

Bir dünya devletini kurma ideali, her çağda Türk devlet fikrinin temelini oluşturmuştu. Nitekim Oğuz Kağan destanında bile, "gök ise bayrağımız olsun" deniyordu. Gök kubbesinin altını, tek bir Türk devleti gibi görme düşüncesi, Türkler'de çok eski ve köklüdür. Gök tük yazıtları da şöyle diyorlardı:

"Gök ve yer yaratıldığı zaman, ikisi arasında da kişiöglü, yani insanoğlu yaratılmıştı. Kişiöglü üzerine de Bumın ve İstemi Kağanlar, (hakan) olarak oturmuşlardı..." Bu sözlerden de anlaşılı olarak görüyorlardı. Türkler'de hümanist düşüncenin bulunmadı-

ğını söyleyenler haksızdırlar. Aksi halde çeşitli kavimlerden oluşan bir imparatorluğu idare etmek mümkün değildir. Bunun en güzel örneği de O s m a n l ı devletidir. Hatta K ö p r ü l ü'nün belirttiği gibi Osmanlılar'dan önce, *B e y ş e h i r* gölündeki *Türkmenler bile B i z a n s* tebaasını kendilerine çekebilmişlerdi.

Tek hâlik, tek yaratıcı:

Ancak G ö k t ü r k yazıtlarının yukarıdaki sözlerinde, *yer, gök ve insanlığı*, kimin yaratmış olduğu ise söylenmiyordu. Bu düşünce, İslâmiyet'ten farkı olmayan, yüksek bir hâlik yaratıcı anlayışı idi. *Ancak, Tanrı'nın insanlığı idare etmek için Türk hakânı nı tayin ettiğini*, söylemekten de geri durmuyorlardı.

1. BÖLÜM

TÜRK ADI VE TÜRK SÖZÜ

(Mukaddes soyumuzun, ebedî adı)

Türk kavimler birliğinin ve soylarımızın adı:

Türk sözü tarihin en eski çağlarında da belirli bir kavmin adı veya kavimler birliğini gösteren bir ad olarak vardı. Fakat hangi eski Çin işaretinin, *Türk* sözü olduğunu bulmak çok güçtür. Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra karanlık bir çağ başlamıştı. Ancak İsa'dan sonraki V. yüzyıl başlarında, *Ortaasya*'daki *akraba kavimler* yine derlenip, toplanıp yeni bir birliğe doğru gitmişlerdi. Herhalde Çinliler de bu kavimler arasında bir ayrılık görmüyorlardı ki, hepsini birden aynı ad altında adlandırıyorlardı. *Ortaasya*'daki *Türk* kavimlerinin hepsine önce "*Kaoçi*", yani "*Yüksek arabalılar*" demişler; *Göktürk* çağına yaklaştıkça da onları, "*Tiele*" gibi, yeni bir ad ile adlandırmışlardı. Bu yeni adın Çin tarihlerinde çeşitli yazılışları vardı. Çince *Tiele* sözünün, *Türk* sözü olduğunda, bütün *Japonlar* birleşmişlerdir. Bu görüşlerin, gerçekle ilgileri de

yok değildi. V. yüzyılda Çinliler, V o l g a kıyılarından Ç i n sınırlarına kadar uzayan, bütün Türk kavimlerini, artık bu adla adlandırıyorlardı.

Türkler ve Proto - Moğollar:

Türkler'in doğusunda yaşayan, güçlü M o ğ o l kavimleri de vardı. Nitekim O r h u n kıyılarında, başkentlerini kurmuş olan Çinliler'in *Juanjuan* dedikleri *Proto - Moğol A v a r - l a r* (?), Doğu Asya'yı idareleri altında tutuyorlardı. Yine M o ğ o l asıldan gelen birçok kavimler ise, Uzakdoğu ile Çi'nde, çeşitli roller oynuyorlardı. Görülüyor ki Türkler ile Moğollar, G ö k t ü r k devletinin kuruluşundan önce bile, iki ayrı grup halinde toplanmış ve birbirlerine karşı cephe almış durumda idiler. Gerçi doğuda, bu T ü r k ve M o ğ o l kavimleri içiçe girmiş ve karşılıklı dayanışma ile, *T o p a devleti* gibi devletler de kurmuşlardı. Ancak Ortaasya ile Batı Asya'da T ü r k ve M o ğ o l kavimlerinin rēkabeti, artık kesin olarak görülmeye başlamıştı. O r h u n'daki *Juanjuan* devleti, *İpekyolu*'nun kontrolünü eline geçirmek kontrolünü eline geçirmek istiyor; Batı'daki Türk, kavimleri ise, onlara karşı koymağa çalışıyorlardı.

Göktürkler'den önceki Türkler:

Görülüyor ki IV. yüzyılın başından G ö k t ü r k devletinin kuruluşuna kadar, -yani aşağı yukarı 150 yıl- V o l g a kıyılarına kadar uzayan ve tek bir ad ile adlandırılan büyük bir *T ü r k kavimler birliği* kendini gösteriyordu. Türkler için söylenen "*Tiele*" adının da, Çinliler'in dilinde bozulmuş "*Türk*" adından başka birşey olmadığı, artık gözlerden kaçmıyordu. Göktürk devletinden önce de, yer yer siyasî birlikler kurmuş olan Türk kavimlerinin bu denizi, özellikle B a t ı T ü r k i s t a n'daki *Akhunlar* ile sıkı ilişkiler kurmuşlardı. Bu Türk kavimlerine ait Çin belgeleri, ile ilk defa bizim tarafımızdan ele alınmış ve ayrıca Türkçe'ye çevrilmiştir.

Göktürkler, "Türk" adını pekiştiriyorlar:

Ortaasya'da idareyi hangi Türk kesimi ele almışsa, onlara bağlı olan bütün Türk kavimleri de, aynı adla anılmışlardı. Nitekim Selçuk ve Osmanlı çağında durum, yine böyle olmuştu. Tatar devleti ile herkes Tatar olmuş; Moğol devleti ile de herkese artık, Moğol denmeğe başlanmıştı.

Göktürk devletini kuran Türk kesimleri, bambaşka idiler. Güçleri ve tecrübeleri büyüktü. Çinliler Göktürkler'e, Tuky veya Tü-chüeh derlerdi. P. Pelliot'a göre Göktürk devletini kuran Türk kesimleri, başlangıçta Çinliler'e çok uzak idiler. Bunun için Çinliler, Türkler hakkındaki bilgileri Çin'e yakın olan Moğol kavimlerinden öğrenmişlerdi. Moğollar ise Türk sözünü, "Türküt" şeklinde -çoğul bir hale sokarak - söylüyorlardı. Bunun için de Çinliler "Türkler" demek için, Moğollar'ın "Türküt" sözünü, Tuky şeklinde yazmış ve söylemişlerdi. Ancak elimizde Moğol kavimlerinin Türkler'e, "Türküt" dediklerine dair herhangi bir belge yoktur.

Türk adı ile ilgili efsaneler:

Türkler'in türeyişleri ile ilgili, Çin tarihlerinde, birçok efsaneler vardır. Bunlardan bazıları, yüksek bir devlet mitolojisi halinde görülürler. Bazıları ise, birkaç efsanenin karışması ile meydana gelmişlerdir. Bunlara göre, "Türkler'in ilk ataları, Yaz ve Kış Tanrıları ile evlenmiş ve bu kadınlardan da dört oğlu olmuş." Efsanenin bu bölümü, "Oğuz Kağan'ın, gök ve yerin kızları ile evlenmesine" benzemektedir.

"Dört oğuldan birisi kuğu olup uçmuş, diğer ikisi de Kem ırmağı kıyılarında oturarak, Kırgız Türkleri'nin ataları olmuşlar. Dördüncü oğul ise halkı ile birlikte oturmuş. Günlerden birgün, çok büyük bir soğuk başlamış ve halk donarak, ölme tehlikesi geçirmiş. Başlarında bulunan dördüncü oğul, hemen orada ateşi icâd etmiş ve halkını donarak, öl-

mekten kurtarmış. Bundan dolayı halk da başlarında bulunan beylerine, "Türk" adını vermişler.

E f s a n e bu motifleri ile İslâmiyet çağındaki Yafes ve Türk'ün hayatını hatırlatmaktadır. Çünkü onlar da, *ateş ile tuzu bulan ilk atalar* olmuşlardı. Fakat Yafes ve Türk gibi İslâmiyet motifleri, Çin tarihlerinde anlatılan ve hem de çok eski bir karakter gösteren böyle bir efsanede, ne arayabilirdi? Çin tarihleri efsanenin burasında sözü değiştirir ve "Türk'ün annesinin bir kurt olduğunu" da söylerler. Ayrıca Türk ün, *en büyük oğul* olduğunu da ilave ederler. Halbuki "Yaz ve Kış Tanrıları'nın kızları" ndan söz açarken, ayrıca bir kurt annenin de bulunduğu hiç dokunmamışlardı.

Anlaşıldığına göre büyük devlet hayatı yaşamamış, geri Türk kavimlerinden bazıları, yüksek Türk devlet mitolojisine, kendi inanışlarını da katarak bazı yeni kompozisyonlar kurmuşlardı. Çinliler de onlardan ne işitmişlerse, aynını kendi tarihlerine geçirmişlerdi. Çünkü bu efsanede, Türkler'de görülmeyen ana ailesinin izlerini de görmekteyiz.

Demirci Türkler, Göktürk devletini kuruyorlar:

Yine Çin tarihlerine göre, Göktürk devletini kuran Türk boyları, "Altay dağlarının eteklerinde oturup, demircilik yaparlarmış... Altay dağları burada tıpkı bir miğfere benzermiş, bundan dolayı da bu dağın eteğinde oturanlara, Türk adı verilirmiş." Çin tarihlerinde görülen bu bilgiler, yalnızca bir efsane biçiminde değil; daha çok tarihle karışık yeni bir haber şeklinde verilmektedir. Eski İran dillerinde miğfere "terk" denirdi. Fakat böyle bir benzeştirmenin, nasıl ortaya çıktığı ise pek anlaşılmamaktadır. Belki de Çinliler böyle bir benzeştirme ve söylentiye, eski Batı Türkistanlı tüccarlardan duymuşlardı. Bunların dışında, Çin tarihlerinde Türk adı hakkında başka bir açıklama göremiyoruz.

Türkler ve "Göktürkler":

Anlaşıldığına göre Göktürk çağında Türk adı, yal-

nızca Türk kavminin adı olarak değil; daha çok *Türk devletini* karşılayan geniş bir deyim olarak söylenmişti. 585 yılında ünlü G ö k t ü r k kağanı *Işbara* ya Çin İmparatoru tarafından yazılan mektupta “*Büyük Türk Kağanı*” diye söze başlanıyordu. Artık bu çağda Çinliler de Türkler’in büyüklüklerini kabûl etmişlerdi. *Işbara Kağan* ise, Çin İmparatoru’na verdiği cevapta, “*Türk devletinin Tanrı tarafından kuruluşundan bu yana elli yıl geçti*”, diyordu. Çin grameri bakımından, bu her iki belgede de Türk sözü, bir kavim adı değil; ancak “*Türk devleti*” olarak anlaşılabilirdi. Bu görüş, kesindir. Ancak bu mektuplardan 150 yıl kadar sonra yazılmış olan G ö k t ü r k yazıtlarında ise, “*Türk*” sözünün bir kavim için mi; yoksa devlet adı olarak mı söylendiği, açık olarak anlaşılamıyordu.

“Türküme ve Milletime!”:

G ö k t ü r k yazıtlarında Türk sözünün daha çok “*Türk budun*” şeklinde söylendiği ve Türk sözünün, “*budun*” millet anlayışı yani “*Türk milleti*” ile tamamlandığı da bir gerçektir. *Türküme, budunuma kazandım*” denirken yalnızca “*devletim ve milletim için kazandım*” mı, deniyordu; bunu da açık olarak bilemiyoruz. T ü r g e ş l e r soy bakımından Türk’tü. Onlar için ise, “*T ü r g e ş kağanı Türkümüz, budunum*” idi, deniyordu. *Türk ve budun* ayrı ayrı şeyler miydi? Bu konularda memleketimizde, herkes birşeyler söylüyor ama, derin ve doğru değildir. “*Türk Oğuz Beyleri, budunu işitin*” denirken, bu cümlede söz konusu edilen “*budun*”, O ğ u z kavmidir. Ancak bunun başına ayrıca bir “*Türk*” adı niçin konmuştur? Bizce bu, ancak bir devlet tanıtması olmalıdır. Çünkü Oğuz ve Türgeşler, Göktürk devletini meydana getiren, ayrı birer Türk kesimleri idiler.

Türk adı, bütün mukaddes varlıklarla, birlikte:

“*Türk töresi, Türk Kağan, Türk Bilge Kağan, Türk ili, Türk beyleri ve budunu, Türk Sir budunu, Türk Tanrısı, Türk yeri, Türk ıduk*

yeri subı, -(yani Türk'ün mukaddes yer ve suları)-, Türk adı" gibi sözler de, Göktürk yazıtlarında geçmektedir. Bunlar, yalnızca devleti kuran küçük bir Türk kesimi için söylenmiş sözler olarak görünmüyorlardı. Bunlar büyük bir devlet, Göktürk imparatorluğu için söylenmiş tanıklar olsa gerekti. Ayrıca "kutlu devlet; kutlu toprak ve kutlu bir halk", Türk devlet anlayışının temelini meydana getiren üç şey idiler. Biz böyle bir sonuca, ancak bütün bilgileri istatistik bir metodla inceledikten sonra varabiliyoruz. Zaman zaman Çin tarihlerinde, Türk kağanları ile Göktürkler'e bağlı T a r d u ş'lar gibi büyük Türk kavimleri de "Türk Tarduş" diye, "Türk-devletinin adı ile tanıtılıyordu.

Türk sözü, "erklig" mânâsına:

Ş e h i r l i U y g u r l a r'd a, devlet ve millet anlayışı, artık oldukça zayıflamış ve gevşemişti. Türk adı onlarda çoğu zaman yalnızca "erk", yani "güç ve kuvvet" sözü ile birlikte geçmeğe başlamıştı: "Erk, Türkleriniz" veya "Erkler, Türkler" gibi... Uyğurlar'a göre "erkler ve Türkler", halk içinde okumuş, yükselmiş, güçlü kimseler demekti. Ayrıca Türk sözü, "erk" yani "güç" lü karşılığı olarak da, söylenmiş olabilirdi. Ancak bir gerçek varsa, bu çağda da, Türk sözünün, "güç, kudret" mânâsında söylenmiş olması idi. Güçlü kimseler de bu anlayışın içinde kalıyorlardı. "Olgunluk" da bir "Türklük" idi. Olgunlaşmış gençler için, "Türk yiğit" veya "Türk kızlar", gibi sözler söyleniyordu. U y g u r l a r'ın bu anlayışı K a ş g a r l ı M a h m u d çağında da devam etmişti.

"Türk" adı ve Tanrı:

A l p A r s l a n ve K a ş g a r l ı M a h m u d çağı, yani XI. yüzyılın ikinci yarısı Türkler'in, "Türklük şuuru ile gururunu" tam olarak duydukları bir dönemdir. Kaşgarlı Mahmud'a göre Türkler'e "Türk adını ulu Tanrı vermiştir": (I. 351). Aynı kaynak bunu tanıklamak için, ayrıca bir hadis de veriyordu. Bu hadis ne kadar doğrudur bilemeyiz ama, değerli olan G ö k

türkler gibi bu çağda da, Türk kavminin buna inanmış olması idi. Yine bu çağda Bizanslılar, kuzeyden Avrupa'ya gelen; güneyden de Anadolu'nun içlerine yayılan Türkler'in hepsine birden, yalnızca "Türk" demişlerdi. Biz Selçuklu, Osmanlı demişiz ama, Bizanslılar daha doğruyu görüp, böyle bir ayırma yapmamışlardı.

"Türkiye" adı ve yeri:

"Türkiye", Türkler'in oturduğu memleket veya Türkler'in yurdu demektir. Bu söze, Bizans ve Latin kaynaklarında çok rastlanır. Marko Polo Anadolu'dan geçerken Anadolu'ya "Turcia Minor", yani Küçük Türkiye; Ortasya'nın içine girince de, Ortasya için "Turcia Major", yani "Büyük Türkiye" demişti. Bu sözün içinde herhalde "Türk devleti" anlayışı da saklı idi. Çünkü buralarda yalnızca Türkler oturuyorlardı. Bu konuda söylenecek çok söz vardır. Ancak mesele- nin bütün gelişmesi, bu söylediklerimizden ibarettir. Araplar da Türk dünyası için, "Arz üt-Türk" demişlerdi.

“TÜRK” ADI HAKKINDA O K U M A VE VESİKALAR

Şimdi, T ü r k adı hakkındaki bilgileri, eski vesika ve kaynaklardan okuyalım. Görülecektir ki T ü r k adı, tarih boyunca şan ve şeref içinde yaşamış, kan ve kültür bağları ile birbiriyle kaynaşmış, devleti için canını her zaman vermeğe hazır, bir topluluğun adıdır.

“T ü r k l ü k ş u u r u”, bu bağı pekiştiren ve yaşatan bir duygudur. “M i l l î g u r u r”, büyük devletler kuran, bu kitleyi harekete getiren ve dinamizmini yaratan, ezelî ve ebedî bir mayaya idi.

“G ö k t ü r k”, “S e m â v î T ü r k”, G ö k t ü r k çağının bir düşüncesi idi. Bununla ilgili vesikalar okuyacaksınız. M a l a z g i r t savaşının yapıldığı sıralardaki yazılan vesikaları da okuyacaksınız. Göreceksiniz ki, bu iki çağ arasındaki T ü r k d ü ş ü n c e s i arasında, pek fazla bir ayrılık yoktu. Bu inanış ve prensipler, şimdi de devam etmektedir.

I

MALAZGİRT SAVAŞI ÇAĞINDAN BİR VESİKA ,

TÜRKLER'İN, “GÜNEŞBATMAZ İMPARATOR-
LUĞU”:

Tanrı'nın, “devlet güneşini”, Türk burçla-
rında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde, g ö k -
lerin feleklerini döndürmüş bulunduğunu, gördüm!

TÜRK ADINI, TANRI VERDİ:

“Tanrı onlara, Türk adını verdi: Onları
yeryüzüne, hükümdar (melik) kıldı. Zamanımızın hakanlarını, on-
lardan çıkardı. Dünya milletlerinin “idare yularını”, onla-
rın ellerine verdi.

TANRI, TÜRKLER'İ HERKESE ÜSTÜN EYLEDİ:

“(Tanrı) Onları, (Türkler'i) herkese üstün
eyledi. Kendilerini, “hak üzerine güçlendirdi”. Onlarla birlikte
çalışanları, onlardan yana olanı, “aziz kıldı”. T ü r k l e r y ü -
zünden onları her dileklerine erıştirdi. Bu kimseleri, kötülerin -ayak
takımının- “şerrinden korudu”. (Yani asâyişi kurdular). Okları do-
kunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamlar-
ın, “(T ü r k l e r'i n) tuttuğu yolu tutmak oldu”. Derdini
dinletebilmek ve Türkler'in gönlünü alabilmek için, “onların
dilleriyle” konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takı-
mından ayrılıp da, onlara (T ü r k l e r'e) sığınacak olursa, o takı-
mın korkusundan kurtulur. O adamlarla birlikte, başkaları da (T ü r k
l e r'e) sığınabilir.

TÜRKLER'İN DEVLETİ, UZUN SÜRECEK!

“And içerek söylüyorum: B e n B u h a r a'nın, sözüne

güvenilir imamlarından birinden ve ayrıca N i ş a b u r l u bir imamdan işittim. İkisi de senetleriyle bildiriyorlar ki, P e y g a m b e r i m i z kıyamet belgelerini, âhir zaman karışıklıklarından (söz açarken);

“O ğ u z T ü r k l e r i ’ n i n ortaya çıkacakları nı, söylediği sırada,

TÜRK DİLİNİ ÖĞRENİNİZ!

“T ü r k d i l i n i ö ğ r e n i n i z ! Ç ü n k ü o n l a r i ç i n , uzun sürecek devlet ve hâkimiyet vardır!” Buyurmuştur.

“Bu söz, (yani hâdis) doğru ise, -vebâli kendilerinin üzerine olsun-, T ü r k d i l i n i ö ğ r e n m e k ç o k g e r e k l i (vâcib), bir iş olur.

“Yok bu söz (hadis) doğru değilse; a k ı l d a , b u n u emreder!

“Ben onların en u z d i l l i s i , en açık anlatanı, a k ı l c a en incesi, s o y c a en köklüsü, en iyi kargı k u l l a n a n ı olduğum için, onların şehirlerini, çöllerini baştan başa dolaştım... (Kaşgarlı Mahmud, I, s. 3 - 4)

* * *

II

GÖKTÜRK ÇAĞI'NDAN

“Gök - Türk”, Semâvî Türk

G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı n a g ö r e :

“G ö k” sözü, şimdi olduğu gibi, eskiden de iki mânâyı içinde topluyordu. Birinci ve en önemli mânâsı, gök, semâdır. İkinci mânâsı ise, göğün rengi ve sembolü olan, “m a v i veya mavilik” tir. Elbette ki göğün rengi de, Türkler’ce kutlu sayılmıştır.

G ö k t ü r k yazıtlarında, “üze kök Tengri, asra y a ğ ı z yir”, dendiği zaman, göğün ve yerin renkleri de, belirtilmiştir.

G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış bir diğer yazıtta da, göğün büyük varlıklarından, “g ü n e ş ve a y” dan söz açılırken, şöyle deniliyordu: “K ö k t e n g r i d e, k ü n - a y azdım! Ne çare, sizlerimden ayrıldım...”: (Elegeş, 10). Yine G ö k t ü r k yazılı yazıtlarda, “kök teyin, kök buymul togan, kökmek” gibi hayvan adlarına da rastlanır.

“GÖK BÖRİ”, SEMAVİ KURT:

“G ö k - b ö r i”, yani Gök-kurt, -Bozkurt değil- , bu kitabımızda yer yer belirttiğimiz gibi, “ufukta beliriyor ve Türk miletine, il â h î bir k ı l a v u z l u k”, yapıyordu. “Türkler’in A n a d o l u’ya gelişlerinde” de, bu ilâhî hayvan, k ı l a v u z l u k yapmıştı.

“G ö ç !” Deyince, büyük T ü r k kitleleri harekete geçiyor ve arkasından gidiyorlardı. “Ufukta kaybolunca”, T ü r k l e r hemen konaklıyorlardı. Ufukta, bir daha görünmeyince de, “T a n r ı’nın emri burayı yurt yapmakmış”, deyip, orada yerleşiyorlardı. Bu, olur mu; olmaz mı? Önemli değildir. Demek ki T ü r k kavmi, yurt kurma sebebini ilâhî emre bağlıyorlar ve yeni topraklarına da, böyle bağlanıyorlardı.

“G ö k S a k a l l ı İ h t i y a r”, Müslüman olmayan Türkler’de, H ız ır gibi ortaya çıkıyor ve yardım ediyordu. Sü-rüyü güden, yaşlı ve tecrübeli hayvanlara, “G ö k t e k e”, diyorlardı:

GÖKTÜRK YAZITLARINDA, SEMAVİ TÜRK:

“Yukarıda mavi g ö k, aşağıda yağız y e r y a r a t ı l d ı ğ ı n d a; ikisi arasında i n s a n o ğ l u (klşioğlu) y a r a t ı l m ı ş. İnsan oğlunun üzerine, atalarım B u m ın K a ğ a n ve İ s t e m i K a ğ a n, (kağan olarak), tahta çıkmışlar.

“Tahta çıktıktan sonra, T ü r k milletinin i l i n i ve

t ö r e s i n i tutmuş, (idare etmişler). Dünyanın dört köşesi hep düşman imiş. Akın yapmışlar, dünyanın dört köşesindeki milletlerin hepsini almışlar.

“(Kavimlerin) hepsini, bağlı kılmışlar! Başlarını dik tutanları, secde ettirmişler! Dizi üzerinde dik duranları, çöktürmüşler!

“Doğu’da, K a d ı r g a n ormanına; Batı’da, (Batı Türkistan’daki) D e m i r K a p ı’ya kadar, (Türk milletini) kondurmuş, (yerleştirmiş), iskân etmişler.

“K ö k T ü r k (Gök Türk), bu iki yer arasında, efendi ve kaygısız olarak, oturur imiş! (Bu Kağanlar), G ö k T ü r k l e r’i böyle düzenleyip, otururlar imiş!

B i l g e K a ğ a n imişler! A l p kağan imişler! Vezirleri (buyruk), yine bilge imiş, alp imiş! B e y l e r i yine, m i l l e t i yine d ü z, (yani anlaşma içinde) imişler!

“Bunun için, d e v l e t i (ili) böyle tutmuşlar; t ö r e y i, böyle etmiş, (düzenlemişler). Gerek, (vâcib) olmuş, (ölmüşler)!...”: (Kül-Tegin yazıtı, IDI-4).

“G ö k - T ü r k”, yukarıda da görüldüğü gibi Türk milleti için, devletin en yüce ve güçlü çağındaki Türkler için söylenen bir deyimdir. Zaten G ö k t ü r k, Göktürk yazıtlarında bütün bu tanıtmaya ve deyim, yalnızca bir yerde geçmektedir.

TÜRK ADI VE TANRI

TANRI, TÜRK MİLLETİNİN ADI İLE ÜNÜNÜN, KORUYUCUSU:

G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı n d a n :

“T ü r k m i l l e t i n i n, a d ı v e ü n ü (kü-si), yok olmasın diye, Babam K a ğ a n ı, Annem H a t u n u, yükselterek, (tahta çıkarmış) olan T a n r ı !

“İl (devletimizi) veren, Tanrı!

“Türk milletinin adı ve ünü, yok olmasın diye, özümü ‘O Tanrı’ kağan olarak tahta çıkardı!

“Parlak (sağlıklı?) bir milletin (üzerine kağan olarak oturmadım!

“İçeride a ş s ı z, dışarıda d o n s u z, kötü ve korkak bir milletin (üzerine kağan olarak) oturdum!

“Küçük kardeşim K ü l t e g i n ve iki şad (ordu komutanı) ile birlikte sözleştik:

“ATAMIZIN KAZANDIĞI MİLLETİN,” A D I VE Ü N Ü

“(Devam): Atamızın kazanmış, (bir millet olarak oluşturmuş) olduğu,

Milletin adı ve ünü yok olmasın, diye:

“Türk milleti için!

“Gece uyumadım! Gündüz oturmadım! Küçük kardeşim K ü l t e g i n ve iki şad (komutan) ile, ölürek, yiterek (çalışıp) kazandım!

“Birleşik (birlik halindeki) milleti, ateş ve su gibi, (dağınık, kontrolsüz), kılmadım, (yapmadım)!...: (Kültegin yazıtı, I Doğu 25-27)”

ÇİN'DE (TÜRK MİLLETİNİN), ADI ÜNÜ YOK OLDU:

K ü l t e g i n yazıtında, Türkler'in kaçıp Çin'e gittikleri anlatılıyordu. Bilge Kağan yazıtında ise, “giden Türkler'in Çin'de dağılıp, öldüklerinden söz açılıyordu. Bundan sonra, yine şöyle deniliyordu :

“Dokuz Oğuz milleti”, yerlerini, sularını bırakıp”, Çin'e gittiler. (Sonra yine) Çin'den... bu

yerlere geldiler. E ğ i t e y i m diye düşündün. Millet... Doğru yoldan ayrıldılar (yazukla...)...

“Güney’de, (Çin’de), “adları ve ünleri, yok oldu! “Bu yerler, bana kul oldular.

“Ben özüm, kağan (kağan olarak) tahta oturdum için, Türk milletini... kılmadım!

“İlini (devletini), töresini, yeniden kazandı! Derlenip, (orada) savaştım! Askerlerini mızrakladım! Bana bağlananlar, bağlandı.

“Bir millet oldular! Ölenler de, öldüler: (Bilge Kağan yazıtı, IID35 - IID37).

“TÜRK MİLLETİNİN ADI, YOK OLMUŞ İDİ!”

“Türk milletinin adı, yok olmuş idi.

“Türk milleti, kaybolmasın (yitmezün), diye! Feda olup, (gitmesin), diye!

“Yücelerdeki Tanrı, (böyle) der imiş! Kapağan ve İl-Teriş Kağanlar’ın iline, atandım. İletmiş (devlet idare etmiş), Yabgu oğlu İşbara Tamgan Çur Yuğa’nın küçük kardeşi ... ile...”: (Ongin yazıtı, ön yanı, 3-4).

“TÜRK” ADINI BIRAKIP, ÇİN ADLARI ALANLAR:

Gök Türk yazıtlarından, bu muhteşem ve ibret dolu satırlarından, buraya kısa bir bölüm alacağız. Buradaki “Türk adı”, kişi adlarından çok; “Türk unvanları” ve memuriyet unvanları olsa gerektir:

“Çin’in, “fesad ve ayrılık” (tohumlarını atması sebebiyle), Türk milleti”, “devlet haline getirdiği” (illedük), ilini kaybetmiş! Kağanlık olan kağanını, yitirerek, kaybetmiş!

“Beyliğe lâayık olan” oğlu, Çin’e kul olmuş! “Temiz ve (soylu) kızları”, câriye olmuş!

“Türk beyleri, Türk adını atmışlar, Çin beylerinin, Çin adını tutmuşlar!

“Çin kağanına bağlanmışlar! Elli yıl, işlerini, güçlerini vermişler...”: (Kültegin yazıtı, ID7).

* * *

III

ÇİN TARİHLERİNE GÖRE “TÜRK” ADI

“TÜRK” ADI, DAĞ DORUĞUNDAN:

“G ö k t ü r k l e r, (Çin’deki) P’ing-liang (bölgesindeki), çeşitli Hunlar’dan idiler. Çin İmparatoru T’ai-wu (424-452) Hunlar’ın (eski hakanlık ve soylu boylarından gelen) C ü ç ü devletini yok etti. (G ö k t ü r k kağanlık ailesi) “A ş l n a” soyu, 500 çadırılık (halkı) ile kaçtı ve (Ortaasya’yı idaresi altında tutan), J u - j u (A v a r?) devletine bağlandı.

“A l t a y dağlarında oturarak, demircilik yaptılar. Altaylar’ın doruklarından biri, miğfere benziyordu. Türkler’in dilinde miğfere, Türk derlerdi. Bundan dolayı G ö k t ü r k l e r, bu adla adlandırıldılar” : (ss, 84).

Daha eski Çin kaynağına göre Türkler, “m a ğ a r a d a n çıktıktan sonra, A l t a y dağlarına geldiler”: (CS).

“TÜRK” ADI, ATEŞİ BULAN ATADAN:

“...Halk, soğuktan çok sıkıntı çekiyordu. Büyük kardeşleri, “ateşi buldu” ve halkı ısıttı. Bunun üzerine herkes toplanarak onu başkan seçtiler. Yine başkalarına, “T ü r k” unvanı verdiler...”: (CS, 50).

Bu destan, geri ve çok kuzeylerdeki halk destanları ile,

“G ö k t ü r k devlet destanı”nın kaynaşması ile doğmuştur. Halk, kendi masallarını da, G ö k t ü r k geleneğine uydurmağa başlamıştı.

“TÜRK” ADI, “MIĞFER”DEN Mİ, GELİYORDU?

“... A l t a y dağlarının doruklarından birisi, miğfer’e benziyordu. Türkler’in dilinde, miğfere “Türk” diyorlardı. Bundan dolayı Türkler, bu adla adlandırıldılar”...: (SS, 84).

. Türk dilinde, miğfer için söylenen, T ü r k sözüne benzer, bir söz yoktur. Yahut da, günümüze kadar gelmiş bulunmuyor. Bu benzetme, O r t a a s y a şehirlerinde oturan ve çok eski çağlardan beri O r t a a s y a’nın yerli halkı olan S o ğ d l u l a r tarafından yapılmış olabilirdi. Çünkü bu kavimler, eskiden beri, Türkler ile birlikte yaşıyorlardı. Mütercim A s ı m E f e n d i , İ r a n dillerindeki, “Terk” sözünü, şöyle yorumluyordu:

“... T e r k (Fars) : Tuğulğa dedikleri, demür takkeye denür... Cenk günlerinde giyerler. A r a b i’de, miğfer derler. Kavuk ve çadır terkleri, F a r i s i ile T ü r k i beyninde, müsterektir..”: (Bürhan, s. 180).

* * *

IV

G Ö K T Ü R K YAZITLARINDA “TÜRK” SÖZÜ

G ö k t ü r k yazıtlarında T ü r k sözü, çok sık geçmektedir. Burada, bütün, bu örnekleri sunacak değiliz. Türklük gururu, Türk devleti, Türk düşüncesi ve Türkler’in vatan anlayışı bakımından, okuyucularımıza öz bir bilgi verebilmek için, örneklerimizi, seçerek sunmağa çalışacağız:

1) “Ey Türk milleti,.. senin devletini, töreni, kim bozabilir?” :

“... Yukarıda, gök (Tengri) basmasa! Aşağıda, yer delin-

meşe! Ey Türk milleti! Devletini (ilini) ve töreni, kim bozar?.. Ey Türk milleti! Kendine dön! (Veya, “pişmanlık duy!”)...: (ID22).

2) “Türk Milleti, yok olmasın diye!” : “... Türk milleti, yok olmasın diye! Millet olsun diye!...”: (IDII). Bk. Türk Tanrısı.

3) Türk töresini kaybetmiş millet? : “... (Babam İ l - T e r i ş Kağan’a), “T ü r k t ö r e s i”ni kaybetmiş milleti, (Göktürk devletinin kurucuları) atalarım (Eçüm Apam) töresine göre, onarıp kurmuş (yartamış) ve öğretip, yetiştirmiş (boşgurmuş)..”: (ID13).

4) “Türküme, milletime!” : “... Türklerime, milletime, (onları) iyiliği için, hizmet edip, kazanı (kazganu) verdim! Bu kadar kazanıp! (Babam Kağan), it yılının onuncu ayı, 26 da öldü...” (IIG10).

“... Yukarıda T a n r ı, aşağıda y e r b u y u r d u ğ u (yarlıka-) için, özüm tahta oturduğumda, (dünyanın) dört köşesindeki milletleri düzenledim (ettim) ve yeniden onarıp, kurdum (yarattım)!

“A l t ı n ı n (sarısını), g ü m ü ş ü n beyazını, Çin ipekli kumaşının (kutayın) en iyisini, darı (veya tohumun) ekimli olanını, ö z l ü k a t ı n, aygırın, kara samur, gök sincab (k ü r k l e r i n en iyilerini), T ü r k l e r i m e, milletime, kazandırdım!...”: (IIKII).

5) Türklerimden, milletimden idi! : “... T ü r g e ş kağanı, Türklerimden (Türkimiz, Türkim) ve milletim (budunım) idi! Bize karşı y a n ı l d ı ğ ı (yangıldı-), b i l m e d i ğ i için, s u ç ve kabahat işlediği (yazın-) için! K a ğ a n ı ö l d ü! Bütün memurları, veziri (buyruğu), beyleri, yine öldü!...” : (ID18).

6) T ü r k, O ğ u z beyleri, milleti, işitin! : “... Böyle kazanılmış, düzenlenmiş, d e v l e t i m i z (ilimiz), t ö r e m i z var idi. T ü r k, O ğ u z beyleri, milleti, işitin (eşidin)!...” : (ID22).

7) T ü r k i l i : “... Elli yıl tahtta oturmuş. T ü r k e l i n e, yirmi altı yaşında, (kutlulukla gönderildim?)...” : (ŞU, 5:K4).

8) Birleşik T ü r k milleti : “... Ben özüm B i l g e T o n y u k u k, kazanmasam! Yok olsa idim! K a p a ğ a n K a ğ a n (ve) Birleşik (Sir) T ü r k milleti nin y e r i n d e, hem kurulu bir topluluk (bod); hem millet (budun) ve hem de kişilerin sahibi (idi), yok olacak idi!.. T ü r k B i l g e K a ğ a n'ı, Türk birleşik (Sir) milletini, O ğ u z milletini, iyi idare ederek, tahtında oturuyor!...” : (Ton., 59).

9) T ü r k T a n r ı s ı ve Türk'ün mukaddes y e r i ve s u y u : “... (Ç i n), T ü r k milleti ni, öldüreyim! S o y u n u (urug) k u r u t a y ı m! D e r i m i ş! Y o k e t m e ğ e (doğru) gider imiş.

“T ü r k T a n r ı s ı (Türk Tengrisi), mukaddes (ıduk) y e r i - s u y u (yeri-subı), (kaderi) şöyle düzenlemiş:

Türk milleti, yok olmasın diye!...” : (IDII-12).

10) T ü r k t ö r e s i : “... İlsiz, kagansız, kalmış milleti! Cârîye olmuş, kul köle olmuş, milleti! T ü r k t ö r e s i n i (Türk törüsün) kaybetmiş milleti! (Devletimizin kurucuları) atalarımın t ö r e s i n c e, yeniden kurup onarmış (yaratmış) ve öğretip, yetiştirmiş (buşgurmış)!...” : (IDI3).

11) “Türk milleti! Doyarsan, açlık nedir, bilmezsin!” : “... E y T ü r k milleti! S e n t o k o l a c a k s ı n! A ç i s e n, tokluk nedir bilmezsin! Bir de doyarsan! Açlık nedir, bilmezsin! Bundan dolayı, sana bakmış, yetiştirmiş (iğidmiş), söz (ve buyruğunu), alıp tutmadın (almatın)!...” : (IG8).

12) Türk milleti... E b e d î d e v l e t t u t a c a k s ı n ! : “... T ü r k M i l l e t i, o yerlere doğru (Çin'e) varırsan, öleceksin!... (Göktürk başkenti) O t ü k e n ormanında (yış) oturursan, e b e d î d e v l e t (bengü il) tutarak, oturacaksın!...” : (IG8).

TÜRK MİLLETİNE BUYRUKLAR :

13) Türk milleti ve beyleri, işitin! (Ferman veya buyruk başlangıcı) : “... Türk beyleri ve milleti! Bunu işitin! : Türk milletini derleyip toplamağı (terip), devlet idare etmesini (il tutsıkı), bunda (yazıtta) vurdum! Yanılıp, bölünmeni, buraya vurdum! Ne sözüm varsa, bu yazıtta (ebedî taş: bengü taş-ka) vurdum!

“Böyle görün! (Veya devlete bağlanın!) Böyle biliniz şimdiki Türk beyleri! Bu kağanlık çağında (bödke), bana bağlı olan, (beni gören,) b e y l e r! Siz, nasıl yanılırsınız!...” : (IGII).

GÖĞE BENZER TANRI VE BUYRUKLAR:

14) Türk Bilge Kağan : Bu, bir tek kağana ait olan öz bir unvan değil; bütün Türk kağanlarını içine alan yaygın bir unvan olsa gerektir: “... Göğ e b e n z e r, g ö k t e o l m u ş, (veya göge benzer, T a n r ı'da o l m u ş), Türk Bilge Kağan, bu (kağanlık devresi veya) çağda, tahta oturdum! Sözümü, (tam olarak), tükeninceye kadar işitin! (Bu da, bir b u y r u k veya ferman başlangıcıdır)...”: (IGI).

“...“G ö ğ e b e n z e r T a n r ı'nın yarattığı”(yani onarıp, yaptığı), Türk Bilge Kağan, (işte benim) sözüm!...” : (IIDI). Bu da bir f e r m a n başlangıcıdır. Ancak buradaki kağan, tanıdığımız ve yazıtın sahibi, Bilge Kağan olsa gerektir:

“... “G ö ğ e b e n z e r T a n r ı” (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kağan, (işte benim) sözüm! Babam Türk Bilge Kağan, tahta oturduğunda, şimdiki Türk beyleri...” : (IICI3).

Görülüyor ki, Bilge Kağan'ın babası da, Türk Bilge Kağan unvanı ile anılmaktadır. Bütün Türk kağanları, “Türk Bilge Kağan” idi. Ayrıca adları ile de anılıyorlardı.

“... (Şimdi), **Türk Bilge Kağan**, **Türk Birleşik Milleti’ni**, (bakarak), iyi idare ederek, (tahtında) oturuyor!...” : (Tonyukuk, yazıtı 62). Bu da, bildiğimiz **Bilge Kağan**’dır. Yazıtın sahibi olan Vezir Tonyukuk’un, damadı idi.

15) **Veli**, (velâyet sahibi) **Türk Kağan** : “... (Vezir Tonyukuk diyor ki) : “**Veziri ve danışmanı** (ayguç), yine ben idim! **Komutanı** (yagıç), yine ben idim! **İlteriş Kağan’a Türk Bögi Kağan’a Türk Bilge Kağan’a...**” : (Tonyukuk, yazıtı 50)

“**Böğü**”, -filozof demiyelim de-, “**hikmet sahibi**” kimse demektir. **Korkut - Ata**’da olduğu gibi, bir velilik özü de bulunuyordu. **Karahanlı Türk kültür çevresinde**, hakanlar için bu anlayış, “**bilge böğü**” deyimi ile karşılanmıştır. Ancak Tonyukuk yazıtında bu tanıtmaya, Türk kağanlarının gerçek unvanı olan, “**Türk Bilge Kağan**” ile de, pekiştiriliyordu. Bu konu üzerinde, hakanlar ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız.

TÜRK ADINI BIRAKANLAR:

“... **Çin milletine**, erkek çocukların, **köle (kul) oldu!** **Temiz (silig) kız çocukların**, **câriye oldu!** **Türk beyleri**, Türk adını atıp, bıraktılar! **Çin beylerinin**, **Çin adlarını alıp (tutıp-)**, **Çin kağanına bağlandılar (körmüş)!** İşlerini, güçlerini vermişler!...” : (ID7).

Türkçe adlar ve Türk unvanları, eski Türk geleneklerinde, önemli bir yer tutar. Çünkü her adın bir mânâsı ve verilmiş sebebi vardır. Ad, ancak yetenek ve iş-güç başarısı ile alınırdı.

“TÜRK” ADI İLE ADLANDIRILAN TÜRK KAVİMLERİ :

Türk, -yaygın olarak-, devleti oluşturan halka verilen bir ad idi. Bunun için akrabalık da bir şarttır. **Çinliler** veya

S o ğ d l u l a r gibi yabancı kavimlere, T ü r k adı tanıtması yapılmamıştır. G ö k t ü r k yazıtları içinde, hangi kavimlerin T ü r k oldukları, “T ü r k tanıtması ile anlaşılmaktadır. Elbet- te ki yazıtlarda böyle bir tanıtılma ile yapılmamış, bir çok Türk ka- vimleri de vardı. Bu Türk kavimlerinden bir kaç örnek sunacağız :

1) “K a r a k e m i k l i T ü r k m i l l e t i” : (Kara kamıg Türk budun) : Hanedan ve kağan ailesi dışında, devletini oluş- turan, Türk milleti dir. Devletin kuruluş ve gelişmesindeki, yapıcı rollerini, yazıtlardan da okuyabiliyoruz. Türkler’de, a k r a b a l ı k anlayışı, k a n üzerine değil; k e m i k ve i l i k üzerine ku- ruluyordu. Şimdi bu Türk kitlesi hakkında, yazıtlardan bir parça sunalım :

“... T ü r k k a r a k e m i k m i l l e t i, şöyle demiş: Ben, devleti olan (iliğ), bir millet (budun) idim! Devletim (ilim), şim- di hani (kanı)? Kime, devlet (iliğ) kazandıracam? Der imiş!’

“Kağanı olan (kağanlıg) bir millet idim! Kağanım, hani? Hangi kağana, işimi gücümü vereyim? Der imiş! Böyle (ança) de- yip, Ç i n kağanına, düşman (yagı) olmuş!...” : (ID9)

2) T ü r k O ğ u z beyleri ve milleti: “... T ü r k (ve?) O ğ u z b e y l e r i, milleti! İşitin! (Ferman) : ‘Yukarıdaki gök, basmasa! Aşağıdaki yer, delinmese! Türk milleti! Senin devletini (ilinin), töreni (törünün) kim bozabilir?...” : (ID22).

O ğ u z l a r T ü r k l e r : “... K e n d i... milletime, yetiş- tim (yettim). Eski (veya önceki?) Ç i n’deki O ğ u z l a r (ve?) T ü r k l e r, dışarı çıkmışlar, (baş kaldırmışlar?), orada katılmış, orada beyler...” : (ŞU, G8).

G ö k t ü r k yazıları ile yazılmış, ikinci U y g u r k a ğ a n ı n ı n y a z ı t ı’nda, bir şeyler anlatılmaktadır. Burada, T ü r k ve O ğ u z kavim adlarının yanyana söylendiğini, göster- mek istedik. Bu metinlerin yorumu, çok zordur. Ç i n kaynakla- rında görülen diğerlerini, özetle vereceğiz.

3) **“K a p a ğ a n K a ğ a n T ü r k l e r i”** : Çin tarihlerinde görülür. Bu çağda, devletçe Çin başkentinde iskân edilmiş Türkler de vardı. Bunlara, manası anlaşılamayan **“Sarı s a n k l ı T ü r k l e r”** adı da verilir. **“Sarı-Türgeş”** Türk kavim adındaki, anlayış ve düşünce ile ilgisi olup, olmadığını bilmiyoruz : (Krşl. LMT, s. 388).

4) **“Y a b ğ u T ü r k l e r i”** : Bu adla Çin tarihlerinde anılan Türkler, **“Batı Türkleri”** nin ataları ve mayası olan, Batı G ö k t ü r k devletinin, ünlü **“O n b o y l a r ı”** dır: (Chavannes, 142).

5) **“Dokuz boy Türkleri”** : Çin tarihlerinin bu adla andıkları Türkler, U y ğ u r devletinin temelini teşkil eden, **“Dokuz Oğuzlar”**dır: (LMT, 231, 296..).

6) **“Tarduş Türkleri”** : Yine Çin tarihlerinde bu adla anılan **“Tarduşlar”**, G ö k t ü r k devletinin önemli bir bölümünü oluşturuyorlardı: (Chav., s. 164). Bunlardan başka T ü r k adı ile anılmış, başka kavimler de vardır ki, burada anmayı, gereksiz görüyoruz : (Bk. Chav., ss. 145, 276).

KAĞANLARIN UNVANLARINDA GÖRÜLEN “TÜRK” ADI:

1) G ö k t ü r k kağanı, **“Kapağan Kagan”**ın unvanı (M.S. 683-716) : **“Kağanlığını, y ü c e g ö k t e n a l m ı ş, s e m â v î, G ö k t ü r k l e r ’ i n B ü y ü k K a ğ a n ı, K u t l u g B e g Ç u r”**: (Krşl. Çince metin: LMT, 458, 752).

“Gökte kut bulmuş... Türk Tengriken, Kutlug Beg - Çur kağan”: (P. Pelliot, TP, 26, s. 152).

2) **“Tanrı’ya benzer Gök yaratmış, (yani kaganlıkla donatılmış), Türk Bilge Kağan”** G ö k t ü r k Bilge Kağan’ın unvanı.

3) **“Tanrı’ya benzer Gökte olmuş, (yani Tanrı’nın inâyeti ile hakan olmuş), Türk Bilge Kağan”**: G ö k t ü r k Bilge Kağan’ın unvan veya tanıtması.

4) “G ö k t e d o ğ m u ş, (yani gökten, Tanrıdan inâyet bularak hakan olmuş), Göktürkler’in ve bütün dünyanın Mukad-des Hakanı,... I ş b a r a - K a ğ a n”.

V

“TÜRK” SÖZÜNÜN MANASI

Yukarıda da gösterdiğimiz gibi, “T ü r k” sözü, kavim adı olarak çok eskidir. Yorumlamak için, o kadar eskilere ve derinlere inmeğe gücümüz yetmemektedir. Ancak 10. yüzyıldan itibaren, -etimoloji spekülasyonları olarak-,değil de; vesika olarak bazı bilgiler ve izler vardır. Bunları sunmakla yetineceğiz :

“GÜÇ” VE “ERKLİĞ” MANASINDA :

1) “Hazinemiz (ağı), varlığımız (barım), malımız (tavar), k u d r e t i m i z (erk), g ü ç l e r i m i z (t ü r k - ü n g ü z l e r), yararlı olsunlar!” : (Uig., II, 97). Burada, “erk” ve “Türk” sözleri, benzer veya eş mânâda geçiyorlar. Aşağıda, kişilerin tanıtması olarak görülmektedir :

2) “Sizin, k u d r e t sahibi (erklerin), g ü ç sahibi (t ü r k l e r i n) (olanlarınız), rahip (toyın) ve mümin (dindar) olup, “arxant” kutuna eriştiler (bultılar)...” (Uig., II, 32).

3) “... G ü ç l ü Budaların (Türk burhanlar) arkasından indiniz (kin intiniz)...” : (TT, III, 86).

4) “... K u d r e t sahibi (erklig) ve güç sahibi (t ü r k - l ü g) H a n” : (Altun Yaruk: Suv., 629, 6). Metnin Çince karşılığında, “kuo-wang”, yani yalnızca h a n, h a k a n olarak yorumlanmaktadır.

5) “... K u d r e t l i (erklig) ve g ü ç l ü (t ü r k l ü g), U l u H a n (ulug elig)...” : (TT, X, 195). “Erklig-türklüg” ile “erklig-küçlüg”, benzer söz ve mânâ kuruluşlarıdır: “... E r k l i

ve güçlü (erklig küçlüg), başın başı olan, Tanrılar (tengriler)..." : (Suv., 424, 23).

"T Ü R K", "OLGUN ÇAĞ" ANLAMINDA:

U y g u r - T ü r k y a z ı l a r ı n d a :

1) Türk yiğit kızlar : "... Sen sayısız, o l g u n (t ü r k), genç (yiğit) kızların, oluşup yaratıldığı (etigin yaratığın) gibi, olmuş ve yaratılmış görünüyorsunuz!..." : (TT, X, 475).

2) Türk - y i ğ i t : "... (Buda dinindeki), Rakakayini adlı kişi, o l g u n çağında (türk-yigit) idi..." : (Uig., III, 81, 3).

XI. yüzyıl T ü r k l e r i ' n d e :

"T ü r k" : Vakit ve zaman anlamına gelen bir sözdür. Bütün meyvaların olgunlaştığı zamanın ortasıdır.

1) Üzümün olgunluk zamanı: **"T ü r k ü z ü m ö d i"** : (MK, I, 353). 2) G ü n o r t a s ı : **"T ü r k k u y a ş (güneş) ö d i"** : (a. yer). - 3) G e n ç l i k çağının ortası: **"T ü r k y i ğ i t"** : (a. yer).

"T ü r k": Bu söz, hem tekil ve hem de çoğul olarak kullanılır. **"S e n k i m s i n"** anlamına, **"kim sen"** denilir. Buna, **"T ü r k - m e n"**, diye cevap verilir. **"B e n T ü r k ü m"**, demektir.

"T ü r k o r d u s u a t l a n d ı : "T ü r k s ü s ü a t l a n d ı" : (MK, I, 352).

TÜRKLER'DEN BİRİ SAYMA :

"T ü r k l e d i : O, beni Türkler'den saydı : **"Ol, meni Türkle di"**. Bir kimseyi **A c e m** sayarlarsa, yine böyle denir: (Türkler-Türkleme) ... **"T ü r k l e d i"**, **"Türk saydı"**, demektir: (MK, 3, s. 446). Y a d ile ilgili bölümümüzde, **"çinlileşme"**, **"tacikleşme"** gibi anlayışlar üzerinde de, durulmuştur.

KUTADGU BİLİĞ'DE "TÜRK" ADI

1) **E r k ve g ü ç (t ü r k)** üzerine, idare: Yukarıda, Müslüman olmayan **U y g u r** yazılarında, "erklig türklüg" üzerinde durmuştuk. Müslüman **Y u s u f H a s H â c i b**, bu kez de kendi eserinin bir yerinde anıyordu :

"Ey hakan! Bak da gör! Senden daha önceleri : (Devleti) erk ve güç (t ü r k) üzerine idare eden (tüze), senin bey olan, babandı!" : (KB, 5151).

2) **T ü r k** lüğatinca : **"T ü r k i s t a n** illerinde, **B u ğ r a H a n** dilince, 'T ü r k lüğatinca, hiç kimse bu kitaptan daha iyisini yazamadı!" : (KB, A. 14).

3) **T ü r k** ile **Ç i n'de** : **"Doğu (meşrik) illerinde, T ü r k ile Ç i n'de, dünyada bunun gibi, başka bir kitap yoktur!" : (KB, B. 19).**

4) **"Bu, yararlı bir kitaptır, hiç zararı (yası) yoktur! Bunun mânâsını (ma'nisi) bütün T ü r k l e r anlamaz! : (KB, 15).**

K u t a d g u B i l i ğ, **K a r a h a n l ı** devletinin saray dilince yazılmıştır.

Bunun için bu derin kitabın, bütün Türkler tarafından anlaşılması, güçtür. Nitekim yazar bir yerde, şöyle diyordu :

"(Yazar), B u ğ r a H a n çağında (vakıtı içre), H a n dili ile (Han dilinçe), söylemiştir" : (KB, B. 23).

5) **T ü r k l e r'in dilinde kitap** : **"Ey, bu kitabı makbul (kabul) bulanlar! Türkler'in dilinde, bunu acâyib ('aceb) görenler! : (B. 33).**

"Yine gör ki, bu kitap herkese yarar! İller (ilg) ile şehirleri (kend) tutan (tutar) hakanlar için ise, çok daha (artuk) yararlıdır!" : (B. 34).

6) **Dünyanın en iyileri, T ü r k b e y l e r i** : **"Görü verirken şimdi, bu günkü Türk beyleri; dünya beyleri içinde, en iyi-**

leridir (yigler)! : (277).

7) Türk beylerinin adı ve ünü, belli ve belgeli! : “Türk beylerinin adı, ünü belgeli (belgölüg)! Tonga Alp Er’in ise, kutluluğu belgeli!” : (KB, 278).

8) Bir Türk vezirinin sözü : “Bir Türk veziri (buyruğu), güzel söylemiş! Oğul ve kız gerçekte, gören gözün (körür köz) nurudur!” : (KB, 1163).

9) Türk hakanı ve elçiler : “Ne güzel söylüyordu, bu Türk hakanı : -“Kınamayın, (veya cezalandırmayın) elçiyi (yalavaç), eğer doğru söylerse!” : (KB, 3817).

* * *

VI

İSLAMİYET ÇAĞINDA, “TÜRK” ADI

Selçuklu çağında, Türkler’in bulunduğu yerlere, Türkiye deniliyordu. Osmanlı çağında ise, zaman zaman siyasî bir mânâyâ bürünmüştü. İmparatorluğun geniş sınırları içindeki geniş ülkelerin hepsine birden, Türkiye denmişti. Ancak Osmanlılar için Türk denmişti. İsa’dan sonra birinci yüzyılda yaşamış olan Compenius, Kuzey Türkleri için, Turcae demişti. Ancak bu kesin değildir.

“TÜRK” ADINI, TANRI VERDİ:

“Tanrı onlara Türk adını verdi, yeryüzüne hakan kıldı...” “Tanrı onları (Türkler’i) herkese üstün eyledi. Kendilerini hak üzerine güçlendirdi...”

Bu sözlerden de anlaşılıyor ki Türkler, Müslüman olduktan sonra da, adları ile devletlerini, Tanrı’ya ve göğe bağlıyorlardı:

“Yüce Tanrı, “benim bir ordum vardır. Onları doğuda yerleştirdim. Bir kavme kızarsam, Türkler’i o kavim üzerine musallat ederim”, diyor.

Bu, Göktürk yazıtlarından, 350 yıl sonraki, bir Müs-

lûman Türk'ün inancı, böyle idi. Bu millet ve devlet anlayışı değişmiyordu.

“G ö k - T ü r k” deyimi: Türk devletinin en yüce ve güçlü çağındaki Türkler, bu tanıtma ile anılıyorlardı. Göktürk yazıtlarının, bu muhteşem ve görkemli satırlarını, aşağıdaki “okuma” parçalarımız içinde sunacağız.

G ö k - T ü r k, birleşik, devletini bilen, Türk töresi içinde, kaygısız ve kedersiz yaşayan, bilge ve alp kağanlarına bağlı Türkler'dir.

ORTAASYALILAR VE “TÜRK” ADI :

B a t ı T ü r k i s t a n'dan en kuzeylere kadar bütün O r t a a s y a kavimleri, A r a p, ve İ r a n kaynaklarında, **Türk** adı ile anılmışlardı. Bu kaynaklara göre, A k - H u n l a r da, Türk idiler. Bunda, İ r a n destanlarında geçen, **Turan** adının da katkısı vardı. **Turan** deyimi de, T ü r k adından geliyordu. Hatta Türkler hakkında yazmış olan A r a p düşünürü C â h i z, **“H o r a s a n dili ile T ü r k ç e veya Türkler'in dili arasındaki ayrılık M e k k e ve M e d i n e ağızları arasındaki ayrılık gibidir!”**, diyordu. B a r t h o l d, Türk kavim adının bu çağda, çok geniş tutulduğu görüşündedir.

ŞAMAN VE MÜSLÜMAN OLMAYAN TÜRKLER'E, “TÜRK” DENMESİ :

Bu alışkanlık, O s m a n l ı devleti içinde de görülür. Müslüman K a r a h a n l ı l a r, kendilerine **Türk** ; ülkelerine de **Türkistan** diyorlardı. Buna rağmen **Budist** U y g u r l a r için ise **“Kâfir Türk”** tanıtmalarını yapıyorlardı. Hatta H a r z e m ş a h l a r, kendi tebaaları olan fakat Müslüman olmayan Türkler ile K a r a - H ı t a y devletine; hatta M o ğ o l l a r'a bile, **“Türk”** diyorlar ve hakanlarını da, **“T ü r k H a n ı”** diye anıyorlardı. Kendileri ise, **“Padişah-ı Acem”** idiler.

BİR TÜRKMEN'İN SELÇUKLU HAKANLARINI Şİ- KAYETİ :

Müslüman büyük Türk devletleri kurulup, büyüdükten sonra Türkler, kendilerine islâmî unvanlar vermeğe başlamışlardı. Ünlü Hive Hanı, Ebül Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime, yani “Türkmenler’in Şeceresi” adlı kitabında, şöyle di-yordu:

“... Selçukîler, Türkmen idiler. Kardeşiz dediler. Fakat ne ilimize ve ne de halka biçbir faideleri, değmedi. Padişah oluncaya kadar, ‘biz Türkmen’in Kınık uruğundanız’, dediler. Padişah olduktan sonra da,

“Efrâsiyâb’ın bir oğlu, Keybüsrev’den kaçıp, Türkmenler’in içine gelmiş. Orada oturmuş, kalmış; biz onun oğullarıyız. ‘Efrâsiyâb’ın neslinden geliyoruz’, dediler. Adlarını değiştirdiler. 35. nesilden sonda, soylarını götürüp Efrâsiyâb’a dayadılar...’”.

Görülüyor ki bu anlayış, tarih boyunca, Büyük Türk imparatorluklarında, devam edip gidiyordu. Bununla beraber unsur-u aslî, orduyu yürütenler, Türkler’di.

İSLAMİYET’TEKİ İNANIŞLAR:

Türkler, İslâm dinini kabul edince, İslâm gelenekleri ile menkıbelerini, kendileriyle kaynaştırmışlardır. Bu yeni inanışları, Malazgirt savaşından üç yıl sonra bitirilmiş olan, Kaşgarlı Mahmu d’un kitabından, yeniden okuyalım :

“Türk, Nu b’un oğlunun adıdır. Tanrı’nın, Nu b oğlu Türk’ün oğullarına verdiği bir addır.. Türk sözü, Nu b’un oğlunun adı olduğunda, bir tek kişiyi bildirir. Oğullarının adı olduğunda, “beşer, insanlık” sözü gibi, çokluk ve yığını bildirir.

“T Ü R K” ADINI TANRI VERMİŞTİR.

Biz, “ad olarak T ü r k adını, U l u T a n r ı v e r m i ş t i r”, dedik. Çünkü bize Kaşgarlı Halef oğlu İmam, Şeyh Hüseyin, ona da... denilen kimse,.. denmekle tanınan...’nün ahır zaman üzerine yazmış olduğu kitabında, Ulu Peygamber’e taklıkla varan bir hadisi yazmış; hadis şöyledir :

TÜRK, YÜCE TANRI’NIN ORDUSU :

“Yüce Tanrı, “B e n i m b i r o r d u m v a r d ı r, o n a “T ü r k” a d ı v e r d i m. Onları Doğu’da yerleştirdim. Bir kavme kızsarsam, Türkler’i o kavim üzerine, musallat kılarım”, diyor.

“TÜRKLER’İ BÜTÜN İNSANLARA ÜSTÜN KILMA”:

“İşte bu, T ü r k l e r için, bütün insanlara karşı bir ü s t ü n l ü k t ü r. Çünkü T a n r ı onlara a d v e r m e ğ i, kendi üzerine almıştır. Onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiştir.

* * *

VII

ESKİ TÜRK KAYNAKLARINDA “TÜRKÇE” SÖZÜ

Kitabımızın bu bölümlerinde, Türk kültürü bakımından önemli olan deyişleri ve anlayışları bir araya getirerek, vesikalar ile bir tarih sentezi yapmağa doğru, gitmek istiyoruz. Bunu yaparken de, eski Türk deyimlerini, tırnak içinde veriyoruz. Böylece, Türk kültürünün gelişmesi, bize kadar gelen deyişlerle, daha kolay anlaşılacaktır :

1) Düşünceleri kişileştirme ve her birine “T ü r k ç e d e ğ m e a d l a r” verme : “... Y u s u f H a s H â c i b, bu kitabında (kişilerin) her birine, “T ü r k ç e değme(tegme) bir ad” vermiştir. Doğruluk ile âdil olana (‘adilka), G ü n - d o ğ d u

H a n (ilig) demiş ve onu, padişah tahtına oturtmuştur...” : (Kutadgu Bilig, A. 31) : KB.

2) Türkçe koşuklar düzme: “... Bu Türkçe beyitleri (koşuk) düzdüm (tüzettim) , senin için! Okurken, unutma (unıtma)! Dua et bana!...” : (KB, B. 75).

“T Ü R K Ç E M E S E L”, TÜRKÇE ATASÖZLERİ :

1) Bize kadar gelen, eski bir Türkçe atasözü : “... Buna benzer bir “T ü r k ç e atasözü (mesel)” , geldi! İşte onu söylüyorum, mânâsı şudur :

“Bilgiliye bilgisi, geysi ve aştır! Bilgisizin davranışı (kılın-çı), kötü bir arkadaştır (koldaş)!...” : (KB, 319).

2) Türkçe atasözünü, oku ve gönlünde tut! : “... (Yine) buna benzer T ü r k ç e bir atasözü (mesel) gelmiş! Sen bunu (iyi) oku! Gönlünde ve aklında (ög) tut!

“-Aklın güzelliği (kırki), dil! Dilin güzelliği, söz! Kişi güzelliği, yüz! Yüzün güzelliği, yüz!” : (KB, 273, 319).

3) G ö k s a k a l l ı T ü r k ’ ü n söylediği Türkçe atasözü : “... Ne diyor, dinle şimdi! T ü r k ç e bir atasözü (mesel)! Başından çok şey geçmiş (başında keçürmiş), bu “G ö k S a k a l !”

“- Güvenme (küvenme) bu boş devlete (kut)! Ey, kutlu kişi! İnanma (ınanma) bu devlete, ey adlı, ünlü kişi!..” : (KB, 668).

“TÜRKÇE”NİN ŞİİRLEŞMESİ :

“... Bu Türkçe sözleri, bir yaban geyiği (keyik) gibi gördüm! Onları, yumuşakça, bana yakın (yak-) tuttum!

“Onları sığadım (sıkadım), okşadım! Beni sevdirdim (se-vittim)! Çabucak, bana gönül verdiler (köngül berdi)!

“Sözleri sunarken, tutarmışım (tutmuşumca) izledim! “Türkçe sözlerden” , buram buram (bura) misk kokusu, ortaya çıkıverdi (keli berdi)!...” : (KB, 6617-6619).

2. BÖLÜM

TÜRK SOYU VE TÜRK YURDU

(M u k a d d e s S o y u m u z)

Bizim için bu kadar değerli olan böyle bir konu üzerinde şimdiye kadar, falanca şöyle dedi; fi lanca böyle dedi diye, pek çok vakit geçirdik. Kendimize güvenmedik ve güvenemedik. “Biz, bu meseleyi ve bununla ilgili kaynakları herkesten daha iyi biliriz” diye konuya eğilenleri de, kimse dinlemedi. Okullarımızda, hâlâ Macarlar bizim için ne demişler diye, on ları bulup okutuyoruz. A ş a ğ ı V o l g a kıyılarında doğan ve gelişen Macarlar’a , *Ortaasya Türkleri’nin* ters düşebileceğini bile, bir defa olsun düşünmemişiz.

Türk ve Moğol kavimlerinin sınırları:

T ü r k v e M o ğ o l kavimlerinin sınırlarını belirleyeceğiz. Bu iki kavmin, tarihin en eski çağlarından beri, ayrı yerlerde ve ayrı bir gelişme ile var olduklarını da kabul etmek zorundayız. Böylece, “Türkler mi Moğol; yoksa Moğollar mı Türk” , gibi ger-

çekle ilişiği olmayan ve memleketimizde uzun zamandır zihinleri bozan, bir safsatanın da önüne geçmiş oluruz.

M e t e, doğuya yönelmiş ve büyük bir taarruzla “*Tunghu*” adını taşıyan kavimler birliğini ezmiş ve dağıtmıştı. *Moğollar’ın ataları*, M e t e ’nin ezmiş olduğu işte bu *Proto-Moğol* kavimleri idiler. Prof. Eberhard ve bizim eserlerimizde, bu ilk M o ğ o l kavimlerinin bölümleri, gelişmeleri, sınırları ve kültürleri, en küçük ayrıntılarına kadar incelenmiş ve verilmiştir. Büyük bir iddia ile ortaya çıkan dostlarımız; bu gerçekleri de bilmiyorlar ve maalesef okumuyorlar. M e t e ve *Büyük Hun İmparatorluğu*, şimdiye kadar bir Moğolistan devleti gibi görülüyordu. Halbuki, MÖ. 130’dan itibaren, Çinliler’in baskısı ile, *Hunlar’ın* Moğolistan’daki ağırlıklarının azaldığı bir gerçektir. Doğuda yaşayan, *Moğollar’ın ataları* ile *Hunlar* arasında, kültür ve yaşayış bakımından da büyük ayrılıklar vardı. M o ğ o l l a r hâlâ *ana ailesi* çağını yaşıyorlar, *domuz besliyorlar* ve *köpekleri kurban* olarak kesiyorlardı. Moğollar’da, *Wuhuan* adını taşıyan Hunlar’a yakın grupların dışında, köklü bir *at kültürü* de görülüyordu.

Hunlar’ın, batıya kaymaları:

MS. 41 yılına kadar H u n l a r, gerek Çin sınırlarında ve gerekse Otaasya’daki hâkimiyetlerini, kesin olarak sürdürmüşlerdir. Bu yıldan sonra başlayan *büyük kuraklıklar* artık H u n l a r’ı, *batıya doğru göç etmeğe* zorlamışlardı. Hunlar batıya çekilince, Çin tarihlerinin de dedikleri gibi, *Çin’in kuzeyi adeta boşalmıştı*. Bunu fırsat bilen Çinliler, Moğollar’ı güçlendirerek Hunlar’a saldırtmışlar ve kendileri de güneyden, sürekli akınlara başlamışlardı. *Hun İmparatorluğu* MS. 92 yılında, *Orhun’daki başkenti bırakarak*, önce *Tanrı dağları* nın kuzeyine, oradan da B a t ı T ü r k i s t a n’a gitmişti. O r h u n’daki *Hun başkenti* ile batıya gidemeyen H u n l a r ise, *Sienbi Moğolları’nın* ellerine düşmüş oldular. Artık bundan sonra *Hunlar Tanrı dağlarının etekleri ile*,

zengin ziraat bölgelerinin çevrelerinde, büyük kitleler halinde toplanmağa başlarlar. Çin de, Ortaasya'yı ele geçirmek ve Hunlar'ın kontrolundan çıkartmak için, arka arkaya çeşitli akınlar yapar. Çin İmparatoru'nun akrabaları ve en büyük Çin generalleri tarafından yapılan akınlar, neticesiz kalırlar ve Hunlar tarafından önlenirler. Çinliler, Ortaasya'ya yerleşemezler. Bu durum aşağı yukarı, Gök Türk devletinin kuruluşuna kadar devam eder.

Ziraat ve ticaret şehirlerine doğru yönelme:

Doğu Türkistan ve ziraat bölgeleri, Mete'nin başlıca hedeflerinden biri olmuştur. Bunun da, çok önemli bir sebebi vardı: Ünlü Japon bilgini Şiratori'ye göre, "Ortaasya imparatorluklarının sürekli ve güdümlü bir ekonomiye ihtiyaçları vardı. Bunun için de, bir çeşit buğday anbarı sayılan Doğu Türkistan ile Tanrı dağlarının çevrelerini; kendi idareleri altında tutmak istemişlerdi." Onların devletleri ve güçleri, ancak böylece uzun yaşayabilir ve devamlı olabilirdi. Bu haklı görüş, sonradan Matsuda gibi, birçok değerli araştırmacılar tarafından da kabul edilmiştir. Konuya böyle girince, Doğu ve Batı Türkistan'ın, Hunlar bakımından hayatî değerleri bulunuyordu. İmparatorluklarının, askerî ve ekonomik olmak üzere iki merkezleri vardı, denebilir. *İnsanları çeken bölgeler, her çağda zengin yerler olmuşlardı.* MS. IV. yüzyılın sonunda, Turfan'a kadar uzanan ticaret yolları üzerinde, eski Hun soyluları tarafından, bazı devletlerin kurulmuş olması da, bunu gösteriyordu. Türk adı ile ilgili bölümümüzde de anlatmağa çalışmıştık.

Türk kavimlerinin, aynı ad altında toplanmaları:

V. yüzyılın başlarından, Gök Türk devletinin kuruluşuna kadar, Çin sınırlarından Volga kıyılarına kadar uzayan Türk kavimlerini Çinliler, aynı ad ile adlandırmışlardı. Önce bunların hepsine Kaoçi, yani "Yüksek arabalı" kavimler, adını vermişlerdi. Bu kavimlerin Batı kesimleri, Ak Hun devleti ile anlaşarak, İpek yollarını kontrolleri altında tutmak istemişlerdi. Yine bu yüz-

yılın başlarında, O r h u n kıyılarında başkentlerini kuran ve *Proto-Moğol* soylarından gelen *Juanjuan* lar ise, gittikçe güçlenmeğe başlamışlardı. Türkler'in doğu kesimleri, onların idaresi altına girmişlerdi. Hatta G ö k t ü r k devletini kuracak olan güçlü *Türk demircileri* bile, başlangıçta onların *silahlarını* yapıyorlardı. Buna karşılık batıda yaşayan ve yine “*Yüksek arabalılar*” adını taşıyan Türkler ise, *Ak Hun* devleti ile anlaşarak, *Proto-Moğol Juan-juanlar*'a karşı katı savaşlar veriyorlar ve Ortaasya'nın kontrolunu, onların ellerine bırakmak istemiyorlardı. Bilindiği üzere Göktürk **Bumın Kağan**, Juanjuan devletini yıkarak O r h u n'u almış ve Göktürk devletini kurmuştur. Fakat Çin tarihleri bize gösteriyor ki, *Bumın Kağan* dan en az yüz yıl önce bile *Batı Türkleri* arasında, bu devlete karşı bir birleşme ve dayanışma başlamıştı. Bu çağda yaşamış olan Türk kavimelerine ait Çince belgeler, ilk defa bizim tarafımızdan incelenmiş ve Türkçe'ye çevrilmiştir. Yani bu konudaki araştırmalar, bizim tarafımızdan başlatılmıştır. Bu da bize şu gerçeği öğretmektedir:

Göktürk devletinin batıda gelişmesi:

G ö k t ü r k d e v l e t i n i n k u r u l u ş u, *Türk kavimlerinin uzun süre kaynaşmaları, dayanışmaları ve birleşmeleri sonunda gerçekleşmişti*. Ancak bütün bu hareketler, *Ortaasya'nın batı bölgelerinde*, görülüyordu. Çünkü Orta ve Doğu bölgeleri, henüz daha, Juanjuan ların elinde idi. Göktürk devletini kuran Türk boyları da, *Altay dağlarının güney - batı eteklerinde*”, yani oldukça batıda oturuyorlardı. *Bumın Kağan* ile akrabalarının *B a t ı T ü r k i s t a n* ile sıkı bağlar kurmuş oldukları da anlaşılıyordu. Nitekim G ö k t ü r k devletinin kurucusu olan *Bumın Kağan*'ın atalarının, “*Şad*” ve “*Yabgu*” gibi, eski *B a t ı T ü r k i s t a n*'da da görülen unvanları taşımış olmaları, bunu göstermektedir. *Orhun*'daki *Avarlar*'ı arkadan vurmak isteyen Çinliler, yavaş yavaş güçlenmekte olan *Bumın Kağan*'dan destek ummuşlardı.

Göktürk B u m ı n K a ğ a n'a bir elçi göndermek iste-

mişler ve elçi olarak da bula bula, *Batı Türkistan* asıllı bir tüccarı seçmişlerdi. Bütün bunlar da bize gösteriyor ki, Göktürkler'in gelişip, olgunlaşmaları, daha çok Batı'da ve Batı ilişkileri ile meydana geliyordu. Daha sonra İstemi, Kağan bile, *Soğdlu* veya *Soğdak* dediğimiz Batı Türkistanlı bir tüccarı, Bizans'a elçi olarak göndermişti. Bunun Kağan'ın 545 yılından önce, Çin sınırlarına kadar gittiğine bakılırsa, anayurdunun büsbütün batıda bulunmaması gerekiyordu. Göktürkler'in kurttan nasıl türediklerini anlatan efsaneye göre dişi kurt, kol ve ayakları kesilmiş çocuğu, *Turfan*'ın kuzeyinde bulunan bir mağaraya götürmüştü. Bu efsaneye göre, Göktürkler'in *Turfan*'ın kuzeyindeki Tanrı dağları ile Altaylar'ın güney eteklerinde geliştikleri de düşünülebilir.

Batı Türkleri ile eski Hunlar'ın yakınlaşmaları:

Bütün bunlara rağmen, ortada bir gerçek vardı. O da *Göktürk devletinin kuruluşu* ile o zamanki *Türk dünyası*'nın bir araya getirilmesi, yalnızca bir boyun veya dar bir Türk kesiminin, çeşitli gayret ve uğraşmalarına mal edilemeyeceği idi. Devletin kuruluşunda batıdaki *On-Ok*, yani *On Boy Türkleri'nin* rolleri çok büyük olmuştu. Nitekim bize kadar gelmiş olan efsanelerde, *Göktürk devletinin on boylu Batı Türkleri'ne dayandığını* söylüyorlar. Ayrıca efsaneler, Altaylar'ın kuzeyinde oturan *Kırğız Türkleri'ne* de büyük bir yer veriyorlardı. *Göktürk yazıtlarının* en yaygın olarak bulunduğu bölge de, zaten burası idi. Anlaşıldığına göre, Çin'den kaçıp gelen ve derin bir devlet tecrübesine sahip olan, bazı soylu Hunlar da, devletin kurulmasında rol oynamışlardı. Ayrıca V. yüzyılda kuzeyde Turfan ile Çin'in doğusundaki ticaret şehirlerini içine alan, "*Cücü*" gibi bir *Hun aile adını* taşıyan, fevkalâde okumuş ve aydın oldukları, Çinliler'ce de söylenen *Hun soyluları* tarafından kurulmuş, bir *Hun devleti* daha vardı. Bunlar *Topa devleti* tarafından, doğudan batıya doğru itilmişlerdi. Anlaşıldığına göre Göktürk devleti yalnızca silah gücü ile değil; devlet tecrübesi olan okumuş Hunlar'ın da yardımı ile kurulmuştu.

Batı Türkleri'nin başarısı:

Yukarıda, batıdaki *Ak Hun devleti ile anlaşır Avarlar'a* karşı cephe alan ve *Tiele (Türk?)* adını taşıyan, Büyük Türk kitlelerinden söz açmıştık. *Bumın Kağan* başlangıçta bunları da yenmiş ve onların *ellibin ailesini*, kendisine katmıştı. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Göktürk devletini kuran enerjik ve yapıcı Türkler'in vatani, Orhun ve Moğolistan olamazdı.

Türkler'in, batıya kaymaları:

Tanrı dağlarından batıya doğru uzanan bu büyük Türk kitleleri, 650 yılından sonra artık batıya doğru yatacak ve Batı Türkistan'ı dolduracaklardır. Buradaki Türk kesimlerinin, batıya göçlerini, boy boy ve hangi yıllarda gittiklerini, Çin kaynaklarına göre, kesin olarak tespit edebiliyoruz. Çin ordularına yenilen *Batı Türk kağanları* bile, ta güneylere iniyorlar ve *Toharistan'a* sığınıyorlar ve oralarda sığınak buluyorlardı. Bütün bunlar bize gösteriyor ki Batı Türkleri, çeşitli gelişmeler göstermiş, çoğalmış, ve yeni hamleler için ise kendilerini hazırlamışlardı.

O K U M A L A R

I

GÖKTÜRKLER'İN TÜREYİŞ SÖYLENTİLERİ

(Birinci Göktürk devlet destanı)

Aşağıda sunacağımız belgeler, dış görünüş bakımından efsanelerdir. Ancak içlerinde, tarih gerçekleri de vardır. Üstelik, G ö k t ü r k d e v l e t i içindeki Türk kavimleri -hatta Ç i n bile-, bu söylentilere inanmışlardır. Bu inanışlar, G ö k t ü r k devletinden sonra da ölmemiş ve yaşamıştır.

GÖKTÜRKLER, HUNLAR'IN SOYUNDAN: “Göktürkler, eski H u n l a r'ın soyundan bir koldur. Onlar, A ş i n a a i l e s i nin soyundan gelirler. Fakat ayrı oymaklar halinde bulunuyorlardı.

GÖKTÜRKLER'İN ATALARININ YOK EDİLMESİ: “G ö k t ü r k l e r, daha sonra L i n devleti tarafından yenilgiye uğratıldılar ve soyları, tam olarak öldürüldüler. Yalnızca, 10 yaşında bir ç o c u k sağ kalmıştı (10 sayısı, bir birlik birimidir).

“L i n devletinin askerleri, onun küçük olduğunu görek, acıdılar ve onu öldürmediler. Çocuğun ayaklarını kestiler ve bir bataklıkta, otlar arasına attılar.

ÇOCUĞU DIŞI BİR KURTUN BESLEMESİ:

“Bundan sonra, dışı bir kurt ortaya çıktı ve çocuğu, et ile besledi. Çocuk büyüyünce, kurt ile birleşti ve kurt gebe kaldı’ L i n devletinin beyi, çocuğun halâ yaşadığını duyunca, onu öldürmek için, asker gönderdi. Gelen askerler, kurdu çocuğun yanında gördüler ve kurdu öldürmek istediler.

KURTUN ÇOCUĞU, TANRI DAĞLARININ KUZEYİNDEKİ BİR MAĞARAYA KAÇIRMASI: “K u r t, (genci de alıp), T u r f a n’ın kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda, derin bir mağara vardı. Mağaranın içinde de büyük bir ova bulunuyordu. Burası, otlar ve çeşitli bitkiler ile kaplı idi. Çevresi de, birkaç yüz mil genişlikte idi. Dört yanı, dik dağlar ile çevriliydi.

Bu mağara, XIII. yüzyıldan sonra, E r g e n e k o n adını almıştır. Bu vesika ise, VI. yüzyıla aittir. Elbette ki, çok daha önceleri vardı.

KURT’UN, “ON ERKEK ÇOCUK” DOĞURMASI : “Kurt, bu mağaranın içinde, “o n e r k e k ç o c u k” doğurdu. “O n o ğ u l” büyüyünce, dışarıdaki kızlarla evlendiler.

“On-soy”un türemesi : Kadınları, gebe kaldılar. Bunlardan da birer s o y türedi. (Kağanlık ailesi) olan A ş l n a soyu da, bunlardan biridir.

100 ailenin kurulması : Onların oğulları ve torunları çoğaldılar. Yavaş yavaş “yüz aile” oldular. Birkaç nesil geçtikten sonra, hep birlikte mağaradan çıktılar.

TÜRKLER’İN, MAĞARADAN ÇIKIP, “D E M İ R C İ” OLMALARI : “(Mağaradan çıktıktan sonra, Ortaasya’yı ida-

releri altında tutan) J u - j u l a r'a, (Avarlar'a?) bağlandılar. A l t a y dağlarının, (güney-batı) eteklerine yerleştiler. Ju-ju (Avar?)lar'ın, "d e m i r i ş ç i s i" oldular.

MAĞARANIN DEMİR DUVARLARININ ERİTİLMESİ

E r g e n e k o n d e s t a n ı içinde, bu soylar dışarıya çıkabilmek için, 'mağaranın demir duvarlarını eriterek', bir delik açmışlardı. Bu çalışma sırasında, 'k ö r ü k i ş ç i l l i ğ i' yapan her boy, yaptığı hizmete göre, bir mevki, rütbe almışlardı.

G ö k t ü r k l e r 'i n "demir işçilliği" ise, vesikanın sonunda kalmıştır. Yani bu çok eski vesikada, "mağara duvarlarının eritilmesi" olayı, düşmüştür. Ancak, "E r g e n e k o n d e s t a n ı"nın temeli olduğundan, hiç bir kuşku yoktur.

"ONLUK, "YÜZLÜK" AİLE BİRLİKLERİNİN KÜRULMASI : "A i l e d e n , o r d u b i r l i ğ i" ne doğru bir gelişmedir. Bunun üzerinde ayrıca durulacaktır. S o y l a r d a n m ı o r d u b i r l i k l e r i ; y o k s a o r d u b i r l i k l e r i n d e n m i , s o y l a r o l u ş m u ş t u ? Her iki türdeki oluşmalar için, çeşitli örnekler vardır.

"D ı ş a r ı d a n k ı z a l m a", çok eskilerden beri, Türk töresinin temel bir kaidesidir. Diğer efsaneler için, G ö k t ü r k l e r i l e i l g i l i b ö l ü m ü m ü z e b a k ı n ı z .

"K U R T B A Ş L I" BAYRAK : "Bu (10 erkek oğulun) en akıllısı, A ş i n a soyadını taşıyandı. Bundan dolayı onların başkanı, oldu.

"Onların 'k a ğ a n l ı k o t a ğ ı'nın önünde, (veya) girişinde), bir b a y r a k d i k i l m i ş t i r . Bu bayrağın başlığı, bir 'k u r t b a ş ı' ile süslenmiştir. (G ö k t ü r k l e r) , b ö y l e c e k e n d i 'a t a l a r ı n ı u n u t m a d ı k l a r ı n ı ' g ö s t e r i y o r l a r d ı " .

II

TÜRKLER'İN ATALARI HAKKINDA

Halk ve Göktürk devlet geleneğinin birleşmesi

Bu bilgiyi de, MS. 6. yüzyılda yazılmış bir Çin kaynağından alarak, burada sunuyoruz. Efsanede görülen yer adları, Göktürk yazıları ile yazılmış, “Yenisay Türk yazıtları” diye anılan, bölgelere aittir. Bir çok söylentiler bir araya getirilerek, destanın özü bozulmuştur. Yukarıda sunduğumuz Göktürklerin “Kurtlu destanları”, bir “imparatorluk destanı”dır. Bu ise, uzaklarda kalmış, Göktürk yazıları ile mezar yazıtlarını yazdıran, oldukça geri Türklerin destanlarıdır. Ancak özleri, yakındır :

KUZEYDE, KURTTAN DOĞAN BİR PRENS : “Başka bir söylentiye göre, Göktürklerin ataları, Hunlar’ın kuzeyindeki, Sou adlı bölgeden çıkmıştı. Onların boylarının başkanına, Apangbu denirdi. Onun, 17 tane büyük ve küçük kardeşi vardı. Büyük kardeşlerinden birinin adı, İci Nisutu idi.

Göktürk “devlet destanı” içinde olduğu gibi, bunların da, devlet ve birliği yok edilecektir. Yeni soylar da, “kurtan türemiş” olacaklardır. Ancak karışık ve mitolojik motifler ile :

“KURTTAN DOĞAN” VE “YAZ-KIŞ TANRIÇALARINDAN KARILARI” OLAN, BİR TÜRK ATASI : “Bu büyük kardeş, ‘kurttan doğmuştu’. Diğer kardeşlerinin yaratılışı ise, budalaca idi. Bunun için siyasî birlikleri, hızla yok edildi. Tabiat üstü özelliklere sahipti.

“Rüzgâr estirip, yağmur yağdırıyordu”. Bunun için, emirler verebiliyordu”.

“İki karısı vardı. Bunlara, “Yaz ve kış tanrıçalarının kızları”, denirdi. Bu iki kadından birisi, dört çocuk doğurdu.

“Çocuklardan birisi, leylek olup, uçtu. İkincisi, Abakan ve Kem ırmakları arasında kaldı. Adı, “Kırğız” oldu. Üçüncü oğul,... dağlarında yerleşti. Çocukların en büyüğü... dağında idi”.

“TÜRK” ADLI ATANIN, ATEŞİ BULMASI : “(Dört çocuğun en büyüğü, bulunduğu dağ üzerinde), yaşarken, soğuktan çok eziyet gördüler. Amcasının oymağı da yakınlarında idi. “Ateşi bularak” onları ısıttı ve besledi. Böylece yaşayabildiler. Bunun üzerine hepsi onu başlarına geçirip, başkan yaptılar. Ayrıca onu, “Türk” adıyla adlandırdılar”.

Türkler’in, İslâm dinini kabûl etmelerinden sonra da, Yafes’in oğlu Türk, “tuz, çadır” gibi gerekli şeyleri bulmuş ve yapmıştır. Ancak yukarıdaki dağınık Kuzey Türkleri, İslâm dünyasına, çok uzaktırlar.

“Anne ailesi”, büyük devlet hayatı yaşamış Türkler’de, çoktan kaybolmuştu. Proto-Moğol’lar ile dağlar ve vadiler arasında kalmış bu Türkler’de, hâlâ görülüyordu:

GERİ TÜRK DESTANINDA, “ANNE AİLESİ”: “.. Türk’ün, ‘10 karısı vardı. Bunların doğurdıkları çocukların hepsi, soyadlarını, annelerinin soyları’ndan alıyorlardı. (Gök Türk devletini kuran) Aşina soyu, (Türk’ün) en küçük karısının soyundan geliyordu”.

“Onluk düzen”, yani ordu düzeni, burada da izleniyordu. Ancak boylar, oğulların da değil; annelerin soyu’ndan geliyorlardı. Bu da, “anne ailesi” nin bir izidir.

“Küçük oğul verâseti” burada, “küçük hatun” ile paralel görülüyor. Bu aile düzeni, geri Çingiz Han toplu-munda da vardı. Ancak başkan seçimi, çok eski ‘mitolojik bir öz’

göstermektedir :

SIÇRAMA YARIŞI İLE BAŞKAN SEÇİMİ : “Türk öldü. 10 anneden doğan erkek çocuklar, kendi aralarından bir kişiyi başkan yapmak istediler. Büyük bir ağacın altına giderek, şöyle anlaşıyorlar :

Ağaca doğru, kim en yükseğe atlarsa, başkanlığı o elde edecekti. A ş i n a'nın oğlu, onların en genci olmasına rağmen, en yükseğe atladı. Hepsi birden onu başkan yaptılar.”

GERİ HALK İNANISLARININ, G Ö K T Ü R K DEVLET DESTANI İLE KAYNAŞMASI : (Yeni başkan), A Hsien Şad unvanı aldı.

“Söylentilerin ayrı olmasına rağmen, onun da ‘k u r t s o y u n d a n’ geldiğine herkes inanır. Bundan sonra, (Göktürk devletini kuran), T u m e n, yani (B u m ı n K a ğ a n) gelir.”

Görülüyor ki en uzaktaki veya köşe ve bucakta kalmış Türkler ile “G ö k t ü r k devlet geleneği” arasında, yapma da olsa, bir birleşme olmuştu. Bu efsane ve destanların tam metinleri ile yorumları için bk. Belleten, 1957, s. 83 vd. ; Türk Mitolojisi, I, s. 13.

* * *

III

**BÜTÜN HAKANLAR İLE GÜZELLER,
Y A F E S OĞLU T Ü R K'ÜN SOYUNDAN**

H A N - N A M E'DEN :

“N u h Peygamber, Y a f e s'e, “Tanrı senin soyunu değiştirsin”, demiş! S a m'a ise, “Tanrı bütün peygamberleri, se-

nin soyundan getirsin” diye duada bulunmuş. **H a b e ş** ve **Z e n g l b a r..** gibi diğerlerine de, “senin soylarına, (siyah derilerinden dolayı), gülsünler”, demiş.

“Bütün hakanlar, Türkler ve Özbekler ile Kuzey kavimleri, **Y a f e s**’in soyundan gelirler. Bütün güzel-
l e r d e, **Yafes**’in soyundadırlar!

“**B u h a r a**’nın güzelleri, **H o r a s a n**’inkinden; **S e m e r k a n**’ın güzelleri, **B u h a r a**’ninkilerden; **T a ş-
k e n**’in güzelleri de, **S e m e r k a n**’inkilerden güzeldir. **T a**
Kuzeye kadar, hep bu böyle gider...” : (Türk Mitolojisi, I, s. 381).

YECUC-MECUCLAR, TÜRKLER’DEN KORKUYOR:

“... **Y a f e s**’in 12 o ğ l u vardı. **Y e’ c u c** ve **M e’ c u c**’lar, bu çocukların ‘güneş gibi parlayan yüzlerini’ görün-
ce, dayanamayıp, **K a r n ü l b a k a r** dağına kaçtılar. Yerlerin-
den çıkıp, dünyayı yıkmak istediler...”

YAFES’İN ÇOCUKLARI, ARSLAN VE KURT GİBİ :

“... **Y a f e s**’in çocuklarının hepsi, **a r s l a n** ve **k u r t**
oluyorlardı. “**A r s l a n**”, padişablara; “**k u r t**” da, yiğitlerine
deniyordu...” : (Han-nâme: Türk Mitolojisi, I, s. 382).

* * *

IV

TÜRKLER’İN İLK ATASI

FARSÇA OĞUZ D E S T A N I’NA GÖRE :

“**T ü r k** tarihçileri ve dili çabuk râviler, (ozanlar?) şöy-
le anlatırlar :

“**N u h P e y g a m b e r**, yeryüzünü oğulları arasında
bölüştürdüğü zaman, büyük oğlu **Y a f e s**’e, **D o ğ u i l l e r i**
ile **T ü r k i s t a n**’ı ve oraların çevrelerini vermişti.

“Y a f e s, Türklerin deyişine göre, O l c a y - H a n diye bir ad alırdı.O, konar göçer olarak yaşıyordu. Yaylak ve kışlak'ı, T ü r k i s t a n'da olup, yaz aylarını, Y a f e n ç şehri yakınlarındaki, O r - T a g ve K ü r - t a g'da oturuyordu...” : (Z.V.Togan Oğuz destanı, s.17).

REŞİDEDDİN'E GÖRE :

“İ s l â m tarihlerinde yazılmıştır. İ s r a i l oğullarının tarihlerinde de yazılmıştır. N u h P e y g a m b e r Aleyhisselâm, yer yüzünü, güneyden kuzeye doğru, ü ç b ö l ü m e ayırmıştı.

“B i r i n c i b ö l ü m ü, kendi oğullarından H a m'a vermişti. H a m, Sudan'ın babasıdır. O r t a d a k i k ı s ı m ı, yine kendi ortanca oğlu olan, S a m 'a bağışlamıştı. S a m da, Araplar ile Farsların, babasıdır.

“N u b Aleyhisselâm, dünyanın ü ç ü n c ü bölümünü, oğullarından Y a f e s'e vermişti. Bu ülkeleri, oğlu Y a f e s'e verdiği için, onu da dünyanın, D o ğ u taraflarına göndermişti.

“T ü r k l e r, Y a f e s'e, E b ü l c e (?) - H a n, (doğrusu, Bulca Han) derler. Türkler, Yafes'e böyle derler ama; N u h Peygamber'in bir oğlu olduğunu da, bilmezler! Bununla beraber bu T ü r k H a n'ının, Y a f e s ile aynı çağda yaşadığını ve onunla akraba olduğunu, bilirler. M o ğ o l l a r'ın hepsi ve T ü r k soyları ve bütün konar göçerler, onun soyundan gelirler...”: (Türk Mitolojisi, I, s. 145).

“TÜRKMENLER'İN ŞECERESİ”NE GÖRE :

“N u h Peygamber'in ü ç o ğ l u vardı. Oğullarından her birini, dünyanın ayrı yerlerine gönderdi. H â m adlı oğlunu, H i n d i s t a n'a; S â m adlı oğlunu, İ r a n'a; Y a f e s adlı oğlunu ise, 'D e m i r K a z ı k' yönüne, (yani Kuzey kutbuna) göndermiş ve onlara, şöyle demişti:

“- (T u f a n'dan sonra) yeryüzünde insanoğlundan hiç

kimse kalmadı. Her üçünüzün de, ayrı ayrı nesilleri türesin ve soyları çoğalsın! Gittiğiniz ülkeler de, yurdunuz olsun ve oralarda oturun! ”

Y A F E S'İN, YURDU : “Y a f e s için bazıları, peygamberlik mertebesine erişmiştir; bazıları ise, erişmemiştir, derler. Y a f e s, babasının yanından ayrıldıktan sonra, İ t i l (Volga) ve Y a y ı k (Ural) ırmaklarının arasındaki bölgeye gitti ve orada, 250 yıl oturdu.

Y A F E S'İN OĞULLARI : “Y a f e s'in, 8 oğlu vardı. Bu oğullarının soyları da gittikçe çoğalmaya başladılar. Bu çocukların adları şöyle idi :

1. T ü r k, 2. H a z a r, 3. S a k l a b : (Avar, bulgar Türkleri ile Slavlar); 4. R u s, 5. M i n g : (Ç i n'in bir kesimi?), 6. Ç i n, 7. K i m e r i veya Kimari, 8. T a r i h : (Z u l k a r n e y n'in atasıdır). T ü r k l e r'e göre, Zulkarneyn de, Ortaasya'da yaşamıştı.

Y A F E S'İN OĞLU “T Ü R K”: “Y a f e s ölürken, büyük oğlu T ü r k'ü, kendi yerine koydu. Diğer çocuklarına da, şöyle dedi :

“ - T ü r k 'ü, kendinizin hakanı olarak bilin ve onun sözünden çıkmayın! “Bundan sonra T ü r k'e ‘Y a f e s - o ğ l u’ adı verildi. Kendisi, çok bilgili ve tecrübeli bir hakandı. Babasının ölümünden sonra çok yerler dolaştı.

T Ü R K'ÜN İLK YURDU VE OĞULLARI : “En sonunda bir yerin havasını ve suyunu beğenip, orasını kendisine yurt yaptı. Bu yere, şimdi bile, “İ s s ı g - k ö l” adı verilir.

“Ç a d ı r ı icâd eden ve yapan hakan da budur. Türklerin bir çok gelenekleri, ondan kalmıştır.

“T ü r k'ün o ğ u l l a r ı, 4 tane idi. Bunların adları ise, şöyledir : 1. T u t u k : (Yaygın bir Türk unvanıdır). 2. H a k a l : (Çigil Türk boyu?). 3. B a r s a c a r : (Belki H a z a r Türkleri’-

nin, Barsil? boyu). 4. A m l a k : (Belki 'Ilak?').

“Ateşi icâd eden ve bulan”, Ç i n kaynaklarına göre, T ü r k idi. Burada ise T ü r k , ç a d ı r ı bulmaktadır.

T Ü R K'ÜN OĞLU “T U T U K” : “Tutuk'un kendisi, çok akıllı ve bilgili idi. Adâlet yolundan ayrılmamıştı. Türkler'in bir çok gelenek ve törelerini de, o koymuştur. İ r a n l ı l a r'ın ilk hakani, K e y o m e r s ile aynı zamanda yaşamıştır.

“T ü r k d e v l e t i, İ r a n'dan d a h a e s k i” : Görülüyor ki İ r a n'ın ilk hakani, Türklerinkinden çok daha sonra idi. Gayormarth, İ r a n mitolojisinin bir A d e m'idir. Onun oğlu Tahmuras ve onun oğlu da, Cem (Yima) idi. Bu, milletler arasındaki bir ü s t ü n l ü k yarışı'dır.

T Ü R K'ÜN OĞLU TUTUK'UN T U Z U BULMASI:

“T u t u k H a n, günlerden bir gün ava çıkmış ve bir geyik vurmuştu. Geyiği kebab etmiş yiyordu. Etten bir parça yere düşmüş ve et parçası telef olmasın diye, alıp yemişti. Yere düşmenin lezzetinin, değişmiş olduğunu gördü. Meğerse, orası, tuzlu bir yermiş. Böylece t u z u b u l u n c a, herkese bundan sonra etin içine tuz koymalarını ve eti öylece yemelerini buyurmuş.. 240 yıl yaşadıktan sonra ölmüş.

“Ondan sonra yerine, B u l c a - H a n geçmiş..” : (Şecere-i Terâkime, Kononov, s. 10 vd. ; Türk Mitolojisi, I, s. 375-78).

* * *

V

TÜRK VE İRAN MİTOLOJİSİNİN ÇATIŞMASI

(Türkler'in atası Alp Er Tonga yerine, Afrasiyab)

1. TÜRKLER'İN HAKANI AFRASIYAB'IN TÜRK ADI, “TONGA ALP ER” DİR : “T o n ğ a, babür, k a p l a n

türünden bir hayvandır. Filleri bile öldürebilir.. Türkler’de kişi adı olarak, ‘T o n ğ a H a n’, ‘T o n ğ a T e ğ l i n’ gibi adlar verilir. Türklerin büyük hakanı A f r a s ı y a b’ın, asıl Türk adı, ‘T o n ğ a A l p E r’dir. ‘Babür gibi güçlü, yiğit bir adam’, demektir.” : (MK, 1, 368).

KUTADGU BİLİĞ’E GÖRE “TONĞA ALP ER” :

“Bu Türk beylerinden adı belgeli

“T o n ğ a A l p E r idi, kutu belgeli!

“Büyük bilgisiyle, pek çok erdemiyle!...”

“T a c i k l e r (Farslar) demişler, H a n E f r a s i y a b!”

“E f r a s i y a b tuttu, iller alarak!”
(KB, 277).

“T o n ğ a A l p E r ne diyor, işit ve dinle!

“Bilerek söylemiştir, gör bu sözleri! (KB, 586).

2. AFRASIYAB TONGA ALP ER VE TÜRK İLLERİ:

T ü r k ve İ r a n mitolojisi bir ara, birbirine karışmış ve öyle ki, F a r s ülkeleri de, T ü r k illeri arasında gösterilmiştir. Bununla beraber T ü r k l e r ile F a r s l a r, birbirlerinden ayırd edilmiştir:

“Afrasiyab’ın kızının adı, K a z’dır. K a z v i n şehri- ni, o kurmuştur... Türklerden bir takımları, T ü r k ülkesi sını- rı- nı, K a z v i n’den sayarlar... K a z’ın babası olan T o n ğ a A l p E r, Afrasiyab demektir. M e r v şehrini yapan kişidir... Mavera ün nehr (Ç a y a r d ı)nın ötesi, Y e n i - k e n d’den ötesi, Türk ülkeleridir... ” : (MK, 1, 149).

3. AFRASIYAB HAN : “H a n, Türkler’in en büyük baş- bu ğ u, A f r a s i y a b o ğ ullarına da, “H a n” derler. A f r a s i y a b ise, “h a k a n” dır. Bu adın verilmesinin, tarihte uzun

bir hikâyesi vardır” : (MK, 3, 157).

4. AFRASIYAB, TÜRK'Ü FARS'A YAKLAŞTIRAN; TÜRK'TEN UZAKLAŞTIRAN; BİR KÜLTÜR UNSURU : “... Selçukîler, Türkmenler ve karındaşımız idiler. Halka faydaları dokunmadı. Padişah olurken, “Türkmen'in Kınık uruğundanız” dediler. Ama padişah olduktan sonra :

“.. Afrasiya b'in bir oğlu Keyhüsrev'den kaçıp, Kınık soyu içine gelip, orada büyüüp, yaşamış; oğulları, Afrasiya b'in neslindeniz dediler. Afrasiyab'a kadar 35 batın sayıp, şecere uydurdular...” : (Türkmenler'in Şeceresi, s. 38).

5. BARSGAN ŞEHİRİ, AFRASIYAB'IN OĞLUNUN ADI (?) : “Barsgan, Afrasiya b'in oğlunun adıdır. (Bu bir efsane ve inanıştır). Bu şehir, Mahmud'un babasının şehridir. (Yani Kaşgarlı Mahmud'un).

“.. Uygur hakanı'nın Barsgan adlı bir at bakıcısı varmış. Havası güzel olduğu için, atları burada yetiştirmiş. Sonradan Barsgan adı, buraya ad olmuştur” : (MK, 3, 418).

Bu bölge, eski bir Türk yurdudur.

VI

TÜRKLERE GÖRE “ZULKARNEYN” :

ZULKARNEYN İLE TÜRKLER'İN SAVAŞI

“... Zulkarneyn, Çin'e kadar ilerleyince, Türk hakanı onun üzerine asker göndermiş.. Zulkarneyn'in ileri karakolları üzerine gece baskını yapmışlar. Türklerden biri, Zulkarneyn'in askerlerinden birine, bir kılıç vurmuş ve göbeğine kadar parçalamış. Adamın kemerindeki altınlar kana bulanmış olarak yere dökülmüş. Kılıcı vurana sormuşlar. Bu nedir, diye :

“- Altun kan!” demiş. Orada bulunan bir dağa hemen, ‘Altun Kan’ adını vermişler. Uygur ülkesine yakın olan bu dağın çevresinde, Türk konar göçerleri yaşarlar. Zulkarneyn, bu gece baskınından sonra, Türk Hakanı ile barışmış...” : (MK, 1, 91).

İskender, bu Türk ülkelerine gitmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki Türkler, gönülleri ile onsuz olamamışlardır. Bir kaç küçük çarpışma dışında, İskender’e karşı da gelmemişlerdir. Mubarek bir rüzgâr gibi, Türk ülkelerinden gelip geçmiştir:

“Zulkarneyn denilen adam, bir yolcudur! Bir yerde durmaz. Buradan da gelip geçer. Biz de, kendi yerimizde kalırız!”

ZULKARNEYN’İN TÜRKMENLERE AD VERMESİ :

“... Zulkarneyn gelip, bunları saçlı ve üzerlerinde ‘Türk belgeleri’ bulunduğunu görünce, bu Türklerle, ‘Türk mânend’, yani ‘Türke benzer’ demiş...” : (MK, 3, s. 416).

ZULKARNEYN, UYGUR ÜLKESİNDE : “... Zulkarneyn, Uygur illerine geldiğinde, Türk hakanı ona, dört bin kişi göndermiş. Bunların, ‘tulgalarına takılan kanatlar, şahin kanatları’, imiş. Bu (Türkler), ‘Öne ok attıkları gibi, arkaya da, ok atarlarmış!’ ” Zulkarneyn, bunlara şaşmış ve şöyle demiş:

“- Bunlar, kendi kendilerine geçinirler. Başkasının yiyeceğine gerek duymazlar...” Bundan dolayı onlara, ‘bod-hur’ demiş... (Bu da, Uygur adının, bir Fars benzetmesidir. Halk inancını yansıtır) : (MK, 1, 112).

ZULKARNEYN’İN UYGUR ŞEHİRLERİNİ YAPTIRMASI :

(Türkler’in mitolojik hakanı) Şu, Zul-

k a r n e y n'e karşı bir bölük asker gönderdi. Bu çarpışma, “**A l t u n - k a n**” denilen dağda oldu. Bu gün buraya, “**A l t u n - H a n**” denilir. **Z u l k a r n e y n**, **H a k a n Ş u** ile barıştı. **U y g u r** şehirleri'ni yaptı. Biraz oturup, sonra gitti...”: (MK, 3, 416).

Bu inanışlar, yukarıda da geçmişti. Yine aynı kaynağa göre, **Ç i g i l** Türkleri'nin adını da, o vermişti. Mukaddes kitaplar da geçen bu kişiden, kendilerini ayrı göremiyorlardı. Ancak gerekince, karşı da koyabiliyorlardı.

OKUMALAR

I

TÜRKLER'İN ANAYURDU

(Tanrıdağları ve Türkler)

Türkler'in, herhalde başlangıçtan beri, büyük kitleler halinde yaşadıkları yerler, Tanrıdağları ile ısıg-göl çevreleri olmalıdır. Ancak devlet ve hakanların otağ yeri, Asya'nın, mukaddes yerleri idi.

TANRIYA YAKIN YER, "ÖTÜKEN YERİ" :

Önasya'da, Tur-i Sina, Arafat; Hindistan'da, Himalaya, eski Yunanistan'da Olimpos dağları varsa, Ortaasya imparatorluklarında da, Orhun ırmağının batısındaki Ötüken dağı, "mukaddes bir yer" olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı, bütün "Ortaasya imparatorluklarının başkenti", Ötüken dağı olmuştur. En sonunda Çingiz Han da başkentini, bu çevreye kurmuştur.

Bu sebeple Türkler'in anayurdu anlayışı başka; "Türklerin, mukaddes başkenti", demek ise başkadır. Tanrıdağlarında oturan ve büyük Türk kitlelerinin temsilcisi olan

K a r a h a n l ı l a r da, “Ötüken Beyi” nin sözüne kulak veriyorlardı:

“Ötüken Bey’i nē diyor! Dinle!

“Sözünü ve fikrini, düşünerek söylemiş! : (KB, 1962 Ayrıca bk. KB, 2682).

TANRI DAĞLARI , TÜRKLER’İN YURDU :

En akla yakın bölgeler de, buralarıdır. Çünkü O r h u n bölgesi, verimsiz ve soğuktur. Ancak Ö t ü g e n o r m a n ı , şimdi bile ideal bir hayvancılık ve av yeridir. G ö k t ü r k l e r , bu ulu sıra dağların doğu eteklerinde, ortaya çıkıyorlar.

B a t ı G ö k t ü r k h a k a n l ı k o t a ğ l a r ı , yine bu sıradağların, batısında ve ortalarında kuruluyordu. B i z a n s e l ç i s i Z e m a r h o s , G ö k t ü r k kağınının otağının bulunduğu yerin, tabiatını öğüyor ve yer depreminin görülmediğini de, söylüyordu. B a t ı T ü r k l e r i ’ n i n ve bizim atalarımız da bunlardır.

EFRASIYAB TANRIDAĞLARINDA

K a r a h a n l ı büyük Türk çağındaki efsaneler, Türkler’in atası (?) E f r a s i y a b ’ ı n hep buralarda dolaştığını söylüyorlardı. Onun yurdu burasıydı Halk, buna inanıyordu. E f r a s i y a b , Türklerin atası, -belki de O ğ u z H a n ’ ı n bir diğer adı olan-, “A l p T o n g a E r ” idi:

“Tonga Alp Er, kutla kutlanmış idi!

“Tacikler onu, Efrasyab diye anarlar” : (KB, 277).

K a ş g a r l ı M a h m u d ’ u n verdiği söylentilere göre B a l a s a ğ u n , B a r s h a n , B a r ç u k , K a ş g a r gibi büyük Türk şehir ve kültür merkezleri, Türkler’in bu ilk ataları tarafından kurulmuştu : (MK, I, 349, 381,151; III, 417...).

S e l ç u k l u h a k a n l a r ı da, Türkler’in bu inanışlarına uyararak, kendilerini, E f r a s i y a b neslinden getirmişlerdi. Bu Türk yurtları, T a ş k e n d ’ e ve belki de daha batılara, uzanmalıy-

dı. Hiç olmazsa, yaylalar, onlarındı.

* * *

II

GÖKTÜRKLER'İN ATALARI, TANRIDAĞLARI'NDA

(Çin Tarihlerine Göre)

1. GÖKTÜRK DEVLETİNİ, KURANLAR, “BATI HUNLARI”NDAN: “G ö k t ü r k l e r, (Çin’de devlet kurmuş olan ve P’ing-Liang (çevresindeki), çeşitli H u n topluluklarından idiler.

“Ç i n imparatoru, (424-452 yılları arasında, (D o ğ u T ü r k i s t a n’ın doğusunda, devlet kurmuş olan, H u n soylu ailelerinden’ biri olan) C ü ç ü devletini yıktı.

“(Bu Hunlar’ın içinden) A ş i n a ailesi, 500 çadırılık halkı ile, (Ortaasya’yı idareleri altında tutan), Ju-ju(Avar?)lar’ın yanına sığındılar.

“A l t a y dağlarının (güney-batısında), ‘d e m i r işçi - liği’ ve (ustalığı) yaptılar...” : (Sui-shu, 84).

Aslında T a n r ı dağları’nda, çok geniş sayıda, “O n - b o y” veya “O n - O k” Türkleri vardı. Devleti kuranlar, bu soylu ve tecrübeli boylar olsa gerekti.

2. TÜRKLER'İN YURDU, ORTA VE BATI T A N R I D A Ğ L A R I : “... Bazıları derler ki, veya başka bir söylentiye göre, (Göktürkler’in) a t a l a r ı, “Batı-denizi”nin, “Aral gölü”-’nün”, yakınlarında oturuyorlardı. L i n adlı bir devlet tarafından..yok edildiler. Yalnızca... bir küçük çocuk kaldı. Çocuğu dışı bir k u r t besledi... Düşmanlar onu da öldürmek için yeniden gelince,

“Tanrılar’la ilişkisi olan, k u r t kaçtı. Deniz’in doğu-

sunda ve T u r f a n'ın kuzey-batısındaki, bir dağa gitti. Dağın altında derin bir mağara vardı. Mağara'nın içine girdi..." : (Sui-sh, 84).

Görülüyor ki B a t ı d e n i z i, T u r f a n'ın batısında bulunuyordu. Bu duruma göre, bu göl, ya A r a l veya B a l k a ş g ö l ü olabilir. Bu her ikisi de, B a t ı G ö k t ü r k l e r 'in ana yurtları idiler. Chou-shu ise bu dağ için, "T u r f a n'ın kuzeyinde", diyordu.

* * *

III

TÜRKLER'İN ANA YURDU

(O ğ u z destanlarına göre)

O ğ u z d e s t a n ı, bir efsanedir. Ancak o çağdaki Türkler'in ezberinde olan, -kendi ataları ile ilgili-, inanışlardır. Tabii olarak bunun çok önceleri de vardır. Aynı zamanda bu bölge, B a t ı G ö k t ü r k d e v l e t i ile B a t ı T ü r k l e r i'nin, bir yurdu idi:

1. R e ş i d e d d i n'e göre : "... İlk çağlara ait durumu, şöyle anlatırlar : B u l c a H a n, 'konar göçer bir hayat' yaşırdı. Onun yaylası, çok büyük ve yüksek bir dağ idi. Bu dağa, O r - t a ğ ve K ü r - t a ğ d e r l e r d i. (Burası, Oğuz Han'ın da otağ yeridir).

"Bu iki dağ sınırında, İ n a n ç (bk. Yafınç) adlı bir şehir vardır. K ı ş l a ğ ı da, o bölgede idi. Buraya, K a r a - k u m da, denilir. B o r s u k, K a k i y a n ve K a r a - K u m, bu yerlerdedir.

BATIDAKİ O Ğ U Z YURTLARI : "T a l a s ve K a r ı - S a y r a m şehirleri de, bu yerlere yakındır. Bu şehri görenler, şehrin bir başından öbür başına bir günde gidildiğini ve 'kırk kapısı' olduğunu söylerler"...

Prof. Dr. Faruk Sümer'in, 'Oğuzların yurtları' hakkında yaptığı şu özet, çok yerindedir: "Oğuzlar'ın yurdu olarak : batıda Aral gölü ile kuzeyindeki topraklar: doğuda, Balkaş gölü ve Almalık arasındaki bölge". Ancak bu sınırın nasıl rol oynadığı da, destanlarda görülecektir.

3. "... Oğuz Han, : - 'Vatanımız ve yurdumuz olan Talas ve Sayram', geride kaldı. Düşman, bizim yokluğumuzdan yararlanıp, burasını alırsa, bizim için bir talihsizlik olur...": (Togan, a. eser, s. 24). Burada da, Batı yurtlarından söz açılıyor.

4. Ebülğazi Bahadır Han'a göre : "Oğuz ilinin gün doğusu (kүн тоғуşı) : Isıg - Köl, Almalık ve çevresi, Sayram, Kazgurt dağı, Karaçuk dağı;

Kuzeyi (Temür kazuğı) : Uluğ dağı ve Kіçik Tag;

Gün batısı : Sir Suyu'nun ayağı, Yanggi- Kent, Kara-kum..." : (Türk Mitolojisi, I, s. 228)

Farsça Oğuz destanında Oğuz boylarının, yayla ve kışlakları, geniş olarak verilmiştir. Fakat bu yer adlarını yeniden kurmak ve harita ya oturtmak, mümkün değildir. Bk. Z.V. Togan, a. eser, s. 53).

OGUZ YURTLARI VE BATI GÖKTÜRK DEVLETİ :

Batı Göktürk kağanı, İstemi Kağan ile, daha sonraki Batı Göktürk kağanlarının batıda, Bin-Bulak'taki otağ ve tabt yerleri, destanlarda verilen bilgilere uymaktadırlar.

3. BÖLÜM

METE VE BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞU

Mete

(Devletin Kuruluşu ve Gelişmesi)

Mete, bir millet yaratma yolunda:

M e t e, Türk tarihinin büyük bir başlangıcıdır. Büyük imparatorluklar, büyük olaylar, onunla ve onun kurduğu düzen ile başlar. Elbette ki M e t e'den önce de, T ü r k l e r vardı. Ancak yazılı tarih belgelerimiz, M e t e ile başlıyorlardı. M e t e'nin, adı Çin tarihlerinde türlü şekillerde yazılmıştır. Fakat bu büyük hakanın Türkçe adının, Bahadır veya ona benzer Türkçe bir ad olduğu da, bir gerçek idi. Bunu artık bütün dünya kabûl etmektedir. Ancak, M e t e'nin büyük bir ülküsü ve kendi kavmine karşı da bir tutkusu vardı. Bizi ona borçlu kılan asıl sebep budur. Mete'nin en büyük başarısı, bütün Ortaasya ve Türk kavimlerini, bir araya getirmiş olmasıdır. Mete bununla da kalmamış, onlara millet olma bilinci ile şuurunu, aşlamıştır. Bu sebeple onun adı bin yıl unutulmamış ve onun torunu olmakla ögünülmüştür. O, Türk kavmini

bir insan vücudu gibi, bir başla duyan ve bir başla hareket eden, *bir millet ve bir ordu* halinde meydana getirmiştir. Bu da, onun bir san'atı idi. Çünkü onun yetiştiği muhit ve inandığı töreler ile gelenekler, böyle idiler. Böyle yetişmiş ve böyle görmüştü. Sonradan kurulacak olan *G ö k t ü r k* ve *S e l ç u k* imparatorlukları da, temel ve mayalarını, onun törelerinden alacaklardır.

Mete'nin askerlik dehâsı:

M e t e, *askerlik dehâsını*, daha çok Türk kavimlerini bir araya getirmek için kullanmıştır. Çünkü onun akrabaları da, atlı ve güçlü idiler. *M e t e*'nin *Çin akını* ise, daha çok bir kuvvet gösterisidir. *M e t e* M. Ö. 201 de, *üçyüzbin atlı ile bir fırtınagibi Çin'in içlerine iner ve Çin imparatorunu kuşatır*. Çinlileri asıl şaşırtan şey, *Mete'nin askerlik taktığı ve ordu düzeni* idi. *Bütün birlikler at renklerine göre düzenlenmişlerdi*. Bilindiği üzere Türk mitolojisinde her yön, bir renk ile belirlenmiştir. Örnek olarak bugün bile biz, *kuzey ile ilgili şeyleri kara sözü ile tanıtıyoruz*. *Kara yel* gibi. *Rüzgâr* gibi inen *M e t e*'nin *üçyüzbin atlısı, renk ve yön-lere göre hemen yerlerini alıyorlardı*. Dünya askerlik tarihinde gerçekten böyle bir disiplin ve böyle bir düzen görülmemiştir.

Fakat *M e t e*'nin Çin'de gözü yoktu. Zaten yanında bulunan *M e t e*'nin *hatunu* da, "*Çin alınamaz, alınsa idare edilemez*", demişti. Bunun için de Çin ile barış masasına, *Mete'nin büyük hatunu* oturmuş ve Çin sınırlarında kesin bir barış sağlanmıştı.

M e t e, *komutan; h a t u n u* ise, *diplomat rolünde* idiler.

M e t e'yi asıl ilgilendiren yerler Ortaasya'daki *zengin tarım şehirleri* ile *İpekyolu* idi. Bütün bu zenginlikleri ele geçiren *Mete*, onları kendi kavminin geleceği ve refahı için sunmuştu. Onun, Türk kavmine bıraktığı bu büyük mirâsın savunması, dokuzyüz yıl devam edecektir.

Mete yalnız Türk tarihinde değil; dünya tarihinde de yeni bir çağ açmıştır. Onun yenip de batıya sürdüğü kavimler, *H i n-*

d i s t a n'da ve Batının çeşitli yerlerinde, yeni yeni imparatorluklar kuracaklardır.

Devletin toprağı ve vatan anlayışı:

Türk destanlarından anladığımıza göre, Mete, yalnızca bir hakan değil; kendi milletinin babası, hocası ve herşeyi idi. *G ö k t ü r k l e r'de, de devletin toprağı kutsaldı. Yalnız Göktürkler vatan toprağını "yer ve su" diye ikiye ayırır ve öyle söylerlerdi. Büyük hakanlar, "Türk'ün kutsal yeri ve suyu sahihsiz, (yani idi'siz) kalmasın diye" Tanrı tarafından gönderilirdi. Türkün ve devletin y e r v e s u l a r ı bazan tanrılaşır, karışıklık çıkaranları öldür diye; Göktürk hakanına buyruk bile verirlerdi. Görülüyor ki bölünmez ve kutsal bir varlık olan vatan toprağının buyruğunda yaşamaya, onun için ölme ve öldürme, çok eski bir Türk düşüncesi idi.*

Mete ve İpek yolu'ndaki kavimler:

M e t e'nin yaptığı akınların sırası, Çin tarihlerinde de birbirine karışmıştır. Mete'nin diğer büyük bir akını da, belki de en büyük akını sayılabilir. Ortaasyadaki Yüeciler'e karşı yapılmıştı. Tanrıdağları'nın batı eteklerinde oturan Yüeci'ler Çin'in batı sınırlarına kadar uzayan bereketli ovaları ellerinde tutuyorlardı. İçinden İpek yolu geçen bu geniş bölgeye bugün, Kansu adı verilir. İpek yolu' nun büyük bir bölümünü ellerinde tutan bu kavimler, anlaşıldığına göre M e t e'nin babası çağında, Hunlar'dan daha güçlü idiler. Mete'nin bir ara Yüeciler'e rehin olarak gönderilmesi de bunu gösteriyordu.

H u n l a r gibi at ve hayvan besliyorlardı. Konar göçer ve savaşçı bir kavim olarak adları geçiyordu. İpek yolu' nu rakipsiz olarak ellerinde bulundurdıklarına göre, çok da zengin olmaları gerekiyordu. Gelip giden kervanlar dolayısı ile, kültür seviyelerinin yükselmiş ve dünya görüşleri ile devlet tecrübeleri de gelişmiş olmalıydı. Sonraki kaynaklardan öğrendiğimize göre bu bölgede, birçok Hun kavimleri de, Yüeciler ile birlikte oturmakta idiler.

M e t e'nin gençliğinin, Yüeciler'in yanında rehin olarak geçmiş olması, ister istemez bize bazı önemli şeyler hatırlatmaktadır. Herhalde M e t e, Yüeciler'in yanında otururken onlardan birçok yeni bilgiler de öğrenmiş olmalı idi. Zengin bölgelerde ve İpek yolu üzerinde oturan Yüeciler'in yanında kalan M e t e'nin, Çin'i, Ortaasya'yı ve Batı dünyasını çok daha iyi tanıma imkânlarını bulmuş olması normal idi. Görülüyor ki Mete'nin gençlik ve yetişme çağına ait meseleler, Yüeciler'in tesirlerini de göz önüne alınca, daha genişlemekte ve daha derinleşmektedir.

Mete'nin bir diğer büyük akını da Orta ve kuzey Asya'ya doğru olmuştu. Mete, Çin İmparatoruna yazdığı mektuplarda, “*Eli ok ve yay tutabilen kavimleri bir araya getirmekle*” uğraştığından söz açıyordu. Bundan dolayı da, *Çin sınırında barışın kurulmasını*, istiyordu. Bundan da M e t e'nin esas amacının, *Ortaasya kavimlerini birleştirmek* olduğunu anlıyoruz.

Mete'nin mektupları:

M e t e'nin m e k t u p l a r ı da, Türk tarihi ve Türk kültürü bakımından büyük bir değer taşırlar. *H u n l a r, Ç i n'e karşı gururla bakıyor* ve ayrıca, Çinliler, de küçük görüyorlardı. Hatta Mete, savaş çıkarmak için Çin İmparatoriçesine alay dolu bir mektup bile yazmıştı: “Ben kendi bacakları üzerinde ayakta duramıyan, yalnız bir hükümdarım. Irmaklar ve göller arasında doğdum. Geniş bozkırlarda, sığır ve atların içinde büyüdüm. Kendimi sık sık (Çin'in) sınır bölgelerinde buldum...” Anlaşıldığına göre M e t e, M. Ö. 201 de yaptığı büyük *Çin akınından* önce de, Çin sınırlarına inip savaşlar yapmıştı. Bu mektubu yazdığı çağda ise, artık çok ihtiyarlamıştı. Nitekim, “ayaklarımin üzerine kalkamıyorum”, diyordu. Çin'de Han Sülâlesinin kurulması ile Çin'in kuzeyindeki birçok Çin beylikleri isyân etmişler ve onların bir bölümü de, Hunların başkentine kaçmışlardı.

Prof. E b e r h a r d'ın yerinde olarak işaret ettikleri gibi, *M e t e'nin sarayında*, birçok *Çin beyleri ile bürokratları* da bulunuyordu. Bunlar, Mete'nin Çin'e karşı politikasında, yardımcı oluyorlardı. Ancak ne derece tesirli oldukları bilinmiyordu. Çünkü bunlara rağmen Mete, Çin İmparatoriçesine diplomatik dilin dışına çıkarak mektup yazıyor ve katı bir üslûpla, evlenme teklifinde bulunuyordu. Belki de bu yol ile Çin ve Hun imparatorluklarını birleştirerek bir dünya devleti yaratmak istiyordu. Bu mektup, Çin sarayında uzun görüşmelere yol açmıştı. Belki de Mete'nin bu alaycı dilinin altında bir savaş sebebi yatıyordu. Bunun için Çinliler, "*Hunlar, diplomatik dil ile nezâket kaidelerini bilmezler*" diye, yumuşak bir yorum yapmış ve meseleyi kapatmışlardı.

Mete, bir "Hun milleti ve devleti" kurma yolunda:

M e t e'nin M. Ö. 176 yılında, yani ölümünden iki yıl önce yazmış olduğu diğer bir mektup da, ayrı bir değer taşır. Mektup, "*Gök tarafından tahta çıkarılmış olan Hunların b ü y ü k Hakanı, Çin İmparatorundan sağlık ve esenlik içinde olup, olmadıklarını sorar*" diye söze başlar. Mete, devletler arası ilişkilerin, hükümdarlar tarafından düzenlenmesini istiyordu. Bazı küçük Çin memurlarının, sorumsuzca hareketlerinden dolayı ise, Çin İmparatorunu suçlayan bir dil kullanıyordu. Mektup, adeta bir şiir dili ile yazılmıştır. Sag Bilge komutanını Yüeciler üzerine gönderdiğinden söz açıyor ve şöyle diyordu:

"Tanrının yardım ve şefaati; Subay ve askerlerimin yüksek savaş yeteneği atlarımın gücü ve kuvveti ile bütün Yüeciler'i ezdi. Başlarını kesti, ölenler öldü; teslim olanlar teslim oldu; böylece göğün altında, (yani dünyada) asayiş ve dirlik kurulmuş oldu."

Yine bu mektuptan anlaşıldığına göre, *Mete'nin idaresi altına girmiş olan herkes*, "*H u n*" -veya Çinliler'in söyleyişi ile "*Hiungnu*"-, *olmuş oluyorlardı*. "*Hun*" adı, yalnızca bir kavmin adı değil; *devletin içinde yaşayan halkı* da, içine alıyordu. Mete bu mektubunda idaresi altına aldığı memleketleri ve dolayısıyla Doğu

Türkistan'ı da aldıktan sonra, şöyle diyordu:

“Bunların hepsi, **H u n** oldular; yay çekebilen (okçuların) hepsi bir tek **a i l e** haline gelip, birleştiler”, diyordu. Büyük bir hakanın vazifelerinin neler olduğunuda, yine Mete'nin bu mektubundan öğreniyoruz:

“Şimdi kuzeydeki bütün ülkelerde, dirlik ve düzeni kurdum. Şimdi silâhları bir tarafa koymak, subay ve birliklerimi dinlendirmek, atlarımızı beslemek istiyorum... Çocuklarımız ve gençlerimiz büyüsünler, yaşlılarımız ise huzur içinde yaşasınlar!”

Bu mektupları Mete'nin *Çinli kâtipleri* yazıyorlardı. Fakat mektuplarda kullanılan ifade, düşünce ve sözler, bir çinli gibi değil; Hunların düşüncelerine göre, kaleme alınmışlardı. Bundan da anlaşılıyor ki Mete'nin devleti, artık Ortaasya'nın dar sınırlarından çıkmış ve bir “*Dünya devleti*” haline gelmişti.

Mete'nin Türk tarihindeki izleri: .

Mete ile Büyük Hun İmparatorluğunun kumandanları, dünya tarihi ile savaş taktiğinde yeni bir dönem açmışlardır. *Meydan savaşlarında bütün güçleri birleştirerek düşmanın tek bir noktasına yüklenip, düşmanı çökertme; savaş savaş gibi değil de, bir savaş oyunu haline getirip, düşmanı yorup, istedikleri yere çekip ve istedikleri anda yoketme; düşmanı önceden kazılmış ve üzerleri kapatılmış derin hendekler üzerinden geçirip, çukurlar içine gömme*, bunların hepsi yalnızca Hunların **s a v a ş t a k t i k l e r i** n d e görülen şeylerdir.

Ünlü sinolog B. L a u f e r, *Hunların savaş taktikleri* konusunda heyecanlanmış ve *bu taktiğin Avrupa'da, ancak BüyükFrederik ile görüldüğünü*, yazmıştı. *Büyük Hun İmparatorluğu*, 350 yıl gibi uzun bir süre ile yaşamıştır. Yıkıldıktan sonra da onun serpintileri ile, *Çin'de ve Ortaasya'da*, birçok devletler kurulmuştur. *Göktürk* devleti bile kendisini, onun bir devamı olarak görüyordu. *Bilge Kağan*, henüz daha kağanlık tahtına otur-

madan önce, çok eski bir Hun unvanı taşıyordu.

Hakanlık unvanı ve imparatorluk kuruluşları:

Hun imparatorlarının unvanı, yani Çince yazılışı ile “Şanyü” “genişlik ve büyüklük”, demektir. “Çünkü o, gökte olmuştur. Bunun için hakan, (sonsuz bir) genişlik ve büyüklüktür.” Çin tarihleri böyle yazıyordu.

Türkler’in bütün cihânı içine alan (*universal*) devlet düşüncesi, kendini burada da gösteriyordu. O bir “Kür-Han”, Dünya Hakanı idi. Aynı zamanda O, “Tanrı’dan, inâyet bulmuş oğlu” ilâhî haşmetmaâb” idi. Göktürk devletine de “hakanlar Gökte olmuştur” lardı. Fakat Tanrının oğlu değillerdi.

G ö k t ü r k l e r’de devlet, tām olarak merkeze dayanıyordu. Bütün boylar ve halk kesimleri, şehirler hanedan, askerler ve başkentten gönderilen memurlar tarafından idare ediliyorlardı.

B ü y ü k H u n İmparatorluğu’nda ise, henüz daha yerli halk kesimleri ile boy beylerinin imtiyaz ve beylikleri kaybolmamıştı. Fakat katı bir askerlik disiplini içinde, bunların hepsi erimiş ve birleşmiş görünüyorlardı. Ayrılık ve kavgalar ise, yine hanedan içinden çıkıyordu.

M e t e’nin bir “aile boyu” vardı. Bu boya 700 yıl süre ile saygı duyulmuştu. Dışardan evlenme(*exogamy*) gelenekleri geçince, hakanların kız aldıkları aileler de, devlette üstün bir yer tutuyordu. Yine anlaşıldığına göre, profesyonel askerlerin de devlet içinde önemli yerleri vardı. 24 tümen komutanı, bunlardan olsa gerekti.

Hunlar’da, “rahip” sınıfı görülmüyor:

Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Büyük Hun İmparatorluğu’nda da *en b ü y ü k r a h i p*, yani (*pontifex maximum*), Hun hakanı idi. Büyük *k u r b a n* törenlerinde hakan bulunur ve küçük törenler ise, hakanın sarayında yapılırdı. “Atalara, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara”, yani beş şeye kurban verildi.

Ulu Tanrı ise, gökte idi. Her boyun veya halk kesiminin, kesin sınırlarla ayrılmış, ayrı yurtlukları vardı. Sonbaharda büyük bir kurultay yapılır ve halk ile hayvanların sayımı yapılırdı.

Vergi düzeni:

Vergi, sonraki Türk devletlerinde olduğu gibi Hunlar'da da, askerlikten sonra gelen en mühim devlet işi idi. İsa'dan sonraki yıllarda, önce Çin'e bağlanıp, sonra da Hun'lara dönen büyük ticaret şehirlerinden, birikmiş vergilerin yanında, biriken vergilerin faizleri, hatta gecikme cezaları bile, hesaplanarak, hepsi birlikte isteniyordu. Bu konularda elimizde kesin belgeler vardır. Büyük Hun İmparatorluğu için yazılacak çok şey vardır. Fakat şimdilik, bu kadarcıkla yetinelim.

METE'NİN OĞLU GÖKHAN

(Devletin genişleme çağı)

Mete ölünce, M. Ö. 174 yılında, yerine oğlu geçti. 160 yılına kadar, 16 yıl müddetle hüküm sürdü. Kendisi, gerçek ve büyük bir imparatordu. Ortaasya'da, Mete zamanından kalmış olan çeşitli pürüz ve engelleri ortadan kaldırdı. Devlet protokolu ile yazışmaları ise, gerçek imparatorlara ve imparatorluklara lâıyk bir şekilde, yerine oturttu. Mete zamanında Çin'deki Han Sülâlesi henüz daha yeni kurulmuştu. Bu sebeple Çin, güçlerini henüz daha bir araya getirip, toplayamamıştı. Fakat Mete'nin oğlu zamanında ise Çin, artık güçlü bir devlet haline gelmişti. Anlaşıldığına göre Mete gibi oğlu da, -bazı şartlar ile-, Çin'e karşı sulh politikası gütmeye devam etmişti. Çünkü 166 yılında, Hunlar'ın yaptıkları büyük Çin akınından başka bir akını, kaynaklarımızda görmüyoruz.

Hun akını ve Batı Asya'da yeni devletlerin doğuşu:

Yine Çin tarihlerinde birkaç söz ile verilen kısa bilgiler-

den öğrendiğimize göre, *Mete'nin oğlunun Ortaasya'daki icraatı* ise çok daha büyük olmuştu. Tanrıdağları ile doğusunu ellerinde tutan Y ü e ç i'ler, M e t e'nin oğlu tarafından kesin olarak mağlup edilerek, batıya sürülmüşlerdi. Güçlü Yüeciler batıya doğru büyük bir korku ile kaçarken, önlerinde hiçbir engel tanımamışlar ve birçok kavimleri de yerlerinden sökerek atmışlardı. Bu hızla, B a t ı T ü r k i s t a n'a, A f g a n i s t a n'a ve oradan da H i n d i s t a n'a kadar incek olan bu Yüeciler, H i n d i s t a n'ın ilk ve son büyük İmparatorluğu olan, K u ş a n *devletini* kuracaklardır. Büyük İ s k e n d e r çağından kalma eski Y u n a n *kolonileri kovulacak* ve böylece, bu bölgedeki *Helenizmde*, yine onlar tarafından ortadan kaldırılacaktır. Ancak bunun yerine, yine onların başlatacakları yepyeni bir kültür ve san'at hamlesi geçecektir. K u ş a n çağı, H i n d i s t a n ve B a t ı T ü r k i s t a n *medeniyetinin âdeti bir altın çağıdır. B u d a dini* ile edebiyatını koruyan ve yüceltenler de, yine bu K u ş a n l a r olacaktır. B u d a dini gelişmesini, K u ş a n l a r devletine borçludur.

Hun devleti, Yüeci devletinin vârisi gibi görülüyor:

Mete'nin oğlu, Yüeci kiralını öldürdükten sonra, *onun kafatasından bir şarap kâsesi yaptırmıştı. Büyük yeminler ve devletler arası andlaşmalar, bu altınlanmış kafatasından, hep birlikte şarap veya kırmızı içmekle yapıldı. Çok sonraları, yani 44 yılında bile, bir andlaşmaya oturan H u n hakani, Çin elçilerine aynı tasta şarap içirtmişti. Göktürk devletinin kurucusu B u m i n Kağan da, büyük düşmanı A v a r hükümdarı'nın başından, böyle bir "and kâsesi" yaptırmıştı. Bundan da anlaşılıyor ki M e t e'nin oğlunun da en büyük rakibi, Çin değil; batıdaki Y ü e ç i'ler idiler. Belki bugün okuyucularımızabu eski Türk âdetleri biraz garip gelecektir. Fakat şimdi bile biz, "Yemin etme" yerine, "yemin içme veya and içme" demekteyiz. Bu tâbir bile, bizim onların çocukları olduğumuzu gösterebilecek bir delil olarak sayılabilir.*

Mete'nin oğlu, dünya taribinin gidişini değiştiriyor:

Çin tarihleri, daha çok kendileri ile ilgili olan meselelere ağırlık vermişlerdi. Biz ise konuya, **Y ü e ç i l e r** ile başladık. Çünkü bütün Ortaasya'nın *H u n bayrağı* altında toplanması, ancak ve ancak **Y ü e ç i** engelinin aşılması ile mümkün olmuştu. Bu sebeple *M e t e'nin oğlu*, yalnızca Ortaasya tarihi bakımından değil; Dünya tarihi ile medeniyetinin çehre değiştirmesinde de, büyük tarihimiz için mühim olan batıdaki bu hadiseleri, kısa olarak değerlendirdikten sonra, şimdi Çin yönünden neler olduğunu gözden geçirebiliriz.

Mete'nin oğlunun adı:

Mete'nin oğlunun **a d ı**, Çin tarihlerinde *Giyük* şeklinde yazılmıştı. Bunun Türkçe karşılığını bulmak ise çok güçtür. Ancak şimdilik buna "*Gök-Han*" da deyip geçebiliriz. Mete'nin oğlunun kaynaklarımızda ikinci bir adı daha görülmüyordu Çince "*Lao-şang*" şeklinde yazılan bu adın mânâsı, "*yaşlı ve yüksek*" demektir. Ancak, "*yaşlılık ve yükseklik*" gibi sözler eski Türk hakanlarının unvanlarında yer almıyordu. Bu unvanın ikinci mânâsı ise, "*mukaddes*" demektir. **B a t u H a n** öldükten sonra *onun adı tabu olmuş* ve herkes ona "*Sayın - Han*"demeğe başlamıştı. Belki bu unvan da bir "*Sayın - Han*" idi. Bu Çince işaretler, bilemediğimiz herhangi bir Türkçe adın transkripsiyonu da olabilirdi.

M E T E'NİN OĞLUNUN, ÜNLÜ VEZİRİ:

Bu büyük Hun İmparatoru'nun yanında, **Cung - Hang-Yüeh** adlı Çinli bir vezir de vardı. Hunlar'a tâbi olan bu vezirin, konuşmalarından, çok büyük bir bilgin olduğu anlaşıyordu. Adına bakılırsa, *kendisinin Hun veya Hunlar'a akraba olan bir soydan gelmesi*, muhtemeldir. **M e t e'nin oğlu** tahta çıktığı zaman, Çin İmparatoru kendi akrabalarından bir kızı, Hun Hakanı'na vermek istemişti. Hun sarayına gidecek olan bu kıza da, yukarıda adı

geçen vezirin refakat etmesini emretmişti. Fakat vezir, Çin İmparatoru'nun bu isteğine karşı gelmiş ve Hunlar'a gitmek istememişti. Çin İmparatoru onu ölümle tehdit edince, "*benim bu gidişim Çin için iyi olmayacaktır*" deyip, yola çıkmıştı. Bundan sonra da artık Çin'e dönmemiş ve Hun Hakanı'nın yanında kalmıştı.

Vezirin, ekonomik görüşleri:

Bu vezirin görüşleri, Türk kültür tarihi bakımından çok büyük değer taşırlar. Ne yazık ki, onun bütün görüş ve konuşmalarını, burada verebilecek kadar yeterli yerimiz yoktur. Bu vezir Hun Hakanı'na, *Çin elbiseleri ile yiyeceklerine alışmamasını*, sıkı sıkı tenbih etmişti. Aksi halde, *Hunlar'ın ekonomik bakımından Çinliler'in hâkimiyeti altına gireceklerini* ve yok olacaklarını söylemişti. Bu vezirin, Hunlar'ın içtimaî hayat, aile ve devlet kuruluşları hakkında da çok derin ve yerinde görüşleri vardır. Bütün tarihçilere göre bu Çinli vezir, kendi memleketine, yani Çin'e hiyanet etmişti. Bizce bu görüş, doğru değildir. Çünkü Çin İmparatoru, onu zorla Hunlar'ın yanına göndermişti. Ayrıca Mete'nin oğlunun onaltı yıllık saltanatı içinde, Çin'e yalnızca bir defa büyük bir akın yapılmıştı.

Hun vezirinin öğütleri:

Şimdi biraz da Çince yazılar içine dalalım. İnsanlar zengin olup, refaha erişince, yeni yeni birşeyler ararlar. Yabancı şeyleri beğenip, kendi muhitlerinden biraz uzaklaşmak isterler. Hunlar da büyük bir imparatorluğa sahip olunca, Çin ipeklilerinden yapılmış elbiseler giyinmek ve Çin yemekleri yemek istemişlerdi. Bunu hisseden Çinli vezir, hemen Hun hakanına açılmış ve bunun büyük sakıncalarını hakana anlatmıştı. Bu sebeple Çin tarihlerinden aynen tercüme ederek, okuyucularımıza sunmak istediğimiz aşağıdaki vesika, her çağda ibretle okunabilecek gerçekleri içinde toplar. Çinli vezir ile Hun hakanı arasında geçen konuşma hakkında Çin tarihleri şöyle diyorlardı:

"Çin prensesini, Hun Hakanına gelin olarak götürən düğün alayına başkanlık eden vezir Yüeh, (Hunlar'a) gitti. Böylece

Hun hakanının hizmetine de girmiş oldu. Hakan da onu çok beğendi ve aralarında iyi bir anlaşma kuruldu.

“Bu sırada Hunlar, Çinliler’in işlemeli veya işlemesiz, her türlü ipekli kumaşlardan çok hoşlanıyorlardı Çin yemeklerini de beğenmeğe başlamışlardı. Çinli vezir bunu görünce Hun Hakanı’na şöyle dedi:

“- Hunlar’ın bütün halkını toplasanız, Çin’deki bir ilin nüfusu kadar bile tutmaz. (Halkın çokluğu bakımından) Çin, (Hunlar’dan) daha güçlü sayılır. Ayrıca onların yiyecekleri ile elbiseleri de, (Hunlar’inkinden tamamı ile) ayrıdır. Bu sebeple, Çin’de (yeti-şen ve yapılan) bu gibi mallara bağlanmak, doğru değildir. Şimdi siz, Hun Hakanı Majesteleriniz, geleneklerinizi değiştirip, Çin’de bulunan mallara sahip olmak isterseniz, Çin mallarının hiç olmaz-sabeşte birini satın almak zorunda kalacaksınız. Böylece Hun halkının hepsi, (ihtiyaçlarını karşılayabilmek için) hep Çin’e bakacak ve Çin’in (ekonomik) tesiri altına girecektir.

“Ç i n i p e k l i l e r i n i alsanız ve elde etseniz bile, Siz Hunlar çalılar ve dikenler arasında, hep at üzerinde dolaşmak-tasınız. Giyecekleriniz ile pantolonlarınız az zamanda, çalılar ara-sında yırtılmış olacaklar. Elbette ki, ipekli elbiseler, şimdiye kadar giydiğiniz yün ve keçe elbiseleriniz kadar mükemmel ve (sizin ha-yatınıza) elverişli olamazlar.

“Y i y e c e k meselesine gelince: Çin yiyeceklerini elde etseniz bile, onlar da az zamanda tükenip gidecekler veyahut da ye-meyip atacaksınız. Bu da bize gösteriyor ki, Çin yemekleri, sizin kı-mız ve yoğurtlarınız kadar lezzetli ve size uygun yiyecekler değildirler”.

Bilmiyoruz, yukarıdaki öğütleri daha fazla açıklamaya bir gerek var mı? Bu sözler o kadar açık ve geçerlidirler ki, biz bile bu-gün aynı problemler ile karşı karşıya bulunuyoruz. Amerikan pa-zarlarının bugünkü Türkiyemiz’de günden güne çoğalmalarının sebepleri de, 2250 yıl önce söylenmiş olan bu sözlerin içinde yatmak-

tadır. Çin her çağda, dünyanın en büyük nüfûsunu, kendisinde toplamıştı. Türkler, *ancak dinamik ve esnek askerî bir taktik sâyesinde*, kendilerini bu büyük düşmandan korumasını bilmişlerdi.

Vezirin ekonomik öğütleri:

“*Vezir Hun Hakanı’na her gün ekonomik öğütler veriyordu*”. şeklinde bir cümle de, Çin tarihlerinde yer alıyordu. Düşmana karşı zafer, yalnızca silâhla değil; *ekonomik tedbirler* ile de alınmalı idi. Fakat mühim olan, *Düşmanın ekonomik durumu* hakkında, müşavirlerinden her gün ekonomik bilgi alan, bir Hun Hakanı’nın da, yaşamış olması idi. Bunları anlatmak için, maalesef burada fazla bir yerimiz yok. Bu sırada, Çin ile yapılan anlaşmaların esas ağırlığı da, ekonomik idi. Anlaşmalar, soğuk bölgelerde yaşayan Hun halkının, yiyeceklerini bulmağa yönelmişti. *Yiyecek verilirse, Hunlar Çin’e akın yapmıyacaklardı*. Yoksa akınların önünü almağa, Hun Hakanı dahil, hiç kimsenin gücü yetmeyecekti. Çin’e gitmeğe gücü yetmeyenler ise, gözlerini Batının bereketli topraklarına dikeceklerdi. Çünkü eski Türk cemiyetinin yapısı, “yaşamak için savaş ve hükmetme” düşüncesi üzerine kurulmuştu.

ÇİCİ HAN

(Devletin dağılma çağı)

Eski Türk tarihinin, amatör heveslileri pek çoktur. Ancak bunun yanında, ana kaynaklara inebilenlerin sayıları ise, çok azdır. Çin tarihleri kendilerine yakın olmaları sebebi ile, daha çok *Orhun Hunları’na* ehemmiyet vermişlerdir. Halbuki bizim için daha mühim olan *Hun kitleleri*, yaygın olarak *Ortaasya’da* yaşıyorlardı. *Ortaasya Hunları* hakkındaki bilgiler ise, oldukça geç çağlarda, yani M. Ö. 130 yılından itibaren görülmeğe başlanmıştır. M. Ö. 70 yılında ise, Büyük Hun İmparatorluğu, artık iyice zayıflamıştı. *Uzun kışık yılları ile savaşlar, Orhun’daki Hunları âdetâ tüketmişti*. Bunun üzerine, Ortaasya’daki Hun kitleleri harekete geçmişler ve siyaset sahnesinde kendilerini göstermeğe başlamışlardı.

Batıda yeni Hun bakanlıkları:

Nerhede olurlarsa olsunlar *Hunlar*, *Mete'nin hânedanı ile soyuna* büyük bir saygı göstermişlerdi. Bu sebeple Ortaasya'daki Hun kitleleri de, *Mete'nin soyundan* gelen prensler tarafından idare edilmeşlerdi. Fakat *Batıdaki Hun prensleri* de, zaman zaman *Orhun'daki Hun* hakani'na baş kaldırmışlar ve kendi kendilerine hareket etmişlerdi. M. Ö. 70 yılından sonra ise, batıdaki Hun prenslerinin, büsbütün güçlenip kendilerini, Hun İmparatoru olarak ilân ettikleri görölüyordu. Böylece Hun Devleti içinde Doğu ve Batı bölgelerini ellerinde tutan, iki "*Hun İmparatoru*" ortaya çıkmış oluyordu. Bunların her ikisi de imparator unvanını taşıyor ve gerçek imparatorun, kendileri olduklarını iddia ediyorlardı. Batı'daki Hunlar'ın güçlendiğini gösteren ve bu gibi hadiseleri içinde toplayan Çince vesikalar, Türk tarihi bakımından çok büyük bir değer taşırlar. Ancak tecrübesiz olan Ortaasya'daki *Batı Hun prensleri*'nin pek başarılı oldukları da söylenemezdi. Nitekim 70 yıllarında, devlet tecrübesi olmayan bir *Batı Hun İmparatorunun* kendileri olduklarını iddia ediyorlardı. Batı'daki Hun beyleri, ayrı ayrı imparatorluklarını ilân etmişlerdi. Böylece Ortaasya'da, "*yedi Hun İmparatoru*" ortaya çıkmıştı. Üstelik *Batı'daki "altı Hun imparatorundan beşi"* ise, *Mete'nin* ünlü hanedanından gelmiyorlardı. Güçlenen Türk kitlelerinden her biri, artık kendi beylerini İmparator ilân edip, âdetâ kendi başlarının çâresine bakıyorlardı.

Hunlar'ın, Batı'ya kaymaları:

"*Türk Kavimleri'nin Batı'ya Kaymaları*", Türk tarihinin en büyük bir devresidir. *Türk kavminin, kendi tarihi ve kendi hayatı, bizce hânedanlardan çok daha mühimdir.* Bunun içindir ki, bu bölümde, Türk kavimlerinin Batıya kaymasına öncülük eden, büyük bir Hun lideri üzerinde durmak istiyoruz. Çinliler ise, daha çok kendilerine yakın olan doğuya, yani *Orhun* bölgesine değer vermişlerdi. Meselâ, 60 yılından sonra *Orhun*'da tahta çıkan

H o h a n y e h adlı *Hun hakanı* gerçekten büyük bir üne sahip olmuştu. Hattâ öyle ki, bugünkü Çin okul kitaplarında bile, onun adını görmek mümkündür. Bu Hun hakanının, kazanmış olduğu büyük ünün tek sebebi ise, Çin'e bağlanmış olmasından ileri geliyordu. Halbuki bu sırada batıda, başka bir Hun Hakanı daha bulunuyordu. Çinlilerce âsi sayılan bu Hun Hakanı, hiç bir değer taşımıyordu. Aslında, Hohanyeh adlı bu Hun hakanının, Çin'e bağlanmasının tek sebebi de Hunlar'ın, yani kendi milletin itimadını kaybetmiş olması idi. Nitekim Çin tarihleri de, artık onun etrafında kimsenin kalmadığını açık olarak yazıyorlardı.

Bir Hun kurultayındaki önemli görüşmeler ve bağımsızlık:

İşte bu *Çin taraftarı Hun Hanı* Çin'e bağlanmadan önce kurultayını toplamış ve Hun büyüklerinden bu husustaki fikirlerini sormuştu. Fakat aldığı cevap çok sert olmuştu. Bu cevap, bugünkü Türkler için bile hâlâ büyük bir değer taşımaktadır. 2030 yıl önce söylenmiş olan bu sözleri, okuyucularımıza sunmakla büyük bir mutluluk duyuyoruz. Bu konuşmalar arkadaki okumalar bölümünde sunulmuştur.

Daha sonra okuyacağınız bu sözler, Türk kavmi ile Türk tarihini yücelten, ana prensipler ve düşüncelerdir. Kardeşler iktidar için birbirleri ile kavga edebilirler. Hatta bu kavgalar sonunda biri ölür ve diğeri de başa geçebilir. Fakat bu kardeş kavgalarında, kişilerin ihtiras ve kaygılarına değer vermek doğru değildir. *M ü h i m o l a n d e v l e t i n d e v a m ı d ır. Ölenler unutulur. Başta kalanların başarıları ise, kendilerinden sonra gelen torunlarına, devleti devam ettirmek için bir örnek olur. Devletin devamı, kişilerin hayatı ile menfaatlarından çok daha üstündür. Bu yüksek devlet anlayışı, bugünkü politikacılarımız için de geçerlidir.*

Cici Han'ın, Batı Türkistan'da devlet kurması:

Az önce de görüldüğü gibi, kendi ülkesinin ve halkının desteğini kaybetmiş olan bu Hun hakanı için, Çin hâkimiyetine girmekten başka bir çare kalmamıştı. O Çin'e gidince de yerine, kardeşi

ve ünlü Hun Hakanı *Cici Han* geçti. Çinliler'e göre "*C i c i H a n b ır p r e n s o l m a s ına r a ğ m e n ö n c e l e r i h a l k a r a s ında, u n v a n s ız o l a r a k y a ş ı y o r d u .*" Bu sebeple uzun bir devlet ve komutanlık tecrübesi yoktu. Fakat halkın içinden sonsuz bir "*H u n o l m a g u r u r u*" ile mücadele gücü almış olmalıydı. Bu sebeple *Cici Han* ilk anda. Ortaasya'daki üç büyük kavmi yenmiş ve onları kendine bağlamıştı. *M e t e'nin* başkentinde de oturarak, gerçek ve büyük bir Hun imparatoru olduğunugöstermek istemişti. Ancak Çin'le anlaşılan kardeşi gittikçe güçlenmeye başlamış ve kendisi için, büyük bir tehlike haline gelmişti. Gerçi *Cici Han* da çok güçlü idi. *B a t ı T ü r k i s t a n* sınırlarına kadar bir kaç akın yapmıştı. Daha doğrusu onu ilgilendiren saha, daha çok "*Batı Türkistan Siyâseti*" idi. Zaten Hunlar'ın pek çoğunun gözleri de, bu zengin batı topraklarına doğru dönüktü. Yukarıda da söylediğimiz gibi, İsa'dan önceki 60 yıllarında bile, *Hunlar'ın devletçe batıya göçleri*, Çinliler tarafından önlenmişti.

Bu sırada, *Batı Türkistan* kralı ile, Tanrı Dağları'nın batı kesimlerini ellerinde bulunduran *W u s u n . B e y i* aralarında bir anlaşmazlık çıkmıştı. *Batı Türkistan Kralı bir* elçi göndererek, *Cici Han*'dan yardım istedi. *Cici Han* bu bölgelere, daha önce de birçok akınlar yapmış ve buralarını iyi tanıyan bir asker idi. Bu istek üzerine *Cici Han* ordusunu alarak *O r h u*'ndan *Batı Türkistan'a* doğru yola çıktı. Fakat yolda çok büyük bir soğuk oldu. Askerlerinin çoğu öldü ve *Batı Türkistan* sınırlarına, ancak üçbin kişi ile ulaşabildi. Taarruz etti ve *Wusunları* yendi. Fakat artık *Cici Han'ın* *O r h u*'na dönmeğe niyeti yoktu. Nitekim rakiplerinden kurtulmak için *Batı Türkistan Kralı'nı Talas Irmağı'na* attırması da bunu gösteriyordu. Böylece *Batı Türkistan'ı* da, eline geçirmiş oluyordu.

Cici Han'ın batıdaki bu devletinin sınırları nereleri içine alıyordu? Bunu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Çin generallerinden gelen raporlarda, "*Cici Han'ın, İran ile Afganistan ve Hindis-*

t a n'ı da zaptetmek için hazırlandığı'' söyleniyordu. Yine bu raporlara göre *Cici Han'* ın oturduğu bu bölgeler de, başlangıçtan beri *Hunlar'* a ait idiler. Fakat *Cici Han'* ın büyük kişiliğine ve kabiliyetlerine rağmen, ne de olsa *T ü r k i s t a n'*ın yerli halkı kendisine yabancı sayılırdı. *Cici Han'* ın *Talas Irmağı* boylarında, günde 500 kişi çalıştırarak, iki yılda kendisi için bir *kale* yaptırdığını da öğreniyoruz. Anlaşıldığına göre *Cici Han*, yeni devletini meydana getiren şehirlerin hayatına uymak istiyor ve şehirde yaşayarak, şehirler devletinin bir hükûmdarı olmağa özeniyordu. Yine Çin generallerinin raporlarından öğrendiğimize göre, meydan savaşlarına alışık olan *atlı Hun okçularını* kendi kalesine sokmuş ve onlara *kale savunmasını* öğretmişti. Bu, *Cici Han'* ın hayatına mal olacak, büyük bir *askerî taktik hatası* idi. Üstelik *R o m a l ı falanjistler* gibi, geniş kalkanlar taşıyan yeni *yaya kıt'alara* da düzenlemişti. Halbuki *Hun ordu taktiği*, tıpkı vahşi kuşlar gibi ufuklarda görünüp kaybolan *atlı kıt'alara* dayanıyordu. *Cici Han'*ın bu zayıf taraflarını çok iyi hesaplayan Çin generalleri, *kale kuşatmalarında* tecrübe sahibi olan askerlerini toplayarak geldiler ve *Cici Han'* ın kalesini kuşattılar.

Cici Han, b e ş r e n k l i b a y r a ğ ı n ı çıkarttı, *davullar ile borularını* vurduttu. Kalkanlı *yaya askerlerini*, *balık sırtı* bir düzen ile dizerek dışarı çıkardı. Fakat *Hunların* bu çeşit bir *savaş beceremeyecekleri*, az zamanda anlaşıldı. *Cici Han* da sonunun geldiğini anlamıştı. Karılarını, *kale burçlarında* oklayıp, aşağı attı. Kendisi de bir yolunu bulup kaçtı. Ama az sonra, *düşmanın oklarına* hedef oldu ve öldürüldü.

İsa'dan önceki 38 yıllarında, batının bereketli vadileri arasında geçen böyle trajediye rağmen bu dava, bitmiş sayılmazdı. *Bi-lâkis Cici Han*, *arkasındaki kendi kavmine örnek olmuş ve onlara yol göstermişti*. *T ü r k i s t a n yolu*, artık *Hunlar'a* açılmıştı. Bundan sonra gelen her otuz ile elli yıl arasında, *B a t ı T ü r k i s t a n* sınırlarına, yeni bir *Hun göçünün* tekrarlandığını göreceğiz. Bunları bilmeden, ne *A t ı l l a'yı*, ne *S e l ç u k devleti'ni*

ve ne de A n a d o l u'nun Türkleşmesini anlayamayız. Hun büyüklerinin yukarıda verdiğimiz sözlerinde de görüldüğü gibi, *“hakanlar ölür; fakat torunları, onların bıraktıkları bu ün ve hizmetin izi ile üzerinde, yeni devletler kurup devam ettirirlerdi.”* Attan inip, kale yaptıran ve H i n d i s t a n ile İ r a n'ın zengin topraklarına göz diken Hun Hakanı *Cici Han*, batıya kayan sonraki Türk tarihinin ilk öncülerinden biri idi.

ATILLA VE HUNLAR

A t i l l a Avrupa'nın, korkulu bir rüyası olmuştur. Ancak tarafsız Batılı tarihçiler, "*Atilla'nın yaptıklarının, yıktıklarından daha çok olduğunu*, söylemişlerdir. Ç i n, Ortaasya'daki Büyük Hun İmparatorluğu'nu, ordu gücü ile yıkamamıştı. Fakat politika yolu ile, Hunlar'ı ikiye parçalamış ve bir kısmını da kendi tarafına çekebilmişti. Üstelik *Proto-Moğollar* gibi Hunların eski düşmanlarını da düzenlemiş ve Hunlara karşı harekete geçirmişti. Aşağı yukarı bir yüzyıl süren Çin'in bu bölme politikası, ilk meyvalarını İsa'dan sonraki 42 yıllarında vermişti. Çin hâkimiyeti altına girmek istemeyen güçlü Hun kitleleri ise, *Batı'ya doğru göçmeye* başlamışlardı. İsa'dan sonraki yıllarda bu göçler, daha da çoğalmıştı. 92 yılında Hun İmparatoru bile *O r h u n bölgesini bırakarak, B a t ı T ü r k i s t a n'a* gitmişti. Buna rağmen Hunlar, Ortaasya'daki *ziraat ve ticaret şehirlerini*, Çinlilere vermemek için, çok başarılı ve uzun savaşlar vermişlerdi. Böylece Hun kitleleri Batı Türkistan ile Ortaasya'da birikmeğe başlamışlardı. Bu Hun birikintilerinin bir kısmı sonradan Akhun devletini kuracaklardı. Bazıları da, -sonraki çağlarda da görüleceği gibi-, Güney Rusya'ya doğru yöneleceklerdi. A t i l l a ve Hunları'nın ortaya çıkmaları ve yayılmaları, Ortaasya'daki bu kavimler hareketine davanıyordu.

Atilla devletinin özellikleri:

Atilla, M e t e'nin kurduğu büyük düzenin, batıya taşan ve Avrupa'nın içlerini yalayan bir dalgasıdır. Büyük Hun İmparatorluğu'nun güçten düşmesi ile Hunlar, dalga dalga Batı'ya gidecek V o l g a kıyılarında birikmiş ve ondan sonra da A v r u p a içlerine yayılmışlardır. Ancak dalgalar ne kadar büyük olursa olsunlar, kuru topraklara düşerlerse, az sonra kurur ve kaybolurlar. Hunlar da böyle yalayıp, yıkan; fakat kuru toprakları sulayıp, yeşerten büyük bir dalga gibi Avrupa topraklarına girmişler, ancak Atilla'nın ölümü ile yabancı topraklarda kaybolmuşlardı. D e d e K o r k u t'un dediği gibi, "*Lapa lapa yağan kar yaza kalmaz*". Çünkü devlet, Türkün ata toprağı olmayan bir yerde kurulamaz. *Toprak alıp, Türkü kondurmak ve konmuşu da ondurmak*, yine eski Türk devletlerinin değişmez bir prensibi idi. Atilla ise, atalarından aldığı devlet tecrübesi ve kendisinin sahip olduğu dehâ ile, yabancı topraklarda bir imparatorluk kurmuştu. Ama halkı ve çocukları, yabancı topraklarda daha fazla dayanamamışlardı. O'nu büyük yapan da budur; talihsiz kılan da budur.

Atilla Hunlarının özellikleri:

Hunlar, tarih sahnesine çıkmadan önce, Güney R u s y a'da epey bir süre kalmışlardır. Bu sebeple D o ğ u C e r m e n l e r i, yani G o t l a r ile sıkı ilişkiler kurmuşlar ve yerli kültürlerinden de, birçok şeyler almışlardı. Fakat Ortaasya'dan gelen, *yeni Hun göçleri*, Hunlar'ın sayısını arttırmıştı. 395 yıllarında *H u n l a r*, *Got krallığı*'na son vermiş ve C e r m e n l e r i kendi idareleri altına almışlardı. Az sonra A n a d o l u'ya ve U r f a'ya bile, inmişlerdi. Hunlardan korkup kaçan kavimler ise, Avrupa içlerine doğru dağılmışlardı. Böylece Avrupa'daki *kavimler göçü* de, başlamış oldu. Avrupalılar Hunlar'ı, "*ata yapışık kavimler*" diye adlandırmışlardı. Çünkü Hunlar'ın yeme, içme, uyuma, alış veriş, dayanışma ve hatta kurultay gibi işleri bile, at üzerinde yapıldı. *S a v a ş l a r ı*, fazla Hun kanı dökmeden, askerlik taktik ve hilelerine göre kazanmak isterlerdi. Bunun için de, "*fırtına gibi görünür ve*

uçan kuşlar gibi kaybolurlardı.” Avrupalı tarihçilerin Hunlar için anlattıkları bu şeyleri, İslâmiyetten sonraki Türkler’de bile görmek mümkündür.

Atilla’nın özellikleri:

Atilla’nın babası, idareyi büyük oğlu B l e d a’ya bırakmıştı. A t i l l a ise Göktürklerdeki İstemi Kağan gibi, ağabeyinin yardımcısı olmuştu. A t i l l a’nın Ay-bars adını taşıyan bir amcası da vardı. Buna rağmen ağabeyi ölünce, yerine Atilla geçti. A t i l l a da, M e t e ve G ö k t ü r k l e r gibi, *“hakan Tanrı tarafından ve bütün insanlığı idare etmek için verildiğine”*, inanırdı. Yine çok daha sonraki Türkler gibi Atilla da kendisini, *“Tanrının bir ordusu”* gibi düşünmüştü. Bu sebeple ona, *“Tanrının kırbağı”* denmiştir. Yine Türk töresine göre, *Atilla’nın ancak birinci hatunu ile onun üç çocuğu verâsete hak kazanabilmişti.* A v r u p a, onlu, yüzlü, binli ve onbinli teşkilâtı da, yine Atilla’nın idaresinden öğrenmiştir. M e t e ve O ğ u z K a ğ a n destanındaki, *“yirmidörtlü ve onikili düzenin”*, Atilla’nın ordusunda da görüldüğünü, ancak bazı İskandinav kaynaklarından öğreniyoruz.

Türk mitolojisi ve Atilla:

Atilla ve akrabalarına sorarsanız onlar Avrupa’ya gelişlerini başka türlü anlatırlar: *“Ataları günlerden birgün bir d i ş i g e y i k görürler ve geyiği süre süre, Batıya gelirler. Birdenbire kendilerini, gür çayırly bir ülkenin içinde bulurlar. G e y i k birden kaybolur ve orada kalırlar”*. Eski Türkler’de ve A n a d o l u’da kendi kayasına ve yeraltı çayırıklarına çeken geyik; Hunlar’ı, ise kendi çayırına çekmişti.

“Birgün bir çoban sapından yere çakılı bir k ı l ı c bulmuş ve kılıcı koşarak hemen A t i l l a’ya götürmüş. Atilla bu kılıcı görünce çok sevinmiş. Dünya egemenliğinin, Tanrı tarafından kendisine verildiğini söylemiş”. A t i l l a’da, ataları da bunu çok eskilerden beri biliyorlardı. Ancak bu sözü söylemek için belki de bu, bir sebep ve rastlantı olmuştu. O ğ u z H a n’ın oğulları da,

“birgün avlanırlarken yere çakılı üç yay ile bir ok bulmuşlar. Çocuklar yay ile okları alıp hemen babalarına koşmuşlar. Oğuz Han bunu görünce oğullarına artık beylik ve hâkimiyet değdiğini anlamış. Bunun üzerine oğullarına *Üç-Ok ile Boz-Ok ünvanlarını vermiş*”. Görülüyor ki *Atilla*’da olsun, *Oğuzlar*’da olsun, hepsi de aynı düşünce, aynı fikre dayanıyor. Bunlar, *Türkler’in dünya hâkimiyeti için, Tanrı tarafından verilen yetkinin*, işaretleri idiler. *Güyâ Atilla öldüğü gece de, yayı kırılmış*. Bu da eski Türk düşüncesinin başka türlü bir görünmesi idi.

Tanrı’nın kılıcı ve kırbacı Atilla:

Atilla’nın, bazan “*Tanrının kılıcı*” ve bazan da “*Tanrının bir kırbacı*” gibi görüldüğünü söylemiştik. İslâmiyetin kılıcı gibi görülen, biz Türkler gibi. *Atilla*, *Hunlar’a göre Tanrının kılıcı ve kırbacıdır. Çünkü Tanrı, O’nu günah işleyenleri ve ahlâk yolundan sapanları cezalandırmak için göndermişti*. Bu düşüncenin ne Hristiyanlıkta ve ne de Tevrat’ta yeri vardır. Ama Türk tarihinde bunun, açık ve seçik örnekleri pek çoktur. İslâmiyetten sonra bile, *Tanrının ordusu* olduğunu ve ahlâk yolundan sapanları cezalandırmak için gönderildiğini söyleyerek, *Atilla* gibi kale kapılarını çalan Türk komutanları yok değildir. Hatta, Cengiz Han çağında bile.

Türkçe adlar taşıyan Atilla’nın çevresi:

Atilla’nın babasının adı *Muncuk*, yani *Boncuk* idi. Nikâhlı büyük Hatunu ise, *Arı-Kan* adını taşıyordu. *Atilla*’nın amcası *Ay-Bars* da, devlet içinde önemli bir rol oynamıştı. Büyük oğlu *Dengizik*, yani *Denizcik*, babasının ölümünden sonra imparatorluğu yaşatmak için çok uğraşmıştı. *Atilla*, en küçük oğlu *Ernek*, yani *Küçük parmağı* çok severdi. *Atilla*’nın güldüğünü gören olmamıştır. *Atilla*’nın ancak bu küçük oğlunu gördüğü zaman gülümsediği söylenir. Aslında bu, normal karşılanmalıdır. Çünkü Türkler’de büyük oğul veya oğullar devletin; *küçük oğul ise baba ocağının sahibi idi*. Devletin bilge kişilerinden birinin adı *Ata-Kam*, diğerinin ise *Eş-*

Kam idi. *Kam* sözü Türkler'de *Ozan* veya *Şaman* demektir. Aslında Türkler'de şamanlar halkın büyü, tedavi gibi işlerini gören cahil kişilerdi. *Bilgeler* ise, daha çok bilgi ve tecrübeye sahip olan kimse-lerdi. Oğuz destanlarında, Oğuz Han ile oğullarının akıl da-nıştıkları bu bilgeleri görebiliyoruz. Örnek olarak *Türkmenler'in Şeceresi* adlı kaynağımızda devletin bilgesi, *Korkut - Atta* idi. Bu sebeple *Tanrı'nın gölgesi* olan Attila'nın yanında, bir şamanın herhangi bir tesir veya baskısı söz konusu edilemezdi. Mâiyeti çok geniş olan Attila'nın yanında, birçok yakınları vardı. Kaynaklarda bunların hepsinin adlarını görebiliyoruz. Ancak Türk okuyucula-rımıza, Türkçeler'i kesin olarak bilinen, Attila'nın akrabaları ile ya-kınlarının adlarını anmakla yetindik. *De de Korkut*'un dili ile adlarla "*soy soylama*", benliğimizi atalarımıza daha yakın ola-rak götürür ve tarihimizle kaynaşmamızı da kolaylaştırır.

Halk ve tebaa:

Attila, kendisine karşı koymaksızın bağlanan kavimler ile hükümdarlarına, pek dokunmuyordu. Fakat kendisinin yaptığı sa-vaşlarda, bu gibi kavimleri asker olarak kullanmayı ve onlardan ya-rarlanmayı da, çok iyi biliyordu. Bu *yabancı askerlerden faydalanma* da eski bir Türk ordu anlayışıdır. Bunun içindir ki Avrupa Hunları yerli kavimleri ile çok içli dışlı olmuşlar ve bilhassa Doğu Cermen-lerinden çok şey alıp vermişlerdi. Göktürk Kağanları gibi Attila'-da, *yabancı bilge* kişilerden *devlet bakanı* ve *danışman* olarak faydalanmayı çok iyi bilmişti. *Mete* gibi, *yabancı elçilerin soy-lu ve bilge olmalarına* da, dikkat ederdi. Hayatı sâde idi.

Attila, aslında Roma'yı alabilirdi. Ancak idaresi güç olur diye, bundan çekinirdi. Bunu da, *Mete* ile *Bilge Kağan*'ın *Çin politikası* ile karşılaştırabiliriz. Fakat *vergilerin*, düzenli olarak ödenmesini isterdi. *Hainlerin* korunmasını, istemezdi. 441'deki Bi-zans akınının en önemli sebebi de, bu idi. *Göktürk Mo-ha n Kağan* da, bu yüzden Çin'e kadar inmiş ve Çin başkentini kuşatmıştı.

Atilla'nın 442-447'deki Roma akınları ile, 450'deki Galya ve 452'deki İtalya savaşları çok meşhurdur. Devletin sınırları, batıda Ren Irmağına, Kuzeyde Danimarka adalarına, doğuda ise İ r a n'daki Sasanî devletine kadar uzanıyordu. Panonya'yı aldıktan sonra ise R o m a sınırını artık burada dondurmış ve daha ileri gitmemişti. Balkanlar'daki B i z a n s sınırı ise, T u n a'nın güneyine kadar iniyordu.

Yabancı halk ve topraklar üzerinde bir devlet:

A t i l l a'nın akınları hakkında her kitapta geniş olarak bilgi bulabiliriz. Ancak bizim burada güttüğümüz amaç, bu değildir. *A t t i l a'yı* Türk tarihinin parlak bir bölümü ve büyük bir Türk hakanı olarak tanıtmak ve sunmaktadır. Attila'nın ölümünden sonra devleti, daha fazla yaşamadı. Oğulları *Ernek*, *Dengizik* gibi Türkçe adlar taşıyorlardı. Fakat Attila'nın Avrupa İmparatorluğu, yabancı topraklar ve yabancı kavimler üzerinde kurulmuştu. Göktürk, Selçuk ve Osmanlı devletleri ise, Türkleşmiş topraklara ve Türk kitlelerine dayanıyorlardı. *A v r u p a'daki Hunlar'ın sayısı çok azdı*. Güney Rusya'da ise Hunlar ile akraba kavimler pek çoktu. Fakat orası da Attila'nın Macaristan'daki başkentinden çok uzakta kalmıştı. Gerçi Ortaasya'dan, Güney Rusya'ya yüzyıllar boyunca devam eden akınlar sonunda, burada çeşitli kavimler birikmişlerdi. Finler, Macarlar ve Ugorlar Güney Rusya'nın daha eski ve daha yerli kavimleri idiler. Bulgar Türkleri ile akrabaları ise henüz daha Türk özleri ile karakterlerini taşıyorlardı.

Attila'nın tesirleri:

A t t i l a, *A v r u p a* için gerçekten "*Tanrının bir kırbağı*" olmuştu. Avrupa'nın çehresi değişmişti. *Hunlar'ın yüksek disiplin anlayışı* ile *askerî ve sivil teşkilâtı* da, Avrupa'ya derin tesirler yapmış ve Avrupalı kavimlere adeta yeni bir dinamizm vermişti. Herhalde Avrupalı bugünkü başarılarını, Ortaasya'dan gelen bu yeni sosyal düzene borçlu idiler.

Attila, Avrupa'nın bütün zenginliklerini ele geçirmiş; ay-

rıcı R o m a ve B i z a n s ı da ağır vergilere bağlamıştı. Ama kendisini görenler, “*tahta bir koltukta oturduğunu ve tahta tabaklar içinde yemek yediğini*”, yazmışlardır. Attila’nın gülümsediğini ise, hiç bir kimse görmemiştir. Dede Korkut’un dediği gibi “Dünya malından ne fayda, başta devlet olmasa” Baştaki devlet ise oğula atadan, ataya da kavminden gelir. Kavmi için ölme ise, kendini kavmine adanmış, Attila gibi kutlu ve devletli büyüklere göredir.

OKUMALAR

I

HUNLAR'IN EN ESKİ GELENEKLERİ

Hunlar'ın eski gelenekleri hakkında toplu bir bilgi verebilmek için, kaynaklardan seçmeler ve derlemeler yapacağız. En önemli olan kaynak bilgisidir. Çin tarihlerinde gelenekler hakkında verilen bilgilerin zamanını tesbit etmek çok güçtür. M. Ö. 11. yüzyılda birikmiş olan bilgiler, M e t e çağında, yeniden verilmeğe başlanır. Aslında “Devlet, ordu ve aile gelenekleri, zamanla değişmiyorlardı”. Gelenekler arasındaki karışmalarda, bu da önemli bir rol oynuyordu. “Çocukların, koçlara binerek ok atmaları”, belki de çok eski hatıralardır. Ç o c u k e ğ i t i m i ile ilgili bu kayıtlar, belki sonraki çağlarda da devam etmişlerdi. “Evlenme, zinâ, hırsızlık, askerlik hizmeti, firar, asâyiş” ile ilgili gelenekler, hafif gelişmelere uğraşmış olsalar bile, s o s y a l d i s i p l i n i k o r u m a bakımından, günümüze kadar, devam ede gelmişlerdir.

Bu sebeple okuyucularımız, bu vesikaları okurken, dünden bu güne doğru gelirlerse, daha faydalı olur. “Nûfus ve hayvan sayımı ile askerlik yoklamasını”, bu gün de yaşıyoruz.

E S K İ H U N D E V L E T L E R İ N İ N , K Ü Ç Ü L Ü P V E B Ü Y Ü M E L E R İ : H u n l a r ı , büyük bir imparatorluk M e t e'nin

ortaya çıkışı ile görüyoruz. Elbette ki böyle muhteşem sosyal, ordu ve devlet düzeni, birden bire ortaya çıkamazdı. Bunun için Ç i n kaynakları, şöyle diyorlardı:

“(M e t e'nin b a b a s ı) T u m a n H a n'a kadar geçen, '1000 yıldan fazla bir zaman' içinde, H u n l a r'ın d e v l e t i, 'bazan birden bire büyümüş ve bazan da küçülmüştür'. Bazan “bölünmüş ve küçük bölümlere ayrılmıştır. (Bu bin yıllık zaman içinde), Ç i n tarihlerinin verdiği bilgiler, bulunup sıralanamamıştır... Ya(nızca onların memur adları ile devlet teşkilâtı hakkında bilgi verilmiştir.

“M e t e ile birlikte H u n l a r, güçlerinin doruğuna ulaştılar. Çok büyüdüler. Kuzeydeki (Çinli olmayan), bütün yabancıları, idareleri altında, topladılar. Güneyde ise Ç i n ile savaş halinde bulundular...

“Ç i n'deki H a n Sülâlesi, (içeride..) savaş halindeydi. Bunun için, M e t e güçlendi. Böylece, 300.000'den fazla ok ve yay taşıyan savaşçıya, sahip oldu”. M e t e'nin güçlenmesini, yalnızca Ç i n'deki karışıklıklara bağlamak, doğru olmasa gerektir.

H U N HAKANI'NIN, “A İ L E S İ” VE “H A K A N L I K U N V A N I” : Bu konularla ilgili Ç i n kaynaklarında çok sayıda Ç i n işaretleri ve adları geçmektedir. Böyle bir el kitabının okunmasını, bu Çince yazılar yüzünden güçleştirmek istemiyoruz. Bu nedenle metinleri, öz olarak sunacağız :

“H u n hakanının aile veya soyu L u a n t i boyudur. Devleti, H u n hakanını, ‘Tengri Kut Şanyü’ unvanı ile anar. H u n l a r “gök”e “Tengri”; o ğ u l a i s e “kut” derlerdi. (Hakanlık unvanı olan) “Şanyü” ise, “geniş ve büyük” demektir. Böylece göğü anlatmak isterler. Ş a n y ü, (gök gibi büyük ve geniş), demektir.”

Bu, Ç i n tarihlerinin çok eski; fakat çok değerli bir yorumudur. Aslında “T a n r ı - k u t” unvanı, U y g u r - T ü r k

kültürü ile devletlerinde de görülmektedir. Bu konular, “Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi” adlı eserimizde, açıklanmıştır.

HUN İMPARATORLUĞUNUN, “DEVLET VE ORDU TEŞKİLATI”: Hun memuriyet unvanları, Çince işaretlerle yazılmıştır. Kolay anlaşılması için, bu işaretleri kaldırarak, hafifçe özetliyeceğiz:

“Hunlar’ın büyük devlet memurları ‘sol ve sağ’, yani ‘doğuda ve batıda’ olmak üzere, ‘İkili bir düzenle’ düzenlenmiştir. Böylece, doğuda ve batıda olmak üzere, ‘altı çift prenslik ’ ve ‘büyük komutanlık’ vardır.

“Veli aht, yani büyük prens.. ‘Doğuda’ bulunur. (devletin doğu bölgelerini idare eder). Unvanı, “Bilge prens” tir.

“Devletin sol ve sağında bulunan.., ilk (on) komutan’ının, 10.000’ den fazla,(yani bir tümen) atlı askeri’, vardır. Ondan aşağıdakilerin, en az 1000 atlısı, bulunurdu.

YİRMİ DÖRT (24) T Ü M E N DÜZENİ: “Onların hepsi, 24 komutan, idiler. “10.000 atlı”, (yani t ü m e n) düzeni ile düzenlenmişti. İçerideki devlet memurları, verâset yolu ile oluyorlardı... “(Bunlar, ‘büyük boyların başları’, olsalar gerekti).

M E T E VE “YİRMİ DÖRT O Ğ U Z BOYU” : Met e’nin devlet ve ordu teşkilâtı ile “O ğ u z l a r’ın boy düzeni-ni”, çeşitli yerlerde karşılaştırmıştık. Aralarında, yakın bir benzerlik vardır. “O ğ u z H a n destanı” da, Met e’nin hayatına benzer. Hunlar’ın düzeni hakkında bir başka kaynak da, şöyle di-yordu:

“Hun boylarının her biri, ‘bir bölgede’ yayılır. (Hayvancılıkla yaşadıklarından), sular ile otları izleyip, gezerler. s o l d a (doğuda) ve s a ğ d a (batıda), ‘dört büyük prenslikle’ idare edilirler. “24 büyük başkan”; ‘10.000, 1000 ve 100 lükler ’ için, birer komutan tayin ederler. Altlarında, “küçük prensler”, “maliyeciler” ve “büyük komutanlar” da.. bulunur.

BÜYÜK TOPLANTILAR VE DİN TÖRENLERİ: “Her yılın ilk ayında, (veya “yılbaşında”), **H u n hakanının** sarayının, kurban verilen, büyük tören yerinde, “küçük toplantı” yapılır. 5. ayda, (yani Mayıs ayında), **b a ş k e n t L u n g**, (veya **E j d e r h a**) şehri’nde “büyük toplantı”, yapılırdı.

“**K u r b a n l a r**, “atalara, göğe, yere, ruhlara ve Tanrılar’a”, verilirdi. Bir başka kaynak, şöyle diyordu:

H u n l a r’ın geleneklerine göre, bir yılda, üç “ejderha kurbanı” verilirdi. Bu kurbanlar, “göğe ve tanrılara”, yılın 1., 5., 9. aylarında, “üç kez”, verilirdi”...

“**H u n l a r**, “ejderha tanrısı” na saygı duyarlardı. Bundan dolayı bir yerde, “büyük toplantı” yaparlardı. Bu yere, “Ejderha suru” duvarı adı verirlerdi”. Burası, **H u n l a r**’ın bir b a ş k e n t i’dir. Çeşitli kaynaklardan aldığımız bilgileri sıralamaya çalıştık.

“İNSAN VE HAYVAN SAYIMI” İÇİN, BÜYÜK TOPLANTI: “**S o n b a h a r d a**, ‘atların semizlenip’, güçlendiği çağda, **T a i l i n** adı verilen bir yerde, **H u n l a r** “büyük bir toplantı” yaparlardı. Böylece, “insan ve hayvan sayılarını”, tesbit ederlerdi. Sonbahar **H u n l a r**’ın bir “akın zamanı” dır. Akınlar, sonbaharda başlardı. Ziraatçı kavimlerin, hasadlarından yararlanırlardı.

HUNLAR’IN “TÖRE” VE GELENEKLERİ: “Her kim ki başka birisine, kılıcını çekerse, **i d a m** edilirdi. Bir **a i l e**, birisinin **h a y d u t l u ğ u**’ndan dolayı şikâyetle bulunursa, ‘yağmacının malına’, **b e y** tarafından el konulurdu. Hafif cürüm ve **c i n a y e t t e** bulunanlar, ‘araba altında ezilerek’ veya bir tarafı ‘kesilerek’, cezalandırılırdı. **A ğ ı r s u ç** işleyen ve adam öldürenler ise, **ö l d ü r ü l ü r d ü**. “Hapis cezası”, en çok ‘on gün’ sürerdi. Bunun için bütün devlet içinde, yalnızca **b i r k a ç t u t u k l u** bulunurdu”.

H U N HAKANLARININ, İBADET VE DUALARI:

“H u n h a k a n ı s a b a h l e y i n , o t a ğ ı n d a n ’ ç ı k a r , ş a f a k l a b i r l i k t e , ‘ e ğ i l i p , g ü n e ş e s a y g ı ’ , g ö s t e r i r d i . (B a t ı d a) , y e n i ‘ a y ı n d o ğ u ş u ’ s ı r a s ı n d a d a , a y a d o ğ r u s a y g ı i l e e ğ i l i p , (v e y a s e c d e) e d e r d i . D i z ç ö k t ü ğ ü ’ z a m a n , ‘ s o l e l i n i ’ s a y g ı d e ğ e r y ö n e ç e v i r i r , ‘ y ü z ü n ü - d e k u z e y e ’ d ö n e r d i . . . ”

‘ Ö L Ü G Ö M M E ’ T Ö R E N İ : “ T a b u t u n v e ‘ m e z a r k u b - b e s i n e ’ , a l t ı n , g ü m ü ş v e d e ğ e r l i e l b i s e l e r k o r l a r d ı . (Ç i n ’ d e k i g i b i) m e z a r a ğ a ç l a r ı i l e t ö r e n g i y s i l e r i k u l l a n m a z l a r d ı . M â - i y e t i , y a k ı n l a r ı i l e k a d ı n l a r ı , ç o ğ u z a m a n y ü z v e y a b i n k i ş i , c e n a - z e y i m e z a r a k a d a r i z l e r l e r d i ” .

DOLUNAYLI GECE, “SAVAŞ ZAMANI”: “A k ı n a ç a - k a c a k l a r ı z a m a n , y ı l d ı z l a r i l e a y ı n d u r u m u n a b a k a r l a r d ı . D o l u n a y - d a v e y a b i l â l i n ç ı k t ı ğ ı z a m a n l a r d a ‘ a k ı n y a p a r l a r d ı ’ . A y b a t m a ğ a b a ş l a y ı n c a , o r d u l a r ı n ı g e r i ç e k e r l e r d i ! . . . ” B u , a y ı ş ı ğ ı n d a y a p ı l a n p r a t i k b i r s a v a ş g e r e ğ i o l s a g e r e k t i r .

SAVAŞTA ALINAN “GANİMETLER” VE BAĞLI OL-
DUĞU TÖRELER: “S a v a ş t a b a ş k e s m e v e y a d ü ş m a n o r d u - s u n d a n b i r e s i r a l m a , h a k a n t a r a f ı n d a n a r m a ğ a n l a a ğ ı r l a n m a , n e d e n i o l u y o r d u :

A k ı n v e y a d ü ş m a n a h ü c u m d a , b a ş k e s e n l e r i l e e s i r a l a n l a r , a r m a ğ a n o l a r a k h a k a n d a n b i r k â s e ş a r a p (k ı m ı z) a l ı y o r l a r d ı . B u , t u t s a ğ ı y a k a l a y a n a v e r i l e n , b i r a r m a ğ a n i d i ” .

K Ö L E V E C A R İ Y E D Ü Z E N İ : “ S a v a ş - t a g a n i m e t o l a r a k , i n s a n a l a n l a r ı n ‘ t u t s a k l a r ı ’ , ‘ k e n d i k ö l e v e c â r i y e l e r i ’ , o l u r d u . B u n d a n d o l a y ı s a v a ş t a g a n i m e t o l a r a k e l d e e d i - l e n i n s a n l a r , e s i r a l a n ı n , ‘ b i r e m e ğ i ’ o l a r a k , k e n d i s i n e v e r i l i r - d i ” . H u n v e G ö k t ü r k a k ı n l a r ı n d a e s i r e d i l e n b u i n s a n l a r , ç o ğ u z a m a n “ z ı r a a t i ş ç i s i ” o l a r a k k u l l a n ı l ı r d ı . N i t e k i m G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı d a , “ K u l o l a n T ü r k m i l l e t i , k u l s a - h i b i (k u l l ı ğ) o l d u ” , d i y o r d u .

SAVAŞ VE KUŞATMA TAKTİĞİ: “Düşmanı kuşatırken, düşmanı ‘şaşırtan birlikler’ kullanırlar. Bu bakımdan insanı hayrete düşüren bir taktikleri vardır. Düşman, sürekli izlenir ve gözlenir. Bu düşmanı, uygun bir yerde, ‘yakalamak’, içindir. Bundan sonra hücum ederler. Düşmanı ezdikten sonra da, ‘karga sürüleri gibi kaybolurlar’.

“Tehlikede olur veya yenilirse, büyük bir ‘fırtınada uçan dam kiremitleri’ gibi, arka arkaya, kaçarlar. Birden bire, ‘gökteki bir bulut gibi, (ufukta) çözülürler. Savaşta ölen bir ‘askerin ölüsünü’, taşıyıp getiren, ‘onun malına’ da, konmuş olurdu”.

Şehitlerin savaş meydanında bırakılmamalarına ne kadar önem verdiklerini, bu vesikadan anlıyabiliyoruz. Aslında bu bilgiler, Metecğine da ait olmayabilirler. Çünkü geleneklere ait bilgiler, çok eskilerden beri yığılıp, bize geliyorlardı. Nitekim aşağıdaki vesika, M. Ö. 10. yüzyıla ve hatta daha öncelerine de ait olabilir.

ÇOK ESKİ HUN GELENEKLERİ

SOSYAL VE EKONOMİK HAYATLARI: “Çi’nin kuzeyinde yaşayan, bu çok eski kavimler, sürüleriyle, şurada burada dolanırdı.

HAYVANLARI: “Sürülerinin büyük bir bölümü, ‘at, sığır ve koyun’lardan oluşurdu. Bunların yanında hörgüçlü develeri, az da olsa eşek ile katırları da vardı.

“Sular ile otları arayarak, konup göçüyorlardı. Sularla çevrili şehirleri ile (kerpiç veya taştan yapılmış) ‘sağlam evleri’ yoktu. (Yani çadırlarda oturuyorlardı). Ziraat da yaparlardı. Bunun için herkesin, kendine ait bir toprağı, vardı.

“Yazıları yoktu. Andlaşma ve haberleşmeleri, ağızla yaparlardı.

ÇOCUK EĞİTİMİ VE AVCILIK: “Çocuklar, ‘koç veya

koyunlara, biner, 'ok ve yaylarını' kullanarak, kuşları, gelincikler ile fareleri, avlardı. Büyüyünce de, ata binerler, 'okla tilki, (?) ve tavşan', avlardı. Bunları yiyecek olarak kullanırlardı.

SİLAHLARI, SAVAŞ VE BARIŞTAKİ HAYATLARI:

"Savaşçıların ustalıkları, 'yay çekmedeki' hünerleri ile ölçülürdü. Hepsi, 'zırlı atlılar' idiler. Barıştaki 'töre ve gelenekleri' şöyle idi: Sığırları ile, 'konup göçer' ve dolaşırlardı. Bunun yanında, 'oklarıyla kuşları ve dört ayaklı hayvanları avlarlar ve bunları yiyecek olarak kullanırlardı.

"Tehlike zamanında bütün erkekler, savaş için, hazırlanıyorlardı. Rüzgâr gibi, hep birlikte baskın yapıyor ve hücum', ediyorlardı. Silahları : "Uzağa atış yapan silahları, 'okları ile yaylarıdır'. Yakından kullanılan silahları ise, 'kılıçları ile mızraklarıdır'.

Savaş taktikleri: "Durumun, uygun olduğu yerlerde hücum edip, ilerlerler. Durum, iyi değilse; geriye çekilirler. Korkmuş gibi, panik halinde geriye çekilmezler. Çünkü onlar, uygun bir durum görünce, yeniden akına geçerler.

SOSYAL HAYATLARI: "Onların, (Çin'deki) gibi, hayat kaideleri ve protokolleri yoktur. (Çin'deki protokollar, karmakarışık ve geniştir). Onların hakanları ile prensleri, 'halk gibi', ev hayvanlarının, etlerini yerler ve onların derilerinden, 'geysi yapıp, giyinirler'. Bunların üzerine de bir, 'kürk kaftan', giyinirler.

"Gençler, yağı ve 'güzel yemekler', yerler. Yaşlılara ise, bu yemeklerin yalnızca artıkları verilir. Bunun için, 'gençler' ile güçlülere çok 'değer verilir'. Yaşlı ve zayıf olanlara ise, değer vermezler".

Teorik olarak Çin'de yaşlılara çok iyi bakılır. Hunlar ise ailece, savaşa giden gençlere önem veriyorlardı. Çinli-

ler'in bu eleştirisini, "M e t e'nin oğlunun veziri" nin, konuşmalarında da görmüştük. Demek ki Çinliler'in bu görüşü, çok eski zamanlardan beri, teorik olarak (etik) geliyordu.

"B a b a l a r ı ö l e n , o ğ u l l a r , k e n d i ' a n n e l e r i i l e e v l e n i r l e r d i ' . B ö y l e c e a n n e l e r i i l e e v l e n m i ŝ o l u r l a r d ı . K a r d e ŝ l e r i ö l e n l e r d e , ' k a r d e ŝ d u l l a r ı n ı y a n l a r ı n a a l ı r ' v e o n l a r l a e v l e n i r l e r d i .

Çinliler, Türkler ile Hunlar'ın bu geleneklerini, -çok eskilerden beri-, oldukça abartarak anlatmışlardır. De Groot'un da belirttiği gibi, Ç i n ' d e " i k i n c i v e y a ü ç ü n c ü a n n e v e y a k u m a l a r " d a , " ç o c u k l a r ı n ö z a n n e s i " , g i b i s a y ı l ı r l a r d ı : (D i e H u n n e n , I , s . 3 n) . T ü r k l e r i s e , " ö z a n n e d i ŝ ı n d a k i b a b a n ı n h a r e m i n i k e n d i l e r i n e k a t ı y o r l a r d ı . " B u b i r ç e ŝ i t , " a i l e n i n s o s y a l s i ğ o r t a s ı " g i b i y d i . Ö l e n k a r d e ŝ i n , a i l e s i i ç i n d e ö y l e . . .

Yukarıdaki bilgiler çok eski, belki de 10. yüzyıla aittir. Ancak Mete ve Mete'nin oğlu çağında da, kaynaklarda görülüyordu.

II

BÜYÜK HUN İMPARATORU M E T E ' N İ N G E N Ç L İ Ğ İ VE YETİŞMESİ

(Tarih ve Efsane)

Mete, Türk tarihinin, temelidir. "Türk devlet ve ordu geleneği", O'nun adı ile başlar ve Göktürk çağında da, O'nun adı ile devam eder. Aşağıda vereceğimiz vesikalar içinde geçen sözler ve devlet idaresinde, göz önünde tutulan prensipler, yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Bu sözlerle davranışlar, bu gün bile bize, güzel birer örnek ve ibret olabilirler.

Türkler'in, İslâmiyete girişinden sonra, Kutadgu Bilig ve Siyâset-nâme gibi, İslâm kültüründe "Siret ül-Mülûk", yani devlet idaresinde, yol gösteren-

kitaplar, yazılmıştır. Eski Türkler ise bunu, *Met e* ile ilgili söylentide görüleceği gibi, bir kaç örnekle vermiş ve yüzyıllar boyunca, akıldan silinmemiştir. *Oğuz destanı* gibi, “*Türk kavimlerinin oluş ve kuruluş*” *destanları* ile de, temelde bir benzerlik göstermiştir.

* * *

“Bu zamanda, *Tung h u* 'lar, “kudretli” ve *Y ü e ç i l e r* ise, ‘en güçlü çağlarında’, idiler. *H u n l a r*’ın, ‘Şanyü’ unvanını taşıyan hakanlarının adı ise, *T u m a n* idi.

T U M A N H A N’IN, OĞLU VE VELİAHTI M E T E’Yİ, Y Ü E Ç İ L E R’İN YANINA “REHİN” OLARAK, GÖNDERİLMESİ: “*T u m a n H a n*’ın veliaht olan bir oğlu vardı. Adı ise, *Met e*, (*B a h a d ı r*) idi. *T u m a n H a n*’ın ayrıca çok sevdiği bir ‘hatun’ vardı. Hatun, yeni bir çocuk doğurmuştu. Hatun, büyük oğul ‘*M e t e*’yi, ortadan kaldırıp’, onun yerine ‘kendi oğlunu hakan yapmak’, istedi.

H u n l a r ile sonraki *Türkler* arasında, yalnızca ‘baş kadın’ın çocuğu’, hakan olabilirdi. Burada *t ö r e y e*’ye aykırı düşünüyorlardı.

“Bunun için babası *T u m a n H a n*, oğlu *M e t e*’yi, (*Ortaasya*’nın en güçlü devleti olan), *Y ü e ç i l e r*’in yanına, ‘*r e h i n e*’ olarak gönderdi. *T u m a n*, bundan sonra da, ordusunu alarak, *Y ü e ç i l e r*’e *h ü c u m* etti.

M E T E’NİN Y Ü E Ç İ L E R’DEN KAÇARAK, DÖNMESİ VE “TÜMEN KOMUTANI” OLMASI: *Y ü e ç i l e r*, *M e t e*’yi öldürmek istediler. Fakat *M e t e*’nin çok ‘iyi bir atı’ vardı. (Burada hemen, *a t* ve ‘*y i ğ i d*’ motifi’, ortaya çıkmaktadır). Bu ‘atı ile’, *Y ü e ç i l e r*’in arasından sıyrılıp, kaçtı. ‘Yurduna döndü’. Babası *T u m a n*, sevinir gibi göründü. Onun bu yigittliğine karşı, ‘10.000 atlı bir birliğin komutanlığını’, verdi.

Baba *T u m a n H a n*, böylece ‘*t ö r e y e* *k a r ş ı*’

gösterilmiş oluyordu.

METE'NİN, "TÜMEN EĞİTİMİ" VE DISİPLİN DÜZENİ: "M e t e bundan sonra, (atıldığı zaman), havada vızlayan bir ok icad etti.' (O s m a n l ı ordusunda bu işaret okuna, 'ç a v u ş o k u' adı verilir. Ç a v u ş l a r, bu okla işaret verirlermiş).

"(Tamamen atlı olan) askerlerine, M e t e tarafından bu ok nereye atılırsa, bütün tümenin de oklarını oraya atmalarını emretti. (Bu, bir atış disiplini). Kim bu oku hemen izlemez veya biraz gecikirsebaşının kesileceğini bildirdi.

"M e t e, eğitimi de kendi atına bir ok atmıştı. Mete'yi hemen izlemeyenlerin 'başları, hemen kesilmişti'. Sonra da kendisinin çok sevdiği 'karısına, vızlayan oku ile atmıştı.Geç kalanlar, yine hemen orada, başlarından oldular".

Mete'nin U l u H a t u n'u,bütün görkem ve gücü ile, M. Ö. 200 yılındaki, Mete'nin Çin akınında görülür. Bu kadın, bir c â r i y e olsa gerektir.

TÜMEN'İN, "TÖREYE KARŞI GELEN" T U M A N H A N'I ÖLDÜRMESİ: "M e t e, tümeni ile birlikte, 'ava çıkmıştı'. (Bu, bir 'devlet avıdır'). Babası da vardı. Mete, 'vızlayan okunu babasına atınca', bütün tümen de, aynı anda onu izledi. T u m a n H a n'ı öldürdüler. M e t e, bundan sonra ü v e y a n n e s i ile kardeşinide ortadan kaldırdı. (Üvey annesinden yana olan), d e v l e t b ü y ü k l e r i n i de, öldürttü".

O ğ u z K a ğ a n babası K a r a - H a n'ı İ s l â m dinini kabul etmediği için öldürmüştü. M e t e ise, "t ö r e y i k o r u y a n", bir büyük olarak ortaya çıkıyordu.

METE'NİN "H A K A N" OLMASI:"M e t e, bundan sonra kendisini, İ m p a r a t o r olarak tahta çıkardı."(Mete'nin unvanı, "D ü n y a h a k a n ı" olduğundan, burada kendisini, İ m p a r a t o r olarak tanıttık).

"M e t e'nin tahta çıktığı çağda, (Hunların doğusunda ya-

şayan), Tunghu (adlı Proto-Moğol kavimler), 'güçlerinin doruğunda', bulunuyorlardı. Mete'nin tahta çıktığını öğrenince, hemen, bir elçi gönderdiler. (Anlaşıldığına göre düşman, Mete henüz güçlenmeden bir savaş sebebi arıyordu).

"AT, BİR KOMŞU DEVLETTEN ÖNEMLİ DEĞİLDİR"! "Elçi, Tuman Han'ın, yorulmadan, '1000 mil koşan atının', kendilerine verilmesini istedi. Mete devletin ileri gelenlerini çağırıp, 'kurultay topladı'. Kurultay da bulunanlar, 'böyle bir atın Hunlar için önemli', olduğunu ve atın verilemeyeceğini söylediler. Fakat Mete, şöyle dedi:

"- Nasıl olur da, 'bir atı, komşu bir devletten daha değerli tutabiliriz?' Binmil yapabilen atı aldı ve elçiye verdi". (Mete, hazırlanmak için, zaman kazanıyor olmalıydı).

"BİR KADIN, KOMŞU DEVLETTEN DAHA DEĞERLİ DEĞİLDİR!": "Tunghular atı alınca, Mete'nin korktuğunu sandılar ve bir elçi daha gönderdiler. (Aslında düşman savaş için bir sebep arıyordu). Mete, yine 'kurultay topladı' ve sordu. Herkes kızdı ve bağırmaya başladılar:

"BUNLAR, AHLAK DİYE BİR ŞEY TANIMİYORLAR! Bu defa da hatunu istiyorlar. Onlara hücum edip, ortadan kaldırmalıyız!" Dediler.

Mete'nin "ulu hatunu" veya "Baş kadın- efendisi", M. Ö. 200 yılındaki Çin-Hun savaşında, bütün görkem, güç ve bilgeliği ile ortaya çıkacaktır. Bu bir câriye olmalıdır.

"- Bir kadını, komşu devletinden nasıl daha değerli görebilirim? Diyen Mete, kadını elçiye verdi.

Uluslararası bir hukuk da, burada kendisini gösteriyor. Bir sebep ve bahane olmadan, hemen baskına geçilmiyordu.

Burada artık ibret dersi bitiyor ve tarih başlı-

yordu. Türk ve Moğol kavimlerinin tarihte ilk kez karşı karşıya gelip, kanlı bir öc savaşı başlıyordu:

“T O P R A K DEVLETİNDİR! KİMSEYE VERİLEMEZ!”: “Cesareti artan **T u n g h u l a**’nın reisi, batıya doğru ilerledi, boş (veya çöllük) bir toprağa girdi. Burası, Hunlar ile Tung-hu’ların sınırları arasında bulunuyordu. Kimsenin oturmadığı burası, 1000 mil kadar bir genişlikteydi. Hunlar ile Tunghular, ‘bu çölün iki yanında’, oturuyorlardı. Bu yerin adı **“O r d u”** idi. Tunghular’ın başı **M e t e**’ye bir elçi göndererek, şöyle dedi:

“- İkimiz arasındaki bu yer, boş bir yerdir. İki devletin arasında bulunuyor. Burası, sizin işinize yaramıyor. Bu yeri, bize verin!”

Düşman, **M e t e**’nin hazırlığını biliyordu. **M e t e** başına geçerken böyle bir **ç ö l ü a ş m a** zorunda kalsın diye, **s t r a t e j i** bakımından böyle bir yeri istemiş olabilirdi.

“M e t e, hemen **k u r u l t a y** topladı. Devletin ileri gelenlerine sordu. Bazıları **ş ö y l e d e d i l e r**:

“- Böyle terkedilmiş bir araziyi verebiliriz. Önemli değildir”. Bunun üzerine **M e t e** **k ü k r e d i** ve şöyle dedi:

“TOPRAK, DEVLETİN TEMELİDİR! DEVLETİN TOPRAĞINI, BAŞKASINA NASIL VEREBİLİRİZ!” **M e t e**, bundan sonra toprağı verelim **d i y e n l e r i n** başını kestirdi.”

İLK BÜYÜK VE EN KANLI SAVAŞIN BAŞLAMASI: **“M e t e** **a t ı n a** **a t l a d ı**, **y ü r ü d ü**! (**M e t e**’nin atına atlama-sı ve yürümesi, bütün ordu tarafından, aynı davranışla izleniyordu. Bu bir askerî eğitim gereği idi). **G e c i k e n l e r i n**, başını kestirdi.

“D o ğ u y a **g i t t i** ve **T u n g b u** kiralına hücum etti. Hunlar’ı **k ü ç ü m s e y e n** kiral, savunma tedbirini almamıştı. (**M e t e**’nin savaş taktiği **b a s k ı n** idi). **D ü ş m a n ı**, kanlı bir savaşla **y e n d i . . .**”

Bu vesikanın, Türk mitolojisi bakımından değerlendirilmesi, “Türk Mitolojisi” adlı eserimizde yapılmıştır.

* * *

III

METE’NİN ÇİN İMPARATORUNU KUŞATMASI

M. Ö. 200 yılında M e t e’nin Çin’e karşı yaptığı bu hareket, Çin tarihi ile dünya askerlik tarihinde, unutulmayan önemli yankılar bırakmıştı:

“... H u n l a r, görkemli ‘bir güç gösterisi ile’, geldiler ve Mai şehrini aldılar. Yakınlardaki Ç i n kırılları, ona bağlandılar. Burasınıaldıktan sonra akını güneye doğru sürdürdüler..

M E T E’NİN PUŞU KURMASI :“Ç i n İmparatoru Kao bunu görünce, ordusunu aldı ve Hunlarahücum için akına geçti. Çok sert bir kış vardı. Çin askerlerinin bir kaç parmağı, donarak düşüyordu. M e t e, ‘yenilmiş gibi geriye çekildi’ ve Çin ordusunu ‘tuzağa düşürmek ’ için fırsat kolladı.

“M e t e geri çekilirken, esas ve ana ordusunu sakladı. (Kendisine doğru ilerleyenÇin ordusuna karşı), zayıf birliklerini, ileri sürdü. Çin ordusu ise, bütün güçleri ile ilerliyordu.Çin ordusu, 320.000 yaya askerden oluşuyordu.

METE’NİN PUSUDAN ÇIKARAK, ÇİN ORDUSUNA HÜCUM ETMESİ: “Ç i n İmparatoru, bütün yaya askerleriyle Pingçeng şehrine gelmişti.. M e t e, birdenbire çok iyi eğitim görmüş ve ‘kuşandırılmış atlıları’ile ortaya çıktı. ‘400.000 kişilik atlısı’ ile ‘Çin İmparatoru’na hücum etti’.

M E T E’NİN ÇİN İMPARATORUNU KUŞATMASI:“M e t e, Ç i n İmparatoru’nu, Paiteng dağında kuşattı. Kuşatma, yedi gün sürdü. Çin ordusunun dışarısı ile ilişkisi kesildi ve yiyecekler bitmeğe yüz tuttu.

HUN ORDUSUNUN AT RENKLERİNE VE YÖNLERE GÖRE KUŞATMAYI YAPMASI : Çin tarihlerinin de dedikleri gibi, 400.000 e yaklaşan **M e t e'nin** ordusu, birdenbire hücum ediyor ve **Ç i n İ m p a r a t o r u** nu kuşatıyordu. **H u n o r d u s u** kuşatmayı tamamlayınca, “dört yönde, ayrı renklere sahip atların”, yer aldıkları görülmüyordu. “**A t r e n k l e r i n e** göre, **o r d u b i r l i k l e r i**” nin kurulması, dünya tarihinde ilk kez burada görülmüyordu:

“**H u n a t l ı l a r ı** kuşatmada, şöyle sıralanmışlardı: **B a t ı'da** ak atlar, yer almışlardı. **D o ğ u'da**, mavi atlar (? kır atlar), duruyorlardı. **K u z e y d e**, siyah atlar dizilmişlerdi. **G ü n e y'de** ise, kırmızı (doru) atlar, yer almışlardı”.

M E T E'NİN “ULU HATUNU”NUN İŞE EL KOYMASI: “**Ç i n İ m p a r a t o r u'** kuşatmadan kurtulmak için, bir yol aradı. **M e t e'nin H a t u n u'na**, armağan ile birlikte, -(aracılığını istemek için)-, bir elçi gönderdi. **M e t e'nin** hatunu, **M e t e'ye** şöyle dedi:

“- **İ k i b ü y ü k H a k a n**, böyle dar bir yerde ve durumda, karşı karşıya kalmamalıdır! Şimdi **Ç i n t o p r a k l a r ı**, senin eline düşmüş gibidir. Ancak bu onur (ve kazanç), sana hiç bir zaman, büyük bir güç kazandıramayacaktır! Onun, hepsinin almış olsan bile! **Ç i n İ m p a r a t o r u'nun**, 'kendi halkı arasında ilâhî bir güce sahip olduğunu, unutmamalısin!

“**Ey (H u n) H a k a n ı!** Ne yapacağını düşün ve (ona göre), planını yap!”

B a ş K a d ı n'ın böyle bir konuşması ve yol göstermesi, dünya tarihinde bile, pek görülmuş ve duyulmuş bir şey değildir.

M E T E'NİN KUŞATMAYI GEVŞETİP, ÇİN İMPARATORU'NU SALIVERMESİ: “... **M e t e**, **Ulu Hatunu'nun** bu sözleri üzerine, kuşatmanın bir köşesinden, **a s k e r l e r i n i** çekti. (Kuşatmayı büsbütün kaldırma, bir onur meselesi olarak görü-

lüyordu). **Ç i n İ m p a r a t o r u**, bütün askerlerini bu boşluğa doğru, hazırlıklı olarak yöneltti. Böylece 'kuşatmadan kurtulup, dışarı çıktılar.

"M e t e'de, ordusunu bir araya getirdi ve 'geriye çekildi'. Ç i n İ m p a r a t o r u da savaşa devam etmekten vazgeçti..."

Böylece dünya tarihi'nin en büyük savaşlarından biri sona ermiş oluyordu. Bu savaşla ilgili çeşitlikaynakların karşılaştırılması, **"Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi"** adlı kitabımızda yapılmıştır.

M E T E'NİN KUŞATMASININ, BÜYÜKLÜĞÜNÜ GÖSTEREN BİR TANIK: **M e t e'nin** bu kuşatmasından 150 yıl sonra, **Ç i n İ m p a r a t o r u'nun** Saraydaki divanından bazı konuşmalar olmuştu. Bu geniş konuşmaların hepsi, **"Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi"** adlı eserimizde yer almıştır. Bazı **Ç i n** vezirleri, yeni **Ç i n** akınları ile **H u n l a r'ı** esir alıp, yok etmelerini teklif etmişlerdi. Bunun kolay olmadığını anlatmak isteyen **Ç i n v e z i r i** ise, şöyle demişti:

"M e t e, İmparatorumuzu kuşattıktan sonra, 'askerlerini rahata', geçirmişti. Bunun için H u n askerleri, 'atlarının eyerlerini çıkarınışlardı'. Hun atlarının eyerlerinin yığını, (ve kapladığı) yer, Pingçeng şehrinin duvarlarından, daha yüksek olmuştu!"

Bu sözler ve tanıtma, **M e t e'nin**atlılarının sayısı ve savaşın büyüklüğü hakkında, bize güzel bir fikir verebilir.

* * *

IV

M E T E' NİN ÇİN İMPARATORUNA MEKTUBU

M e t e'nin, M. Ö. 176 yılında **Ç i n İ m p a r a t o r u'na** yazdığı bir mektup, Türk tarihinin başlangıcının, çok önemli bir vesikasıdır. Bu mektubun yorumlarını, yukarıda yapmıştık. Şimdi tamamını sunuyoruz:

“Gök tarafından tahta çıkarılmış, ‘BÜYÜK HUN İMPARATORU’, Çin İmparatoru’nun iyi olup olmadıklarını, saygı ile sorar:

“Daha önce Majesteleri, benimle barış ve dostluk üzerinde görüşürlerdi. Yazdığınız mektupta, duyduğunuzu da bana bildirirdiniz. Böylece sizinle anlaşır ve mutlu olurum!

“Fakat sınırlarınızdaki memurlarınız, benim ‘Sağ Bilge Pirensime’, hücum etmişler ve kötü davranmışlar. ‘Sağ Bilge Pirensim’ de, benim iznimi almadan.., Hun komutanlarına, sınırdaki Çin subaylarına karşı dostça olmayan hareketler yapmak için, taktik kullanmalarına izin vermiş. Böylece iki Hakan arasındaki anlaşmayı bozmuş ve aramızdaki kardeşçe ilişkiyi kesmiştir.

Y Ü E Ç İ DEVLETİNE AKIN: “Andlaşmamız, yalnızca küçük memurlar ile subaylar yüzünden bozulmuştur. Bunun için ‘Sağ Bilge Pirensimi’ cezalandırdım. Y ü e ç i l e r’i arayıp, onlara, baskın yapması için, B a t ı’ya gönderdim!”

Sağ Bilge Pirensi, küçük bir memur değildir. Devletin, ‘B a t ı Beylerbeyi’ ve M e t e’nin akrabası idi. Ayrıca Y ü e ç i l e r, Ortaasya’nın en güçlü devletidir. Böyle bir akın, cezalandırma olmamalıdır.

“T A N R I’NIN LÜTUF VE İNAYETİ”, H U N L A R İÇİN! “Tanrı’nın (veya Göğün), lütuf ve inâyeti ile!

“S u b a y ve a s k e r l e r i m i n, üstün yetenek ve erdemleri ile!

“A t l a r ı m ı n , dayanıklılığı ve üstün gücü ile! Sağ Bilge Pirensim, Y ü e ç i l e r i, ezip ve yendi! Hepsinin başını kesip, öldürdü! Bize bağlı kıldı ve oturttu!

DOĞU TÜRKİSTAN’IN ALINIŞI: “Bundan sonra Loulan, Wusun, Hukai ile, bunlardan başka onların yakınlarındaki, ‘Yirmialtı devlet’in hepsi alındı ve düzene kavuşturuldu”.

Böylece Ortaasya ve T ü r k i s t a n, Hunlar'ın ellerine geçmiş bulunuyordu.

HEPSİ "H U N " OLDU VE "B İ R A İ L E H A L İ N D E", BİRLEŞTİ! Burada, modern bir devlet ve millet anlayışı da ortaya çıkıyordu: "(Yukarıda adı geçenlerin) hepsi artık 'H u n' oldular!"(Yani H u n adı altında birleştiler, bir millet oldular).

"Y a y ç e k e b i l e n" ve kullanabilen kavimler, 'bir tek a ì l e' halinde birleştiler!

DEVLET VE İDARE TEŞKİLATININ KURULMASI: "Kuzeydeki ülkeler, benim idarem altında kesinlikle kuruldu ve düzenlendi". Çin'de bir çok şehirler veya illeri içinde toplayan büyük eyâletlere "cov"adı verilir. M e t e burada kendi idare teşkilâtını da Ç i n' e benzetiyordu. Kuzeyve Batı ülkelerini, kendisinin bir eyâleti veya "cov"u olarak kabul ediyordu.

M E T E'NİN "B A R I Ş" ANLAYIŞI:"Ordumun silah - larını artık çıkartıp, rafa kaldırmak; S u b a y ve a s k e r - l e r i m i, dinlendirip, mutlu yaşatmak; a t l a r ı n ı, besiy e almak istiyorum!

Burada, M e t e için önemli olan şeyleri, birbiri arkasından sıralanmış olduklarını görüyoruz. M e t e, askerleri ile at - larını aynı önemde görüyordu. Silahlar ise, en başta yer alıyordu.

"Eski hesaplar ile düşmanlıkları bir yana bırakıp, böylece eski andlaşmaları yenilemek istiyorum.Sınırlarda yaşayan halkı, huzur ve rahata kavuşturmak; başlangıçtaki ilişkilerimiz nasıl idiye, yeniden kurmak, bir isteğimidir".Herhalde M e t e'nin Ç i n ile yapılmış olan eski andlaşmaları, M. Ö. 200 de Ç i n İmpa - ratorunun kuşatılıp, serbest bırakılmasından sonra yapılmıştı.

H U N L A R, "BARIŞ VE MUTLULUK İÇİNDE YA - ŞASINLAR!" "Hunlar'dan k ü ç ü k l e r, büyümeleri için, ge - rekli çevreyi elde edecekler! Y a ş l ı l a r ve b ü y ü k l e r ise,

kendi yurtlarında, sessiz ve rahat yaşayacaklardır! Nesillerden nesillere bütün Hunlar, barış ve mutluluk içinde, kalacaklardır!”

ÇİN İMPARATORU'NA GÖNDERİLEN ARMAĞANLAR: “Majestelerinizin ne düşündükleri ve ne istedikleri hakkında bir bilgi elde edemedim. Size, ‘İç - Saray veziri’ mi gönderiyorum... Ayrıca size bir deve, iki binek atı ve (sekiz attan oluşan), iki takım arabayı sunmak istiyorum.

“Elçim size geldiğinde, lütfen onu alıkoymayıp, geri gönderiniz. Elçim, Altıncı Ay’ın, (yani Haziran’ın) ortasında,... adlı yerde olacaktır”.

Görülüyor ki elçiler, belirli bir takvim ve konak ile gönderiliyordu. Metin’in, “elçimi alı koymayıp, gerigönderiniz”, dediğine bakılırsa, Çin ile arası pek iyi değildi, demekti. Bk. Büyük Hun İmparatorluğu.

* * *

V

ÇİN İMPARATORU'NUN, HUN HAKANINA MEKTUBU

(M. Ö. 162 de): “Çin İmparatoru, Hun Hakanı’ndan, esen ve mutlu olup, olmadıklarını sorar:..

“Benden önceki Çin İmparatoru, durumu şöyle düzenlemişti: ‘Çin duvarının kuzeyinde yaşayan, ‘ok ve yay çeken’ devletlerin hepsi, Hun hakanı’nın buyruğunda kalacaklardır. Çin duvarının içinde kalan, ‘Çin memurlarının şapka (üniformasını) ve Çin kuşağını kuşanan aileler’ ise, bizim buyruğumuzda kalacaklardır”.(Hunların özelliği, ok ve yay kullanma ile; Çinlilerininki ise, şapka giyip, kuşak kuşanma ile belirtiliyordu.

ÇİN VE HUN SOSYAL HAYATININ AYRILIKLARI

“Böylece Çin’e bağlı olan kavimler, ‘çift sürecekle’, kumaş dokuyacaklardır. Sizinkiler de, ‘ok atıp’ avlanacaklar ve

böylece, yiyecekleri ile elbiselerini, elde etmiş olacaklardır.

BARIŞIN KURULMASI: “(Artık savaş için), oğullar babalarından ayrılmaya bir gerek görmeyeceklerdir. ‘İdare ede ve edilenler’, birbirlerine karşı zor ve sertlik gösteremeyeceklerdir!’ Düzen ve dirlik’ içinde olacaklardır.

BARIŞI BOZMAK İSTEYENLER VE HALK İÇİN DOĞACAK KÖTÜ SONUÇLARI: “İşittiğime göre, bazı kötü düşünceler, yağma hırsı ile ve sorumsuzca kanunlara, her türlü erdeme sırt çevirmişlerdir. Aramızdaki **a n d l a ş m a y ı**, **b o z m a k** istemişler ve onbinlerce halkın bayatını tehlikeye atmışlardır. Artık bütün bu olanlar, geçmişte kalmış olsunlar!

ONDÖRT YIL SONRA, M E T E’NİN PRENSİPLERİNİN”, YENİDEN ANILMASI: M e t e, M. Ö. 174 yılında ölmüştü. M. Ö. 162 de yazılan bu mektupta ise, M e t e’nin mektuplarından alıntılar yapıyordu. Demek ki, **H u n** devletinin, **k u r u l u ş t ö r e s i**’, devam ediyordu:

“Mektubunuzda diyorsunuz ki, dostluk ve barış kurulmuştur. Her iki hakan da, mutlu ilişkilerden dolayı mutludurlar. Ayrıca, “silahlarımızı, **asalım!** Askerlerimizi, dinlendirelim! Atları, **besiye alalım?** Nesilden nesile herkes, bolluk vemuatluluk içinde **yaşasınlar!** Birlik içinde, yeni bir barış çağı başlasın!

ÇİN VE HUN HAKANLARI, İNSANLARA BARIŞ VERİP, “TANRI’NIN BUYRUĞUNU”, YERİNE GETİRMELİ: “Ben ve Siz, **Hun Hakanı**, her ikimiz de bu yolu izleyelim! Tanrı’nın buyruğunu yerine getirelim! Halkımıza karşı olan sevgimizi, nesilden nesile sürdürelim! **Bu vazifeyi herkes, sonsuza kadar, birbirine versin! Göğün altında yaşayan herkes, onu sevsin!...**

ÇİN VE HUN DEVLETLERİ, “İKİ EŞİT”, DEVLET TİR: “Ç i n ve H u n l a r, iki eşit ve komşu devletlerdir. **H u n l a r**, **k u z e y d e** otururlar. Bu yıl kış, öldürücü soğuklar ile çok erken gelmiş bulunuyor. Bundan dolayı memurlarıma, **H u n**

Hakani için, p i r i n ç, a r p a, sırma ile işlenmiş k u m a ş l a r, eğrilmiş ve eğrilmemiş i p e k, diğer şeyleri, yıllık bir sayı ile vermelerini emrettim. (Ç i n imparatoru, Hunlara verilen yıllık haraçlardan söz açıyordu)...

“H e r i k i m i z de, önce olup bitmiş şeyleri unutmuş oluyoruz. Bunun için Benim yanıma sığınmış olan H u n l a r ile, yine benim yanımda esir olarak bulunan Hunları, geri veriyorum”. (A t t i l a gibi H u n l a r da, düşmanın yanına sığınan Hunların, peşlerini bırakmıyorlardı).

“Ey, H u n H a k a n ı! Eğer sizin dileğiniz dünyada barış ve dostluğun yayılması ise, aramızdakibu dostluğun kurulmasından sonra, bu d o s t l u ğ u ilk önce Çin bozmayacaktır! H u n H a k a n ı! Bunun üzerinde düşününüz!”

“HUNLARIN BÜYÜK HAKANI”: Bu ünvan, yukarıdaki mektuptan sonra Ç i n içinde, resmen kullanılmağa başlanmıştı. **“Büyük Hun Hakani”** tanıtmasının, bütün Çin’de kullanılmasını, Çin İmparatoru kendi fermanında bildirmişti. Bk. **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, s. 522-526.**

VI

HUNLARIN ÜNLÜ BİR ANDLAŞMASI

“KUTLU BİR D A Ğ” ÜZERİNDE TÖREN: **“... M. Ö. 43 yılında Ç i n elçileri, H u n h a k a n ı’nın katına çıktılar. H u n H a k a n ı ve büyük memurlarıyla birlikte, N o ı r m a ğ ı’nın doğusundaki ‘bir dağın üzerine’ çıktılar... (Bazı Ç i n yorumcularına göre bu dağ, G ö k t ü r k çağındaki N o - c h e n dağı idi).**

“A N D Ş A R A B İ N İ N”, İÇİLMESİ: **T ü r k l e r, bir devleti yıkıp, onun yerine kendi devletlerini kurunca, kendilerini yıkılan imparatorluğun vârisleri olarak sayarlardı. Yıkılan**

bu yabancı devletin, öldürülen, “kırâlinin kafatasından bir şarap kâsesi” yaparlardı. Kafatasını altınla kaplar ve “uluslararası a n d sembolü” olarak kullanırlardı. Geri ve yabanî l s k i t l e r ise, her öldürdükleri kimsenin başından, böyle yararlanırlardı. T ü r k l e r , de ise, bu bir “d e v l e t t ö r e n i” idi.

“... M. Ö. 43 de H u n H a k a n ı , ‘şarabı Cinliuli adlı bir kaşıkla’, karıştırdı. M e t e ’ n i n o ğ l u L a o ş a n g tarafından yenilgiye uğratılıp, devleti elinden alınan Y ü e ç i “kırâlı’nın kafatası, içki kâsesi”, olarak kullanıldı. H u n l a r , Ç i n elçileri ile birlikte “k a n a n d ı” içtiler.

H u n l a r kendi devletlerini, Y ü e ç i devletinin bir devamı olduğunu, bu sembol ile gösferiyor ve meşrulaştırıyorlardı. Bulgar T ü r k l e r i ile Ç i n g i z H a n çağında da devam ediyordu. Ç i n g i z H a n ’a yenilen, K e r e y i t H a n ı ’nın kafatası gümüşle kaplanmıştı.

AYNI TÖRENDE BEYAZ AT KURBANİ: “... H u n H a k a n ı , “(kutlu dağda Tanrı’ya) beyaz bir at kurban etti”. H a k a n atı kurban ederken, “Cinglo adlı kılıcı kullandı”.

Görülüyor ki, a n d şarabı, özel ve k u t l u bir kaşıkla karıştırılıyordu. Ayrıca beyaz bir at da, “k u t l u kılıç” ile, k u r b a n ediliyordu. Tabii olarak, bunların bir açıklamasını bulabilmek, çok zordur.

Ç i n S a r a y ı ’nda bu törene katılan Ç i n elçileri, H u n l a r ı n Ç i n ’e yabancı olan bu törenine katılıp, şarap içtikleri için, cezalandırılmışlardır.

* * *

VII

HUN DEVLET DİSİPLİNİN, SERT BİR ÖRNEĞİ

H a l k ve devlet ilişkileri, Hunlar’da çok önmeli idi H u n h a k a n l a r ı ’nın ağzından, “Halkım

duymasın’’, ‘‘halkımın sabrı kalmadı’’, gibi sözleri, çok duyuyoruz. Aşağıdaki vesikada da H u n l a r’ın, Çin ile bir savaşa, henüz hazırlıklı olmadıkları anlaşıyor. Çin elçisi, Hun hakanının karşısında, küstahlık ve terbiyesizlik yapıyor. Hun hakanı bu küstahlığın, zamansız olarak halk tarafından duyulmasını istemiyor. Bunun için de, otağda Çin elçisinin küstahlığını duyanların hepsinin başını, kendisi kesiyor ve elçiyi de sürgüne gönderiyor:

‘‘Çin elçisi, H u n H a k a n ı’nın otağına kabul edilince, Hakan’a şöyle dedi:

‘‘- Güney Çin’deki..kıralının başı, sarayımızın kapısında asılıdır. Eğer H u n H a k a n ı bize akın yapıp, bizimle savaşabilecekse, İmparatorumuz ordusu ile sınırda sizi beklemektedir. Savaşamayacaksanız, Çin’e bağlılığınızı bildiriniz! Artık, eskisi gibikaçıp, gidemezsiniz! (Hunlar’ın oyalama taktiğinden söz açıyordu). Kuzeyin, otsuz, susuz ve soğuk bozkırlarında saklanamazsınız! Hiç bir şey yapamazsınız!’’

‘‘H u n H a k a n ı bu sözleri duyunca, çok kızdı. Ayağa kalkıp, kılıcını çekti. Kabul törenini düzenleyen, H u n memurları ile bu saygısızlığı görenlerin başlarını, hemen orada kesti... Çin elçisini de, B a y k a l gölünün kuzeyine sürdü...’’. Hunlar, bu saygısızlığın öcünü sonradan alacaklardır: (Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, II, s. 74).

ÇİN ORDUSUNUN HENDEĞE DÜŞÜRÜLMESİ

‘‘M. Ö. 90 yılındaki H u n - Ç i n savaşında, H u n H a k a n ı, Ç i n ordusunun azalmış ve yorulmuş olduğunu gördü. 50.000 atlı ile Ç i n Başkomutanının önünü kesip, savaştilar. Her iki taraf da, ağır kayıplar verdiler.

‘‘G e c e l e y i n H u n H a k a n ı, Çin ordusunun, ‘önüne derin bir h e n d e k kazdırdı. H e n d e ğ i n d e r i n l i ğ i birkaç Çin ayak ölçüsünü, buluyordu. Ondan sonra Ç i n ordusunun ‘arkasından âni bir baskın yaptı’. Ç i n ordusunda büyük

bir karışıklık ve panik oldu. Çin başkomutanı da, esir oldu.

“ESİR ÇİN BAŞKOMUTANINA” SAYGI : “Hun Hakanı, (Çi n’de ünlü ve soylu bir kişi olan) Başkomutan’a kızını verdi. Onu onurlayarak ağırladı. Daha önce Hunlar’a sığınan Çin generallerinin, daha üzerinde bulunan bir mevki verdi...” Sonradan bu başkomutanın başına, Hun halkının isteği üzerine çok trajik olaylar gelecektir: (Aynı eser, II, s. 112).

* * *

VIII

M. Ö. 53 KURULTAYINDA, HUN BEYLERİNİN

GÖRÜŞLERİ:

ÖNEMLİ OLAN, “DEVLETİN DEVAMI” DIR:

Hakan olmak isteyen iki kardeş, birbirlerine düşmüş ve aralarında, çeşitli savaşlar yapılmıştı. Yenilen kardeş, Çi n’e bağlanmak istemiş ve bunun için de, bir k u r u l t a y yapmak istemiş ve Hun beylerini, toplamıştı. Beyler, kurultayda şöyle konuşmuşlardı:

“Böyle bir şeyi, (yani Çi n’e b a ğ l a n m a ğ ı), nasıl düşünebiliyoruz? Hunlar’ın âdet ve an’anelerinin temelini, -en yüksek bir değer olarak kabul edilen-, güç ve cesaret meydana getirir!

“Başkalarına bağlanmak ve onlara hizmet etmek, bir alçaklıktır! Bizim ünümüz, bütün dünyada, (bu anlayışımız ve tutumlarımız ile) yayılmıştır.

“S a v a ş m a k ve ö l m e k, ‘ancak cesur yiğitler ile savaşçılara göre bir iş’ ve vazifedir! Şimdi ise, nasıl böyle yapabiliriz? Ortada, devleti ele geçirmek isteyen kardeşlerin yaptıkları, kavgalardan başka ne var ki?

“D e v l e t, (bu kavgalar sonunda), ya b ü y ü k; ya da, küçük kardeşin olabilir!

“Devleti elde edemiyen, ölür, (Bu kavgalar sonunda) ‘devleti ele geçirenin’ çocuklarına, onun yapacağı hizmetler ile bırakacağı ön kalır! (Önemli olan, devletin devamıdır!)

“(Yeni) hakanın, ‘çocukları ile torunları ise, yine onun izinden’, giderler.Böylece, ‘dünyadaki bütün milletleri, hâkimiyetleri altındabulundurmağa’, devam ederler!

“BÜTÜN DÜNYAYA GÜLÜNÇ OLURUZ!”

“Gerçi Çin, şimdi çok kuvvetlidir: Ancak Hunlar’ın tümünü, ‘hâkimiyet altına almaları’ ve Hunlar’ı ‘kendilerine katmaları’, mümkün değildir. Buna rağmen siz, atalarımızın eski devlet ve idare prensiplerini, ‘unutarak ve Çin’e bağlanarak’, onlara hizmet edelim, diyorsunuz!

“Böyle bir istek, eski Hun hakanlarının, ‘şan ve şöhretlerine, leke sürmek’,demektir. Ayrıca böyle bir şey yapacak olursak, bütün ‘dünya kavimlerine gülünç’, oluruz.

Töreleriimiz ile, (devlet içindeki), ‘asâyiş ve sükûneti, yeniden kurmağa çalışalım’’. Yoksa başka yollarla, ‘dünya’daki bütün kavimleri, kendi hâkimiyetimiz altında’, tutmamız, nasıl mümkün olabilir?’’

4. BÖLÜM

GÖKTÜRKLER

1. TÜRKLER, BİR KÜLTÜR VE DÜNYA DEVLETİ KURMA YOLUNDA

Demirci T ü r k soyunun, devlet kurması:

T ü r k l e r, kendi yeni imparatorluklarını kültürle taçlandırmağa, çok erken çağlarda girişmişlerdi: Ç e l i ğ e s u v e r m e ve onu istedikleri şekle sokmakla ün salan G ö k t ü r k soyluları, yeni imparatorluklarını da, kendi benliklerine benzetme işinde geç kalmadılar. Önceleri bir vuruşta baş uçurması ve “demiri bile kesmesi gereken bir kılıca”, nasıl bir eğrilik verelim diye zihinlerini yoran G ö k t ü r k l e r, devlet kurduktan sonra, artık nasıl bir millet yapalım da bana benzesin, diye çaba göstermeğe başlamışlardı.

552 senesinde, O r t a a s y a’yı elinde tutan A v a r İmparatoru *Anagay*’ın başı kesilmiş, kafatası altınlanıp gümüşlenmişti. Artık T ü r k nesilleri, *eski imparatorluğun mirâsını, bu kafatasından kana kana içeceklerdi.* Ama bu tasta iyi bir şarap içilmeliydi. Şarap gittikçe de yıllānmalıve iyileşmeli idi. Bir impa-

ratorluğun çöküşünü ve yenisinin kuruluşunu sembolleştiren bu şarap tasını, B u m ı n K a ğ a n, Türkler'e hediye etmiş ve az sonra da ölürek "g ö k l e r e u ç m u ş t u".

İki büyük G ö k t ü r k lideri:

Geride Batı'da ve Doğu'da iller açan Türk milletini kon-
duran ve umduran bir kardeşle, bir torun bırakmıştı. Batı'daki kü-
çük kardeşi İ s t e m i - K a ğ a n (552-576), 24 sene hüküm sürmüş
ve ağabeyinin "töresi" ile buyruğunu, yerine getirmişti. Doğu'da-
ki güçlü ve kudretli torunu M o k a n (553-572) ise, yüzünün ve
vücudunun şekli ile bile, 20 sene her yana dehşet saçmıştı. İşte talih
ve tarih, uzun yaşayan bu iki büyük liderle, Türk kavminin yüzüne
gülmüş ve onu kalkındırmıştı. 250 yıl, K ı r ı m yarımadasından
Çin S a r ı d e n i z i'ne kadar uzayan geniş topraklarda, yalnız
Türk adı ve Türk budununun andı çınlamıştı.

Kültür hareketleri:

*Büyük Çin edebiyat ve fikir eserleri, Türkçeye tercüme edi-
liyor:* Bir devlet ve düzen kurulduktan sonra, onun idare edilmesi
daha kolaydır. Akınlar, savaşlar durduktan ve büyük Türk kitlele-
rinin göçüp, verimli toprakları tutmasından sonra ise, artık bir dur-
gunluk çağı başlıyacaktı. Hakanlar, durulan kafalarını, artık *okuma*
ve *yazma* ile, *düşünmeğe* verme zamanlarını da bulacaklardı. Türk-
ler'in Güney ve Doğuları'nda, büyük dinler ve kültürler vardı.

M o k a n K a ğ a n'ın bıraktığı sağlam tahta, kardeşi
T a b o K a ğ a n oturmuştu. Bu yeni kağanın, devlet içindeki işle-
ri az zamanda bitmiş ve gözleri büyük kültür ülkelerine çevrilmişti.
Meraklıydı. Oralarda neler olup bittiğini, hep soruyordu. Din ve
kültür adamları, çok eski çağlardan beri büyük hükümdarları hiç
ihmal etmezler ve onların gölgelerinde bir barınak bulmak isterler-
di. İşte bu sırada idi ki, B u d a r a h i p l e r i, T a b o K a ğ a n'ı
ziyaret ederler ve onunla uzun uzun konuşurlar. Elbetteki, "büyük
sürülere sahip olan atlı ve savaşçı T ü r k l e r'le", "et yemeyen
ve hayvanları bile öldürmeyen B u d i s t l e r'in", temel inançları-

nın, birbirine uymalarına bir imkân yoktu. Ama

Çin tarihleri bize çok daha önemli haberler iletiyorlardı. Tarihler oldukça zengin bir kitap listesi de veriyorlardı. Çin edebiyat ve felsefesinin en önemli kitapları da, bu liste içinde idi. **T a b o K a ğ a n** bu kitapların, *Türkçeyetercüme edilmesini emretmiş* ve bu buyruk da yerine getirilmişti. Bu çok derin Çin fikir eserlerinin, Türkçe'ye tercüme edilebilmesi için, o derece gelişmiş bir Türk diline ve yazısına da ihtiyaç vardı. Nitekim 732 ve 735 seneleğinde, *Bengü Taş'a* yani "*ebedî ve ölmez taş*" vurulan **K ü l - T e g i n** ile **B i l g e - K a ğ a n** yazıtları, çok gelişmiş bir dil ve yazı ile karşımıza çıkıyorlardı. Bu Türkçe öyle gelişmişti ki, bugünkü Türkçemizin bile ötesindeydi. Elbette öyle bir dil ve yazı, **K ü l - T e g i n** ve **B i l g e - K a ğ a n**lar zamanında, birdenbire icâd edilmiş olamazdı. Dil de, bir çocuk ve toplum gibi büyüyen ve gelişen bir varlıktı. Ama, daha önce yazılanlar ne olmuştu? Biz, tarih belgelerine göre konuştuk. Yazanlar gibi, onlar da çürüyüp toprak olmamışlar ise, elbette bir gün ele geçeceklerdi.

2. ESKİ TÜRK YAZITLARI

Eski Türkler yazıtı, "Bengü" yani "ebedî", "ölümsüz" derlerdi: Eski Türkler yazıtlara çoğu zaman, "*Bengü*" yani "*ebediyete ve sonsuza kadar ölmeyen, kalan*" gözü ile bakarlardı. Zaman zaman yazıtlara, "*Bengü taş*", "*Bengü kaya*" adını da verirlerdi. Yazıtlar, Türk devletinin o kadar önemli sembolleri idiler ki, sadece *bengü* demek bile, onların kutsal yönlerini anlatmağa yetiyordu. Türkler, "*bengü*" sözünü sonradan, "*mengü*" şeklinde söylemişler ve *T a n r ı'yı* da bu adla anmışlardı. *S o n - s u z l u k* ve *ö l ü m s ü z l ü k* ancak *T a n r ı* ile *y a z ı t a* göre y d i. Bazan da yazıtlar için, "*Bin yıllık, onbin günlük* " derlerdi. "*İnsan ölür, ünü kalır*"dı. Fakat ölümsüz taş vurulmayan ün, ölümlü kulaklarda nasıl kalabilirdi?

Devlet ve kişi yazıtları:

Türkler, kazanılan savaşlar ve büyük ölümler için, *D e v -*

let yazıtları da yazdırırlardı. Eski Türkler’de, elbette ki kişiler de, kendileri için yazıtlar diktiriyorlardı, Ama, devletçe yazdırılan yazıtların, ayrı bir önemi vardı. Türkler, diğerlerinden ayırmak için, devlet tarafından yazdırılan yazıtlara, “*İl Bengüsi*”, yani “Devlet yazıtı” derlerdi. Kül-Tekin, Bilge Kağan ve onların büyük veziri Tonyukuk için yazdırılan yazıtlar, unutulmaz büyük “Devlet yazıtları” idiler. Bunlar, büyükler için dikilmiş birer süs veya hâtıra değildiler. Onlar çoğu da halk görsün, duysun, ibret alsın diye “Taşa vurulmuş öğütler”di.

Vezir Tonyukuk kendi yazıtı için, “*Ben Bilge Tonyukuk Türkler’in Bilge - Kağanı’nın iline bu yazıtı yazdırdım*”, diyordu. Yazıt, Türk Bilge Kağan’ın ili, yani devleti için dikilmişti. Kuzey Türkleri de, bu tür yazıtlardan söz açarlarken, “*İlimin bengüsi*” yazıtı derlerdi. Kendi yurtlarının yazıtlı, yani eski Türkçe “*bitigli*” olduğunu söyler ve bu yazıtlar için, kendi payla- rınca öğünç duyarlardı. Öyle anlaşıyor ki bir *ilin yazıtı*, orasının bir nev’i *tapusu* gibi görülüyordu.

Yazıtlarda, kağanların buyrukları yer alıyordu:

Eski Türk yazıtları, Türk “Töre” ve “Kanunları”nı halka ve gelecek soylara, örneklerle anlatır gibidir: Büyük bir devlet kuran Türk büyükleri, kendi tecrübe ve inanışlarına göre, bir de “Töre” kurarlardı. Sonraki Gök Türk hakanları, devletin büyük kurucusu ve ilkataları olan Bumın ve İstemi Kağanlar’ın, “Töresince” idare etmişlerdi. Bilge - Kağan da elbetteki, onların töresinden ayrılamamıştı. Ama kendisinin de gördüğü, bildiği ve edindiği birçok tecrübeleri vardı. Geçmiş olayları anlatarak, bunlardan öğüt payı çıkarma ve edinilen tecrübelere göre yeni bir yol bulma işinde Türkler, her halde dünyada başta gelen milletlerden biri idiler.

Türkler’de *kann* ve *Töre*’lerin diğer bir adı da “*Yol*” idi. Herkes bu yoldan gitmek zorunda idi. Bu yoldan çı-

kanlar “Yanılmış” olur ve yanılanın sonu, ölüm idi. İyi bir Kağan’ın özellikleri de vardı. Kağanın halka, halkın da kağana karşı olan görevleri, yazıtlarda açık örneklerle bir *kanun gibi* uzun uzun anlatılmıştı:

“Tanrı varlık verdiği için, özümün de kut’u var olduğu için, kağan olarak tahta çıktım. Kağan olup, yoksul ve fakir milleti bir araya getirdim. Fakir milleti zengin kıldım! Az milleti çok kıldım! Bu sözümden yanlış var mı?”

Türk beğleri ve milleti işitin! Türk budununun derlenip, birleştirilmesini ve devlet idaresini bu (yazıt) vurdum! Nasıl yanılıp öldüğünü de buraya vurdum! Ne sözüm varsa, hep bu yazıt taşına vurdum! Bunları görün ve bilin! Şimdiki Türk milleti ve beyleri! Bu (Kağanlık) çağında, bana bağlı beyler! Siz mi yanılacaksınız!”

Türk yazıtlarının bu sütunlarında bir Kağan’ın buyruk ve fermanı okunmaktadır. Bu buyruklar da o çağda birer Töre ve kanun idiler.

Sınır yazıtları:

Türk sınırları dikilen yazıtlarla adetâ mühürlenirdi. Eski Türk devletlerince s ı n ı r, çok büyük bir önem taşırdı. Eski Türkler’e göre s ı n ı r, bir “yaka”, yani devletin bir kıyısı gibi idi. Ele geçirilen bir yerin hemen sınırlarını tesbit etmek, yani “yakalatmak”, kağanların en önemli bir işi olarak sayılmıştı. Sınıra ayrıca kazıklar da çakılırdı. Bunlara da “Çit” deniyordu. Kağanın veya Türk devletinin damga veya nişanlarının vurulduğu sınır taşları da vardı ki, Türkler buna, “belgü” derlerdi. Türk kağanları her aldıkları ilin sınırlarında, “Türk Töresince” bazı işler yapmak zorunda idiler. Bu yapılan işleri ikinci büyük Uygur Kağanı kendi Türkçe yazıtının birkaç yerinde, şöyle anlatıyor: “Ordugâhımı, sarayımı orda yaptırdım! Sınır çitimi orda çaktırdım! Yazı, orada yazladım. Sınırımı, (yani yakamı) orada yakalattım! Bin yıllık, onbin günlük yazıtımı ve belgemi yassı taş orada vurdurdum!”

“Zafer anıtı” gibi yazıtlar:

“Z a f e r a n ı t l a r ı” her savaşın ve başarının yazılı hatıraları gibi idiler. Yeni alınan bir ülkenin sınırlarını belgelerle belirtmek ve bir de yazıt dikmek, aslında Türk kağanlarının bir devlet işi ve görevi idi. Bunlar da birer zafer anıtı gibi idiler. O r h u n bölgesini ele geçiren ilk H ı t a y İmparatoru, *B i l g e - K a ğ a n’ın yazıtı* önüne gelince, *göğre beyaz bir at kurban etmiş ve şenlik düzenlemişti*. Yurduna dönerken de, kendisinden 200 sene önce yaşamış olan bu büyük Türk Kağanı’nın yazıtı karşısına, bir de kendi yazıtını diktirmişti. Gerçi bu da bir “Z a f e r a n ı t ı” sayılabilirdi ama, büyük din ve kurban törenleriyle eski T ü r k a t a l a r ı n a karşı yapılan saygı duruşları, bu törende öç ve kan kokan zafer sarhoşluklarını eritmişti.

Zaten bu ilk Hıta y İmparatorunun ünlü hatunu, bir Türk soylusunun kızı ve kendisi de, Türk hayatının tesirlerinde çok kalmış bir kimse idi.

Kişi yazıtları:

Yazıtı sahip olmak, her Türk için büyük bir şerefti: Y u n u s E m r e’nin bir garibin ve yalnız kalmış bir kimsenin gurbette ölümünü anlatan şiiri ne kadar içli, gerçekçi ve güzeldir. Eski Türleri, en çok ürküten şey, yalnız ve soysuz kalmaktı. Bunun için de mezarda yatan her yazıt sahibi, soyu ile öğünür ve durumuna şükrederdi. Kimi, “*Büyük ve küçük kardeşlerim olduğu için yazıtımı diktiler*”, der; kimi de, “*Dört oğlum var olduğu için, yazıtımı diktiler*”, diye öğünürdü. Yazıt, artık kutsal mezarın bir parçası haline gelmişti. Yazıtsız ölü, bu dünyada olduğu gibi, öbür dünyada da yarım, garip ve yalnız gibi idi.

Yazıtları yazanlar:

Eski Türkler yazmağa, “*Bitimek*” ve yazılmış şeye de, “*bitig*” derlerdi. Bu sebeple yazıtlara da, “*bitig taş*” veya “*bitigli taş*” diyenler, yok değildi. Türkler yazı yazanlara da “*Bitigçi*” derlerdi. Sonradan kâtiplere ve vergi toplayan maliyecilere de bu ad

verilmişti. İşte böyle taşlara yazı yazan Türk bitigçilerinden birisi, kendisini şöyle tanıtıyordu: *“Bilinmeyen bilgileri bildiğim ve anladığım için, bunca yazıları ben yazdım”*.

Kül - Tegin'in yazıtını ise, akrabası Yolıg - Tegin yazmıştı. O da yazıtı nasıl yazdığını şöyle anlatıyordu: *“Taşı oydu! Gönlümdeki sözleri ona vurdum!”* Ama yazıttaki sözler, yalnızca gönlünden kopan hisler değildi. Bunlar iyi ve kötü tecrübelerden alınmış öğütler ve ata sözleri idiler. Bunun için de yazar: *“On - Ok oğulları, (yani Batı Göktürk halkları) ile (Batı Türkistan'da Türkçe'den başka dil konuşan) Tatlar'a kadar herkes, bunu böyle görün ve bilin!”* Diye sesleniyordu. *Yazar ve oymacı Türk prensi Yolıg - Tegin, Kül-Tegin yazıtını 20 günde yazmıştı.*

Yas törenlerine gelen, yabancı elçiler:

Türkler, büyük anıtların “uluslararası” bir katkı ile yapılmasını arzu ederlerdi: Göktürkler kendi devletlerinin, bir “Dünya İmparatorluğu” olduğuna inanırlardı. Onlara göre, bütün dünyadan elçi ve temsilciler gelmeli ve büyük törenlerin hepsi, bu elçilerle beraber yapılmalı idi. Bu sebeple büyük Türk kağanlarının ölümleri dolayısı ile, her yandan birçok elçiler gelmiş ve Türk yazıtlarında da bunların birer birer sayılmasına, özellikle dikkat edilmişti. Elçiler, sayılıp anlatıldıktan sonra, kendi büyükleri için de: “Bu kadar ünlü bir Kağan imiş!” Diye, bir öğünme payı çıkarırdı. Fakat Bilge - Kağan'ın ölüm töreni, ayrıca büyük bir önem ve özellik taşıyordu. Küçük kardeşi Kül-Tegin'in ölüm töreni de, öyle büyük ve uluslararası olmuştu.

Ustalar ve Oymacılar:

Eski Türkler taşlara yapılan oymalarla, diğer süslere “bediz”, bunları işleyen ustalara da “bedizçi” derlerdi. Yazıtlardan öğrendiğimize göre, Türk süslemecileri de vardı. Fakat mezar taşlarında, yazıtlarda ve özellikle mezarın yanında yapılan küçük

tapınaklarda, Çin gibi büyük imparatorlukların, ustalarının emeğinin geçmiş olmasına da, büyük bir önem veriyordu. Her yandan gelen elçiler gibi, yabancı ustaların çalışması da, tören ve anıta uluslararası ayrı bir anlam getiriyordu. Çünkü Göktürk devleti, bir "Cihan İmparatorluğu" idi.

Çinli san'atkârlar:

Bunun için Çin İmparatoru Türkler'e, özel saray oymacılarını, göndermişti. Böyle diplomatik bir nezâket, gerçekten Çin tarihinde, yabancılar için yapılmamış ve az görülen jestlerden biri idi. Bilge-Kağ'a'n'a göre, Çin İmparatorunun özel nakkaşını, bizzat kendisi davet etmiş ve İmparator da onun sözünü kırmamıştı. Çin kaynaklarına göre ise imparator, Türkler'e bir saygı göstermek için elçilerle birlikte, bir çok san'atkârlar da göndermişti. 808 de yazılan Uygur Karabalgasun yazıtında, Çinli nakkaşlarla birlikte, Batı Türkistanlı, İranlı ve Türk san'atkârlar, hep beraberce yazmışlardı.

3. GÖKTÜRK YAZITLARI NASIL BULUNDU?

Yazıtlar hakkında, ilk haberler:

Güney Sibiry'a'da anlaşılmayan işaretlerle dolu taşların bulunuşu, Avrupa'yı da heyecanlandırmıştı: Deli Petro ile İsveç kralı Demirbaş Şarl, Poltava'da savaşırlar. Yenik düşen Demirbaş Şarl, Türkiye'ye kaçar. Demirbaş Şar'ın Türkiye'ye sığınışı, Türklüğe ne kazandırmıştır, pek iyi bilinmez ama; Ruslar'a esir düşüp Sibiry'a'ya sürülen bilgin bir yüzbaşının adından, daha çok söz açılmıştır. Sibiry'a'da, türlü yokluk ve şefaletin içine düşen Johann Philipp Strahlenberg adlı bu genç yüzbaşı, kalbini dolduran araştırma ateşi ve bundan aldığı enerji ile, Güney Sibiry'a'yı baştan başa gezmişti. Bu geziler sırasında onun gözünde her şey değerlenmiş, resim, kroki ve harita şeklinde canlandırılmıştı. Sibiry'a, Ruslar'ın elindeydi. Ama Avrupa, bu bilinmeyen bölgeleri, İsveç'li bu genç yüzbaşının eserinden öğrenecekti. Dağ, taş demeyip gezen Strahlen-

h e r g, pek çok mezar, dikili taş ve heykel de görmüştü. Fakat bilgin İsveçli'nin gözünden, özellikle bazı yazılı taşlar kaçmamıştı. Bu yazılar biraz da, kendi öz memleketindeki eski *C e r m e n yazılarına* benziyorlardı. Cermenler'in dünyaya yayılıp, medeniyeti getirdikleri nazariyesi de,yine bu anlarda, bütün sıcaklığı ile Avrupa'da tutunmakta idi.

Ama diğer yandan, *F i n* ve *M a c a r* gibi milletler de, artık kendilerinin Avrupalı olmadıklarını ve köklerinin Asya'dan geldiğini, henüz daha bir teori şeklinde bile olsa,iyiden iyiye inanmış bulunuyorlardı. *M a c a r* Kontları, büyük ilim heyetleri ile yola çıkıyorlardı. Bilginlerin kimi bir derviş kıyafetine girerek Ortaasya'yı baştan başa dolaşüyor; kimisine de talih gülmüyor ve "Ortaasya'daki kardeşlerimle akrabalarını arayıp bulacağım" diye, yokluk ve hastalık içinde, canlarını veriyorlardı. *M a c a r* l a r'ın bu cesur ve romantik hamlelerinin yanında; *F i n* l i l e r, daha temkinli, daha yavaş ve daha araştırmacı biryolda yürüyorlardı.

İsveç'li *S t r a h l e n b e r g*, *Y e n i s e y* nehrinin kaynak bölgelerinde gezmiş ve bize, *K ı r g ı z* Türkleri'ne ait yazıtlardan haber vermişti. Bu yazıtların varlığını İsveçli bilginin eserinden öğrenen *F i n* l e r, 1889'da hemen bir heyet göndermişler ve bütün yazıtların kopyalarını aldırılmışlardı. Ama az sonra Sibirya'dan çok daha heyecanlıve önemli haberler geliyordu. Ruslar, *O r h u n* ırmağının kıyılarında, *Y e n i s e y*'deki yazıtlara benzer, daha büyük eserler bulmuşlardı. Bu haber üzerine *F i n* l e r yeni eserlerin kopyalarını, aldırırlar. Fakat hiç bir kimse, ne bu yazılara ve ne de içinde söylenenlere, bir anlam veremiyordu. Bereket ki, eserlerin yanında *Çince yazıtlar* vardı. Ne var ki, bunlar hem çok kısa ve hem de Çinliler'in anlayışlarına göre yazılmış, edebî parçalardı.

Thomsen'in yazıtları çözmesi:

Türk kültürüne şans gülüyor ve geçen yüzyılın en büyük dildcilerinden V i l h e l m T h o m s e n, eski Türk yazıtlarını

çözme çalışmalarına başlıyor: Dil araştırmaları ayrı bir bilim dalıdır ve kendine özel metodları vardır. Eski Türk yazıtları ile ilgilenen ne Fin, ne Macar ve ne de Ruslar'da, böyle büyük çapta bir dil bilgini yoktu. Danimarkalı Vilhelm Thomse'n, *Cermen dilleri* üzerindeki araştırmaları ile şöhretini yapmış ve bu dillerle ilgili bir çok ses kanunlarını da, bulmuştu. Bütün Avrupalı araştırmacılar tarafından değerlendirilip, kabul edilen bu ses kanunları, ona dil bilginleri arasında özel bir yer sağlamıştı. Thomse'n, hangi konuya el atmışsa en karanlık meseleleri bile aydınlığa kavuşturmuştu. Bir türlü okunamayan Anadolu'dakieski Frigya yazıtları ile Etrüsk yazısının çözüm şerefi de, yine Vilhelm Thomse'n'e aittir. İşte böyle büyük bir bilginin Türk dili ve kültürü ile ilgili araştırmalara istek duyması, bizim için iyi bir şansın başlangıcı idi. Eski yazıtları okumanın da, bir yolu ve ayrı bir şansın başlangıcı idi. Eski yazıtları okumanın da, bir yolu ve ayrı bir metodu vardı. Thomse'n'de ise metod ve tecrübeler artık, en olgun derecesine erişmişti. Ayrıca, kendisi de bir dahî idi.

Yazıtların çözüm metodu:

Göktürk alfabesi de, eski Türkçe "Tengri" yani Tanrı sözünün yardımı ile çözülüyor: Yazıtlarda bütün sözler, iki nokta konma yolu ile birbirlerinden ayrılmışlardı. Her alfabede sesliler, ayrıca sessiz harflerden daha az idiler. İşte bu mantık düzeninden yürüyen Thomse'n, biraz da talih eseri olarak "i" ve "ü" seslilerini, tahminle de olsa bulmuştu. Ama, hepsi o kadardı. Artık ümidini de yitirmişti. Az sonra bir hamle daha yapıp, bu defa da birbirine benzeyen sözleri saynağa başladı. Nedense bir söz, bütün yazıtlarda, diğer sözlerden çok geçiyordu! Eski Türkler bu sözü çok seviyorlar ve hemen hemen birkaç satırda bir defa olsun, kullanıyorlardı. Thomse'n, ümitsiz de olsa uğraşırken, bu sözün eski Türkçe "Tengri", yani Tanrı olduğunu henüz daha bilmiyordu. Gerçi sonu "i" ile bitiyordu. Ama sözün, "Tengri" olduğunu, nereden bilecekti? Bununla da bir sonuca varamamıştı. Başka bir yol daha aramalıydı. 732 senesinde dikilmiş olan Kül-

T e g i n yazıtının, bir de *Çince* yüzü vardı. *Çince* yazıtta, “*Tegin*” şeklinde bir kişi adı da, hayal meyâl görülüyordu. Çünkü *Çinliler* *Türkçe* sözleri, kendi ağızlarına göre bozarlar ve öyle yazarlardı. *Türkçe* *Tegin* adını, *Çinliler* “*T ö - Ç i n*” şeklinde yazmışlardı. Ama ne de olsa, “*ti, i, n*” sesleri bu sözde görülebiliyordu. *Thomson*, yazıttaki sözleri sayarak, “*Tegin*” adını da buldu. Artık işler kolaylaşmıştı. “*Tegin*” ve “*Tengri*” sözleri, ses bakımından birbirlerine çok yakın idiler “*T, e, g, n, i*” sesleri her iki sözde de vardı. Bu beş sesin bulunmasından sonra, yazıtların okunması için artık *T h o m s e n*’in önünde bir engel kalmamıştı. Eski *Türk* alfabesinin 38 işaretini de bulan *Vilhelm T h o m s e n*, yazıtların anahtarını 1893 de *Danimarka İlimler Akademisi*’ne sundu. Artık bu anahtarlarla her isteyen, eski *Türk* yazıtlarını okuyabilirdi. Ama eski *Türkçe*’yi çok iyi bilmek şartı ile.

Yazıtlar üzerinde, araştırmaların başlaması:

Göktürk alfabesi çözülünce Batı’da, Türk Tarihi ve dili üzerinde bir araştırma yarışı başlamıştı: *G ö k t ü r k* yazılarının anahtarları bulununca, yazıtların okunması ile ilgili milletlerarası bir yarış başladı. *O r h u n* ve *Y e n i s e y* boyları, *Ruslar*’ın elinde bulunuyordu. Bu sırada *Rusya*’da çalışan *Alman* asıllı, büyük *Türk dili* araştırmacısı *W. R a d l o f* da, *Rus İlimler Akademisi*’nde idi. Kendisi, *Türk ağızlarını* çok iyi tanıyan, büyük bir derleyiciydi. Nitekim anahtarlar bulununca, bütün yazıtları, metinleri, çeviri yazıları ve tecrübeleri ile birlikte, 1895 de yayınlama işinde gecikmedi. Ne var ki, dilcilik metodu *T h o m s e n* kadar sağlam ve kesin değildi. Birkaç sene sonra *T h o m s e n*’in tecrübeleri çıkınca, *R a d l o f*’un bu ilk hamlesi unutulacak ve kitabı bir daha da ele alınamayacaktı.

Ruslar, G ö k t ü r k t a r i h i’nin de, bir aydınlığa kavuşturulmasını istiyorlardı. Fakat *Rusya*’danasıl şimdi yoksa, o zaman da, böyle araştırmaları yapabilecek bir bilgin, yoktu. Şimdikilerden daha akıllı davranan eski *Ruslar*, *Çin kaynaklarına*

göre bir “*Batı Göktürkleri Tarihi*” yazım işini, Fransa’daki meşhur Sinolog E. C h a v a n n e s’a sipariş ettiler. Bu büyük Fransız bilgininin Türk Tarihi araştırmalarına girişi, biz Türkler için büyük bir talih idi. Çünkü C h a n v a n n e s, Çinliler’in bile okuyup anlayamadıkları eski Çin kitaplarını, Fransızcaya tercüme etmiş, deyimleri açıklamış ve anlamları bir aydınlığa kavuşturmuştu. Çoğu eserlerindeki kendi not ve görüşleri, Çince metinlerden daha büyük bir değer ve mana taşıyorlardı. Türk Tarihi araştırmalarına girerken bile, bu büyük Fransız bilgininin, en az 15 şaheseri yayınlanmıştı. Onun, “*Batı Göktürkleri Tarihi*” de, ölmez bir eserdir. Fakat asıl önemli olan nokta, Türk Tarih ve kültürünün O’nun gibi bir dost ve taraftar kazanmış olmasıydı. Çin’i, O’nun gibi tanıyan ikinci bir kimse yoktu. Ayrıca O, Türkleri de iyice tanımıştı. Bu sebeple Türkler’in Çinliler’den, Çinliler’in de Türkler’den neler alabileceklerini, artık en iyi ayırt edebilecek bir duruma gelmişti. Nitekim, o, “*12 hayvanlı Türk Takvimi*”ni, Çinliler’in Türkler’den aldıklarını yazdığı zaman, Avrupa’da büyük gürültüler kopmuştu. “*Medenî Çinliler, barbar Türklerden böyle bir şeyi nasıl alabilirlerdi?*” Ama karşılarında O’nun gibi büyük bir ilim kalesi vardı. Haykırımlar, bu kalenin katı duvarlarında yansdı ve yine sahiplerine döndü. Bu sebeple şimdi K o p e n h a g’da ve P a r i s’te, iki mütevazı mezarda yatan bu iki büyük bilgene, Türkler’in minnettarlığı sonsuzdur.

4. MİLLİYET ŞUURUNUN DOĞUŞU

Çin’in, Türkler’i dağıtması:

630 senesinde G ö k t ü r k Kağanı, 11 - K a ğ a n, Çin’e karşı büyük bir yenilgiye uğruyor ve bu felâketin sonucu olarak, Ortaasya’daki Türk egemenliği sona eriyordu. Bütün Türk âlemi de, böylece sonsuz bir anarşi ile ümitsizliğe gömülmüş oluyordu. 618 senesinde Ç i n’de kurulan T a n g Sülâlesi, belki de bütün Çin tarihinin en güçlü ve şuurlu bir devleti idi. Çinliler’e göre artık, ne olursa olsun Türk tehlikesine bir son verilmeli idi. *Güçlü Türk*

kavimlerinin bile yerlerini değiştirip, daha az stratejik bölgelere yerleştiren bu sülâle, Türk liderlerini de birer birer toplamış ve Çin sarayında göz altına almıştı. Bütün Ortaasya Türk kavimleri için özel bir teşkilât meydana getiren Çin, Türkleri devamlı olarak sıkı kontrol altına alabilmiş oluyordu. Çin'in kurup işlettiği bu kontrol sistemi, gerçekten Hukuk ve teşkilât tarihi bakımından büyük bir değer taşıyordu.

Türk beylerinin, göz altında tutulması:

Çin, Türk liderlerini öldürmektense, Türkler'i kontrol edebilmek için "rehin" tutma yolunu, daha faydalı bulmuştu: Çin sarayında göz altında bulundurulanan Türk liderlerine sözde yüksek birer Çin ünvanı verilmiş ve Çinliler gibi bir memuriyete tayin edilmişlerdi. Bu Türk beyleri "Ok atma" ve "At yarışları" nda akıl almaz rekorlar kırdıkça, Çinliler'in gözlerinde, daha da büyüyorlardı. Tabii olarak Türk beylerinin bu başarıları, Ortaasya Türkleri arasında da yayılmıyor ve duyulmuyor değildi. Çin sarayındaki en cins atları alıp kaçıran ve hatta Çin İmparatorluk sarayını bile birkaç gün için ele geçiren Türk beylerinin adları, Çin'de ve Ortaasya'da ün salıyorlardı Romanlarımıza bile konu teşkil eden *Kür - Şad* gibi beyler, hep bu çağın yiğitlerinden idiler. Bütün bu taşkınlıklara rağmen Çin, yine de Türk beylerine iyi davranıyor ve onları ölümle cezalandırmıyordu.

Çin esâreti, Türkler'de "millet şuuru"nu kamçılıyor:

Bundan önce Çinliler yakaladıkları Türk beylerini, öldürmüşler ve bu yüzden de, Ortaasya Türkleri'nden çok sert tepkiler görmüşlerdi. Yeni sülâle başka bir metod deneyerek, Çin'de onlara yüksek memuriyetler vermeğe başlamıştı. Bu yeni hayat tarzı, Türk beylerini daha çok yetiştirmiş ve gelecekteki görevleri bakımından, bilgi ile tecrübelerini daha çok geliştirmişti. Çin kültür ve idare usüllerini yakından görüp, öğrenen bu Türk liderlerinin çoğu, Türklükleri'ni kaybetmemişler ve yeni bir fırsat gününü kolla-

ya durmuşlardı. Bu örnek, Türk tarihinde ilk ve son değildi. 615 senesinde Çin'i büyük bir yenilgiye uğratan ve Sui Sülâlesi gibi köklü bir Çin hanedanının yıkılmasına yol açan Türk Kağanı Şibi - Kağan'ın babası da, Çin'e tâbi olan bir Türk soylusu idi. Şibi - Kağan'ın çocukluk ve gençliği de Çin'de geçmiş ve oralarda yetişmişti. Ortaasya'ya kaçıp da, Türkler'in başına geçince, Çin için gerek bir felâket sebebi olmuştu.

“Türk milleti yok olmasın diye”, Tanrı, İl-Teriş Kağan'ı getiriyor: 682 den önce, B i l g e - K a ğ a n ile K ü l - T e g i n'in babaları İ l - T e r i ş K a ğ a n, Çin sınırında bir Çin memuru olarak vazife görüyordu. O da milleti ile ilgisini kesmiyor ve kendisi için bir fırsat gününün doğacağına inanıyordu. İ l - T e r i ş - K a ğ a n'ın Göktürk devletini nasıl kurduğunu oğlu K ü l - T e g i n'in yazıtından okuyalım:

“T ü r k T a n r ı s ı ile Türkler'in mukaddes Yer ve Suları, (Türk milletin) kaderini şöyle çizmişler:“Türk Milleti yok olmasın, bir millet olsun diye, babam İ l - T e r i ş Kağan ile anem İ l - B i l g e H a t u n'u Tanrı tepelerinden tutmuş ve (İnsan-oğullarının) üstüne çıkarmış. Bunun üzerine babam, 17 eri ile (Çin'e) isyan etmiş. Onun isyan ettiğini, Çin egemenliğinin dışına çıktığını duyan ve ününü alan (Türkler'in), şehirde oturanları, dağlara çıkmış ve dağlardakiler de aşağı inmişler. Derlenip, toplanıp 70 er olmuşlar.

T a n r ı g ü ç v e r d i ğ i i ç i n, babam Kağanın askerleri tıpkı, bir k u r t gibi imişler! Düşmaninkiler ise k o y u n gibi olmuşlar! (Babam), doğuyave batıya akın yapmış, (Türkler'i) dermiş toplamış ve 700 er olmuşlar.

700 er olunca da, ilsiz ve Kağansız kalmış m i l l e t i, Çin'e kul ve cariye olmuş m i l l e t i, Türktöresini kaybetmiş m i l l e t i, atalarım (Bumın ve İstemi Kağanlar'ın) töresine göre, (yeniden) yaratmış ve yeniden düzenlemiş!...”

Kutlu sayılarla derlenip, toplanma:

Yukarıdaki satırlarda Türkler'in kendi sözlerinden, yeni bir Türk devletini nasıl kurduklarını görüyoruz. Fakat sözler bir tarihten çok, Türk milletinin hafızalarında kalmış bilgilerin, his ve din inançları ile yuğrulmuş efsaneleşmiş, şiir gibi, bir söylenişidir. 7, 17, 70, 700 sayıları, Türklerin kutlu sayıları idiler. Derleme ve gelişme, yine Tanrının çizdiği kaderle, bu kutsal sayılar üzerinden olmuşlardı.

Tanrı ile Türkler'in mukaddes *Yer ve Suları*, İl-Teriş Kağan'a *kut vermiş* ve şimdiye kadar âdi bir kişiöğlü, insan olan O'nu, eski Türklerin deyimi ile "yügerü", yani yukarı götürmüşlerdi. Çünkü eski Türkler'e göre uzay ve dünyadaki varlıklar, yukarıdan aşağıya doğru şöyle sıralanıyorlardı: En yukarıda *Tanrı ve gök*, en aşağıda da "Yağız-Yer" vardı. Bu ikisi arasında "Kişi-Oğlu", yani insanoğlu bulunuyordu. İnsanoğlu'nun üzerinde de "Türk Kağanı" oturuyordu. Bu inanca göre Türkler'in Kağanı "Bütün İnsanlığın'da kutlu hakani" olmuş oluyordu. Tanrı, İl-Teriş Kağan'ı İnsanoğlu'nun yukarısına çıkarmakla, ona tabîi olarak "Kağanlık" kaderini çizmiş bulunuyordu.

Hakanın, ününün duyulması:

İl-Teriş Kağan'ın 17 kişi ile harekete geçmesi, yine kutluluk yönünden gelen bir ses gibi, Türk milletinin kulaklarını çınlatıyor ve millete bu şahlanışı haber veriyordu. Biz, eski Türkçe'deki "kü" sözünü, "Ün" diye açıkladık. Ama bu ün de, Tanrı'nın sesi ve gücü de vardı.

Türkler'e akraba kültür çevreleri sayılan Moğol ve Mançu halkları, Tanrı tutsun diye tepelerinde bir saç perçem bırakırlar ve bazen da bunu, tepelerinde tek bir örgü şeklinde örerlerdi. Türkler de uzun saç bırakırlardı. Tanrı İl-Teriş Kağan ile Hatununu yükseltirken, onların da tepelerinden mi tutmuştu? Ama Tanrı'nın, onların saçlarından mı; yoksa başlarından mı tuttuğunu, tabîi ola-

rak iyice bilemiyoruz. (?)

İlin ve devletin, derlenip toplanması:

Çinliler, güçlü Türk kavimlerini yerlerinden oynatmış ve atlıları şehirlere, şehirlileri de dağlara sürerek, enerji ve hareket kabiliyetlerini kırmışlardı. “Ş e h i r d e k i Türkler’in dağlara; d a ğ l a r d a yaşayan Türkler’in de aşağıya inmiş”, olmaları, eski Çin düzenine karşı bir nev’i isyân ve karşı koyma idi.

Eski Türkler, “İl gider, töre kalır” derlerdi. Bunun için de yeni Çin siyaseti gözlerini, Türkler’in illerinden çok, törelerine dikmişti. Ç i n kültürünün propaganda, ve yayılması, eski Türk töresini iyice zedelemişti. “Türk töresi”, bir nev’i “Türk örf hukuku” idi. Türklerin benliklerine kadar sinmiş olan bu örf ve hukuk kaideleri, toplumu yöneten ve yaşatan tek yol idi. Bu sebeble yeni Kağan İl-Teriş, ilk çabalarını Türk töresi’nin yeniden kurulmasına vermişti.

“İl-Teriş” Kağan’a “İli, devleti derleyip, topladığı” için, bu ad verilmişti. İlk ünvanları ise, “Kutluğ-Tegin” ve “Kutlug-Şad” idi. Ama ne de olsa adı, yine de “Kutlu” sözüyle başlıyordu. Çünkü kendisi, Tanrı tarafından kutlanmıştır.

Tanrı’nın, Türk milletini cezalandırması ve diriltmesi:

İl-Teriş ve Bilge-Kağanlar’ın büyük veziri Ton y u k u k ise, Kağanı İl-Teriş’in Türkler’i derleyip, yeni G ö k t ü r k devletini nasıl kurduğunu, kendi Türkçe yazıtında şöyle anlatıyor:

“B i l g e - T o n y u k u k, ben özüm Çin’de doğdum, Türk milleti (o zamanlar) Çin’e bağlı idi. Türk milleti, bir Han’a sahip olmayınca, Çin’den ayrıldı ve (başka bir) Han buldu.(Ondan sonra) Hanı’nı bırakıp, yeniden Çin’e bağlandı. Bunun üzerine T a n r ı şöyle demiş:

“- (Ben sana bir) Han verdim. (Sen ise) Hanı’nı koyup, (Çin’e) bağlandın!” (Türk milleti Çin’e) bağlandı diye, T a n r ı (On-

ları) öldürmüş. Türk milleti (böylece) öldü, dağıldı ve yok oldu. Birleşik Türk milleti'nin yerinde,bağımsız (kimse) kalmadı. Kırdı,taştı kalmış (Türkler) toplandılar.700 kişinin (başlarındaki) büyükleri ise Şad idi. (Şad, bize), koşulun,dedi. (Ona) koşulanlardan (ilki) ben oldum. (Yani ben), Bilge-Tonyukuk!Kağanımı teşvik edeyim dedim ve (şöyle) düşündüm:

“Semiz olan (bir) boğa ile, zayıf olan bir boğa,(birbirlerini görmeden), arkadan tanımak isterler.Fakat semiz boğa zayıf boğanın ne demek olduğunu bilmezmiş!”

“Böyle düşündüm! Bundan sonra da, T a n r ı b a n a bilgi verdiği için, kendim bizzat Kağanı teşvik ettim. (Ben), Bilge - Tonyukuk ve Boyla - Bağa Tarkan, İl - Teriş Kağan'la birlikte olunca, güneyde Ç i n l i l e r'i,doğuda H ı t a y l a r'ı ve kuzeyde de O ğ u z l a r'ı çok öldürdü...”

Türkçe Tonyukuk yazıtının yukarıdaki güzel parçasından da anlaşılacağı üzere, İl - Teriş Kağan ortaya çıkarken, etrafındakiler çok az ve kendisi de zayıf idi. Fakat ellerinde bir“Türklük bayrağı” vardı. Kendileri azdı, ama, amaçları büyüktü. Semiz bir boğanın,zayıf bir boğayı görmeden ne olduğunu bilemeyeceği gibi, Çin gibi güçlü Türk düşmanlarının da; İl- Teriş Kağanın kuvvetini keşfetmelerine imkân yoktu. Önemli olan gâye idi. Çin'i de korkutan bundan başka bir şey değildi.

İl - Teriş Kağan'ın ilk akını:

Devlet kurucusu “İl - Teriş Kağan”, Türkleri “M i l l i Ş u u r h e y e c a n ı” içinde toplamak için, ilk akınını Çin'e yapmıştı: 630 senesindeki Çin yenilgisi,gerçi Türkler için büyük bir ders olmuştu. Fakat Çin boş durmamıştı. Göktürk yazıtlarının da dediği gibi, “Bilge kişiyi yürütmemiş, alp ve kahraman kişileri yürütmemiş” idi.Ayrıca güçlü Türk boylarını yerlerinden oynatmış, dağıtmış ve stratejik bölgeleri de Çin kontrolü altına almışlardı.Dağılmış ve ümitsiz gezen Türk halklarını bir araya getirmek gereki-

yordu. Ama bu iş nasıl olacaktı? Ortaasya çok geniş ve Türk halklarının herbiri birdağa veya bir vadiye sığınmıştı. Kimi de bağımsızlık iddiasında idi.

Meşhur Alman Başvekili B i s m a r k, dağınık Alman devletlerini “*Almanlık millî şuuru*” altında toplamak için, Fransa savaşını iyi bir sebep olarak bulmuştu. Alman orduları Fransa’ya mağlûp edince, bütün Almanlar bir ad ve bir bayrak altında toplanarak, Almanlık ile yeni Alman İmparatorluğu kurulmuştu.

Çin’e isyan edip, “Çugay - Kuz” ile “Kara - Kum” adlı yerlerde tavşan ve geyik yemekle geçinen İl - T e r i ş Kağan ile etrafındakiler, *kutsal başkent* yani Ö t ü ğ e n’i alıp oturdukları zaman, ancak 200 kişi olabilmişlerdi. Bununla beraber yakınlarındaki bir çok Türkler de onlara, hemen savaşız olarak baş eğmişlerdi. Devlet henüz daha kurulmamış iken ve İl - T e r i ş Kağan’ın henüz daha etrafında 2000 kişi var iken, büyük bir Çin akınına girildiğini görüyoruz. Bu garip akından Çin tarihleri de söz açarlar. Fakat bu, Çin’e yapılan akınların en büyüğü ve en başarılısı olmuştu. Bu akını yine vezir T o n y u k u k’un kendi, Türkçe yazıtından dinleyelim:

“*Türk (Kağan’ı) ve mîleti, Ö t ü ğ e n y e r i’ne konmuş diye, ben özüm Bilge - Tonyukuk, Ö t ü ğ e n y e r i’ne konmuşum diye işiten, güneydeki budunlar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki milletler (de bize tâbi oldular).*”

“*İkibin kişi idik... T ü r k m i l l e t i, m i l l e t o l a l ı, Türk Kağanları da Kağan olarak tahta oturalı, (içlerinde Çin’deki) Ş a n d u n şehrine ve Büyük Okyanus’a erişip, degen yok imiş. Kağanıma dilekte bulunup asker sevkettim. Şandun şehri ile Büyük Okyanus’a kadar eriştim.*”²³ (Çin şehri) yıkıldı...”

Bu ünlü akınla Göktürk Kağanı, batıdaki Türklerin On - Boy’u ve Kırgız Türkleri hariç olmak üzere, eski Türk milletinin hepsini, bir bayrak altında toplayabilmişti. Burada “*Şandun - Balıg*” yani Şandun şehri denen yer, S a r ı d e n i z’in güneyinde Büyük

Okyanusa uzanan yarımada dadır. İl-Teriş Kağan bu akını ile, Kuzey Çin'in en zengin yerlerini baştan başa geçmiş ve Okyanus'a erişmiş oluyordu. Bu da gerçekten Türk tarihinin, büyük bir başarısı idi.

5. BİLGE - KAĞAN VE KÜL - TEGİN KARDEŞLER

Ziraat reformu:

İkinci Göktürk devletinin kurucusu İl-Teriş Kağan 692 senesinde ölürken, *büyük oğlu Bilge - Kağan* henüz daha, 19 yaşında idi. Kendisi veliaht olarak, *Tarduş Türklerinin* üzerinde Şad, yani "*Ordu komutanı*" olarak bulunuyordu. Bu sebeple Çin kaynakları ona, çoğu zaman "*Küçük Şad*" diyorlardı. Eski "*Türk töresi*"ne göre, *eğer hakanın büyük oğulları hükümdar olamayacak kadar küçük yaşta veya ehil değiller ise; onların yerine amcaları geçerdi.* Bu sebeple İl-Teriş Kağanın yerine küçük *Kapagan - Kağan*, yine Türk töresine göre, hakanlık tahtına oturmuştu. 692 den 716 ya kadar, yani 25 sene gibi uzun bir süre, Kağanlık yapan *Kapagan*, savaşçı ve büyük bir Kağandı. Fakat ne Bilge - Kağan ve ne de babasının, ileri ve uzağa yönelen, siyasî görüşlerine sahip olmamıştı. Bu sebeple baş kaldıranlar, kan içinde boğulmuş ve devlet düzenindeki en önemli rol de, yalnızca silâhlara düşmüştü.

Bunlarla beraber *Kapagan Kağan* büyük *reformlara* da girişmemiş değildi. Gittikçe gelişen devlet içinde, *ziraatı geliştirmek* ve teşvik etme lâzımdır. Fakat atlı ve savaşçı Türklerin elinde ne iyi cins bir *hububat tohumu*, ne *ziraat âletleri* ve ne de bunları ekip biçmesini bilen insanlar vardı. Gerçi Türkler'de de, *ziraat* vardı. Fakat binlerce yıllık *Çin ziraatı* kadar değildi. Bu sebeple *Kapagan - Kağan*, *Çin'e elçiler gönderir ve iyi cins tohumlara, ziraat âletleri ister.* *Kapagan - Kağan*'ın büyük ve ezici askerî gücüne rağmen Çin, bu istekleri hemen reddeder. Çünkü *Çin* politikası ve Türklerin gelişmesi bakımından, bu işler çok önemliydi. Bunun üzerine büyük akınlar başlar. "*Tohum savaşları*"

adını verebileceğimiz bu akınlarda Çin, büyük bir yenilgiye uğrar. Türkler'in istediği tohumları, ziraat âletlerini ve bunları işleyip, öğretecek insanları vermek yolu ile Çin, böylece büyük bir tehlikeden kurtulmuş olur.

Bilge Kağan'ın içte birlik, dışta saygı politikası:

Bilge - Kağan bütün gücünü Türk Milletinin "birlik" ve "refahına" vermiş, dış politikada saygı toplayan bir denge siyaseti gütmüştü: Bilge - Kağan, Çin ile her zaman dost olarak geçinmemişti. Buna rağmen onun ölümü, Çin kaynaklarında büyük bir saygı gösterisi ile yer almıştı. Çin sarayında, belki de ilk defa bir yabancı hükümdar için, gerçek bir yas programı uygulanıyordu. Eski Çin düşmanı olan Bilge - Kağan, âsi bir Türk beyi tarafından öldürülmüş ve devleti de, anarşiye sürüklenmişti. Buna rağmen, Çin sarayında, büyük bir hükümdarın öldüğünü haber veren fermanlar dağıtılıyor ve Çin tarihinde eşine rastlanmamış bir elçilik heyeti de yola çıkıyordu. Bunun sebebi ne olabilirdi? Çince belgeleri dikkatle okuyunca, Bilge - Kağan'ın bilgeliği, büyüklüğü daha iyi anlaşıyordu. Çünkü O, bir kültür devleti kurmuş ve yürütmüştü. Çinliler artık O'na diğer milletlere dedikleri gibi, bir "Barbar reisi" diyemiyorlardı. O, Çin İmparatoru gibi saygı değer, bilgi ve faziletli bir hükümdar olarak görülüyor ve böyle kabul ediliyordu. Çünkü Bilge - Kağan, bütün gücünü kendi milletinin birliği ile refah ve saadetine vermişti. Bunun için de Çin ile olan diplomatik bağları, beynelmilel nezâket ve karşılıklı saygı ölçülerini aşmamıştı.

Bilge Kağan, Mete'nin unvanını taşıyor:

Bilge - Kağan, "Bilge" ünvanını, Mete ve Hun devlet düzeninden kalan inançlara göre alıyordu: "Bilge" sözü, Bilge - Kağan'ın öz adı değil; yalnızca ünvanı idi. Eski Türk devlet anlayışına göre iyi bir Kağanın, başlıca iki özelliği olmalıydı. Her şeyden önce "Bilge", yani bilgili olması gerekti. "Alp" yani cesur ve savaşçı olmak da, hükümdarlığın ikinci şartı idi.

Bilge - Kağan, daha Kağanlık tahtına oturmadan önce, devlet içinde, “Sol - Bilge” mevkisinde bulunuyordu. Kendisi Kağan olunca, küçük kardeşi Kül - Tegin, “Sol - Bilge” olmuş ve ağabeyinin yerine geçmişti. “Sağ” ve “Sol - Bilge”ler, Büyük Hun devletinde de vardı. “Sol - Bilge”liğe ancak, veliahtlar tayin edilebilirdi. Öyle anlaşıyor ki, Bilge - Kağan hakan olunca, Kağanlık tahtına da eski unvanını taşımıştı. Bu örnekle de açık olarak görüyoruz ki, Göktürkler, “Büyük Hun Devleti” ile “Met e” nin devlet düzenini devam ettirme çaba ve iddiasında idiler.

Kül-Tegin, ağabeyisi Bilge-Kağan için çalışıyor:

Bilge Kağan, “Bilge”likle; Kül-Teginise “Alp” lığı, cesareti ile şöhret kazanmıştı: Kül-Tegin, büyük kardeşi Bilge-Kağan’ın emrinde ve ağabeyisi için çalışmıştı. Büyük kardeşinin ünü, “Bilge”likle; küçük kardeşinki ise “Alp”lık, yani cesaret ve savaşçılıkla yayılmıştı. Kül-Tegin, “Ordu komutanı” idi. Eski Türk töresine göre “Tah t, büyük oğullara; babanın malı ile ordusu ise, küçük oğula kalırdı”. Kül Tegin’in ordu komutanı olması, belki de bu inançtan ileri geliyordu. Bir gerçek varsa, o da Kül-Tegin’in fevkalâde bir asker oluşu idi. Çin kaynakları ise Kül-Tegin’i “büyüklerine karşı gösterdiği saygı ve bağlılıktan” dolayı, öğerler. Kül-Tegin, devlet içinde kendi gücü ne olursa olsun, “Türk töresi”ni bozmamış ve büyük kardeşi için çalışmıştı. Devlet içinde kendine düşen görevi yapmış ve daha fazlasını istememişti. Buna rağmen Kül-Tegin de, hemen kendi devletinde ve hem de komşu devletlerde lâıyk olduğu sevgi ve saygıyı kazanmıştı. Bilge-Kağan gerçi bir hükümdardı. Fakat ne Çin tarihleri ve ne de eski Türk yazıtları, onları birbirlerinden ayıramamışlardı. Her ikisi için de, aynı övgü ve saygıyı göstermişlerdi.

Bilge-Kağan, “yerleşik ve birleşik” bir devlet istiyor:

Bilge - Kağan, “düzenli, devamlı” ve “merkezden idare edilen” bir “Kültür devleti” kurmak istiyordu: Meşhur

Hive Hanı *Ebülgazi Bahadır Han*, “Türkmenler’in Şeceresi” adlı eserinde, şöyle eski bir Türk Atasözü söyler:

“Türkün konup, göçmediği yer var mı?”

“Türkün gezip görmediği il var mı?”

Bu gezip, görme alışkanlığı Türkler’e, bir çok yeni bilgi ve tecrübeler de edindirmişti. Fakat büyük devletler çağında bu “gezip görme” alışkanlığı, devletin birlik ve dirliğine, önemli tesirler yapmadan da geri kalmıyordu. Ayrıca böyle gezip tozan büyük Türk kitleleri, gittikçe ülkelerde eriyip gidiyorlar ve Türklükleri’ni kaybediyorlardı. Bilge-Kağan, “D ü z e n l i , d e v a m l ı” bir Türk devletinin yerine oturma imkânlarını ararken, Türk kavimlerinin gezme alışkanlıklarını da önlemek istiyordu. Bilge-Kağan’ın kurduğu bu töre, çok daha sonradan U y g u r veziri Tun Baga Tarkan tarafından güdülecek ve yağmacı Dokuz-Oğuz’larla Böğü-Kağan, bu yüzden öldürüleceklerdi. Büyük H u n Hakanı M e t e de, Ortaasya’daki halkları teşkilâtlandırırken, Çin sınırında sulhun bozulmamasına büyük bir önem vermişti.

Çin’in Türkleri, “bölme politikası”:

B i l g e - K a ğ a n, Türk kavimlerine geçmiş olaylardan da örnekler vererek şöyle öğüt veriyordu. Bu öğütler sonradan bir “Töre” ve “Ö r f h u k u k u” olacaktı:

“(Tabgaç budun), yani, Çin milleti, (Türkler’e) altın, gümüş işlemeli kemha ve ipekli kumaşlardan bolca verirmiş. Çin milletin sözünü tatlı, hediyesi de çekiçi imiş. Tatlı söz ve yumuşak hediyeleri ile Çinliler, ararlar ve uzak milletleri (bulup ve) kendilerine bu yolla yakınlaştırırlarmış. (Yakınlarına gelip) konan (kavimlerin ise), içlerine fesat bilgisini yayarmış. İyi bilgiye sahip bilgi kişiyi, iyi cesur ve alp kişiyi yürütmez imiş. (Onların içinde) bir kişi yanılsâ, beşiktekilere kadar (artık acımaz ve) kıymaz imiş.

“(Çin’in) tatlı sözüne, yumuşak hediyesine kanıp, pek çok Türk öldü. Türk milleti ölünce, güneyde Çuğay ormanına iliştin,

(der); yazıya, ovaya koymayım dese, Türk milleti ölsün diye, oradaki kötü kişiler onları kışkırtır dururmuş. Uzak (kavimlere) kötü hediyeler verir ve yakındakilere ise iyi hediye vererek, onları böyle teşvik edermiş. Bu sözü dinleyip onların yakınlarına varan, pek çok 'bilgi bilmez' kişi, öldü.

“- Türk milleti, eğer o yerlere varırsan öleceksin! Ötügen Yeri'nde oturup, (Çin'e yalnızca) kervan ve heyetler gönderirsen, hiçbir kaygın olmayacaktır! Ötügen Ormanı'nda oturursan, ebedî il tutup oturacaksın!

“Türk milleti, artık tok olacaksın! Açlık, tokluk nedir bilmezsin! Bir doysan, açlık nedir bilmezsin! Bunun için, seni eğitmiş olan Kağanının sözünü almadın! Yer sayarak (yerden yere) vardın! Oralarda hep tükendin ve zayıfladın! Orada kalmış olanlar ise, (yine) yerden yere gittiler. Hepsi, ölü (gibi) yürüyor idiler! T a n r ı b u y u r d u ğ u i ç i n; kendimin kutum, talihim olduğu için Kağan oldum...”

B i l g e - K a ğ a n'ın bu seslenişinde, Türk milletinin düzenlenmesi için güdülen prensip ve çabalar açık olarak görülüyor. Tabii olarak bu sözler yalnızca yazıtın dikildiği 732 senesinde söylenmiş değildi. B i l g e - K a ğ a n, 716'da tahta çıkmıştı. Devletin ileri gelenleri ise, 682'de devleti kuran İl - Teriş Kağan'ın etrafında idiler. Bu sebeple, böyle kaygı ve dertleri önlemek için gösterilen çabalar da, ta 682'de başlamıştı.

6. GÖKTÜRK DEVLETİNİN DOĞU BÖLGELERİ

Orhun bölgesi, Ortaasya'nın en kutlu yeri idi:

O r h u n nehrinin, kaynaklarını aldığı dağlar, daha önceki Ortaasya devletlerinde olduğu gibi Türklerce de, en kutlu yerler idiler. G ö k t ü r k l e r bu bölgeye Ötügen adını verirlerdi. Daha sonra U y g u r l a r da, başkentlerini burada yapmışlar ve *Uygur Başkenti Ordu-Balıg*, uzun zaman Ortaasya tarihindeki, büyük ününü kaybetmemişti. Ç i n g i z - H a n büyük cihân impa-

ratorluğunu kurduktan sonra, başkentsiz olan devletine, yeni bir başkent aramış ve münasip olarak yine bu bölge bulunmuştu. Hıta y İmparatorluğunun kurucusu olan meşhur hükümdar da, bu bölgeyi zaptetmiş, Büyük G ö k t ü r k Kağanı B i l g e -K a ğ a n'ın, *Türkçe yazıtının karşısında saygı ile durarak, kendisi de bir kitabe yazdırmıştı.* Hıta y İmparatoru, Bilge Kağan'ın, yazıtının yanında büyük şölenler vermiş ve *göge de birçok beyaz at kurban etmişti.* Bütün bunlar bize gösteriyor ki, *Ötügen* adlı yerler bütün Ortaasyalılar'ca kutlu sayılan dağlar, ormanlar ve ovalar idiler. M e t e'nin *başkenti* de, yine aynı yerde idi.

Ötüken, tabiat şartları bakımından çok verimsiz bir yerdi: Ötüken'in bulunduğu yerleri, Batı Göktürkler'in Tanrı dağlarındaki yaylaları ve ovaları ile karşılaştırdığımız takdirde, bu ünlü başkentin çok verimsiz bir yer olduğunu açık olarak görebiliriz. Bu sebeple Ötüken etrafındaki yerlerde, büyük şehirlerin ve medeniyetlerin kurulmuş olmalarını beklemek gereksizdir. Ancak şunu söylemek lâzımdır ki, Büyük Göktürk devletinin Çin ile bağları bakımından bu bölge, çok önemli idi. Ötüken'in güney-doğusundan Gobi çöllerinin içlerine doğru uzanan Altay dağlarının bir ucu, onlara Çin'e gitmek için güzel bir sıçrama tahtası vazifesini görüyordu. Belki bu stratejik önemi de, Ötüken'e bütün tarih boyunca önemli bir yer kazandırmıştı.

Devlet yazıtları, Orhun'da:

Orhun Kıyılarında ele geçen Türk eserler az, fakat öz idiler: Ö t ü k e n bölgesinde, yani Orhun nehrinin kaynaklarında, büyük imparatorların ve prenslerin yaşamış olmasına rağmen, ele geçen mezarlar diğer yerlere nazaran fakir idiler. Belki de gelecek zamanlarda, daha önemli buluntu yerleri ele geçecek ve daha çok aydınlanmış olacağız. Fakat maalesef bugünkü buluntular, bu bölge hakkında fazla birşey söylememize imkân vermemektedirler. Bir gerçek varsa, buralarda bulunan az ve önemsiz eserler, bütün Ortaasya sanatının en öz ve temel örneklerini meydana getiriyorlardı.

Batı'daki Türk eserleri batılılaşmış, doğudakiler ise Çinlileşmişlerdi. Fakat buradakiler en eski Türk özellikleri, en ufak çizgilerde bile gösteriyorlardı. En büyük Göktürk yazıtları da yine hep bu bölgede bulunmuştu. Fakat Kırgızlarla ilgili bölümümüzde de göstereceğimiz gibi, bu yazıtların sayıları çok az ve önemsiz idi. **B i l g e - K a ğ a n, K ü l - T e ğ i n** ve **T o n y u k u k** adına dikilmiş olan bu yazıtlar, daha çok devlet yazıtı idiler. Fakat bir kültür tarihçisi için önemli olanlar, halk yazıtlarıdır. Halk tarafından yazılmış ve dikilmiş olan yazıtlar ise, daha çok Altaylar'ın kuzeyi ile Batı Göktürk Devleti'nin sınırları içinde yayılmışlardı.

7. BATI GÖKTÜRK DEVLETİ

Tanrıdağları'nın etekleri ve Türkler'in ilk yurdu:

Başka bir eserimizde biz, **G ö k t ü r k** devletinin kültürünü anlatırken ilk önce, **O r h u n** bölgesinden başlamıştık. Fakat bu kitabımızda, düşüncemizi değiştirmiş bulunuyoruz. Gerçi Orhun bölgesi, Büyük Göktürk İmparatorluğu'nun başkentive kutlu bir yeri idi. Fakat **M e t e**'den itibaren bu bölge, bütün imparatorların başkenti olmuş ve büyük bir önem taşımıştı. Bu da biz gösteriyor ki, **O r h u n** ırmağı kıyıları, Türkler'in ana yurdu olduğundan değil; daha çok *kutsal bir başkent yeri* olması sebebi ile önem kazanmış ve **G ö k t ü r k başkentine** de yerlik etmişti.

Halbuki Türkler'in meydana geldikleri ve geliştikleri bölge daha çok, **T a n r ı d a ğ l a r ı'nın** etekleri ile **A l t a y** dağlarının güney-batı bölgeleri idi. Bu konu üzerinde durmuş ve Türk tarihinin bölgelerine göre, durumu açıklamaya çalışmıştık. **B a t ı G ö k t ü r k** devletinin kağanı, **İ s t e m i Kağanı**ydı. 552'den, 576'ya kadar yaşamış ve bu bölgelerdeki Türkler'i düzenleyerek, o çağın en güçlü bir devleti haline getirmişti. 562 senesinden sonra **A k - H u n Devleti**'ni de yıkan **İ s t e m i - Kağan**, sınırlarını **H i n d i s t a n**'ın kuzeyindeki, ta **K e ş m i r'e** kadar uzatmıştı.

Batı'da, Türkler'in İskânı:

Göktürk Kağanları, Batı'da "İ s k â n" ve Türkler'i "y e r l e ş t i r m e" işlerine, çok erken başladılar: G ö k t ü r k yazıtları'nı okurken Türk kağanlarının B a t ı T ü r k i s t a n'daki D e m i r K a p ı'ya kadar asker sevkettiklerini ve o bölgeleri Türkler tarafından iskân ettirdiklerini görüyoruz. Eski Türkler *iskân etme* anlamı için, "kondurmak" fiilini kullanırlardı. Diğer tarih belgelerinde anladığımıza göre Türkler, B a t ı T ü r k i s t a n, A f g a n i s t a n ve K e ş m i r'e uzamakla kalmamışlar; aynı zamanda buralara büyük Türk kitlelerini de göç ettirerek, yerleştirmişlerdi. Bu konu üzerinde, diğer bir bölümümüzde de durmuştuk. İşte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki biz, G ö k t ü r k devletinin *kültür izlerini* ararken, bu tarih gerçeğini de bir an olsun, gözümüzden kaçırmamız, gereklidir.

Batı T ü r k i s t a n şehirleri, G ö k t ü r k çağında yine eski yerlileri tarafından işgal ediliyorlar ve *eski medeniyetlerini* devam ettiriyorlardı. B u h a r a ve S e m e r k a n d gibi büyük şehirlerin, iç kısımlarında süregelen *eski ve yerli medeniyete* rağmen, Göktürklerden sonra, T ü r k l e r şehirlerin dış kısımları ile Batı Türkistan yaylalarını baştanbaşa doldurulmuşlardı. Orta-asya Türklerinin, belirli bir san'at ve kültürü vardı. Şehirlerin dış-kısmını kaplayan bu Türk kültürleri, şehirlerin içindeki bölgelere de sızıyorlar ve G ö k t ü r k çağından itibaren, mâbedleri içinde bile, *Türk silâhlarına ve buna benzer eşyalara*, rastgeline biliyordu. Bu bize çok önemli bir gerçeği hatırlatır: *Eski Türkler, şehir ve yayla hayatını birleştirmişlerdi. U y g u r l a r da T u r f a n gibi medenî şehirlerde otururlardı. Fakat yayla hayatından da vazgeçemezlerdi.*

Batı Göktürk devleti ve Ortadoğu kültürleri:

Batı Göktürk devleti ilk ve en önemli kültür tesirlerini, A k H u n'lardan almışlardı: Türkler'in ilk karşılaştıkları ve tesir

aldıkları kültür, Batı Türkistan ve dolayısıyla, İran kültürü idi. Bunun içindir ki, Türk kültürünün ta başlangıç devirlerinden itibaren *Batı Türkistan izlerini*, Türklerin günlük yaşantı ve devlet deyimlerinde bile görebiliyoruz. Bu deyimlerden birçoğu da, Büyük Hun devleti çağında, Hun'lar tarafından, Batı Türkistan'a verilmiş veya alınmış şeylerdi. Meselâ "*Yabgu*" unvanı, eski bir Hun memuriyet unvanı idi. Bu unvan *Hun çağında Batı Türkistan, Afganistan* ve Kuzey Hindistan'ı elinde tutan *Kuşan devleti* tarafından da kullanılmış ve sonra da, asırlarca bu bölgelerde yaşamıştı.

Göktürkler'in ilk beylik unvanı da, "*Yabgu*" ve "*Yabguluk*" idi. Devlet teşkilâtı ile ilgili bu çok önemli Türk unvanlarını, hem Türkler'de ve hem de Türkistan'da görebiliyoruz. Türkler'in eski unvanlarından birisi de, "*Şad*" idi. Bu unvanın da, eski İran padişahlarının unvanı olan *Şah*'dan veya buna benzer bir memuriyet unvanından, gelmiş olması çok muhtemeldi. Esasen *Türk Mitolojisi* ve inançlarında da, İran'ın en eski tesirlerini görebiliyoruz. Elbette ki bunlar çok fazla değildirler.

Türkler'in kutsal sayısı, 9 idi. İranlılarınki ise 7 dir. Doğu Türkleri'nde 9 sayısı kutluluğunu devam ettirip giderken, Batı Göktürk devletinde 7 rakamı, daha çok önem kazanmağa başlamıştı. Bu inanış daha sonraki çağlarda da devam etmiş, Doğu Sibirya şamanizminde kutlu sayı 9 iken; Batı Sibirya ve Macarlarda 7 olmuş ve herşey 7 ile tarif edilmeğe başlanmıştı. Bu, nihayet ufak bir örnektir. Ama Türk sosyal hayatına, çok büyük bir tesiri olmamıştı.

Batı Göktürk devletine, Çin tesirleri:

Sonradan, Oğuz Türkleri'ni ve Anadolu Türkliğini meydana getirecek olan Batı Göktürk devletinin *On - boyu*, Çin'den çok uzak idiler. Bu sebeple, *Çin kültür tesirleri*, bu bölgeye kadar uzanmamıştır. 630 senesinde Doğu Göktürk devleti yıkılınca, *Çin orduları*, Doğu Tür-

k i s t a n şehirlerine girmiş ve buralarda, *yerleşmek için*, bazı çabalar göstermişlerdi. Bunun sonucu olarak *Ç i n kervanları*'na da yol açılmış ve Batı devleti içinde, bazı *Ç i n kültür izleri* de, yavaş yavaş görölmeğe başlanmıştı. Meselâ "*C e n n e t k u ş u*" motifi, Çinlilere mahsus bir kuş şeklidir. *A j u r* dediğimiz *dan-telâ süslemesi* de, yine Çinlilere ait bir tekniktir. Ayrıca *Ç i n a s t r o l o j i s i* ile ilgili bazı eserler de, Batı Göktürk devletinin sınırları içine girmişti.

Yaylacı ve şehirli Türkler:

Batı Göktürklerin, yalnız yaylalarda değil; şehirlerde de oturuyorlardı: T a n r ı dağlarındaki başlıca büyük şehirler, ticaret yolları üzerinde kurulmuşlardı. Ç i n'den Ö n a s y a'ya giden kervanlar, bu şehirlerde konaklıyorlar ve bu suretle yollarına daha emin olarak, devam ediyorlardı. Büyük ticaret şehirlerinin idare ve emniyeti hiç şüphe yok ki, Göktürkler tarafından iyi temin ediliyordu. Bunun yanında şehirlerin sınırları içinde *Türk garnizonları*'nın bulunması da, gayet tabîî bir şeydi.

E s k i T ü r k s a v a ş s i s t e m i n e g ö r e, o r d u v e a s k e r l e r i n a r k a s ı n d a n, a i l e l e r i d e g i d e r d i. Bu askerlerin yanında Türk ailelerinin de bulunması, eski *Türk töresi*'nin gereklerinden biri olmalıydı.

Şehirlerdeki, ticaret kolonileri: (suğdaklar):

Çok eski çağlardan beri, *büyük ticaret şehirleri*, her zaman için *karışık ve kozmopolit oturma yerleri* olarak gelişmişlerdi. *Kervanları* bulunan her millettten, küçük veya büyük bir *ticaret kolonisi* gelir ve bu şehirlere yerleşirlerdi. Tabîî olarak buradan geçen *kervanlar* da, yüklerini kendi milletlerinden olan koloniler hanlarına yıkarlar ve oralarda dinlenirlerdi. Bunun içindir ki, *B a t ı G ö k t ü r k* devleti içindeki şehirlerde, birçok milletin kolonileri yaşıyordu. Fakat bunlar içinde en önemli yer tutanlar şüphesiz ki, *B a t ı T ü r k i s t a n l ı l a r* idiler. Türkler, Batı Türkistanlı-

lar'a "*Suğdak*" adını verirlerdi. *Suğdaklar* çok eski çağlardan beri Ortaasya şehirlerine gelerek yerleşmişlerdi. Adetâ buraların yerlileri haline gelmişlerdi. Bu sebeple Türkler *Suğdaklar*'ı hiç yadırgamazlar ve onlara da önemli vazifeler verirlerdi.

K a r a h a n l ı devleti gibi medenî ve Türk kültürünün, en ileri gittiği bir çağda bile, *başkent B a l a s a g u n* şehrinde, Türkler'le *Suğdaklar* yanyana oturuyorlardı. **T a n r ı** dağları üzerindeki bir çok kalelerin, eski *Suğdak derebeylerinin* ellerinde bulunması, gayet tabiî görülebilirdi. Esasen onlar kendilerini, Göktürkler'den ayrı görmüyorlardı. Fakat stratejik bölgelerdeki *kaleler de*, Göktürkler'in *garnizon yerleri* idi. Bu kalelerde, bol miktarda atlı kültürlerle ilgili eserlerin bulunması, bize bu yönü açık olarak izah etmektedir. Her zaman söylediğimiz gibi eski Türkler, *yayla ile şehir hayatını*, birleştirmişlerdi. Bunun en güzel örneği **T u r f a** n'da yaşayan **U y g u r l a r** idi.

Yazın yaylalarının başında bulunan bir Türk beyinin, en yakın şehirde bir konağının da bulunması, eski Ortaasya Türk hayatının gereklerinden biriydi. Zaten şehirler içinde de bol miktarda atlı Türkler'e ait eserlerin bulunmuş olması, bize bu gerçeği daha açık olarak göstermektedir.

Türkler'in, Afganistan'a sızmaları:

Eski Türk devletlerinin başlıca iki özelliklerivardı: Yerli halka büyük bir tolerans gösterir ve onların günlük ekonomikyaşantılarına dokunmazlardı. Bunun yanında, zaptedilen her bölgeye de, kitle halinde Türk boyları gönderilir ve o yerler, kontrol altında tutulurdu. **A k - H u n** devletinin, bütün sınırları ile **G ö k t ü r k l e r i n** eline geçmesi üzerine, aynı siyasetin bu bölgelerde de takip edildiğini, bize gösteren belirtiler yok değildir. **G ö k t ü r k devleti yıkıldıktan bir asır sonra bile**, **A f g a n i s t a n** ile **Kuzey H i n d i s t a n**'da, *Türk ünvanlarını* taşıyan beyler bulunuyordu. *Ç i n İmparatoru bu beylere yeni Türkçe ünvanlar veriyor* ve onlar da bir saygı göstermek için, **Çin İmparato-**

ru'na elçiler gönderiyorlardı. Bu beylerin çoğunun da zamanla, unvan ve adları değişmiş, yerleşmişti.

İ r a n adı ve unvanı taşıyan beylerden biri, *Ç i n*'e yeğenini elçi olarak göndermiş ve birçok hediyeler sunmuştu. İşin önemli olan tarafı, bu *İ r a n* adı taşıyan beyin yeğeninin ise, *Türkçe bir ad* taşıması idi. *K e ş m i r*'deki beyler de, IX. yüzyıla kadar *Türk adlarını ve unvanlarını*, bırakmadan taşımışlardı. *S a m a n o ğ u l l a r ı* devleti zamanında Batı Türkistan, -bazı tarihçilere göre -, bir *İ r a n bölgesi* olarak görülmüştür. Halbuki Paykent ve Özkent gibi, birçok şehir adları hâlâ bu çağda bile, türkçe sözlerle ifade ediliyorlardı. Öyle anlaşıyor ki, *G ö k t ü r k* çağında *Bey - kent* adını alan bir şehir, *S a m a n o ğ u l l a r ı* devletinde, *Paykent* şeklinde devam edegelmişti. 999 senesinde *B a t ı T ü r k i s t a n'ı* *S a m a n o ğ u l l a r ı'nın* elinden alan *K a r a h a n l ı l a r* da, birçok eski *Türk derebeyleriyle* karşılaşmışlardı. Buna benzer örnekler bize gösteriyorki, *G ö k t ü r k* çağında meydana gelen Türkleşme, *S a m a n o ğ u l l a r ı* çağında da devam edegelmişti.

BATI TÜRKLÜĞÜNÜN DOĞUŞU

(GÖKTÜRKLER'İN BATI'YA KAYMALARI)

Türgeş devleti ve şehirlileşme:

Türgeş devleti, Göktürklerin On Boy'larını, şehirlere indiriyor: T ü r g e ş l e r, Batı Göktürkleri'ni meydana getiren O n - B o y'dan, birisi idiler. M. S. 630'da G ö k t ü r k devleti yıkılınca T ü r g e ş'ler, onların adeta mirâsına konarak, o bölgedeki 9 Türk kabilesini, idare altında topladılar. T ü r g e ş devleti'nin Türk tarihindeki önemi, çok büyüktür. Göktürkler'in yıkılışı ile, başıboş kalan Batı Türkleri'ni, yeniden bir araya getirerek, onları 750 yılına kadar idare ettiler. Türkler'e şehir ve kültür hayatını benimsettiler. Sonradan Selçuklu devleti gibi devletler kuracak olan kudretli Oğuz kitlelerinin de, bir imparatorluk kurmak için yeterli bir sosyal seviyeye gelmelerine, imkân verdiler. İlk T ü r g e ş devletini kuran soylu boylardan S a r ı T ü r g e ş l e r, daha önce A l t a y dağlarının güney batı eteklerinde oturuyorlardı 657'de Çin baskısı ile, batıya göç etmişler ve etrafa yayılmışlardı. 658'de T ü r g e ş kabilelerinden bir kısmı, B e ş - b a l ı g şehrine doğru gitmiş ve diğerleri de İ l i ırmağının kenarlarına gelmişlerdi.

İli ırmağıkıyılarında bulunan Türgeşler, sayı bakımından diğerlerinden, daha çok idiler. Başlarında B a g a - T a r k a n adlı bir reisleri de vardı.

Türgeş devletinin kuruluşu:

*Doğu'daki bu T ü r g e ş l e r, Göktürkler'in O n - B o y kabilesi'nden, 5 ini meydana getiriyorlardı. Diğer beş boy ise, daha batıda T a l a ş bölgesinde idiler. Öyle anlaşılıyor ki, doğudaki bu beş kabile, batıdakilere nazaran daha soylu idiler. Başlangıçta batıdakiler, hemen onların egemenliklerini tanımışlar ve kolaylıkla bir devlet kurulmasına imkân vermişlerdi. B a g a - T a r k a n bu birliği meydana, getirince, Batı Türklerine çok uzak olan İ l i nehri boylarında elbetteki daha fazla oturamazlardı. Onların idare edebilmeleri için, biraz daha batıya göçmeleri gerekti. İşte bundan dolayıdır ki, B a g a - T a r k a n'ın güneyde ünlü bir ticaret şehri olan T o k m a k şehrine yerleştiğini ve burayı başkent edinenek, S a r ı T ü r g e ş devletini kurduğunu görüyoruz. Fakat eski Türkler, önceki yurtlarını da kolaylıkla unutamazlardı. Bunun içindir ki B a g a - T a r k a n, doğudaki İ l i nehri boylarında da, *ikinci bir başkent* meydana getirmiş ve buraya da "Küçük - Başkent" adını vermişti. Bu zamana kadar Türklerin devlet teşkilâtı, genel olarak boyların sayısına ve oturdukları bölgelere göre düzenlenirdi. Halbuki B a g a - T a r k a n'ın yeni kurduğu bu devletin, 20 askerî valiliğe ayrıldığını görüyoruz. Hemen hemen her şehir ve hatta büyük kasaba, bu valiliklerin çekirdeklerini meydana getiriyorlardı.*

Türgeş devletinin sınırları:

Türgeş devletinin doğu sınırları, Çin kaynaklarına göre iyi bir şekilde belirtilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki güçlü Türk kavimlerinden olan B a s m ı l'lar, hâlâ B e ş - B a l ı g ve T u r f a n bölgesinde oturuyorlar ve bunları ellerinde tutuyorlardı. Fakat en önemli olan mesele, Türgeşler'in batı sınırı idi. Her ne kadar bu sırada B a t ı - T ü r k i s t a n A r a p l a r'ın elinde bulunuyor idiyse de, S i r - d e r y a'ya kadar uzanan bölgeler,

Türkler'in sürülerine ve atlılarına açıktı. Çünkü burada, bu bölgeleri birbirinden ayıran tabii sınırları, pek fazla görmüyoruz. Bir gerçek varsa, T a l a s şehrinin de Türgeşler'in elinde bulunduğu ve bu sınırın, K a r a ç u k dağları ile S i r d e r y a nehrine kadar uzandığı idi.

Türkistan şehirleri ve Türgeşler:

Göktürk devletinin yıkılışından sonra, Çin Orduları, Doğu T ü r k i s t a n'ın içlerine doğru girmiş ve en önemli ticaret şehirlerini, ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. 705 yılında Çin'in batı sınırı, K u ç a şehrine kadar uzanıyordu. Yine aynı çağda, güneydeki Tibetliler de gittikçe güçlenmiş ve H o t a n şehrini elde ederek, D o ğ u T ü r k i s t a n'ı tehdit etmeğe başlamışlardı. Fakat bütün zinde Türk kitlelerini, emri altında toplamış olan S a r ı T ü r g e ş devleti' nin, harekete geçerek K u ç a ile H o t a n şehirlerini, elde ettiklerini görüyoruz. Bu şehirler. Göktürk çağında da birçok defalar Türkler'in eline geçmiş ve y a y l a l a r, yavaş yavaş Türkleşmeğe başlamışlardı. Fakat T ü r g e ş l e r, şehirli bir Türk devleti idiler. Bu sebeple ele geçirdikleri şehirlerin, yalnız yaylalarında değil; içinde de oturup yerli halkı meydana getiriyorlardı.

Sarı Türgeş'lerin para bastırmaları:

Doğu Göktürk devleti, eski Türk kültürü ile inançlarını oldukça iyi bir şekilde korumuş olmasına rağmen, Ç i n ile sınırdaş olması bakımından, kuvvetli Çin tesirleri de almıştı. *B a t ı G ö k t ü r k l e r i* ile ilgili bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, *batıdaki Türkler*, daha çok *batı medeniyetleri* ile temasa gelmiş ve gelişmelerini, bu şekilde meydana getirmişlerdi. *S a r ı T ü r g e ş devleti* ise, daha şuurulu bir yolda yürümekte idi. Ç i n, yüksek bir kültüre ve medeniyete sahipti. Aynı zamanda, *Türkler içinen büyük tehlike* de, Çin'den geliyordu. Bunun için şekil bakımından da olsa, *S a r ı T ü r g e ş l e r'in Ç i n k ü l t ü r ü n ü* ihmal edemeyip, taklide devam ettiklerini görüyoruz. Fakat Türkler'in hemen yanı-

başında, ayrıca bir *Batı Türkistan medeniyeti* bulunuyordu. *Sarı Tüргеş devleti*'nin kurulduğu bölgeler ve şehirler, daha çok bu medeniyetin etkisi altında gelişmişlerdi. Bu sebeple *İran tesirlerinin* Türklere girişini, daha ilk çağlarda açık bir şekilde görebiliyoruz.

Bağa - Tarka n'ın *bastırdığı para*, şekil bakımından *Çin paralarına* benziyordu. *Çin paraları*, genel olarak bir halka şeklinde yapılır ve yazılır, bu halkanın etrafına türlü tekniklerle yazılırdı. Fakat *Bağa - Tarka* n'ın *parasının yazısı*, ne eski Türk alfabesi ve ne de Çince yazılmıştı. *Bağa - Tarkan*, yepyeni bir kültür siyasetine girişmiş ve yazı olarak da *eski Batı Türkistan alfabesini*, kabul etmişti.

Batı Türkistan'ın Soğd yazısı idi. Fakat kullanılan dil, *Türkçe* idi. Batı Türkistan'ın eski alfabesi, kök itibarıyla Suriye'den gelmiş ve *Süryanî yazısına* dayanıyordu. Sonradan aynı yazıyı, *Uygurlar* da almış ve geliştirmişlerdi. Bu yazı ile *Arp harfleri* arasında büyük benzerlikler vardı. Bundan da anlaşılıyor ki Türkler, daha ilk zamanlarda, *Arp harflerine* alfabeler, kullanmışlar ve bunlara yavaş yavaş ısınmağa başlamışlardı.

Bu sırada *İkinci Göktürk devleti* kurulmuş ve bütün haşmeti ile yaşamağa başlamıştı. *Türgeşler* daha başlangıçta büyük *Göktürk hakanı İl - Teriş Kağan'a* (682-691) baş eymiş ve onların tâbileri olmuşlardı. İl - Teriş Kağan'ın kardeşi *Kapagan - Kağan*, özellikleri bakımından, ağabeyi kadar ileri görüşlü değildi. Bu sebeple 712 senesinde batıya gelerek, *Sarı Tüргеş Kağanı'nı* öldürüp ve onun hanedanına son verdiğini görüyoruz.

Türgeşler ve Batı Türkleri:

Doğu'da Göktürkler'den ve Çin'den çeken Türgeşler, "*Batı Türklüğüne*" önem vermeye başladılar:

K a p a g a n - K a ğ a n'ın bu akınından sonra *O n - B o y T ü r k l e r i* dağılmışlar ve başsız kalmışlardı. T a l a s ırmağı boylarının en önemli bir şehri olan T a r a z şehrinde oturan, doğudaki *B e ş T ü r g e ş b o y u n u n* reisi harekete geçmiş ve diğerlerini yeniden bir idare altında toplamağa çalışmıştı. 717 senesinde bu birlik meydana gelmiş ve K a r a T ü r g e ş D e v l e t i kurulmuştu. Fakat Göktürk Kağanının akını, Sarı Türgeş devletini sona erdirmekle kalmamış, soylu On - Boy Türklerini batıya doğru da itmişti. Bu zamana kadar başkentleri T o k m a k şehrinde oturan ve İ l i nehri boylarını kontrolleri altında tutan Türgeşler, daha batıya kaçmış ve T a l a s nehri boylarında yaşamak zorunda kalmışlardı. Herşeyden önce şunu düşünmeliyiz ki, bu 10 Türk boyu, B a t ı G ö k t ü r k devletini meydana getiren, kalabalık Türk kitleleri idiler. Çin kaynakları bunlar hakkında, bize gayet geniş bilgi verirler ve siyasî eylemleri ile bölgeleri hakkında, kesin bilgiler anlatırlar. O n - B o y'lar, G ö k t ü r k çağı boyunca A l t a y dağlarından, ta S i r - d e r y a boylarına kadar uzanan geniş bölgeleri ellerinde tutmuşlar ve bu bölgeleri kendi yurtları haline getirmişlerdi. *K a r a T ü r g e ş devleti'* nin kurulması ile bu kadar geniş bölgelerde yalnızca, küçük T a l a s ırmağı boylarında yaşamağa mecbur olmuşlardı. Elbette ki bu durumun, tarih belgelerinin verdiği bilgilerle anlaşılmasına imkân yoktur. Bundan sonra, bütün A v r u p a'yı alt üst eden P e ç e n e k ve U z akınları başlayacaktır. Bundan başka batı ve güney bölgelerini, O ğ u z boylarının baskıları, yavaş yavaş artan bir şekilde tehdit edecektir. İşte bu sebeple *S a r ı T ü r g e ş devleti-nin* yıkılışı, Türk tarihi bakımından çok büyük bir önem taşımaktadır.

K a p a g a n - K a ğ a n'ın, batıdaki Türklere karşı güttüğü bu sert siyaset, onları ürkütmüş ve Çin'in kucağına atmıştı. *T a b i i* olarak Göktürklerden korkan büyük Türk kitleleri de, batıya doğru kayıp gitmişlerdi.

Türgeşler ve “Ş e h i r d e v l e t i” :

Bu zamana kadar Türk devletinin devlet teşkilâtlarını, boy düzenine göre meydana getirdiklerini söylemiştik. Bu sebeple bütün boylar, bir birlik meydana getiriyorlar ve bunun üzerine de, *Yabgu* ünvanını taşıyan büyük bir bey bulunuyordu. Göktürk devleti genişledikçe, birçok büyük şehirleri de almış ve bu sebeple büyük şehirlerde, yeni yabgu'luklar meydana getirmişti. Fakat bunların hepsi de, yine başkentte bulunan “*Büyük Yabgu*”ya bağlı idiler. Türgeş devletlerinde ise, bir nevi merkez idaresinin başkanı sayılan Yabgu'lık ortadan kalkmış ve *bütün şehirler doğrudan doğruya Kağ a n'a bağlanmıştı*. Küçük şehir ve köylerde bile, artık Yabgu'lar oturuyor ve *bu şehirleri T ü r g e ş Kağanı adına idare ediyorlardı*. Bütün bu Yabgu'lar, *soy itibarı ile T ü r k* idiler. T ü r g e ş şehirlerinin bazılarında ise, *yerli prensler* görülüyor değillerdi. Bunlar zaten Çin kaynaklarınca, kendi isimleri ile anılıyorlar ve kimlikleri de kolaylıkla anlaşılabilirdi.

Karluklar, Türgeşler'den boşalan yerleri almağa başladılar: Karlu k Türklerinin, Türk tarihinde çok önemli bir yerleri vardır. Sarı Türgeş devleti kurulurken, bunlar üç boy halinde Altay dağlarında oturuyorlardı. Göktürk devletinin baskısı altında, her ne kadar onlara tâbi olmuş idiyse de; yine de gönül ve istekleri, T ü r g e ş le r'le beraber yaşamak idi. Nitekim Sarı Türgeş devleti yıkılınca, büyük Türk kitleleri batıya doğru göçmüş ve onların yerlerini de Karluklar almışlardı. Fakat Sarı Türgeş devleti onların zihinlerinden silinmemiş ve Karluklar, yeni bir T ü r g e ş devleti kurarak, Tokmak şehri yakınlarında, yaşamağa başlamışlardı. Bu yolla, T ü r g e ş devleti, ikileşmiş oluyordu.

Türklerin, yeni “ş e h i r d e v l e t l e r i” :

Yine aynı çağda, çok zengin ziraat bölgelerini içinde toplayan Fer g a n a bölgesi de, eski Göktürk prenslerinin ellerinde bulunuyordu. Fer g a n a, eski çağlardan beri türlü hu-

bubat çeşitlerini yetiştirmekle, ün yapmış ve maden cevherleri ile de, Çin kaynaklarını her zaman için meşgul etmişti. Fergana'nın kuzey batısında, ikinci zengin bir bölge daha vardı. Bugünkü Taşkent şehrinin çevrelerinde meydana gelen bu prenslikler, yine eski Göktürk şehzadelerinin elinde bulunuyorlardı. Taşkent şehrinde oturan bu Göktürk prensleri, "Kağan" ünvanını taşıyorlar ve Türgiş devletini zaman zaman, güneyden tehdit ediyorlardı. 740 senesinden sonra, Kara Türgişlerle Taşkent kralının çarpıştığını görüyoruz. Taşkent'li Türkler, Türgiş devletine cephe almakla kalmamışlar, batıdaki Karlukları da kandırarak kendi yanlarına katmışlardı. Bu sebeple Taşkent Kağanının başkanlığında, yeni bir devletin kurulduğunu da görüyoruz. Bu devlette Karluklar, "Yabguluk" yani "başvekillik" makamını tutuyorlar ve devletin idaresine iştirak ediyorlardı.

Türk şehir kağanları:

Bütün bu olaylar bize gösteriyorki, artık şehirlerde yerleşmiş olan Türkler birer Kağanlık kuruyorlar ve birbirleriyle mücadele etmeğe başlıyorlardı. Bir gerçek varsa, o da Türkler'in, Araplar ile Müslümanlar'ı çok sevmedikleri ve onlara karşı, Çin ile olsun birleşerek cephe aldıkları idi. Nitekim 756 senesinde Türgişler, Taşkent kralı ile diğer Türk beyleri ve Çin ile birleşerek Araplar'a taarruz ederler ve onları Talas bölgesinde büyük bir mağlûbiyete uğrattılar. 756 senesinden sonra, artık Türgiş devleti'nden bahseden kaynaklara rastlamıyoruz. Talas ırmağı, Arap kaynaklarına göre bir "Karluk kapısı" olmuştur ve Karlukların doğu sınırı da artık Talas ırmağından başlamaktadır.

Güneyde, Taşkent ve Fergana Türk Prenslikleri vardı. Bunun için, Göktürklerin On - Boylar'ı güneye inemezlerdi. Bu duruma göre bu büyük Türk kitlelerinin ne tarafa gittikleri, daha açık olarak anlaşılmaktadır. Öyle anlaşıyor ki

bunların büyük bir kısmı, Sir-derya ve Batı Türkistan'a geçmişler ve diğer bölümleri de Hazar denizinin kuzeyinden Peçenek ve Uz adalarıyla Güney Rusya'ya sızmışlardı.

“Batı Türklüğünün doğuşu”:

Çok erken çağlarda Batı Türkistan'a inen ve *Türkistan'da kitleler halinde yerleşen Türkleri'n hepsinin, Oğuzlar olduğunu söylemek çok güçtür. Bunların hepsi de, Göktürkler'in Batı kesimleri idiler. Oğuzlar'ın atalarının, Dokuz - Oğuzlar olduğunu, söylemek de yanlıştır. Çünkü Göktürkler'de, 9 boydan meydana gelen, hiçbir Türk kesimi görmüyoruz. Orhun bölgesinde yaşayan 9 boy, 744'de Uygur devletini kurmuşlar; 840'dan sonra da, Turfan yörelerine, inmişlerdi. Bu Uygurlar'ın, Batı'ya geçtiklerine dair, elimizde hiçbir belge yoktur. Uygurlara, Dokuz Oğuz diyen İslâm kaynakları ise, bu adlandırmayı ancak, benzeştirme yolu ile Batı'ya kadar genişletmişlerdi.*

Göktürkler'in *Batı kesimleri, yavaş yavaş batıya doğru kaymışlardı. Meselâ, 609 yılında Tardu Kağan'ın torunu, Taşken t valisi idi. 611 yılından sonra ise, Batı Göktürk Kağanlığı'nın otağı, Bin-Bulak, yani sonradan Türkmenler'in yurdu olarak ortaya çıkacak olan, Çimker't'e taşındı.*

630'da *Tardu Şad, Toharistan'daki Kunduz şehrinde oturuyordu. Semerkand hükümdarı ise, bu prensin, eniştesi idi.*

630 yılından sonra Göktürkler'in *On boyu'nun, batıda bulunan beş boyu, hâkimiyetini Belh şehrine kadar uzatmıştı. Bu Beş boyun başı olan Kül-Erkin, Türk geleneklerine uyarak, başlarına bir Göktürk prensini geçirmeği de, unutmamıştı. Ona karşı olan diğer Türk beyleri ise, kurtuluşu Toha-*

r i s t a n'a kaçmada buldular.

657 yılında ise, ünlü *E s g i l* boyu'nun beyi, *T u m a n B e y* ortaya çıkar. Bu zamanakadar Göktürk prenslerinin bölgelerinde faaliyet gösteren *Türk boy beyleri*, bundan sonra artık kendi işlerini kendileri görmeğe başladılar. *K a ş g a r* ve hat-
ta *Y a r k e n*'d'i bile ele geçiren *Tuman Bey*, böylece Doğu Türkistan'ın da içlerine kadar girebildi. Fakat kuzeyde *At - B a ş k a l e s i n d e* Çin ordularına mağlup oldu. Başında bulunduğu Göktürk-
ler'in *Batı Beş boyunu* da alarak, *Batı T ü r k i s t a n*'ın içlerine indi. Onların yerlerini dolduran, *Doğu Beş Boyu* ise, *T ü r g e ş d e v l e t i n i* kuracaklar ve 756'dan sonra ise, onlar da güneye inecek-
lerdir. Görülüyor ki, rahmetli *Z e k i V e l i d i T o g a n* hocamızın da dedikleri gibi, *Batı T ü r k i s t a n*'da *T ü r k n ü f u s u n u n* çoğalması, *O ğ u z l a r d a n* çok önce başlamıştı.

“Türk devletlerinde U ç B e y l e r i” :

S e l ç u k ve *O s m a n l ı* Devletlerinde, *U ç* ve *U ç b e y l e r i*'nin büyük bir rol oynadıklarını biliyoruz. Eski Türkler'de de “*U ç*” sözü çoğu zaman “*sınır*” mânâsına söylenirdi. Türk-
ler *A n a d o l u*'ya gelmeden önce de, sınırlarındaki iller ile ordu-
gâhlara, “*U ç* ile, *U ç ordu*”, diyorlardı. *H u n* ve *G ö k t ü r k* devletlerinin güçlü zamanlarında, *sınır bölgeleri*'ni düzenli or-
dular koruyorlardı. Buna rağmen sınırlarainip, oralarda yaşayan *sınır Türk boyları* da yok değildi. Nitekim Çin içlerine inen uçlar-
daki Türk boylarından, *G ö k t ü r k* yazıtları acı acı şikâyet edi-
yorlardı. *G ö k t ü r k* devletinin yıkılışından sonra ise, *Batı T ü r k i s t a n*'daki *U ç Boyları* büsbütün serbest kalmışlardı. El-
betteki *S e l ç u k* ve ilk *O s m a n l ı* çağındaki *A n a d o l u U ç boyları*'nda durum ve şartlar daha değişikti. Fakat ana pren-
sipler, aynı idi. Bu bakımdan *A n a d o l u* ile *Batı T ü r k i s t a n*'ın Türkleşmesi arasında da, bir benzerlik vardı.

“*O ğ u z l a r*”ın durumu ise, daha istikrarlı idi. Belirli

otakları ve oturdukları büyük şehirleri vardı. Kaşgarlı Mahmud'un da dediği gibi, *erken çağlarda Batı Türkistan'ın yerlileri olan Farslar'la düşüp kalkmış ve birçok kültür sözlerini, alıp vermişlerdi.* Ancak Kaşgarlı Mahmud'daki *Oğuz* sözleri istatistik olarak incelenirse bunların, *Kıpçak* ağzları ile çok yakın bir ilgileri olduğu da görülür. Bu sözler bile eski *Oğuz-Hazar devleti ilişkilerini*, doğrulayabilirler. Bu meseleleri çeşitli eserlerimizde, çok geniş olarak incelemiş bulunuyoruz. Ancak Anadolu Türklüğü'nün, yalnızca *Oğuz* ve *Türkmen* kesimlerine dayandığını düşünmek de yanlıştır. Anadolu'da şehir kültürünün gelişmesinde en büyük rolü, *Çingiz Han'ın* önünden kaçan müslüman *Harezmi* oynamışlardı. *Mukaddemetül-Edeb* adlı eser, bunun en güzel tanığıdır. Bu kaynağı da hemen hemen her eserimizde, derin olarak değerlendirmiş bulunuyoruz. Daha doğrusu *Türkler Anadolu'ya*, şehirli, köylü ve hayvancı olarak, üç kesim halinde yüksek bir kültür seviyesine erişmiş olarak gelmişlerdi.

ŞEHİRLERİN İDARESİ

YERLİ ŞEHİR BEYLERİ İLE İDARE

Göktürk çağında Batı şehirlerin idare düzeni:

Yukarıda da söylediğimiz gibi *Göktürk* ve diğer *Türk* devletlerinde olduğu gibi, hâkimiyetleri altına aldıkları, *şehirlerin yerli halklarına serbestlik vermekte ve onları kendi eski iradelerinde yaşamalarına*" izin vermekte idiler. *Göktürkler'in, Cengiz Han gibi, aldıkları şehirleri kılıçtan geçirdikleri görülmemiştir.* *Türkler bazan, bu şehirlerin başına bir Türk prensi tayin ederler ve çoğu zamanda yerli prenslerin yerlerinde kalmalarına, izin verirlerdi.*

Semer kand kuralına kız verme:

Semer kand şhrinin, *yerli prensine dokunmamışlardı.* *Batı Göktürk hakanı Tardu Kağan,*

öz kızını *S e m e r k a n d v a l i s i n e* vermiş ve aralarında bir akrabalık bile kurmuştu. Türk kağanlarının buşekilde, *öz kızlarını* vermelerini, başka bir şehirde görmüyoruz. Türk kağanı, Semerkand kralına *kızını vermek yoluyla*, onu birinci derecede "*bağlı ve vassal bir devlet*" olarak görmüştü. Bunun için de 713 senesinden sonra, *A r a p* istilâsının başlaması ile *S e m e r k a n d kralı*, hem Göktürkler'den ve heç de *Ç i n*'den yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu sırada Göktürkler'in, yeniden bir *kız vererek*, bu bağları kuvvetlendirdiklerini görüyoruz.

"H a t u n" adr taşımaları:

G ö k t ü r k hakanının *kızını alan S e m e r k a n d kralı*, hanımına türkçe "*h a t u n*" unvanını vermişti. Elbetteki bu çağda, Semerkand'da hakanının hanımlarına verilen, *yerli unvanlar* da, vardı. Fakat nedense bunlardan hiçbirini seçmeyen Semerkand kralı, *T ü r k e ş i n e*, *h a t u n* unvanını vermişti.

Şehir elçileri, Türkçe ad taşıyorlar:

726'da Çin'e gelen bir *B u h a r a* elçisinin adı da, *A r s l a n*'dı. *B u h a r a*'da yaşayan yerli halk arasında ise, bu çağda *Arslan*adını görmenin imkânı yoktu. Bu *elçinin*, oraya daha önce tayin edilmiş olan bir *T ü r k p r e n s i* olmasını, çok muhtemel görüyoruz. Türkler, *B a t ı T ü r k i s t a n*'ı, *ellerine geçirdikten sonra, şehirli lere serbestlik* tanımışlardı. Fakat bu, *T ü r k l e r*'in şehirlere yerleşmediklerini gösteren, bir delil de olamazdı. Nitekim, Göktürk çağındaki Semerkand ve *B u h a r a* şehirlerinin çevresi, *T ü r k mezarları* ile dolu idi. Ayrıca bu *mezarlarda* bulunan eşyaların bir kısmını, şehirlerin içinde de görebiliyoruz. Tarih kaynaklarının insusmasına rağmen, bu gibi maddî buluntular da, bize önemli ip uçları vermektedirler.

TÜRK VALİLER İLE İDARE:

T a ş k e n t bölgesi de *G ö k t ü r k* çağında, önemli vilâyetlerden veya şehir bölgelerinden biri idi. *G ö k t ü r k*

*kağanları, Semerkand ve Buhara'daki, yerli prensle-
rinkendilerine dokunmamışlar, eski ve yerli unvanlarını
da değiştirmemişlerdi. Fakat Taşkent bölgesinde durum öyle
değildi. Bu bölgeye tayin edilen Türk valileri "Tegin ve Tudun"
rütbelerini taşıyorlar ve bu rütbe ile tayin edildikleri memleketi idare
ediyorlardı. 605 den sonra Taşkent'liler, Çin'le siyasi ilgiler
kurmuş ve isyân ederek Türk valisini öldürmüş
lerdi. Fakat az zaman sonra, yine Türk unvanlarını
ve adlarını taşıyan, valilerin ortaya çıktıklarını görüyo-
ruz. 713 de Taşkent valisi, Bagatur Tudun, bir Türk unvanını
taşıyordu. Emrinde bulunan kabileler de Türk idiler. 741'de
Araplar'a karşı savaşan Taşkent prensleri, de yine Türk
adı taşıyorlardı.*

TÜRKLEŞTİRME YOLU İLE İDARE:

Fergana'daki durum ise, daha başka idi. Fergana, çok zengin ve münbit, bir bölgedir. 627 senesinden sonra Batı Gök Türkleri, Fergana'yı silâh zoru ile Türk-
leştirme ye, başladılar. Bu bölgenin 552 senesinden az sonra, Türk idaresi altına girmiş olması, çok muhtemel idi. Etrafı yüksek ve hayvan yetiştirmeye uygun yaylalarla çevrili olan Fergana, Türk-
ler'in gözlerini üzerine çekmiş ve Türkler de, bu bölgeye akın et-
mişlerdi. VII. yüzyılın başında, artık Türk kağanları, Fer-
gana'nın kuzeyindeki, BinBulak'da otağlarını kuruyorlar ve büyük devletlerini bu bölgeden idare ediyorlardı.

Türkleşme'nin, hızlanması:

Doğu Türkistan'ın batı kısımları da çok erken çağlarda Türkleşme'ye başlamıştı: Kaşgar şehri, Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren, bir bölgede bulunması sebebiyle, tarihin her çağında önemini kaybetmemiştir. Gök Türk Devleti kurulduktan sonra Kaşgar şehri, Türk hâkimiyetine geçmiş ve bu bölgelere de, önemli Türk akınları olmuştu. Buna rağmen

K a ş g a r, bir süre için eski inançlarını kaybetmemiş ve **G ö k t ü r k l e r** de, *K a ş g a r beylerine dokunmamışlardı.*

676 senesinden sonra, burasının **T i b e t l i l e r** tarafından işgal edilip, yakılıp ve yıkılması ile iş değişti. *K a ş g a r beylerinin güçleri kırıldı ve yaylalar T ü r k b o y l a r ı ile dolmağa başladılar.* Hatta öyle ki, Göktürk Devleti'nin Çin tarafından yıkılması üzerine, bu bölgede yalnız kalan **T ü r k l e r**, bir ara **T i b e t l i l e r**'den yardım bile istemişlerdi.

Yerli şehir beylerine, Türkçe unvan verilmesi:

H o t a n ş e h r i, güneydeki *B u d i s t* ve *T i b e t kültürlerini*, **O r t a a s y a**'ya bağlayan, en önemli bir merkezdi. **O r t a a s y a**'nın ve hatta **Ç i n**'in, tek *yeşim taşı madenleri* de, yalnızca **H o t a n**'da bulunurdu. Bu sebeple **Ç i n l i l e r** tarih boyunca **H o t a n**'a büyük bir önem vermişler ve *yeşim taşı* elde etmek için, onları hoş tutmuşlardı. **H o t a n**, **H i n d i s t a n**'a ve **T i b e t**'e yakın olması bakımından, bir nevi *B u d a d i n i n i n*, **O r t a a s y a**'daki merkezliğini, yapmıştı. Ayrıca burada yaşayan çok eski bir kavmin, kendine göre *bir yazısı* ve oldukça da *geniş bir edebiyatı* vardı.

G ö k t ü r k devletinin kurulmasıyla, bu bölgede **T ü r k l e r**'in eline geçmiş oldu. Öyle anlaşıyor ki Göktürkler, burasının önemine bakarak, bazı **T ü r k p r e n s l e r i** de, tayin etmişler ve **H o t a n**'ı bu yolla idare etmişlerdi. **G ö k t ü r k** devleti yıkıldıktan sonra ise **Ç i n l i l e r** burasını almış ve bir **Ç i n** ordusu göndermişlerdi. Bu bölgede, *eski Türk an'anesi*, o kadar çok yayılmıştı ki **Ç i n l i l e r**, *yerli halk yadığamasın* diye, yeni *Ç i n v a l i s i n e* de *T ü r k u n v a n ı*, vermişlerdi.

AVRUPA'YA GEÇEN

TÜRKLER

1. A V A R L A R

Göktürk devletinden önce Ortaasya'yı, Avarlar'ı (?) ellerinde bulunduruyorlardı: V. Yüzyılda A v a r (Juan-Juan) devleti kurulmuş ve az zamanda Ortaasya'yı egemenliği altına almıştı. Avarlar aslen P r o t o - M o ğ o l- soyundan idiler. Ortaasya'nın güneydoğu kesimlerinde toparlanıp, devletlerini kurduktan sonra, başkentlerini O r h u n kıyılarına naklettiler. Bundan sonra bir buçuk yüzyıl sürecektir, bütün Ortaasya'yı egemenlikleri altında toplamağa gayret ettiler. Bu sırada, A l t a y ve T a n r ı dağlarının eteklerinde, Çinlilerce Tie-le adı verilen, Türk aslından kavimler bulunuyorlardı.

G ö k t ü r k olmayan; fakat Türkçe konuşan bütün Türk boyları, Tie-le adı altında toplanıyorlardı. Bu adı onlara Çinliler veriyorlardı. Fakat bu da herhalde, sonradan ortaya çıkan Töliş adlı Türk kavminin adı ile aynı olmalıydı. Zaten bu çağda Çinliler, O r h u n kıyılarından ta G ü n e y R u s y a'ya kadar uza-

yan Türkler'in, hepsine birden Tie-le diyorlardı. Çünkü Volga kıyılarında yaşayan Bulgar ve Macarlar bile, belki bu Tie-le gurubu içinde gösteriliyor ve bunların ayrı bir "Batı bölümü" oldukları söyleniyordu.

Göktürkler'den önce Türk dünyası:

Avar İmparatorluğu zamanında Türkler daha çok, Ak-Hun devleti ile anlaşıyorlardı: Ak-Hun devleti, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın kuzey kısımlarını, elinde tutan, zengin bir imparatorluk idi. Bu imparatorluğu kuran boylar da, herhalde Orta Asya'dan gelmiş ve Türk olmaları çok muhtemel bulunan, kabileler idiler. Bu sebepten olsa gerek ki, Töliş Türkler'i, Ak-Hun devleti ile çok sıkı bir şekilde siyasî ve kültürel bağlarını devam ettiriyorlardı. Ayrıca Avar ve Çin baskıları karşısında Ak-Hunlarla da, hemencebirleşiyorlardı. Töliş Türkleri'nin, Çin'den gelen ticaret yollarını kontrolleri altında bulundurmaları, Ak-Hun devletinin de, işine geliyordu. Türkler'in başlangıçta Avar ve Çin baskısı dolayısı ile yakınlaşma zorunda kaldıkları, Ak-Hun devletinden, birçok kültür tesirleri aldıklarını da görüyoruz. Bu sebeple daha sonraki Göktürk devletinin başlangıcında, Türkler arasında Çin kültüründen çok, Ak-Hun medeniyetini tesirlerine rastlamaktayız. Göktürk kültüründeki Çin tesirleri ancak, VII. Yüzyıldan itibaren görülmeğe başlamıştı.

Göktürkler'in, Türkler'i birleştirmeleri:

Göktürkler Avar İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdılar: Yukarıda Çinliler'in, Göktürkler'in dışında kalan bütün Türk boylarına Töliş adı verdiklerini söylemiştik. Öyle anlaşıyor ki, Altay dağlarının güney-batı eteklerinde yaşayan Göktürk boyları, demirci olmaları sebebi ile, silâh tekniği bakımından diğer Türk boylarından daha üstün idiler. Bundan başka kendilerini Met'e'nin soylarından getiriyorlar ve eski Hun İmparatorluğu'nun bir nesli olarak; kendi kendilerinede ögünüyorlardı.

Göktürkler'in reisi **B u m ı n K a ğ a n**, ilk olarak **T ö l i ş** adını taşıyan Türkler'i, idaresi altında toplamış ve **A v a r l a r**'a karşı cephe almıştı. **B u m ı n K a ğ a n**'ın kuvvetini gören **Çinliler**, **Göktürkler'e** hemen bir elçi göndererek aralarında bir anlaşma yapmışlar ve bu suretle de **Avarlar**, bütün Ortaasya'da yalnız başına kalmışlardı. 552 senesinde Avar İmparatorluğu'na hücum eden **Bumın Kağan**, **A v a r l a r**'ın Kağanı **Anagay**'ı öldürmüş ve başını keserek kafatasından şarap kâsesi yapmıştı.

Göktürkler'den korkup, Batı'ya kaçan kavimler:

Göktürkler'den korkup batıya kaçan diğer Türk kavimlerine de, Avar denmeğe başlanmıştı: **B i z a n s** tarihçileri daha önce, Ortaasya'daki **A v a r İmparatorluğunu**, tanıyorlardı. **Göktürkler'in korkusu ile batıya kaçan A v a r l a r**, birçok kavimleri de önlerine katmış ve batıya doğru ilerlemişlerdi. Bunun için, **Avarlar**'ın önünde giden kavimlere de **A v a r** adı verilmişti. Çünkü **Avarlar**'ın kimler olduğunu gerçek anlamı ile bilmeyen Bizans ve Avrupa tarihçileri, onların da Avar olduklarını zannetmişlerdi.

"Gerçek Avarlar" ise 558 senesinde **V o l g a** nehrinin doğusuna gelmişler ve orada durmuşlardı. Bununla beraber **Avarlar**'ın önündeki bu kavimlere **Avar - Honi** adını vermişler ve bu yolla, onları **gerçek Avar** lardan ayırmışlardı. Bizanslılar bunlara tam olarak Avar diyememişler ve bir de **Honi** adını takmışlardı. Bazı Bizans tarihçileri ise **Avar - Honiler'e**, **"Sahte Avarlar"** demişlerdi. Bu yeniadla da, batıdaki bu Türk kavimlerinin Avar olmadıklarını göstermek istemişlerdi. İşte bütün bunlardan da anlaşılıyor ki, Göktürk devletinin baskısı altında batıya gelen Türk kavimlerinin hepsi, gene bir ad olarak, yalnızca Avar adı ile adlandırılmağa başlanmışlardı. Bunun için de, önümüze çok önemli bir gerçek çıkmaktadır: Avrupa'daki Avar İmparatorluğu'nun **"Avar"** adını taşımış olmasına bakarak, onların da Ortaasya'daki Avar devletinin bir devamı olduğu düşüncesine kapılmamalıyız. Elbette ki **A v r u p a A v a r l a r ı** içinde, Gerçek Avarlar da bulunuyorlardı. Fakat

bu devleti temsil eden ve düzenleyen halk kitlelerinin çoğu, Orta Asya ve Güney Rusya Türkleri'nden idiler.

Güney Rusya'dan Avrupa'ya geçiş:

Güney Rusya'yı egemenlikleri altına alan Avarlar, daha sonra Avrupa'ya geçtiler: Avarlar, Güney Rusya'da *Onogur* ve *Kutrigur* gibi, Hun kalıntısı olan karışık Türk kavimlerini birleştirdikten sonra bunların hepsini, "*Bulgar*" adı altında bir araya topladılar. Güney Rusya Türkleri'nin, Avarlar tarafından bir araya getirilmesi, daha sonra Türk tarihi bakımından da ayrı bir önem taşır. Meselâ *Bulgalar*, Avarlar'ın kendilerine verdikleri birlik ve düzen sayesinde, daha sonra birçok başarılar sağlayabilmişlerdi. 568'de Avarlar, Ortaavrupa'ya gitmişler ve bu bölgelerde süratle yerleşmişlerdi. Bu çağlarda onların başlarında, *Bayan - Kağan* adlı büyük bir kağan da bulunuyordu.

Yabancı dinlere karşı toleransları:

Avarlar, düşmanlarının kutsal günlerine bile, saygı gösterecek kadar ileri idiler: Bizans kaynaklarına göre Avarların *kutlu günleri* ve *bayramları* zaman zaman büyük şenliklerle yapıyordu. Kendileri Hristiyan değildiler. Ayrıca Hristiyanlığa karşı, kalplerinde en ufak bir sevgi de yoktu. *Fakat Bayan - Kağan*, 600 senesinde, Dalmaçya'da bir şehri kuşatırken, şehirdeki halk aç ve susuz kalmış ve bunun içinde, dinî yortularını kutlayamamışlardı. Bayan - Kağan bunu duyunca, şehre hemen arabalarla yiyecekler göndermiş ve yortunun sonuna kadar, Hristiyanların bayramlarını kutlamalarına müsaade etmişti. *Bizans* kaynakları bile, Avarları bir barbar kavim olarak göstermelerine rağmen, bu olayı anlatarak onların insanlık taraflarını da öğmeden kendilerini alamamışlardı.

Avarlar'ın çobanları Slavlar ve slavcılık:

Orta Avrupa ile Balkanları Slavlaştıranlar da, yine Avarlardı: Slavlar, Avarlar'ın "*koyunları ile diğer sürülerini*

güdüyorlar ve savaşlarda da onların öncülüklerini yapıyorlardı''. Slavlar ile Avarlar arasında karşılıklı bir saygı ve sevgiye dayanan *"efendilik"* ve *"kölelik"* bağları, Bizans tarihçilerinin de gözlerinden kaçmamıştı. *"Avarlar, strateji bakımından önemli bölgelere Slavları götürerek yerleştirmişler ve bu yerlerin bekçiliklerini onlara vermişlerdi*. Avarlar'ın Balkanlara inişleri ve İstanbul'u kuşatmaları ile, birçok köy ve şehirler hahsız kalmışlardı. Eskiden Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olan ve içinde Rum haklarıbulunan bölgeler, Avarlar'ın gelişinden sonra boşalınca, hemen Slavlar tarafından işgal edilmişlerdi. Avarlar, Oder nehrine kadar gitmişler ve Almanya'daki Cermen kitlelerinin güçlerini kırmak için, onların içlerine de Slavlar yerleştirmişlerdi. Bugünkü Yugoslavya ve Çekoslavya'nın slavlaşması da, yine Avarlar'ın teşebbüsü ile gerçekleşebilmişti. Bu bakımdan Avarlar'ın, Avrupa tarihindeki yerleride büyüktür.

Slavlar'ın teşkilatlanmasında, Avarlar'ınrolü:

Slavlar'a teşkilâtı bir düzen içinde yaşamağı, yine Avarlar öğretmişlerdi: Yukarıda söylediğimiz gibi Slavlar, Avarlar'ın çobanları idiler. Avarlar'ın hayvanlarını otlatan Slavlar, onları sanki bir memuriyete tayin etmiş gibi kabul ederlerdi. Bu sebeple Slav dillerindeki Zupan, yani *"çoban"* sözü, büyük bir memuriyet ünvanı halinde zamanımıza kadar gelmiştir. Ayrıca Slavlar, Avarlar'ı yüksek ve kutsal bir ırk olarak kabul ediyorlardı. Bunun için de birçok Avarlar'ın, Slav kadınları ile kitle halinde evlendiklerini, yine tarih kaynaklarından öğreniyoruz. (?)

2. HAZAR DEVLETİ

Güney Rusya'da, Göktürk kabatları:

Hazar devleti, Rusya'daki Göktürk idaresinin yeni yeşermeleridir: Her defasında söylediğimiz gibi Göktürkler, ya-

rım yüzyıldan fazla, G ü n e y R u s y a'yı ellerinde tutmuşlardı. Göktürkleri'n, Türk kavimleri içinde en soylu, teşkilâtçı ve en yüksek topluma sahip olduklarından, hiçbir şüphemiz yoktur. Bunun sonucu olarak G ü n e y R u s y a'daki Türk kavimleri de, onları kendilerine bir örnek olarak tutmuşlar ve bu yolla, soylu O r t a - a s y a Türkleri'nden çok şeyler öğrenmişlerdir. G ö k t ü r k l e r , G ü n e y R u s y a'da *dağınık bir şekilde yaşayan Türkler'e bir akrabalık hissi aşılamışlar ve bu yolla da onlar arasında bir dirlik ve düzenlik kurmağı başarmışlardı*. Bu bölgelerdeki eski Türk dili ve kültürü, Göktürk tesirleriyle yeniden gelişmeye ve benzeşmeğe doğru gitmişti. Göktürkler onlara yalnız dil ve kültür birliğini değil; bir *millet olma şuurunu* da aşılamışlardı. Göktürkler'in sonsuz enerjisi ve üstün devlet idare etme meziyetleri, Güney Rusya'daki Türk kavimlerinin şuurlarında derin izler bırakmışlardı.

Şehir ve ticaret hayatına geçiş:

Hazar devleti: Güney Rusya Türkleri'ni şehir ve ticaret hayatına sür'atle geçirmeyi de başarmıştı: H a z a r devleti de diğer Türk devletlerinde olduğu gibi başlangıçta, *atlı Türk boylarına* dayanıyordu. Çünkü *atlı Türkler*, sonsuz bir hareket kabiliyetine ve devlet kurma ile geliştirme özelliklerine sahip olan milletlerden birisi idiler. Hazarlar'ın bir bölümünün M u s a dinini resmî devlet dini olarak kabul etmeleri ile, şehirlerdeki yerleşme hareketleri de az zamanda başlamış ve tamamlanmış oldu. İslâmiyet ve Yahudilik, ticareti teşvik eden dinler idiler. Bu sebeple H a z a r l a r yeni dinlerinin gereğini yapmışlar ve hemen ticarete atılabilmişlerdi. Esasen onların oturdukları bölgeler de, ticaret için en uygun olan yerlerdi. V o l g a ve D o n nehirlerinin kıyılarını tutan H a z a r l a r , bu *su yolları* vasıtası ile, K u z e y ve Ö n A s y a ticaretini ellerine geçirmiş oldular. Türk tarihinin en ilgi çekici olaylarından birisi de, Hazarlar'ın din değiştirmeleridir. Yer yüzünde *İbranî* alfabesini *resmî yazı* olarak kullanan son devlet, yine Hazarlar idiler. Tabîî olarak bunu söylerken, eski Filistin'deki İbranî kültürünü konumuzun dışında tutuyoruz. Bugünkü

Rusya Yahudilerinin bazıları da,herhalde *Ruslaşmış Hazarlar*'ın soyları ile ilgili bulunmalıdırlar.

Hazarlar ve Oğuzlar:

Selçuklular'ın atalarına ait *Melik-Nâme* gibi bazı kaynaklar, başlangıçta Oğuzlar'ın, Hazarlar'a bağlı olduklarını yazarlar. Bu ilişki, hiç şüphe yok ki *Oğuz kültürü* üzerinde bazı tesirler de yapmıştı. Ancak bu yol ile Oğuzlar'a, *Hıristiyanlık* ve *Musevilğin* geçmiş olduğu hakkındaki teoriler, Zeki Velidi Togan ve Osman Turan tarafından çürütülmüştür.

Oğuz ve Selçuklular'ın, bu sıralarda *kamlık*, yani *şamanlık* dinine bağlı oldukları hakkındaki görüşler, doğrudur. Ancak Hazar devletinin, güçlü ve tesirli bir devlet olduğunu da unutmamak gereklidir. IX. yüzyılda Kiye v'deki Rus ve İsveç kralının, Hakan (*Chakanus*) unvanlarını taşımaları da, bunu gösterir.Fakat 922'de Oğuzlar'a giden İbn Fadlan, Oğuzlar ile Hazarlar'ın aralarının açık olduğunu görmüştü. 922'den önce Oğuzlar ile Hazar devleti arasında bazı ilişkilerin bulunduğu gerçektir. Ancak 922'den sonra Oğuzlar ile Selçukluların atalarının, artık kişiliklerini bulduklarını kabul etmek gerekiyordu. Oğuzlarda İslâmiyetin yayılışına ait kayıtlarda, bu tarihte başlar.

3. PEÇENEK VE OĞUZLAR

Peçenekler ve Batı Göktürk devleti:

Peçenekler, Batı Göktürk devletini teşkil eden On-Boylar'dan idiler: Türgiş devletine ait bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, 751 senesinde Karluklar'ın doğudan gelen baskısı yüzünden, Oğuz Türkləri, batıya doğru kaymağa yavaş yavaş mecbur kalmışlardı. Son Türgiş devleti Talas ırmağı boylarında kurulmuştu. Bu devleti kuranlar da On-Boylar

Türkleri idiler. Bu Türkler, yavaş yavaş batıya geçmişler ve Sir-Derya boylarında oturmağa başlamışlardı. Kendileri sayı bakımından çok idiler. Fakat oturdukları topraklar, verim ve genişlik bakımından çok dar ve elverişsizdi. İşte bunun içindir ki bu Türklerin, eninde sonunda *güneye doğru*, *Oğuz* ve *Türkmen*; *kuzeye doğru* da *Peçenek*, *Uz* ve *Kuman* adlarıyla, göç etmelerini beklemek, aklın ve mantığın bir sonucu idi. *Aral* gölü kıyılarına kadar ilerleyen *Peçenekler*, bir müddet burarlarda kalmışlardı. Fakat az sonra baskılarını göstermeğe başlayan *Uzlar*'ın zoru ile, *Volga* ve *Ural* nehirlerinin kıyılarına göçettiler. 830 senelerinde Volga kıyılarına gelen *Peçenekler* artık, "*8 boy ve 40 oba*" halinde yaşamağa başlamışlardı.

Peçenekler'de İçtimai Hayat:

Peçenekler de diğer Türkler gibi, *hayvan yetiştiren atlı kavimlerden*, idiler. Çok büyük *at sürülerine sahip olan* *Peçenekler*, büyük bir hareket kabiliyeti kazanmışlar ve her girdikleri savaşta da başarı göstermişlerdi. Az önce söylediğimiz gibi *Peçenekler*'in, "*8 büyük boyu ve bu boylara bağlı olarak yaşayan 40 obaları*", vardı. *Boyların adları* nedense, hep *at renkleriyle* ifade edilmişlerdi. *Her boyun adının başında*, bir *at rengi* bulunuyor ve bundan sonra da, *boy başkanının unvanı*, geliyordu. *Peçenekler*'in at yetiştiren bir kavim olmaları, boy adlarının meydana gelişinde de önemli bir rol oynamıştı.

Peçenekler de Göktürk yazılarını biliyorlardı:

Teşkilâtçı ve kültürlü Türkler'in büyük öncüleri *Göktürkler*, Türkçe konuşan kavimleri kendilerine çekmiş ve onlarla sıkı bağlar meydana getirmişlerdi. Bunun içindir ki, *Peçeneklerin* de eski yazıları, *Göktürk alfabesini hatırlatan* bir yazı şekli idi. Fakat *Peçenekler* öyle anlaşıyor ki bu alfabeyi, *Ortaasya'dan* ve *Göktürk devletinden* getiriyorlardı. Çünkü, yazıların şekli bakımından, *Göktürklerle* aralarında çok ufak değişmeler vardı. *Peçenekler* bu yazıları herhalde *Göktürklerle* çok

yakın otururlarken öğrenmişlerdi. Fakat *bu yazılar* genel olarak *kabartma yolu ile madenî kaplar üzerine yazılıyordu*. Bu bakımdan, yani yazıların yazılış tekniği yönünden, *Macarlar* ile *Peçenekler* arasında açık olarak bir birliğin var olduğu görülmüyor değildi. Bundan da anlaşılıyor ki *Peçenekler*, Güney Rusya'ya geldikten sonra bir müddet *Macarlar* ile komşu olmuşlar ve onlardan *yazıt tekniğini* almışlardı.

NAGY SZENT MİKLOS adı ile bütün dünyada şöhret kazanan *Peçenek hazinesi*, Macaristan'da ele geçmiştir. Bu hazinedeki *sürahiler, içki kâseleri* v.s. gibi kaplar tamamıyla *altından yapılmış* ve üzerleri de *resimlerle süslenmişti*. Bu kaplar üzerinde Göktürk alfabesiyle yazılmış yazılar da görülüyordu. Bu yazıtlar Macar bilgileri tarafından okunmuş ve hazinenin *Peçeneklere* ait olduğu, kesin bir şekilde isbat edilmiştir.

O K U M A L A R

I

GÖKTÜRKLER'İN GELENEKLERİ

(Çin tarihlerinden)

Okuyucularımıza kesin bir bilgi verebilmek için, en eski ve birinci elden bir kaynaktan bazı bölümler sunacağız:

T Ü R K K A Ğ A N I N I N G Ö R Ü N Ü Ş Ü :
“(Üçüncü G ö k t ü r k k a ğ a n ı, Moka Kağan'ın), dıştan görkemli ve ayrı bir görünüşü vardı: ‘Y ü z ü n ü n genişliği, (çin ölçüsü) bir ayaktan daha genişti”. Ayrıca yüzünün rengi de çok kırmızı idi. G ö z l e r i, bir cam yuvarlak gibi parlıyordu. V ü c u d u, yapılış bakımından çok güçlü ve (dev gibi) sert görünüşlüydü. “Ülke almada”, çok hırslı bir davranışı vardı. Çin’de.. a-kınlar yaptı.

D E V L E T İ N G E N İ Ş L İ Ğ İ : Batı’da: A k - H u n, (veya E f t a l i t) devletini yıktı. Do ğ u’da: (P r o t o - M o ğ o l) K i t a n l a r ’ı idaresi altına aldı. K u z e y’de: (Kendi soyundan) K ı r g ı z l a r ’ı idaresi altına aldı. Ç i n dışında, (Ortaasya’daki) bütün ülkeleri, gücü ile kendi idaresine aldı.

Doğ u'da: Çin. **Sarı Deniz**'nin batısından; **Batı'da:** **Kara Deniz**'e kadar uzanan, 1000 mli genişliğindeki bölge, onun idaresine girdi. **Kuzey - Güney** arasında ise, **Gobl Çölü**'nün güneyinden, **Baykalt** gölüne kadar uzanan, beş veya altıbin mülük bir uzunluk vardı. Buradaki bütün kavimler, onun idaresine girdi.

SAÇ BİÇİMİ : "Göktürkler, saçlarını uzatır, yanlara doğru sarkıtırlar". (Başka bir yorumla: 'Saçları bağlama', Türkler'de görülüyor). - **K A F T A N L A R I :** "Uzun kaftanlardır. Sol yana iliklenirler". (Çin giyimleri, sağ yana iliklenir). - **E V L E R İ VE GÜNLÜK HAYAT:** "Keçeden yapılmış çadır ve otağlarda otururlar. Hayvanlarını otlatmak için, otlar ile suları, izleyerek gezinirler".

- **A H L A K VE İNANIŞLAR:** "Yaşlılara önem vermezler. Gençlere, değer verirler": (Bu eski bir Çin inancıdır. **Hun** veziri, bunun cevabını vermişti. Aileler, varlıklarını, askere giden gençlere veriyorlardı). - **A H L A K VE D İ S İ P L İ N :** "Topluluklarına uygunluk gösterirler ve vazife duyguları, güçlüdür. Bunların hepsi bize, eski **Hunlar**'ı batırlatmaktadır".

"TAHTA ÇIKMA" TÖRENİ : "Yeni bir kağan seçmek istedikleri zaman, devletin ileri gelenleri ile kağanın yakınları toplanırlar. Bir keçe üzerine oturturlar. Kağanı, keçe üzerinde, 9 kez, 'gün batısına doğru', çevirirler. Her çevirilişte, baskın hepsi eğilerek onu selâmlardı."

"Göğ e çıkma töreni" gibi, bir inanıştır. Çünkü **Türkler**'e göre, "gök, 9 katlı" idi. Böylece kağan, Tanrı'ya yaklaşmış "Tanrı'nın inâyet ve desteğini" elde ediyordu. Ayrıca Tanrı'ya karşı "hizmet andı" nda bulunuyordu. Çin tarihi, bundan sonra mitolojik çağlardan gelen bir inanış da aktarıyordu.

"HALKA KARŞI, HİZMET ANDI": Burada, kendisini gösteriyordu.. Halk kağanın boğazını sıkıp, yemin ettiriyordu. Bū-

yük Türk kağanlar için, böyle bir şey düşünülemez. Ancak bu inanış da, o çağ için, d e m o k r a t i k bir anlayışı, gözlerimizin önüne seriyor:

“Kağan, 9 kez keçe üzerinde çevrilip ve eğilerek selamlandıktan sonra, bir ata bindirilip, koşturuluyordu. Bundan sonra ipek bir kumaş boğazına bağlanıyor ve boğazı sıkılıyordu. Neredeyse boğuluncaya kadar sıkıyorlardı. Ondan sonra gevşetip, kağana hemen şöyle soruyorlardı:

“- Bize kaç yıl k a ğ a n l ı k yapacaksın? Ancak (baygın) durumdaki kağan, kağanlık süresi hakkında kesin bir şey söyleyemiyordu. Mırlıtlarından, onun ne kadar (ve nasıl) h ı z m e t edebileceğini çıkarıyorlardı”. Bu, bir efsanedir: (CS, 50).

KAĞAN VE AİLESİ : “Göktürkler’in (kağan) soyu A ş l ı n a, eski H u n l a r’ın kuzeydeki kesimlerinden biriydi. A l t a y dağlarının güney eteklerinde yaşıyorlardı. Oılar, gıltikçe çoğalıp, güçlendiler. B u m ı n çağında güçlendiler. B u m ı n, ‘k a ğ a n’ unvanını aldı. Karısına da, H a t u n adını verdi. Bu H u n l a r’ın, (İmparatorluk) unvanları gibidir. Göktürk devleti, üç yanından, denizlerle sınırlanıyordu.

BÜYÜK MEMURLARI : “Büyük kavim birliklerini idare edenlere, Ş a d deniyordu.(Şad, komutanlık yeridir). En büyük memurları ise, ‘Y a b g a n, K ü l - Ç a r, A p a, İ l t e b e r, T n d u n, E r k l n..’ unvanlarını taşırlar. Devlet bürokrasisi, ‘28 bölüme’ ayrılır”. (Belki de O ğ u z l a r gibi, 24 bölüm idi)..

KAĞAN MUHAFIZLARI : “(Kağan ve kağanlık otağını) koruyan birliktlere, b ö r i, yani K u r t d e r t e r d i”.

KAĞANLIK OTAĞI : “Kağan, otağını, Ötüken dağında kurmuştu. Otağın girişinde bir bayrak vardır. Bayrağın başında da, altın bir ‘kurt başı’ bulunur. Kağan yüzünü, ‘gün doğu-

sunu çevirip', oturur.'':(TS, 215A). - (Bayraklarının başına) "altından yapılmış bir kurt başı koymalarının sebebi, 'atalarının kurttan türediğini', unutmadıklarını göstermek içindir':(SS. 84).

SİLAHLARI : "Onların başlıca silahları, 'Boynuzla süslenmiş yay, ok, vızlayan ok, zırhlı ceketler, uzun atlı mızrağı, ve kılıçlarıdır'. Onlar, ok atarak ve ata binerek gezinirler'':(SS).

AT VE SÜRÜ SAYIMI : "Onlar atlarını toplayıp (sayarlar) veya elde ettikleri sığırları hesaplayıp, bir ağaç üzerine, kerükle işaret ederler.Ucu madenden olan oklarıyla, damgalarlar ve bu ağaçla birlikte oku, belge olarak saklarlar''. (Disiplin ve düzeni 'd ö ğ ü n l e m e', Türk töresinin önemli bir bölümüdür).

SUÇLAR VE CEZALAR : "Onların ceza hukukları, şöyledir: İsyan edip (devlete ve orduya karşı başkaldıranlar), adam öldürenler, evli kadına tecavüz edenler, at koşması çalanlar, ölümle cezalandırılırlar: (CS).

"Yabancı bir kızı kaçıranlar, para cezası ve diyetle cezalandırılırlar. Kızla evlendirilirler. Diyet : Kavga sırasında bir kimse diğerini yaralarsa, yaraya göre 'para cezası' vermeye zorlanır, (Bir kimse), diğerinin 'gözünü kör etmiş' ise, o adamın kızı, yaralanana, karşılık olarak verilir. Kızı yoksa, karısını veya 'para cezası' verme zorundadır.

"Karşısındakinin bir yerini kırarsa, ceza olarak atını verir: (PS). Her kim ki at veya madenden yapılmış (silah gibi?) şeyler çalarsa, bunları çalanların cezaları, on misli yükseltilir.

"Fahişeler ve ırza geçenler, işdiş edillirler. Sonra da kalçasından ikiye ayrılırlar'': (CS).

"İsyan etme, adam öldürme, evli kadına

sataşma, fuhuş ve ırza geçme" ölüm ile cezalandırılıyordu. Hırsızlık, diğerlerine göre, on kez daha çok cezalandırılıyordu.Ölü töreni ile ilgili kaynakları, kendi bölümünde sunacağız.

KURBANLAR : "Yılın 5. ayında, (yani mayıs ayında, baharda); göğ e, atlar ile koyunlar kurban ederler. **YURT LUK :** "Gerçi G ö k t ü r k l e r, sürekli yer değiştiren, komar göçerlerdir. Ancak her oymağın, belirli bir yeri vardır".

KAĞANLIK OTAĞI : "G ö k t ü r k k a ğ a n ı, sürekli olarak, Ö t ü ğ e n dağında oturur. 'Otağın (kapısı), d o ğ u y a', dönüktür. Böylece güneş doğduğu zaman, gündoğusunu saygılamış olurlar.Kağan, her yıl, devletin ileri gelenleri ile gidip, 'a t a l a r ı n ı n m a ğ a r a s ı n ı', (kurt'un girdiği mağarayı), ziyaret eder. Mayıs ayının ikinci yarısında, (baharda) toplanırlar. T e m i r ırmağı kıyısında, "G ö k T a n r ı" ya kurban verirler".

KUTLU DAĞ : "Ö t ü ğ e n dağının, 500 mil kadar uzağında, göge doğru yüksek bir dağ yükselir. Bu dağın üzerinde, her türlü ağaç ve ot bulunur. Bu dağa, "Y e r T a n r ı s ı" adı verilir". (CS).

OYUNLARI : "E r k e k l e r i, çok büyük bir zevkle aşık oynarlar. K a d ı n l a r ise, ayak topu oynarlar. İ ç k i l e r i, mayalanmış kısırak sütüdür. Kırmızı içip, sarhoş olurlar. Ş a r k ı söylerler ve k a r ş ı l ı k l ı olarak bağırırlar. Daha öncekilerin şarkıları, 'k u r t u l u m a s ı' na benzerdi". **DİNLERİ :** "T a n r ı ve ruhları saygırlar. E r k e k ve k a d ı n şamanları vardır.

ŞEHİTLİK : "S a v a ş t a ölenlere büyük bir saygı gösterirler. H a s t a l ı k l a ölmek ise, çok ayıptır. Onların gelenekleri, a ş a ğ ı y u k a r ı H u n l a r ile aynıdır".

II

GÖKTÜRKLER, HUN SOYUNDAN GELİYOR

(İkinci Göktürk devlet destanı)

“Türklerin soyu” ile ilgili bölümümüzde, buna benzer diğer bir Göktürk söylentisini sunmuştuk. Şimdi Çin kaynaklarından, ona paralel diğer bir Çin vesikasını sunuyoruz. Bu söylentilerin içinde, tarih ve gerçek payları da vardır:

G Ö K T Ü R K L E R VE H U N SOYLARI:
 “Göktürkler, (Çin’deki) P’ing-liang (çevrelerinde bulunan) çeşitli Hun (topluluklarının) soyları’ndan geliyorlardı.

“Çi n’de, sonraki Wei (Sülâlesi’nin imparatorlarından) T’ai-wu (M. s. 424-453), Hunların Chü-ch’ü (okunuşu: Cü-çü) ailesini yok etti. Onlardan Aşina adlı bir soy, 500 çadırılık aile ile, Ju-ju (Avar?)lar’ın idaresi altına kaçtılar. Altay dağlarında oturarak, ‘demir işlemeğe’ başladılar”.

Burada adı geçen Hunlar, Çin’de önemli siyasî birlikler kurmuşlardı. Yine bu belgede adı geçen, Hun soylu ailelerden Cüçü, Doğu Türkistan’ın doğu kesimlerinde, bir devlet kurmuşlardı.

“TÜRK” ADININ, MIĞFER VEYA TULGA SÖZÜNDEN GELMESİ: “Altay’ın doruklarından birisi, miğfere benziyordu. Türkler’in dilinde, miğfer veya tulgaya, “Türk”derlerdi. Bundan dolayı da (Göktürkler), bu adla anılmışlardır”.

Bu yorumu aydınlatmak, çok zordur. Göktürk devletini kuran bu Türk toplulukları, Batı Türkistan ve İran kültür çevrelerine, çok yakın idiler. Bu bakımdan “Terk” ile “Türk” arasında, bir benzetme olabilir. “Terk”, Batı kültür çevrelerinde, miğfer için söylenen bir sözdü.

“TÜRKLER’İN YENİLİP, YOK EDİLMELERİ: Yeni bir kaynaktan alıntılar. Aynı Çin kaynağı değişiyor: “Bazıları

da derler ki, (veya başka bir söylentiye göre), **G ö k t ü r k l e r'ln a t a l a r ı**, **B a t ı D e n i z i'nin**, (veya **A r a l gölü?**) yakınlarında yaşıyorlardı. **L i n** adlı bir devlet tarafından, onların kadın ve erkekleri,(çocukları ile birlikte), büyük ve küçük ayırd edilmeksizin yok edildiler”.

DİŞİ BİR “K U R T ” U N, SAĞ KALAN BİR ÇOCU-ĞU BESLEMESİ: “(Düşman askerleri), yalnızca bir çocuğa acıdılar ve onu öldürmeğe kıyamadılar. Kolları ile bacaklarını keserek, “**B ü y ü k B a t a k l ı k**” ın ortasındaki otlar (ve kamışların) arasına attılar. .

“(İlahî?) bir dişi kurt ortaya çıktı. Çocuğa her gün et ve yiyecek getiriyordu. Çocuk bu yiyecekleri yiyor ve böylece ölmüyordu”.

“**B ü y ü k B a t a k l ı k**” motifi, diğer Türk efsanelerinde de görülüyor. Bu anlayış ve inanış, “**Türk Mitolojisi, I**” adlı kitabımızda, çok geniş olarak, benzer vesikalar ile yorumlanmıştır. Ayrıca “dişi kurt”, “**İ n s a n - ç o c u k**” a, süt vermiyor, Bu efsane, Hun çağına ait kaynaklardada görülüyor.

DİŞİ KURT, ÇOCUKTAN GEBE KALİYOR: “Çocuk, kurt ile birleşti ve kurt gebe kaldı. (Düşman) Lin devleti bunu duydu. Çocuk ile kurdu öldürmek için, yeniden emir verip, asker gönderdi. (Askerler), **k u r t'un** yanına gelip, öldürmek istediler. “**Kurdun, Tanrılar ile bağı vardı**”. Kurt bu tehlikeyi duydu ve hemen kaçtı. (**B a t ı**) **D e n i z i'nin** doğusunda bulunan, bir dağa gitti”. Bu efsane,Hun çağında biraz değişik olarak görülüyordu.

TANRI DAĞLARINDAKİ BİR M A Ğ A R A Y A KAÇIŞ: “Bu dağ, **T u r f a n'ın** kuzey-batısı'nda bulunuyordu. Onun altında, derin bir **m a ğ a r a** vardı. Kurt mağaranın içinde girdi. Mağaranın ortasında büyük bir ova bulunuyordu. Ot ve yeşilliklerle kaplı idi. Ovanın çevresi, 200 milden fazla idi.

“Kurt orada, “10 erkek çocuk” doğurdu. Bunlardan bi-

rinin soyadı A ş i n a idi". : (Sui-Shu, 84; Pei-ühih, 99)

"Kurdun mağaraya, eşi olan çocuk ile gittiği", konusu kaynaklarda karanlık kalmaktadır.

"Ovalı mağara", Anadolu'daki "Geyik bıkâyeleri" içinde de görülüyor. Birinci destan, "Türk soyu" ile ilgili bölümümüzde verilmiştir.

"K Ö K T Ü R K" "SEMAVÎ TÜRK": "Yukarıda Gök Tanrı, aşağıda yağız yer yaratıldığında (kılınduk-da); ikisi arasında, kişi oğlu yaratılmış (kılınmış)! Kişi oğlu'nun üzerine, atalarım B u m ın K a ğ a n ve İ s t e m i K a ğ a n, (hakan olarak tahta) oturmuş!

Oturup, T ü r k m i l l e t i'nin devletini (ilini) ve töresini, tutu vermişler (tuta birmiş)!..." Bundan sonra,devletin nasıl genişlediği ve sınırların nerelere kadar ulaştığı anlatılıyor:

"Doğuda, K a d ı r ğ a n O r m a n ı'na kadar; batıda, D e m i r K a p ı'ya kadar, (Türk milletini), kondurmuş, iskân etmişler (kondırmış)! İki (yer) arasında, bağımsız (? İdi oksız) G ö k T ü r k l e r, (K ö k T ü r k), böyle otururlar imiş!..." : (IDI-3).

G ö k - T ü r k deyimi, kavim adı olarak, G ö k t ü r k yazıtları'nda, yalnızca burada geçmektedir. Yaratılış anlatılırken de, T ü r k kavminin, "Allahın inâyet ve yardımı"na eriştikleri, gösterilmektedir. Gök, Tanrı'nın ve göğün rengi ve sembolüdür. Konuyu uzatmadan, G ö k K u r t (gök böri), yani İ l â h i k u r t, örneğini vermekle yetinelim. "İ l â h i g ö k'ün rengine bürünme" ile ilgili örnekler için, "Türk Mitolojisi" adlı eserimize bakılmalıdır.

"G ö k M o ğ o l", "Köke Mongol", deyimi de, Ç i n g i z H a n'ın kendi öz boyunu ve devletinin en yüce çağını anlatan bir düşünce ve deyiştir. Ç i n g i z H a n'ın devlet defterine, "Gök defter", (Köke debter), deniyordu. Diğer kaynaklar, "Türk adı" adlı bölümümüzde verilmiştir.

5. BÖLÜM

UYGURLAR

Giriş

G ö k t ü r k devleti, **T ü r k ç e** konuşan ve kendilerini birbirine yakın hisseden bütün Ortaasya kavimlerini bir bayrak altında toplamış ve onlara, büyük zaferlerin sarhoşluğu ile, felâketlerin acılarını, hep beraberce tatma alışkanlığını vermişti.

Başka devletlerde ve Avrupa tarihinde olduğu gibi, “**b a ğ ı m s ı z y a ş a m a** ve üstün olma”, yalnızca idare edenlere bir saltanat sürme fırsatını vermiyor; “**halkın da k o n m a** ve **i y i y a ş a m a s ı** için”, bir imkân veriyordu.

Başlangıçta yalnızca akın ve savaşlar için kurulmuş gibi görünen **G ö k t ü r k K a ğ a n l ı ğ ı**, artık VIII. yüzyılda, medenî ve bir kültür devleti olmak yoluna giriyordu. Ayrıca, “*devlet idare etmenin kaideleri ve prensipleri de kesinleşiyordu*”. Bu kaideler, yalnızca soyluların ve okumuşların değil; halkın da aklına ve benliğine, vazgeçilemez, dışına çıkılamaz, töreler halinde sindiriliyordu. Göktürk yazıtlarının bitip tükenmeyen öğütleri, “*devlet idare etme sanatının*”, taşa vurulmuş örnekleri idiler.

Uygur devleti, Göktürkler'in devamı:

Göktürkler'in kurup, geliştirdiği bu *yüksek devlet anlayışı ve felsefesi*, elbette Ortaasya Türk kavimlerinin benliklerinden, kolaylıkla silinip gitmeyecekti. Bundan sonra kurulacak devletlerde, daha yeni ve daha ileri gelişmeler olacaktı. *Devlet kurma ve devlet idare etme tecrübesi*, yer yer kendini yeniden gösterecekti. İşte bütün bu bakımdan, *744 de kurulan Uygur devleti, Göktürkler'in bir devamı gibi görülmektedir.*

Uygurlar, 300 sene süre ile, *Göktürkler'e bağlı kalmışlar* ve onların inançları ile töreleri içinde yoğrulmuşlardı. Bir imparatorluk nasıl kurulur ve nasıl idare edilir, bu ince san'atı, onlardan öğrenmişlerdi. Dilleri, inançları veadetleri, Türklerinki ile aynı idi. Sosyal kuruluşlar, aile ve kabile teşkilâtı bakımından da, aralarında büyük ayrılık yok idi. Ama Ortaasya çok genişti. Uygur adı verilen kavimlerin sayıları çoktu. Yayıldıkları bölgeler ise, Baykal gölünden Çin sınırına kadar uzanıyordu.

Göktürkler, kendi *Türklüklerini*; Uygurlar da, *Uygurluklarını* biliyorlardı. Aralarında bir aile ve kan davası vardı. Fakat her ikisinin de amacı, bütün *Türk âlemini bir bayrak altında toplamaktı.* Bunun için de II. Uygur Hükümdarı Bayan Çur Kağan, Türkçe ve *Göktürk alfabesi ile yazılmış yazıtında*, tıpkı Göktürklerin büyük Kağanı Bilge Kağan gibi konuşuyor ve onun devletinin sınırlarını kurar gibi, çaba sarfettiğini anlatıyordu.

Uygurlar'ın anayurdu soğuk ve verimsiz:

İklim ve hava durumunun, Uygur tarih ve medeniyetine tesirleri: Orhun, Selenga ve Tola nehri vadileri: Baykal gölünün güneyindeki Orhun, Selenga ve Tola nehirlerinin bulunduğu bölge, *Uygurlar'ın ana yurdu* idi. Bugünkü Moğolistan Cumhuriyeti'nin yerinde bulunan bu ülke, iklim bakımından mutedil iklimlere sahip olan memleketlerin kuzeylerinde kalıyor ve *Sibirya'nın*

da güney kısmını teşkil ediyordu. Çok sık olan ırmaklar, dik vadilerden akıyorlardı. Düzlükler ise, az süren sıcak mevsimlerin kısalığı sebebiyle, ziraata müsait değil idi. Bu sebeple eski Çin kaynakları burasını, bataklık ve soğuk bir ülke olarak tasvir ediyorlardı. Bununla beraber yaylalar, koyun ve sığır sürülerinin yetiştirilmesine müsaitti. Fakat sık sık gelen soğuklar, hayvan neslinin kökünü kesiyorlardı. Bu felâketlerden, gerek Hunlar çağında ve gerekse daha sonraki çağlarda, Çin kaynaklarında sık sık söz açılıyordu.

Göktürkler'in yaşadığı güney-batı Altay bölgesi gibi, *at beslemeye de müsait değildi*. Bu bölgede yaşayan insanlar, tarihçi Reşideddin'in dediği gibi, *ırmak vadileri boyunca yuştlarını kuruyorlar* ve bu suretle her vadi içinde, tarih boyunca yavaş yavaş bir boy veya oba haline geliyorlardı. Bu bölgenin en büyük ve suyu en bol olan ırmağı şüphesiz ki, Selenga idi. Güneyden gelen Orhun nehri, Selenga'ya katılıyordu. Orhun nehrine doğudan dökülen Tola nehri ise, ay şeklinde bir kıvrımla, Türk ve Moğol halklarını birbirinden ayırıyordu. Orhun nehrinin güneyden çıktığı yerden itibaren, Çin sınırlarına doğru, büyük bir çöl, yani Gobi çölü uzanıyordu. Altay dağlarının doğu ucunu teşkil eden Orhun nehrinin kaynak kısımları, hayat şartları için daha müsait bir iklime sahipti. İşte Uygurlar'ın anayurdu, böyle soğuk ve bataklık bir ülke idi.

Ticaret ve ziraat şehirlerine doğru göçmeleri:

840'dan sonra Uygurlar, Beşbalıg ve Turfan bölgesine göçtüler. Bu bölge, Tanrı dağlarının doğu uçlarının, kuzey ve güney etekleri idi. Tanrı dağlarının kuzey eteklerinde, Beşbalıg şehri ve güneyinde de Turfan Ovası bulunuyordu. *Tanrı dağları, at, koyun ve sığır sürüleri için, fevkalâde bir otlak idi*. Tanrı dağlarının kuzey ve güney eteklerinden inen suların kavuştuğu ovalar ise, *ziraat yapmağa müsait*

bir arazi meydana getiriyorlardı. Fakat bu ziraat sahaları da, kuzeyde Ç u n g a r y a ve güneyde meşhur T a k l a m a k a n çölleri ile kesiliyordu. Bu bölge de, çöl arasında, böylece sıkışıp kalmış oluyordu.. Tabii olarak çöllerin iklim şartları da, bu bölgenin ova kısımlarını, bilhassa yaz aylarında tesiri altında bırakıyordu.

S u l a m a k a n a l l a r ı ve y e r a l t ı s u l a r ı ile, Uygurlar sulama faaliyetlerine devam ediyorlar ve tabiat şartlarını yenmeye çalışıyorlardı. *Büyük t i c a r e t y o l l a r ı n ı n*, T u r f a n'dan geçmesi, onlara para kazanmak için başka bir imkân da sağlıyordu. Çin'den Yakın doğuya giden ve daima büyük çölleri aşmak zorunluluğunda, olan *kervanlar*, yiyeceklerini bol miktarda, yine Uygurlar'dan tedarik ediyorlardı.

Gelen ve giden tüccarlarla konuşma, alış veriş etme, onların dünya hakkındaki bilgi ve görgülerine de yeni bir yön veriyordu. *Zengin ovalarda z i r a a t y a p a n Uygurların, Tanrı dağlarının uçsuz ve bucaksız yaylaları ise, bir h a y v a n y a t a ğ ı halinde idi.*

1. UYGURLAR VE DOĞU TÜRKLUĞU

Doğu Türk kültürünün kökü, Uygurlar:

Yukarıda da söylediğimiz gibi, başlangıçta Göktürk devletini kuran ve geliştiren Türkler, B a t ı T ü r k l e r i idiler. Biz, *A n a d o l u T ü r k l e r i*, Göktürkler'in batı koluna bağlı bulunuyoruz. Uygurlar ise, D o ğ u T ü r k l e r i idiler. Bugünkü Ortaasya Türklerinin çoğunluğu da, -dil ve inanç bakımından-, Uygurlar'dan geliyorlardı.

K a r a h a n l ı devleti ile Ç a ğ a t a y E d e b i y a t ı'nın kökleri, Uygurlar'a dayanıyordu. Doğu Türkçesi'ni böyle yüksek bir seviyeye getirme şerefi, hiç şüphe yok ki, Uygurlar'a aitti.

Uygurlar'ın ataları, Hunlar:

U y g u r l a r, tarihten önceki çağlardan M.S. 840'a ka-

dar, Baykal gölünün güneylerinde, Çin sınırlarına kadar yayılıyorlardı. Doğularında, *M o ğ o l â l e m i*, batılarında ise, Sir-Tarduş, Karluk, Şatolar gibi, *güçlü Türk boyları* vardı. Uygurlar da Göktürkler gibi, kendilerinin *H u n l a r'dan geldiklerine inanıyor* ve Büyük H u n İmparatoru M e t e'nin bir gün olsun, gücüne erişme inancını taşıyorlardı. Güçleri az olduğu zamanlarda da, sakin bir hayat sürerlerdi. VI. yüzyıla ait Çin kaynakları, Uygurlar'ın hayatını şöyle anlatıyorlardı:

Eski yaşayışları:

“Uygurlar sayı bakımından çok değillerdi. Fakat disiplinleri ile cezaları, çok şiddetli ve kendileri de çok cesur idiler. Y ü k s e k t e k e r l e k l i arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. Başlangıçta, bütün Uygur boylarını, kendi iradesi altına toplayan, müşterek bir reisleri yoktu. Konar göçer oldukları için de, şürelî olarak, bir yerde oturmuyorlardı. Ata binmede ve ok atmadaki maharetleri, fevkalâde idi. Hayatlarını çoğu zaman, akın yapmakla devam ettirirlerdi. Çünkü toprakları çok verimsizdi.

Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin kıyılarındaki oturan bu oymakların, a t l a r ı çok azdı. Fakat k o y u n ve s ı ğ ı r l a r ı pek çoktu. G ö k t ü r k devleti kurulunca bu oymaklar, G ö k t ü r k hâkimiyetini tanıdılar. Kuzeydeki, yani Baykal gölünün güneyindeki bözkırları, onların idarelerine verdiler. VI. yüzyılın sonunda, Göktürkler'i büyük bir mağlûbiyete uğratan Çinliler, Uygurlar'ın birliklerini de dağıttılar”.

Uygurlar'ın sosyal dinamizmi:

Görülüyor ki U y g u r l a r, Göktürkler'in güçlü oldukları çağlarda, pek iddialı görünmüyorlardı. Göktürkler'de ekonominin temelini a t s ü r ü l e r i ve “a t y e t i ş t i r m e” teşkil ederdi. Uygurlar'da ise, malın kökü, “k o y u n ve s ı ğ ı r” dı. Tekerlekleri büyük olarak yapılan a r a b a l a r ise, küçük aileler ile geniş halk kitlelerinin hareket kabiliyetlerini fazlalaştırı-

yordu. Durmadan hareket halinde olma, Uygurlar'a sonsuz bir iç-timaî dinamizm ve enerji sağlıyordu. Bunun için de, Uygurlar, diğer Türkler'den önce, *büyük kültürlerle temas haline gelmişler, bilgi, kültür, ticaret gibi, birçok yeni şeyler öğrenmişlerdi.*

2. KÜLTÜR VE TOPLUMUN GELİŞME ÇAĞLARI

Buda dininin, Uygur-Türk topluluklarına sızması:

Uygurlar'a yabancı kültürlerin sızması ve bir devlet halinde ilk defa toplanmaları: 630 senesinde, Göktürk devletinin Çinliler tarafından yıkılması üzerine, Uygurlar, büsbütün serbest kaldılar. Öyle anlaşıyor ki, *Uygurlar, Göktürkler'in zayıf çağlarında da az çok derlenip toparlanmışlar ve Çin ile Doğu Türkistan'daki yüksek medeniyet ve kültüre sahip şehirlerle, temas imkânı da bulabilmişlerdi.*

Buda dini, 572 senesinden sonra, yani 3. Göktürk Kağanı Tabo-Kağan zamanında, Türkler arasında yayılmak için, sonuçsuz bir teşebbüste de bulunmuştu. Soylu devlet erkânı arasında rağbet gören Budizm, halkın ve askerlerin tepkisi karşısında, Türkler arasından silinmişti. Çünkü Buda dini, "et yeme" ile "savaş yapmayı" yasak ediyordu. 840'dan sonra Buda dinini kabul eden Uygurlar, bu dinin yalnızca, kendi işlerine gelen ve adetlerine uygun taraflarını almışlardı. Bu sebeple yeryüzünde et yiyen, "Yaylacı Budistler", ilk ve son olarak Uygurlar olmuşlardı.

630'da Uygurlar'ın toparlanmaları:

Göktürk devleti zayıflayınca, Orhun ile Selenga nehirlerinde oturan ve Uygur adı taşıyan, Tongra, Bugu, Bayırku, v. s. gibi kabileler, bir başkanın buyruğu altında toplandılar. Reislerinin unvanı, Göktürkler'de ve daha sonra Karahanlılar çağında, küçük bir memuriyet olarak görülen, *İrkin* idi. Kendisinin şahsi unvanının da *Tigin* olması çok muhtemeldi. Bu *İrkin*'in Pu-sa adlı bir oğlu vardı. Bu ad, Buda'nın adından

başka birşey değildi. B u d a dininin ilk tesirlerini göstermesi bakımından bu Uygur başkanı, ayrı bir öneme sahiptir. *Pusa*, 630 senesinden sonra Göktürkler'in kuzey sınırlarına akınlar yapmaya başladı. Çok zayıf olan Göktürkler, bu yeni Uygur akınlarını durdurmak için bir ordu gönderdiler. Fakat *Pu-sa*, dağılmış G ö k t ü r k ordusunu mâğlûp etti ve ayrıca onları T a n r ı dağlarına kadar da kovaladı. Bu galibiyet Uygurlar'a, artık büyük bir itibar kazandırmıştı.

Bu başarıdan sonra, Pu-sa'nın unvanı Alp İlteber olur. İlteber, İrkin'den daha yüksek bir unvandır. Mânâsı da, eski Türkçe'de İl-Tapar, yani "İl'e, vatana hizmete eden" anlamına gelirdi. Çin kaynakları ondan şöyle söz açıyorlardı:

"Kendisi çok güzel s a v a ş p l a n l a r ı yapardı. Düşmanla karşılaştığı zaman ordusunu savaş düzeninde dizdirip ve askerleri ile subaylarının önüne geçer ve öylece taarruz ederdi. Az miktarda askerle kolaylıkla başarı kazanırdı. Askerî talimler yapar, ok atar ve askerleri ile beraber ava giderdi.

A n n e s i de halkın şikâyetlerini dinler ve davalarına bakardı. K a n u n ve n i z a m l a r ı (yani T ö r e y i) bozmak isteyenleri ise, hemen cezalandırırdı. Bu sebeple Uygur oymaklarındaki a s â y i ş ve d ü z e n yerinde idi. Uygurlar'ın refah devri, bu çağdır".

Devlette, aile ve kabile gelenekleri:

Yukarıdaki çok önemli Çince belge bize gösteriyor ki Uygurlar, bir yandan savaşı yasaklayan bir din olan B u d a dinini kabul etmiş gibi görünüyorlardı. Diğer yandan da a s k e r î p l a n l a m a'da, Ortaasya kavimleri içinde büyük bir ün kazanmışlardı. Göktürkler ile diğer büyük Türk devletlerinde, kağanın yerine a n n e s i veya h a t u n vekâlet edemezdi. Ç i n g i z H a n devletlerinde ise, H a t u n veya a n n e - s u l t a n l a r ı n, hükümdarın yerine nâiblik yaptıkları çok görülür. Çünkü Çingiz Han ve hanedanı, çok eski çağlardan gelen geri aile inanışlarını, dev-

let içinden tamamı ile atamamışlardı.

Türkler'de ise *hükûmdarın nâibi*, yalnızca amcası ve küçük kardeşi olurdu. Bu, çok daha ileri bir devlet anlayışı idi. Henüz daha büyük devlet hayatına girmemiş olan Uygurlar'da ise, devletin "işlerini" Kağanın a n n e s i idare ediyordu. Bu sistem daha çok Türkler'in, aile ve küçük kabile kuruluşlarından gelen bir düzen ve inanç idi. 744'de Uygur İmparatorluğu, eski Türk devletleri düzeninde kurulunca, devlet işlerine kadınların el uzatmaları artık görülmez olmuştu.

Ticaret alışkanlığının başlaması:

630 senesinde *Göktürk devleti yıkılınca*, bütün Ortaasya Çinliler'in ellerine geçmiş oldu. Çin idaresi, Uygurlar'a önem vermiş ve âdetâ *Göktürk* devletinin doğu kısımlarını, onların ellerine bırakmıştı. Kuvvetli Çin baskı ve kontrolü, Uygurlar'ı sık sık tedirgin etmiş ve Çin'e karşı isyan etmişlerdi. 646 ve 661 isyanları bunların en tesirlieleridir. Bütün memnuniyetsizliklerine rağmen Uygurlar, bu çağda Çin ile bol bol temas etme imkânını bulmuşlardı. Bir devleti idare etme tecrübesini de edinen Uygurlar, *Çin sınırlarında bol bol gezerek, ticaret hayatına girmek alışkanlığına* da, bu çağda başlamışlardı.

3. UYGUR KAĞANLIĞININ KURULUŞU

Boylar devletinden, büyük kağanlığa geçiş:

Göktürkler'in hâkimiyeti altında bulunan *Basmıl, Karluk* ve *Uygur* oymakları isyan ettiler ve son *Göktürk Kağanı Ozamış*'ı mağlûp edip, öldürdüler (742-743). Göktürk devleti böylece ortadan kalkınca da, *Basmıl* boylarının başkanlığında, yeni bir kağanlık kurulmuş oldu. Uygurlar, *Basmıl* Kağanlığı'nın sol (yani doğu): *Karluklar* ise, sağ (yani batı) *Yabgu*'luğunu teşkil ettiler. *Yabgu*'luk Türkler'de kağandan sonra gelen, büyük bir memuriyet idi. Bu zamana kadar, *İrkin* ve *İlteber* gibi küçük unvanlar taşıyan Uygur reisleri, bundan sonra *Yabgu*'luğa terfi etmiş oldular.

744 senesinde *Uygur Yabgu'su*, *Basmıl Kağanı*'nı mağlûp etti ve kendisini bizzat *Uygur Kağanı* olarak ilân etti. Hükümdarlık unvanı olarak da, *Kutlug Bilge Kül Kağan* unvanını aldı. Bu suretle artık, ilk "*Uygur Kağanlığı*" kurulmuş oluyordu.

Uygur devlet düzeni ve ekonomik gelişme:

Uygur devleti kurulurken devlet teşkilâtı, yukarıda adlarını sıraladığımız, "*oymakların soyluluk derecelerine*" uyulmak yolu ve töresi ile meydana gelmişti. Devletin bütün arazisi de, Uygurlar'ın bu 9 obası ile soylu *Karluk* ve *Basmıl* boyları arasında bölünmüş ve devlet bu suretle, *11 tımar* veya *yurtluğa* ayrılmıştı. *Basmıl* ve *Karluk* boyları, savaşlarda öncü olarak giderlerdi. Uygurlar'daki bu eski Türk "*Tımar*" veya "*Yurtluk*" sistemi, İslâm devletleri ile Osmanlılar'daki tımar düzeninden şu şekilde ayrılıyordu: *Uygurlar'da bir bölge, halkı ile birlikte, yurtluk olarak bir Türk boyuna veriliyordu. Osmanlılar'da ise Tımar, kişilere verilirdi.*

Yatırımla tebaâyı refaha kavuşturma:

Selçuk ve *Osmanlı* devletlerinde de, soylu ve yararlılık göstermiş boylara "*yurtluk*" verme düzeni vardı. *Uç-Beyleri* de bu düzenin en güzel örnekleri idiler. Uygurlar ayrıca, *şeh-zadeler* ile *soylu beylerin emrine* de geniş bölgeler veriyorlardı. Bu düzen Uygurlar' da, diğer Türk devletlerinde görülmeyen bambaşka, *ekonomik bir gelişme* de meydana getirmişti. Kültürlü ve bilgili *Uygur beyleri*, kendilerine verilen bölgenin özelliklerine de bakarak, yatırım yapmış ve üretim faaliyetlerine girmişlerdi.

Hayvan yetiştirmesini bilen beyler, kendi bölgelerinin otlak ve havasına göre, yeni baştan *at, sığır ve deve sürüleri* üretmiş ve yerli halka da bu sürülerin çobanlıklarını yaptırmışlardı. Eskiden sefalet ve açlık içinde yaşayan iptidai Moğollar, Uygur beylerine hizmet etme yolu ile *ferahlığa ve refaha* kavuşmuşlardı. 932'de

Kuzey Çin'de büyük bir imparatorluk kuran Kit an kabileleri, *Uygur beylerinin at çobanları* idiler. T a t a r l a r, Uygur soylularının, *sığır ve koyunlarını*; yine büyük C e l a y i r kabilesi ise, *Uygurlar'ın develerini güderlerdi*. Doğu ve güneyde, ziraat yapılan bölgelerde, *ziraatçı Uygur beyleri* de vardı. Nitekim, Uygur devletinin yıkılışından sonra Hitay İmparatorluğunu kuran kağanın "*Baş-Hatunu*", o bölgelerde kalmış, Uygur beylerinden birinin kızı idi.

Uygurlar'ın çobanları, beylerini korudu:

840 senesinde Uygur Kağanlığı, K ı r g ı z l a r tarafından yıkılınca, *Uygur soyluları*, bu eski ç o b a n ve kölelerine sığındılar. Bu çobanlarla ve köylülerin, kendi eski beylerini, Kırgız ve Çinliler'e karşı korumak için giriştikleri savaşlar ve göze aldıkları tehlikeler, gerçekten çok büyük olmuştu. Uygurlar, geri Asya halklarının yalnız beyleri değil; aynı zamanda *velinimetleri*, ekmek verenleri ve hem de hocaları olmuşlardı.

Büyük bir Uygur Kağanı:

Uygurlar'ın, Turfan gibi kültür ve ticaret şehirlerini ele geçirmeleri: G ö k t ü r k devletini kuran *Bumın Kağan*, birkaç ay yaşadıktan sonra ölmüştü. Uygur devletinin kurucusu *Kutlug Kül Kağan* da, devleti kurmuş ve az sonra, eski Türkler'in deyimi ile uçmuştu. Oğlu *Bayan-Çur*, babası henüz daha kağan iken, *yabgu-luk* mevkiinde bulunuyordu. *Yabgu*, devlet içinde kağandan sonra gelen, *başvekil* gibi tek ve büyük bir memuriyetti. Uygurlar'da genel olarak, "*lükümdarların büyük oğulları*", yani *veliahtlar*, *yabgu* olurlardı. Bayan sözü eski Türkçe'de, "zengin ve güçlü" bir kimse anlamına gelirdi. Çur ise, çok eski bir Türk unvanı idi.

Uygurlar'ın ikinci ve en büyük kağanı Bayan-Çur, kağanlık tahtına çıkınca, "*Tengride bolmuş, il itmiş Bilge Kağan*" unvanını aldı. Bu unvanın anlamı ise, "*Gökte doğmuş, il, yani devlet idare etmiş, bilge Kağan*" demektir. Türk kavminden kopup gelmiş,

savaşçı, ileriye gören bir kağandı. Unvanından da, Göktürkler'in hâkimiyet mefhumu ve devlet idare etme inançları ile, işbaşına geldiği anlaşılıyordu.

Uygurların, Batı Türkleri'ni toplamaları:

Batı'daki *Kara - Türgiş Devleti*, büyük kısmı ile yerleşik şehir hayatına geçmiş bir Türk devleti idi. *Bayan Çur kağan*, ilk olarak Türgişleri kendine baş eğdirip, sınırlarını *Sir - Derya* kıyılarına kadar uzattı. Göktürk devletinin yıkılması ile Tibetliler kuvvetlenmiş ve *Doğu Türkistan*'daki bazı *ticaret şehirlerini* de ele geçirmişlerdi.

Güneyden gelen *Tibet* tehlikesi, *Bayan-Çur kağanı* başlangıçta en çok düşündüren ve ilgilendiren bir konu olmuştu. Tibetliler'i *Doğu Türkistan*'dan kovmak ve bütün *ticaret yolları* ile *kültür şehirlerini* ele geçirmek, bu zinde ve güçlü kağan için zor bir iş olmadı.

Turfan'a doğru yönelme:

Ticaret hayatına atılmış olan Uygurlar, yavaş yavaş, Turfan, Beş-Balıg, Kuça, Karaşar gibi şehirlere yerleşme hazırlığına başladılar. Esasen *Çibi* gibi Uygur oymakları, Turfan ve Hami gibi kültür şehirlerinin etraflarında idiler. Beş-Balıg şehri ise *Basmıl* adlı Türkler'in yeri idi. *Basmıl* Türkler'i, Göktürkler'e karşı direnmiş ve *Bilge Kağan*'ın meşhur veziri *Tonyukuk* tarafından mağlûp edilmişlerdi. Buna rağmen bu Beş-Balıglı Türkler, 743'de Göktürk devletine son vermeyi başarmışlardı. Görülüyor ki Uygurlar'dan önce de, *Doğu Türkistan*'ın etrafında ve içinde, Türkler yaşıyorlardı. Fakat şuurulu olarak yerleşme ve iskân politikası, Uygurlar ve *Bayan-Çur Kağan* ile başlamıştı. Yerleşme hazırlıkları, *Kutlug-Bilge Kağan*'a kadar bazı güçlüklerle karşılaşmıştı.

Ticaret bilgisinin gelişmesi:

Uygurlar'ın çok gezdiklerini ve bir kısmının da gidip *Çin*'e yerleştiklerini görmüştük. *Çin*'de yaşayan bu Uygurlar, yerle-

şik Çinliler'den birçok şeyler öğrenmişlerdi. Bazıları zaman zaman meselâ Çin politikasını kendi memleketlerinde desteklemek için, O r h u n kıyılarına dönmüşlerdi. Bir kısmı ise Çinliler'in kovmalarına ve Uygur kağanının buyruğuna rağmen, kendi ülkelerine dönmek istememişlerdi. Ç i n'de *ticaret kolonileri* meydana getiren bu Uygurlar, kuzeyden gelen ve kuzeye giden malları alıp satıyorlardı. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, sonradan Turfan bölgesinde yeşerecek Uygurlar'ın, ticaret hayatı ile epey alışkanlıkları vardı.

4. DİN VE DÜŞÜNCE REFORMU

M a n i dininin Türkler arasında yayılışı:

Din ve düşünce reformu yapan BöğüKağan'ın dış politikası bozuk ve Türk töresine aykırı idi: 759 senesinde Bayan-Çur Kağan öldü. Uygurlar'daki verâset geleneklerine göre, yerine büyük oğlunun geçmesi gerekiyordu. Fakat Kağan'ın büyük oğlu, bilemediğimiz bir suçundan dolayı öldürüldü. Ve yerine küçük oğlu geçti. Küçük oğlunun birkaç tane adı ve unvanı vardı. En tanınmış adları "Böğü" ile "Tengri" idi.

Böğü, Uygur Türkçesi'nde "bilgin" ve "filozof" anlamına geldiği gibi, bugün sihirbazlara da böyle denir. Böğü, bugünkü "b ü y ü" sözümüzden başka bir şey değildi. Bu kağanın "Böğü", yani "Büyü" veya "Büyücü (?) " unvanını almasının sebebi, herhalde M a n i dinini, Uygurlar arasında yaymış olmasından ileri geliyordu. Kendisi, savaşçı bir kağan değil; daha çok, bir filozof ve bilge idi. Kağanlık ünvanı ise, "Tengride bolmuş, il tutmuş, alp, külüg Kağan", idi. Bu unvanın anlamı söz sırası ile, "Gökten kağanlığını almış devleti idare etmiş, kahraman, ünlü, bilgin Kağan", demektir.

Uygurlar tarafından yazılmış olan Karabalgasun yazıtına göre ise, bu kağanın unvanı "Tengri'de kut bulmuş" diye başlıyordu. Bu da: "hükümdar olma talih ve buyruğunu, gökte bulmuş", anlamına geliyordu.

Kuzey-Çin, Uygurlar'ın kontrolunda:

B ö g ü K a ğ a n'ın f a a l i y e t i, siyasî ve manevî olmak üzere, başlıca iki alanda olmuştu. Bu önemli Kağanın önce siyasî rolünü inceleme yolu ile işe başlayalım: *Böğü Kağan* tahta çıktığı zaman, Çin imparatorluğunun iç durumu fevkalâde karışık idi. Çin İmparatoruna karşı isyan eden general *An Lu-Şan* ölünce, âsi askerlerin başına subayları geçmişlerdi. Uygurlar daha önce olduğu gibi, şimdi de *Çin'deki bu karışıklıklardan istifade etmek istemiş* ve Çin İmparatorunun tarafından tutmuşlardı. Fakat Böğü Kağan iyi biliyordu ki, Çin imparatorunun artık gücü tükenmişti. *Çin'i zaptetmenin*, zamanı da çoktan gelmişti. Başlangıçta kağana bu fikri verenler, daha çok Çin âsileri olmuşlardı. Hatta 762 senesinde, *Uygur başkenti'ne* gelen Çin elçisine Böğü Kağan, "*Çin'de artık bir imparatorun kalmadığını*" söylemiş ve böyle bir elçinin gönderilmesine nasıl cesaret edildiğine de şaşarak, sert bir şekilde, gelen Çinliler'i azarlamıştı.

B ö g ü K a ğ a n'ın kayınpederi *Bugu Huai-en*, Çin topraklarında hüküm sürüyor ve Çin sarayı içinde de, büyük bir otoriteye sahip bulunuyordu. Uygur kağanlarının, *kızaldıkları Bugu oymağından olan bu Türk soylusu*", kağan üzerinde de büyük bir otoriteye sahipti. İşte bütün bu sebeplerden dolayı Böğü Kağan, büyük bir ordu alarak Çin akınına çıktı. Bir çok Çin şehirlerini zaptetti. Çin başkentine yaklaştı. Bu akına kağan, bizzat kendi *h a t u n u* ile beraber çıkmıştı.

Y a ğ m a c ı Böğü-Kağan

Eskiden beri, Ortaasya Türkler'inde yaşayan bir inanç vardı. Bu inanca göre: "*Çin, kendine göre büyük bir medeniyete ve uzun bir tarihe sahipti. Bu sebeple Çin zaptedilmezdi. Zaptedilse de böyle bir devlet Çin'de uzun zaman yaşayamazdı*". Bu inanışların tesiri altında olan, *ka ğ a n'ı n k a y ı n b a b a s ı*, *Uygur akınlarını durdurdu*. Fakat bu akın sırasında bütün Kuzey Çin, Uy-

gurların yağmasına uğramış, şehirler yıkılmıştı. Hatta en önemli tarafı, Çin mabedlerinin bile, yakılmış olması idi. Çin İmparatorunun egemenliği, bu suretle gerçek olarak Uygurların eline geçmiş gibiydi. Artık sıra, Çin'deki âsilerin ortadan kaldırılmasına gelmişti. Bu sebeple Çin'deki Uygur kuvvetleri, yeniden teşkilâtlandırıldı. Bu arada Böğü Kağan'ın kayınbabasının ise, "*Sol-Şad*", yani "*Doğu bölgeleri başkomutanı*" olduğunu görüyoruz. Yeni tayin edilen "*Sağ-Şad*", yani "*Batı başkomutanı*" ise, Çinli âsilerle mücadele etmek üzere vazifelendirilmişti. Az sonra âsilerin şefleri yakalanmış ve boyunları kesilmişti.

Uygurlar'ın her bakımdan Kuzey Çine hâkim oldukları 765 senesinde, *Türk töresini iyi bilen kağanın kayınbabası öldü*. Bunun üzerine, *Uygur ordusu içinde disiplin bozuldu* ve anarşi başgösterdi. Bundan sonra da Çinle Uygurlar arasında, ancak karşılıklı ve eşit şartlarla bir anlaşma gerçekleşebildi.

Böğü Kağan'ın öldürülmesi:

Eski töresini bırakıp, yağmacı halkın isteklerine boyun eğen Böğü Kağan, Uygur devlet adamları tarafından öldürülüyor: 9 Uygur boyları, Çin'e karşı akınlar yapıp, yağmada bulunmak istiyorlardı. Kişiliği biraz zayıf olan Böğü Kağan, boyların bu isteklerine uymuştu. Fakat Kağan'ın bu isteğine karşı vezir Tun-Baga Tarkan, hemen karşı çıkmıştı. Çin zaptedilemezdi. Çin'e yapılacak yağmalar ise, Uygur askerî kuvvetini zayıflatmaktan başka bir işe yaramayacaktı. Vezir, bu eski fikri şiddetle savunur. Münakaşa büyür, en sonunda vezir Tun-Baga Tarkan, Böğü Kağan'ı öldürür ve onun yerine kendisini kağan ilân eder. Bu olay, Uygurlar'ın içtimaî hayatlarında çok büyük tesirler meydana getirir. 9 Boyun, yani Dokuz Oğuzlar'ın fikri yenilir. Dokuz Oğuz'lar da, Uygur devleti içindeki üstünlüklerini böylece elden çıkarmış olurlar. Yeni Kağan, soylu Dokuz Oğuz boylarının ileri gelenlerini ve Böğü Kağan taraftarlarını, hemence ortadan kaldırır.

5. MANİ DİNİNİN UYGURLAR'IN HAYATINI DEĞİŞTİRMESİ

“M a n i d i n i”, İsa, Musa, eski İran ve Buda dinlerinin karışımı olan bir **“T ü c c a r d i n i”** idi:

Bögü Kağan Çin’de yaptığı harpler sırasında, *M a n i d i n i’nin rahipleri ile temas etmiş ve onları U y g u r ülkesine davet etmişti. Mani, S u r i y e’de yaşamış bir din adamıydı. Kurduğu mezhep, Ortadoğu’da ve bilhassa İ r a n’da çok yayılmıştı. Bu mezhebe B a t ı kitaplarında, “Maniheizm” ve bu dine inananlara ise, “Maniheist” adı verilmişti. Mani mezhebinin de diğer dinler gibi, kendine inananlar için koyduğu birçok kaideleri vardı. Uygurlar arasında yerine getirilen başlıca kaideler şunlardı:*

“Herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lâzımdır. Süt kat’iyyen içilmemelidir. Tereyağı yemek de yasaktır”. M a n i mezhebinin büyük rahipleri, yerlerinden birkaç sene kıyılamıyorlardı. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Uygurlar, Mani rahiplerine, Moçak adını verirdi. Maniheizm’in biri F a r s ç a ve altısı S ü r y a n i c e olmak üzere “y e d i k i t a b ı” vardı. Bilhassa “Nur” ile “Kutsal Işık”a, büyük bir önem verirdi.

Üç dille yazılmış Uygur yazıtına göre:

K a r a b a l g a s u n’daki *U y g u r yazıtına göre Bögü Kağan: “Kabartma veya boya ile yapılan şeytan resimlerini yırtınız ve kırınız”, demişti. Bu doğrudan doğruya Uygurlar’ın inandıkları eski Türk dinine karşı yapılmış bir hücumdu. Yine Bögü Kağan: “Bu memleket, sıcak kan içicilik gibi, barbar âdetlerini bırakarak, sebze ile beslenen bir ülke haline dönsün”. Demişti. Bu sözlerle de Uygurlar’ın e t y e m e âdetlerini, kınamıştı. Yalnızca Mani dininin g ö k hakkındaki inançları eski Türk dinine biraz olsun yaklaşıyordu. Bögü Kağan’a göre: “Gök, insanlara güç ve kuvvet verir. Ona bağlı olan insanlar da, Gök’ün buyruğunu takip ederlerdi”.*

Mani dininin Uygurlar'a giriş tarihi, 763 olarak kabûl edilmiştir.

Uygurların s a v a ş geleneğinin gerilemesi:

Mani dini, Uygurlar'ın savaşçılığını azaltmış; fakat ilim, san'at ve ticaret yönlerinde ise, büyük bir gelişme sağlamıştı: Yukarıda söylediğimiz gibi Uygurlar'ı "hareketsizliğe, et yememeye, insan öldürmeğe" zorlayan bu din, Arap ve İran kaynaklarının da yazdığı gibi, onları gevşetti, cesaret ve savaşçılıklarını da körletti. Bu dinin, "büyük koyun, sığır ve at sürülerine sahip olan Uygurlar'ı", ne derece et yemeden alıkoyabildiği şüphelidir. Mani dini, bir tüccar ve şehirli dini idi.

Mani dininin, savaşçı ruhları yumuşattığı da, doğrudur. Fakat Uygurlar'ın sonradan, ilim, edebiyat, ticaret ve diğer san'atlardaki başarıları da, ancak bu dine girme sayesinde mümkün olmuştu. Büyük Hun devleti ve Gök Türk büyük veziri Tonyukuk çağında da, Türkler'in arasına böyle yabancı dinler sokulmak istenmişti. Fakat savaşçı Türkler'in yaşantısına, bu inançlar uymamıştı. Uygurlar'da ise durum öyle değildi. *Onlar çok daha önceleri, bu gibi büyük dinler ile bağlar kurmuş ve ticaret hayatına atılmışlardı.* Böğü-Kağan'ın yaptığı, zaten kendi milletinde doğmuş olan istekleri yerine getirmekten başka birşey olmasa gerekti.

Mani dininin ilk tesirleri, Türk devlet unvanlarında:

Türkler'de en önemli ve kutlu şey, "Güneş" idi. Güneşin kendisi, doğuşu ve batışı, Türkler'in önemle üzerinde durdukları olaylardı. Türklerce "Gök", güneşten daha önemli idi. Eski Türk kağanları, gücünü gökten alır ve *göğün buyruğu* ile kağanlık tahtına oturlardı. Nihayet güneş de, göğün içinde dolaşp duran bir varlıktı.

Mani dininde ise en önemli olan şey, "Ay" idi. Daha önceleri, *"kut ve güçlerini gökten alan"* Uygur kağanları; Ma-

ni dinine girdikten sonra, bu defa da “A y” dan almağa başlamışlardı. Böğü-Kağan’ı öldüren vezir *Alp Kutlug Bilge Kağan* ölünce, yerine oğlu geçti ve “*Ay tengride kut bulmuş külüg Bilge Kağan*” ünvanını aldı. Bu yeni *kağanlık unvanı*, Türk kültür tarihi bakımından çok önemli idi. Unvanın başına, bir de “Ay” sözü eklenmişti. Bu zamana kadar ise, Göktürk ve Uygur hükümdarlarının unvanlarında, “Ay” sözüne rastlanmıyordu. Mani dininin ilk tesirleri, artık kendini Türk devlet unvanlarında da göstermeğe başlamış oluyordu. Karabalgasun’daki *Uygur yazıtı* da bu kağanın, Uygurlar’ın örf ve adetlerini değiştirdiğinden ve islâh ettiğinden söz açıyordu.

“Oğulluk”ların, kağan olmaları:

Uygur Kağanlarının savaşı “*Oğulluk*”ları, eski soylu Kağan neslinin yerlerine geçmeğe başlamışlardı: 795’de Uygur kağanı hiçbir halef bırakmadan ölünce, yerine veziri *Kutlug Bilge* geçti. Unvanı, “*Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan*” idi. Bu unvanının anlamı ise, söz sırası ile, “*Ay ve gökte kısmet bulmuş, savaşı, büyük, bilgin*”, idi. Bu kağan, Uygur oymaklarından birinden imiş. Yani Uygurlar’ın *kağan ailesi* olan soylu *Yaglakar* boyundan gelmiyordu. Kendisi de *Böğü Kağan*’ı öldürerek, kağan olan vezir *Tun-Baga Tarkan*’ın torunu idi. Fakat nedense *Kutlug Bilge*’nin kağan olan çocukları, unvanlarının sonunda, yine de hep eski “*K a ğ a n B o y u*” *Yaylakar*’ın adını taşıyorlardı. Türk töresine göre Kağan soyundan gelmeyen kimseler hükümdarlık tahtına oturamazlardı. Ayrıca herkes de bağlı olduğu boyun adı ile çağırılırdı. Bu durum, eski Türk devlet anlayışı ile mirâs hukukuna da yabancı (?) idi. Bu konuda imdadımıza yine Çin kaynakları yetişmektedir. Çin tarihleri bu olumsuz durumu, şöyle açıklamaktadırlar: “*Kutlug Bilge Kağan, eski Uygur kağanının bir oğulluğu idi. Bunun içindir ki, Kutlug Bilge’nin oğulları eski Kağan ailesi Yaglakar boyunun adını taşıyorlardı*”. Eski Türkler evlâtlıklarına “*Tutunç oğul*”, yani “*Tutulmuş oğul*” derlerdi. Evlâtlık alma, bir törene bağlı olur ve yazılı bir anlaşma ile yapılırdı. Bu

yolla “Oğulluk”lar, “Babalık”ın hem unvanını taşır ve hemde mirâsına konabilirdi. Uygur devletinde, *kabile geleneği* izleri vardır.

Kurultay ile kağan seçilme:

Uygur yazıtları, artık kağanların “*G ö r e v*” ve özelliklerinden söz açıyorlardı: Yazıtı göre Kutlug Bilge’nin kendisi, “çok güzel konuşan, çok cesaretli ve mahir bir insan”, idi. Orduların başına geçmiş ve parlak başarılar kazanmıştı. Yazıtı göre Kutlug Bilge’nin tahta çıkışı da özetle, şöyle olmuştu:

“795’de kağan öldüğü zaman kendisi bütün prenslerin en yaşlısı idi. Bunun için de, bütün Uygur valileri, nazırları ve ordu komutanları ile sınır valileri hep beraberce onu desteklemişler, tahta çıkması için çabada bulunmuşlar ve en sonunda onu, Kağan olarak tahta çıkarmışlardı.

Bu kağan, dünyaya geldiği günden beri, Uygurlar’a saadet vermiş. Küçüklüğünden, ta ölümüne kadar görülmemiş ve duyulmamış bir savaşçı olduğundan, Kağan olarak memleketi idare ederken, her alanda üstün bir başarı göstermiş. Otağında oturarak yaptığı planlarla, binlerce kilometre uzaklıktaki savaşçıları kazanmış.

• “Esirgeyici, koruyucu, kendi milletinin hakkını her zaman koruyan, yalnız Uygur ülkesi için değil; dünya düzeni için bile *k a n u n l a r* yapan bir Kağan imiş”. Yazıtın bu satırları, yalnızca boş bir öğünç değil, içinde birçok gerçekleri de saklayan önemli bir belgedir.

6. UYGURLAR, TİCARET VE ZİRAAT ŞEHİRLERİNDE

VIII. Yüzyılın sonunda, Uygurlar, Doğu Türkistan’ın medenî şehirlerine yerleşineğe başlamışlardı: 795 senesinin sonunda Uygurlar, Doğu Türkistan’daki *T u r f a n*, *K u ç a*, *K a r a ş a r* gibi şehirlerde idarelerini tamamlamışlardı. Uygur Kağanlarının gözlerini, bu şehirlerden çok Çin’e çevirmeleri üzerine, başlıca iki teh-

like belirmişti:

1) Bu çağda, az çok kuvvetlenmiş olan *Tibet* liler, zaman zaman Doğu Türkistan şehirlerini ele geçirmek için çaba gösteriyorlardı. Turfan ve diğer şehirlerdeki san'at eserlerinde görülen, *Tibet* kültürünün tesirleri, bu çağda meydana gelmişti. 2) *Böğü-Kağan*, *Tibet* lilerle savaşmış ve bu medenî şehirleri onların ellerinden kurtarmağı başarmışlardı. Az sonra ise, Uygurlar'ın doğudaki komşuları, *Şato Türkleri* isyan ettiler. *Bes-Balıg* bölgesinde yapılan savaşlarda Uygurlar yenildiler. Bu şehirler üzerindeki *Uygur kontrolü* da yeniden azalmış oldu. Uygurlar'ın bu şehirleri tam olarak ele geçirmeleri, ancak 795 ile 805 seneleri arasında mümkün olmuştu. Artık bundan sonra *Uygur Mani rahipleri* ile tüccarlarının, Tanrı dağlarının güneyine baştan başa kaplayan bu şehirlerde yerleşmelerine, bütün yollar açılmış bulunuyordu.

Ticaret yollarını kontrol altına almaları:

Uygurlar, kuzey-batıdaki "*Demir*" ve "*Çelik*" kervanlarının yollarında ele geçiriyorlardı: *Kutlug-Bilge Kağan*'ın kuzeyindeki *Kırgızlar*'a karşı yaptığı akınlar, bu kağanın adını ebedileştiren askerî bir hareket olmuştu. Türk dili ile konuşan *Kırgızlar*, *Kem* ve *Yenisey* ırmaklarının kıyılarında oturuyorlar ve *Uygur* yazıtlarına göre de, "*400.000 okçuya*", sahip bulunuyorlardı. *Kutlug Kağan*, *Kırgız Kağanı*'nı öldürüyor ve yazıtın dili ile, "*vadiler dolusu at ve sığırı*", ganimet olarak alıyordu. *Kırgızlar*'ın bu yenilgisi, *Ortaasya tarihi bakımından*, bir önem taşır. *Kırgızlar* bu mağlûbiyetin öcünü ancak, 840 senesinde alacaklardır. Bol demir cevherlerine sahip olan *Kırgızlar*, *İran*, *Arap* ve *Tibet* ülkelerine, *Karluk Türkleri*'nin oturdukları yerlerden, demir ve çelik gönderiyor ve buna karşılık olarak da türlü mallar alıyorlardı. Bu sebeple, kuzeye giden ticaret yolları, *Kırgızlar*'ın kontrol altında bulunuyordu. *Kırgızlar*'ı ve az sonra da *Karluklar*'ı mağlûp eden *Uygurlar*, kuzeydeki yolları da 840'a kadar ellerine geçirmiş olacaklardı.

Çin'deki Mani mabetleri üzerinde kontrol:

Çin'de kurulan Uygur Mani mabetleri, ticaret ve propaganda merkezi haline gelmişti: 805'de, "Tengride bolmuş, Alp Külüg, Bilge Kağan", yani "Gökte doğmuş, savaşçı ünlü ve becerikli, bilgin Kağan" tahta geçince, Doğu Türkistan'da Tibet tehlikesi kalmamış ve bütün şehirler de, Uygurlar'ın eline geçmişti. Onun en önemli icraatı, Mani dininin Uygurlar arasında yayılması için gösterdiği çaba olmuştu. Çin'de Mani mabetlerinin kurulması imtiyazı da, geliyor ve kağanla görüşmelerde bulunuyorlardı. Kağan, Uygur ülkesinin idaresine ait işleri onlardan soruyor ve onlara, Uygur başkentinde devamlı olarak oturma izni de veriyordu. Bu arada Uygur başkentinde, bir de Mani mabeti kurulmuştu. Çin'de Mani mabetlerinin kurulması imtiyazı da, bir anlaşma ile Uygurlar'ın eline geçmişti. Çin'de Mani mabetlerinin inşaatını ise, bizzat Uygur ustalar kontrol ediyorlardı.

807 senesinde artık, Çin'de kurulacak Mani mabetlerinin imtiyazı Uygurlar'ın eline geçmiş gibi idi. *Bu mabetlerde çalışan Uygurlar, yavaş yavaş Çin'e göçtüler ve orada yerleştiler.* Bu suretle, ta Çingiz Han çağına kadar devam eden ve Çingiz devletine yol gösteren *Uygur kolonilerinin* temeli de, 807 tarihinden itibaren atılmış oldu. *Çindeki Maniheist Uygurlar, kendi mabetleri hesabına büyük servet ve paralar toplamağa başladılar. Mani mabetleri o kadar para topladılar ki, 920'de Çin'de Maniheist Uygurlar'a karşı bir isyan bile çıkacaktı.* Görülüyor ki Uygur Mani rahiplerinin, yalnızca Ortaasya ve Türk tarihi bakımından değil; Çin tarihi yönünden de bir önemleri vardı.

Üç dilli, milletlerarası, Uygur yazıtları:

Uygurlar artık, Batı ve Doğu dilleri ile, milletlerarası yazıtlar da yazdırmağa başlamışlardı: 808 senesinde tahta çıkan Uygur Kağanı'nın yazdırdığı "üç dille yazılmış bir yazıt", Türk kültür tarihi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu yazıt, bugün Kara-Balgasun adı verilen harabelerde bulunduğu

için, “*Kara-Balgasun Yazıtı*” adı ile tanınmıştır. Uygurlar’ın en yakın komşuları Çin ve Çinliler idiler. Uygurlar, büyük Çin kıtasını ihmal edemezlerdi. Bunun için de, her türlü ekonomi ve kültür bağlarını Çinlilerle kurarak, geliştirmişlerdi. Uygurlar için *Batı Türkistan*’da, önemle üzerinde durulması gereken bir bölge idi. Eski Türkler *Batı Türkistan*’a “*Suğdak*” adını verirlerdi. Bu sırada Uygurlar’ın Orhun nehri kıyılarındaki başkentleri *Ordu-Balığ* şehrinde, *çoğu tüccar olan, pek çok Batı Türkistanlı Suğdak oturuyordu. Suğdaklar da, Mani dinine inanıyorlardı. Diğer Suğdak şehirleri de, kültür ve dil bakımından Batı Türkistan’a bağlı idiler. Fakat çoktan Ortaasyalılaşmış ve Türklerle yanyana kaynaşmışlardı.*

İşte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki, Kara-Balgasun yazıtı, *Türkçe, Çince ve Suğdak dillerinde yazılmıştı. Yazıt, Uygur tarihini güzel bir şekilde özetledikten sonra, Mani dininin Uygurlar’a ve dolayısıyla, dünyaya verdiği iyilikleri açıklar. Öyle anlaşıyor ki, Uygur bilginleri daha bu çağda, Çince ile Batı’daki diller ile türlü bilgileri öğrenmiş ve bunlar arasında bir birlik meydana getirmişlerdi.*

7. ORHUN'DAKİ UYGUR DEVLETİNİN YIKILIŞI

(840)

(Uygurlar’ın Turfan’a göçleri)

Altay dağlarının kuzeyinde güçlü bir devlet kurmuş olan ve Türkçe konuşan *Kırgızlar*, 840 senesinde Uygurlar’ı gerçek bir felâkete uğrattılar. 100.000 kişilik bir *Kırgız ordusu, Uygur başkenti Ordu-Balığ’ı* basmış ve Uygur Kağanını öldürmüştü. Tarihin büyük katliâmlarından biri olan bu baskında, Uygurlar’ın bir kısmı kılıçtan geçirilmişti. *Kırgızlar bu baskınla, Bayan-Çur ve Kutlug Bilge Kağan zamanında uğradıkları Uygur akınlarının öcünü almış oluyorlardı. Canlarını kurtaran Uygurlar, etrafa dağılmış ve korkunç bir panik içinde kaçmağa başlamışlardı. Çin kaynakları, “Uygurlar’ın, kaçtıkları yerlerde, dağlarda, vadilerde, nerede gizli*

bir yer bulurlarsa, orada'' saklandıklarını yazıyorlardı. Bu sözler bize, Uygurlar'ın uğradıkları felâketin büyüklüğü hakkında, açık bir fikir verebiliyordu. 840 baskınından sonra Uygurlar, şu yollar üzerinden göç ettiler:

Uygurlar'ın göç yolları:

1 - Kırgızlar'ın kılıcından kurtulan *15 Uygur boyu*, batıda *K a r l u k* Türkleri'ne sığınmışlardı.

2 - Diğer Uygur boyları *D o ğ u T ü r k i s t a n'a* göçmüş ve Tanrı dağlarının güneyindeki *T u r f a n* ve *K a r a ş a r* şehirlerinin içinde veya yakınlarında yerleşmişlerdi. Türk medeniyet tarihinde büyük bir yeri olan bu Uygurlar, sonradan *Dokuz-Oğuz* veya *Toguzguz* adı ile adlandırılmışlardır. *Uygurların en büyük kitleleri bu bölgeye gelmiş olmalıydılar.*

3 - Uygur boylarından bazıları ise, Çin'le Doğu Türkistan arasında bulunan ve *K a n s u* adını alan geniş ülkeye göç etmişlerdi. Bu Uygurlar Kan-Cöv adlı şehirde, yeni bir Uygur devleti kurdular. Bunlara "*Sarı Uygurlar*" adı verilmiştir.

4 - *13 boydan* meydana gelen dördüncü gurup ise, *Ç i n'in* güney sınırlarına indiler.

5 - Beşinci ve küçük bir grup da, Uygurlar'ın eski *köle* ve *çobanları* olan, doğudaki *M o ğ o l* kabilelerine sığınmışlardı.

6 - Bunlardan başka *K a d ı r g a n* dağlarının ötesinde yaşayan *K i t a n*, *Kay* gibi kabilelerin başlarında da eski *U y g u r* reisleri vardı. Kırgızlar'ın kılıcı ve gücü, buralara kadar erişememişti. Fakat Uygur devleti, yıkılınca, ne de olsa bu *Uygur beyleri*, eski güçlerini bulamamışlardı. Bununla beraber 932'de kurulan *H ı t a y devleti'nin kuruluş ve ilk düzeninde* bu Uygurlar, önemli bir rol oynamışlardı.

Çin'de, Uygurlar'a karşı tepki:

Uygur devletinin yıkılışı ile, Çin'de bir ticaret yeri gibi iş-

letilen, *Uygur mabetleri ile tüccarlarının işleri de bozuldu*: Uygurlar'ın askerî kudretleri sona erince, onun desteği ile Çin'de yayılma imkânı bulan *Ma n i dini* de, büyük bir darbe yemiş oldu. 843 senesinde *Ç i n* İmparatoru bir *f e r m a n* çıkararak, *Mani mabetlerinin vakfı olan bütün köyler ile evlerin, gümüşten yapılmış ve her türlü eşyaların tesbitini istedi. Ayrıca Çin başkentinin içinde ve dışında, yüksek mevkilere erişmiş olan Uygurlar'ın, "Kemer ve şapkalarının da" geri alınmasını emretti.* Çin'de yüksek memurlar, *kemerler* ve özel *şapkalar* taşırlardı. Uygurlar da onları taklit ederek, bu üniformaları kullanmağa başlamışlardı. Çin İmparatoru bu emri ile, Uygurlar'ın yabancı olduklarını ve bunun için de, artık Çin elbiselerini, taşıyamayacaklarını ilân etmek istemişti.

Ma n i mabetlerindeki resimler ve kitaplar da toplanarak yakılmıştı. Başkentte ve *Mani mabetlerinde* yaşayan Uygurlar hemen toplanmış ve uzak Çin şehirlerine, köylerine sürülmüştü. Uygurların bir kısmı da, Çin'den kaçmak zorunda kalmışlardı. 843 senesinde sadece başkentte, 72 *Ma n i mabedi'nin kapatılması*, Çin'de alınan tedbirlerin önemi hakkında bize açık bir fikir verebiliyordu. Mani dinine karşı Çin'de doğan bu patlamanın, başlıca iki sebebi vardı:

1) Bunlardan birincisi ve en önemlisi, bir asırdan beri devam edegelen *Uygur sömürgeciliğinin* ve *nüfuzunun*, sona erdirilmesi isteği idi. 2) İkincisi ise, *Ma n i dininin Bu d a* dinine karşı rakip bir din olmasıydı. Bu zamana kadar Uygur kağanlarından korkup susan *B u d i s t l e r*, bunu bir fırsat bilmişler ve hemen öçlerini almak istemişlerdi.

8. T U R F A N'DA UYGUR DEVLETİ

Turfan'da yeni bir Uygur devletinin kurulması:

Do ğ u T ü r k i s t a n'a gelmiş olan Uygurlar, başlangıçta yalnızca *T u r f a n* ve *Be ş - B a l ı ğ* bölgelerinde yerleşmişlerdi. Çin sınırında sayısız felâketlere uğrayan "*13 Uygur Boyu*" da, batıya geçmiş ve *T u r f a n Uygurları'na* karışarak, bu yeni

Uygur devletini kuvvetlendirmişlerdi. *Turfan*'a kaçan Uygurlar'ın başında, son Uygur Kağanı'nın kız kardeşinin oğlu olan, Menglik Tegin adlı, bir prens bulunuyordu. 839-840 yılında hüküm süren bu *Uygur Prensi Turfan ve Beş-Balıg*'da yerleşmiş ve gücünü yavaş yavaş etrafına tanıtmaya başlamıştı. Bu sırada *Doğu Türkistan*'da bazı şehirler, meselâ *Kuç* şehri, Çinliler'in elinde bulunuyordu. Bu komşuluk dolayısıyla Uygurlar, *Çinle dost geçinmiş* ve eski Uygur kağanlığının, an'anevî "*Uygur-Çin dostluğunu*" yeniden kurmuşlardı.

Uygur hakanı, "Menglik Tegin":

848 yılında kendilerini toplayıp, komşularına varlıklarından da bahsettirebilen *Turfan Uygurları*, 856'da Çin İmparatorluğunun da desteği ile, *Kağanlıklarını ilân ettiler*. Çinliler'in yeni *Uygur* devletini tanıma ile güttükleri amaç, Ortaasya'yı tehdit eden Tibetliler'e karşı, yeni bir müttefik bulma arzusu idi.

Menglik Tegin, Uygur Kağanı ilân edilince "Uluğ Tengride Kut Bulmuş, Alp, Külüg, Bilgi Kağan" oldu. Bu unvanın anlamı: "Büyük, gökten talih bulmuş, savaşçı, çalışkan ve bilgin Kağan" demektir. Bu çok önemli olay, Ortaasya tarihinde ve Türk medeniyetinde yeni ve parlak bir sahife açacaktır.

840'da *Orhun* kıyılarındaki *Uygur devleti yıkılınca*, Tibetliler bunu bir fırsat bilmişler ve *Doğu Türkistan* şehirlerini yeniden ele geçirmişlerdi. *Turfan*'da yeni bir devlet kuran Uygurlar'ın ise, çok geçmeden, Tibetlilere son ve kesin darbeyi vurduklarını görüyoruz. 857-866 seneleri arasında devletlerinin kuruluşunu tamamlayan *Turfan Uygurları*, batıdaki sınırlarını *Tanrı dağları* üzerindeki *Urumçi* şehrine kadar uzatmışlardı.

Bu bölge, 1335 senesine kadar yaşayacak olan Uygur devletinin, esas çekirdeğini teşkil edecektir.

Turfan Uygurları'nın doğuda genişlemeleri:

K a n s u'daki Çin askerî kuvvetlerinin, Çin İmparatoruna isyan etmeleri üzerine Uygurlar, sınırlarını doğuda Çin topraklarında genişletmekten de çekinmediler. Bu hareketleri ile Uygurlar, *müttefikleri olan Çinliler'e*, aynı zamanda bir yardım da yapmış oluyorlardı. Böylece Tanrı dağlarının doğu ucunda bulunan ve *ticaret yollarının geçtiği* H a m i şehri de, Uygurlar'ın eline geçmiş oldu. Yine aynı fısıttan istifade ile, T u r f a n bölgesindeki âsi Çin garnizonları da temizlenmiş oldu. Doğuya doğru başlayan bu askerî hareket, kültür bakımından da ilk yankılarını göstermeden geri kalmadı.

Bir politika aleti olarak, "Mani dini":

IX. yüzyılın sonunda Uygurlar, T a n r ı dağları bölgesinde, yeni yurtlarını kurduktan sonra da, eski dinleri olan *M a n i dinini* yine *yaymağa başladılar*. 840'dan sonra, yasaklarla Çin'den kaldırılmak istenen Mani dini, Uygurlar'ın doğusunda, Çin İmparatoruna isyân eden Çinli askerler tarafından kurulan devletçiğin de, resmî dini haline gelmişti. Mani rahiplerinin "*beyaz elbise*" giymeleri sebebiyle, bu yeni devletçiğin hükûmdarı, "*Beyaz elbise giyen İmparator*" adı ile anılıyor ve *devlet, dindar Mani rahipleri tarafından idare ediliyordu*. Uzakdoğu'da, asırlarca *B u d a dininin* yayılmasına yataklık etmiş bir bölgede, yeni bir *M a n i devleti*'nin kurulması, çok önemli bir kültür olayı idi. Bunun sebebini de, doğrudan doğruya Turfan Uygurları'nın, yeni propaganda faaliyetlerinde aramak lâzımdı.

Tüccar ve san'atkâr dini olarak, "Mani dini":

Turfan ve Beş-Balg'da yerleşmiş olan Uygurlar'ın X. yüzyıldaki tarihleri hakkında, Çin kaynakları maalesef pek az bilgi veriyorlardı. Bir gerçek varsa o da, IX. yüzyılın sonunda memleketlerinden Tibet taarruzlarını defeden *Uygurlar'ın*, artık *kendilerini ticaret, san'at ve edebiyata vermiş oldukları ve askerî hareketleri ikinci plana itmiş bulundukları idi*. T u r f a n Uygurları

da, iyi komşuluk için S a r ı Uygurlar gibi, kendilerini Çin İmparatoru ile akraba sayıyorlar ve elçilerini Çin başkentine aksatmadan gönderiyorlardı. Çin'den gelen *kervan yollarının*, Uygur ülkesinin içlerinden geçmesi, Turfan Uygurları'nı ticarî menfaatlere bakımından, bu dostluktan ister istemez alıkoyamıyordu.

Ticaret kervanları ve İpek Yolu:

X. yüzyılın birinci yarısında, Turfan ve Beş-Balıg'da Uygurlar arasında hangi olayların geçtiğini bilmiyoruz. Yalnız bildiğimiz bir şey varsa, o da X. asrın ortasında, *Çin sarayına gelen Uygur elçilerinin Çin başkentine kendi kervanları ile birlikte indikleri idi*. Elçilerin hepsi de, *M a n i dininden idiler. İmparatora bazı hediyeler verdikten sonra, kervanları ile getirdikleri eşyaları Çin başkentinde satıyorlar veya Çin ipeklileri ile değiştirerek, yine memleketlerine dönüyorlardı*. Bunlar, yalnızca ticarî maksatla gönderilmiş *elçilik hey'etleri* idiler. Turfan Uygurları'nın ne ile meşgul olduklarını, bu örnekle daha açık olarak görmekteyiz.

Uygurlar ve B a t ı T ü r k l e r i :

D e v l e t i ç i n d e t i c a r e t, ön plana geçince, devlet reislerinin de önemi azalıyordu. Çin kaynaklarında artık Uygur kağanlarının isimleri, hemen hemen geçmez olmuştu. X. yüzyılda yaşamış olan kağanlardan ancak ikisinin adını, tesadüfen bir kazık üzerine yazılmış, Uygurca ve Çince yazıttan öğreniyoruz. Yeni Uygur kağanları'nın unvanları da çok uzamış ve Orhun'daki Uygurların unvanlarından, oldukça değişir olmuşlardı. Meselâ bunlardan biri, "*Kün Ay Tengride Kut bulmuş, Ulug Kut Ornanmış, Alpın, Erdemin il Tutmuş, Alp Arslan, Kutlug, BilgeTengri Han*" idi.

Mânâsı: "*Güneş ve Ay Tanrısından talih bulmuş, büyük bir talih ile tahta çıkmış, kahramanlığı ve fazileti ile memleketi idare etmiş, Alp Arslan, Kutlu, Bilgin Tanrı Han*" demektir.

"Kağan" sözü burada artık "*Han*" olmuştur. "*Alp Arslan*" unvanı ise, Büyük S e l ç u k hükümdarının adının ay-

dınlanması bakımından önemlidir. *Alp Arslan*, burada ad olarak değil; bir unvan olarak bulunuyordu. Çin'de X. yüzyılın birinci yarısında kurulmuş olan *Hı tay Sülâlesi*'nin tarihçileri, artık Uygur hükümdarlarını, hep "*Arslan-Han*" adı ile adlandırmışlardı. "*Arslan-Han*" veya "*Arslan-Kağan*" unvanının, hangi hükümdar veya kağan'dan itibaren başladığını iyice bilemiyoruz. Çünkü Uygurlar'ın bu çağla ilgili tarihleri, çok karanlıktır. Ama bir gerçek varsa, o da bir hükümdar unvanı olarak kullanılan "*Arslan*" deyiminin *Batı Türkleri*'nde öz bir ad oluşu idi. Doğu Türklüğünün temsilcisi olan Uygurlar, X. yüzyılda bu unvanı, *Batı Türkleri*'nden öğrenecek kullanmış olmalıydılar.

9. ONUNCU YÜZYILDA UYGURLAR VE DİĞER TÜRKLER

Göktürk ve Uygur yazıtları ile Çin tarihleri, Uygurlar'a "*Dokuz-Oğuz*" veya "*Dokuz-Boy*" adı verirlerdi. Çünkü, Uygur devletini kuranlar, *dokuz oba*'dan meydana gelen soylu *Dokuz-Oğuz* boyları idiler. *Arap ve İran kaynakları* Türkçe *Dokuz-Oğuz* adını değiştirerek, Uygurlar ile diğer komşu Türkler'e, *Toguzguz*, *Tagazgaz* gibi değişik adlar vermişlerdi.

Doğu ve Batı sınırları:

X. yüzyılda Uygurlar'a bir göz atacak olursak, onların Çin sınırından başlayıp, *Batıda Işık - Göle*'ye kadar uzanan bir bölge içinde yaşadıklarını görürüz. Bu bölge daha çok, *Tanrı dağlarının* güney ve kuzey eteklerini içine alıyordu. *Doğu'da* ise, Uygurlar'ın, daha IX. yüzyılda bile *Hamî* şehrine kadar uzandıklarını söylemiştik. Gene aynı yüzyılda, Uygurlar'ın *Urumçi*, *Beş - Balı* ve *Turfan* şehirlerini, Tibetliler'i büyük bir yenilgiye uğrattıktan sonra, Uygurlaştırdıklarını da, biliyoruz. Öyle anlaşıyor ki Uygurlar, batıda *İli* ve *Tekeş* nehirlerinin kıyılarını da ellerinde bulunduruyorlardı. Uygurlar'ın kuzeylerinde *Kırgızlar* 840'da Uygurlar'ı mağlûp edince, güneye inmişler ve

Altay dağları ile Balkaş gölünün kenarlarını bile işgal etmişlerdi. Kaynaklara göre Kırgızlar, artık Uygurlar'ın batı ve kuzey sınırlarında oturuyorlardı.

Güney sınırları:

Çoğu Çu ve Talas vadilerinde oturan Karluk boylarının yerleri, I s ı ğ - G ö l'ün güneyinden,*doğuya doğru uzanıyor ve Ku ç a şehrine kadar Uygurlar'ın güney sınırlarını kaplıyordu. Ku ç a şehrinden sonra da, doğuya doğru uzayan, T i b e t arazisi, Uygurlar'ın güney sınırını meydana getiriyordu. Öyle anlaşıyor ki önemli kervan yollarının geçtiği Kuça şehri, Çinliler'in elinde bulunuyor; fakat şehrin içinde de çok Uygur yaşıyordu.

K a r a h a n l ı devleti ve Uygurlar

Bu henüz daha halledilmiş bir mesele değildir. I s ı ğ - G ö l'ün kuzeyindeki Çiğil adlı Türk boyları, K a r l u k l a r'a tâbi idiler. Bu duruma göre *Uygur sınırı*, I s ı ğ - G ö l'ün batısına geçmemeli idi. Aynı gölün güneyi ise, K a r l u k l a r'ın elinde bulunuyordu. X. yüzyılda Ortaasya'da yaşayan Türk boylarından biri ve *Dokuz Oğuz*'larla akrabalıkları kuvvetle muhtemel olan Yağma adlı Türk boyları da, karşımıza birçok mes'eleler çıkarmaktadırlar.

Batıda, K a ş g a r şehri yakınlarında yaşayan Yağma'ların reisleri, kaynaklara göre, "*Dokuz-Oğuz (Yani Uygur) hükûmdarının ailesinden idiler*". K a r a h a n l ı devletinin kurucusu *Buğra-Han* da, *Yağma* boyundan idi. Tabiidir ki, bu bir rivayettir. Fakat kaynakların muhtelif rivayetlerine bakarak, Uygurların batı sınırını Horasan'a kadar uzatmak doğru değildir. Çünkü aynı Yağma boyu kaynaklarda, I s ı ğ - G ö l'ün yakınlarında da, *zikredilir*. *Meselâ*, *Tarım* ırmağının akan, *Tavuşkan* (yani *Tavşan*) suyuna dökülen *Aksu* adlı suyun yanında da, *Yağmalar* vardı. Bu *Doğu Yağmaları*'nın Uygurlarla akrabalıkları veya Uygurlar'a tâbi olmaları, çok muhtemeldi. Bu kısa açıklamadan da anlaşıyor ki, Uygurlar'a bağlı

olan Türk boyları, T a n r ı dağlarının güneyinde, A k s u şehrine kadar uzanan saha içinde yaşıyorlardı.

10. UYGURLAR VE “HİTAY” DEVLETİ

(Eski efendiler ile çobanların buluşması)

Çin ve H ı t a y devletlerine karşı denge politikası:

932 de Çin'in kuzeyinde *H ı t a y devleti* kurulunca, Uygurlar doğudaki siyasî ilişkilerini, başlıca iki kuvvetli devlete göre, yeniden düzenlemek zorunda kaldılar. Bu iki devletten birincisi ve en önemlisi, büyük bir Çin sülâlesi olan *S u n g* devleti idi. Eski dostlukları devam ettirmek istediler. Nitekim 981-984 arasında, *U y g u r başkentine* gelen *Çin elçisi Vang Yen-tö*'ye Uygurlar, çok iyi davranmışlardı. Çin elçisi daha Beş-Balg'da iken, ikinci bir elçi *H ı t a y* devletinden gelmiş ve Uygurlar'dan, Çinli elçiye nasıl kabul edebildiklerini sert bir dille sormuştu. Ayrıca Çin elçisinin derhal geriye gönderilmesini de istemişlerdi. *H ı t a y elçisi*, Çin elçisinin dostlukla Uygur ülkesinden kovulması için bir bahane de bulmuş ve şöyle düşünmüştü:

“T u r f a n eskiden bir Çin şehri idi. Çinliler'in bu şehirde hâlâ gözleri vardır. Çin elçisi buraya casus olarak, U y g u r sınırlarını gizlice tetkik etmek için gelmiş olmalıdır. Bu ise, dostça olmayan bir plandır. Bunun için de elçinin kovulması gereklidir” Bunu duyan *Çin elçisi* ise, *H ı t a y* devletinin Uygurlar'ı, kendi kendilerine karşı kışkırtmak için bu yalanı uydurduklarını söylemiş ve Uygur Hakanı'nın onlara inanmamalarını istemişti. Fakat Uygurlar, *H ı t a y* devletinin tarafını tutar görünmüşler ve Çin elçisine nezaketle memleketlerini bırakıp gitmesini söylemişlerdi.

Uygurlar, H ı t a y devletini kuranların “h o c a s ı”:

Uygurlar'ın 840'da güneye göçlerinden önce, *H ı t a y* devletini kuran *Kitan* kabileleri, Uygurlar'ın hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. *Kitan* kabilelerinin arazisi, bazı *U y g u r prenslerine t ı m a r* olarak verilmiş ve Uygurlar tarafından uzun zaman

idare edilmişlerdi. Uygurlar onlara, *ziraat, hayvancılık ve san'at bakımından çok şeyler öğretmişler* ve bu kabileler üzerinde, derin kültür tesirleri bırakmışlardı. Onlar da her zaman için, Uygurlar'a karşı derin bir saygı hissi duymuşlardı.

Kaynaklarımız, "*Kitanlar'la Tatarlar'ın, Uygurlar'a ait sürüleri otlattıklarını ve bu sebeple daimi bir rekabet halinde bulunduklarını*", yazıyorlardı. Tabii olarak sürüler, Uygurlar'a aitti. Diğerleri ise, *çobanlık için mücadele ediyorlardı*. Bu rekabet neticesinde doğan düşmanlık, iki kavim arasında 840'dan sonra da devam etmişti.

Özet olarak şunu diyebiliriz ki, eski dostluklar ve düşmanlıklar unutulmuyordu. Bu hisler, daha sonraki çağlar için de bir temel hazırlıyordu.

Hıta y İmparatorlarının Uygurlar'a Saygıları:

Hıta y devletinin kurucusu ve ilk imparatorunun *karısı*, bir *Uygur prensesi* idi. Devletin idaresinde ve harplerde, kocası kadar rolü olan bu *İmparatoriçe, 924 senesinde kendisine gelen Uygur elçisine özel bir karşılama yapılmasını istemişti*. Bu arada, "*Uygur alfabesinin*" Hıta y devletinin resmi yazısı olmasında da, büyük bir rol oynamıştı. "*Uygur elçisine, Hıta y devletinin büyüklerinden biri de tercümanlık yapmıştı*". Hıta y devletinin ileri gelenleri arasında birçok Uygur vardı. *Tegin, Tarkan, Irkin* gibi unvanlar, "*Ordu*" gibi deyimler, hep Uygurlar yolu ile Hıta y devletine geçmişti.

Hıta y devletinin kurucusu ve ilk imparatoru, *Orhun'daki eski Göktürk ve Uygurların eski başkentini ziyaret etmiş ve bir saygı işareti olarak Bilge Kağan'ın Türkçeyazıtının karşısına, bir yazıt diktirmişti*. Fakat sonradan tüccar *Uygurlar*, menfaatlerini çok gözeten insanlar olmuşlardı. *Çingiz Han* devletinde olduğu gibi, Hıta y İmparatorluğunda da sonradan itibarlarını yitirdiler.

Hıta y devletinde Uy g u r T i c a r e t k o l o n i l e r i :

“*D e m i r*” madenlerini uy g u r l a r i ş l e t i y o r l a r d ı : Hıta y devletinin başkentine seyahat eden bir Çinli, “şehrin içinde oldukça önemli bir Uy g u r kitlesinin yaşadığından”, söz açıyordu: “*Bu Uy g u r l a r , t a m a m ı i l e t i c a r e t y a p m a k l a g e ç i n i y o r l a r m ı ş . H ı t a y d e v l e t i n e s ı k s ı k g e l e n U y g u r e l ç i l e r i d e , b ü y ü k k e r v a n l a r g e t i r i y o r l a r v e o r a d a y a ş a y a n t ü c c a r U y g u r l a r i l e b a ğ k u r a r a k , m a l l a r ı n ı s a t ı y o r l a r d ı*”. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, “*H ı t a y d e v l e t i n i n t u z i h t i y a c ı n ı , U y g u r l a r ’ l a T a t a r l a r k a r ş ı l ı y o r l a r d ı . 1071 s e n e s i n d e , “ H ı t a y d e v l e t i i l e b i r a r a U y g u r v e T a t a r l a r ’ ı n g e t i r d i ğ i t u z l a r a k a r ş ı b i r b o y k o t i l â n e t m i ş t i . B a t ı ’ d a k i “ d e m i r m a d e n l e r i n i ” d e , y i n e U y g u r l a r ’ l a T a t a r l a r b e r a b e r c e i ş l e t i y o r v e H ı t a y l a r ’ a s a t ı y o r l a r d ı*”.

“*K a r a - H ı t a y*” devleti ve Uy g u r k ü l t ü r ü :

M a n i d i n i n t e s i r l e r i i l e t ü c c a r v e ş e h i r l i o l a n U y g u r l a r , O r t a a s y a ’ y ı e l e g e ç i r e n b ü y ü k d e v l e t l e r e k a r ş ı g e l m i y o r l a r . Ü s t e l i k o n l a r a t â b i v e y a r d ı m c ı o l u y o r l a r d ı . B u n u n k a r ş ı l ı ğ ı o l a r a k d a , y e n i f a t i h l e r t a r a f ı n d a n s a y ğ ı g ö r ü y o r l a r v e d e v l e t i ç i n d e ö n e m l i m e v k i l e r e l d e e d i y o r l a r d ı .

K a r a - H ı t a y v e C e n g i z H a n i s t i l â s ı k a r ş ı s ı n d a , U y g u r l a r ’ ı n t a k ı n d ı ğ ı t a v ı r , b i z e o n l a r ı n b u s i y a s î g ö r ü ş ü v e t e m â y ü l l e r i h a k k ı n d a a ç ı k b i r f i k i r v e r e b i l i r . N i t e k i m 1130 s e n e s i n d e K a r a - H ı t a y d e v l e t i n i n k u r u c u s u G u r - H a n , O r t a a s y a ’ y ı i s t i l â e t m e k ü z e r e y o l a ç ı k t ı ğ ı z a m a n , U y g u r h a k a n ı n a b i r m e k t u p y a z ı y o r d u . B u o l a y l a r ı , Ç i n c e y a z ı l ı m ı ş b e l g e l e r ş ö y l e a n l a t ı y o r l a r d ı :

“*G ü r - H a n*” batıya yürümek üzere hazır olduğu zaman, Uy g u r k a ğ a n ı B i l g e (K a ğ a n) ’ a b i r m e k t u p g ö n d e r m i ş v e o r d u s u n u n , B a t ı ’ y a g i t m e k i ç i n , U y g u r t o p r a k l a r ı n d a n g e ç m e k z o r u n d a o l d u ğ u n u a n l a t m ı ş t ı . A y r ı c a U y g u r k a ğ a n ı n a , H ı t a y d e v l e t i n i n k u r u l u ş u n d a n b e r i , k e n d i l e r i i l e U y g u r l a r a r a s ı n d a , v a r o l a n d o s t l u ğ u d a h a t ı r l a t m ı ş t ı . B u k o n u d a h i ç b i r ş ü p h e y e k a p ı l m a m a s ı i ç i n , o n a s ö z v e r m i ş t i .

“Uygur kağanı, gelen *G u r - H a n*’ı bizzat kendi otağında misafir etmiş ve onun şerefine, *üç gün süre ile büyük ziyafetler* vermişti. *G u r - H a n* ayrılacağı zaman ona, 600 at, 100 deve ve 3.000 koyun hediye etmişti. Uygur kağanı da, kendi prenslerinden bir kaçını, onun yanına *r e h i n* olarak vermişti”. Bu *r e h i n* verme tutumu ile de Uygurlar, Kara-Hıtaylılar’ın hâkimiyetlerini tanıdıklarını göstermiş oluyorlardı.

* * *

Bu birkaç satır bize gösteriyor ki, bütün Asya milletleri ile temas eden ve karşısındaki rakiplerinin kuvvetini ölçmesini bilen, *tüccar, âlim ve san’atkâr U y g u r l a r*, fâtihlere yol gösteriyorlar ve bunun karşılığı olarak da, büyük devletlerin nimetlerinden bol bol istifade etmesini biliyorlardı. *U y g u r prensleri* Kara-Hıtay sarayında önemli görevler alırlarken; diğer yandan da *U y g u r hocaları* yine aynı sarayda, hükûmdarın çocuklarını okutuyorlardı. Uygur devlet idarecileri çok ileriye gören insanlardı. *C e n g i z - H a n* ortaya çıkıp da büyük bir başarı istidadı gösterince, hemen *K a r a - H ı t a y* devletine isyân edip, Cengiz’in tarafına geçmeği ihmal etmemişlerdi. Bu geçiş de, *Uygurlar’ın bir anda zengin olmalarına yol açmıştı*.

O K U M A

X. YÜZYILDA ÜYGUR BAŞKENTİ TURFAN'A SEYAHAT EDEN BİR ÇİNLİ NELER GÖRDÜ?

(M.S. 981-984)

981 İle 984 tarihleri arasında T u r f a n ile B e ş - B a l ı g'ı ziyaret eden Çin elçisi *Van? Yen-tö*, bize çok kıymetli bir seyahâtname bırakmıştır. Uygurlar ın X. yüzyılın sonundaki yaşayışları ile Uygur ülkesini anlatan ve eşsiz bilgileri kendinde toplayan bu seyahâtnamenin, Uygurlar hakkındaki kısımlarını, özetleyerek kitabımıza alacağız. Bu ünlü Çin elçisi, Uygurlar hakkındaki görüşlerini şöyle özetler:

“Şehirde, (yani Beş-Balg'da) pek çok evler, kuleler ve bahçeler vardır. Uygurlar z e k î, d o ğ r u k a r a k t e r l i ve n a m u s l u insanlardır. Altın, gümüş, bakır ve demirden yapılan eşya yapımı ile vazo ve çanak çömlek yapımında, onların gösterdikleri mükemmellik ve fevkalâdelik. Allah tarafından adeta yalnızca onlara verilmiş bir vergi gibidir”.

1. İKLİM, ZİRAAT VE HAYVANCILIK

TURFAN ŞEHRİNİN İKLİMİ :

Elçi, özet olarak şöyle diyor: “Turfan şehrinin içinde bulunduğu büyük ovaya, ne yağmur ve ne de kar düşer. Sıcak da, insanın tahammül edebileceği derecenin üstünde idi. Bu sebeple halk, yer altında yaptıkları serin yerlerde otururlardı”. Hatta elçi, Evliya Çelebi gibi biraz da mübalâğa ediyor:

“Su kenarına gelen kuşlar, uçarken havada kebab olup düşerlerdi”. Diyor. Yazın Turfan ovasının, çok sıcak olduğu da bir gerçektir. Bunun için, “evler, beyaz badana ile badananırlarmış”. Elçinin Turfan’da bulunduğu bir gün, “öyle bir yağmur yağmış ki, seller birçok evleri götürmüş”. Bütün bu tabiat âfetleri, Turfan’da halâ bugün bile, vardır.

UYGURLAR’DA ZİRAAT :

Elçi, “Ovadan geçen bir nehrin mecrasının değiştirildiğini ve açılan kanallarla, bahçeler ile tarlaların sulandığını da”, görmüştü. “Bu sularla büyük değirmenler de işletilirdi. Ovada her türlü hububat yetişirdi”. Uygurlar’da ziraatın çok ileri olduğunu başka kaynaklar da söylerler. Meselâ kavun ve karpuz, Çin’e bu bölgeden gitmişti. Çinliler hâlâ karpuz, “Hami kavunu” derler.

UYGURLAR ORHUN KIYILARINDA İKEN KARPUZ EKİYORLAR :

Uygurlar’ın karpuzculuğu hakkında Çin kaynaklarında sık sık kayıtlar geçer. Turfan ovası, üzüm bağları ile ünlü idi. Çin’e “üzüm teveği” buradan gitmişti. Bezelye ve bakla ile kişniş’in, Uygur diyarında bol miktarda yetiştirildiğini de, yine Çin kaynaklarından öğreniyoruz.

H A Y V A N C I L I K , U Y G U R L A R ' I N E S K İ İ Ş L E R İ İ D İ :

Uygur soyluları ve boyları, ayrı renkte ve özel cinstle, a t l a r yetiştirirlerdi:

Eski Türk hayatının tek kanunu, disiplin ve düzen idi. Bir hakana bağlı herkesin, yeri belli ve o t l a ğ ı sınırlandırılmıştı. Herkes malına kendi kişiliğinin sembolü olan bir d a m g a vurur ve Türk kanunları ile töresi dışında, hiç kimse bu mallara sahip çıkamazdı. Uygurlar bu yönde daha ileri gitmişlerdi. Onlar, a t l a r ın r e n k v e c i n s l e r i n i d e a y ı r a r a k , tam bir dirlik ve düzenlik sağlamışlardı. Elbette ki bir toplumun, hep aynı renkte ve aynı cinstle at yetiştirmesi kolay değildi. Bu iş, hayvancılık hakkında büyük bir bilgi ve tecrübeyi gerektiriyordu. Elçi, şöyle diyor:

“B e ş - B a l ı ğ dolayları, at yetiştirmeğe çok uygun bir bölgedir. Bu bölgede pek çok a t s ü r ü l e r i vardı. Uygur hükümdarının karısı, oğulları ve diğer prenslerin hepsi de, ayrı ayrı at sürülerine sahip idiler. Her sürü, ayrı otlaklarda otlardı. Hükümdarın, hatununun ve her prensin, a t l a r ı n ı n r e n k l e r i i s e , a y r ı r e n k t e i d i l e r . Herkesin malı kendi atının rengine göre tayin edilirdi. Böylece atlar, birbirine karışmazdı. At sürüleri daha çok, Beş-Balıg vadisi boyunca otluyorlardı”. Elçi, atların miktarı için ise, “Sayısını Allah bilir”, diyor.

U Y G U R Y A Y L A L A R I , V A H Ş İ V E A V H A Y V A N L A R I İ L E D O L U :

Yaylaları süsleyen, büyük ve korkunç k a r t a l l a r vardı: Eski Türkler'in koyun ve kuzularını kapam büyük k a r t a l l a r , inanış ve düşüncelerde de, büyük bir yer almıştı. Ayrıca av için kullanılan ve evde yetiştirilen, k a r t a l l a r ' d a vardı. Bunların yar-dımı ile bir g e y i ğ i veya kürklü bir t i l k i y i avlamak, işten bile değildi. Uygur ülkesini ziyaret eden Çinli elçi, gökte uçan bü-

yük kartalları ve her türlü yırtıcı kuşları görünce, âdeta şaşkınlığa uğramıştı. Elçi, bu büyük hayvanların ne ile beslendiklerini de, sözlerine şöyle ekliyor:

“Uygur ülkesinde çok büyük fareler vardı, Kartallar bunları avlayarak yerlerdi”. Eski Türk sözlüklerinde de, pek çok fare adı geçer. Hatta Hun çocukları, bu farelere ok atarak, atış talimleri yapıyorlarmış.

2. İÇTİMAİ HAYAT VE DİN

YAYLA VE ŞEHİR HAYATI:

Uygurlar, kışın Turfan’da otururlar; yazın da Beş-Balıg yaylalarına çıkarlardı: Uygurlar, kış gelince Turfan’a gelip otururlar ve bahar gelince de Beş-Balıg şehrine göç ederlerdi. Bu sebeple Uygur kağanının hayatının büyük bir kısmı, Beş-Balıg şehrinde ve yaylalarında geçerdi. T u r f a n, ticaret yollarının uğradığı bir geçiş yeri olması bakımından, şüphesiz ki Uygurlar’ın en önemli şehri idi. Fakat henüz daha atlı savaş ve yaşantılarından kurtulmayan Uygurlar, daha çok Turfan’ın kuzeyindeki dağlarda ve Beş-Balıg’da yaşıyor ve sürülerini oralarda otlatıyorlardı.

İ r a n kaynakları, B e ş - B a l ı g’ın, Uygurlar’ın sayfiye yeri olduğunu da, yazarlar. Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı M a h m u t ise, B e ş - B a l ı g’ın doğrudan doğruya Uygurlar’ın başkenti, olduğunu söylüyordu. Kendilerini san’at ve ilim hayatına vermiş olan Uygurlar, elbetteki T u r f a n’da da yaşıyorlar ve bu büyük ticaret şehrinde, saygı toplamağa çalışıyorlardı. Elçilerin ve yabancı seyyahların gözlerini üzerlerine çeken Uygurlar ise, B e ş - B a l ı g’da oturan soylular idi. Devleti idare edenler, bunlardı.

X. yüzyıldan sonra, B e ş - B a l ı g da, bir ilim ve san’at merkezi, haline gelmeğe başladı. Ne de olsa Turfan şehrinde birçok yabancı ve ticaret kolonileri vardı. Turfan, oldukça karışık ve

kozmpollttl. Fakat Uygurlar için bunun da çeşitli faydaları vardı. Kervan işletmek, tüccarları kontrol edip, vergi almak, onları zenginleştiriyordu. Ayrıca türlü milletten insanlarla karşılaşp, onların dillerini de öğrenen Uygurlar, dünya görüşlerini de artırmış oluyorlardı. Çok yönlü öğrenen ve yazan Uygurlar'ın, meselâ B u d a dini hakkındaki bilgileri, Çinliler'den daha çoktu. Çünkü Çinliler, yalnızca Çince biliyorlardı. Uygurlar ise, Buda dininin ana kitaplarından, Hint eserlerinden, okuyabiliyorlardı.

UYGURLARDA FAKİR YOK :

Elçiye göre: *“Uygur ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecekleri olmayanların imdadına da, devlet ve halk koşardı. Birçok insanlar, böyle içtimaî bir yardım düzeni ile yaşarlardı. Bu sebeple de genç yaşta ölmüş olanlara pek rastlanmazdı”*.

UYGUR HAKANLARININ Ş Ö L E N L E R İ :

Eski Türk Hakanları, türlü sebeplerle halkı bir araya getirip, yemekler yedirip, eğlendirmeyi ihmal etmezlerdi. Böyle ş e n l i k l e r millete, bir birlik ve beraberlik yaratıyordu. Ayrıca halkta da, başındaki hakana karşı bir İtimat ve saygı doğuyordu. Çin elçisinin gelmesi dolayısı ile Uygur hakanı, yine bir şölen düzenlemiş ve halkı davet etmişti. Çinli elçi, verilen yemeklerin çokluk ve lezzeti ile yapılan eğlencelere hayran kalmıştı. Elçiye göre:

“Ziyafet sırasında m ü z i k konseri verilmiş ve bir de sahne oyunu şeklinde, bir komedi gösterilmişti. Daba sonra, Beş-Balg'ın yakınında bulunan bir gölde, kayık gezisi yapılmıştı. Bu gezi sırasında da her taraftan müzik nağmeleri yükseliyordu”. Bugünkü Beş-Balg harabelerinin yakınlarında, bir göl yoktur. Vadinin önüne sed yapma yolu ile, meydana getirilen sun'î gölün bulunması, çok muhtemeldir.

YABANCI ELÇİLERİN KABUL TÖRENLERİ :

Çinli elçi Vang Yen-tö, “Beş - Balı g’a geldiğinden yedi gün sonra, Uygur hükümdarı tarafından kabul edildi. Uygurlar, bir elçiyi kabul etmek için, uğurlu bir günü beklerlerdi”. Öyle anlaşıyor ki Uygurlar, siyasî kabul törenlerini de dinî törenlerinde olduğu gibi belirli günlerde yapıyorlardı:

“Uygur Hükümdarı (elçiyi), oğulları ile muhafızlarını iki yanına, at üzerinde sıralamış olarak kabul etti. Hükümdar yanındakiler ile birlikte, doğuya dönüyor ve o yöne selâm veriyordu”.

“Selam Gelenegi”:

Uygur Hakanının bir elçiyi kabul etmesi, eski Türk inançları bakımından önemli bir olaydı. Eski Türkler’de “Yedi” sayısı kutsal bir rakamdı. Aynı zamanda, bir hafta da yedi gün idi. Türklerin kutlu sayılarının çoğunluğu, kutluluklarını, takvim düzenlerinden alıyorlardı.

Eski Türkler, “doğan güneşi üç veya dokuz defa selâmlıyorlardı”. Günün başka zamanlarında ise sadece, “doğruya selâm vermek”, yine güneşi selâmlamak anlamına geliyordu. Bu sebeple, Çin gibi büyük bir devletin elçisi geldiği zaman, böyle bir selâmın verilmesi normal sayılırdı. Çünkü Çin elçisinin geldiğini gören Türkler, kendi devletlerinin güççe geliştiğine inanır ve sevinirlerdi. Göktürk devletinin kurucusu Bumın - Kağan da böyle demişti. Çin elçisi ise bu selâmı, başka türlü anlamak istiyordu. O’na göre:

“Çin İmparatorunun doğuda oturması sebebi ile Uygurlar, doğu yönünü selâmlıyorlardı”. Çin İmparatorunun elçisi, Uygur hakanının önünde ve Çin İmparatoru da güneyde idi. Böyle bir selâma artık, lüzum bile yoktu:

“Doğuya yapılan selâm sırasında, bir müzisyen elinde tuttuğu bir şeyi, ses çıkaran bir taşla vuruyor ve bu

suretle selâm törenine tēmpo tutuyordu. Bu müzikten sonra, Çin İmparatorunun gönderdiği hediyeleri almağa sıra gelmişti. Elçiyi at üzerinde karşılayan Uygur kağanı, Çin elçisine yaklaşıp hediyeleri almış ve bundan sonra da, sembolik olarak Çin İmparatorunu selâmlamıştı. Fakat Kağan attan inmemişti. (Çin elçisi) bu defa da, Uygur Kağanı'nın oğullarına, kızlarına ve akrabalarına hediye sunmağa başlamıştı. Hediye alma sırası gelen herkes, a t ı n d a n i n m i ş ve selâmı ihmal etmeyerek hediyelerini almışlardı”.

Uygur Kağanı'nın, *atından inmeyerek, Çin İmparatorunun elçisini kabul etmesi*, çok önemli bir protokol meselesidir. Bu duruma göre Uygur Kağanı, Çin İmparatorunu kendisi ile aynı seviyede ve hatta daha aşağı görüyordu. Çinliler bu sırada zayıf idiler. Bu sebeple böyle bir hakarete, göz yummak zorunda kalmışlardı.

BUDA DİNİ VE TÜRK GELENEKLERİNİN ÇATIŞMASI:

Buda dinine giren Uygurlar, eski Türk inançlarını bırakmamışlardı: Çin elçisinin, Uygurlar'ın dini hayatları hakkında verdiği bilgiler de, daha öncekilerden az önemli değildir:

“Uygurlar yılda i k i d e f a, y e r e k u r b a n v e r i r l e r d i ve kış mevsimini de törenle kutlardı. Kötü ruhları uzaklaştırmak için, altın ve gümüş kaplar içine koydukları suları, birbirlerine serperlerdi”.

Bu adetlerin eski Türk dini ile ne derece ilgili olduklarını, bu yazıda aydınlayabilecek durumda değiliz. “*Y e r e k u r b a n k e s m e ve k ı ş m e v s i m i n i k o r k u i l e k u t l a m a ve s u s e r p e r e k k ö t ü r u h l a r d a n t e m i z l e n m e*”, gibi adetler, eski Türk inançlarına uymaktadırlar. Bu törenler, günümüzdeki *Şamanizm*'de de vardır. Çinli elçi, B u d a dinini çok iyi bilen bir kimse idi. Esasen bu törenler, eski büyük dinlerin geleneklerine göre yapılmış olsalar idi, Çinli elçi bunların hiçbirini yazmağa lüzum bile görmeyecekti.

A T E T İ Y İ Y E N Z E N G İ N L E R :

Uygur soyluları şehirde yaşadıkları halde, halâ et eti yiyorlardı: Elçiye göre: “Zenginler, a t e t i ve fakirler ise, k o y u n ve ö r d e k e t i, yiyorlardı”. Bu haber de bize, Uygurların eski atlı göçebe an’anelerini unutmadıklarını ve halâ at eti yediklerini gösteriyordu. M a n i ve B u d a dinlerinin et yemeği yasak etmesine rağmen, Uygurların at yemeğe devamları da, üzerinde durulacak önemli bir haberdir.

A T A B İ N M E, O K A T M A :

Uygur erkeklerinin en çok hoşlandıkları şey, ata binme ve ok atma talimleri idi: Elçiye göre: “Erkeklerin en çok sevdikleri şey ise, ata binme ve ok atma talimleri yapma” idi. T u r f a n gibi büyük şehirlerde oturan eski yerli tüccarların, böyle zevkleri yoktu. B u d a ve M a n i dinini kabul eden Uygurlar’ın, artık savaşıtlıkları kalmamıştı. Fakat eski alışkanlıklarını, bir spor şeklinde olsun devam ettirmeyi de unutmamışlardı. Zaten Türkler’de “O k a t m a ” talimleri kutlu ve her gün yapılması gereken bir iş halinde idi.

BUDA MABEDLERİNDE, SAVAŞ TALİMLERİ!

Hareketsiz ve mistik Buda törenlerini Uygurlar, bir savaş talimi haline koydular: Buda dini ile törenleri Çinli elçi şöyle anlatıyor: “Uygurlar ilkbahar olunca hep bir araya gelerek toplanırlardı. Bundan sonra da, B u d a mabetlerine giderlerdi. Bu mabet ziyaretleri sırasında, bir çokları a t l a r a binerler, her gördükleri şeye o k a t a r l a r ve onları mızrakları ile mızraklardı. Bu hareketleri ile de, kötü ruhları defettiklerine inanırlardı. Turfan şehrinde, B u d a mabetlerinin sayısı pek çoktu. Bunların yanında, M a n i ve Z e r d ü ş t dinine ait, mabetler de vardı. Bu son iki dine bağlı rahipler, B u d i z m’i mutezil (heretik) bir din sayıyorlardı. Bunun sebebi de, Uygurlar’ın daha önce, Mani ve Zer-

düş t dinleri ile temasa gelmiş ve onlara girmiş olmaları idi”.

Uygur devletinin resmî dini, sözde B u d a dini idi. Uygurlar'ın türlü bağlar kurdukları Ç i n ve H i n d i s t a n gibi zengin ve büyük ülkelerin devlet dini de, yine Budizm idi. Öyle anlaşıyor ki Uygurlar, bu büyük memleketlerden çeşitli faydalar sağlıyorlardı. Ayrıca o çağda bile, milyonlarca insan, B u d a dinine inanıyorlardı. Bu sebeple Uygurlar, B u d a dinini kabul etmişler ve â d e t a d e v l e t ç e o n u n ö n c ü l ü ğ ü n ü, yapar olmuşlardı. Fakat milletçe toplanarak, ok atma ve mızrak talimleri yapma yolu ile Buda tapınaklarında tapınma, Budistler dünyasının, hiçbir yerinde görülmeyen olaylardı. Uygurlar, eski Türk inançlarına olduğu kadar, çok eskiden denedikleri M a n i ve Z e r d ü ş t l ü k, yani a t e ş e t a p m a dinlerine karşı olan saygılarını da, henüz daha yitirmemişlerdi. Bunun için de, B u d a'nın din düzeyine, kalpten inananlar oldukça az gibiydi.

3. E L B İ S E, K U M A Ş, M Ü Z İ K V E K İ T A P L A R

UYGURLAR, KÜRK VE SÜSLÜ ŞAPKALAR GİYMEĞİ ÇOK SEVERLERDİ:

“Uygur ülkesinin samur derileri, beyaz keçeleri ve çiçeklerle süslenmiş k u m a ş l a r ı da çok ünlü idi”. **“K a d ı n l a r, h o t o z l u ş a p k a l a r g i y e r l e r d i”.** Bu şapkaları, Çingiz Han çağındaki **“Bogtag”** adlı kadın şapkaları ile karşılaştırabiliriz. **“E r k e k l e r i n e n ç o k s e v d i k l e r i ş e y i s e, y a l n ı z c a a t a b i n i p o k a t m a k, i d i”.** Moğollar, Cengiz-Han'la beraber Uygurlar'ın tesirleri altına girmişler. **Cengiz-Han ve oğullarının saraylarında hakan çocuklarını okutanlar, Uygur hocaları idiler. Şehzadelerin d a d ı l a r ı i l e s ü t a n n e l e r i i s e, o n l a r ı n e ş l e r i i d i l e r.** Bu sebeple eski Uygur kadın ve erkek modaları da, Cengiz-Han'ın sarayına örnek bir giyim olarak kolaylıkla girmişti.

U Y G U R D O K U M A L A R I :

Turfan'da dokunan "Çiçekli Uygur kumaşları" her tarafa ün salmışlardı: Çin elçisi, Turfan şehrinde dokunan çiçekli Uygur kumaşlarına hayran kalmış ve bunlardan da söz açmıştı. Çin, en iyi kumaşların dokunduğu bir yerdi. Ayrıca Çin seyyahları, ancak kendilerinde bulunmayan garip ve güzel şeylerden söz açıyorlardı. Bu da bize, Uygur kumaşlarının yüksek özellikleri hakkında iyi bir fikir verebiliyordu. Osmanlı Türkleri'nin "Hıtai" yani "Çin'e ait" dedikleri çiçekli süslemeler, Ortaasya Türk san'atının önemli özelliklerinden biri idi. Çin elçisi Beş-Balıg kumaşlarından hiç söz açmıyor. Halbuki Beş-Balıg'da dokunan kumaşlar Ortaasya'da, İran ve Arap kumaşları ile rekabet halinde idiler. Yakın Doğudan Güney Sibirya'ya ve Moğolistan'a giden ticaret yolları hep, Beş-Balıg'dan geçiyorlardı. Bu kervanların sık sık Uygurlar tarafından yağmalandıkları da söylenir. Uygurlar, yabanî olarak dağlarda yaşayan ipek böceklerinden de istifade etmesini biliyorlardı.

M U S İ K İ V E U Y G U R L A R :

"Uygurlar'ın saza benzer iki türlü çalgı âletleri vardı. Uygurlar kırlarda gezintiler yapıp, uzak yerlere giderlerdi. Fakat hiçbir zaman müzik âletlerini yanlarından eksik etmezlerdi". Uygur kağanı, Çin elçisinin onuruna, Beş-Balıg yakınlarındaki bir gölde kayık gezileri düzenlemişti. Elçiye göre: "Bir müzik konseri verilmiş ve (herhalde müzikli olarak), bir de sahne oyunu şeklinde bir komedi oynanmıştı. Gölde kayıkla gezinirlerken de, her taraftan müzik nağmeleri yükseliyordu".

U Y G U R K İ T A P L I K L A R I :

Her Uygur mabedinin, bir de Kitaplığı bulunurdu: Şehrin içinde 50 kadar Budist mabedi vardı. Mabetlerin hepsi de, değerli kitaplarla dolu ve kitaplıklara sahipti. Turfan şehri yakınlarında yapılan kazılarda, kitaplar ile birlikte kütüphaneler de ele geçmiştir. Çölleşmiş olan bu şehirler, artık terkedilmişti. Asırlarca

yağmur yağmadığı ve rutubet olmadığı için kitaplar, kumlar arasında çürümeden zamanımıza kadar gelebilmiştirlerdir.

4. UYGURLAR VE MADENCİLİK DEMİR VE ÇELİK İŞÇİLİĞİ:

Uygurlar, en iyi demir ve çelik işçileri idiler: Ortaasya'da en iyi çelik cevherleri, kuzeydeki Kırgız Türkleri'nin bölgesinden çıkardı. Kırgız ülkelerinin güney-batısında yaşayan, **G ö k t ü r k l e r**, bu çelikleri işlerler ve **s i l â h** yaparak satarlardı. Silâh endüstrisini ellerinde tutan bu soylu ve güçlü Türk boyları, M. S. 552'de **G ö k t ü r k** devletini kurarak, 300 yıla yakın bir süre içinde yaşayan, büyük bir imparatorluk kurmağı başarmışlardı. **K ılı ç y a p ı m ı** işlerinde kullanılan bu iyi cins çeliklere Türkler, "**Kurç**" adını verirlerdi. **Ş a m** usulüne göre işlenmiş çelikler Çin'e, Hindistan ile **H a m i** şehirlerinden gelirdi. **H a m i**, Uygurların doğularındaki bir sınır şehri idi. Çin elçisi **Vang Yen-tö** bu şehirden de geçmiş ve gördüklerini şöyle anlatmıştı:

"**H a m i** şehrinde ağaçlar üzerinde yaşayan, (fakat Çin'deki gibi insanlar tarafından yetiştirilmeyen) **i p e k b ö c e k l e r i** vardı. **İ p e k k o z a l a r ı**, ağaçlar üzerinden toplanır ve bunlardan da çok güzel **k u m a ş l a r** yapılırdı. Bilhassa büyük kuyruklu ve etleri lezzetli **k o y u n l a r ı**, çok iyi cins **d e ğ i r m e n t a ş l a r ı** ve bu taşlardan elde edilen **ç e l i k c e v h e r l e r i**, bu şehrin saymaya değer önemli şeylerindendi. **H a m i** ile **T u r f a n** şehirleri arasında büyük bir çöl vardı".

E l ç i, bu çölden korku ile bahsediyor. Bu çöl sebebi ile, Uygurlar'ın **H a m i** şehri ile olan ilgileri ve buraya gelen kültür tesirleri, az olmuştu. **C e n g i z - H a n** çağında Moğollar'a seyahat eden Çinli elçiler, **Moğolların ç e l i k** işlemesini bilmediklerini yazarlar. Moğol generalleri ve orduları, **k e n d i k ılı ç l a r ı n ı** **U y g u r l a r'a** **s m a r l a r l a r d ı**. Çin'in batısındaki demir madenlerini de, Uygurlar'la, Türk Tatarlar işletirlerdi.

NIŞADIR MADENLERİ:

“Nışadır” işletmeleri ile ticareti de, Uygurlar’ın elinde idi: Asya kıtasının en önemli nışadır madenleri, Uygurlar’ın elinde idi. Çinliler nışadıra, “Uygur tuzu” derlerdi. Çin’de de, nışadır madenleri vardı. Fakat önemsiz ve küçük idiler. Önsya’daki en önemli nışadır madenleri, İran’daki Kermân şehri yakınlarında idi. Çincedeki nışadır sözü de, Batı Türkistan’ın yerli dillerinden gelmiştir. Bir Çin ansiklopedisi, Uygur nışadır madenlerini şöyle anlatıyordu:

“Bu madene Tatar tuzu da denir. Onların memleketinin ortasında, volkanik iki büyük dağ vardır. Bu dağlardan birisi, Turfan yakınındadır. Turfan ovasının (doğusundaki) Hoço şehrine, bu volkan dağlarından da dola- yı, “Ateş Şehri” adı da, verilirdi. Beş-Balıg şehrinde- ki diğer dağa ise, “Ak-Dağ” derler. Her iki dağın ağzından da, dumanlar ve alevler fışkırır. Dağlardaki bir mağaraya, yeşil renkte bir su dolarak birikirdi. Hava ile karşılaşınca da, hemen bir tuz haline girer ve nışadır olurdu. Turfan’daki dağdan ise bir duman sütunu yükselirdi. Karanlık olunca da bu dumanlar, ateşten bir direk haline gelirlerdi. Yakın- larında uçan kuşların renkleri, bu yüzden kıpkırmızı olurdu. Bu- nun için bu dağa, “Ateş Dağı” demişlerdi... Küllerin bazılarını topladıktan sonra getirip kazanlarda kaynatırlardı. Bu yol- la çıkardıkları nışadırları, ekmek şeklinde kalıplayıp, satar- lardı. Nışadırların beyaz cinsi, en iyisidir. Bu cins nışadırlar, madenler tarafından iyi emilirler. İyiye kuruması için de bir soba üzerinde ısıtırlar ve kurutulduktan sonra da, iyi saklanması için bir miktar zencefil katmağı ihmal etmezlerdi...”

BORAKS MADENLERİ :

Uygurlar’ın elde ettikleri “Boraks” da, Çin’de ara- nan madenlerdendi: Ortaasya’nın başlıca boraks madenleri

de, Uygur ülkesi ile Doğu Türkistan'daki Hotan şehrinde bulunuyordu. Bu iki bölgenin Çin İmparatoruna sık sık boraks hediye ettikleri, görülür. Boraks madenlerinin en büyükleri, bu çağda İrâ'n'da işletilenlerdi. Eski Batı Türkistan ve İran'da boraksa, "furak" veya "burak" derlerdi. Türkler de Batı Türkistanla olan kültür bağları dolayısıyla, bu madene "bura" demişlerdi. Ruslar ise bu madeni Türkler'den öğrenmişler ve ona yine, aynı adı vermişlerdi. Anadolu ve Ortaasya Türkleri'nin boraks için şimdi kullandıkları "teneker" veya "tenekâr" sözü ise, Hindistan'dan İran'a Türkiye'ye ve buradan da Avrupa'ya geçmiş olan bir deyimdir.

BAKIR OKSİT MADENLERİ :

En iyi cins "Bakır Oksit" de, Uygur ülkesinde bulunurdu: Çinliler bakır okside "yeşil tuz" derlerdi. Öyle anlaşıyor ki, Çinliler bu madeni, Doğu Türkistan'ın ünlü şehirlerinden biri olan Kuça ile İran'dan elde ediyorlardı. Uygur kentlerinden biri olan Karaşar'da da, bu maden bulunuyordu. Karaşarlılar bu madeni, sulardan topladıkları taşların üzerlerini, kazıyarak elde ederlerdi.

MADEN KÖMÜRÜ :

Uygurlar "Maden kömürü" kullanmasını da biliyorlardı: Çinli elçi şöyle diyordu: "Ağzından alev ve dumanlar çıkan dağın eteklerinde siyah taşlar ve kumlar bulunurdu. Uygurlar bu siyah taşları alarak ocaklarında yakarlardı". Bu önemli belge de bize gösteriyor ki Uygurlar, maden kömürü yakmasını biliyorlardı.

Çin elçisi Vang Yen-tö, Uygur diyarına niçin gitmişti? Vang Yen-tö'den bu kadar söz açtıktan sonra, biraz da onun seyahat sebebinden söz açalım: Bu Çinli, Çin İmparatorunun resmî bir elçisi idi. 932 senesinden sonra Çin'in kuzeyinde Hitay devleti kurulunca, Çin için büyük bir tehlike teşkil etmeğe başladı. Bu tehlikeye karşı Çin, yeni müttefikler aradı. Hitay devletini arkadan

S A R I U Y G U R L A R

Sarı Uygurlar, “B u d a d i n i ’ n i n ö n c ü l e r i” :

Uygurlar’ın bir bölümü, Çin ile Doğu Türkistan arasındaki *ticaret yolu* üzerinde bulunan Kansu’ya gitmişler ve büyük bir şehir olan Kan-Cov’da yeni bir devlet kurmuşlardı. Bu Uygurlar, Çinliler’le karışmamışlar ve hâlâ Türk fizyonomilerini muhafaza ede gelmişlerdir. Buraya gelen Uygurlar çok zayıf idiler. Çin tarihleri bu durumu özellikle anlatıyorlardı. Eski güçlü Uygur prensleri kuvvetlerini kaybetmişler ve otoriteleri de, artık vezirlerin ve büyük memurların ellerine geçmişti. Sarı Uygurlar’ın siyasî faaliyetleri hemen hemen yok gibidir. Onlar yalnızca Kan-Cov şehrinin sınırları içinde kalmışlardı. Ayrıca bu bölge, *B u d i z m ’ i n d e e n ç o k y a y ı l m ı ş o l d u ğ u b i r y e r d i .*

Budistler’in en kıymetli eserlerinin bulunduğu “*B i n B u d a*” veya “*D u n - H u a n g*” *mağaraları* da, Sarı Uygurlar’ın yakınlarında idi. Bu sebeple, Uygurlar’ın eski dinleri *M a n i* dini, burada daha çok yaşayamamıştı. Uygurlar burada yeniden *B u d a* dinini kabul etmişlerdi. Budist kitaplarının, Sarı Uygur Kağanı’-nı “*Gök Hükümdarı*” diye anlamaları ve ayrıca, X. yüzyılın başında

buradan Çin'e gelmiş olan *rahiplerin*, *yeşil cübbe* giymiş olmaları da, onların çoktan Buda dinine girmiş olduklarını gösteren, belirtirlerdi. Çünkü, *yeşil cübbeyi Budist rahipler giyinirlerdi*.

1001 senesinde *Hıttay* devletine gelen *Uygur* elçisi hem bir *Buda* rahibi ve hem de bir tabipti. Esasen *Hıttay* devletinin kurucuları, *Uygurlar*'ın inançları ve dinleri hakkında büyük bir ilgi duyuyorlardı. 1066 da, *Sarı Uygurlar*'ın komşusu *Tangut* devletinin gönderdiği bir elçi bile, *soyca Uygur olan bir Buda rahibi*, idi. Beraberinde Buda dinine ait bazı kitaplar getirmiş ve *Hıttay sarayında*, Budizm'i yaymak istemişti. IX. yüzyılda, *Sarı-Uygurlar*'ın siyasî tarihi hakkında, hemen hemen hiç bir bilgimiz yok gibidir.

SARI-UYGURLAR'IN ETRAFINDA DİĞER TÜRKLER:

X. yüzyılda, Çin'de büyük karışıklıklar meydana gelmişti. Eskiden tek bir devletin hâkimiyeti altında bulunan Çin, bu çağda arka arkaya kurulan "**Beş Devlet**" tarafından idare edilmeğe başlanmıştı. Bu devletlerden birkaçı, *Ortaasya'nın meşhur ve savaşçı Türk boylarından biri olan, Şatolar tarafından kurulmuşlardı*. X. yüzyıla ait, *Hotan* dilinden yazılmış vesikalara göre, *Sarı Uygurlar*'ın dolaylarında, pek çok Türk boyları vardı. Bunlar arasında *Töliş*, *Bayırku* biri Türk boyları ile, *Sarı Uygurlar*'ın kuzey batısında oturan *Tatarlar*, bunlar arasında en önemli olanlardı.

TİCARET YOLLARI ÜZERİNDE OTURAN SARI-UYGURLAR:

Çin ile iyi geçinip, "**Ticaret ve İlim**" le uğraşıyorlardı: *Sarı Uygurlar*'ın Çinliler'le her zaman için dost geçindiklerini; fakat karışmadıklarını görüyoruz. *Orhun'daki Büyük Uygur Kağanları'nın*, Çin İmparatorlarının kızları ile evlenmiş olmaları, bu iki kavim arasında bir akrabalık hissi ve sa-

mimî bir dostluk yaratmıştı. Bu dostluğa, rağmen, X. yüzyılın başında Uygurlar'ın, Kansu'daki Çin şehirlerini yağmalamaktan, geri durmadıklarını da görüyoruz.

Uygurlar, batıdan gelen malları ahıyorlar ve kendi kervanları ile Çin'e götürüyorlar ve bu yolla para kazanıyorlardı. Yalnızca bir şehirde devlet kurup, yaşayan Uygurlar'ın hayatlarını devam ettirebilmeleri ve siyasî önemlerini şimdiye kadar karışmadan koruyabilmeleri, işte bu ticarî bilgilerinden ileri geliyordu.

938'DE SARI-UYGURLAR'A GİDEN BİR ÇİN' Lİ GEZGİN :

Çinliler'in, Doğu Türkistan'daki **H o t a n** şehri kralına gönderdikleri bir elçi, 938'de Sarı-Uygurlara da uğradı. Elçi onları şöyle anlatıyordu:

"Sarı-Uygurlar'ın Kağanı'nın ordugâhı da, tıpkı Orhun'daki Uygurlar'ınki gibi, çadırı bir kamp yeri idi. Atlı konar göçer yaşantılar, henüz daha değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurlar'ın sürülerine otlak vazifesini görüyorlardı. Bu dağlarda, (Göktürk devletinde çok önemli bir rol oynamış olan) Şato Türkleri'nden, bazı boylar da yaşıyorlardı."

Bu önemli kaynak bize gösteriyor ki, SarıUygurlar savaşçılıkta büyük bir şöhret yapmış olan **Ş a t o T ü r k l e r i'nin** yardımını, onlarla beraber yaşamak suretiyle elde etmiş oluyorlardı. **M a n i** dininin tesiri ile, Uygurlar'ın savaş kabiliyetleri kaybolmuştu. Fakat içlerinde yaşayan bu Türk savaşçıları, onları senelerce Tibet ve Çin akınlarına karşı korumasını bilmişlerdi.

T ü r k y a z ı d i l i n e k a t k ı l a r ı :

Bugün elimizde bulunan Uygur Türkçesi ve yazısı ile yazılmış en önemli kitaplar da, Sarı-Uygurlar'ın ülkesinde bulunmuştu. **K u b i l a y - H a n** zamanında bütün Çin'i elinde tutan Moğol-Türk İmparatorluğu ile, XV. yüzyılda bütün Moğolistan'a ve kuzeye, Buda dinini yayanlar da, yine Sarı-Uygur rahipleri idiler.

vurmak için de, Uygurlar'la anlaşmak istedi. Çin, elçiyi Uygurlara bu amaçla göndermişti. Fakat Uygurlar hem Çin'i hem de Hitay devletini memnun etme yolunu daha doğru buldular.

6. BÖLÜM

DOĞU VE BATI

TÜRK KÜLTÜRLERİNİN BULUŞMASI

K A R A H A N L I L A R

Doğu ve Batı Türk kültürlerinin buluşması:

Karahanlı devleti, yerleşik hayata geçen Türk boylarının meydana getirdiği büyük bir kültür devletidir: T ü r g e ş devleti ile ilgili bölümümüzde gösterdiğimiz gibi, B a t ı G ö k t ü r k devletini meydana getiren O ğ u z kitleleri batıya kaydıkça, onların yerlerini K a r l u k l a r almışlardı. Diğer Türk devletlerine nazaran küçük bir ayrılık gösteren K a r a h a n l ı l a r'ın, iki tane başkentleri vardı:

K u z e y d e k i b a ş k e n t, Isığ Göl'ün batısında bulunan *Balasagun* şehri idi. G ü n e y d e k i ise, bugünkü *Y a ğ m a Türkleri* tarafından *Kaşgar'* da kurulmuştu.

Ortaasya Türk kültür tarihi bakımından bizim için, *k u z e y d e k i b a ş k e n t* yani *Balasagun* şehri daha önemli idi.

VIII. yüzyılın başında, daha henüz **S a r ı T ü r g e ş** devleti zamanında bile, bu bölge şehirlerinin, Türkler tarafından iskân edildiklerini görmüştük. Doğudan gelen **K a r l u k l a r**, **T ü r g e ş** devletinin yerini aldılar ve bu bölgede yeni bir devlet kurdular. Şu da Türk tarihinin çok ilgi çekici olaylarından birisidir: Yeni bir devlet kuran **K a r l u k l a r** nasılsa bu devletlerine de, “**T ü r g e ş devleti**” adını vermişlerdi. Her halde Türgeş devletini meydana getiren Türkler’in hepsi de, batıya göçmemişlerdi. Ayrıca, “**Türk boylarının en soyluları**” tarafından kurulan **S a r ı T ü r g e ş** devletinin, Karluklar’ın zihinlerinden silinmeyen büyük bir hatırası da olmalı idi. **K a r l u k l a r**, **T ü r g e ş l e r’e** göre, *daha az medenî ve daha düzensiz idiler.*

Kaşgar şehrinin çevrelerinde yaşayan, “**Y a ğ m a Türkleri’nin idarecileri**” ise, **U y g u r Türkleri’nden geliyorlardı.** Bu sebeple okumuş ve yazmış olmaları gerekiyordu. Ayrıca **U y g u r ş e h i r l e r i’nden gelen yollar** da, Kaşgar’dan geçiyordu. Artık X. yüzyılın ikinci yarısında, Karluklar’ın oturdukları birçok şehirlerin adlarını, İslâm kaynaklarında bulabiliyoruz.

Okur yazar Uygurlar ve Türk boyları:

K a r l u k l a r ve Y a ğ m a Türkleri doğularındaki Uygurlardan çok şey öğrenmiş olmalı idiler: 840 yılından sonra T u r f a n bölgesinde kurulan, II. U y g u r devleti, kültür ve medeniyet bakımından diğer Türkler’i, gölgede bırakacak kadar büyük bir gelişmeye ulaşmıştı. Batı’daki sınırları, Isıġ-Göl’e kadar uzanıyordu ve Karluklar’ın da, doğu komşuları oluyorlardı. **K a r l u k l a r**, henüz daha yeni olarak, *göçebe hayatından*, şehre inmişlerdi. Bu sebeple şehir hayatı ile uyuşamayan birçok inançlarını ve günlük yaşantılarını, henüz daha bırakamamışlardı.

U y g u r l a r ise, **Türk dilini geliştirmiş**, türlü yönlerden Karluklar’a öncülük edebilecek bir duruma gelmişlerdi. İşte **K a r a h a n l ı** devletinin, “*dil ve yazısının Uygur biçiminde doğup gelişmesi*”, ancak ve ancak, böyle bir Uygur tesirine bağlanabilirdi.

X. yüzyılın ikinci yarısındaki başlıca **Karluk** şehirleri arasında *Mirki, Kulan, Tüzün-Bulak, Tuz-Göl* gibi önemli yerleşme yerleri zikredilmektedir. Bu çağda Aşpara şehri de bir önem taşıyordu. Aşpara, Göktürkler'in önemli şehirlerinden birisi olduğu kadar, adını da yine Göktürk unvanlarından biri olan Işbara'dan alıyordu.

İslâm ve eski Türk kültürlerinin buluşması:

Karluklar ve Yağma Türkleri batıdan İslâmiyet'in tesirlerini de almağa başladılar: Karluklar'ın batı sınırı sayılan **Talas** şehri, *geniş ticaret kolonilerinin yaşadığı bir şehirdi*. Birçok yollar burada birleşiyorlar ve Önasya'dan gelen *müslüman kervanları* ile *tüccarlar* da bu şehirde yaşıyorlardı. *Burana Mescidi, Babacı-Hatun ve Ayşe-Bibi türbesi, İslâmi tesirlerle meydana gelmiş, bu bölgenin en eski Türk eserlerindendirler*. Taraz şehri, Ortaasya'da *İslâmiyet'in bir sıçrama tahtası* gibi idi. **Karluklar** hâlâ Şamanizm'e inanıyorlar ve eski inançlarını devam ettiriyorlardı. Güneyden de Fergana ve Özkent yolu ile **Kaşgar'a İslâmiyet**, çoktan sızmağa başlamıştı. Uygurlar ise, **Buda** dinine inanmışlardı. İşte bu iki tesir altında kalan Türkler, yavaş yavaş bölünmeye ve *ikili bir kültür* meydana getirmeğe başladılar.

Şehirlere yerleşen bazı **Karluklar** Uygurlar'ın tesiri altında **Buda** dinine inanmağa başlamışlardı. Batı'ya gözlerini çevirenler ise, *müslümanlığın tesirleri*, altında yavaş yavaş yumuşamağa doğru gitmişlerdi. Karluk Türkler'i ne kadar Budist veya İslâmiyet'in tesirleri altında olurlarsa olsunlar, kendi inançları ve eski san'at üslûplarını da türlü bırakamamışlardı.

İslâm ve eski Türk san'atının buluşması:

İslâmiyette, "*hayvan ve insan resmi yapmak*" yasağı. Fakat X. yüzyıl **Karluk** eserlerinde, bol bol hayvan ve insan resimlerine rastlıyabiliyoruz. Ama bunların yanında, *İslâmiyet'in geometrik süslerinin*, yavaş yavaş yer almağa başladığını, elimize geçen eserlerden açık olarak anlıyabiliyoruz. Bu yol-

la eski *Türk inançları*, bir yandan *İslâmiyet* e ve *Budizm* e karşı koymak isterlerken, tesirlerini Karluklar'ın içlerine yaymaktan geri kalmıyorlardı.

Bu devre *Türk sanatı*'nın çok önemli bir çağıdır. Eski Türkler, hayvan ve insan figürlerinin yanında, tabiatın unsurlarına da büyük bir önem veriyorlar ve eserlerinde bol bol *bitki motifleri* kullanıyorlardı. Bu *bitki motiflerinin* çoğu da, *Çin tesirleri* altında kalmış süsleme düzenleri idi. Gerçi üslûp, Çin tesirinde idi. Fakat bu eserlerde kullanılan bitkiler ise, Ortaasya'da bulunan ve Türkler'in çok sevdikleri bitki türleri idiler.

H ı t a î, bitki süslemelerinin gelişmesi:

İslâm sanatının geometrik motiflerini sevmeyen Türkler, onların yerine bitki süsleri koyuyorlardı: Yukarıda da söylediğimiz gibi, *bitki ve çiçek motifleri*, *Çin sanatının* en önemli özelliklerinden biri idi. Fakat İsa'dan çok önceki çağlardan beri, *Ortaasya sanatının* her yönünde *bitki çiçek ve hayvanlardan* sonra, ikinci derecede yer almıştı. *Çin'de bitki ve çiçekler*, çok üslûplandırılmış ve âdeta gerçek özelliklerini kaybetmişlerdi. Fakat Ortaasya'da tabiat, olduğu gibi kabul ediliyordu. Bitki ve hayvan tabiat üzerinde nasıl görülüyorsa, aynen öyle yapılıyordu. Elbette ik, bunun bir sanat yönü vardı. Üslûplandırılıyor ve bitkilere bir ruh veriliyordu. Fakat tabiatın aslından ayrılmak, bir türlü Ortaasyalı Türk şövalyelerinin hislerine uygun gelmiyordu:

Yeni Türk motiflerine doğru:

Elbette ki İslâmiyet'in büyük tesirleri altında birçok Türk kitleleri, bu dini kabul temek zorunda kalacaklardı. Nitekim de öyle olmuştu. Fakat Türkler hiçbir zaman, İslâmiyet'i aynen alamamışlar ve onu ancak kendi dil ve hislerinde yoğurarak, kendilerine benzetmişlerdi. Nitekim Kara Hanlı devletinde İslâmiyetle ilgili olarak yazılan kitalar, tamamı ile eski İslâm kitâplarına uyul-

mamış ve İslâm dini realist bir görüşle açıklanmıştı. Türkler İslâmiyet'e girmeye hazırlanıyorlardı. Artık eski insan öfigürleri realistliğini kaybetmiş ve üslûplandırılmaya doğru gidiyordu. Gerçi bunlar da birer insan ve hayvan resimleri idiler. Fakat o kadar çok üslûplandırılmışlardı ki, artık bunların İslâmiyetle çatışacak bir yerleri kalmamıştı. Ayrıca yepyeni bir Türk süsleme düzeni meydana geliyordu. Bu istek, sonradan Osmanlılar'ın "Hıtaî" dedikleri motiflerin doğmasına yol açacaktır. Bütün bunlara rağmen, İslâmiyet'e zararı olmayan en eski G ö k t ü r k motiflerini bile, K a r a h a n l ı çağının, ilk eserlerinde görmek mümkündür.

Türk-İslâm kavşağındaki şehirler:

Karahanlı devleti Karluklar'ın meydana getirdiği büyük bir şehir kültürü üzerinde kurulmuştu: Türgeş devletinin başkenti Tokmak şehrinin bulunduğu Çu vadisi, her çağ için, ekonomi bakımından, çok önemli bir yer tutmuştur. T a n r ı dağlarının yüksek ve karlı tepelerinden inen bir çok su kolları, kuzeydeki ovalar içinde dağılmış ve insanların yaşaması için, müsait bölgeler meydana getirmişlerdi. Çok iyi z i r a a t yapılabilen bu şehirler, şimdi de eski önemlerini kaybetmemişlerdir. Bu suyun kolları, kuzeye doğru indikten sonra, birleşerek Çu ırmağını meydana getiriyorlardı. Çu ırmağı, bozkırlar içinde bir müddet aktıktan sonra çöllerde kaybolup gidiyor; fakat gerisinde verimli vadiler bırakıyordu.

K a r l u k l a r'ın gelişinden sonra, bu çayların hemen herbiri üzerinde bir şehir kurulmuş ve bu şehirler de birçok kalelerle donatılmıştı. Gerçi bunlardan birçoğu, daha önceki G ö k t ü r k devletinde de yaşamakta idiler. Fakat K a r l u k çağında bu yerleşme yerlerinin sayıları, süratle artmış ve meydana gelen yeni kültür çeşnisi ile de, kendilerini diğerlerinden ayırmışlardı. Karluk şehirleri yalnızca Çu nehri kıyılarında kalmamış; doğuda, Tanrı dağları ve batıda da T a l a s ırmağı, kıyılarında yayılmıştı.

Artık bu bölgelerde yeni bir m i m a r î t a r z ı da

doğuyordu. Bu tarza hem *İslâmiyetin* yeni tesirleri ve hem de *Ortaasya* şehirlerinin asırlardan beri gelişmiş olarak yaşayan, *üslûp ve motifleri* devam ediyordu. Karluk Türkleri'nin realizmi de artık açık olarak görülüyordu. Bu eserler, ne *İran*'ın, ne *İslâmiyet*'in ve ne de eski *Göktürk* çağının binaları idiler. Bunlar yepyeni bir üslûbun ve inanışın öncülerinden başka birşey değildiler.

A n a d o l u'daki Türk eserlerinin kökleri:

Bunun içindir ki, *A n a d o l u'daki* Türk eserlerini inceleyen ne *Arap*, ne *İran* ve ne de diğer kültür bölgelerinin eserlerine bakalım. Bunların eşlerini, *Arap* ve *İran* dünyasında bulamayız. *A n a d o l u* Türk mimarisi *Ortaasya*'da meydana gelmiş, gelişmiş ve ondan sonra *Anadolu*'ya geçmiştir. Elbette ki *Batı Türkistan*'ın eski sanatından, çok şeyler almıştı.

Batı Türkistan da, komşusu *İran*'ı göremez, duyamaz olamazdı. *Batı Türkistan*'da, *İran* mimarlık tesirleri elbette görülecekti. Fakat *Batı Türkistan*, hiçbir zaman *İran*'ın bir parçası olmamıştı. Orası her zaman için, *Ortaasya*'nın bir bölgesi olmuş ve en yakın bağlarını da yine *Ortaasya* ile kurmuştu.

Ş e h i r l i, Karahanlı devleti;

Karahanlı devletini kuranlar da şehirli idiler: 850 senesine yakın çağlarda adı geçen Bilge Minçur Hakan'ın, şehirde oturup oturmadığını iyice bilmiyoruz. Fakat *Samanogulları* hükümdarı ile, *İsficâb* şehrinde savaşmıştı. *İsficâb* şehri de, eski Türk tarihi bakımından büyük bir önem taşıyordu. *Türgeş devleti* yıkılınca, *Taşkent* ve *Fergana*'da, *Türk prenslikleri*, kurulmuşlardı. Bu sebeple *Göktürk* boylarına, güney yolu kapanmıştı. Fakat öyle anlaşıyor ki *İsficâb* yolu, *Göktürkler*'in soylu *On-Boyları*'na daima açık kalmış ve buralara gelip yerleşebilmişlerdi. Yine *Karahanlılar*'ın eski hanlarından *Buğra Hakan* da *Kara-Şehir*'de otururdu. 897-907

seneleri arasında *S a m a n î* hükümdarı, Karahanlılar'dan *Oğulcak-Kadır Hakan'* a kaçmış ve *K a ş g a r'*a gitmişti. Çünkü bu Türk hakani, bu sırada Kaşgar'da oturuyordu.

Bu çağdaki *B a t ı T ü r k i s t a n* mimarisinden, pek fazla birşey kalmamıştır. Çünkü *S a m a n o ğ u l l a r ı* devleti daha çok *İ r a n* mimarisinin tesirleri altında kalmış ve binalarını ağaçtan yapmışlardı. Halbuki *K a r a h a n l ı* devletinde yeni bir mimarî tarzı doğuyor ve *taş binalara* önem veriliyordu. Karahanlılar için şehir hayatı büyük bir değer taşıyordu. Bu zamana kadar Müslüman tarihçileri şehirlerin tarihlerini yazmaya önem vermez iken, Karahanlı çağında seri halinde *şehirlerin tarihi* yazılıyordu. Şehre önem vermek, elbette ki onun tarihini yazdırmağı da gerektiriyordu.

Karahanlı çağında, doğudaki Uygurlar'ın, *B u d i s t k ü l t ü r ü* de devam edegelmişti. Isığ-Göl'ün doğusundaki *S u l m i* şehri, bu *B u d i s t k ü l t ü r ü n* batı sınırını meydana getiriyordu.

7. BÖLÜM

KUZEY VE AVRUPA TÜRKLERİ

A. KUZEY TÜRKLERİ

1. KIRGIZLAR

Göktürk yazılarının beşiği:

Kırgız Türkleri Güney Sibirya'nın savaşçı bir halkı idiler: S i b i r y a'yı güneyden kuzeye doğru baştan başa kesen büyük bir Y e n i s e y ırmağı vardır. Bu nehir, kaynaklarını A l t a y dağlarının kuzeyinden alır. Bu dağlardan çıkan iki küçük ırmak güneyde birleşerek, Y e n i s e y ırmağını meydana getirirler. Bu her iki ırmak da, Türk tarih ve kültüründe çok büyük bir yer almışlardır. Bu ırmakların doğudan akanına B ü y ü k K e m , güney batıdan gelenine de K ü ç ü k K e m adı verilir.

Gerçi en büyük *Türk yazıtları* O r h u n kıyılarında bulunmuştur. Fakat bu yazıtlar etrafında Türkçe yazılmış, diğer küçük Göktürk yazıtlarına rastlamanın imkânı yoktur. O r h u n bölgesinde birkaç küçük yazıt bulunmuştur. Fakat bunların sayısı pek azdır. Halbuki K e m kıyıları, *büyük küçük bir çok*

Göktürk yazıtlarıyla doludur. Elbette ki Göktürk yazıtlarının da bir başlangıç ve bir gelişme noktası vardı. Orhun kıyılarındaki *Türk yazıtları, gelişmiş bir alfabe ile işlenmiş bir dile,* sahip idiler. Kem bölgesinde bu alfabelerin, *gelişmemiş;* hatta henüz daha bir *damga* şeklinde olanlarına, bile rastlamaktayız. Bu ilkel Türk yazıtları, bize çok önemli bir gerçeği hatırlatıyorlar.

Öyle anlaşıyor ki, *Orhun nehri kıyıları, "eski Türk alfabesinin başladığı ve geliştiği"* bir bölge değildi.

2. KIPÇAKLAR

Kıpçaklar, "Kuzey Türkleri"nden idiler: Kuzeybatı Sibirya'da İrtiş ile Ural ırmakları arasında yaşayan Türkler, geniş olarak, "*Kıpçak*" adını kullanmışlardı. XI. yüzyılda Avrupa'ya geçen bu Türkler, Balkanlar'da ve diğer yerlerde çok şiddetli savaşlar yaparak adlarını duyurmuşlar; Avrupalılar tarafından da bir bölümü *Kuman* adı ile anılmışlardı. Biz bu kitabımızda Kıpçaklar'ı Kuzey Türkleri'nden saydık ve bu ad altında inceledik. Kuzey Türkleri'nin en güçlü kolu hiç şüphe yok ki, Kırgız Türkleri'i idiler. Fakat diğer Kıpçaklar da zaman zaman onlardan geri kalmıyorlardı. Kıpçak Türkleri'nin batıdaki tesirleri, özellikle Volga'nın kuzey kısımlarından olagelmış ve genişleyerek, Güney Rusya'ya da yayılmıştı. Herhalde Bulgarlar ve Macarlar başlangıçta Ortaasya Türk tesirlerini, en çok Kıpçaklar'dan almışlardı. Nitekim VI. yüzyılda Bulgarlar'la Macarlar'ı, bu bölgelerden kovan Sabır Türkleri'nin de, kök itibarı ile Kıpçaklar'dan geldikleri düşünülmektedir.

Türk Mitolojisi'nde Kıpçaklar:

Türk Mitolojisi'ne göre Kıpçaklar, Oğuz-Han'ın bir evlâtlığı idiler: Mitoloji, bir tarih belgesi değildir. Fakat milletlerin komşuları hakkındaki fikir ve düşüncelerini aydınlatmaları

bakımından, bir tarihçi için büyük bir önem taşırlar. *Oğuz Türkleri*, *Kıpçak Türkleri*'ni kendilerinden saymamışlardı, Ama, *Oğuz - Han* destanı'na göre *Kıpçak*'ın babasını, *Oğuz - Han* evlâtlık olarak almış ve yetiştirmişti. Sonradan kuzey bölgelerini idare etmek için *Oğuz - Han*, *Kıpçak*'ı göndermişti. Yine Türk efsanesine göre bu bölgeler, *Kıpçak*'ın soylarından meydana gelmiş olan *Kıpçak Türkleri* ile dolmuştu.

Avrupa'daki kolları:

Kuman Türkleri, *Hazar devletinin bir nev'i mirasına konmuş gibiydiler*: Avrupa tarihlerince *Kıpçaklar*'a, *Kuman* adı verildiğini, daha önce söylemiştik. Bu sebeple Avrupa tarihlerinin söz açtığı *Avrupa Kıpçakları*'na, *Kuman* demeyi daha doğru bulduk. *X. yüzyılın sonunda Hazar devleti yıkılınca*, bu bölgeleri boş ve savunmasız bulan *Kuzey Asya Türkleri*'i, yavaş yavaş *Güney Rusya*'ya sızmaya başladılar. Bu *Türkler*'in *Kıpçaklar*'ın batıdaki kolları oldukları hususunda hiçbir şüphe yoktur. *Güney Rusya'daki Hazar bölgelerini* ele geçiren *Kıpçak* veya *Kumanlar*, buralara yerleştikten sonra, kendi şehirlerini âdetâ *bir kültür ve ticaret merkezi* haline sokmağa başladılar. *Volga* nehri üzerindeki *Saksin* adlı şehir, onların bir başkenti gibi idi. Bilindiği üzere *Rusya'daki önemli ticaret yolları*, *Volga* üzerinden *Hazar* denizi ile *Güney bölgelerine* gidiyorlardı.

B. BATI VE GÜNEY RUSYA TÜRKLERİ

Güney Rusya Türkleri, *eski Ortaasya Türklüğü'nün batıya uzanan bir kolu idi*: *Güney Rusya*'da, bilhassa *V. asırdan* itibaren, *Türk kavimlerinin varlığından kesin olarak haberimiz* vardır. Bundan önceki çağlar hakkındaki kaynakların maalesef karanlık olmaları sebebiyle fazla bilgimiz yoktur. Bir gerçek varsa, *M. S. I. yüzyıldan itibaren*, artık *Ortaasya Türkleri'nin*, bu bölgeyi sıkış-

tırmaya başladıkları ve oradaki *C e r m e n* kavimlerini batıya doğru ittikleridir. Bu da, *O r t a a s y a*'da *H u n l a r*'ın ikiye bölünmesi ve bir kısım Hunlar'ın, batıya doğru göç etme isteklerinden ileri geliyordu. *Hunlar*'ın, *b a t ı y a* *g ö ç* istekleri, Çin kaynaklarından açık olarak öğrenebiliyoruz.

A t t i l a'dan sonra Güney Rusya Türkleri:

Attila'nın Hun devletinden sonra, Güney Rusya büsbütün Türkleşmeğe başladı: *H u n l a r*'ın Güney Rusya'ya gelişleri ve oradaki *C e r m e n l e r i* batıya itişleri, bundan dolayı da, Avrupa'da büyük *k a v i m l e r g ö ç l e r i*'nin meydana gelişleri, her tarih kitabında bulunan gerçeklerdir. Önemli bir nokta varsa o da, Güney Rusya'da *C e r m e n* sayısının eskiye göre daha azalmış oluşu idi.

I s l a v l a r, *kuzey bölgelerinde yaşıyorlar, teşkilâtsız ve iptidai bir hayat geçiriyorlardı.* M. S. 450 de, Orta Avrupa'da kurulan *A t t i l a*'nın Hun devleti yıkıldıktan sonra, Hunlar Avrupa içinde çabucak erimiş ve kaybolmuşlardı. Fakat onların peşlerinden gelen ve *H u n l a r*'ın temelini teşkil eden kavimler, Güney Rusya'da yeniden tarih sahnesine çıkmış ve *B i z a n s* kaynaklarında görülmeğe başlamışlardı.

Güney Rusya Türkleri'nin, ağızları:

Eski Güney Rusya Türkler'i Türkçe'nin ayrı bir lehçesini konuşuyorlardı: Ortaasya, tıpkı bir kazan gibidir: Bu bölgede kavimler kaynaşır, karışır ve aralarında pek az bir ayrılık meydana gelirdi. Güney Rusya ise. Ortaasya'ya nazaran yanda kalıyor ve ayrı bir bölge gibi görünüyordu. *G ö ç* ve *t i c a r e t y o l l a r ı*, Güney Rusya ile Ortaasya'yı birbirine bağlamıştı. Fakat ne de olsa, aralarında geniş çöller ve uzun yollar vardı. Bu sebeple, burada oturan Türkler'in Türkçesi'nde, öz Türkçe'ye nazaran, bazı ayrılıklar görüyoruz. Güney Rusya'daki Türkler'in çoğuna Ogur derlerdi.

On-Oğur, Kutrigur, Saragur gibi birçok yeni ve akraba ka-

vimler de görülmeğe başlamıştı. Ogur adı her halde Türkçe'deki *O ğ u z*'dan başka birşey değildi. Çünkü Güney Rusya Türkleri 'z' harfini, sözlerin sonlarında 'r' ye çeviriyorlar ve öyle söylüyorlardı. Nitekim Ortaasya Türkçesindeki öküz kelimesi de, onlarda ökür şekline girmişti. Bugün bile bu Türk ağzını konuşan Rusya Türkleri hâlâ yaşamaktadırlar.

Asya-Avrupa arasında, kavimler yolu:

Ortaasya'dan Güney Rusya'ya gelen en önemli *b i r i n c i* *y o l*, hiç şüphe yok ki, *T a n r ı* dağları, *A r a l* gölü üzerinden, *H a z a r* denizinin kuzeyine gelen yol idi. Bütün büyük kavimler göçü ve ticaret kervanları, Güney Rusya'yı hep bu yoldan ziyaret ediyorlardı. Büyük *T ü r k* *imparatorlukları* ile zengin *ziraat* ve *ticaret bölgeleri* de, hep Ortaasya'nın bu bölgesinin içinde yayılmışlardı. Güney Rusya'nın çehresini değiştiren savaşçı Türk kavimleri de, elbette ki bu yoldan geleceklerdi.

İ k i n c i y o l ise, *kuzey yoludur*: *T a n r ı* dağları ile Güney Rusya'yı birbirlerinden, geniş çöller ayırıyordu. Bu sebeple Güney Rusya'ya gelen Türkler, ancak bu çölleri geçebilecek güçte olan Türklerdi. Kuzey yolunda ise, engebeler yoktu. Volga nehrinden, ta Baykal gölüne kadar uzanan bölge, tabii bir yol manzarası gösteriyordu.

1. V O L G A B U L G A R L A R I

Bulgarlar'ın ilk yerleri ve göçleri :

Güney Rusya'nın, ne zaman Türkleştiğini, iyice bilmiyoruz. Bir gerçek varsa, Hunlar'ın gelişinden önce, bu bölgelerde güçlü *C e r m e n* kitlelerinin bulunduğunu idi. Hunlar'ın Ortaasya'dan güney Rusya'ya geçmesi ile, diğer yerlerde olduğu gibi burada da, bir *k a v i m l e r* *hareketinin* meydana geldiği, bir gerçektir. M. Ö. 41 yılında, *G ü n e y H u n devleti* tarafından mağlûp edilen *K u z e y H u n l a r ı*, *T a n r ı* dağlarının batı eteklerine ve Batı Türkistana gelerek, bir asır kalmış ve burada, kuvvetli izler bır-

rakarak, batıya kaymışlardı. Öyle anlaşıyor ki bu kayış sırasında, Cermen kitlelerini de batıya doğru itmiş ve kendilerine yakın olan kabileleri organize ederek, yeni bir akraba kitle meydana getirmişlerdi.

H u n l a r i l e C e r m e n l e r , A v r u p a ' y a g i t t i k t e n s o n r a , O r t a a s y a ' d a n g e l e n a k ı n l a r d u r m a m ı ş o l a c a k k i , bu eski akrabalar, zaman zaman takviye edilmiş ve Güney Rusya'da, yeni bir kavimler çehresi ortaya çıkmıştı. *B u l g a r k i t l e l e r i ,* VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru, *K a f k a s y a ' n ı n* kuzey-batısında, oldukça kuvvetli bir birlik meydana getirmişlerdi. Fakat az sonra, *H a z a r d e v l e t i* kurulur ve bu yeni devlet, Bulgarlar'ı sıkıştırarak ikiye böler. Böylece, dünya tarihinde büyük bir rol oynayan, *i k i B u l g a r k i t l e s i* meydana gelmiş olur. Bunlardan *b i r i n c i s i ,* batıya doğru kayarak *T u n a* kıyılarına iner ve az sonra da, *B u l g a r i s t a n ' a* yerleşerek, *T u n a B u l g a r l a r ı ' n ı ,* meydana getirirler. *İ k i n c i* kısmı ise, *H a z a r l a r ' ı n* baskısı altında, kuzeye doğru göçer ve *K a z a n* bölgesine kadar çıkarak, orada yerleşirler.

K a z a n B u l g a r l a r ı ' n ı n güneyinde, kuvvetli bir devlet olan *H a z a r d e v l e t i* bulunuyordu. Bu sebeple, *K a z a n* bölgesine en kuvvetli tesirleri yapan, *H a z a r l a r i l e B u l g a r l a r ' ı n k ü l t ü r s ı n ı r l a r ı , â d e t a b i r b i r l e r i n e k a r ı ş m ı ş g i b i i d i .*

Eski Bulgar şehri büyük bir ticaret merkezi:

K a z a n B u l g a r l a r ı ' n ı n başşehri, *B u l g a r* adını taşıyordu. Bugünkü *K a z a n* yakınında bulunan *B u l g a r ş e h r i h a r a b e l e r i ,* her çağın hatıralarını taşıyan, birçok kültür katlarından meydana gelmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, *ö n e m l i t i c a r e t y o l l a r ı* arasında bulunan *B u l g a r ş e h r i n d e ,* en çok gelişen şey, ticaret olmuş ve bu şehir, âdeta o devrin en önemli bir *t i c a r e t m e r k e z i* haline gelmişti. *V o l g a* yolu ile gelen bütün mallar, Bulgar şehriden etrafa yayılıyor ve *k u z e y d e n g e l e n e n d e ğ e r l i k ü r k l e r d e , y e n i B u l g a r l a r ' ı n e l i i l e , g ü n e y e s a t ı l m ı ş o l u y o r d u .*

2. TUNA BULGARLARI

IV. asrın ortasında Atilla devleti, Orta Avrupa'da Cermen ve Slav kitleleri arasında eriyip gittikten sonra, *Hunların Güney Rusya'daki ırkdaşları*, harekete geçmiş ve dünya tarihine, bir yön vermeğe başlamışlardı. Volga ırmağının kuzeylerinde yaşayan Bulgar Türkleri, yavaş yavaş güneye doğru inmeğe başladılar ve Tuna'ya doğru ilerlediler. Bu da gösteriyor ki *Atilla devleti* ve *Hunlar*, köksüz bir ağaca benzemiyorlardı. *Dal ve budakları*, *Güney Rusya'da, kökleri ise, Ortaasya'da bulunan, büyük bir gövdenin sararıp dökülen yapraklarından başka bir şey değildiler.*

Tuna'da "savunma tabyalarını" kurmaları:

Tuna'nın kuzeyi ve güneyi, teşkilâtlanma ve devlet idare etme kabiliyetlerinden mahrum, Slav kitleleri ile kaplanmıştı. Büyük bir sür'atle, Tuna ırmağının kuzeyindeki *Besara bya*'ya yerleşen *Bulgarlar*, "*derhal geniş tabyalarını kurarak, Bizans'a karşı savunma tedbirlerini aldılar*".

Bu *tabyalar*, derinliği 3 ve genişliği de 10 m. olan, çoğu yerde yükseklikleri 2 m. yi aşan ve kilometrelerce uzayan büyük eserlerdi. Bunlar umumiyetle, toprak yığınları ile sıkıştırılmış çamurlarla yapılmış ve her türlü atlı akınlarını önleyecek güçte, tabyalardı. *Besara bya*, *Tuna Bulgarları*'nın bir nevi *sıçrama tahtası* görevini gören, bir bölge idi. M. S. 679'da *Bizans İmparatoru*, *Bulgarlar'ı geriye püskürtmek için, büyük bir donanma ile ordu gönderir; fakat Bulgarlar tabyalarına çekilirler. Bizanslılar ise göller ve bataklıklar arasından ilerleme imkânı bulamazlar.* Bizanslıların bu yenilgisi, *Bulgarlar*'la artık *Balkan yolunu* açmıştır. Bugünkü *Bulgaristan'a* yerleşen *Bulgarlar*, yeni bir devlet kurarlar ve Slav kitlelerini teşkilâtlandırmaya başlarlar.

Tuna Bulgarları'nın Türk din ve inançları :

B u l g a r l a r, bugünkü Bulgaristan'a geldikten sonra, yavaş yavaş *hıristiyanlaşmağa* başladılar. Fakat, eski yurtlarından getirdikleri pek çok eski T ü r k i n a n ç l a r ı, *hıristiyanlıkla* bağdaşamıyordu. Ama Bulgarlar, ne olursa olsun, eski âdetlerinden de vazgeçemiyorlardı. Hıristiyan kaynakları, Bulgarlar'ın bu eski inançlarını garipsedikleri için, eski Bulgar âdetlerinden, sık sık bahseder olmuşlardı. Diğer yandan, kendi inançlarından ayrılamayan Bulgarlar, sık sık Hıristiyan kiliselerinden sormak suretiyle, *fetva almışlar ve kendi âdetlerini, bir nev'i meşru gösterme yoluna gitmişlerdi*. Eski Türkler'de, savaş ve askerlikle ilgili inançlar, kolaylıkla kaybolmuyorlardı:

1) *Kılıç* Türkler'in kutlu bir silâhı idi. *And içecekleri zaman, kılıcı önlerine kor* ve böylece, karşılıklı yeminlerde bulunurlardı. Nitekim D e d e K o r k u t kitabında da, sık sık "*Kılıcıma doğranayım*" şeklinde söylenmiş, yeminlere rastlamıyor değiliz. *Bulgar Hanı Krumuş Han, Bizans'a karşı yaptığı birçok akınlardan sonra, İstambul'u kuşatmış ve bu kutsal şehrin altın kapısına, mızrağını atarak saplamıştı*. Bu savaşlardan sonra, Bizansla yapılan 30 senelik sulh anlaşmasında Krumuş Han, "*kılıcını önüne koymuş ve bu sulh üzerine, hem kendisi yemin etmiş ve hem de Bizans elçisine yemin ettirmişti*". Bundan sonra da, "*bir köpeği kurban olarak kesmişti*". Türkler'in kutsal hayvanları, umumiyetle kurt idi. Türkler'de "*köpek kurbanı*"na, pek rastlamıyoruz. Köpek daha ziyade, Moğollar'ın kutsal hayvanlarından biri idi.

2) T ü r k l e r'de "*av köpeği ile doğan*" ları, her kahramanın en önemli sembolleri idiler. Bunun içindir ki, M a d a r a'daki *Krumuş Han'ın kabartmasında, "Han'ın arkasından koşan bir av köpeği görülür"*. Buna rağmen av köpeği-

ni kurban etmenin, hangi dinî inançlara dayandığını da, aydınlabilecek durumda değiliz.

3) A t, şüphesiz ki, Türkler'in en fazla önem verdikleri bir hayvandı. Bu sebeple, *“Bulgarların bayrakları”* da diğer Türkler gibi, *“bir sırığın ucuna asılmış olan, bir a t k u y r u ğ u n d a n ibaretti”*. O s m a n l ı devletinde de görülen bu âlâmete, eski Türkler *“Tuğ”* derlerdi.

4) Bulgarlar, *s a v a ş a t l a r ı n a* da büyük önem verirler ve *“s a v a ş t a n s o n r a b u a t l a r ı s e r b e s t b ı r a k a r a k, k ı r l a r d a d o l a ş m a l a r ı n a i m k â n v e r i r l e r d i. H i ç k i m ş e b u a t l a r a b i n e m e z d i. B i n m e ğ e c e s a r e t e d e n l e r d e, d e r h a l ö l d ü r ü r l e r d i”*.

T a n r ı için, *“canlı at kurbanı”* verme gelenekleri, Türkler arasında çok yayılmış ve gerçekten de, heyecan verici bir törendi. Y a k u t Türkleri zaman zaman, *“g ü n e ş i n d o ğ d u ğ u y ö n e, a t s ü r ü l e r i n i s e r b e s t b ı r a k a r a k, k o v a l a r l a r v e h i ç k i m s e, b u a t l a r a s a h i p o l m a c e s a r e t i n i g ö s t e r e m e z d i”*.

5) H u n l a r v e G ö k t ü r k l e r, mağlûp ettikleri, *“büyük hükümdarların başlarını keserler ve kafatasının derisini yüzdükten sonra, içini ve dışını altın ve gümüşle kaplatırlardı. Büyük tören ve bayramlarda da, kafataslarından ş a r a p i ç e r l e r d i”*.

6) İlk Bulgar Hükûmdarı K r u m ı ş H a n da, *“yendiği I s l a v reisinin başını kesmiş -Mate ile Göktürkler'den Bumın Kağan gibi-, k a f a t a s ı n d a n g ü m ü ş l e r l e k a p l a n m ı ş b i r ş a r a p k â s e s i y a p t ı r m ı ş t ı. Ç o k g a r i p t i r k i, k e n d i s i n i z i y a r e t e g e l e n h e r I s l a v e l ç i s i n e K r u m ı ş H a n, “z o r l a b u “k a f a t a s ı n d a n ş a r a p” i ç i r t i p o n a a k i b e t i n i h a t ı r l a t a r a k, n a s i h a t l a r d a b u l u n m u ş t u”*.

Bu âdet, Afrika ve Avusturalya'nın geri kafatası avcıları ile, mukayese edilmemelidir. Bulgar ve Macarlar'da *“Çift başlı kartal”* da, bir sembol olarak kullanılıyordu. Her halde bu sembol

de, eski Totem anlamını çoktan kaybetmiş ve bir tılsım haline gelmişti. *Anadol u'daki Selçuk abidelerinin üzerindeki çifte başlı kartallar* da bir arma ve sembol olmaktan ziyade, uğur getiren bir tılsım olarak kabul edilirse, daha yerinde bir izah tarzı bulunmuş olur.

3. MACARLAR

(Türkler'le akrabalık kuranlar)

Macarlar, Türkler'in batıdaki melez uçları:

Hiç şüphe yok ki Macarlar, başlangıçta Fin ve Ugor kavimlerinden idiler. Gerçi bu kavimler de, Türkler'in uzak akrabalarıydı. Fakat tam anlamı ile, Türk değildiler. Macarlar başlangıçta belki, Türkçe konuşmuyorlardı. Volga nehrinin yukarı kısımlarında yaşıyorlar ve Batı Sibirya'daki, Vogul ve Samoyed gibi, yine Türkler'e uzaktan akraba kavimlerle sıkı bağlar kurmuşlardı.

Balıkçılık ve avcılıkla geçiniyorlardı. At yetiştirme ile savaşçılıktan, pek haberleri yoktu. VI. yüzyıldan sonra, Ortaasya'dan gelen *Sabır* adlı kavim, bunları güneye doğru itiyor ve onların yerlerini alıyordu.

Biraz güneye inen Macarlar, *Hazar devleti'nin hakanına tâbi oluyorlar* ve onların buyruğu altında, yaşama-ya başlıyorlardı. Hazar hakanı, onların daha güneye göçmelerini tavsiye etmişti. Onlar da hakanlarının buyruğunu yerine getirmişler ve bugünkü, Don ve Volga nehirleri arasındaki yerlere gelip yerleşmişlerdi. İlk yurtlarını da burada kurdular. Bu bölge, hemen hemen Kafkas dağlarının kuzeyinde idi. Macarlar bu eski yurtlarına "Etel-Közü" adını veriyorlardı. *Etel-Közü*, Macar tarihinde ve mitolojisinde çok önemli bir yer tutar.

Macar devletini kuran soylular, her halde Türk idiler:

Etel-Közü'ye yerleşen Macarlar'ın, yüksek tabakalarının Türkçe konuşmuş olması, şimdiye kadar çok muhtemel görülmüştür. Yine bu sırada, Kabar adlı bir Hazar oymağı, Kağanına isyan ederek, gelmiş ve Macarlar'ın içine yerleşmişti. Kabar oymağı, bu birinci Macar devletinde çok önemli bir rol oynuyordu.

8. BÖLÜM

TÜRKLERDE AİLE

TÜRKLER'DE AİLENİN GELİŞMESİ

Türkler'de yalnızca “b a b a a i l e s i” görülüyor:

Türk ailesinin gelişmesi hakkında şimdiye kadar, akademik olarak pek fazla bir şey söylenmemiştir. Meselenin derinliklerini, çok daha geniş tutulmuş eserlerimize bırakarak, burada bazı sonuçları değerlendirmek istiyoruz. Birçok eserlerimizde, Türkler'de “*ana ailesi*”nin en ufak bir izine bile rastlanmadığı üzerinde, ısrarla durmuştuk.

Hunlar bile, gelişmiş bir “b a b a a i l e s i”ne sahip idiler. Bilindiği üzere baba ailesinin temeli, *dışarıdan evlenme*, yani (exogamy)'ye dayanır. Türkler'in dışarıdan kız alma geleneği üzerinde, büyük üstadımız Prof. Abdulkadir İnan, çok durmuşlardır. Ancak bize göre büyük devlet kurmuş Türklerle, dağlar ve vadilerin içlerinde kalmış, gelişmemiş Türk topluluklarının, folkloru arasında, bir ayrılık yapma gereklidir. Biz bu görüşteyiz.

Büyük Hun imparatorluğunda, “*hakanların kız aldıkları*”, belirli boy lar vardı. Tıpkı Dede Korkut’taki “*Dış Oğuzlar*” gibi. Hunlar’ın gelişmiş grupları “kız kaçırma” yolu ile evlenme çağlarını ise, çoktan geçirmişlerdi. Çünkü kaynaklarımızda Hunlar’ın, sürekli olarak kız kaçırma geleneği ile evlendiklerine ait bir belge yoktur.

Proto-Moğollar da, “ana ailesi” :

Hunlar’ın doğudaki *Proto-Moğol* komşularının, henüz daha “*ana ailesi*” çağını yaşadıkları ise, bir gerçektir. Örnek olarak Hunlar’ın doğudaki en yakın komşuları olan İsa’dan önceki *Wuhuan Moğolları*’nda, “*oğlan evlendikten sonra kız evine gider ve ilk çocuk doğuncaya kadar, kayın babasına hizmet ederdi. Buna karşılık kayınbaba da damada, ev ve mal verir; böylece kızı ile damadının yuvalarını kurardı*”.

Ana ailesi’nin bu örneğini, Çingiz Han çağı *Moğolları*’nda da görebiliriz. Ancak Türk tarihinde, buna benzer bir geleneği gösterebilmek çok zordur. Bizim için tarih belgeleri önemlidir. Yoksa folklorda görülen ve yaygın olmayan bazı örnekler, köklü bir Türk geleneği olarak sayılamazlar.

İsa’dan sonraki çağlarda ortaya çıkan *Sienbiler* gibi eski *Moğollar*’ın güçlü kesimlerinde ise, “*aile büsbütün gelişmiş bir görüntü*”, gösteriyordu. “*Kızlar ile oğlanlar, hep birlikte bir ırmak kıyısına gidip, içip eğleniyorlar ve ondan sonra da kendi aralarında yaptıkları bir seçme yolu ile evleniyorlardı*”.

Prof. Eberhard bu çeşit evlenmeleri, (*Frei-Ehe*), yani “*serbest seçimle evlenme*” diye adlandırılıyordu. Bir çeşit *hayvanların birleşmesine* benzeyen bu evlenme sisteminin çeşitli şekillerini de bu geleneğin *Asya’nın geri kalmış kavimlerindeki* durumunu, Prof. Eberhard’ın kitaplarında, belgeleri ile görebiliriz. Çinliler bu biçim evlenmelere de, kötü göz-

le bakmışlardı. Çünkü *Çin*'de evlenmeler, "*aracı* ve görüş" (*Vermittlung*) sistemi ile olurdu. Türkler'de de böyledir.

DEVLETİN GÜVENLİĞİ, AİLENİN GÜVENLİĞİ

"Türk ailesi, devlet ve ordunun temeli:

Türk ailesi'nin gelişmesi, bizce antika bilgiler arayan folklorcuların verdikleri bilgilere, göre yazılmamalıdır. *Groddekov* ve benzerleri gibi, sömürgeci Rus generalleri ile, bazı araştırmacıların verdikleri bilgiler de yeterli değildir. *L. Kradet* gibi, yeni araştırmacılar ise Türkler'i, kuzeydeki Moğollar'ın bir güney ucu halinde görmüşlerdir. Halbuki Türk ailesi, Türk devletlerinin bile, bir çekirdeği ve bir temeli idi. Bu sebeple Türk ailesini yalnız folklorlarda değil; Türk tarihinin gelişmesi ve akışı içinde aramak gereklidir.

Türkler'de, "halk, ordu; ordu da, halk" idi:

Türkle'r'de "halk, ordu ve ordu da, halk" idi. M. Ö. 174 yılından az sonra, yani *Met*'nin oğlu çağında, iki büyük Çinli arasında geçen bir konuşma, bize birçok değerli ve temel bilgiler vermektedir. Hun başkentine gelen bir Çin elçisi, Hun Hakanına hizmet eden, ünlü bir Çinli vezire, "*Hunlar'ın kendi yaşlılarına niçin değer vermediklerini*", sormuştu. Hun vezirince Çin elçisine şu cevabı vermişti:

"- Çinliler'in oturdukları garnizonlardan, akına gitmek üzere asker toplanırken askerlerin Çinli akrabaları ile yakınları, en kalın ve sıcak tutan elbiseleri ile en iyi yemeklerinden vazgeçebiliyorlar mı? Elbiseleri giyinsinler ve yemekleri de yolda yeyip içsinler diye askere gidenlere veriyorlar mı?"

Savaşa giden gençleri, aileleri donatıyor:

Hun vezirinin bu sorusu üzerine Çin elçisi, "*doğru vermiyorlar*" deyip, susmak zorunda kalmıştı. Bu konuşmadan da anlaşılıyor ki, "*Hunlar'da, babalar ile kardeşler neleri*

varsa hepsini askere giden oğulları ile kardeşlerine veriyorlar, bundan sonra da yoksulluk içinde yaşamaya gayret ediyorlardı.

Çinliler ise askere giden gençlere yapılan bu yardımı, yaşlılara karşı bir saygısızlık olarak görüyorlardı. Halbuki yaşlılar elbise ve yiyeceklerini oğul ve torunlarına, savaşta sıkıntı çekmesinler diye, isteyerek veriyorlardı.

Türkler'de sosyal dayanışma bakımından bu belge, tarihin en muhteşem bir tablosunu çizer. "Aile, ordu ve devlet için", yalnızca çocuğunu asker olarak değil; askerin elbise ve yiyeceğini vermediği de bir vazife olarak biliyordu.

Gençler, ailelerini korumak için savaşa gidiyor:

Hun veziri konuşmasına yine devam ediyordu: "Savaş ve vuruşma Hunlar'ın, bir mesleği ve işi halindedir. Yaşlılar ile zayıflar (yani kadınlar ile çocuklar) ise, silah kullanıp vuruşamazlar. Bunun için de kendi savunmaları ile emniyetlerini sağlamak için, en iyi yiyeceklerini güçlü ve savaş yapabilecek askerler ile akrabalarına, kendi istekleri ile verirler.

"Böylece baba ile oğullar, karşılıklı ve sürekli olarak, birbirlerini savunmuş ve korunmuş olurlar. Bu durumda Hunlar'ın kendi yaşlılarına değer verdiklerini siz neye dayanarak ileri sürebiliyorsunuz?

Bu sözlerin söylendiği çağda, Büyük Hun İmparatorluğu en güçlü devrini yaşıyordu. Ayrıca, bir saat gibi işleyen güçlü devlet teşkilâtının, ailenin bir desteğine de ihtiyacı yoktu. Aile, devlet ve ordunun tabii ve tek temeli halinde kurulmuştu. Öyle kurulmuş ve öyle işliyordu. Bundan dolayı da Büyük Hun İmparatorluğu için askere giden oğullara, babalar anneler yardım ediyorlardı. Kendi yiyecek ve elbiselerine ise, isteyerek veriyorlardı. Bizim anladığımıza göre, anne ve babaların emniyeti, devletin güvenliğine

ve başarısına bağlı olarak düşünülüyordu. Aile, ordunun âdetâ bir mangası ve devletin de en küçük bir birliği halinde kurulmuştu.

AİLEDE KİŞİLERİN GÜVENLİĞİ

Kişilerin güvenliğini aile koruyor:

Bilindiği üzere Hunlar ile Göktürkler ve hatta Oğuzlar'da, sosyolojide (*levirat*) adı verilen bir aile düzeni vardı. “Babaları ölen oğullar, anneleri ile küçük kardeşlerini ailelerine katıp, bakmak ve beslemek zorunda idiler”. Ölen kardeşlerin eşleri ile çocukları sokakta kalmazlardı. “Yaşayan kardeşler hemen onları kendi ailelerine katarlar ve onlara sahip çıkarlardı”. Çinliler, Türkler'deki bu geleneği çok garipsemişler ve bazan da ahlâka aykırı bir şey gibi göstermişlerdi. Aslında geleneğin amacı ise, başka idi.

Aile, toplum, devlet ilişkileri

M. Ö. 174'de yani Mete'nin oğlu çağında, Hunlar'a gelen Çin elçisi bu konuda da Hun veziri'ne bir soru sormuştu. Bilindiği üzere bu Hun veziri, Hunlar'a sığınmış ve Hunlar'a hizmet eden bir Çinli idi. Vezir ise şu cevabı vermişti:

“- Hunlar'ın gelenekleri şunlardır: Hunlar kendi sürülerinin etlerini yerler. Hayvanlarının sütlerinden yaptıkları içkileri içirler ve derilerinden de elbise yaparlar. Onların sürüleri ise, ancak otlar ile suların arasında yaşarlar. Bunun için mevsimlere göre, yer yer hareket eder ve gezerler.

Bir tehlike anında veya bir savaş gerektiğinde ise herkes atlanır, okları ile yaylarını kullanırlar.

Tehlike geçip barış gelince de, artık herkes rahatlamış ve mutluluğa ermiş olurlar. Onlar, kendilerine düşen vazifeleri kolaylıkla ve doğrudan doğruya kendileri yerlerine getirirler. Bir güçlkle karşılaştıkları yoktur.

"Beyleri ile devlet büyükleri de,sürekli ve dengeli bir anlaşma halindedir. Çin'deki gibi değişme yoktur. Devletin kuruluşu ve işleyişi de adeta tek bir vücut gibidir.

Aile soyunun korunması:

"Babaları veya büyük kardeşleri öldüğü zaman,onlardan kalan dulları hemen yanlarına alırlar. Çünkü onlar, kendi soylarından birinin bile gidip kaybolmasına, tahammül edemezler. Hunlar'da böyle karışık bazı akraba evlenmelerinin bulunmasına rağmen, onlar aile bütünlüğüne ve bu (bütünlüğün bozulmamasına) kesinlikle dikkat ederler.

"Şimdi Çin'e gelelim:Gerçi Çin'de şimdi hiç kimse,(ölen) baba ve kardeşlerinin eşlerini yanlarına almamaktadırlar. Fakat akrabalar, âdetâ birbirlerine karşı bir yabancı gibi hareket ediyorlar. Hattâ, kendi akrabalarını bile öldürüyorlar. Üstelik, başka ailelere girip, soyadlarını da değiştiriyorlar. (Çin'de) artık 'ahlâk yolu' (yani li) her türlü tesir ve baskısını da yitirmiştir.

Çin'de, aile ve devlet, çelişki halinde:

"(Çin'de) idare edenlerle,idare edilenler,karşılıklı olarak, kinle dolmuşlar ve düşman olmuşlardır. Üstelik insanların güçleri de Çin'de halka zorla yaptırılan saray ve evler uğruna angarya ile tüketilmektedirler. Orduya, elbise ve yiyecek elde edebilmek için insanlar, tarlalarda ve ipekböceği işlerinde zorla çalıştırılmakta ve böylece güçleri yok edilmektedir.

"Ayrıca halk, kendilerini savunmak için, kendi duvarları ile şehirlerini de yapmak zorundadır. Böylece insanların, kendilerini tehdit edebilecek tehlikelere karşı korunmak için, savaş ve korunma güçleri de kalmamıştır. (Çin'de) halk o kadar yorgun düşmüştür ki, barış zamanında işine ve mesleğine verebilecek bir gücü bile kendinde bulamaz.

"Heyhat sen! Çamurdan yapılmış evlerde oturan kişi! (Yani Çin elçisi). Çok konuşma!..."

AİLE VE DEVLET

Aile ve devlet işbirliği:

Çin tarihlerinden Türkçemiz'e çevirerek sunduğumuz bu çince metin, *Türkler'in sosyal tarihi*'nin, gerçekten paha biçilmez bir belgesidir. Bu konuşma içinde ele alınan meseleler, Göktürk ve Selçuk çağlarında da değişmemiştir. Selçuk ve Osmanlı devletinin de, Oğuz ve Türkmenler gibi büyük Türk kitlelerine dayandığını unutmamamız gereklidir. Bu belgeyi değerlendirirken ilk önce “devlet ve aile” ilişkileri ile söze başlayalım:

Çin'de aileler, çoğu zaman devlet için ve karşılıksız olarak, çalışma zorunda idiler. Hunlar'da ise *angarya*, devletin yapısı ve kuruluşu bakımından mümkün görülüyordu. Göktürk ve Selçuklu çağlarında da, durum böyle idi. Hun vezirinin sözlerinden, bunun neden böyle olduğunu da açık olarak görüp anlayabiliyoruz.

Devletin yararı, ailenin yararı gibi:

Türkler'de, *aile devlete asker verme zorundadır*. Ancak bunu yaparken, *devletin yararları ile kendi yararları arasında* da, bir ayrılık göstermemektedir. “Devletin yararını, kendi yararı”, gibi düşünmektedir. Yaşlılar kadınlar ve çocuklar, kendileri çıplak kalsalar bile, en kalın ve en sıcak tutan elbiselerini çıkarıp, askere giden akrabalarına verebiliyorlardı. En iyi ve belkide en son *yiyeceklerini* de, *askere gidenlere veriyorlardı*. Bunun için savaş sıralarında yaşlı ve çocukların, aç ve çıplak kaldıkları da oluyordu.

Çin töresinde ise teorik olarak, “yaşlılara hizmet etmek gereklidir”. En iyi yiyecekler ile elbiseler, yalnızca yaşlılara verilmeli idi. Çin elçisi böylece, Hunların zayıf bir noktasını bulup, kendi anlayışına göre, onlara hücum etmek istemişti. Fakat gerekli cevabı, Hun vezirinden hemen almıştı.

İl beyleri de, askeri donatıyor:

H u n l a r'da da “*asker toplama*” ile askerin giyim ve eğitiminin başlangıçta, O s m a n l ı l a r'da olduğu gibi, *il başları* ile *il beyleri* tarafından yapıldığı, bir gerçektir. Çünkü y a y l a c ı T ü r k l e r'de bu gelenekler, yüzyıllar boyunca değişmemiştir. Yine bu sistem O s m a n l ı l a r'ın başlangıcındaki “*Tımarlı sipahi*” düzenine ana çizgileri ile benziyordu. Bu düzen sonradan dejenere olmuştur. *İl başı*, vergileri aynî, yani mal olarak topluyor ve hemen orada ordunun ve idarenin gerekleri için kullanıyordu. H u n veziri'ne göre devlet ve *il başı* tarafından konan bu yükünlülüğe halk da, can ve gönül ile katılıyordu.

Devlet, aileye iş angaryası yüklemiyor:

Yine yukarıdaki belgede görüldüğü gibi, çok önemli bir nokta daha vardır. Türkler'de “*s a v a ş ve s a v u n m a t a k t i ğ i*” büyük ve surlu şehirlere dayanmıyordu. Bu sebeple köylü ve yaylacıların kitle halinde, kale ve yol gibi savunma gereklerinde çalıştırıldıklarını gösteren, herhangi bir belge elimizde yoktur. Olağan üstü anlarda, belki böyle bir durum olmuştu. Fakat bu Çin'de olduğu gibi, *bir töre ve devlet geleneği* halinde değildi. Türkler, *s a v a ş çağında* devlete karşı olan, *her türlü yükümlülüklerini yerine getirmek zorundadırlar*. Fakat *b a r ı ş t a ise, serbesttirler. Kendi işleri ve meslekleri ile uğraşırlar. O s m a n l ı l a r'ın ilk çağlarında bile, köprü veya yol tamiri gibi işler, ödemeleri gereken vergilerin karşılığı olarak yaptırılırdı. Hun veziri, “a i l e l e r i n g ü ç l e r i n i ve savaş güçlerini yitirmemeleri”* üzerinde de dikkatle duruyordu.

AİLENİN BÖLÜNMEZLİĞİ

Yine yukardaki Çince belgede H u n veziri, H u n l a r'da ailenin bölünmezliği üzerinde dikkatle durmaktadır. Çince metinde de bu prensip, kesin sözler kullanılmak yolu ile, adeta vur-

gulanmıştır. Aslında bu sözlerin altında, söylenmek istenen başka şeyler de vardır.

Dullar, ailenin varlığı:

Ölen bir kardeşin eşi, ile çocuklarının sahipsiz kalarak, yoksulluk içinde yaşamalarına, *töre gereğince*, izin verilmiyordu. Sahipsiz kalan çocukların, başlarını alıp gitmesi de onlar için, büyük bir kayıp sayılıyordu. Hele çocukların, başka ailelere girip, *soyadlarını değiştirmeleri* üzerinde ise, dikkatle duruluyordu.

Yetimler, ailenin vazgeçilmez çocuğu:

Gök Türk yazıtları da Türk "ad" ına büyük önem vermiştir. *Türk adını bırakıp da, yabancı bir ad alana* karşı, büyük cephe almıştı. Kaderde, varlıkta ve yoksullukta, bütün aile ve hep birlikte kendi kaderlerini paylaşmak zorunda idiler. Aile üyelerinde "ben ölürsem çocuklarım ve eşim ne olur", diye bir kuşku ve korku olmamalı idi. Kendisinden sonra, *çocuklarına kimlerin bakacağı ise töre ce tayin edilmişti*. Aile dışarıya karşı bir bütündü.

Nitekim Hun veziri, Çin'de aileyi meydana getiren kişilerin birbirlerine karşı adeta, *yabancı gibi olduklarını* ve hatta, *birbirlerini bile öldürdüklerini*, açık olarak söylüyordu. Bunu söylemekle de, Hunlar'da böyle bir şeyin olamayacağını, göstermek istiyordu.

Aileler, toplumda, sigortalanmış gibi:

Bilindiği üzere, *Türkler'de ailenin esas çekirdeği, baba, oğul ve torunlardan*, meydana geliyordu. *Evlenip giden kızlar*, ile onların çocukları, aileden sayılmazlardı. Ancak daha güçlü olabilmeleri için aileler, *dedenin* idaresi altında toplanırlardı. Görülüyor ki Türk aile düzeni, adeta bir "aile sigortası" halinde kurulmuş ve herkesin hayatı güvenlik altına alınmıştı. Bu sözler M.Ö. 169 yılından az sonra, yani 2150 yıl önce söylenmiştir. Bu düzen sc.ıraki çağlarda da, çok az bir değişme ile, devam etmiştir.

ANNE, BABA VE ÇOCUKLAR

BABA

Gelenekler ve deyimler:

1) Eski Türkler, baba ya, “*kang*” derlerdi. Bu sözün başında da, Türkler’de akrabalık gösteren “*ka*” sesi vardı. Aynı babanın oğullarına “*kangdaş*”; üvey kardeşler için ise, “*kangsık*” derlerdi. Ancak sonradan bu eski sözler unutulmuş ve yerine “*ögey oğul*” yani *üvey oğul* denmeğe başlanmıştı.

2) XI. yüzyıldan sonra gelişmiş ve büyük devlet kurmuş olan Türkler, baba ya artık, “*ata*” demeğe başladılar. Biz bugün, nasıl anayı babadan önce söyleyip, “*ana baba*” diyor isek, eski Türkler de, anayı babadan önce söyleyerek, “*öğ ve kang*” diyorlardı. *Ata* “evin büyüğü” idi. Bundan dolayı büyük baba da, *ata* olabilir. Fakat büyük babalar için, daha çok “*ata atası*” denirdi.

Anadolu’da ise baba’ya *ece, ici, ede, eye*” de denir. Bu Anadolu sözleri de, en eski Türkler’deki “*eçi, içi, iğe*” gibi, deyişlerden başka birşey değildi. Bunlar daha çok, “*evin büyüğü veya sahibi*” için söylenirlerdi. “*Evin büyüğü*” için bazı Türkler ise, “*Ot ağası*”, yani “*ateş ve ocağın ağası, sahibi*” demişlerdir.

Osmanlı kitapları ise, “*ana baba*”, yani “*ebeveyn*” için, daha güzel deyişler kullanmışlar ve onlara “*uluca*” demişlerdir. Annenin babası için de saygı duymuşlar, ona da “*ana ata*” diye seslenmişlerdir.

“*Ata ç*”, en eski Türkler’de, hem *babacığım* ve hem de “*babasına çeken oğlan*”, karşılığı olarak söylenmiştir. Çünkü eski Türkler, babadan oğula doğuştan, çok şeyler geçtiğine inanırlardı. Nitekim, “*ata oğlu ataç doğar*”, yani “*babanın oğlu babasına benzeyerek doğar*” atasözü, bu inanın çok eski bir tanı-

ğıdır. “*Ata orunu, oğulka kalır*”, yani, “*babanın yalnızca yeri değil, şerefi ve onuru da oğluna kalır*” diye, babalara ve oğullara öğüt veriyorlardı.

Oğulu yetiştirme, babanın; kız ise, *annenin* bir vazifesi idi. Kırgız Türkleri’ne göre de, “*babasız oğul, anasız kız bakımsız*” sayılırdı. Çinliler’de ulu ve çok eski atalar büyük ve saygıdeğer idiler. Türkler ise, saygı sunuşuna, anne ve babadan başlıyorlardı. Eski Uygur şiirlerinde saygıdeğer kişileri saymaya başlayan oğullar, önce “*anam ve babam*” diyorlar; ondan sonra da, insanlığa ve ulu kişilere geçiyorlardı. Oğullar arasında, *babasına secde eden, yükümenler*, bile vardı.

“*B a b a h a k k ı*”, yani eski Türkler’in dilince “*atalık*”, Türkler’de sonsuz değildi. *Me te* ve *O ğ u z Kağan*, töreye karşı geldiler diye, babalarını bile, öldürebiliyorlardı. Bir ordu halinde yaşayan Türkler’de, babaya da oğula da düşen, ayrı ayrı haklar ve vazifeler vardı. Geçen yüzyıldaki *U l u Y ü z Türkleri*’nde, *baba oğlunu evlendirmek zorunda* idi. Baba bu vazifesini yerine getirmez ise, oğlan kalın veya başlık payını babasından zorla alabilirdi. Halk ise beyleri ise, bunu normal görürlerdi. Oğlan evlendikten sonra ise, babasının izni olmadan babasından ayrılmazdı. *Türkler ailenin bölünmemesine*, çok dikkat ederlerdi. Bu konuyu da şimdilik burada bitirelim.

ANNE

Babanın mirâsı, anneye değer:

E s k i T ü r k l e r anneye “*ög*” derlerdi. Bugünkü “*öksüz*” sözümüz de buradan gelmektedir. “*B a b a d a n sonra aileyi, a n n e temsil ederdi*”. Bunun için, *a n a n ı n yeri, b a b a n ı n diğer akrabalarından ileri olurdu*. Babanın mirâsı, anneye değerdı. Çocukların, vâsisi de o idi. Türk tarihinde kadınların, *hükûmdarların nâibi* olabilmeleri veya devlet içinde büyük bir söz sahibi olmaları da, bundan ileri geliyordu.

Kayınbaba, “babalık hakkı”nı, damada veriyor:

1) *A n n e* bir “*el kızı*” idi. Fakat evlendikten sonra, “*kocasının soyuna*” yazılmıştı. Kızın babası bile, gelin alma sırasında, kızı üzerindeki “*velâyet*”, yani “*babalık hakkını*”, damadına verirdi. *D u l k a l a n* veya kocasına kızan bir kadın baba evine gidemezdi. Koca da, kadını evden kovup veya boşayamazdı. O zaman *kalın müessesesi* ve zarara uğrayan her iki aile de buna karşı çıkardı.

2) *U y g u r l a r*’da “*a n a - a t a*”, *ana-baba* sözleri çok yaygındı. Anadolu’nun kültür gelişmesine büyük tesirleri olan, *H a r e z m ş a h l a r*’da ise büyük anaya, “*u l u a n a*” deniyordu.

O ğ u z l a r eskiden nedense, anneye, “*aba*” demişlerdi. *A n a d o l u*’da çok az görülen *aba* sözü, eski *O s m a n l ı* kitaplarında daha sık olarak geçer.

Büyük anne:

Gelişmiş ve büyük devletleri kurmuş olan *B a t ı T ü r k l e r i* ile *A n a d o l u*, *b a b a a n n e* ile *a n n e a n n e* arasında ayrılık gözetmemişlerdi. Eski *T ü r k* geleneklerinde “*gerçek büyük anne*”, yalnızca *babaanne* olabilirdi. Bu inanış dış *Türklerin* bazı kesimlerinde, halâ yaşamaktadır. *K ı z k a ç ı r m a* çağlarından kalma bu gelenekler, *B a t ı T ü r k l e r i*’nde, oldukça yumuşamıştır.

Ana adı, babadan önce:

A n a, daha önce gelir ve “*a n a - b a b a*” denirdi. *D e d e K o r k u t*’ta ana babaya, “*ana ata*” dendiği gibi. *G ö k t ü r k* yazıtları ile *U y g u r* *Türkleri*’nde de ana, babadan önce söylenirdi. *Ç i n*’de ise *baba* öne alınır ve “*baba, ana*” denirdi.

Eski *T ü r k l e r*’de “*a n a ç*” sözü, hem *anacığım* ve hem de “*anasına çekmiş soylu kız*” demektir. Yukarıda da be-

lirttiğimiz gibi, Türkler’de normal ve ılımlı bir baba ailesi vardı.

Babanın hakkı, sonsuz değildi : Nitekim Dede Korkut’ta Dirse Han, çocuğu olmadığı için ağlıyor ve karısına “*bu suç senden midir, benden midir*”, diye dert yanıyordu. Karısına kötü bir söz söyleyemiyor ve suçu eşit olarak, karısı ile kendisi arasında paylaşıyordu. Bu meselelerin daha derinlerine inmeyelim.

“*Süt anne*” de Türkler’de akraba sayılırdı. Saraylarda ise bu onur, belirli kadınlara verilirdi. Türkler’de “*dünür*” gelenekleri de çok geniş bir konudur.

Dul anne, ailenin başı:

Dul kalmış bir kadın, eğer çocukları küçükse, *çocuklarının vâsisi* olurdu. Çocuklar büyük ise, *evin büyüğü (senior)*, daha çok *büyük oğul*’du. Radloff’a göre *dul analar*, oğlanlar evlendikten sonra bile, bütün ailenin “*baş kadını*” olurdu (I, 322). Türk ailelerinde, hele Türk devletlerinde, *baş kadınlar*’ın rolleri, her zaman için çok büyük olmuştu. Yoksul ise, kocasından küçük olan kardeş, dulu ve çocukları himayesine alırdı.

Teyze, aile dışında kalır:

“*Teyze*” ler, Dede Korkut’taki *Dış-Oğuz*’da kalır ve çocukların *İç-Oğuz*’daki baba akrabaları kadar, yakınları sayılmazdı. Batı Türkleri’nin de bu eski *ekzogami*, yani *dışarıdan evlenme* gelenekleri, yavaş yavaş aşılıştı. *Anadolu*’da da teyzeye, *abla* gibi “*eze*” denmişti. Teyzenin çocukları, ise “*böle*” oluyorlardı. *Anadolu*’da *böle* sözünün mânâsı, daha da genişlemiş, teyze, amca ve hala çocukları da *böle* olmuşlardı. Bu da Batı Türkleri’nin bir gelişmesi idi.

Teyze’ye bazı *Ortaasya* Türkleri “*tayece*” derler. “*Tayana, tayenge*” gibi... Buradaki *tay*, yani “*dayı*” belirtmesi de, eski Türk ekzogamisinin izleridir. Fakat eski Türkler “*dayı*” için daha çok *tagay* derlerdi.

Dayı, karşı ailedendir:

“*Dayı*”, anne tarafın sembolü ve adeta bir temsilcisi gibi idi. Eski Cermenler’de *dayı* ve kız taraflarına “*akraba*” değil; “*arkadaş*” derlerdi. *Dayı* ile yeğenler adeta iki rakip gibi idiler. “*Yeğen hakkı*” ve *barımta* geleneği de, buradan geliyordu. Batı Türkleri’nde bu çok eski Türk gelenekleri, ya kaybolmuş veyahut da yumuşamışlardı.

OĞUL VE KIZ

Oğul ve kız arasında ayrılık yok:

Eski Türkler’de “*oğul*”, *evlât* demektir. *İster kız, isterse oğlan olsun, Anadolu’da oğula “oğuş”* denmesi de çok mânâlıdır. Çünkü Göktürklerde “*oğuş*”, kan akrabalığı taşıyan birliklere denirdi. *Oğul babasına, kız da ana-sına çekmeli idi. Bunun için soylu ve iyi oğlana “ataç”; iyi kızda, “anaç”* denirdi.

Türkler, kız ile erkek çocuklar arasında, bir ayrılık göstermiyorlardı: Hun ve Göktürk çağından beri gelen belgeler, bize bunu böyle gösteriyorlar. Nitekim Dede Korkut’ta da, *oğlu olan konukları ak otağda; kızları olanlar ise, kırmızı otağda konuk ediliyorlardı. Çocuğu olmayanların yeri ise kara çadırdı.*

Kız evlendikten sonra *koca evinin malı* ve üyesi, oluyordu. Büyük oğul, babadan sonra, ailenin büyüğü (*senior*) idi. Küçük oğul ise, baba ocağını devam ettiren “*ocak beyi*”, yani “*Ot Tegin*” idi. Çünkü oğullar evlendikçe, ayrı eve taşınırlardı. Kızın mirâs hakkı da, koca evine çeyiz olarak giderdi.

Türklerde, “bekâret” önemli:

“*Bekâret*” anlayışı Türkler’de, İslâmiyetten önce de vardı. Türkler, bâkire kız için, “*kapaklıg kız*”, yani *kapalı kız* di-

yorlardı. Yalnızca *kız* sözü bile, *bâkire* anlayışını içine alabiliyordu. Nitekim Kaşgarlı M a h m u d' un derlediği çok eski bir atasözüne göre, “*kızı, ancak kalın verebilen alabilirdi*”. Yoksa para ile alınan şey, ya câriye veyahut da kadın olabilirdi.

Eski Türkler, kadın için geniş mânâda, “*avrat*”, yani eski deyişi ile “*uragut*” derlerdi. Bu konuyu da şimdilik bu kadarcıkla bitirelim.

Kardeşler, baba soyunun kemiginden:

“*Kardeşler*”, “*baba soyundan*” geliyorlardı. Bunun için başlangıçta kardeşler için “*kanğdaş*” denmişti. *Kang*, b a b a demekti. Aynı zamanda kardeşler, birer “*kadaş*”, yani soy ve akrabalarının bir üyesi idiler. “*Karındaş ve emikdeş*” olma bakımından da, annelerine bağlı idiler. B ü y ü k k a r d e ş “*eçi*”; k ü ç ü k k a r d e ş ise, “*ini*” diye adlandırılırdı. Bu eski Türk sözleri, bugün A n a d o l u'da da yaşamaktadır.

Dede Korkut'ta, oğul için söylenmiş, çok güzel şiirler vardır. O ğ u l için, “*Kara dağın yükseği oğul*” dendiği gibi; k a r d e ş için de aynı şekilde, “*karşı yatan karadağın yükseği kardaş, akıntılı, görklü suyumun taşkını kardaş*”, denebiliyordu. O ğ u l ve k a r d e ş aynı sözlerle karşılanıyordu. Kazan Beğ, oğlu Uruz'a ok atma, ata binme ve savaş taktiklerini bile öğretiyordu. Çok geniş olan bu konuyu da burada keselim.

KADIN VE ZEVCE

Eski Türkler'de “*evin sahibi*” kadındı: Bundan dolayı *ev kadını* için söylenen en yaygın söz de “*evci*” idi. Göktürkler'de, “*eş*” derlerdi. Osmanlılar'ın “*evdeş*” ve Ç a ğ a t a y Türkleri'nin “*evlik*” sözleri de, ayrıca çok mânâlı ve derin idiler. En eski Türkler'in, zevce için söyledikleri, “*eşi, işler, yotuz, egmiç*” gibi sözleri, bugün artık ya kaybolmuş veyahut da başka mânâlar için, söylenir olmuşlardır.

A n a d o l u'da z e v c e için söylenen, “*başa, başyol-*

daşı, bike, evşenliği, yanışik” gibi sözler ise, ayrıca büyük bir değer taşırlar.

“*A v r a t*”, eski Türkçesi ile “*uragut*” ise, daha çok, geniş mânâda bir *k a d ı n* demektir. Kadına saygı duymak gerekti. Nitekim en eski *U y g u r* şiirleri, “*ayıpsız kadına, erkeğin boy-nunu eğmesi gerek*” diyorlardı (267, 17).

Kadın, evin dayacağı:

İyi kadın, *u s t a* idi; *b i l g i l i* idi. Bunun içindir ki *H a r e z m ş a h l a r* çağında iyi kadına, “*uz hatun*” da deniyordu. İyi kadın evinde görünmeli idi. *D e d e K o r k u t*’un hemen girişinde, kadınların çeşitleri, evlerindeki hayatlarına göre sayılıyordu. Çünkü Türkler’de en değerli konu, ev ve kadındır.

İyi kadın, “*e v i n d a y a ğ ı d ı r*”! *D e d e K o r k u t*’ta dendiği gibi “*Ben yerimden durmadan, (yani ayağa kalkmadan), kadın yerinden durması gerekti*”. Kadın yalnızca evde değil; dışarıda da kocasının, bir yardımcısı, olmalıydı. Gerekirse, *s a v a ş t a d a k o c a s ı n ı n y a n ı n d a s a v a ş m a l ı y d ı*. *Ç i n* kaynaklarından tutunuz da, *A r a p* tarihlerine, *R u b r u k* ve *C a r p i n i* gibi gezginlerin kitaplarına kadar bütün kaynaklar, Türk kadınlarının bu eşlik ve fedakârlıkları ile doludur.

“Ulu hatun, baş kadın” :

Yukarıda da söylediğimiz gibi, yalnız Türkler’de değil; bütün insanlıkta herkes, parası ve gücü olanlar, elbetteki birkaç kadın alabilirlerdi. Ancak Türkler’de ilk kadın, evde “B a ş k a d ı n” idi. Bütün Türkler’de ve Türk tarihinde bu böyledir. O s m a n l ı l a r’ın, “altçı” ve K ı r g ı z Türkleri’nin de, “baybiçe” dedikleri başkadından sonra gelenler ise, “kuma” veya “ortak” adını alırlardı. M i r â s h a k l a r ı da değişik olurdu. D e d e K o r k u t’ta, “başım tahtı, evim bahtı, kadınım, direğim, dölüğüm” diye anılan kadınlar, herhalde evde, ya baş kadın veyahut da tek kadınlar olmalı idiler. Bu konu da çok geniştir.

Koca, saygı değer ve evin tahtı:

“K o c a” için e s k i T ü r k l e r çoğu zaman A n a d o l u’daki gibi, “kişi” derlerdi. “Koca” sözü B a t ı T ü r k l e r i’nde, sonradan görülür. D e d e K o r k u t’ta k o c a için şöyle deniyordu:

“*Beri gelgil, başım bahtı, evim tahtı, han babamın güveyisi, kadın anamın sevgisi, atam anam verdiği, göz açuban gördüğüm, gönül verip sevdiğim, a, Dirse Han*”!

“*Vay alduvağım iyesi, vay alnım başım umudu, vay şah yiğidim, vay şahbaz yiğidim... göz açuban gördüğüm, gönül ile sevdiğim, bir yastıkta baş koyduğum, yolunda öldüğüm, kurban olduğum...*”. “... *Senden sonra bir yiğidi, sevip varsam bile yatsam, ala yılan olsun beni soksun...*” Bu konu ile ilgili pek çok belge ve bilgi vardır. Ancak şimdilik, tadı damağımızda bırakmak gerek.

E V L E N M E**EVLENME VE EVLİLİK:**

Yukarıda da belirttiğimiz gibi evlenme ve yuva kurma eski Türk toplumu ile, Türk devletlerinin temeli, idi. A i l e i s e, çekirdeğidir. Aile, T ü r k o r d u s u n u n d a, bir mangası, gibidir. Türkler’de aile denince, baba, ana ve çocuklar hatıra gelir. E v l i l i ğ i n s e m b o l ü i s e “e b” yani, evdir.

“Evlenmek” için de eski Türkler, “evlenmek” derlerdi. *Ana ailesi’ne sahip olan M o ğ o l l a r’da ise, eski kaynaklarda, “ere varmak” anlayışı, daha baskın görünür. Fakat evlilikte, aşk ve his de vardır. Bunun için eski U y g u r şiirlerinde evlenmeğe, “k a v u ş m a k” da denir. Aynı zamanda A n a d o l u’da evlenme, bir “duman kurma”dır.*

Evlenme, “ocak kurma”:

“O c a k”, Türkler’de ev ve yuvanın, tek sembolüdür. Nitekim dış tesirlerden uzak kalmış olan Y a k u t Türkleri’nde ev-

lilik, “sönmez bir ateş yakma”dır. Eve gelen *g e l i n* ise, “*evi aydınlatan bir ateştir*”. Başka Türkler’ de ise, “*yanan ocağın neş’esinden*” söz edilir. “*Ateşin sıcak olsun*”, denir. Anadolu’da, “*ocağın sönmesi*”, *aile ocağı*”; 15 yaşındaki çocuklara, “*ocak umudu*” denmesi, hep bu çok eski Türk geleneklerinin izleridir.

Evlenme, “kavuşma, derilme, koşulma”:

B a t ı T ü r k l e r i ’ n d e a i l e , daha *sosyal* ve daha geniş bir anlayışa bürünmüştür. “*Asker ocağı*” vs. ise bunun başka bir örneğidir. E v l e n m e , Türkler’ de çok eskiden beri, bir “*koşulma, dirlik, derim*” veya “*tiriglig*”, yani birlikte yaşamadır. Karı koca artık bir bütün ve tek bir vücut olmuşlardır:

“*Yanaklar birbirinden nasıl ayrılmazsa; zırhın yakası, nasıl zırhtan kopmazsa; kayın ağacının kabukları ve katları nasıl sağlam: ince çift dikişler, nasıl sık ve bitişik*” ise, e v l i l i k de öyle idi. Bu örneği Radloff’un Sibirya’dan adlı kitabından alıyoruz (I. 324).

K a r ı - k o c a b a ğ l a r ı , *ana ve baba sevgisinden de üstün olmaydı*. D e d e K o r k u t ’ t a k i *Deli Dumrul* hikâyesi ise, bunun en açık bir örneği idi. Koca evine gelen kız, artık kocası ile kocasının ailesine bağlanmıştır. Baba evi ile, sevgiden başka bir ilgisi, kalmamıştır. Hatta Türkler, a n n e s i n e ç o k g i d e n g e l i n l e r e , “*misafir gibi*”, bile derlerdi. Koca evindeki bağlarının gevşememesi için!

Karı-koca bağı, ana-babadan üstün:

“*Kız evin başıdır, evin yakışığıdır; kazanın kulpu gibidir*”: Kız gelin olmakla, “*tuz kabını tuzsuz, baba evini de ıssız kor; atlayıp gider eşiği, evde kalır kaşığı*”... Fakat kız evlendikten sonra, *k o c a a i l e s i n i n* “*malı ve üyesi*” olur. “*A d ı , k o c a a d ı*” ile dir. Kızın oğlundan artık dayıya hayır gelmez. O, babası ile dir. Anası da dayıya karşı, oğlunu tutar. Türk tarihinde, bunun yüzlerce örneği vardır.

K a l ı n ile ilgili bölümümüzde de belirteceğimiz gibi, evliliğin çeşitli *maddî güvenceleri* de vardı. *B a ş l ı k*, sonradan dejenere edilmiştir. *K a l ı n* ve *ç e y i z k u t l u d u r*! Bir,

“*güvenlik depozitosudur*”. Bunun için kadın kocasından, kocası ise kadından ayrılamaz. Çünkü maddî zarara uğrayacak olan aileler, buna karşı çıkarlar. Bu konuyu da şimdilik bu kadarcıkla kapayalım.

ARACI GÖRÜCÜ VE TANIKLIK:

“*A r a c ı*”, *evlenme a k i d ve andlaşmasını hazırlayan veya yapan kimselerdir*: Kız ile erkek, önceden anlaşmış olsalar bile, evlenme andlaşması için, kız ve oğlan aileleri *a r a c ı l a r ı n* yardımını isterler. Evlenme andlaşmaları için, herkesin bir araya gelmiş olmaları gerekti. Bu, *insanî* ve aynı zamanda *sosyal gelişmenin*, bir görüntüsü idi. Toplantıda saygılı ve tecrübeli kişiler, *ak sakallılar* veya *A n a d o l u*’da dendiği gibi “*köyün usulları*” da, bulunurdu. Bu kişiler, aynı zamanda birer *tanık* idiler. *D e d e K o r k u*’taki *Bay Biçen*, kızını *beşik kertme* nişanlarken bile, “*siz tanık olun*”, deme gereğini duyuyordu. Böylece evlenmede de meşruiyet ile kanun ve töre temeline oturtulmuş oluyordu.

Büyük devlet kurmuş Türklerde, “aracı”:

K ı z k a ç ı r m a l á r’da “*d i y e t*”, böyle idi. *B a t ı T ü r k l e r i*’ne yakın olan eski *C e r m e n l e r*’de kızın kaçırılması ile, kız tarafına bir “*s a v a ş h a k k ı*” (Fehderecht) doğuyordu. Bunun için de, *oğlan evi* kız evine, bir “*bağışlama veya k e f â r e t p a r a s ı*” (Sühngeld) veriyordu. Böyle örnekleri Türkler’de de görebiliyoruz. Derin görüşlü hocamız *A b d u l k a d i r İ n a n*, Türklerde kız kaçırانların verdikleri parayı, bir “*d i y e t*” olarak görmüşler ve *kalın* müessesesini de, bunun üzerine kurmuşlardı. (S. 347).

D i y e t ile *k e f â r e t* arasında, bir fark vardır. Gelişmemiş *M o ğ o l l a r* ile Kuzey *A s y a* folklorunda görülen bu anlayışın, gelişmiş ve büyük devletler kurmuş olan *T ü r k l e r i*, içine alamayacağı görüşündeyiz. Bu konu üzerinde ayrıca duracağız.

Türkler'de *Kalın*, yaygın olarak taksitle ödenirdi. Fakat kız kaçırana lara, “kalını peşin olarak ödeme”, zorunluğ u konmuştur. Bu peşin ödeme de, aracılar, tanıklar ve ailelerin toplantısı ile yapılır ve yeni bir andlaşma meydana gelirdi. Hunlar, Göktürkler ile Oğuzlar'da, “kız kaçırma yolu ile evlenme geleneğ i”, çoktan kaybolmuş ve izleri ise, yalnızca efsanelerde kalmış tı.

KALIN VE BAŞLIK

Kalın, kız ailesine verilen, “aile malı”dır:

“Kalın veya başlık” Türk aile hukukunun temelini teşkil eder. Tarih kaynaklarının hepsi de, Türklerin kalın geleneğ inden söz açarlar. “*Kalın*”, kız ailesine verilen bir aile malıdır. Bundan dolayıdır ki ödenen kalında, *oğlan ailesindeki, bir payı ve mirâs hakkı vardır*. Konuya böyle girince Hunlar'da, Göktürkler'de ve hatta Oğuzlar'da görülen (*levirat*) geleneğ inin köklerini de, daha iyi anlayabiliriz.

Kalını verilen gelin “ailenin eşit üyesi”dir:

Hunlar'da büyük kardeş ölünce, ondan sonra gelen kardeş, *ölen kardeşinin karısı ile çocuklarını, eğer dul isterse alıp, kendi ailesine katabiliyordu*. Bu geleneğ i, 19. yüzyıl Ulu Yüz Türkleri ile, Türkmenler inde de görebiliyoruz. Bunun, *mirâs* hukuku bakımından açıklanması ise, şöyle yapılmış tır: *Kalını verilen gelin, artık erkek ailesinin bir malı olmuştur*. Dolayısı ile ailedeki kişiler arasında, gelin ve çocukları üzerinde bir mirâs hakkı da doğmuştur. Bundan dolayı büyük kardeş ölünce, karısı küçük kardeşe düşmektedir. *Aslında bu dejenere edilmiş bir açıklama idi*. Gerçi Radloff çağ ında, böyle otomatik bir geçiş vardı. Fakat daha önceki araştırmacılar böyle demiyorlardı.

“Dul”, koca malı ile çocukların sahibidir:

Dingelstedt'e göre, kocası ölen bir dulun, aile içinde

başka birisine varması, *ancak dulun isteğine bağlı idi* (S. 155). *Dul istemezse, çocuklarının başında, koruyucu ve hâmi olarak kalabilirdi. Kocasının malından ise iki pay oranında bir mirâs hakkı vardı.* Malın diğerleri ise, çocukları-nındı. Hatta dul dışarıdan bile evlenebilirdi. Ancak yeni kocasının kalını, eski kocasının ailesine vermesi gerekli idi. Görülüyor ki kadın, Bir köle değildi. Ancak buna rağmen kalın, herşeyin temeli idi. Bu geleneğin ayrıca insanlık ve aile bakımından da büyük yararları vardı.

KALIN VE BAŞLIK ÜZERİNDE YORUMLAR:

Ölen baba ve kardeşlerin, dul ve yetimlerini, kendi ailelerine katarak bakma zorunluğu üzerinde, bazı değişik görüşler ortaya çıkmaktadır.

1). Geçen yüzyılın folklorcu ve hukukçularına göre *k al ı n*, “*ailenin müşterek bir malıdır. Geline bir kalın ödendiğinden, büyük kardeş ölünce dul ve yetimleri, otomatik olarak küçük kardeşe, bir miras olarak düşmektedir*”. Bu, çok materyalist bir görüştür. Gerçi temellerinde, bazı gerçek izleri vardır. Fakat görüşler, dejenere olmuş bazı geç ve ilkel örneklerle göre kurulmuşlardır. Çünkü, *dul istemezse*, böyle bir evlenmenin olamayacağını, biliyoruz.

2). **Ailenin bölünmezliği:** Bu gelenek “*insan ve ailenin bölünmezliği*” gibi, yüksek düşünce ve hislere dayanıyordu. Bu görüşü, zamanımızdan 2150 yıl önce, büyük bir *Hun veziri*’nin ağzından duymuştuk. *Hun veziri* durumu gayet açık, kesin ve derin bir söyleyişle anlatmıştır. Ayrıca, böyle kurulmuş bir *aile sistemi*, *ordu ve devlet ilişkileri* ile, bağdaştırılmıştır. Çi n’deki ailelerde görülen, kötü örnekler ile de karşılaştırılmıştır. Bizce en doğru görüş budur. Ancak bunda, *kalın ile verâset* geleneklerinin bir rol oynamadığını söylemek de, çok güçtür.

3). **Ekonomik ve politik sebepler:** Türkler’in bu geleneklerinde, *ekonomik ve politik sebepler* de,

büyük bir rol oynuyordu. Alp Arslan'ın vâsiyetinde, "*kendi dulunun bir Selçuk prensi ile evlendirilmesi için gösterdiği istek*", ancak "*devletin bölünmemesi*" ile yorumlanabilir. Fakat bu Selçuk geleneği de temel ve kök bakımından, Türktür. Ayrıca ekonomik olarak, "*malın bölünmemesi de*", bunda rol oynamıştı. Otlak, kışlak ve tarlaların yetersizliği dolayısıyla, zaman zaman bazı çocuklar, kendilerine yeni yurtlar arama zorunda kalmışlardı. Böyle bir gelenek, yeni göçleri ve ailelerin bölünmelerini de, önlemiş olabilirdi.

KALIN VE AİLE HUKUKU

Kalın, babanın oğullara, evlenme "**payı**" dır: **Kalın**, "**başlık**" demek değildir : Geçen yüzyılda Türk illerinde araştırma yapmış olan I z a z s t r o v, G r o d e k o v ve D i n g e l s t e d t gibi folklorcu ve hukukçulara göre "**kalın**" şu demektir: "**Kalın**, babanın sağ iken oğullarının evlenebilmele-ri için verdiği paydır". Görülüyor ki mesele sanıldığından çok daha derin ve çok daha geniştir.

"**Başlık**" ise, evlenme sırasında kız ailesine verilen bir "**hediye**" görünüşündedir. Başlık, kalının dejenere edilmiş bir şekli de olabilir. **Kalın** ise, s o s y a l d ır. Baba malından elbette ki kızlara da bir pay düşüyordu. Bu da kızın "**çeyiz**"i idi.

Kız, çeyizini alır gider ve koca evinin kütüğüne yazılırdı. Bundan sonra da, -yaygın olarak-, "**baba malından bir mirâs hakkı kalmazdı**". Durum, sert ve katı çizgileri ile böyle idi. Ancak gelişmiş olan B a t ı T ü r k l e r i ile O ğ u z l a r'da temel prensipler, daha da yumuşamıştır. Buna rağmen D e d e K o r k u t kitabı ile bugünkü A n a d o l u'da, d a y ı ve y e ğ e n kavgaları bitmemiştir.

Oğulun babadan, "kalın hakkı": O r t a a s y a'da araştırma yapanlara göre, "**oğlunu evlendirmek, babanın kaçınılmaz bir vazifesi idi**". Baba eğer oğluna,

evlenebileceği için gerekli olan *kalın hakkını* vermezse, “oğul babadan bu hakkını, zorla alabilirdi”. Bu da, bir suç sayılmazdı. *Babanın imkânı yoksa veya yoksul* ise, oğlunu çalıştırabilir ve kazandığı parayı da, “*kalın hakkına*” yazabilirdi. Görülüyor ki, -nasıl olursa olsun-, oğlunu evlendirmek, babanın bir vazifesi idi.

KALIN BİR “K I Z S A T I Ş I” DEĞİL:

Kalın, bir “gelin fiyatı” değil:

Geçen yüzyılda Türk illerine gezmiş olan araştırmacılar, bu mesele üzerinde de, dikkatle durmuşlardır. Bu konu ile ilgili görüşleri şöyle toplayabiliriz:

“Türklerde kadın, bir *eşya*, *mal* (res) değildir. Bunun için de ödenen kalın, bir *gelin fiyatı* (bride price), olamaz. Çünkü kadın evlilik hayatında bir *köle* (chattel) olarak görünmüyordu”.

Altaylar'da ve *Moğollar'da* ise, durum böyle değildi. Buna rağmen Türkler'i, Moğollar'ın bir serpintisi olarak gören L. K r a d e r bile, Türkler'deki durumu böyle anlatmak zorunda kalmıştı. (s. 225). Bu konu ile ilgili en sağlam görüşler hiç şüphe yok ki geçen yüzyılda T ü r k m e n l e r arasında yaşamış olan Prof. K a r u t z'a aittir.

Kalın, karşılıklı bir akıld ve hediyeleşmedir:

Prof. K a r u t z'a göre, T ü r k m e n l e r'de “*K a l ı n a n l a ş m a s ı*”, karşılıklı bir akıddir. Aynı zamanda karşılıklı bir “*h e d i y e l e ş m e*”, onun deyişi ile bir (gegengabe), *karşılıklı verme* ve ödemedir. (s. 100). “Çocukların işlerini yoluna koyabilmeleri için, yapılan bir *y a r d ı m d ır*.” *K ı z e v i* de, *ödemede* bulunur. Çünkü bu bir prestij ve onur meselesidir. Ancak kız evinin ödemesi, yani “*çeyiz*” daha az olurdu. Çünkü kızın gitmesi ile *k ı z e v i*, “bir kişi ile bir *i ş g ü c ü* kaybederdi”. *O ğ l a n e v i* ise, bir kişi ile, “yeni bir *i ş g ü c ü* kazanmış”, olurdu. Bu, Prof. K a r u t z'un

kendi yorumudur.

Kalın, “süt hakkı” ve bir hibe’dir:

Kız soyundan bir kişi koptuğu için kalına “kemik hakkı” diyenler de yok değildir. Anadolu’da da, “süt hakkı, ana bezi, bacı yolu” gibi, kız ailesine verilen hediyeler de, bu eski Türk geleneklerinin, günümüze kadar gelen bazı izleri olmuş olsalar gerektir. Anadolu’nun birçok yerlerinde de kalın, bir “hibe” olarak görülmektedir.

“Kızlarının oğlan evinde basılıp, köle haline gelmemeleri için” birçok Türkler ise, “kalın miktarının az tutulmasına”, dikkat ederlerdi. Bu konu üzerinde Radloff bile, *Sibirya*’dan adlı kitabında dikkatle durur (I, 364). Eski Osmanlı kitaplarında görülen, “andan çok kalın isteme, kız satıcı olma” gibi sözler de, bu gerçeği doğrularlar.

KALIN, BİR “GÜVENLİK SİGORTASI” :

Kalın, boşamayı önlüyor:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi kız evine ödenen kalın, damadın değil; “bütün bir ailenin malı ve sermayesi”, sayılırdı. “Türkler’de kadını boşama geleneği, var mı, yok mu”, gibi sözler üzerinde durmayı, burada yararsız görüyoruz. Elbette ki bir erkek karısını boşayabilir veya evden kovabilir. Ancak bu durumda, kız evine vermiş olduğu kalın da, yanmış olurdu. Böyle bir zarara, ödenen kalında hakkı olan erkeğin babası ile kardeşleri, buna pek diyebilecekler miydi?

Çok parası olanlar, elbette ki her çağda, hatta bugün bile, çok kadın alabilirler ve istemediklerini de dışarı atabilirler. Ama bu, az görülen bir istisnadır. Sürekli bir töre ve gelenek değildir. Kadın da, istediği zaman kaçıp, baba evine gidemez. Bu durumda kız evinin, kalını geri vermesi gerekir. Görülüyor ki kalın unutulmayan ve kaybolmayan bir “depozito” gibi idi.

Kadının, şikâyet hakkı:

Hatta geçen yüzyılın Türk illerinde gezen araştırmacıları, “*Kadının şikâyet hakkı*”ndan bile söz etmişlerdi. Vardığı *erkek sakat* veya *iktidarsız* çıkarsa, kadın bundan dolayı şikâyet edebilir ve kalını geri verme yolu ile, kocasından ayrılabilirdi. *Kadın kısır çıkarsa*, kız evi, ya kalını geri verir veyahut da *gelinin kız kardeşlerinden birini, kalınsız olarak*, verme zorunda idi. Görülüyor ki Türklerde aile kuruluştaki, çok sıkı düzenlenmiş töre ve geleneklere oturmuştu. Bu gelenekler, *Anadolu*’da da yaşamaktadır.

“EMEK”, YUVA KURMANIN BİR MEŞRUIYETİ :

Türkler’de “*kız alma ve evlenme*”, kolay bir iş olarak görülmemiştir. Gök Türk yazıtlarında, “*kız*” sözünün başka bir karşılığı da, “*pa halı*” demektir. Aslında kalın ödeme de, bir *emek* ve *fedakârlık* işi idi. Bu, evlenmeğe bir *meşruiyet* veriyordu. Hatta Kaşgarlı Mahmu d’un derlediği eski bir Türk şiirinde, damad kayınbabasına, “*size kalın verdim bu (emek), yani emeğimi bilin ve değerlendirin*”, diyordu.

Kız almak için, emek ve hüner gösterme:

Dede Korkut hikâyelerindeki kızların kalınları ise, büsbütün mitolojik idi: “*Oğlan, Trabzon tekfurunun kızını almak için, üç vahşi hayvanı elleri ile öldürme zorunda bırakılmıştı. Dede Korkut’ta, “bu üç vahşi hayvan, kızın kalını idi”, şeklinde bir açıklamada da bulunuluyordu.*

Dede Korkut’ta Deli Karçar, kız kardeşini isteyenleri hemen orada öldürüyordu. Dünür giden Dede Korkut karşısında ise çekinmiş; fakat akla ve hayâle gelmeyen şeyleri, kızkardeşi için *kalın* olarak istemişti. Mesela, “*bin pîrê*” gibi... Gerçi bunlar, tarih belgeleri değildir. Şiir ve mitoloji olsalar bile, yine de köklerini Türk gelenek ve törelerinden aldıkları da, bir

gerçekti.

Anadolu'da da, “*kız evi, naz evi*” denir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Hunlar, Göktürkler ve Oğuzlar gibi, gelişmiş Türk kesimlerinde, yalnızca *kız kaçırma* yolu ile evlenme, çoktan kaybolmuştu. Buna rağmen, Türkler’in *halk kesimlerinde kız kaçırma*, çok görülür. Unutmayalım ki kız kaçırma yolu ile evlenme de, bir “*emek*” sonucudur. Meşruluğunu da buradan almalıdır.

“KALINSIZ EVLENME”, VAR MIYDI?

Belgelerimiz çok azdır. Türkler’de her zaman, *zenginler çok vererek, yoksullar da az vererek*, kendi yuvalarını koruyorlardı. “*Kalinsız kız verme*” sözü, ilk kez Göktürk yazıtları ile yazılmış, yazıtlarda görülmektedir. Ulu Yüz Türkleri’nde *kalinsız kız verme*, daha çok bir “*d i y e t*” olarak görülüyordu. *Öldürülen bir kişinin ailesine*, kalinsız bir kız veriliyor ve böylece, anlaşma yoluna gidilebiliyordu. Yine Ulu Yüz Türkleri’nde, kısır veya baba evinden gelme bir hastalıkla *ö len g e l i n l e r i n* yerine de, *kız kardeşleri kalinsız* olarak verilebiliyordu.

“DEVLET TARAFINDAN VERİLEN KALINLAR”:

Üzerinde de ayrıca durmak gereklidir. Dede Korkut kitabında, “*39 yiğidin han tarafından evlendirildiği*” söyleniyordu. Devlete ve topluluğa hizmetleri geçmiş olan bu yiğitlerin, kalın ve düğün paraları, han tarafından ödeniyordu. Bunun örnekleri, O s m a n l ı devletinde bile görülür.

“T A K S İ T L İ KALIN VEYA BAŞLIK”:

Türk topluluklarında, bunun da sıkı ve katı gelenekleri vardır. Bu eski Türk gelenekleri sonradan, İslâmiyet’teki “*mehr-i muaccel*” ve “*Mehr-i müccel*” ödemeleri ile, benzeştirilmiştir.

M e h r i n, söz kesimi sırasında sıkı olarak tayin ve tespitine, O r t a a s y a Türkleri'nde, "salık" ve "salıt" denir. Aslında bu sözün asıl mânâsı, vergi ve depozito demektir.

A n a d o l u'da ise ç o b a n hakkı ile hediye ve bahşiş de, böyle denir. Anladığımıza göre kalın, herşeyi ile bir bütündür. Türkler'de *mehr-i muaccel*, daha çok bir h e d i y e şeklinde görülüyordu. Nitekim Ulu Yüz Türkleri söz kesiminden hemen sonra verilen hediyelere "Kiyit", yani "g i y i t" veya "körümdük", yani g ö r ü m l ü k diyorlardı. Bu hediyeler de hesaba yazılıyordu. Ancak kalının mânâsı, daha kutlu ve daha büyüktü.

K a l ı n ı n h e s a b ı, yedi yedi ve dokuz dokuz gibi, kutlu sayılarla, ödenirdi. K ü ç ü k Y ü z Türkler'inde kalın tam olarak ödenmedikçe, evlenme de yürürlüğe girmezdi. Rahmetli Ali Rıza Yalgın'a göre, Güney Anadolu Yörükleri'nde, "eğer kalın tam olarak ödenmemişse, gelinini birkaç çocuğu olsa bile, kızın babası damada giderek çocuklu kızını alıp, kendi evine getirebilirdi. Yani, k a l ı n s ız n i k â h ın bile, hükmü yoktu.

Geçen yüzyılda yaşamış olan araştırmacılar, T ü r k i l l e r i n d e söz kesmeler ile beşik kertme nişanların, çok olduğunu; bunun için de, "kalının ö d e m e v â d e s i n i n, uzun tutulduğunu", yazarlar. Ancak, "k a l ı n ı tam olarak ödenmemiş nişanlı bir kız, 20 yaşından sonra, başka biri ile evlenmek için serbest olabilirdi". Türkler'de kalın meselesi çok derin ve geniştir. Kalın konusunda şimdilik bu kadarcıkla yetinelim.

Ç E Y İ Z

Baba malından, kıza düşen pay:

Anlaşıldığına göre büyük devlet kurmuş ve gelişmiş Türkler'de çeyiz de, kalın kadar önemli idi. Eski Türkler'de ç e y i z, "baba malından kıza düşen, bir p a y"dır. D e d e K o r k u t'ta, "oğlı olan evermiş, kıızı olan köçürmüş", dendiği gibi, kızın payı,

oğlan evine göçürülüyordu. Geçen yüzyıl araştırmacılarına göre, -örnek olarak Ulu Yüz Türkleri'nde-, kız çeyiz payını alıp gittikten sonra, artık baba evinde bir mirâs hakkı kalmıyordu.

Çeyiz, karşılıklı hediyeleşmeye destek:

Prof. Karutz ise, meseleyi Türkmenler de daha başka bir yönden ele alıyordu: *"Evlenme ile kız evi bir çocuk kaybetmiş, oğlan evi ise bir kadın ve işgücünü kazandıdır. Bunun için çeyiz, oğlan evinin vereceği kalından daha az tutulurdu. Buna rağmen, kızın çeyizini yüksektutma, kız babalarının bir çeşit onur meselesi sayılırdı"*: (s. 98). Münir Köse'ye göre Kars yörelerinde de, durum böyle idi. Gelişmiş Türkmenler, bunu daha insanî bir yola sokmuş ve Prof. Karutz'un da dediği gibi, kalın ve çeyiz adeta *"karşılıklı bir hediyeleşme"*, (gegengabe) haline girmişti.

Kızın babadan "çeyiz hakkı":

Ulu Yüz Türkleri'nde, baba evinde kızın da bir çeyiz hakkı vardı ve bunu isteyebilirdi. Araştırmacıların yaptıkları hesaplara bakılırsa, *"kızın hakkı, erkek kardeşlerine oranla, üçte bir idi"*. Buna rağmen kızıdan doğan çocuklar, bununla da yetinmiyorlar ve dayılarından hak istiyorlardı. Böylece bir de *"yeğen hakkı"* doğuyordu. Gelişmemiş Türk topluluklarında, *"yeğen, dayısının malını üç defa talan edebiliyordu"*. Dedekorkut'ta İç-Oğuz'daki yeğenlerin, Dış-Oğuz'daki dayılarla, araları pek iyi değildi.

Çeyiz, babanın yükümlülüğü:

İslâm hukukunda, kadını çeyiz getirmeye zorlayan bir hüküm yoktur. Fakat Türkler'de, *"babanın kızına çeyiz yapması, bir mükellefiyet ve yükümlülük"*, olarak görülüyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmu'd'a göre, *"bir bey, kızını çeyizli olarak evlendirmesi için, bir babaya emir veriyordu"*: (2, 182).

Mal ve insan olarak çeyiz :

Eski Türkler, gelin giden kızın çeyizine, “sep” derlerdi. Batı Anadolu’da ise, kızın çeyizine, “sepi” denir. Bugün Anadolu’da ve Dış Türkler’de çeyiz, bir süs eşyası ve dürü olarak anlaşılır. Halbuki eski Türkler’de çeyizin, “hayvan sürüleri, yardımcı insanlar, kızlar, yengeler (magd)” halinde, geldiğini de görüyoruz. Dede Korkut ve diğer kaynaklar, bu gerçeği bize göstermektedirler. Türk tarihindeki Terken Hatun da, bunun güzel bir örneğidir.

“Kalının, çeyize dönüşmesi” :

Gelişmiş Türklerde normal bir töre ve gelenektir. Bu gelenek sonradan İslâmiyet’teki, “Mehrin bir kısmının, cihâz tesisinde kullanılması”, prensibi ile bağdaştırılmıştı. “Baba tarafından, cihâz tesis i” ise, Mâliki ve Hanefîlerden hiç bir haberi olmayan, bütün Türklerde görülmektedir.

SÖZ KESME**“At üzerinde”, söz kesme:**

Söz kesimi Türkler’de, çok değer verilen, büyük bir andlaşmadır. Evlilik, bununla başlar dense de, yeri vardır. Eski Türk geleneklerini kaybetmemiş bazı Türk kesimlerinde, söz kesme andlaşması “at üzerinde” yapıldı: “Kız ve oğlan tarafı at üzerine binmiş olarak karşılaşır ve böylece andlaşırlardı”. Tabii olarak bu son andlaşmaya kadar, aracı ve görücüler ile kalın ve hediye anlaşmaları, çoktan bitmiş olmalı idi. Radloff, “at üzerinde” yapılan böyle bir söz kesimini, Sibiryâ’dan adlı kitabında anlatmıştır: (1, 460). Bilindiği üzere Göktürkler’de de, “andlaşmalar ile elçi kabulü” gibi, resmî kabuller, hep at üzerinde yapıldı. Attila Hunları’nda, “kurultaylar bile, at üzerinde toplanırdı”. “Cezalar da, at

üzerinde karara bağlanırdı". Bu da bize gösteriyor ki evlilik müessesesine Türkler büyük bir *kutluluk* ve önem veriyorlardı.

Kızın "rızası ve rızalık hakkı":

Türkler'de babanın, sonsuz bir "*v e l â y e t h a k k ı*" görünmemektedir. Bunun içindir ki söz kesiminde kızın, evlenmeye razı olduğunu gösteren, bir "*r ı z a l ı k*" sembolü vermesi de gerekiyordu. Bu sembol, *S i b i r y a*'dan *A n a d o l u*'ya kadar uzanan, bütün Türk illerinde, "*m e n d i l*" idi. Bu çok eski Türk geleneği Anadolu'da, "*kız evinden giden hediyelerde, ç e v r e, y a ğ l ı k veya m e n d i l şeklinde görülür*". *T ü r k i s t a n*'daki, "*tuzlu su ve ekmek*" yerine; *A n a d o l u*'da da, "*şerbet içilir*". Bu da bir çeşit "*and içmedir*"

NİŞAN VE ÖN AKID

Nışan, "küçük düğün":

"*N i ş a n*" daha çok gelişmiş *B a t ı T ü r k l e r i*'nde yayılmıştır. Aslında, *k a l ı n a n d l a ş m a s ı* ve *s ö z k e s i m i h e d i y e l e r i* ile, *n i ş a n* da, gerçekleşmiş oluyordu. Nışanlı karşılığında söylenen "*a d a k l ı*" sözü ise, yalnızca büyük İmparatorluklar kurmuş olan *O ğ u z* ve *T ü r k m e n* kesimleri ile, *B a t ı T ü r k l e r i*'nde görülüyordu. Bu da, bir gelişme idi. "*B e ş i k k e r t m e n i ş a n*" ise, bütün Türkler'de vardır. Bu da tanıklar, andlaşma ve dua ile yapılırdı.

Nışan, evlenme için "vaad" ve nışan yüzüğü:

N i ş a n, "evlenme için bir vaad" ve aynı zamanda bir, "*ön akid*"dir. "*A d a k l ı*" sözü ise, bunun en güzel ve insanî ifadesi idi. Yine *A n a d o l u*'da söylenen, "*d e y i k l i, u l a ş ı k, t u t u, t ü ğ ü l ü ve y a s a n*" gibi sözler de, en eski Türk özlere taşırlar.

B e ş i k k e r t m e n i ş a n l ı l a r, ergenlik çağına gelince,

ikinci defa, yeniden nişanlanırlar. Dede Korkut da Bey Beyrek, nişanlısı Banu Çiçek'e, *yeniden bir yüzük takmıştı*. Nişan yüzüğü ise, kutlu idi. Dede Korkut'ta dendiği gibi, *"nişan yüzüğünün içinde binbir nişan vardı"*. Nişanlılık sembolü olan hediye, Anadolu'da, *"belek, belli"*; Ortaasya'da ise, *"belgü"* denir. Böylece adaklılar, birbirine adanmış olurlar. Dede Korkut'ta, *nişan törenine* ayrıca, *"Küçük düğün"* de denmiştir. Türklerde nişanlılık çok geniş bir konudur. Ancak biz burada bu kadarcıkla yetinelim.

GELİN ALMA VE GELİN İNDİRME

"Gelin alma" : Dede Korkut'ta, *"Oğlu olan evermiş, kızı olan göçürmüş"*, dendiği gibi *"gelin alma"*, kızın bir göçü, gibi görülmüştür. Anadolu'da kız, evden çıkmadan önce, anasının diktiği bir *"analık"* geysisini, giyer. Ancak bundan sonra gelin başı yapılır ve gelin elbisesi giydirilirdi. *"Gelin başlığı"*, Anadolu'da da, Ortaasya'da da, *"kızlığın bitip; kadınlığın, başladığını"*, gösteren bir sembol idi.

Gelin ayrılırken, *"baba ocağına ve ateşine saygı gösterir. 7 atadan; müslüman Türkler'de, 7 evliyâdan, izin ister ve dua edilirdi"*

Gelin indirmede, saç ve kurban:

"Gelin indirme", bütün Türk illerinde, büyük bir törendir. Gelin indirmelerde görülen ve en eski Türk özlerini taşıyan gelenekler ise şunlardır:

1). Saçı: Saçının kökleri *şamanizme* dayanır. Ortaasya Türkleri'nde, *"saçuv"* veya *"çaçılama"* da, denirdi. Ulu Yüz Türkleri, *"eskiden gelinin atının, yele ve kuyruğuna kıımız saçarlarmış"*. İslâmiyetten sonra ki, ikinci gelişmede, *"un serpmesi"*, Türk illerinde

daha çok yaygınlaşmıştır. “*Para, çörek, şeker*” ise, daha geç çağlarda ortaya çıkmıştır. *Anadol u*’da saç sırasında *dua* da edilirdi. *Su serpme* ve *su töreni* de, *Başkurtla r*’da da görülürdü ve çok eskidir. *Anadol u*’da buna, “*gelin uğru*” da denir. *Un saçısına* ise *Özbekler*, “*yüz akı*” derler.

2). *Kurban kesme*, Türk illerinde çok görülür. *Anadol u*’da buna, “*uğur kesme*” de denir.

3). *Eşik*, Türklerde kutludur. Bütün *Türk illerinde*, “*gelinin eşiğe basmaması için halı veya kumaş serilir*”.

NIKÂH, NİKÂH TÖRENİ VE YÜRÜRLÜĞÜ

“*Kıyın*”, *akid* demektir:

“*Nikâh kıyma*” sözü, bütün *Türkler*’de aynı şekilde söylenir. *Anadol u*’da ve *Ortaasya*’da nikâh, yaygın olarak, “*kalın andlaşmasından sonra ve kız evinde*” kıyılır. Bu arada nikâh kıyılmadan önce, “*kalın ve çeyizlerin miktarı*” da tesbit edilir.

Altay Türkleri’nde, “*ocağa secde edilir*”. *Özbekler*’de ise nikâhtan sonra, “*gelin ateş üzerinden geçilir*” ve “*bu sırada da, üzerine un serpilir*”. Nikâhın yanında, “*su içme ve sakal kesimi*” gibi, İslamiyetten önceki gelenekler de yer alır.

Gelinin Yüzü :

Ancak *Türkler*’de nikâha rağmen, gerdeğe kadar, *gelinin yüzü*, *tabu* idi. Bu *tabuluk*, ancak gerdekte, “*körümdük*” veya *görümlük* denen, tören ve hediyelerden sonra kalkardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *Türkler*’de nikâh yürürlüğe girmiyordu.

Bazı *Türkler*’de, “*evlilik, ancak ilk çocuğun*

doğması ile tamamlanıyordu". Çocuk doğmadıkça, evlilik ve nikâh yürürlüğe girmiyordu. Görülüyor ki Türkler'de gerçekçilik, şeriat ve dinin daha önünde gidiyordu.

DÜĞÜN

Gelin toyu, ulu düğün:

Düğün, bir toydur. Bundan dolayı Harezmsâhlar çağında buna, "*Kelin toyu*", yani "*gelin toyu*" da denmiştir. Dede Korkut'ta ise nişan toyuna, "*küçük düğün*", evlenme toyuna ise "*ulu düğün*" denmiştir. Aynı zamanda büyük düğün, "*ağır düğün*" dır.

Kız alma Toyu: Prof. Karutz'a göre, geçen yüzyıldaki Türkmenler düğünlerini, *kutlu* bir sayı olan, "*yedi bölüm*" üzerinde yaparlardı. Kazak Türkleri ise, "*kız alma toyu*" ve "*gelin düşürme*", yani "*indirme toyu*" diye, "*iki çağılı*" bir düğün düzenlerlerdi.

Düğün bayrağı: Düğünü başlatmak, kız evinin hakkı idi. Düğün, kız evinde başlar. erkek evinde biterdi. "*Toy ve ya düğün bayrağı*" da bütün Türklerde görülen yaygın bir gelenektir.

"*Düğün aşî ve açları doyurma*" anlayışı da, bütün Türkler'in müşterek bir inançları halinde idi. Dede Korkut ile Ortaasya Türkler'inde görülen "*düğün yağması*" geleneğinin, Anadolu'daki izleri, rahmetli Cahit Öztelli tarafından bulunmuştu. Yakınlarda ölen bu değerli meslektaşımızın adını, burada saygı ile anmayı bir borç biliriz.

"*Toy ve düğün ateşi*" de Türk toylarının bir özelliğidir. Göktürkler, düğün için "*törün*" sözünü kullanmışlardı. Bu konu üzerinde daha geniş bir eserimizde duracağız. *Yarışlar, güreşler* gibi tören şenlikleri ise, bütün Türk toylarında görülen eğlencelerdir.

GERDEK

“Gerdek odası, otağı, ocağı, eşlği, kaftanı”:

Gerdek sözü, Farsça’dır. “*Kubbe veya kubbeli oda*”, karşılığında söylenir. Fakat Farsçada bu söz, gelin odası mânâsında söylenmemiştir. Türkler bu sözü Ortaasya’da iken almışlar ve *gelin çadırı* ile *odasına* uygulamışlardır. Hunlar’a ve Göktürkler’e gelin giden Çinli prensesler, *kendi gelin odaları olan kubbeli Türk çadırları için*, şiirler bile yazmışlardır.

“*Gerdek*” sözü, daha çok Oğuzlar, Türkmenler ve Batı Türkleri tarafından geliştirilmiştir. Osmanlı kitaplarında ise, “*gerdeklik, gerdek evi*” şeklinde söylenmiştir. Türkler’de gerdek odasının da, ayrı bir kutluluğu vardı.

Gerdek yeri : Dede Korkut kitabında, “*gerdek çadırının yeri, ok atılarak bulunur ve ok ile belirtilirdi*”. Dış Türkler’de, gerdek odası için daha çok, “*otağ*” sözü kullanılır. Anadolı’da gerdeğe girmeye, “*odalanma*” da denir. Kaşgarlı Mahmu’d’a göre XI. yüzyıl Türkleri’i gerdek odasına, “*münderü*” derlerdi: (1, 529). *Gelin odası, ipekli-ler ve tüller ile süslenirdi*: (3, 100). Harezmişahlar devletinde ise, gelin odası’na “*terek ev*” denirdi. Görülüyor ki gelin odası, Türk geleneklerinde büyük bir yer tutuyordu. Ulu Yüz Türkleri’nde, *kalın* andlaşması olur olmaz, “*gelin obası*”, oğlanın babası tarafından hemen dikilir ve döşenirdi. Gelin, baba evine giremezdi.

“*Ergenlik al kaftan*” ise, bütün Türkler’de, bir güveyi elbisesi, idi. Gelin alınırken, kızın babası, *şal* veya *kuşağını* güveye sarar ve böylece, “*babalık velâyeti*”ni, güveyiye bırakmış olurdu. Güveyi de, bunları düğünde, üzerinde taşırdı.

Gelin odasının, “ocağı” da kutludur. Bu ocağa, Yakutlar’da *kımız*; müslüman Türkler de ise, *şeker* gibi şeyler saçılırdı. Bu da, bir *saçı* idi. Odanın “eşiği” de, kutludur. Bunun için gelin, ya bir halı veyahut da kumaş üzerinden geçirilerek, odaya sokulurdu. Anadolu’da “eşik atlaması” da yapılır. Bu konuda da, bu kadarcıkla yetinelim.

SAĞDIÇ VE SAĞDIÇLIK

Sağdıç, gelin kılavuzu ve yengeler :

Sağdıç sözü ve *sağdıçlık* da, ta Gök Türkler çağından bize gelen, kutlu bir hatıradır. Rahmetli ve büyük üstadımız Prof. Abdulkadir İnan’ın, “Türkler’de *sağdıç*” hakkında, ayrı bir incelemesi vardır. Üzülerek söyleyelim ki bu yazının her noktasına katılamıyoruz. Eski Türklerde “*sağdıç, güveyin hem kılavuzu ve hem de dostudur*. Bunun için Ulu Yüz Türkleri, sağdıca, “*yoldaş*” da derler.

“*Sağdıçlık, sosyal bir müessesedir. Sağdıç, biraz akraba da sayılır. Ortaasya Türkleri, kız isterken, “sağdıçlık, bizi çözülmez bağlarla bağlasın”, derler. Radloff’un Sibirya’dan adlı eserinde verdiği bu belgeye göre, “sağdıçlık da kalın ve nikâh gibi, evliliğin temelini kuran bir bağ idi”*: (1, 324).

Anadolu’da, “*sağdıç, düğün bayrağının sağında*”, gider. Anadolu’nun bazı yerlerinde sağdıca, “*eci, ecilik*” de denir. Çok eski bir Türk özü da taşıyan bu sözler, “*büyük ve büyüklük*” anlayışının bir karşılığı olarak söylenmiştir. Anadolu’daki “*yiğitbaşı, bekârbaşı*” lar ise, daha değişik bir rol oynayan kişilerdir.

Gelin kılavuzu:

“Gelin kılavuzu” da geline yol gösterir. Anadol u’da *kılavuzluk* yapan “başı bütün” kadınlara, “*danışık, düylüş, yenge*” de denir, Kız evinden gelen çeyizlere de, *yengeler* bakar. Zaten kadınlar arasında söz sahibi aracı da, odur.

Yengeler, devlet içinde de söz ve mevki sahibi idiler. Çin tarihleri, Göktürk kağanı Hieli’nin annesinin, ünlü bir kılavuzundan (*Brautführer*) söz açıyorlardı. “*Yüz yazıcı*”, yani, “*gelini süsleyen kadınları*”, söz sahibi yengelerden, ayırmak gereklidir. Ayrıca bütün Türkler’de gelinle birlikte giden ve “*karabaş, karavaş*” adı verilen hizmetçi ve nedimeler de, *yenge* değildir.

Dede Korkut’ta Gelin *Banı Çiçek*’in mâiyetindeki “*kırk kız*”, gelinin hem arkadaşları ve hem de, *çeyizi* idiler. “*Kısırca yenge*” ise, gerçek bir *yenge* olmalı idi. Bunu *Manas destanı*’nda da görüyoruz. “Gelin ve yenge” gibi birleşik deyimleri, *Harizmşahlar* çağının, büyük kültür hazinesi, *Mukaddemet ül-Ebed*’de de görüyoruz.

Ailede ahlâk:

Kaşgarlı Mahmud’a göre şöyle sıralanabilirdi: “*Güzellik, sevimlilik, tatlılık, edeb, büyükleri ağırlama, sözünü yerine getirme, sâdelik, öğünme, yiğitlik ve mertlik*” (1, 362).

Ünlü Göktürk, Kağanı, İşbara Kağan 385 yılında Çin İmparatoruna yazdığı mektubunda şöyle diyordu. “*Bizim âdet ve geleneklerimiz çok uzun bir zamandan beri temeline oturmuştur. Bunun için onları değiştirmek, benim gücüm yetmez*”..

Hakanların hoşlanmadıkları şeyler ise şunlardır: “1). Yalan (yalgan). 2). Zulüm (küç kılma). 3). Haris olma (suk). 4). Aceleci olma (ivek). 5). Hareketli olma (kılınç). 6). Doymaz olma

(uvutsuz). 7). Hiddetli (buşı). 8). İşkici (borçı). 9). Sözünden dönme (söz kıyan). 10). İnatçı olma (arkuk)”. (KB).

“*K o n u k l u k*” ve misafir ağırlama Türkler’in sosyal yükümlülükleri arasında yer alıyordu. Ölen kişiler, konuklar için bir yer ve çadır vakfediyorlardı. Prof. A. İnan’a göre, iş ve vazife için seyahat edenleri misafir etmeyenler, cezalandırılır veya malının bir bölümü, “*Konuk hakkı*” olarak alınırdı. Bu konular üzerinde, ayrı bölümlerimiz vardır.

* * *

DEDE KORKUD SOYLAMIŞ:

Gönlün yüce tutan e r d e, devlet olmaz!
 Yad oğlu saklamak ile, o ğ u l olmaz!
 Büyüyende salur, gider; gördüm demez!
 Kül, tepecik olmaz, g ü v e y i o ğ u l olmaz!
 Kara e ş e k başına uyan (yular) vursan, k a t ı r olmaz!
 Karavaşa (c â r i y e y e) don giydirdsen, kadın olmaz!
 Lapa lapa k a r l a r yağsa, yaza kalmaz!
 Yapağılı gökçe ç i m e n, güze kalmaz!
 Eski pamuk, bez olmaz!
 Karı (eski, yaşlı) düşman, d o s t olmaz!
 Kara-Koça kıymayınca, y o l alınmaz!
 Kara Polad öz kılıcı çalmayınca, k a r ı m dönmez!
 Er malına kıymayınca, a d ı çıkmaz!
 K ı z anadan görmeyince, ö ğ ü t almaz!
 O ğ u l atadan görmeyince, s o f r a çekmez!
 O ğ u l a t a'nın, yetürüdür (yetiştirmesidir)! İki gözünün bi

ridir!

Devletli o ğ u l kopsa, ocağının közüdür!
 O ğ u l dahı neylesin! b a b a ölüp, mal kalmasa!
 B a b a malından ne faide! Başta d e v l e t olmasa!

Devletsiz şerrinden, Allah saklasın!

Hanım sizi!

Sarp yürür iken, kazılık ata nâmerd yiğit, bine bilmez! bininçe binmese yeğ!

Çalıp keser öz kılıcı muhannetler çalınca, çalmasa yeğ!

Çalabilen yiğide, ok ile kılıçdan, bir çomak yeğ!

Konuğu gelmeyen kara evler, yıkılsa yeğ!

At yemeyen, acı otlar bitince, bitmese yeğ!

Adam içmez acı sular sızınca, sızmasa yeğ!

Ata adını yürütmeyen hoyrad oğul, ata belinden inince, inmese yeğ!

Anarrahmine düşünce, doğmasa yeğ!

Ata adın yürütende, devletli oğul yeğ!

Yalan söz, bu dünyada olunca, olmasa yeğ!

Gerçeklerin, üç otuz on (100) yaşını doldursa yeğ!

Üç otuz on olan (100) yaşınız dolsun!

Hak size yaman getirmesin!

Devletiniz, pâyende olsun! Hanım hey!

* * *

Dizin basıp, oturanda, helâl görklü!

Tolumundan ağarsa, baba görklü!

Ağ südün, doya emzirse, ana görklü!

Yanaşıp, yola girende kara buğur görklü!

Sevgili kardaş görklü!

Yanal ala evyanında dikilse, gerdak görklü! Uzunca tenefi (ipi) görklü!

Kamusuna benzemedi, alcmleri yaratan!

Allah, Tanrı görklü!

Ol öğdüğün yüce Tanrı, dost oluban!

Meded versin! Hanım hey!...: (DK, 1-6).

DÜĞÜN-EVLENME TOY VE ŞENLİKLERİ

Gelin toyu (kelin toyu), deyiş ve anlayışı, **Harezmeşahlar** çağında görülür. Bunun, **küden** ve **sıla** gibi, önce-leri ve sonraları da vardır. Gelin toylarının, “**gelin alma, gelin indirme, gerdek, kına gecesi**”, gibi çeşitli basamakları vardır. Biz burada **Türkler’in**, yaygın **toy** ve **yeme-içme** anlayışıyla, bir kaç örnek sunmakla yetineceğiz:

DEDE KORKUT KİTABINDA:

1) **Dede Korkut’ta**: “... **Ban** banlattılar (ezan okuttular). **Aziz Tanrı** adına **kudbe** okuttular. Kuşun **ala kanını, kumaşın arısını, kızın gökçeğini, dokuzlama çırgap çuha Hanlar Hanı Bayındır Ha’n’a** pencik çıkardılar.

“**Bay Böre Bey’in oğlu Beyrek, Melik’in** kızın aldı. Ağ ban evine, ağ otağına geri döndü, **düğüne** başladı.

“SAVAŞ SONUNDA, YİĞİTLERİ EVLENDİRME”:

“K ı r k y i ğ i d’in birkaçına H a n K a z a n; bir kaçına B a y ı n d ı r H a n kızlar verdiler. B e y r e k dahi 7 kız kardeşini, 7 yiğide verdi.

DÜĞÜN OTAĞLARI OK ATIMI İLE TESBİT EDİLİYOR: “40 yerde, 40 otağ dikti. 39 kız, talibi talihine birer ok attı. 39 yiğit, okunun ardınca gitti. 40 gün, 40 gece toy düğün eylediler. B e y r e k, yiğitleriyle “m u r a d v e r d i, m u r a d a l d ı”. D e d e m K o r k u t geldi, şazıhk çaldı. Boy boyladı, soy soylandı. Gazi erenler başına, ne geldiğin söyledi. B u O ğ u z - n â m e, B e y r e k’in olsun, dedi...”:(D e d e K o r k u t, 121).

Bu görkemli düğün sahnesi, başka bir yerde görülüyor. “K ı z l a r ı n o k a t m a s ı, yiğitlerin bu okların peşinden gidip, eşlerini bulmaları”, gibi muhteşem bir motifi, başka bir yerde bulmak mümkün değildir. Mânâsı ne idi? Yorumu, çok zordur.

FARŞA OĞUZ DESTANINDA:

2) KÖL ERKİ HAN’IN KIZLARININ, HAKAN TOYUNDA BABALARINA KADEH TUTMALARI: “... T u m a n H a n’ın gelişi dolayısıyla, toya başlandı. Toy, “7 g ü n 7 g e c e” devam etti. Her gün 90 k o y n n, 9 k ı s r a k k e s i l i y o r d u... T u m a n H a n, Köl Erki Han’ın kızlarını, “t o y d a k a d e h t u t a r l a r k e n”, görmüştü. Kızı beğendi ve onu istedi. Bundan dolayı toy, bir ay daha uzatıldı. “İçki içildi, temaşa oyunları ve eğlenceler” yapıldı. Toyda T u m a n H a n’ın otağını, d i ğ e r l e r i n i n ö n ü n e k u r m u ş l a r d ı...”: (Farsça O ğ u z d e s t a n ı, Togan, s. 58-59).

“HAN KIZLARININ KADEH TUTMALARI”, Ç i n g i z H a n g e l e n e ğ i n i n t e s i r i a l t ı n d a k a l m ı ş b i r d a v r a n ı ş o l s a g e r e k t i r. C a r p i n i, U l u H a t u n’un hakan’a kadeh sunduğundan söz açıyordu. Belki bu gelenek, eskiden Türkler’de de vardı.

GELİNE NİKAHTA KURBAN KESME: Aslında, toy

için kesilen hayvanlar da, k u r b a n sayılırlar. D e d e K o r k u t kitabında kurbanlık hayvanlar erkektir. Ancak M a n a s destanı içinde, kısarak kesiliyordu:

“A l n ı b e y a z genç kısrağı kestirdi,
 “Çevredeki halkı yığdırdı,
 “S a y k a l (hatuna) nikâh (nike) kıydırdı!...
 “A k - S a y k a l eve girdi, eğilip selâm kıldı!
 “Ocağa geldi S a y k a l, ateşe selâm kıldı!”

GELİNİN OCAĞI SAYGILAMASI, A n a d o l u'da da görülür. Türkler, eski toy kurbanı ile gelin için verilen kurbanları, birbirlerinden ayırmışlardır. Yukarıdaki metin için bk. Makaleler, s. 140.

“ULU DÜĞÜN” VE “KÜÇÜK DÜĞÜN”:
 “... B a n ı Ç i ç e k, ‘kiçi düğünün’ eyledi. ‘ulu düğünü’ n e v a’de kıldı. Y a l a n ç ı o ğ l u Y a l a n ç u k’a varır gördüm!

“Han Beyrek! Parasar’ın Bayburt hisarından uça görgil! ‘Ap alaca gerdeğine’ gele görgil! Gelmez olsan,.. B a n ı Ç i ç e k’i aldırдын, belli bilgil!...”: (D e d e K o r k u t, 96).

B a z ı d e y i m l e r : K ı z t o y u : G e l i n t o y u , d ü ğ ü n . -O ğ u l t o y u : S ü n n e t d ü ğ ü n ü . T o y - s o y : H e r t ü r l ü z i y a f e t . K ö y (avıl) sayıp, toy toylama: Ziyafet için, köyden köye gitme. Toylandırma: evlendirme. Güveyi evinde toy: Gelin evinden geliyor, ‘keşik’, deniyor...: (Bk. Yudahin).

“DOĞUM”, TOY VE ŞENLİKLERİ

“... H a n’ın, ölüm aşısını (ölük aşısı) veriyorlardı. Bu sırada Han’ın bir oğlu doğdu haberi gelince, herkes sevindi. Haber getirenler de, müjde (süyünçi) dilediler.

K ö l E r k i’nin başlık ettiği bütün beyler, müjde verdiler. H a l k ı toplantı için, davet (savun) ettiler. Herkes, (b e y-

le r), kendi güçlerine göre, armağan ve kurban (sokum), getirdiler.

“ ‘400 a t, 4.000 k o y u n’ kestiler... Derilerden yapılmış. ‘üç (kımız) havuzu’, diktiler. ‘30 gün’, gece ve gündüz şenlik yapılar. Herkes, y e m e ve i ç m e ile uğraştı. Yaşlılar, yaşlarını unuttu! Yoksullar da, yoksulluklarını unuttular! Bunun üzerine O ğ u z i l i, K o r k u t’a şöyle dedi:

“ - Gel bu oğlana, iyi bir ad koy!” K o r k u t da, “-adi Tuman olsun, dedi...”: (Ş e c e r e - i T e r â k i m e, Kononov yay., s. 44 vd.).

K A R A - H A N O Ğ L U A L M A N - B E T’İN DOĞUŞU:

“O y r a t l ı K a r a - H a n’ ın bir oğlu olmuş idi!

“Büyük toylar yapılmış, gönüller dolmuş idi!.

“Ona ad vermişlerdi, “kaplan doğan”, A l m a n B e t!

“Mubarek yerlerin, takdisiyle doğmuştu!

“A r d ı ç l ı m e z a r l’a r’ın, ruhu ile doğmuştu!

“Alman Bet doğduğunda:

“Kara dağlar korkudan basılmış, alçalmıştı!

“Büyük sular korkudan, çay olmuş, azalmıştı!...”: (T ü r k M i t o l o j i s i, I, s. 303). Diğer örnekler: Toy ve ad koyma toylarında verilmiştir.

“AD KOYMA” TOYLARI

1) D E D E K O R K U T’TAN: “... B a y B ö r e B e y, şöyle dedi: “- Mere benim oğlum, baş mı kesti; kan mı döktü?”

“ - Beli, baş kesti, kan döktü, adam aktardı”, dediler.

“ - Mere bu oğlana ad koyasınca var mıdır?” Dedi. Beli Sultanım, artıktır, dediler.

“B a y B ö r e B e y, kalın O ğ u z beylerini çağırdı, konukladı. D e d e m K o r k u t geldi. Oğlana ad koydu. Şöyle

dedi:

“... Sen oğlunu, **B a m s a m** diye okşarsın! “Bunun adı, ‘**Boz Aygırlı, Bamsı Beyrek**’, olsun! “Adını ben verdim! Yaşını Allah versin! “**Kalın O ğ u z** beyleri, el götürdüler, dua kıldılar! Bu ad, bu yiğide, kutlu olsun! **Dediler, Beyler hep ava bindi. B o z a y g ı r**’ın çekti. **B e y r e k** bindi. **Ala dağa, ala leşker** ava çıktı...””: (**D e d e K o r k u t**, 75).

2) **BİR A L T A Y** DESTANINDAN: “**A k - H a n**’ın oğlu, doğduktan bir kaç gün, bir kaç ay için de, büyümüş.

“- Haydi beni adlayın! **Bir ad koyun!**” Demiş. “**A k - H a n**, büyük bir toy toylamış. **Bütün halkı çağırmış. Yeme içme vermiş. Oğluma bir ad bulun, demiş. Fakat kimse, bir ad bulamamış.**

“**A d s ı z** oğlan bir gün, “ak sakallı bir ihtiyar görmüş”. Yaşlı kişiden, **bir ad istemiş. O da, şöyle demiş: (Ad veren yaşlı H ı z ı r olmalıdır):**

“**A k - H a n**’ın oğluna, **A k - k ı r** atlı, **A l t ı n T a y** c ı desinler!

“**A k - k ı r** atın, koştuğu yerlerde, sular eksik olmasın!

“**At sürdüğü yerlerde, e l - g ü n** (halk) eksik olmasın!

“**Güçlüler, seni alt edemesin!**

“**Alplar, yigidler seni yenemesin!**

“**Bu sabah “T a n r ı, A k - k ı r** atını göndermiş olsun!

“**Geysilerle silahlarını, ‘T a n r ı versin!’ ”**

“**A k s a k a l l ı k i ş i** bu sözleri söyledikten sonra kaybolmuş. Oğlan, sabah olmuş uyanmış. Evin önünde, **a k k ı r** bir atın bağlanmış ve üzerine de geysiler ile silahların konmuş olduğunu, görmüş!...”: (**Türk Mitolojisi**, I, s. 317-8).

Bu **A l t a y** destanı, daha **mitolojik** bir öze sahiptir. Ancak **D e d e K o r k u t**’un yerine, **H ı z ı r** tipinde, **ilâhî** bir kişi geçmiştir. Ancak diğer değerler, eş düzendedirler. Özellikle

d u a l a r, benzer yapıdadırlar. Dede Korkut, duasında şöyle di-yordu:

DEDE KORKUT'UN DUASI:

“Ağ sancak götürende, m ü s l ü m a n l a r, arkası olsun!
 “Karşı yatan kara karlı dağlardan aşar olsa!
 “A l l a h Ta’ala senin oğluna, aşut versin!
 “Kanlı kanlı sulardan geçer olsa, geçit versin!
 “Kalabalık kâfire girende,
 “A l l a h Ta’ala, senin oğluna fırsat versin!”

Her iki destanda da oğlana, “Boz aygırlı” ve “Ak kır atlı” lâkab-ları veriliyor.

OĞLANIN, “İ L K A V I” İÇİN TOY

Oğulların, “a d k o y m a” törenleri için yapılan toy-lar, yeme içmeler üzerinde durmuştuk. D e d e K o r k u t’ta çok önemli bir noktaya daha dokunuluyor. “İlk av” için yapılan böyle bir töreni, başka yerde göremedik:

1) “... D i r s e H a n’ın H a t u n u, “oğlancuğumun il avıdır” deyü, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdır-dı. Kanlı (kalın?) O ğ u z beylerin toylayayım, dedi. Yumurla-nıp, yerinden örü durdu. K ı r k i n c e k ı z ı, beline aldı. D i r s e H a n’a karşı vardı...”: (D e d e K o r k u t, 23-6).

2) “... H a n kızı, B o y u U z u n B u r l a H a-t u n, K a z a n’ın geldiğin işitti. Attan aygır, deveden buğra, ko-yundan koç kırdırdı. Oğlancığının “ilk avıdır”, kanlı O ğ u z bey-lerin, toylayayım, dedi. H a n kızı, gördü kim, K a z a n gelür. Yumurlanıp, yerinden örü durdu. Samur cübbesin eğine aldı. K a z a n’a karşı geldi...”: (D e d e K o r k u t, 135-4).

“Oğulun ilk avı için k u r b a n ve s a d a k a ver-me”, burada da kendisini göstermektedir. Çünkü, “erkek hayvan kesme”, Türklerde bir k u r b a n işaretidir.

9. BÖLÜM

AİLEDE VE TOPLULUKTA

“SOFRA” VE “YEMEK” DİSİPLİNİ

“Ülüş”, Türkler’de “et payı” veya yemek payı demektir. Kökü, “üleşmek”, pay etmekten gelir. Ailede ve büyük devlet ziyafetlerinde, herkes, devletin ileri gelenleri ile beyler, bu paylara önemle uyma zorundadırlar.

Oğuz destanı’na göre bu düzen, Oğuz Han’ın veziri İrkıl Hoca tarafından kurulmuştu. Aslında Türkiye’de ve Türkiye dışındaki Türkler’de, yemek yenirken bu düzene, hâlâ önem verilir.

ETİ DOĞRAYAN, EVDE BABA; DIŞARDA, SAYGILI KİŞİ:

“Etlı doğrayan” ve pay eden kimsenin, toplum içinde,, yüksekçe ve saygı değer bir yeri vardı:

“Etlı doğrayan kişı bir suç işlerse, bu ‘üstünlüğünü kaybederdi’. Onun yerine, yeteneği ile saygı kazanmış başka bir kimse

geçerdi. Bugünkü O r t a a s y a Türkleri'nde, bu iş için, ayrı bir s o y l u l u k aranmamaktadır”.

BU DÜZENİN, BİR DİN VE FELSEFE TEMELİ VARDI:

“Çok eski zamanlarda bu geleneğin, din ve felsefe bakımından bir yorumu olmalıydı. Ancak şimdi, boy ve cemaatların, toplum içindeki, mevki ve saygınlıklarını göstermektedir”. il m i n s k i y, böyle diyordu. Notlarımızı, aşağıda sunacağız.

B A B A P A Y I V E Ç O B A N P A Y I :

E V D E, E T P A Y I : Şimdi bu gelenekler, değişmiş ve bozulmuştur. İ ç a s y a T ü r k l e r i 'nde, “sofrada b a h a var ise, hiç kimse, koyunun baş kemiği' ne el süremezlerdi”. Ç o b a n p a y ı, güden, yani bağırsaklar idi. Eğer güden çobana verilmezse, “ç o b a n bu hakkını, şikâyet yolu ile”, talep edebilirdi.

ESKİ ANADOLU'DA YEMEK PAYI: “MÜÇE”:

“Müçe” Türkler'de yaygın olarak, “pay, hisse” anlamında kullanılmıştır. Bu deyim, Y a z ı c ı o ğ l u 'nun, Selçuk Tarihi içinde görülür: “Hem bunların 's u n u ğ u ve nâsib ve müçeleri, uca' (veya üce) kemiğidir”: (TS).

“Sunuk” sözü de, ayrı bir değer taşır. Bu da bir “n â s i b' demektir. Bu da sunulmuş, bir paydır. Ancak mânâsının derinliklerine inemiyoruz. İ k r â m ve armağan gibidir.

A N A D O L U ' D A “ÜLÜ” VE “ÜLÜŞ”:

O ğ u z gelenğinde bir ‘k a n u n gibi’ konmuş, “ülüş” töresini, aşağıda okuyacağız. Ancak A n a d o l u, T ü r k kültürünün, bir hazinesidir:

“Ü l ü ş”: Bir evden diğer eve gönderilen y e m e k, h a y ı r p a y ı, k o m ş u h a k k ı, ...”: (TS). Buna, “ülü” de denilir. İ l m i n s k i y'in, bu geleneğin temellerinde, “d i n ve

'e l s e f e'' aramasının sebeplerini, şimdi daha iyi anlıyoruz.

"K o m ş u h a k k ı", konuyu daha da genişletmektedir. A n a d o l u'daki, "helva ve aşure dağıtımını" da hatırlayalım.

ZİYAFETE GİTME VE ZİYAFET VERME

(Eski Türk düşüncesi ve ilk "Türk-İslâm" sentezleri)

Çok türlü d a v e t ç i (okıgu), çok türlü de "k o n u k l u k a ş ı", vardır: (K u t a d g u B i l i g'den):

Bunlardan biri, d ü ğ ü n a ş ı d ır. (küdenke aş), Biri, s u n n e t a ş ı v e o ğ u l u n d o ğ u ş u (toğarsa oğul), a - d ır. Biri de, eşi dostu, arkadaşı, büyük veya küçükleri, yakın v e y a k a r d e ş l e r i çağırduğumuz, sohbet aşıdır.

"Ö l ü a d ı n a y a p ı l a n, yoğ-aşıdır. Ad ve unvan sahibi kişiler için de, yabancılara aş verilir. ('Ö l ü a ş ı'na herkes çağırıyordu).

EŞ VE DOST AŞI:

"Arkadaş, 'dost, erdeş, akraba aşları' olursa, eşleri görmek için, (oraya) git! Yakınların ve komşun bir aş verirse, seni 'ahiret eşi' (tengrilig eş) olarak ç a ğ ı r ı r s a (okırsa), ey Y l - ğ i t (Tonga)! Onlara da git, gönüllerini al, sevindir, kendin de sevin, ey oğul! 'Tanımadığının aşına', gitme!...

ZİYAFET VE YEMENİN TÖRESİ:

"Hangi türlü aş, varır isen! 'E d e b i l e a ş y e', eğer bilir isen! T ö r e b i l m e z, akılsız, 'görgüsüz' (kılıksız) kişi! l ö r e l i k i ş i y i görse, şaşırır başı. Senden büyük kişi, aş a elini uzattıktan sonra, 'sen elini uzat' (sun). Bak! Adet (bilig)' böyledir. (Yemeğe eli uzatma, "eli sunma" diye tanımlanıyor).

SAĞ ELİNLE YE! KEMİK ŞİYIRMA! "Yemeğe, 'sağ elini sun', T a n r ı (Bayat) adını (besmele) an!.. Başkasının önündeki l o k m a y a (türmek), d o k u n m a, değme!... Sofrada,

bıçak çıkarma (tartma) ve 'kemik sıyırma'!.. Ne kadar tok olsan da verilen yemeği, ye!.. 'Aşı dürtme'!.. Küçük, küçük ye!..

TÖRE BİLME :

"Töre bilen kişi (törülük kişi), çok güzel söylemiş: Töre bilse kişi, baş mevkiye (tör başı) geçer! Töresizlikten (sakın)! Törece yürü! Töresiz kişilerden, kendini koru!

TÖRE BİL! GÖRGÜSÜZ OLMA! "Her şeyin bir yolu (öngdi), bir töresi var, sözü! Töre yi düz (tüz) yürütürsen; aydınlanır (güler), yüzün! 'Görgüsüz (kılıksız)', yol ve töre bilmez kişi; insanlara katılırsa, yürümez işi!

EVİN HANIMINI, SEVİNDİR! "Elini uzat (sun), aşı tatla ve (zevkle) ye! Seni görüp, 'sevinsin, evin hanımı' (evlik)!.

ZİYAFET, YEME -İÇME VERME TÖRESİ:

HAZIRLIĞINI, İYİ YAP! TEMİZ OL! "Kişileri davet (oku-) etmek istersen. Davet et! İşini, hazırlığını tam yap! 'Kadehlerini, sofranı (terki), ev ve barkın ile, döşegini, temiz tut'! Aş ve içkiyi, arı ve 'temiz yap! Tadı yerinde olsun! Ellerini sunup, (yemek alanlar), arzu ile yesinler!

ZİYAFETE GELENLERİN, DÖRT TURLÜSÜ:

"Ziyafete davet edenler, dört turlüdür. Gelenlerde, dört türlü olur, ey yavrum!:

1) Bunlardan biri, hangi aş çağrılısalar, giderler! Aşı, içkiyi içer, yerler, ne ki verseler! Ancak öz evlerine çağırmazlar! Başlarını bürünüp (saklanıp), evde aşı, yalnız yerler!

2) "Biri de görürse, ziyafete gider; yemeği yer. Ancak, karşılığında onu da, yemeğe davet eder (okur).

3) "Biri de, 'ne (başkasına) yemeğe gider; ne de kimseyi evine davet eder'. Böyle bir insan ölüdür! Onu dirilerden sayma! Böylesine katılma! Onlarla birlikte (tliglik) bulunma!

4) “Biri de, davete, yemeğe gitmez, çağrılrsa da! ‘Ancak kendisi, insanları yemeğe çağırır’ (ün-der) Hayvanlar keser (tokımlar tokup).

“Bunlar arasında, en iyisi, en iyi karakterlisi (york), bu kişidir. Filozof (böğü) ve bilgele-
rin öğdükleri, ‘kişi karakteri’ kılık da, budur!...

“İstersen davete git, istersen davet et!, ‘aş ve içki işi, bu yol ve töre (yanlıg) ile olur!’ İnsanlara kapılmak dilerse; bu dünyanın hali, gidişi (york) ve yolu budur!...”: (K ut a d g u B i l i g, 4573-4674),

* * *

AŞÇI BAŞLARI VE KADEH SÜRENLER

Aşçı : “Ondan sonra aşçı, ilin beğine (elig hegke), ‘kebabını’ (söklünçisin) getirdi..”: (TT, V, A. 127). -
“Aşçı, ‘temiz (ang) olursa’, temiz (ang) aş verir..”: (KB).

Aşçı - başı : “Aşçı başı, ‘bu töre (yanlıg) üzerine’, olursa...”: (K ut a d g u B i l i g): KB.

Aşçı - idişçi : (Aşçı ve kadeh doldurup, tutan, sâki):
“Beylere her tehlike boğazdan gelir! ‘Boğazın tadını’ (boğuz tat-
gı), aşçı ve içkici (aşçı idişçi) tutar”: (KB, 2890)... Aş-
çı ve içkici (aşçı-idişçi), ‘sağlam ve güvenilir’, (bütün) olmalı-
dır”: (KB, 2891).

Aş - başçısı : “Aş - başçısı Han salar, nasıl olması gereklğini söyler”: (KB, C, 40).

“Aş - başçısı, sofrayı (terki) ve kaplar ile kadehleri (ayak), ‘idare eder’ (başlar) Bu aş - işçisi, nasıl olmalıdır, söyle!

- “Bey ondan, ‘kuşgu duymadan’ (siziksiz), yemeğini yemelidir! ‘ona inanmalı’ (inansa) ve başını, tehlikelerden koruma-

lıdır! Ey Kâfendim! Bu aş yeme ve içki içme işi, çok ters işler (ters durur)! Eğer şüpheli bir kişinin (siziklig) elinden yemek yersen, ey Bilgem!": (KB, 2824 vd.).

"Aş - baş": (Dede Korkut kitabında). "Aş - baş - çısı": (Ket-salâr): (Radloff, Wb., II, s. 1128).

* * *

TOY VE ŞENLİK BAŞLARI

1) "... Manas, 'kâfiriyle müslümanı', çağırdı". Davetliler toplandıktan sonra, şenliği idare etmek üzere, önemli bir kişi atanıyor. "Başlığı başkanlığı, Manas'a teklif ediyorlar. Ancak O, şöyle diyor: "- Ya ş.ç.a büyük olan, cennetin kapısını, kapamış; ticaret yollarını, açmış; Han Koşay var!

Orada büyüken, küçükler işe karışmaz

2) "Şenliğe gelenlerin yerlerini, "töre, yol gereğince, haklarına göre", bökevu (aşçılar) ile yasavullar gösterirler. Yanlışlıklar olursa, topluluklar arasında kavga başlar...: "Azaşa, yasavul (iradeci) olma! Çok aş, bökevu (aşçı) olma! Çünkü bu her ikisi de, anlaşmazlık çıkarabilir..": (A. İnan, makaleler, ss. 124, 249).

3) "Bu nasıl Handır? Böyle ahmak (akmak) kişi, 'kazancı' yapılır mı?": (Radloff, Proben, IV, metin: 80, terc. 103).

4). Toy - başlama: (Toy bastar): İçme - yeme şenliklerini, musiki ile birlikte idare etmek: (Radloff, Wb., III, s. 1141).

HER TOPLULUĞUN, AYRI ŞENLİK BAŞÇISI

ÇİNGİZ HAN VE ÇEVRESİNDE :

Fürkeler arasında şenliğin başçılığını, içme ve yeme'yi verenler-

den birisi yapar. Ç i n g i z H a n'ın gençliğinde ise, iki kabile ayrı birer "şenlik başı" tayin ederdi.

"... Bu ziyafeti bizlerden, (yani Ç i n g i z H a n ya-
nından) B e l g ü t e y idare ediyordu. C ü r k i n l e r yanından
ise ziyafete, B ö r i - B ö k ö 'başlık' ediyordu. Başkanlar arasın-
da kavga çıktı.. Güreşmeğe başladılar... Ç i n g i z, C ü r k i n l e
r'i yenip, esir aldı..." (YCPS, 130).

ET DOĞRAYICILAR, SOFRA BAŞLARI

Sofranın başı, et doğrayıcıdır: Bir sofrada eti kim doğra-
yıp, dağıtıyorsa, sofranın en büyüğü odur. 'E t d o ğ r a y ı -
c ı', bir suç işlerse, yerine başkası geçer. Ancak suçunu bağışlatır-
sa, yine eski yerini alabilirdi. Geçen yüzyılda bu gelenek, Ortaasya
Türk kavimlerinde yaygın olarak görülüyordu. Bizim, "kışladaki
k a r a v a n a c ı"lara benzer.

"Tuuramçı" (Kırgız): Et doğrama uzmanı: "Et doğrayı-
cından akrabaları olsun!" (Atasözü): (Yudahin).

* * *

OĞUZ DESTANLARINDA

SOFRADA YER ALMA VE YEMEK YEMEK TÖRESİ

FARŞÇA O Ğ U Z D E S T A N I'NDA: "... (G ü n
H a n'ın veziri) I r k ı l H o c a, (yukarıdaki listede görüldüğü
gibi) kesilen "a t ı n e t i n d e n", 'boylara hangi parçaların
verileceğini', belirledi. Hiç bir anlaşmazlık ve 'k a v g a olmaması
için', şöyle dedi:

"- Bir toy yapılacağı zaman, i k i a t k e s s i n -
l e r. Atı, 12 p a r ç a y a ayırırsınlar. Atın birini "B o z o k" la-
ra; diğerini de, "Ü ç - o k " lara versinler.

"H a k a n ı n veya milletin 'büyüğünün payı', 'boyuna
yakın olan bir a r k a k e m i ğ i, arkaya yakın olan s ı r t o -
m u r g a s ı (döş?) ve bir s a ğ k o l u', olsun. Diğer parçalar

ise, her boya ve Oğuz Han'ın oğullarına, "has ülüş" olarak, ayrılıp, verilsin.

"Ta ki, hiç kimsenin başkasının payını yemeye hakkı olmasın! Bu bilgiler, her kabilenin, 'kendi adının altına yazıldı' ...

Yayla payı : "Bundan sonra, Sağ kol olan, Bozoklar, Sayram sınırlarını.. yaylak edinsinler. Sağ kol olan Üç-oklar, Kür-dag ile... Almalık'ın Ak-dag'ına kadar, olan yerleri, yaylak olarak alsınlar...

Kışlak payı : Bozoklar için...": (Z. V. Togan, Oğuz destanı, s. 52).

Görülüyor ki "ülüş", yani et payı yanında, yayla ve kışlaklar da, herkesin, mevki ve derecesine göre pay ediliyordu.

"TÜRKMENLER'İN ŞECERESİ"NE GÖRE:

"Ey dinleyici yaşlılar! Ey akıllı (anlagücü) ylgitler! Bu söylediğimiz sözlerin tanımını üzerine, gönüllerinizi berk tutun! Bu söz üzerine, düşünün!

"Türkmenlerin eski çağlardaki "bahşı" leri, (yani o z a n l a r ı); ömrünü savaşlarla geçiren yahşı kişiler, bunu şöyle anlatıp dururlar:

Oğuz Han'ın, 'asıl hatunlarından doğan', torunları, 24 kişi idiler. Gün Han, bunlardan ikişer tanesini, bir çadırda oturttu. "Oniki bölük" oldular...

"Şimdi, '12 çadıra oturup, pay (ülüş) alanlar', kimler idiler? 'O payları doğrayanlar', kimler idiler, bunları anlatalım:

HAKANIN ET PAYI: "Gün Han, altın çadırı'nın şeref yeri'nde (tör) oturdu. İlin ileri gelenlerinin hepsi, "koyunun başını, arkasına, kuyruklu sağrısını (uca) ve, bağrını; koyunun sırtının (uca) üzerine" koyup, Gün Han'ın önüne koydular. Her klm 'Han olursa, payı' (ülüş'ü), bu olsun dediler.

VEZİR'İN PAYI: “Vezir İrkıl Hoca, ‘kapının iç eşiğinde’, oturdu. ‘koyunun göğsünü (töş, döş)’, onun önüne koydular.

“Sol koldaki, ‘en ön çadırda’, Gön-Han’ın büyük oğlu Kayı’yı oturtular. Kayı’ya, (koyunun) sağ aşıklı kemliğini, (arka bacağına), ‘pay (ülüş)’ olarak verdiler.

“Bayat bu ‘eti doğradı’. Sorkı boyu da, ‘atları tuttu’...

“ ‘Ön çadırda’, Gök-Han’ın büyük oğlu Bayındır’ı oturtular. Koyunun sol uyluk’unu, pay (ülüş) olarak verdiler. Becene, ‘et doğradı’. Kazığurt, ‘atları tuttu’ ...”: (Şecere-i Terâkime, Kononov yayını, bk. Türk Mitolojisi, I, s. 216 vd.).

ESKİ ANADOLU’DA

“Oğuz’un resim ve erkânı içildi... töre sürüldü”:

“Töre, yol ve ağırlama”:

Yazıcıoğlu Ali’den: “Töre ve yol ve ağırlamak dahi, işbu tertib üzre ola, ey ehl! Kim Kayı ‘otura’, andan sona Bayat...

“İşbu tertib üzre ‘oturmak gerek’, önlerinde müçeler (İkrâm payları, ülüşleri) durmak gerek, ‘kımız ve kımran’da bu tertib ile;

“Ağa ve İmî (büyük ve küçük kardeş) arasında içile, ‘mansab ve beylik’ dahi bu resm ile, urug ve soyuna verile...”: (Tevârih-i al-i Selçuk, III, s. 204 vd.).

Sofrada oturma düzenine göre, beylik

ve büyük memuriyetler belirleniyordu. Bu tayinlerde, soylar ve boy-
lar da, rol oynuyorlardı.

“Hanlar atası O ğ u z H a n eyledi!

“Böyle töre, yol ve erkân eyledi!...”

DEDE KORKUT'A GÖRE S O F R A D A Y E R A L M A

Ç A D I R R E N Ğ İ N E V E Y E M E K T Ü R Ü N E G Ö R E :

1) “Hanlar banı H a n B a y ı n d ır.. yine toy edip,
attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırmış idi. Bir yere,
a ğ o t a ğ, bir yere, ‘k ı z ı l o t a ğ’, bir yere ‘k a r a o
t a ğ’ kurdurmuş, idi.

“Kimin ki oğlu kızı yok, ‘k a r a o t a ğ’a kondurun;
k a r a k e ç e altına döşeyin, k a r a k o y u n yabnisı’ndan
önüne getirin. (Dede Korkut, 10).

“Koyundan k o ç” kesme, konukları bir ağırlama belge-
sidir. “Karş koyun” yahnısından yemek vermekle, O ğ u z top-
luluğu içinde, mevki ve onurunu düşürüyordu.

O Ğ L U O L A N A , M E V K İ ; K İ Z İ ' O L A N , K İ M İ Z !

2) “Hanlardan biri, oğlu kızı olmayan bir zengine darlı-
yor. U l u b i r t o y (ziyafet) de: “-“O ğ l u olmayana
m e v k i (o r u n) yok! K ı z ı olmayana, k ı m ı z yok! Bu
ziyafete gelmesin! Diyor. Zengin kişi geliyor. Fakat onu hiç kimse
karşılamıyor...”: (R a d l o f f, Proben, III, 309: A. İ n a n, Ma-
kaleler, s. 174).

O Ğ U Z L A R I N V E K Â F İ R İ N S O F R A S I

1) “Lakırdı söyleme, mere itim k â f i r ! İ t i m i l e
b i r y a l a k t a , y u n d ı m , (yıkantı, bulaşık suyu) içen kâfir!... ’:

(Sofra ile, kâfirin mevki ve değerini tanımıyor): (D e d e K o r k u t, 41-13).

2) “Küçücük t o n ğ u z ş ö l e n l i ! Bir torba saman d ö ş e k l i ! Yarım kerpiç y a s t ı k l ı ! Yonma ağaç t a n r ı l ı ! K ö p e ğ i m k â f i r ! O ğ u z ’ u görür iken, seni öğmeğim yok!...”: Yine konuk şöleni ile, kâfirin mevki ve değerini, itinin derecesine indiriyor: (D e d e K o r k u t, 281-5).

3) “‘K a r a t o n ğ u z e t i n d e n y a h n i ’ y e d i r d i n . d o y a m a d ı m ! T a n r ı b a n a y o l v e r d i ! G i d e r o l d u m , M e r e k â f i r !...”: (D e d e K o r k u t, 100-3).

SOFRA KURMA, ATADAN GÖRME

“K ı z a n a s ı n d a n g ö r m e y i n c e , ö ğ ü t a l m a z ! O ğ u l a t a d a n g ö r m e y i n c e , s o f r a ç e k m e z !.. E r m a l ı n a k ı y m a y ı n c a , a d ı ç ı k m a z ! : (D e d e K o r k u t, 3-12).

Dirse Han : “B a y ı n d ı r H a n , b e n i m n e e k s i k l i ğ i m i g ö r d ü ? K ı l ı c ı m d a n m ı g ö r d ü ? S o f r a m d a n m ı g ö r d ü ?...”: (D e d e K o r k u t, 11-13).

SOFRADA AĞIR TUTULAN

YAYLA VE KÖYDE DE, ÜSTÜN OLUYOR

GÜNEY ANADOLU TÜRKMENLERİ'NDE:

Yukanda, Gazi-Ayıntap'taki Elbeyli aşireti ile Toros'daki Gâvurdağ'ında yaylayan Aydın aşiretinin, “oba kuruluşları”, üzerinde durduk. Konarken ve göçerken, her oba ve kişinin alacağı yer ve duracağı mevki, töreye göre belirlenmişti.

“Her mevki (ve rütbenin), kendisine ait bir “ülüş”ü, payı da vardı. Her kabilenin (derecesine göre), belirli bir ‘yer ve mevki alması’: onların ‘kesilen bir hayvandan’, (töre ile) belirlenmiş, ‘bir parçayı yeme hakkı’, olduğunu da, gösterir...”

İÇASYA TÜRKLERİNDE:

“Kazak - Kırgız Türk kabilelerinin, “*orun*”, yani mevki (ve dereceleri); “*ülüş*”, yani kendilerinin (töre ile belirlenmiş) ‘et parçaları için’, *kavga* etmeleri, dıştan bakanlar için, bir gerilik veya oburluk olarak yorumlanmıştır.

SOFRADA MEVKİİNİ KAYBEDEN, YAYLADA DA KAYBEDER:

“Toplunun hukuku ve hakkı, “*O-run*” ve “*ülüş*” töresine göre belirlenmiştir. Bu haklarını kaybeden kabile veya oymak, (veya köy), “*yayla, otlak ve av*” gibi konularda da, haklarını kaybetme tehlikesine düşer...”: (Prof. A. İnan, Makâleler, s. 251-54).

* * *

HUNLAR'DA

“DEVLET ANDI” VE “HAKANLIK KADEHİ”

Türkler’de and törenleri hakkında, büyük hocamız Prof. Abdulkadir İnan’ın muhteşem araştırması dururken, burada bilinenleri yeniden yazacak değiliz. Ancak bizim de katabileceğimiz yeni görüşler bulunmaktadır:

“Devletin sürekliliği ve and kadehi” :

Mete’nin gençliğinde, Ortaasya’nın en büyük ve güçlü devleti, Yüce devleti idi. Bu güçlü devlet, Mete ve Mete’nin oğlu çağında yıkılınca, Büyük Hun İmparatorluğu, kendisini, bu “devletin vârisi”, mirasçısı veya meşru devamı, olarak kabul etti.

“Yüce kralının başı, altınlatılıp, and kadehi”, yapıldı. Büyük devlet akid veya andları, bu kadehle yapıldı. Göktürk devleti de, kurulunca, kendisini eski Juanjüan devletinin bir mirasçısı olarak gördü. M. Ö. 43 yılında,

Hunlar ile Çin elçileri arasında, “and kadehi” ile yapılan andlaşma, şöyle olmuştur:

“AND KADEHİ” İLE HUN-ÇİN ANDLAŞMASI:

“... Bundan sonra Çin elçileri ile, Hun bakanı ve Hunlar’ın büyük memurları, Hunların Ne ırmağı-nın doğusundaki, dağa çıktılar. ‘Beyaz bir at kurban ettiler’.

Hun bakanı, atı kurban ederken, Hunlar’ın Ching-lu (dedikleri kutlu) kılıcı kullandı. Bundan sonra Hun bakanı, şarabı... adlı (kutlu bir kaşıkla?) karıştırdı.

“Met e’nin oğlu tarafından yenilen Yü eçl kralının ‘kafatası, içki kabı’ olarak kullanıldı. Hunlar bu içkiyi Çin elçileri ile birlikte, “kan-andı” olarak içtiler. Bundan sonra şöyle dediler...”: (B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, II, s. 162 vd.).

TÜRK BULGAR HANININ, “İÇME YEME”Sİ:

“Bulgar Hanı’nın yazıtında, “eşme-deme”, yani “içme yeme” geçiyor. Bulgar Hanları, çok sık olarak, halka ziyafetler verirlerdi. Atilla Hunlarında da bu ‘devlet ziyafetleri’ görülür. İbn Fadlan, Volga Bulgarları’nda da bu ‘toylardan’ söz açıyordu.

“HAKANLIK KADEHİ, Bulgar Hanı Balamır’ın ‘sol elinde’, görülüyor. Güç ve devlet sembolüdür. Bu kadehler, Ortasya’daki, taş nineler’in ellerinde de, görülüyordu...”: (G. Fehrer, Inschriften, s. 16, 52, Abb. 14).

ALTIN HAKANLIK KADEHİ: (Altın ayag):

PROTO-TÜRK, KEREYİT KÜLTÜRÜNDE: “.. Çingiz Han, şöyle buyurdu:“(Kereyit Han’ı) Ong-Han’ın, altın çadırını, altın şarap kâsesini, (altın ayaga saba), tabak ve kâselerini, Baday ile Kişilik’e veriyorum. Hayatımı kurtarmakla yaptıkları yardımla, ‘Ebedi (mengü) Tanrı’nın ver-

diği güçle', **K e r e y i t** halkını yendim ve en yüksek mevkiye çıktım!...": (Moğolların Gizli Tarihi, 187).

* * *

· K A D E H S Ü R M E

OĞUZ DESTANLARINDA VE DEDE KORKUT'TA

TAHTA ÇIKMA TOYUNDA: "K ö l E r k i H a n, 'kâse sunma' töreni için ayrıca 3.000 koyun ve 30 kısırak hazırlanmasını emretti. K o r k u t'un gelip, ona "kadeh sunması" için, K o r k u t'a bir adam gönderip, şöyle dedi:

"- S e n, d e v l e t i n d i r e ğ i s i n! İşler, şöyle veya böyle yürümüştür. Ancak tahta çıkma hakkı, T u m a n H a n'ındır. Taht ve ülke, onundur. Gelsin, ona hangi fikir uygun gelirse, onu söylesin. Biz de ona göre davranalım!

"K o r k u t, bu haberi alınca, geldi. K ö l E r k i H a n, T u m a n H a n için 'toy verdi'. K o r k u t da, "kâse sundu" ...": (Farsça Oğuz destanı: Z. V. Togan, s. 57).

DEDE KORKUT'UN KADEH SUNMASI, burada önemli bir mânâ taşıyor. Hakanlığın, bir ağırlama ve ululanma havası vardır. Proto-Türk kültürünün yaşadığı, Ç i n g i z H a n ile oğullarının törenlerinde de bu görülüyor. T o l u y, Çingiz Han'ın en küçük oğlu Ot-egin, yani "Çingiz Han ocağı'nın beyi" dir:

D E D E K O R K U T'TA, SAĞRAK SÜRENLER:

"... S a l u r K a z a n, yerinden durmuş idi. Doksan başlı b a n e v l e r i n, kara yerin üzerine diktirmiş idi. Doksan yerde a l a h a l ı ipek döşemiş idi. Seksen yerde, b a d y a l a r kurulmuş idi. 'Altın ayak sürahiler', dizilmiş idi.

KADEH SÜREN KIZLAR:

1) “Dokuz kara gözlü, hub yüzlü, saçı ardına örülü, göğsü kızıl düğmeli, elleri bileğinden kınalı, parmakları nigârlı, mahbub ‘kâfir kızları’, kalın O ğ u z b e y l e r i n e, ‘sağrak sürüp, içerler idi’ ...” : (D e d e K o r k u t, 36).

İ s l â m dini ile, Türkler’in bu içki töresi, zayıflamıştı. D e d e K o r k u t’ta daha çok tutsak kızlara sağrak sürdürölüyordu:

2) “... (B u r l a H a t u n, kâfire esir düşünce) kâfir şöyle dedi: “- (S a l u r) K a z a n’a nice hayf eylemek gerek. B o y u U z u n B u r l a H a t u n’ını getirüp, ‘sağrak sürdürmek’ gerek”, dedi.

“... (Bunun üzerine, annesi ile birlikte esir düşen oğlu, annesine şöyle dedi:

“- Sası dinli k â f i r i n, döşegine varmayasın! ‘Sağrağın, sürmeyesin!’ Atam K a z a n namusun, sımayasın, (kırmayasın)! Dedi...” : (D e d e K o r k u t, 54).

ÇİNGİZ HAN KÜLTÜR ÇEVRESİNDE

KİMİZ İÇME VE KADEH SUNMA TÖRELERİ

“K ı m ı z içme, insanların topluluk halinde yaşamalarının bir temelidir”: Özbek Hanlarının yasa ve yosunu.

ÖGEDEY HAN’IN TAHTA ÇIKIŞINDA, “KADEH SUNMA”:

“... Ögedey Han tahta çıkmadan önce, kendi yerine, (Çingiz Han’ın en küçük oğlu) T o l u y’un han olmasını istemişti. (Ancak Çingiz Han’ın vasiyetinin gereği olarak), tahta çıkarken kadehi, Toluy’un elinden aldı. Orada bulunanların hepsi, 9 defa diz çöktüler...”: (Vinzenc de Beauvais: Spuler, İran Moğolları, s. 288). - B ü y ü k H a t u n’un otağda otururken, kadehe konulan içkileri, Ulu Hatun hakana sunuyordu...”: (Pl. Carpini, Risch terc., s. 251).

ÇİNGİZ HAN AİLESİNDE, “İÇKİ İÇME SIRASI”

Z a f e r t o y u n d a :

“(Çingiz Han’ın torunlarından en büyüğü, a ğ a s ı olan B a t u): R u s akınından sonra, bir ‘v e d a t o y u’ verip, toplanmağa söz verdik. Büyük ‘bir çadır kurdurarak’, hepimiz içinde toplandık. A ğ a, (yani en yaşlı) olmam sebebiyle, ilk önce bir kaç bardak içkiyi ben içtim. Bunun üzerine (prens) B ü r i ile G ü y ü k, toplantıyı bırakıp, atlarına binip gittiler:

“- B a t u, bizimle e ş i t (saça) d e r e c e d e olduğı halde (emeget saça’un), ‘içkiyi bizden önce nasıl içer’, dediler... (B a t u, bu olayı Ö ğ e d e y H a n’a şikâyet eder ve Han da, Batu’yu haklı bulur): (YCPS, 275).

KADINLARIN İÇKİ SIRASI KAVGASI

Ç İ N Ğ İ Z H A N Ç E V R E S İ N D E : “... İlk önce Ç i n Ğ i z H a n ile çevresindeki k a d ı n l a r a içki verildiğı için, diğer iki kadın, A ş ç ı b a ş ı (bawurçı) Şıkı’ur’u döğdüler...”

İ K İ T O P L U L U Ğ U N Ş Ö L E N İ N D E , İ K İ A Y R I “T O Y “ B A Ş K A N I ” : “... Toyda (Kurım), Ç i n Ğ i z H a n tarafından B e l ğ ü t e y, ‘toy başkanlığını’ (yasamasını) yapıyordu. (Karşı boydan da), B ü r i - B ö k ö, ‘toy yasayıcısı’ idi Aralarında kavga çıktı..”: (YCPS, 130-131).

BABÜR-NAME, “İÇKİ MECLİSLERİ”: B a b ü r’ün V e k a y i adlı kitabı içinde “İçki meclisi” ile “içki içme töreleri” üzerinde, sık sık söz açılır. Bu bilgiler, tahta çıkma gibi bir devlet töresi ile ilgili olmadığından, burada üzerinde durmayacağız: (Bk. R. Arat yayını, ss. 206, 245-248, 273-275, 345).

ASKERLİK EĞİTİMİ OLARAK “KİMİZ İÇME”

“K ı m ı z i ç m e t ö r e l e r i, ‘askerlik hizmetlerinin gelişmesiyle’, sıkı olarak bağlıdır.. Genel kabul gününde, b e y l e r

ile halk önünde, padişahın ikrâm ve merhamet sofrası serilir.. Sâkiler ve kadeh tutanlar, kadehler ile sevinç verecek sofratakimlerini getirip, ‘meclise ruh ve neş’e verirler’! Bundan sonra saray odacılarından biri, padişahın işareti ile,

“İnsanların topluluk halinde yaşamalarının temeli olan bu içki, (k ı m ı z’ı)”, kadehi doldurup, ‘töresi ile’, padişaha sunar. Padişah, k ı m ı z adı ile ünlü olan, ‘o arı ve temiz içkiyi’ biraz içer, ondan sonra, ‘devletin en ileri gelenine’, ikrâm eder, o da, ‘kadehin tümünü içer’. İçki içme, böylece töre üzre sürer.. Beyler ile komutanlar tamam olduktan sonra, a s k e r l e r e sıra gelir... A s k e r l e r, ‘ayakta içerler’. İçki içme töresinde yanlışlık yapanları, ‘ceza olarak’ kapının yanına bırakırlar. ‘Ceza yargısı’, sâkiler, kadehçilere verilmiştir. ‘Ölüm cezası dışında’, her türlü cezayı uygularlar...”: (W. B a r t h o l d, 17. yüzyılda Ö z b e k saraylarında merasim, Farsça metin, bk. A. İnan, Makaleler, s. 552 vd.).

10. BÖLÜM

SOYLARIN OLUŞMALARI

Asli Türk unsura, tabiat ile savaş ve barışın tesirleri

Bizim burada kullandığımız *soy, boy ve budun* sözleri, kesin içtimaî ölçülere göre söylenmiş deyimler değildir. Zaten *boy* dediğimiz “*insan toplulukları, çoğaldıkça parçalanan veya yeniden türeyen sosyal birliklerdir*”. Her yere ve her çağa göre yapıları da değişmiştir. Fakat biz, bir sosyolog değil; bir tarihçiyiz. Bunun için de bu deyimleri daha çok, Türk tarihinin belirli çağlarında yaşamış olan bazı ünlü Türk boylarını, bir ölçü ve ayırıma tabi tutmak için kullandık. *Türk tarihinin yapıcı ve yıkıcı mayası, atlı ve hayvan yetiştiren Türkler*’di. Bu Türkler de boylar ve bölümler halinde yaşamışlardı. Bu sebeptendir ki boyların incelenmesi, Türk tarihinin en önde gelen meselelerinden biri olmuştur.

Kan bağı olan soylar:

Soylar, kan bağı ile bağlı olan en küçük içtimaî birliklerdi: “Oba” sözüne ilk olarak, Göktürk harfleri ile yazılmış *Yenişey nehri kıyılarındaki, Kırgız Türkleri*’nin yazıtla-

rında rastlıyoruz. Daha sonra, *Çenber şeklinde çevrelenen çadır topluluklarına* da, “oba” denmişti.

“Oğuş” : Uyğurlar ise, *kan bağı ile bağlı* olan, küçük birliklere, “Oğuş” veya “Uğuş” derlerdi. Bu söz, Anadoluda da vardır. Oğuz sözünün de, buradan türemiş olması çok muhtemeldir. Göktürkler’deki “Uğuş” deyiminin durumu ise, biraz daha karanlıktır. Yazıtlara bırakılırsa, Bilge - Kagan, *kendine akrabalarına* da “Uğuşım” diyordu. Bunun yanında aynı zamanda, ta Beş - Balıg’da oturan Basmi Türkleri’ne de, “Uğuşım, budunım” deniyordu. “Uğuş” deyiminin, Göktürkler tarafından da *akrabalar* için söylendiği bir gerçektir. Fakat öyle anlaşıyor ki Göktürkler bu sözü, Uyğurlar gibi, “*kan bağı ile bağlı*” küçük birlikler için değil de; daha büyük topluluklar için kullanıyorlardı. *Yazıtlarda* sık sık “*uğuşım, budunım*” dendiğine göre *uğuş*’lar *budun*’dan, yani boy- lar birliğinden daha küçük bir topluluk olmalı idiler.

“Urug” söz ü, eski Türkçe’de, *kan bağı ile bağlı birlikleri*, ifade etmek için yerinde kullanılan bir deyimdi. “Urug” veya “Uruk” sözünün esas anlamı, “tohum, nesil, zürriyet ve soy” demektir. Fakat aynı söz, Göktürk harfleri ile yazılmış Kırğız yazıtlarından beri, “çok küçük hovlar” için de kullanılan bir deyim idi. Anadoluda ve Kaş- ga r l ı M a h m u d’da da, “Urugderik”, soy demektir.

Irmak boyları, soyların oluşması:

Çin tarihleri Uyğur boylarının en küçüklerine “shih”, yani “aile” diyerek, bunların büyüklükleri hakkında bize kesin bir bilgi veriyorlardı. Fakat şu önemli noktayı unutmamamız lâzımdır: *Çin’de, aileler çok büyüktü.* Gerçi bunlar da birbirlerine kan bağı ile bağlı idiler. Fakat büyük gruplar halinde yaşarlardı.

İlhanlılar devletinin ünlü tarihçisi Reşideddin,

bu konuda bizi aydınlığa kavuşturmaktadır: Ona göre, “*O r h un ırmağının çıktığı dağlardan, 30 tane ırmak çıkarmış. Her ırmağın kenarında ise, bir s o y veya o b a otururmuş. Bu ırmaklardan, “Dokuz-ırmak” boylarında, “D o k u z - U y g u r” boyları; “On-ırmak” boylarında da, “O n - U y g u r” boyları yaşarlarmış”*. R e ş i d e d d i n ile etrafındakiler, bu bölgeleri çok iyi tanıyorlardı. Gerçi bu açıklama da, kesin değildi. Fakat oradaki tabiat şartlarını ve arazi durumunu iyi tanıyanlar, boyların türeyişi hakkında böylece güzel ve kandırıcı bir sebep bulmuşlardı. Onlara göre, *b o y l a r ı meydana getiren şey, tabiat ile c o ğ r a f y a durumu idi.*

A l l e n i n s u y u :

İkinci U y g u r kağanı B a y a n ç u r - K a ğ a n kendi. Türkçe yazıtında, yine kendi öz boyundan söz açarken, “*bo-yumun s u’yu, Selenga nehri imiş”*, diyordu. Bu da bize gösteriyor ki, ırmaklar ile çaylar, boyların oluş ve gelişiminde önemli bir rol oynuyorlardı. Anadolu’da da “*iller*”, sular ve yaylalara göre, gelişmişlerdi.

“A l l e l e r”den büyük soylara:

U y g u r devletini kuran *D o k u z - O ğ u z*’lar, d o k u z k ü ç ü k s o y d a n, meydana geliyorlardı. Bu *dokuz soy*’un adlarını, yerleri ile birlikte, çok iyi biliyoruz. U y g u r kağanları, bu dokuz soydan biri olan “*Yaglakar*” obasından çıkarlardı. Yıkarıda da söylediğimiz gibi Çinliler, bu k ü ç ü k s o y l a r a, “*Uygur ailesi*” diyorlardı. Çin tarihlerindeki G ö k t ü r k efsanelerine göre, G ö k t ü r k l e r’ in kağanlarının çıktığı “*Aşina*” s o y u da, Türkler’in “*O n - s o y*”larından, biri idi. Çin tarihleri zaman zaman bu soyları da, “*aile*” deyiimi ile tanıtıyorlardı.

G ö k t ü r k efsanelerine göre, bu “*O n - s o y, k u r t t a n türeyen o n e r k e k ç o c u k t a n meydana gelmişlerdi. Bu çocuklardan her biri, mağaranın dışından k ı z*

k a ç ı r a r a k, birer aile yuvası kurmuşlar ve bunlardan da, kendi s o y l a r ı türemişlerdi". Gerçi bu bir efsane idi. Fakat soyların türeyişi de, zaten bu şekilden başka türlü olmuyordu. *A n a d o l u*'da da *"iller"*, *"il-başı, il-beyi"* ve *"il-emirlik"*leri ile genişliyorlardı.

ORDU VE HALK DÜZENİ:

Askerî teşkilâtın soylara:

Bu kitapta daima söylediğimiz gibi, *Türklerde halk bir ordu; ordu ise, halk idi*: Özellikle uzun süren akınlarda, çoğu zaman, *aileler de askerlerle beraber giderlerdi*. Akınlardan sonra yapılan *iskân ve yerleştirmelerde* ise, tabîi olarak *askerî düzenin izleri* de, görülürdü. Göktürk devletinin kuruluş çağlarında, bu gibi *"askerî kolonizasyonlara"* daha çok rastlanıyordu. Meselâ Çin tarihlerine göre *Batı Türk-lüğ ü'nün* temelini teşkil eden *"On-Ok"*, yani *On-boy Türk-ler'i*, böyle *askerî bir düzenin* sonucunda meydana gelmişlerdi. *"On-Ok"* deyi mi, yani *bölümleri oklara* göre ayırma da, gerçekten *Türk askerî düzeni* ile ilgilidir. Devlet geliştikçe, *Uygur boyları Ç in* sınırlarına inmiş ve yeni *Türk kolonileri* meydana getirmişlerdi. *Uygur kağanları* da bunların üzerine, *"Sağ"* ve *"Sol Şad"*lık yani *k o m u t a n l ı k*, şeklinde, yeni bir *askerî düzen kurma*, zorunda kalmışlardı. Fakat bu yeni düzen, boyların ne yapılarına ve ne de bütünlüklerine hemen hemen hiçbir tesirde bulunamamıştı. *Anadolu Beylikleri*'nde de askerî teşkilât, zamanla etnik birliklere doğru dönüşmüşlerdi.

S o y v e toplum düzeninden, askerî teşkilâta:

Türk tarihinde *askerî düzenler*, daha çok *boyların durumlarına ve düzenlerine*, uydurulmakta idiler. *Cermenler*'de de *ordunun bölümleri*, soylara

(*Generaciones*) göre düzenlenirdi. Bunun için de, boylar ile köyler, yüzler (*Centenarius*) ve binlik (*Millenarius*)'lere, ayrılırlardı. Ordu düzenini meydana getiren *halk birlikleri* (*Civitas*), birçok bakımlardan, Türk tarihindeki boylara benziyorlardı.

Çadır obalarına benzeyen, Doğu Cermenler'in çadırları ile; Batı Cermenler'in, köy evleri, köy başkanlarının evini çevirirlerdi. Bununla beraber *yüzlük* ve *binlik* teşkilât Cermenler'de, ancak Attila Hunları'ndan sonra görülmeye başlanmıştır. Birçok Türk boylarının da "yüzlük"ler üzerine kurulduğu anlaşıyordu. "*Türkmenlerin Şeceresi*" adlı eserde, bunun birçok örneklerine rastlıyoruz.

Doğu Göktürk devletinde, Töliš ve Tarduş boylarının meydana getirdikleri, iki başkomutanlık, devletin *ana ordusunu* meydana getiriyorlardı. Uygur devleti kurulurken de, 9 soylu Uygur boyları'na, ünlü, büyük *Basmlı* ve *Karluklar* da katılmış ve böylece, 11 "*Tutuk*"luk meydana getirilmişti. Bu "*Tutuk*"lar, hem vali hem boy beyi ve hem de askerî komutan, idiler.

Batı Göktürk devletindeki "10 boy" ise, iki bölüme ayrılıyor ve beşer boyla, "*ordunun sol ve sağ cenahlarını*", meydana getiriyorlardı. Bu konu ile ilgili örnekler daha pek çoktur. Anadolı'da *Teke*, *Karamanlı*, *Akkoyunlular*, devlete dönüşmüşlerdi.

DEVLET KURAN, TECRÜBELİ SOYLAR

Unutulmayan aileler :

Bu da, Türk tarihinin hiç değişmeyen düzenlerinden biridi. Çin tarihlerinin yarı efsane şeklinde, verdikleri bilgilere göre, Göktürk devletini kuran kağanların, "*Aşina*" soyu da,

Hunlar'dan ve belki de Met'e'nin soyundan geliyorlardı. Bu Göktürk soyu, 300 yıl önemini kaybetmemişti. Met'e'nin soyu ise, 700 yıl, tarihlerde anılır olmuştu.

Uygur devleti, yıkıldıktan sonra bile, kağan soyu "Yağlakar"ların adı, hâlâ bazı kaynaklarda geçiyordu. Böyle soylu bir kağan ailesine Uygurlar, "Ulug tüz (ve) oguş" derlerdi. Tüz, töz sözleri eski Türkçe'de kök anlamına gelirdi. Ogus ve Oguş sözlerini de yukarıda incelemiştik.

"Soylu" olma anlayışı, Türkler'de biraz değişiktir. Devleti kuran ailelerin dışında, *her aile soyludur* ve ailenin de bir soy kütüğü vardır. Ancak Türkler'de "doğuş" "kılkı", yani *Tanrı tarafından başka türlü ve yaratılma*", kişiye ayrıca bir soyluluk veriyordu. Nitekim böyle kişilere, Anadolu'da "doğuşlu"; Kırgız Türkleri'nde ise, "artık doğan" denilirdi. Böyleleri, tektir, Belki de, "tekli" ve "Tekeş" sözleri, buradan geliyordu. Anadolu'da soylu ve iyi kişi, "töre, özden, soyak, yeğin" kişi idi. Eski Türkler'de soylular, "tüblüg", yani "dipli" idiler. *Beg kişidir*. Göktürkler'de ise, "yüzlüg"dür. Anadolu'da soysuz kişilere ise, "doğuşsuz" deniyordu. İyi kişiler Türkler'de, zenginlikle değil; *doğuşla ve Tanrı'nın vergisi* ile değerlendirilmişlerdi.

BÜYÜK, ORTA VE KÜÇÜK "SOSYAL BİRLİKLER"

Küçük boylar ve birlikler: (Aileden büyük)

Büyük boylar, bir araya gelen belirli *küçük soylardan* meydana gelirlerdi. Bunlardan *daha küçük boylar* da vardı. Çin tarihleri bu büyüklükteki Türk boylarından söz açarlarken, onları her zaman için Çince "hsing" işareti ile ifade ederlerdi. Bu boylar, "shih", yani *aile ve soylardan* daha büyük idiler. Bun-

lar, bağımsız olarak yaşayabilirlerdi. Uy gur lar'ın Ed iz ve Se kel boyları, bu tür birliklerin en güzel örnekleridirler.

Aile, soy ve boy ayırımı:

Batı Tür klü ğ ü'nü temsil eden On - Ok lar'ın 10 boyundan her biri de, bir aile, veya soy olarak sayılmıyorlardı. Bunlar boy idiler. Çinliler'e göre Dok uz - O ğ uz lar'ın, 9 boyu, boy değil ancak birer aile veya soy idiler. Fakat On - Ok lar'ın her biri ise, Dok uz O ğ uz lar'ın tümü kadar, büyük bir boy sayılırdı. Kar l u k Türkleri'nin, 3 boyu da On - Ok bölümleri gibi orta boy, yani Çince "hsing" idiler. Bunlardan da anlaşılıyor ki Çin tarihleri dikkatle ve bilinçle okununca, Türk tarihi bakımından çok önemli sonuçlar elde edilmektedir.

Büyük boylar ve "boylar birliği":

Selenga, Orhun ve Tola ırmakları'nın çevresinde oturan, Uy gur boylarının tümüne birden, Tö li ş adı verilirdi. Bunların, geniş bölgelere yayılmalarına ve birçok boylara ayrılmamalarına rağmen, aralarında kan, kültür, dil ve tarih bağları vardı. Meselâ bütün bu boy grupları, kendilerini Gö kt ü r k l e r'den kesin olarak ayırıyorlardı. Fakat Gö kt ü r k l e r'e a k r a b a olduklarını da biliyorlardı. Kendileri Türk idiler. D i l l e r i de Türkçe idi. Buna rağmen ayrı bölgelerde yaşamış bir Türk zümresi ve Ortaasya kavimlerinin önemli bir bölümü olduklarının da, farkında idiler.

Bu grubun başlıca boyları şunlardı: Dokuz-Oğuz, Bayırku, Bugu, Tongra, Telengit, Ediz, Çibi, Sekel, Hun, v.s.. Çin tarihleri bütün bu boyların hepsine birden "Tö li ş - bu" yani "Tö li ş bölü m ü" veya grubu diyorlardı. Böyle demekle de, Uy gur lar'ı meydana getiren bütün boyları, diğer Ortaasya Türkleri'nden kesin olarak ayırmış oluyorlardı. Sonradan bu boyların hepsine birden Uy gur lar da denmiştir.

Orta ve bağımsız boylar:

Bununla beraber *Dokuz-Oğuz*, *Bayırku* ve *Karlıklar* gibi büyük boylar, *bağımsız* birer “*Bod*” idiler. Aynı *büyük boylar* için “*budun*” deyiimi de kullanılırdı. Bunlar da birer *Türk milleti* gibiydiler. *Dokuz-Oğuz*, *Bayırku*, *Bugu*, *Tongra*, *Telengit boyları* “*Büyük boylar*”; *Ediz*, *Sekel*, *Hun boyları* ise, “*Orta boylar*” arasından sayılıyorlardı.

Boyları toplayan, eski ve tecrübeli boylar:

Uygur Kağanlığı’nı kuran boylar, *Dokuz-Oğuzlar* idiler. Bu sebeple, devletin bütün imkânları, onların elinde idi. “*Kağan ailesine kız veren*” *Bugu boyları* ise, *Çin* sınırlarını koruyor ve oradaki yağmaları idare ediyorlardı. Bu sebeple bunlar da, gün geçtikçe gelişmekte ve büyümekte idiler. *Bayırkular* VI. yüzyılın başında, bütün *Uygur boylarını* toplayarak bir *devlet kurmuşlardı*. Ayrıca ünlü *Göktürk Kağanı Kıpçak - Kağan*’ı, savaşta öldürmek yolu ile, büyük bir şöhret ve saygı kazanmışlardı. Böyle önemli sebepler de, boyların büyüme ve gelişmelerine yol açıyordu. Bunların örneklerini *Selçuk* çağındaki *Anadolu Türk boyları*’nda çok görebiliriz.

O K U M A L A R

O Ğ U Z T Ü R K L E R İ N D E, “B O Y”

B o y, biz O ğ u z T ü r k l e r i’ne göre bir deyiş ve anlayıştır. G ö k t ü r k çağında “**bod**” yazılışıyla görülüyordu. K a r a h a n l ı Türk kültür çevresinde de, bu gelenek devam ediyordu. “**Bod**” sözünün asıl mânâsı, “v ü c u d, b o y, k a m e t” demektir. Belgeleri, başlangıçtan beri sunmak, daha yararlı olacaktır:

G Ö K T Ü R K Ç A Ğ I N D A :

1. “... İ l - T e r i ş K a ğ a n k a z a n m a s a ... , B e n ö z ü m B i l g e T o n y u k u k , k a z a n m a s a m , y o k o l s a i d i m ! K a p a ğ a n K a ğ a n’ın, ‘Birleşik (?) (Sir) Türk milleti’nin yerinde, ne (Türk) ‘topluluğu (b o d)’ , ne millet (budun), ne insanlar (kişi) ve ne de onların ‘sahipleri’ (idi), kalmış olacaktı!...”: (T o n y u k u k yazıtı, 60).

2) “... (Türk milleti), hanını bırakıp, Ç i n’e bağlandığı

için, .. Türk milleti öldü, yok oldu (alkındı), Birleşik (? Sir) Türk milleti'nin yerinde, boy (bod: insan topluluğu, cemaat), kalmadı!...": (T o n y u k u k y. a yer).

3) "... Bana itaat et, bağlan (gör), boy olarak (bod: toplu halde) kal, ormanda kavuşup, birleşelim, demiş!...": (B a y a n-Ç u r Kağan yazıtı, D10).

4) "... K a r l u k halkı ve insanı (bod, boyu) kalmadı!...": (A. yazıt, B1).

K A R A H A N L I SARAY KÜLTÜRÜNDE:

K a r a h a n l ı sarayında yazılmış olan Kutadgu Bilig, Doğu - Türk kültür çevreleri ile Uygur yazı dilinin, güçlü tesirleri altındadır. "Bod" deyişi, burada da devam eder:

1) "Bu kalabalık (kalın) insan topluluklarını (bod) ve sâ-
atsız canlıları (tirig, dirileri), O yarattı!...": (KB, 3718).

2) "... Kapımda, kalabalık (kalın) bir insan topluluğu (bod) var; işime yararlı ve seçkini, hani?...": (KB, 1614).

3) "... Hizmetçi (kara baş) yürüyüşlü, pek çok (kalın) in-
sanlar (bod) var!...": (KB, 1622).

4) "... (Çevremde), boğaz kaygısı olan (boğuz ağrukı), ka-
labalık (kalın) insan topluluğu (bod) var...": (KB, 5095). Görülü-
yor ki Türk saray kültürü içinde, "bod", yani boy, kabile veya oba yerine, birden fazla insan toplulukları için söyle-
niyordu.

O Ğ U Z TÜRKLERİ'NDE "BOY": (11. yy. da): 11. yüzyılda Kaşgarlı Ma h m u d'un kitabında, O ğ u z gele-
neğinin "boy" deyişi ve anlayışı, çok ağır basıyordu. "Bod" ise, yalnızca, b o y ve kamet anlamında kalıyordu:

1. BOY ADI İLE TANIŞMA: "B o y : Kavim ve halk:

(Ar. Kavim, nas). **O ğ u z c a.** Birbirini tanımayan iki kişi, karşılaştıkları zaman, önce selamlaşırlar. ‘Sonra da, “boy kim?”, diye sorarlar. “Hangi boydansın?”, demektir. “Salgur (boyu)!”’, diye cevap verir. ... Yahud (Oğuz) boy adlarından birini söyler. Bundan sonra konuşmaya başlarlar veya (tanıştıktan sonra) ayrılırlar..’: (MK, I, 141). “U r a n” yani parola ile bir tanışmadır.

2) **“BOYUMUZ, TÜKENMEZ!”:** “Boyda, çokluk yüzünden tükenme olmaz!: (Boyda ne uç bar?): (MK, I, s. 44). Soru, biraz karanlıktır.

3) **“KENDİ BOYUNDA VE TOPLULUĞUNDA, BİLGİNİ YAY, PAYLAŞ!”:**

“Oğul! Benden öğüt al! Erdemlik dile! “B o y d a bilge ol! Bilgini yay!”

“Ey oğul! Erdem, edep ve terbiye arayarak, çalış! ‘Boyun büyüğü, bilgisi’, olası! Onlar arasında, edebin ve erdemin yayılsın!”: (MK, I, s. 51). B r o c k e l m a n n, “y a y” yerine, “p a y l a ş, üle”, diye yormuluyor: (AM, I, 40b).

4) **“BOYUN TIRNAKLANMASI”, “DAL BUDAK SALLIP, YURT EDİNMESİ:** “B o y tarmaklandı”: Bu, (yırtıcı kuşların) tırnakları gibi, kol kol, her yandan akın edinmesi”: (MK, II, s. 274. B r o c k e l m a n n’ın yorumu, daha yerindedir: “B o y, ülkede her yönde yurt tuttu”: (AT, II, 274).

5) **BOYLARIN “İ Ş B Ö L Ü M Ü” İLE ÇALIŞMALARI:** “B o y bu işte (ışda), karşılıklı ölerек emekleşip (emgeşti), zahmet çekti”: (MK, I, s. 238).

6) **BOY HALKININ BİRBİRİNİ ÇAĞIRMALARI:** (P a r o l a ile?): (Oğuzca): “Boy (halkı) birbiriyle çağırıştı”: (MK, 2,

7) BOYLARIN KAVGA VE ÇEKİŞMELERİ: - "... İki boy birbirini yok etti (alkıştı)": (MK, 1, 237). Brockelmann'a göre, "Başkasını yok etmede iki boy, birbirine, yardım ettiler" (AMPr., 18, 8). - "Bey boyunu yağma ettirdi (yoluttı?) (?)": (MK, 2, 316).

ESKİ ANADOLU'DA "BOY" : Aslı Oğuzca olan "b o y" deyişi ve anlayışı, diğer Türklerde kaybolduğu halde, A n a d o l u'da yaygın olarak söylenir:

1) "İ L VE B O Y" : Kim ol vardığınca, il ve boy; davar ve kişi bula ve şar (şehir) ve köy', : (14. yy.: TS). 2) "Doldu anlardan hisar ve şehir ve köy; her taraf çoğaldı, oldu i l ve b o y ": (15. yy.). Burada, "il ve boy", h a l k anlayışı ile görülmektedir.

DEDE KORKUT'TA "BOY" : O Ğ U Z B O Y U : "R e s u l A l e y h i s s e l â m zamanına yakın B a y a t boyundan, K o r k u t A t a derler, bir er koptu...".

- "BOY BOYLAMA, SOY SOYLAMA": "D e d e m K o r k u t geldi, şadılık çaldı, b o y boyladı, s o y soyladı, gazi erenler başına ne geldiğin söyledi..."

- "BOYUMA": Maiyetime, çevreme: "Kara gözlü yiğitlerimi boyuma, ben alırım!..."

B A B Ü R Ş A H'A GÖRE: "Türkî lugatta, 'adam mücerredine' hem b o y derler": Türkçede, yalnız başına duran insana da, boy derler: (Bb, 266, 16: R., 4, s. 1641). Bazı Oğuz kesimlerinin anlayışı ile söylenen "boy" sözü, diğer Türkler'de görülüyor.

OGUZ TÜRKLERİNİN, "O B A"SI

1) O ğ u z Türkçesi'nden olan bu sözü, G ö k t ü r k yazıtlarında göremiyoruz. Yalnız H ü s e y i n N a m ı k Bey, G ö k t ü r k yazılı T a l a s yazıtlarında böyle bir yorum yapmıştı:

"... Adım, K a r - Ç u r. Yaylağımıza, (yazımıza) kar yağdı. Atlı o b a s ı... bir küçük kız kardeşi (Singil)... kalmış...": (HNO, II, s. 134).

2) 11. yüzyılda, bu anlayış ve deyiş, yeniden, O ğ u z Türkleri'nde görülüyordu: "... O b a . O ğ u z c a ' d ır. K a b i l e d e m e k t i r ": (MK, I, 81, terc. 86).

3) K A R A H A N L I çağında, o b a anlayış ve deyişinin bulunduğu şüphelidir. R a d l o f f, K u t a d g u B i l i g 'de bir yeri "o b a s ız" diye okumuştı: (R., I, s. 1159). R a h m e t i A r a t bunu, "vefasız" diye düzeltilmiştir: (KB, 670).

E S K İ A N A D O L U 'DA "O B A" :

Bu O ğ u z geleneği, eski Anadolu kitaplarında çok geniş olarak yaşamıştır:

1) İ L V E O B A: "Eğer kale olsa, egirtir (kuşatır) idik; i l v e o b a olsa, seğirtir idik": (14. yy.: TS).

2) Y A D O B A: "... Gerek okşaya, y a d o b a n ' ın i t i n ": (14. yy.).

3) U L U O B A Ö Ğ Ü T Ç Ü S Ü : "Şol u l u o b a ö ğ ü t ç ü s ü, ululanıp tapu (hizmet) kılmağığı için, yüzü ardına döndü": (16. yy.).

4) D E R İ M O B A: "D e r i m - o b a l a r ı n k u r u p ...": (Evliya Çelebi, 17. yy.). "Derim ev", daha çok çadır ve otlağ anlamınadır.

5) OBA VE “B A Ğ R A K” : “Batn (ar.): Kabile halkından cemaati az olan o b a ki, ‘b a ğ r a k’ derler”: (16 yy.). “Bağrak” sözünü, bir yerde bulamadık. Uygur yazılarında, “bağır-böşük”, hısım ve a k r a b a anlayışıyla söylenirdi.

DEDE KORKUT'TA “OBA” : 1) OBA KONAĞI: “(Bazı dedikoducu kadınlar): (Sabah) yerinden kalkar kalkmaz, elini yüzünü yıkamadan, o b a n ı n o ucundan bu ucuna, çarpıştırdı, kov kovladı (dedikodu yaptı)...”: (DK, 8-7).

2) BİR “BÖLÜK OBA”: “... (Deli Dumrul'un) köprüsünün yamacında, bir bölük o b a konmuş idi...”: (DK, 155).

A N A D O L U'DA “O B A” : - 1. Beş on evli bir köy. - 2. Yabancı konar göçer. - 3. Düz yer ve ova: (DS).

“URUG”, SOY VE NESİL

1) GÖKTÜRK YAZITLARINDA: “... Türk milletini öldüreyim, nesilsiz bırakayım: “Urug sıratayın”.

2) 11. YÜZYIL TÜRKLERİ'NDE: “U r u ğ”: Tane ve tohumu da, uruğ denir. “U r u ğ e k t i” : Tohum ekti. Hısım ve yakın akrabalara - buna benzetilerek-, “U r u ğ - t u r u ğ” denilir. (Batı Anadolu'da, “uruk -derik”: akraba, demektir): (MK, I, 64).

3) KARAHAANLI ÇAĞINDA “urug”, anlayışında soy kadar, yaratılış da söz konusu ediliyordu: “Soysuz ve nesilsiz kişiler, pis ve kötü (arıgsız) olurlar”. - “Soysuz ve nesilsiz kişiler ölürse, soyları da kesilir!”. - “Ey iyi yapıklı ve iyi soylu kişiler; dünya sızsiz, kuru kalmasın!”

4) U Y G U R ÇAĞINDA, daha çok tohum mânâsında söylenilmiştir. “K a n b a ğ ı” ile bağlı olanlar için, “urug-kadaş”

denmiştir. Bu konuda, başka güzel deyişler de vardır:

“Büyüğümüz (akamız), küçüğümüz (inim), soyumuz (uruğumuz), yaşayanlarımız (özlüğümüz)!

“Oğlu, kızı, soyu (uruğu tarığı), yakın akrabaları (bağrı), sevgili dostları (büşüki, beşiği?)...

5) A N A D O L U'DA “**urug**” sözü, bir başka güzelleşir. Artık yalnızca, “**s o y ve n e s i l**” karşılığı olarak söylenir:

“**A s l a n** uruğu, **sultan kızı!**” - **Ş a h** uruğu”, “**h a n** uruğu”, “**T a t a r** melikinin uruğu”: (TS).

B o y m â n â s ı n a : “**İ s k e n d e r** ol uruktandı”, “**D a h h a k**’ın uruğu”...: (TS).

Ancak A n a d o l u köylerinde, 11. yüzyılda ki **K a ş g a r l ı M a h m u d**’un anlayışıyla, “**t o h u m ve y e ş e r m e**” mânâsıyla görülür.

O Y M A K

A n a d o l u’daki şu deyiş ve anlayışları da unutmayalım. **M o n g o l i s t l e r i n** bu örnekleri de göz önünde tutmaları gerekir:

“**O y l u m**” : - “**Bizim evin oylumu**”. - “**Bağ bahçe oylumu**”. - “**Kaya oylumu**”. - “**Dağda sığırları oylum oylum yayılıyor**”...

H a r e z m ş a h l a r - T ü r k kültür çevresi, **Çingiz Han**’dan öncedir. “**Oymak**”, **yığılma ve yığılmış şey**”, mânâsına söylenmiştir: (ME, 312).

Ç a ğ a t a y - T ü r k kültür çevresinde, **Çingiz Han** tesiri vardır. Ancak Türkçeleşme veya Türkçe izleri de görülür:

1) “**Semerkand halkı, toplandı (Semerkand kişisi, omaklandı):** (Babür-nâme, 48, 12: R., 1, 789).

2) “Her cemaat başka başka ‘omak’ oldular. Kendi soy, (yani uruk’larının) adını,sürdürdüler... ‘O m a k’, k e m i k (süngek) demektir. T ü r k l e r, “omak’ın hangisidir”, diye sorduklarında, ‘kemik’in, yani ‘soyun nedir’, demek istiyorlardı...”: (Ebûlgazi, 35, 5).

Demek ki T ü r k l e r, omak sözüne iyice ısınmamışlardı. Diğer Türklerde aymak, k ö y l e r veya koyun güden t o p l u l u k l a r için de söylenmiştir.

A n a d o l u’da “Oymak” deyimi, daha çok şu mânâlarda söylenmiştir: 1) S e m t, m a h a l l e : “Bizim oymaktaki bağlarda, bu sene hastalık yok”. 2) Hısım ve akraba. 3) İnsan ve hayvan kümesi. 4) Alçak ve çukur yerler: “Koyunlar, şu oymakda yayılıyor” ...: (DS).

Ancak eskiye inilince, eski Türçe’de bu söz ve anlayışla ilgili örnekler kesilir. Moğol dilindeki “aymak” deyimi ve anlayışı daha yaygınlaşır.

A n a d o l u’nun uzak köylerine kadar, gidebilmiş ve yayılabilmisti? Eğer “oymak”, yalnızca M o ğ o l c a idiyse. En iyisi, T ü r k ç e, “oymak” ve M o ğ o l c a, “aymak” gibi, bir ayırım yapmaktır. “Oylum” gibi paralel A n a d o l u deyimlerini de, buna katmak gereklidir.

OGUZ SOYLARINDA, “K A R A U L U S L A R”

T ü r k m e n l e r’in Ş e c e r e s i’nden:

“... (Kendi torunlarından başka, ‘Oğuz Han’ın ad koyduğu’, bir çok kişiler de vardır. Ayrıca diğer karılarından (kuma) doğan’, bir çok çocukları da vardır.

“Bunlar, 24 kişidirler (?). Hepsinin adlarını, yukarıda bir bir anlatıp, durduk. Bunların hepsi, “evin dışarısında” otururlar.

12'si, 'at tutarak', oturdu. 12 si de, 'kapıda', oturdu. (Burada yine orun, yani mevki ve yer alma töresi söz konusudur).

"Bu 24 kişiden doğanlara, 'aymak' derler. Aslı ise, 'omak' tır. Doğrusu şudur ki, bu 'K a r a u l u s'ların hepsinin adları, bilinmiyor, Bunların, yalnızca yarısına anlatırlar. Bu çağda, herkes birbirine sorar:

"- İlinin 'omak'ı nedir? 'Omak' sözü, moğolcadır. Çağımızda, K a l m u k l a r (Kalmak) da, 'omak' derler. 'Omak'ın Türkçe karşılığı, 'uruğ' demektir. Türkmenlerin, 'On iki yüzlük ve "Yirmi dört omak" denemelerinin mânâsı, budur...": (Şecere-i Terâkime, bk. Türk Mitolojisi, I, 217 vd.).

E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n, O ğ u z destanı ile kendi çağındaki bilgileri, birbirine karıştırıyor. Sonra da "omak" deyimini, "urug" olarak düzeltiyor.

11. BÖLÜM

KONUKLUK VE KONUK HAKKI

Proto-Türk gelenekleri, konuk aşısı ile konuk evini, boy veya kabilenin, atasından gelen, bir mirâs olarak görmüşlerdi. Bunun için *misafiri ağırlama*, topluluğun müşterek bir vazifesi gibi kabul ediliyordu.

Konuk evi yapma, ataların, bir buyruğu gibi:

Büyük devlet kurmuş olan Türklerde ise bu, bir *insanlık ve ahlâk* sorunu olarak ele alınmıştı. Eski kabile gelenekleri de, bu yönde gelişmişti.

Konuk, bir *kutluluk* ve *uğur işareti* olarak sayılmış; her topluluk veya ailede, konuk için, bir “*konukluk*”, yani *konuk evi* yapılmıştı. Bazan da konuk gelince ona, *yeni bir otağ* dikilmişti.

Anadolu’da, “selâmlık” ve “misafir odası”:

Anadolu’da, konuklar için evlerde, “*selâmlık*” denen bir bölüm ayrılmıştı. Köylerde ise, *misafir odası*’na sıra ile yemek götürülürdü. Dede Korkut Oğuzları arasında ise

bu anlayış, “*şölenlik k o y u n*” sembolü ile, muhteşem bir yüceliğe ulaşmıştı. Bunlar hakkındaki bilgileri, vesikalardan okutmağa çalıştık.

Devlet konukluğu, kervansaraylarda:

“*D e v l e t k o n u k l u ğ u*”, en görkemli görüntüsü ile *S e l ç u k l u* ve *O s m a n l ı* çağlarında görülür. *S e l ç u k l u*, *kervansarayları*’nın ucu, *M e r v*’den, *İpek yolu*’ndan geliyordu. Milletlerin, böyle sosyal kuruluşlarla olan çok eski alışkanlığı ile yakınlıkları da, hesaba katılmalıdır.

“*S o s y a l s i g o r t a*”ya benzetilen, Türkler’in konuk ile ilgili inanışları, çok eski *Proto-Türk gelenekleri*’nden kaynaklanarak geliyor ve *İ s l â m i y e t* ile, yüce bir *insanlık* manasına kavuşuyordu.

K O N U K H A K K I

(P r o t o - T ü r k geleneklerine doğru)

Biz burada diğer bölümleri aydınlatmak için, büyük hocamız Prof. *A b d u l k a d i r İ n a n*’ın bulduğu vesikaları, bir sistem içinde yeni vesikalar ile karşılaştırarak, sıralamağa çalışacağız. Çünkü kendileri bu gelenekleri görmüş ve yaşamışlardır:

KONUĞU AĞIRLAMA ZORUNLUĞU

1) K O N U K - A Ş I H A K K I N D A, “Y O L V E T Ö R E” :

“... (*Kırgız-Kazak Türkleri’nin atası*), *A l a ç* idi. *A l a ç*’ın 6 oğlu vardı. Bunlar, babalarının ölümünden sonra, malını aralarında böldüler. “*K o n u k e v i n i*”, (yani konukların konaklayacakları çadırı) ile konuklara verilecek “*k o n u k a ş ı*”nı, *A l a ç* ailesinin müşterek malı olarak kabul edilmiştir. Bunun içindir ki, “*k o n u k a ş ı*” ile “*k o n u k y a t a ğ ı*”, *Kazak-Kırgızlar*’ın müşterek malıdır. Vermeyenden zorla alınır”.

2) KONUK AŞI, BÜTÜN ULUSA AİT “ATA MİRASI”:

Konuğun kendisine aş, hayvanına yem alma, atalarından gelen bir miras hakkıdır: “... *Bu, bir ikrâm, ağırlama değil; (zorunlu bir vazife dir). Konuk aş ı vermeyenler, konuk tarafından dava edilebilir. C e z a olarak, “at ve giyim”, alınabilir. ancak bu at ve giyim, konuğa değil; konuğun ulusunun, b e y i n e verilir”.*

3) AĞIRLAMA, KONUĞUN ONURUNA UYGUN OLMALI:

“... *K o n u k aş ı, konuğun mevki ve derecesi ile uygun olmalıdır. Konuğa, toklu yerine, o ğ l a k kesilirse, konuk evi bırakıp gidebilir. Giderken de, “hakkına karşılık olarak”, ev sahibinin bazı şeylerini alıp (barımta) gidebilir”.*

4) “KONUK HAKKI”, KARŞILIKLI “SOSYAL SİGORTA”GİBİ:

“... *Kuzey Y a k u t Türklerinde konukların, ev sahibinden, “yemek ve yatak isteme”, h a k k ı vardır. Yakutlar, yola çıkarlarken, yanlarına hiç bir şey almazlar.. Yolda rastladıkları ot yığ ını’ndan, -kime ait olursa olsun-, alıp, a t l a r ı n a yedirebilirler. Ancak o t ile (diğer y i y e c e k şeyleri), yanlarında götüremezler. Seroşevskiy bu geleneği, ‘karşılıklı sigortaya benzer’, bir gelenek olarak tanımlıyor...”: (Prof. A b d u l k a d i r İ n a n, Makaleler, s. 288 vd.)*

A n a d o l u’da bu gelenek, daha yumuşamış ve sosyal bir hale gelmiştir. ‘Büyük devlet kuran T ü r k l e r’ ile, henüz p r o t o - T ü r k kültürü düzeyindeki bu Türkler arasında bir gelişme süreci vardır.

KONUK EVİ VE SELAMLIK

11. yüzyıl Türkleri’nde de bu gelenek yaşıyordu. Konuklar için ayrılan, gelecek konukları, *geceletme* ve *ağırlama* için kul-

lanılan, ayrı bir ev veya otağa, “*k o n u k l u k*” deniliyordu: (MK, I, s. 509).

Misafir evi anlayışını Brockelmann, bu söz karşıladığı için “*Gasthaus*” yorumu ile getiriyordu: (Ind., s. 160).

Şimdiki Kuzey Türkleri’nin, “*k o n u k e v i*, *kabilenin atasından kalan müşterek bir miras anlayışı*, artık gelişmiş Türklerde kaybolmuştu. Yüksek bir toplum ve geleneği haline gelmişti.

A N A D O L U’DA “S E L A M L I K” :

“*S e l â m l ı k*”, *A n a d o l u*’da konukların alınıp, ağırlandığı bir yerdir. Evin içindedir. Giriş ve çıkışları, aileden uzak olan, bir bölmedir. Konuğun atı ile binek ve yük hayvanları da, evin ahırında yemlenir ve bakılır. Zaten ahırlar çok geniştir.

KONUK ÇADIRI: İbn Fadlan’a göre: “*İ b n F a d l a n*, bir müslüman *T ü r k*’e söyleyince, o da kendisine bir ‘*T ü r k ç a d ı r ı*’ kurar. Koyun keser. Konuk, zengin veya devlet adamı olursa, *b i n m e k* için at verir. Ailesi ile akrabasını da, *k o n u k ç a d ı r ı*’na çağırır. Konuk tüccarlar, ev sahibinden, istediği kadar at, deve ve parayı ödünç alır”: (İbn Fadlan, s. 12, 15; O. Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti, s. 109).

ŞEFKAT DİYARI, TÜRKİYE : “... *E l - O m a r i*, *T ü r k i y e*’nin, *S e l ç u k l u* çağında “bir cennet gibi” olduğunu, söyler.. ve bilgi verir. *İ b n B a t u t a* da, *A n a d o l u* Türkleri ve *A h i*’lerin konuk severliği ve cömertliği hakkında tanımlamalar yapar. *T ü r k i y e*’nin bir “*ş e f k a t d i y a r ı*” olarak tanındığını yazar...”: (Aynı eser, s. 109).

DEVLET KONUK EVLERİ, Kervansaraylar idi. *T ü r k* millî gelenekleri ile *İ s l â m* düşüncesinin kaynaşması yoluyla doğmuştur. *O r t a a s y a*’da *İ p e k y o l u* kervansa-

rayları, bu geleneğin en görkemli ve gerçek eserleridir. *Devlet konuk evi ve kervansaray* geleneğinin, oralarda kurulup, gelişip geldiğini söylemek, herhalde gerçeğe aykırı bir düşünce olmasa gerekir: Bu, konumuzun dışında kalmaktadır. Büyük bir otoritemizin, görüşleri ile yetineceğiz:

“*Selçuklu ve Osmanlılar’a ait muhteşem kervansaraylarda, yüksek medenî seviyeleri yanında, yolculara, ‘zengin-yoksul, hür-köle, müslüman-kâfir ayrılığı’, gözetilmeden eşit davranılıyordu. Tüccar, yolcu ve devlet adamları’nın kendilerine ve hayvanlarına, parasız bakılıyordu. Hastalar, tedavî ediliyorlardı. Hatta kitaplıkları bile vardı...*” : (O. Turan, Selçuk kervansarayları, Belleten, 32, s. 471-496).

TANRI’YA HACET DİLEME VE KONUK AĞIRLAMA:

“*Acı doyurma, çıplağı giydirme*”, çok eski bir Türk geleneğidir. Deli Dumrul’un Tanrı’ya karşı yaptığı *hâcet* ve *dilek* yakarışında da, bu inanış görülmektedir:

“*Dâyim duran Cebbar Tanrı!*

“*Ulu yollar üzerine, ‘İmar etler yapayım, Senin için!’ ‘Aç görsem doyurayım, Senin için!’ Yalınçak görsem, donatayım, senin için!...*” : (Dede Korkut, 168-169).

KONAK YERİ VE İMARET

XI. YÜZYIL TÜRKLERİ’NDE

1) “*Tüş : Yolculukta dinlenilecek, durulacak yer, durak ve eğlek. Bu sözden alınarak ‘tüş ödi’, ‘konulacak zaman, demektir’*”: (MK, 1, 330; 3, 125).

- “*Tüşlük ödi*”: “*Dinlenmek için yolcuların indikleri, gece yarısından sonraki, konak zamanları*”: (MK, 3,17).

KARAHANLI TÜRK SARAY KÜLTÜRÜNDE

2) Durak yeri konak: “Bu dünya durak (tüşün) yeri, geligli geçer! Tıpkı ejderha (yel-büke), yedikçe acı-kır!”: (KB,1202).

3) Ordunun konak yeri: “Konak yerlerini (tüşün) bilse, muhafız alayını (yortuğ), düzenlemesini (tüzse) bilse! Erlerini (er at) tutabilse, nöbetçileri (sakçı) uyanık dursa!”: (KB, 2345).

4) Fanî ve geçici konak: “Ey, Hakan! Bu köşk (karşı), bu saray (ordu), bu taht (orun); Sana nasib olmuş (tegmiş), yalnızca bir konak (tüşün) yeridir! Bunu gör!”: (KB, 2177).

RİBAT VE KERVANSARAYLAR

XI. YÜZYIL TÜRKLERİ'NDE:

1) MUYANLIK: “Yollarda gelip, geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat”. “Muyan”: Seva p”. Karşıla Uyğur Türkçesi'nde: “Buyan”: (MK, 3, 172).

2) Kervansaray, imarethane: “Girip, şehrin (kend) içine, inecek bir yer (tüşün) aradı; Konak (tüşün) bulamadı gör ki, dünya ona dar oldu!

“Canı sıkıldı, bunaldı, bir imarethaneye varıp, indi (tüşti). Gece yattı, sabredip (serip) geceyi orada geçirdi (tanedi)...

“Tanışmadığı (bilişmez) kişilerle, yalnız başına, kalabalık yabancıların (kalın yad) işine giren kişinin, işi çok güç (ters) olu!...”: (KB, 488 vd).

3) Ribat: “Bu dünya (acun), bir ribat'tır (ribat), konup (tuşup), göçücü, (göçgülü)dür! Ribat'a inen (tüşüglü), geçici (göçgülü)dür”: (Yügneki, A. 178).

ESKİ A N A D O L U'DAN BAZI NOTLAR

1. “Konuk konmayan eve, ferişte girmez”: (TS: 15. yy.).
2. *K o n a k s a l m a k* : *K ö y* odasındaki konuğa, *y e m e k* gönderme: (TS: 16 yy.).
3. *Konalga*: Konuk yeri: “*Y a r ı n k o n a l g a s ı*
S ö ğ ğ ü t o v a s ı” : (Karacaoğlan: TS).
4. *K o n u l g a* : Misafire gönderilen *y e m e k* : (TS).
5. *K o n d u k y u r t* : “Göçtük yurdun kadri, *k o n d u k y u r t t a* bilinir”: (TS: 15. yy.).
6. “Saraylı sarayına kondurdular”: Orun ve mevkiye göre (?): (14 yy.:TS).
7. “Akşam oldu *k o n*, sabah oldu *g ö ç*”: (TS).
8. “Yolda konacak çağda, hep bay (zengin) evine kon!”: (TS: 16. yy.).
9. “Konuk: Ağırılanmağa müstahak olup, konuştuğu yerde ululandığından ötürü, *m i h m a n* derler”: (TS: 16. yy.).

* * *

XI. YÜZYIL TÜRKLERİ'NDE KONUK

K a ş g a r l ı M a h m u d, bilgilerini halk ağzından toplamıştır. Bundan dolayı onun kitabında yer alan bilgiler, ayrı bir değer taşırlar:

- 1) “*O z k o n u k*”: İnsan ruhu:

“Gözümün ışığı gitti, özümün konuğun aldı!

“Şimdi o, nerededir? Beni uyandırıp, duruyor!

Şiirin üçüncü satırının mânâsı, biraz karanlıktır. *B r o c k e l m a n* n da böyle yorumlamıştır: (AM, I, 25, 3a).

2) Konuğu "kutluluk", uğur sayma :

"Bir konuk görüp, onu bir kutluluk sayan (kutka sakar) ve düşünen erler, kişiler artık gitti!

"Bir karartı (oyuk) gördüğünde, (gelmesin diye) evini yıkan kötüler (yavuz) kaldı!": (MK, I, s. 85; Brock., AM, I, 35, 1a).

3) "Görkemli giysiyi kendine! Tatlı aş başkasına!

"Konuğu, ağırlayarak tut! Ü n ü n ü millete (budunka), herkese yaysın!": (MK, I, s. 45; Brockelmann, AM, I, 41, 9).

4) "(Konuk) sana uğrayıp, bir şey isterse, ona azıklık ver!

"Konuklar (umalar), yetersiz ve kötü (yunçığ) bir konukluktan dolayı, beddua (kargış) ederler": (MK, I, s. 274; Brockelmann, Spr. 249).

5) Konuk evi : "Konukluk: Konuklar için ayrılan veya konukları ağırlamak için kullanılan ev veya otağ: (MK, I, s. 509; Brockelmann, "Gasthaus", s. 160).

Konuğu olan ev: Konukluk ev: (MK, I, s. 498). Anadolu'daki "selâmlık", gibi, bütün Türkler, ev içinde ev ve dışında konukluk bir yer ayırıyorlardı:

6) "Bu, kendi konuğunu (konuknu) kaçıran bir kişidir": (MK, I, s. 517).

7) "O, konuğu evde geceletti (tünetti)": (MK, I, s. 312). - "Bey, beni konukladı": (Aynı eser, 3, s. 339).

8) "Kış konuğu, ateş": (MK, I, s. 332; Brockelmann, AM, I, 35, 1a)

Ölümün konuklaması : "Düşman, beyimizin (yüzünden) uyukladı! Ordusunu görüp, şaşa kaldı!

"Ölüm onu konukladı! Ağzı içine, ağı sağdı!":

(MK, 3, 339); Brockelmann, AM Pr., 11, 19). Düşmanın yenilmesini anlatıyor. Kaşgarlı Mahmud'a göre, bunun iki mânâsı vardı:

a) “*Bey, beni konuk etti*”, bey beni konukladı. Oğuzlar, böyle derler. Bizim normal anlayışımız da budur.

b) “*Oğuzlar’dan başkasının dilinde*”, “*konuklama*” sözü, ev sahibinin isteği dışında, birisinin bir evde geceleme anlamındadır. “*Ölüm onu konukladı*”, yani “ölüm onu ziyaret edip, evinde zorla kaldı demektir.

9) “*Konuk gelse, kutluluk gelir*” : “*Konukla birlikte kutluluk gelir. Uğurluluk gelir. Konuk, iyiliğe belge sayılır. Yüksünülmez*”: (MK, 1, s. 92; Brockelmann, Spr. 173).

“*Uma*” sözü burada, *konuk* anlamına söylenmiştir. Ek ve köklerini yorumlayamıyoruz. Belki de, “*ummak*” kökünden geliyordu.

10) Yoksul konunun aşını geciktirmel: “*Eğer yoksul düşmüş (yarlı), perişan (yuncı) bir konuk (uma) gelirse; hazır olan aşı hemen getir, konuyu (uma) bekletme!*”: (MK, 1, s. 93; Brockelmann, AM, I, 40c). Burada yine, *dilenci*, (*umduci*) gibi, bir konuk olsa gerektir.

11) Konunun atına, saman ver : “*Eğer konuk (uma) gelirse, onu indir, konukla, yorgunluğu dinsin! Arpa, saman ver atı da, güç bulup, dinlensin!*”: (MK, 1, s. 316; Brock., AM, I, 42, 11c).

12) Şaşkın konuk : “*Şaşkın konuk (uma), ev sahibini ağırlar*”: (MK, 1, s. 106; Brock., Spr, 181). Burada, ev sahibi için, “*evlik*”, denmiştir.

Proto-Türk gelenekler, 11. yüzyıl Müslüman Türkleri’nde de devam ediyordu. Ancak eski konunun “*kabile*

mirâsı” gibi katı inanışları yerine; insânî ve “sosyal yardımlaşma”, devlet hayatı’nın gelişme süreci içinde, görülmeğe başlanmıştı.

KARAHANLI SARAY ANLAYIŞIYLA “KONUK”

Yusuf Has Hacıb, bir Türk saray adamıdır. Bundan dolayı Kutadgu Bilig’de, yukarıdaki ‘günlük yaşayış ve hayat gerçekleri’ ile dolu, söz ve düşünceleri bulamıyoruz. Bunun için, ‘fânî ve geçici dünya’, ‘geçici konukluğumuz’ üzerindeki düşünceler, daha ağır basmaktadır.

1) Geçici dünya ve konukluğumuz: “Niye aldanırsın sen, ey ölecek kişi! İki günlük bir konuk, olacak ey kişi! (KB, 3529).

2) Ey konuk! Bu dünya sana, bir misafirliktir! Konukluğunda (tüşün) düşünme, onu uzun tutma!”: (KB, 3561).

3) “Fesad ile devlet”, yanyana durmaz: “Fesad ile devlet durmaz, yanyana! Kaçarlar giderler! Dursalar bile şaşma hiç, bir gecelik (tünerçe) konuk olurlar!”: (KB, 4415).

4) “Sevinç”, geçici bir konuktur: “Etin ile özün semirse, kurt ile yılanlar yer! Kendi sevincine gelince ki, o da geçici bir konuktur! (KB, 5844).

5) Yolcu ve geçici konuk: “İster oğlum, ister yakınım, isterse akrabam olsun! İster yolcu (barkın), isterse geçici (keçigli) konuk olsun!”: (KB, 817).

“KONUK HAKKI”

VE ŞÖLENLİK KOYUN

“Şölen” sözünün Türkçe olmadığını, Farsça’dan geldiğini, yukarıda da söylemiştik. Özellikle Çingiz Han impa-

ratorluğunda, yaygın olarak kullanılmağa başlanmıştır. Ancak, “*Türkler’in şölen anlayışı*”, Çingiz Han ile oğullarının, “*şilan*” anlayışından ayrılmaktadır. Biz burada konuya, Dede Korkut ile başlayacağız. Çingiz Han geleneğinin özlerine inebilmek için, “*Moğolların Gizli Tarihi*” ile bir karşılaştırma yapacağız. Sonraki “*şilan*” anlayışının üzerinde, pek durmayacağız. Bunları da, örnekler ve vesikalar sunma yoluyla aydınlatmağa çalışacağız:

DEDE KORKUT'TA “ŞÖLENLİK KOYUN” :

1. Beyrek'in atası anası, gelinine söylüyor: “... *Dilin için öleyim, gelinciğim!.. Şahbaz atlarım sana 'bin it' olsun! Katar katar develerim, sana 'yüklet' olsun! Ağayıl da (ağılda)), ağca kıyınım, sana 'şölen' olsun!...*”: (Dede Korkut, 118).

2. Beyrek'in kız kardeşi şöyle diyordu: “... Soğuk soğuk sularını sorar olsan, Ağam Beyrek'in içidiydi. Ağam Beyrek gideli, içerim yok!

“Tavla tavla şahbaz atları sorar olsan, Ağam Beyreğin binidiydi. Ağam Beyrek gideli, binerim yok!

“... Ağayıl da ağca koyunu sorar olsan, Ağam Beyreğin ‘şöleni’ idi. Ağam Beyrek gideli, ‘şölenim’ yok!

“Karalı göklü otağı sorar olsan, Ağam Beyreğindir. Ağam Beyrek gideli, göçerim yok!”. (Dede Korkut, 103-104).

3. “... Karşı yatan kara dağdan, yaylak verdi. Kara koç yügrük attan, tavla verdi.

Ağca yüzlü oğlana, ağca koyun şölen (şölenlik koyun) verdi. Ala gözlü oğluna, al duvaklı gelin aldı!...”: (Dede Korkut, 252).

4. **B a s a t, T e p e g ö z** tarafından öldürülen kardeşi için, şöyle dedi:

“Kıran yerde dikilmiş otağların, o zalım yıktırdı ola kardeş! Yügrük olan atların tavrasından, o zalım seçtirdi ola, kardeş! Biserek biserek develerin katarından, o zalım ayırdı ola kardeş!

“Ş ö l e n i n d e k ı r d ı ğ ı n k o y u n u n, o zalım kırdı ola kardeş!...”: (Dede Korkut, 223). Koyun, şölen için görülüyor.

5. **D e l i D u m r u**’un babası şöyle diyor: *“... Sovuk sovk bınarların gerek ise, ona içit olsun! Tavla tavla şahbaz atlarım gerek ise, ona binit olsun!*

“Ağayıl da (ağılda) ağca koyunum gerek ise, kara mudbak (Mutfak) altında, onun şöleni olsun!...”: (Dede Korkut, 163).

Buradaki *“kara mudbak”*, mutfak çadırı olsa gerektir.

6. **K a z a n B e y**, kâfire şöyle söylemiş: Kâfirin konuk aşının hem küçük ve hem de domuz olduğunu söylemek istiyordu:

“Küçücük tonguz şölenli!

“Bir torba saman döşekli! Yarım kerpiç yastıklı! Yonma ağaç Tanrılı!

“Köpeğim kâfir! O ğ u z’u görür iken, seni öğmeğim yok!...”: (Dede Korkut, 282). Sen böylesin! O ğ u z l a r ı gördükten sonra, seni nasıl öğerim, diyor. O ğ u z’un şöleni, ağıllar dolusu koyundur.

“Ş ö l e n y e m e ğ i”, Dede Korkut kitabının, yalnızca bir yerinde geçmektedir: (111, 3). O ğ u z Türk kesimlerinin koyun varlıklarının hepsi, elbette ki yalnızca şölen için değildi. Ancak, *“sürünün” ‘ş ö l e n p a y ı’*, sürü ile sahibinin, onurlayan bir sebep oluyordu.

ÇİNGİZ HAN VE OĞULLARINDA “ŞÖLEN”:

(Proto-Türk geleneklerine doğru):

K a ş g a r l ı M a b m u d'un kitabı ile K u t a d g u B i l i g gibi, eski Türk kültür ve dil bazinelerinde, *ş ö l e n* sözü görülüyor. Ancak Farsça “*şılân*” sözünün, **Ç i n g i z H a n** ve çevresine, nasıl girebildiğini yorumlayamıyoruz.

1) “Şulen”, *ç o r b a* mânâsına: **Ç i n g i z H a n**'ın aşçısı şöyle dedi:

“... *Ben iki yaşındaki koyunun etinden, bir çorba (şulen) yaparım.. Ala koyunlara öyle bakarım ki, arabalar dol-sun!...*”: (YCPS, 124).

2) Yoksullar için koyun vergisi: “Şölen”:

“... *Bu (ulus), ayağını yere, elini toprağa koyarak se-vinsin! (Bu, bir d u a olsa gerektir). B a b a m ız (Ç i n g i z H a n) tarafından hazırlanmış olan bu tahta oturduktan sonra, halka hiç bir sıkıntı vermemek için karar verdim.*

“*Her yıl halkın sürülerinden, iki yaşlık birer koyun alınacaktır. Her yüz koyundan bir koyun alınsın ve herkesin kendi ulusundaki yoksullara yardım e d i l s i n...*”: (YCPC, 279). Moğollar'ın Gizli Tarihi'nin Çince karşılıkları ile bu sözler yeniden yorumlanmıştır. Bk. B. Ögel, *Türk-ler'de devlet anlayışı*, s. 96).

3) Hakan'ın şöleni ve yoksullar için, iki vergi:

“... *Dünyanın hakanı, (Ögedey Han'ın) şöleni için sürülerden her yıl, iki yaşında birer koyun alınacaktır. Y o k s u l l a r için de, her yüz koyundan, bir yaşında birer kuzu alınacaktır...*”: (YCPS, 280).

Burada durum daha da aydınlanmaktadır. **D e d e K o r k u t**'da olduğu gibi, “*hakanın şöleni*” için ayrı; “*yoksullar*” için de, ayrı birer koyun alınacaktır.

ANADOLU'DAKİ ATASÖZLERİNDE "KONUK"

Yukarıda sunduğumuz, eski Türk atasözleri ile karışlaştırmalı bazı örnekler sunuyoruz. Bunun için, TDK'nun "Atasözleri Sözlüğü"nü : (AS), esas aldık.

1) "Ahmak misafir, ev sahibini ağırlar": AS, 150). Krşl. "Şaşkın (endlik) konuk (uma), ev sahibini (evlikni) ağırlar": (MK): (K a ş g a r l ı M a h m u d).

2) "Köylü, misafir kabul etmeyiz demez, konacak konak yoktur, der": (AS, 1500). Krşl. "Bir karartı gördüğünde, konuk ise gelmesin diye, evini yıkan kötü (yavuz) kişiler kaldı": (MK).

3) "Misafir kısmeti ile gelir". -"Misafir, on kismete gelir; birini yer, dokuzunu bırakır". Krşl. "Bir konuk görüp, onu bir kutluluk, uğur sayan kişiler, artık gitti!": (MK).

4) "Misafir umduğunu değil; bulduğunu yer": (AS, 1601). Krşl. "Yoksul konuğa (uma), hazır ne varsa, hemen getir!": (MK).

5) "Misafir, üç gün misafirdir". "Misafirlik, üç gündür": (AS, 1602). Krşl. "Halkı üç gün konuklar bular": (TS: 14. yy). "Üç gün, üç gece konukluk": (TS, IV, 2644 -46).

"YURT KUTLULAMA" VE "KONUK ALMA":

"Yurt kutlulamadı, yerin suyun yörendirmedil, konukluk etmedi...": (TS, IV, 2648: 14. yy.).

Bu, Türkler'in konuk anlayışını, içinde toplayan, çok önemli bir sözdür.

12. BÖLÜM

TÜRK MİLLETİ

TÜRK HALKI VE DEVLET

Akrabalık anlayışı:

Türkler, akrabalıkları “k a n b i r l i ğ i n e” değil; “k e m i k” birliğine göre düşünürlerdi:

Ç i n’de, İ r a n’da ve H i n d i s t a n’da insanların soyluluk dereceleri ve *akrabalık bağları*, sembolik olarak “k a n a” göre kurulurdu. Şimdi bizde olduğu gibi, onlarda da akrabalıkda esas olan, k a n b i r l i ğ i idi. Eski T ü r k l e r ise, insanları, “k e m i k ” esasına göre sınıflara ayırırlardı. Onlara göre, “*akrabalıkta esas temel*”, k e m i k b i r l i ğ i idi. Eskiden Türkler k e m i ğ e, “*kamıg*” derlerdi. Ayrıca k e m i k için “süngük” sözünü de kullanırlardı. Bu söz sonraları diğer T ü r k a ğ ı z l a r ı n d a “süyek” haline girmişti. “*Kamıg*” sözünün, “*manevî bir anlamı*” vardı.

Göktürkler ile Anadolu arasında anlayış birliği:

A n a d o l u T ü r k l e r i, kök bakımından “*ilik*” ile daha çok G ö k t ü r k l e r ’ e b a ğ l ı b u l u n m a k t a d ı r .

G ö k t ü r k l e r insanları, *manevî ve sosyal bakımdan*, sınıflara ayırırlarken de “*kamug*”, yani kemik sözünü kullanırlardı. M a d d î ve bildiğimiz k e m i k için ise “*süngük*” diyorlardı. Meselâ, “*Türk milleti öldün, kemiklerin dağ gibi yığıldı*” derler iken, k e m i k için “*süngük*” derlerdi. Öyle anlaşılıyor ki “*kamug*”, daha eski ve daha anlamlı bir sözdü. “*K e m i k*” sözü daha eski olmalı idi. A n a d o l u’da da bu eski söyleyiş yaşar.

Halk ve millet: “Devletin sahibi”:

G ö k t ü r k yazıtlarında, halk tabakasına, “*Kara kamug budun*”, yani “*K a r a k e m i k l i m i l l e t*” denirdi. E s k i T ü r k yazıtları ile kağanları, daha çok “*Kara kemikli milletin*”, yani h a l k ın yanında görünüyorlar ve onların koruyucusu olarak görünüyorlardı. Çünkü, “*Türk adını bırakıp, Çin’e bağlı olan beyler*”, devletin yıkılmasına sebep olmuşlardı. Halk da bir zaman, onların peşlerine takılmış ve Çin’e hizmet etmişlerdi. Fakat esaretin acılarını duyan ve ilk olarak uyananlar da yine bu halk olmuştu:

“*İli (devletli) bir millet idim, ilim (devletim) hani? Kağanlı bir millet idim, Kağanım, hani?*” Diye söylemeğe başlayan halk, çevresine toplanacakları bir kağan aramağa koyulmuştu.

Türkler, Türk h a l k t a b a k a s ına, yalnızca “*Kara budun*” da derlerdi. “*Kara*” sözü, sonradan halk için kullanılan genel bir deyim haline gelmişti. Devleti kuran soylardan gelmeyen bir *halk çocuğu* veya hakanların halktan aldıkları *evlâtlıklar* da, isyan yoluyla hanlık tahtına oturunca, ona “*K a r a - H a n*” derlerdi. Zaman zaman halk çocuğu olma normal yoldan hanlık tahtına çıkmak için, bir engel teşkil etmiyordu.

Türk olmayan, işçi kul ve köleler:

H u n l a r ile G ö k t ü r k l e r, Çin’den mal ve para ile birlikte, *insan* da alıp götürüyorlardı. Prof. E b e r h a r d’a göre, Türkler bunları *ziraat işlerinde* çalıştırıyorlardı.

Türkler c â r i y e l e r e, Çince “*küng*” dedikleri halde; kölelere ise, Türkçe “*k u l*” diyorlardı. Bu da, Türkler’de, k ö l e t u t m a geleneğinin, daha eski olduğunu gösteriyordu. Göktürk yazıtları da Türkler’in, “*kullıg*”, yani k u l l u, köleli olduklarını yazıyordu. Ancak eski bir atasözünde dendiği gibi, “*k ö l e, bir d ü ş m a n; köpek de, kurt*” gibi kalırdı: (MK). “*K ö l e r u h l u*” insanlara da, “*kulsıg er*” denirdi.

K ö l e l e r i n ç e ş i t l e r i v a r d ı: “*Yumuşçı*” köleler, iş yapar çalışırlardı. “*Tapuççılar*” ise, hizmetçilerdi. Bunlar savaş esirleri, yani “*tutgun*” ve “*tutsak*” idiler. Bazıları, “*buhsuk*” denen, lâleler ile bağlanırlardı. Bazıları ise efendilerine, “*bert*” adı verilen, bir vergi verirlerdi. K ö l e l i k t e n k u r t u l m a k, yani “*boşanmak, boşug olmak*” için ise, bir para verirlerdi. Bu c i z y e y e de Türkler, “*yuluğ*” derlerdi.

Askerî g u l â m sistemi:

G u l â m sisteminin Türkler’de de bulunduğu anlaşıyor. Ayaz denen m u h a f ı z a s k e r l e r i de, kul sayılırdı. Osmanlılar’daki “*kapıkulu*” gibi, Bunların her şeyi, “*Ay bitiği*” denen, bir deftere yazılırdı. İslâm devletlerindeki bu devşirme T ü r k a s k e r l e r i n e, “*tegin*” ünvanı da, verilmişti. Alp Tegin, Sebük Tegin gibi. Bunlara “*tegin*” denmesinin sebebi, belki de henüz daha küçük iken alınmalarından ileri gelmekte idi. Nitekim Mısır M e m l ū k devletinde de bunlara, “*kulcuğaz*” derlerdi. Aslında bunlar, hakanlık mevkîine kadar yükselebilmişlerdir.

D i l e n c i l e r :

Türkler’de pek hoş görülmemişlerdir. Türk-dilenciye başlangıçta, “*kolguçı, kolunguçı, koltuguçı*” demişlerdi. Eski Türkçe’de “*kolmak*”, dilemek ve rica etmek demektir. Daha sonra ummak sözünden, “*umduçı*” denmiştir. Dilemekten, “*tilençi, dilenci*” ise, daha geç çağlarda görülmeğe başlanmıştır. Anadolu’da dilenciye, “*gezgiç, istenci*” de denir.

SINIF VE SINIF MÜCADELESİ GÖRÜNÜYOR

Akıncı Türk devletleri, halkı birleştiriyor:

Eski Türk yazıtlarında, “*Kara kemikli budun*” deyimini gören bazı Rus yazarları, eski Türkler’de sosyal bir sınıflanma ve ayrıca bir sınıf mücadelesi olduğu sonucuna da varmışlardı. Belgeleri ve gerçekleri bir tarafa bırakarak, tek bir deyim ve söze dayanıp, büyük neticeler çıkarmak, herhalde ilmin yüksek metodu ile, kabili teklif olmasa gerekir. İdeoloji bir yanda kalsın, bir Türk olmamıza rağmen, bu kitabımızda Türklüğün zayıf taraflarını bile ele alıp, belirtmeği, bir vazife bilmiş bulunuyoruz. Bir ilim adamının gayesi politik neticelere varmak değil; gerçeği en derin yönleri ile ve olduğu gibi belirtmektir. Türk tarihini incelerken herşeyden önce şunu hatırlamamız lazımdır.

Eski Türk devletleri, birer “*akın ve savaş devletleri*”, idiler. *Profesyonel askerlik de milletlere büyük kazanç ve kitlelere de, refah getiren bir meslektir.*

Türk beylerinin dayanağı, Türk askeri:

Türk hakanı ile beyinin, akınlarda ve devlet içindeki tek dayanakları, orduları idi. *Ordunun temeli ise, halktır.* O çağlarda paralı askerlik de yoktu. *Türk beyleri komutan ve Türk halkı da, onların askerleri idiler.* Akınlar ve yeni devletler kurma, beylerin olduğu kadar, kara kemikli halkın da, çıkarına idi. *Beylerle halk arasındaki menfaat birliği bozulduğu an,* ne başarılı akınlar ve ne de devlet olmayacaktı. *Gök Türk devleti ve kağanlığı yıkıldıktan sonra,* halk perişan olmuştu. Kağanını ve devletini arayan, Türk halkının söylediği ağıtlardan bir örnek verelim:

Türk milletinin, Türk devleti için ağıtı:

“Türk kara kemikli budun şöyle demiş:

“İlli bir millet idim. İlim şimdi hani? Kime il kazandırdı-

yorum? Der imiş! Kağanlı bir millet idim, kağanım (şimdi) hani?

“Hangi kağana işimi gücümü veriyorum? Der imiş!

“Böyle deyip, Çin Kağanına düşman olmuş!

Akıncı devletler, milletin yararına:

Başka yerde de, “*Kara budun, kağanım geldi diye sevinmiş*”, deniyordu. Yalnızca kara kemikli halkı sömüren beyleri arayan bir ilim adamının, bu satırları da okuması gerekirdi. Türk tarihinde, kurulan, *Türk devletleri, Türk halkının isteği ile kurulmuş ve halkın yararına, idi*. Türk tarihinde müşterek bir *fa y d a c ı l ı k* ve *k a z a n ç l a r ı p a y l a ş m a h ı r s ı* önde gelen şeydi. Fakat, *bu faydacılık da, bir i d e a l ve d i s i p l i n altında olurdu*. Bu kitabın yazılma gayesi de budur.

Akıncı milletlerde; sınıf azalıyor:

Yaylacı olan veya “*y a y l a - k ö y*” karma ekonomisine sahip olan Türkler’de, -tamamen toprağa bağlı olanların dışında-, pek fazla bir sınıf farkı görülüyordu. Geçen yüzyılın araştırmacıları bunu görmüşlerdi.

D i n g e l s t e d t’in yazdığı gibi, “*Ulu Yüz Türkleri’nde sınıf yoktur. Herkes, birbirini soylu görür. Yalnızca ziyafetlerde, et kesmede bazı öncelik tanınır*”: (s. 146). Bu da *O ğ u z destanı*’ndaki ünlü “*orun ve ülüş*” geleneğine göre düzenlenmiştir. Kökü manevî idi. Ekonomik hayatta rolü yoktu, Bu konu üzerinde L. K r a d e r de durmuş ve “*ak kemik*”, “*kara kemik*” gibi kesimlerin, *M o ğ o l aristokrasisi*’nden kaldığını söylemek zorunda kalmıştı; (s. 203). *Yani, ister zengin isterse fakir olsun, her ailenin gurur duyduğu bir soyu s o p u ve a t a s ı vardı*. Aile de bununla gururlanıyordu. Daha büyük bir birlik kurabilenler zenginleşiyor; tek kalanlar ise, fakirleşiyordu.

Z e n g i n l i k, yani “*baylık*” sözü, **A n a d o l u**’da ve bütün Türkler’de yaygındır. Ancak halk üzerinde büyük tesiri

olan şair *Abdal Musa* da, kendisini *b a y l a r'* dan, sayıyordu. *A n a d o l u'*da söylenen “*tülek, tüllemek*” sözleri de çok eski Türk özlilerine sahiptir. Yaylacılarda, çobanın bile, birkaç hayvanı var demektir.

F a k i r l i k, en eski Türkler’de “*çığay*” yahut “*çıgan*” sözleri ile karşılanmıştı. **B a t ı T ü r k l e r i'nde** de yaşamıştır. **O s m a n l ı l a r** ise, **G ö k t ü r k l e r** gibi fakire, “*yalıncak*” ve “*elkin*” demişlerdi. Eski Türkler’de başlıca **f a k i r t a b a k a l a r ı**, şunlardır: 1. *Közsüz* (kör); 2. *Oldurum* (kötrüm); 3. *Aksak*; 4. *Tul-yetim* (dullar ve yetimler), bazan *tul-tulsag* (takatsiz, kör?); 5. *Çığay* (yoksul). Görülüyor ki yoksulların çoğunu çalışabilenler değil; sakat ve yetimler meydana getiriyorlardı.

T ü r k l e r d e

“M i l l e t a n l a y ı ş ı”

“B u d u n”, bugünkü “m i l l e t” anlayışını karşıla-
yan gelişmiş bir deyim: M i l l e t, belirli bir bölgede yaşayan, müş-
terek dil, kültür ve tarih bağları ile birlikte uzun yaşantılara sahip
olan bir insan topluluğudur. İşte bu görüşle işe başladığımızda, es-
ki Türkler’in kullandıkları **“budun”** sözünün milleti tam olarak kar-
şıladığını, açık ve seçik olarak görebileceğiz.

“Bod” = “boy”: Bağımsız ve kağanlı kavim:

Eski Türkler’de **“Bod”** sözü, **b a ğ ı m s ı z, illi ve**
kağanlı” bir Türk toplumu anlamına geliyordu. Türkçemizdeki
“b o y” sözü de, herhalde eski Türkçe’deki bu **“bod”** deyimini-
den gelmeli idi. Öyle anlaşılıyor ki **“boy”**’un asıl anlamı, insan vü-
cudunun bir bütünlüğü idi. Ayrıca, **“s o s y a l b i r b i r l i k”**,
bir **“k a b i l e”** ve bir **“c e m a a t”** anlamına da kullanılıyor-
du. Anladığımıza göre eski Türkler, daha çok milletin temelini teş-
kil eden, güçlü ve inançlı sosyal birliklere **“bod”** diyorlardı.

Büyük Türk toplulukları da, budun ve millet:

“*Budun*” deyimini de, herhalde “*bod*” sözünden türemiş olmalıydı. “*Budun*” deyiminin, “*bod-*” kökü ile “*-un*” isim ekin-den türemiş olması çok muhtemeldi. Bir kavmin budun olabilmesi için, bazı özelliklere de sahip olması gerekiyordu. Türkler’e göre bir millet, “*İlli budun*” ve “*kağanlı budun*” olmalıydı. Bununla beraber *Karlık* Türkleri gibi, güçlü bir boya da, kağanları ve illeri olmamasına rağmen, yine de hem “*bod*” ve hem de “*Karlık budun*” denebiliyordu. Çünkü onlar da tarih boyunca, Göktürkler’e göre daha küçük bir topluluk da olsalar, bir millet halinde yaşamışlardı. Göktürkler’e bağlı olmaları, türkçe konuşmaları ve Türk kültürüne sahip olmaları, onlara da ayrı bir “*budun*” denmesi için önemli bir engel teşkil etmiyordu.

“Türküm, budunum”: Devletin aslı Türk unsurları:

“*Türk budun*” deyimini, yalnızca *Göktürk* devletini kuran boylara verilen bir ad olmalı idi: *Yazıtlarda* “*Türk budun*”, yani “*Türk milleti*” deyimine çok rastlıyoruz. Önemli olan “*Türk budunu*”nun, nerelere kadar yayıldığı ve hangi Türk kavimlerini, içine aldığıdır. Maalesef bu konu, henüz daha bütün yönleri ile aydınlığa kavuşturulabilecek, bir duruma gelmiş değildir. *Turguş* devletini, Batı Göktürk devletinin *On-boy* Türkleri teşkil ediyorlardı. Sonradan, Batı Türk lüğünün temeli olacak olan bu güçlü *On Türk boyu* için, eski Türk yazıtları, “*Türküm*” ve “*budunum*” deyimlerini kullanıyorlardı:

“*Turguş kağanı, (benim) Türküm (ve) budunum idi: Yanıldığı için, bilmediği için, suç işlediği için! Kağanı öldü! Beyleri de öldü! On-Ok milleti, eziyet gördü!..*”

Turguş devletini meydana getiren “*On-Ok*”, yani “*On Boy*” Türkleri için *Göktürkler*, yalnızca “*budun*” deyimini kullanıyorlardı. *Turguş* kağanları için ise, hem

“*Türküm*” ve hem de “*budunum*” diyorlardı. Esasen bir zamanlar *Altay* dağlarının güney eteklerinde oturan ve *On-Boy Türkleri*’nden biri olan *Türgeşler*, *Ötügen*’e yakın ve *Ötügen*’deki *Türkler*’le akraba idiler. Bu bakımdan *Türgeşler*’in soylu boylarına *Türküm* ve *budunum* denmesi, boş ve rastgele söylenmiş bir söz olmasa gerekti. Bu duruma göre, *Türgeşler* ile “*On-Ok*” *Türkleri*, “*Türk*” idiler.

Beş-Balığ şehri dolaylarında oturan *Basmıl Türkleri*’ne ise yazıtlar, “*uguşım*”, yani “*kana bağı ile bana bağlı olan akrabaları*” diyorlardı. Fakat nedense bu *Basmıl Türkleri*’ne yazıtlar, “*Türk*” demiyorlardı. Öyle anlaşıyor ki, “*Türk*” adı, yalnızca *Doğu*’da ve *Batı*’da *Göktürk* devletini, ilk defa kuran, soylu boylar için kullanılıyordu.

Akraba Türkler’e, yalnızca “budunum, milletim” deniyor:

Batı’daki, soylu “*On-Ok*” *Türk* boylarının yerlerini ve tarihteki gelişmelerini, açık olarak takip edebiliyoruz. Fakat *Doğu*’daki soylu *Türk boylarının* durumu karanlıktır. *Göktürkler*’in başkenti olan *Ötüken* bölgesi, ıssız ve çok sayıda insanın barınamayacağı bir yerdi. Ayrıca *Uygurlar*’ın ataları olan *Dokuz-Oğuz* boylarının yaylak ve kışları da, bu bölgede idiler. *Göktürk* kağanları ile *Dokuz-Oğuz* boyları arasında, bir dostluk da, yoktu. Yüzyıllar boyunca, *Göktürkler*’e düşmanlık, gütmüş ve fırsat buldukça, *Türkler*’i zor durumlara sokmuş, akraba kavimlerden biri, *Dokuz-Oğuz* boyları idi. Ayrıca *Göktürk* devletleri daha henüz kurulurken, herkesten önce *Dokuz-Oğuzları* yeniyorlar ve ilk olarak onlara baş eğdiriyorlardı. Fakat bütün bunları yapan *Ötüken*’deki soylu *Göktürkler* kimlerdi? İşte bu soru, şimdilik cevapsız kalıyor. *Göktürkler*, *Uygurların* *Dokuz-Oğuz* boylarına da “*budunum*” diyorlardı; fakat “*Türk*” demiyorlardı:

“Milletim” ile “Türküm milletim” ayrı anlayışlar:

“Dokuz-Oğuz budunu, kendi budunum, idi. Gök ve yer karıştığı için, (O da bize) düşman oldu! Bir yılda, beş yol üzerinde, (beş defa) savaştık! İlk önce, (Onların başkenti) Togu-Balıg'da savaştık! Kül-Tegin, azman aklı (atına binip), hoplayıp, hücum etti! Altı er (lerini) mızrakladı! Ordular birbirine kavuşunca, yedinci eri kılıçladı!..”

Öyle anlaşıyor ki Ötügen'deki Türk kağanlarını destekleyenler, daha çok Töliş ve Tarduş Türk boyları idiler. Fakat bütün bunlar için de “Türk” adı kullanılmıyordu. İl-Teriş Kağan, İkinci Göktürk devletini kurarken, ancak 2000 kişilik bir çevreye sahipti. Diğer Türk boylarının hepsi de, onlara karşı düşmanlık güdüyorlardı.

Batı Türkleri, hem “Türküm”, hem “milletim”:

Bu kitabımızda her zaman söylediğimiz gibi en soylu ve güçlü Türk boyları batıda toplanmışlardı. Doğudakiler ise, daha az idiler. *Batı Türklüğü'nün daha uzun yaşamış olmasının bir sebebi de, bu olmalıydı.* Fakat Doğu'dakilerin, teşkilât kurma ve devlet idaresindeki tecrübeleri daha çok ve derin idi. 50 yıllık esaret çağında, Çin ordusunda ve devlet hizmetlerinde çalışmış olan bu Türkler, kendilerini yetiştirmiş ve geliştirmişlerdi. Bu sebeple de her defasında çok az bir “eren” grubu ile etraflarındaki Türkler'i toplayıp, yeni bir imparatorluk kurmağı başarıyorlardı.

“Birleşik Türk milleti”: Devletin temeli olan Türkler:

“Türk Sir Budun” herhalde, devletin temelini teşkil eden Türkler için söylenen, bir deyim olsa gerekti: “Türk Sir Budun” deyimi, özellikle vezir Tonyukuk'un yazıtında çok geçer. Fakat “Sir” sözünün anlamı, şimdiye kadar anlaşılmış ve açıklanabilmiş değildir. Kitabımızın her yerinde bu deyimi, “Birleşik Türk Milleti” şeklinde açıkladık. Önemli

Türk boylarından biri olan, *Tarduş* Türkleri'ne de, zaman zaman "*Sir-Tarduş*" adı veriliyordu. Tarduşlar da 630 senesinden sonra bir kağanlık kurmuş, Türk boylarından biri idiler. Onların bu Kağanlıklarının başkenti de *Ötüken* idi. Tarduşlar da, zaman zaman diğer Türk boylarını kendilerine katmışlardı. Bu sebeple, "*Sir-Tarduş*" adının, *Birleşik Tarduş*'lar anlamına geleceği de düşünülebilir. "*Türk Sir budun*" adını da örneğe göre, bir açıklama yoluna gidiyor ve bundan yardım umuyoruz.

Devleti kazanan, kazandıran, "Türk milleti" :

Eski Türkler "Millet'i, devletin esas kurucusu ve sahibi gibi düşünüyorlardı: Ortaçağ devletlerinde hükümdar, her şeyin üstünde idi. Milletin adı bile geçmezdi. Fakat Türk tarihinde millet de, işini gücünü vererek devlet kazanıyordu. Türk milletinin: "Kime il kazandırıyorum?" Veya: "Hangi kağana işimi gücümü veriyorum?" diye haykırması, bu anlayış ve inanıştan ileri geliyordu. 630 senesinden sonra Çin'e yenilip de esaret hayatı başladıktan sonra, Türk halkı bu defa da Çin kağanına il ve töre kazandırmaya girişmişti. Belki böyle değildi ama; Türkler kendi milletlerinin hayatlarının böyle geçtiğine inanıyorlardı:

"(Türk milleti), Çin kağanına bağlı olmuş! Elli yıl, işini gücünü, (O'na) vermiş! İleri, gündeğüsüne, Ormanlı Kağan'a kadar akın yapmış! Geri, (güneybatısına), Demir-Kapı'ya kadar akın yapmış! Çin Kağanı için, il ve töre alıvermiş!..."

"Türk tanrısı" : Türk milletini, "millet" yapan:

İşte bundan sonradır ki, Türk milletinin aklı başına gelmiş ve "*kime il ve kime töre kazandırıyorum*", diye bağırmağa başlamış. Zaten Çinliler de, *Türk lüğün mayasının*, kağanlar ile beyler değil de; *Türk milleti* olduğunu, çok iyi biliyorlardı. Çin siyasetinin tümü, Türk milletinin ortadan kaldırılmasına, yöneltilmişti. Türk milleti Çinliler'e ne kadar hizmet de etse, yine Çinliler onun için şöyle düşünüyorlardı:

“Türk milletini yok edeyim! nesilsiz bırakayım! Der imiş. Yok etmeye kadar varırmış! Yukarıda, Türk Tanrısı, Türkler’in mukaddes Yer ve Su’ları: Türk milleti yok olmasın, diye! Bir millet olsun, diye!...” Türk milletinin başına, İl-Teriş Kağan ile İl-Bilge Hatun’u getirmişlerdi. Yalnız metne iyice dikkat etmek lâzımdır. Tanrı, kağanlar ile beyleri değil; yalnızca **“Türk milleti”**ni düşünüyordu. Kağanlar, Türk milletini kalkındırmak için âdetâ, Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcileri gibi idiler.

“İl ve devlet veren”, Tanrı!

“Tanrı”, Türk milletinin koruyucusu idi: Az yukarıda söylediğimiz gibi Tanrı, Türk milleti yok almasın diye, **İl-Teriş Kağan’la Hatun’u İl-Bilge’yi** tepelerinden tutup, Türk milletinin başına götürmüştü. Bu anlayış ve inanışla ilgili örnekler pek çoktur. **Türk milletinin “adı” ve “ünü” yok olmasın diye**, Tanrı’nın Türk milleti üzerine iyi kağanlar getirdiğinden de söz açmıştık. Bilge-Kağan, kendisinin hükümdar oluş sebebini de şöyle anlatıyor:

“Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın, diye: Babam Kağanı, Annem Hatunu (yukarı) götürmüş Tanrı! İl veren, Tanrı! Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın diye: Özümü tahta oturtan gerçek, O Tanrı!...”

Baş kaldıran “Türk milletine”, ceza veren, Tanrı!

Göktürkler’in büyük ve ünlü veziri Tonyukuk’un yazıtından alınmış aşağıdaki satırlar, Türk millet ve toplumunun tarihi bakımından, çok önemli bir belgedir:

“Türk milleti, Çin’e tâbi idi: Kendi han’ı olmadığı için, Çin’den ayrıldı, Han (sahibi) oldu. (Sonra) yine (Çin’e) tâbi oldu. (Bunun üzerine) Tanrı şöyle demiş:

- Sana han verdim! (Fakat sen) hanını koyup, (yine Çin’e) girdin! (Türk milleti Çin’e) tâbi oldu (diye Tanrı. onları) öldürmüştü!

Türk milleti öldü! Tükendi! Yok oldu! Birleşik Türk milleti'nin yerinde bağımsız kalmadı!..."

Yanılan ve Türk Kağanına, *isyan eden boylar* da, Tanrı tarafından *cezalandırılıyor* ve yok ediliyorlardı. Aslında ise, onları yok eden Türk Kağanları idi. Fakat Türkler böyle düşünüyorlardı. Çin devlet felsefesinde de aynı inanış ve düşünceler vardı. Fakat bu fikir Türkler'e, din ve günlük yaşantı yolu ile yayılmış ve kalplerin en derinliklerine kadar da sindirilmişti.

"Bilgi : Devlet ve milletin temeli:

Türk milletin başarları ile yok oluşu, "Bilgi" sebebine, bağlanıyordu: Vezirler ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha derin olarak duracağız. Türkler, devletin gücünü ve devamını, Kağan ile vezirlerinin "bilgi" derecesine bağlıyorlardı. Zaman zaman devleti bırakıp gidenler, "bilmez kişi" ise, millet idi. Herşeyden önce ve herkes için "Türk töresini bilmek" gerekiyordu. Bu da bilgi ile olurdu. Türkler'de "Bilgi nazariyesi", özellikle Göktürk çağında, tecrübe ile "töre ve bilgi", halkın görgüsüne dayanıyordu.

Uygur çağında ise, Türkler arasına giren Çin, Hint ve İran "*Bilgi nazariyeleri*", onları bu eski Türk anlayışından, ana noktalarda ayırmışlardı. Meselâ Uygur çağı bilgi nazariyeleri için, çok güzel bir şiir şöyle diyor:

"Bilig biling, ya Begim! Bilig sanga eş bolur!

"Biligsizning belinge; Kaş kurşanza, taş bolur!

"Bilgisiz bir insan beline değerli bir kaş bile kuşansa, kendiliğinden taş olurmuş". Fakat Uygurlar'daki bu "*bilgi teorisi*" "*Töre*" bilgisi ile halk inanışlarını aşmıştı. Göktürkler'e göre "*Türk töresi*"ni bilmek ve onu saklamak, bir milleti millet yapan en önemli sebeplerden biri idi. Yazıtlar şöyle diyordu:

"... İlsiz, kağansız (kalmış) milleti! Cariye olmuş, kul olmuş milleti! Türk töresini kaybetmiş milleti!

(Babam İl-Teriş Kağan), Bumın ve İstemi Kağanlar'ın töresince:
Y a r a t m ı ş! T e ş v i k e t m i ş!...”

Bu konu çok geniş ve önemlidir. Türkler'in her çağında kendilerine göre bir “*bilgi teorisi*” vardı. Fakat bunların çoğu, halkın kalbine ve ruhuna kadar, inmemiştii. G ö k t ü r k - l e r'inki ise, “*h a l k t a n g e l e n*”, düşüncelerdi.

Beyler ile milletin anlaşması:

“*B e y l e r*” ile “*M i l l e t*” arasında bir anlaşma bulunması da, Türk töresinin önemli bir konusu halindeydi: “*İdare eden, beyler ile; idare edilen, millet*” arasında uygunluk ve anlaşma bulunması, bir milletin varlığı için, en önemli bir şarttır. Bu anlaşma ve düzene eski Türkler, “*tüz*”, yani “*d ü z o l m a*” derlerdi. İki hükümdar arasındaki ilişkilerin düzelmesi ise, “*tüzelmek*”, yani “*d ü z e l t m e k*” sözü ile anlatılırdı.

D ü z olmama ve *a s â y i ş içinde olmama*, deyimlerinin karşılığı ise, “*bulgak*”, yani “*k a r ı ş ı k l ı k, bulanıklık*” idi. Bu sebeple Türk devletlerinin güçlü zamanlarında, “*T ü r k beyleri ile milleti düz*”, idiler. Yani idare edenlerle millet, iyi bir anlaşma içinde idiler. Bu sebeple Çin siyaseti, Türk milleti ile beyleri arasında, *ayrılık tohumları* ekmeğe doğru yönelmişti. Yazıtlar şöyle diyorlardı:

“(Çin), *k ü ç ü k k a r d e ş l e r i, b ü y ü k l e r e* karşı ayaklandırdığı için! *B e y l i, b u d u n l u, (aralarına) ayrılık soktuğu için! Türk milleti, il (haline) koyduğu ilini, elden çıkarmış! (Türk milleti) Kağan (haline) koyduğu kağanını, kaybetmiş!...”*

Eski Türkçe'deki “*kağanladık kağanın*”, yani Türk milletin “*kağanladığı kağanını*” deyimini biz burada, “*kağan haline koyduğu kağanını*” şeklinde anladık ve öyle çevirdik.

TÜRK İSKÂN POLİTİKASI

Devlet, halkı i s k â n edip, konduruyor:

Türk Kağanları, “i s k â n c ı” idiler. Yeni bir ülkeyi alıp devlete katma, onlar için büyük bir şey ifade etmiyordu. Bir ülkeyi “a l m a” işinden sonra, o ülkeyi “k o n d u r m a” çabası, gelmeli idi. Bu kitabımızda sık sık söylediğimiz gibi, *Türk ordularının, peşlerinden büyük Türk kitleleri ve aileler de giderlerdi*. Tıpkı *Anadolu’nun fethinde*, olduğu gibi. *Eski Türk yazıtları* bu “konma” ve “kondurma” bölgelerini aşağı yukarı kesin sınırlar ile, belirtmişlerdi.

Türkler’in konma ve yerleşme bölgeleri : *Döğ u’da, Kadırğan dağlarına ve batıda da, Demir-Kapı’ya* kadar uzanıyordu. *Demir-Kapı*, *Batı Türkistan’ın* güney-doğu sınırlarında idi. Bu duruma göre de *Batı Türkistan*, *ta Gök Türk devletinin kuruluş çağlarında*, yani VI. yüzyılın ortalarında, *Türkler’in yerleşme bölgeleri içine girmiş* oluyordu. *Batı Türkistan yolu ile İran ve Afganistan’ın kuzey yaylaları ise, Türkler’in sürülerine açılmış* oluyordu.

Çin sınırları, Türkler için, “yasak bölge” idiler. Çin’e gitme de, konma da yasaktı. Fakat *Türk devletlerinin kuvvetli olduğu çağlarda*, bir kısım *Türkler’in* giderek, Çin’de yerleşmeleri, birçok bakımlardan faydalı oluyordu. Meselâ büyük *Gök Türk kağanlarından biri olan Mo-Han Kağan zamanında, bu yerleştirmeler, kontrol altında ve siyasi bir amaç için yaptırılıyordu*. Fakat devlet zayıflayınca Çin, içindeki *Türkler’i eriterek yok etmişti*.

Türkler’in gözleri, Batı’da:

Doğu bölgeleri ile Kadırğan dağlarının etekleri ıssız, çorak ve verimsiz yerlerdi. Bu sebeple *Batı Gök Türk devleti gözlerini Batı’ya çevirmişti*. Esasen bu, Ortaasyalı atlı kavimlerin güney-doğuya ve *Batı Türkistan’a ilk sızıışları*

da değildi. Zaman geçtikçe Ortaasya Türklüğü, *batıya kayacak* ve Batı bölgelerinde yeni yurtlar tutacaklardı.

Devamlı “y u r t l u k” ların verilmesi:

Eski Türkler’de, “*k o n m a*” ve “*k o n d u r m a*”nın da, belirli usûl ve kaideleri vardı. Türk Kağanları bir Türk boyuna *sınırlı* bir “*il*” veya “*yurt*” verir; o boylar da, kendi sınırları içinde yaşar ve dururlardı. Elbette ki yeni ilin, sınırlarının korunması ve kontrolü da, o boya aitti. Bazan da bu yeni y u r t l a r, *başarı göstermiş yiğitlerle komutanlara*, verilir.

D e d e K o r k u t kitabında hakanların, “*yiğitlere kalaba ülke verdi*”, dendiği gibi. Yalnız başına, bir yiğit düşünülemezdi. Her yiğidin de, bağlı olduğu bir boy ile çevresindeki adamları vardı. Eski bir Türk atasözüne göre, “*İl gider, töre kalır*”dı.

G ö k t ü r k devleti gibi büyük ve d ü z e n l i Türk devletleri, *halkın bugün buraya ve yarı da şuraya konup, kalkmalarına*, izin vermiyorlardı. Göktürk yazıtları, halkın böyle başıboş gezmelerine, “*yer sayarak varma*”, diyorlardı. Halkın bu şekilde gezmeler, devlet ileri gelenleri tarafından da kınanıyor ve bu gezginciliğin, mümkün olduğu kadar önü alınmak isteniyordu.

Batı’daki-şehir çevrelerinin, Türkleşmesi:

B ü y ü k H u n devleti ve özellikle G ö k t ü r k çağında, Batı Türkistan ile Doğu İran ve Afganistan’ın kuzey bölgelerindeki *şehirlerin* çevresi, atlar ile beraber gömülmüş, O r t a a s y a l ı l a r ’ın *mezarları* ile dolu idi. İdareyi ellerinde tutan b u a t l ı T ü r k s a v a ş çı l a r ı n ı n, şehirlerde ne işle meşgul olduklarını; değil H u n ve G ö k t ü r k çağında; S e l ç u k l u devletlerinde bile, iyi bilmiyoruz. Türk tarihinin en önemli; fakat karanlık yanı, işte budur. Bu konularla ilgili olayları, biraz da G ö k t ü r k yazıtları’ndan dinleyelim:

“İleri, (doğuda), *Kadırgan ormanını aşarak: M i l l e t i*

böyle k o n d u r d u k! Geriye (batıya)... KenüTarman'a kadar: Türk milletini böyle k o n d u r d u k! Böyle d ü z e n l e d i k!

“O çağda, köle (olan Türkler artık), köleli olmuşlar idi! Cârîye (olan Türkler artık), cârîyeli olmuşlar idi! Küçük kardeş, büyük kardeşi bilmez idi! Oğlu, babasını bilmez idi! Böyle kazanılmış, düzenlenmiş, i l i m i z ve t ö r e m i z var idi!...”

Türkler'in, memuriyet ve komutanlıkla dağılmaları:

G ö k t ü r k devleti, gittikçe büyümüş, babalarla oğullar ve kardeşler artık birbirlerinden çok uzak bölgelere atanır olmuşlardı. Vazife icâbı olarak herbiri, İmparatorluğun bir yerinde idiler. Bu yüzden, oğullar babalarını; küçük kardeşler de, ağabeylerini ziyaret ederek, saygı görevlerini, yapamaz hale gelmişlerdi. Türk töre ve an'anelerine göre, bu olamazdı. Türk yazıtlarının da dedikleri gibi, ne yapalım ki G ö k t ü r k devleti işte böyle büyük bir imparatorluk haline gelmişti. Çok uzak ülkelerden gelip, kimse kimseyi göremiyordu. S e l ç u k ve O s m a n l ı çağındaki iskân siyâseti ve iskâncı dervişlerin tecrübe ve gelenekleri eskilere dayanıyordu.

O K U M A L A R

SAVAŞ, HALKIN GÜVENLİĞİ İÇİN BARIŞ, HALKIN MUTLULUĞU İÇİN

M e t e'nin, M. Ö. 117 yılından sonra Çin imparatoruna yazdığı mektubdan bir kaç bölüm:

**“G ö k t a r a f ı n d a n t a h t a ç ı k a r ı l m ı ş ,
B ü y ü k H u n İ m p a r a t o r u (Ş anyü'sü), Ç in İ m p a r a t o r l a r ı n ı n i y i o l u p , o l m a d ı k l a r ı n ı , s a y g ı i l e s o r a r :**

ÜSTÜN YETENEK VE ERDEM: “T a n r ı n ı n (v e y a G ö ğ ü n) , l ü t u f v e i n â y e t l e r i i l e ; S u b a y v e a s k e r l e r i m i n , ü s t ü n y e t e n e k v e e r d e m l e r i i l e ; A t l a r ı m ı n ü s t ü n g ü c ü i l e , (S a ğ B i l g e P i r e n s i m) , Y ü e ç i l e r i , (h e m e n) e z e r e k y e n d i . . . D o ğ u T ü r k i s t a n ' d a k i 2 6 K ı r a l l ı k i l e T a n r ı d a ğ l a r ı ç e v r e s i n d e d a ğ ı l a n , a k r a b a k a v i m l e r d e n s ö z e t t i k t e n s o n r a , s ö z l e r i n e ş ö y l e d e v a m e d i y o r d u :

BİR TEK AİLE OLMA: “... Y a y ç e k e b i l e n v e k u l l a n a b i l e n b ü t ü n k a v i m l e r , “ b i r t e k a i l e ” h a l i n d e b i r l e ş t i l e r .

HUN ADI ALTINDA TOPLANMA: “Bunların h e p s i

artık ‘‘H u n’’ oldular. (Veya ‘‘H u n a d ı’’ altında birleştiller). Mete burada, Ortaasya’daki bütün kavimlerin, H u n a d ı altında, bir a i l e gibi birleştiklerini söylemek istiyordu.

ASKERLERİ DİNLERDİRME: ‘‘Ordumun s i l â h l a r ı n ı, artık çıkartıp, (rafa kaldırmak veya astırmak); s u b a y ve askerlerimi, dinlendirip, (mutlu yaşatmak); atlarımı, besiyeye almak istiyorum’’. M e t e, yukarıdaki, ‘‘subay, askerler ve atlar’’ ile ilgili mantık dizisini, burada da devam ettiriyordu. Bundan sonra konuyu, ‘‘devletler arası ilişkilere’’ getiriyordu:

HALKI HUZURA KAVUŞTURMA: ‘‘Eski hesaplar ile (düşmanlıkları) bir yana bırakmak, böylece eski andlaşmalarımızı yenilemek, sınırlarda yaşayan halkı, huzur ve rahata kavuşturmak, başlangıçta ilişkilerimiz nasıl idiye, yeniden kurmak istiyorum. Mektubun bundan sonraki bölümünde, ‘‘M e t e’nin kendi halkı’’ üzerindeki düşünceleri ile tedbirleri yer almaktadır. En önemli bölüm de, bu sözler olmalıdır:

‘‘KÜÇÜKLERİN’’, BÜYÜMELERİ; ‘‘BÜYÜKLERİN’’, MUTLULUĞU: ‘‘K ü ç ü k l e r, büyümeleri için gerekli, (çevre ve imkânları) elde edebilecekler.

‘‘Yaşlılar (ve büyükler) ise, kendi yurtlarında, sessiz ve (rahat) yaşayabileceklerdir! (Bütün Hunlar), barış ve mutluluk içinde yaşayacaklardır!...’’

H U N V E Z İ R İ’NE GÖRE HALK VE DEVLET

SAVUNMA İÇİN HUN GELENEKLERİNİ, KORUMA: ‘‘Hunlar’ın bütün halkını toplasanız, Çin’deki bir ilin nüfusu kadar bile tutmaz. (Halkın çokluğu bakımından) Ç i n, (Hunlar’dan) daha güçlü sayılır. Ayrıca onların giyimleri ile yiyecekleri de, (Hunlar’inkinden büsbütün) ayırdır. Bu sebeple, (Çin’de yetişen veya yapılan) bu gibi mallara bağlanmak, doğru değildir...’’

Görülüyor ki Hunlar'ın insan sayıları, Çin'e göre çok azdı. Bu büyük Çin kalabalığı ve tehlikesi karşısında Hunlar, uzun uzun düşünerek ve mantık üzerine, yalnız savaş bakımından değil; ekonomi yönünden de taktikler uyguluyorlardı.

DEVLETİN GÜVENLİĞİ AİLENİN GÜVENLİĞİ :
 “S a v a ş ve vuruşma, Hunlar'ın bir m e s l e ğ i ve işi halindedir. Yaşlılar ile zayıflar, (yani kadınlar ile çocuklar), silah kullanıp vuruşamazlar. Bunun için de (aileler) kendi savunma ve güvenlerini sağlamak için, en iyi yiyecekleri ile (giyimlerini), güçlü ve savaş yapabilecek, akrabaları ile askerlerine, kendi istekleri ile verirler.

“B a b a l a r ile o ğ u l l a r, böylece karşılıklı ve sürekli olarak, birbirlerini savunmuş ve korumuş olurlar. (Ç i n elçisine:) Bu durumda Hunlar'ın, kendi yaşlılarına değer vermediklerini, Siz neye dayanarak, ileri sürebiliyorsunuz? (Ordunun donatımının, aileler tarafından yapıldığı söyleniyor ki, bu çok önemli ve dünya tarihinde görülmemiş bir düzendir.

SAVAŞTA, MİLLETÇE ATLANMA; BARIŞTA MUTLULUK: “H u n l a r'ın g e l e n e k l e r i ş u n l a r d ır: Hunlar, kendi sürülerinin etlerini yerler. Hayvanlarının sütlerinden yaptıkları, içkileri, içerler. Onların sürüleri ise, otlar ile suların aralarında yaşarlar. Bunun için mevsimlere göre yer hareket eder ve gezerler.

“S a v a ş ve t e h l i k e anında, gerekirse, herkes atlanır. Okları ile yaylarını kullanırlar. Onlar, kendilerine düşen vazifeleri, kolaylıkla ve doğrudan doğruya kendileri yerlerine getirirler.

HALK İLE BEYLER, ANLAŞMA İÇİNDE: “B e y l e r i ile devlet büyükleri de, sürekli ve dengeli bir a n l a ş m a halindedirler. Ç i n'deki gibi, değişme yoktur. (Çin'de kesin çizgiler ile ayrılan, bir çok katlar ve sınıflar vardı).

Devletin kuruluşu ve işleyişi de, adeta “t e k b i r v ü c u d”, gibidir...

“(Çin’de) artık ahlâk yolu”, (Li) de, (halk üzerindeki) her türlü tesir ve baskısını, yitirmiştir. İdare edenler ile edilenler, karşılıklı olarak, kinle dolmuşlar ve düşman olmuşlardır.

HUNLAR’DA, HALKA ANGARYA YOK! “Çin’de insanların güçleri de, halka zorla yaptırılan, saraylar ve (devlet?) evleri uğruna, angarya ile tüketilmektedir... Halk, kendilerini savunmak için, kendi duvarları ile şehirlerini de, yapma zorundadır. Böylece insanların, kendilerini tehdit edebilecek, tehlikelere karşı savunmak için, savaş ve korunma güçleri de kalmamıştır. (Çin’de) halk, o kadar yorgun düşmüştür ki, barış zamanında, işine ve mesleğine verebilecek bir gücü kendilerinde bulamamaktadırlar.

* * *

AÇLARI DOYURMA, ÇIPLAĞI GİYDİRME

“Bu oturan beyler, oturduğu yeri kılıcı ile, ekmeği ile alupdur.

“Mere Sen! Baş mı kestir? kan mı döktün? Aç mı doyurdun? Yalınçak mı donattın?

(Dede Korkut’ta)

“Oğuz zamanında, Uşun Koca derler, bir kişi vardı. Ömründe iki oğlu vardı. Ulu oğlunun adı, Egrek idi. Bahadır, deli, yahşi yiğid idi. Bayındır - Han’ın divanına, kaçan (ne zaman) istese, varır, gelir idi. Beyler-beyi Kazan divanında buna, hiç kapı baca yoktu.

“Beyleri basıp, Kazan Bey’in önünde oturur idi. Kimseye iltifat eylemez idi. Meğer Hanım! Yine bir gün, beyleri basıp oturacak, Ters Uzamış derler idi, Oğuz’da bir yiğid var idi. Şöyle demiş, (aydur):

“Bu oturan beyler, oturduğu yeri, kılıcı ile, ekmeği (et-

meği) ile alupdur. **Mere sen! Baş mı kestın, kan mı döktün? Aç mı doyurdun, yalınçak (çıplak) mı donattın? Dedi. E ğ r e k de dedi ki:**

“- Mere T e r s u z a m ı ş! Baş kesmek, kan dökmek, hüner midir! “- Beli, hünerdir ya? T e r s U z a 'm ı ş'ın sözü, E ğ r e k'e kâr eyledi.

“Durdu, K a z a n B e y'den akın dilédi, akın verdi. Çağırttı, akıncı verdi. Üç yüz saycıdaı (mızraklı) yiğid, bunun ya-nına cem oldu...”:

(D e d e K o r k u t, 254).

* * *

Tanrı'ya hâcet ve dilek için de, bu anlayış ve inanış ile ko-nuşuluyordu:

“Ulu yollar üzerine, imaretler yapayım, senin için!

“A ç g ö r s e m, doyurayım, senin için!

“Y a l ı n ç a k g ö r s e m, donatayım!...”

“Keremi çok Kadir Tanrı!

(D e d e K o r k u t, 169).

* * *

“Kuru kuru çaylara, s u saldım!

“Kara donlu dervişlere, n e z i r verdim!

“Yanım ala baktığımda, k o m ş u m a iyi baktım!

“Umanına usanına, a ş y e d i r d i m!

“A ç görsem, doyurdum!

“Yalınçak (ç ı p l a k) görsem, d o n a t t ı m!

“Dilek ile! Bir oğulu güç ile, buldum!...”

(Dede Korkut, 137).

DİRSE HAN'IN HACET, DİLEK TOYU: DİRSE Han'ın Hatunu, kocasına şöyle diyordu: "... Yerinden örü turgıl! Ala çadırın, yer yüzüne dikdürgil! Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç, öldürgil! İç - Oğuz'un, Dış Oğuz'un beglerin üstüne, yıgnak etgil! Aç görse, doyurgıl! Yalın (çıplak) görse, donatgil! Borçluyu, borcundan kurtargıl! Tepe gibi et yığ! Göl gibi kımız sağdır! Ulu toy eyle!..."

"... DİRSE Han, dışı ehlinin söziyle, "ulu toy cyledi, hâcet diledi". Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı. İç - Oğuz, Dış - Oğuz beylerin üstüne". "yıgnak etti. Aç görse, doyurdu, Yalın görse, donattı". "Borçluyu borcundan kurtardı". Tepe gibi et yığdırdı, göl gibi kımız sağdırdı...": (Dede Korkut, 14).

"Erkek hayvan kurbanı", Türkler'de yaygındır. Dış hayvanlar, kurban edilmezler. Doğum toyları için, bu gelenek yaygındır. Şimdi bu geleneğin, dış kültür tesirlerinden uzak, geri Türk kesimlerinde nasıl yaşadığını Kuzey Türk destanları'ndan kısa olarak okuyalım:

* * *

KUZEY-TÜRK DESTANLARINDA:

1) "... İdege Bey, oğlu Muradım'ın doğum toyunda, söyle dedi:

"- 6 gün (küncilen) aş verip, alimleri (elimleri) doyurdum! 7 gün aş verip, yetimleri doyurdum!... Ey oğlum! Hanlara lâıyk doğdun diye ben seni...": (Proben: Pb., 4, ss. 134/173: Kurdak).

2) "... Aç kişiler, tamak aşasın, (yesin); giyim giysinler; (atları olsun) at binsinler diye, buyruk toy kıldı...": (Pb., 4, 93/120).

3) "Acıktırmaz (açmaz), aş yedir! Dondurmaz (tonğmas). don giydir!...": (Pb. 4, 66/ 82: Baraba-Om).

BİR A L T A Y DESTANINDAN: "... A y - M a n g u s , (akından sonra) yurduna döndü. .. **Selâmlaşıp, hasretini dindirdi. T o y l a r , şölenler çektiler. Halk, e t l e r yeyip, sevindi. Ay-Mangus ile karısı, giysilerini çıkardılar, dağıttılar. Yoksullar giyindiler. Halk ile birlikte, halkın içinde yaşadılar. Çevrede gezinti yapmadılar. Atlara da binmediler!...":** (Türk Mitolojisi, I, s. 327).

MANAS DESTANINDAN:

"Senin çatını artık, yağla yapayım dostum!
"Yurdunun halkını da, zengin kılayım dostum!
"Şapka ile başları, örteceğim, ey dostum!
"Y o k s u l l a r ı n ı , zengin edeceğim, ey dostum!

M a n a s destanı'nda, K a l m u k asıldan gelen A l m a n - B e t , böyle sesleniyordu. Bunda geri bir devlet ve toplum anlayışı görülüyor. Ona göre zenginlik, yağa ve şapkaya sahip olmaktır!: (Türk Mitolojisi, s. 310).

* * *

HAKANIN, OTAĞINI HALKA YAĞMALATMASI

Mitolojik ve sembolik bir manası olan bu davranış, Türk edebiyatı ile Türk düşüncesinde önemli bir yer tutmuştur. Z i y a G ö k a l p 'ın potlaç diye adlandırdığı davranış ise, çok geri kavimlere ait bir gelenektir. A b d u l k a d i r İ n a n hocamızın da dedikleri gibi Türkler, çok erken çağlarda büyük devlet hayatına girmişlerdi: (Makaleler, s. 645 vd.).

"Türkler'in d e m o k r a t i k bir millet" olduğuna inanan O s m a n T u r a n ağabeyimiz, bunun Türkler'in devlet ve millet anlayışından kaynaklandığına inanır:

"A l p A r s l a n , halka açık ziyafetleri, düzenli olarak yaptırırdı. Sultan M u h a m m e d T a p a r 'ın 1118 de, oğlunu veliahd tayin eden büyük toy ve töreninde, değerli yemek takımlarını, halkın yağma ettiğini kaynaklar yazar...

Yunus Emre de, “malın yağmalatılmasını”, ilâhî aşk a bir aracı ve manevî bir toy olarak sayardı... **Karahanlı** hakanlarının sofraları halka açıktı.

“**Melik - Şah**’ın Türkistan akınında, **Çigil** ve **Yağma** Türkleri, şöyle şikâyetle bulunmuşlardı: “- Biz O’nun sofrasından bir lokma yemek yemedik! “**Nizâm ül-Mülk**, vezir olarak.. **Melik Şah**’ı, “**babalık vazifesine davet diyor**”. Çünkü Selçuklu İmparatorluğu, Türk kuvvetlerine dayanıyordu...”: (Osman Turan, Türk Cihân hâkimiyeti, s. 104 vd.).

DEDE KORKUT’TA “EV YAĞMALATMA”

“... Üç-ok, Boz-ok ‘yığnak olsa’, **Kazan** ‘evin yağmalatır’ idi. **Kazan** gerü evin yağmalattı. Ama **Dış-Oğuz** bulunmadı. Kaçan **Kazan** evin yağmalatsa, ‘helalının elin tutar, taşra çıkar idi’. Andan yağma ederler idi.

“**Dış Oğuz** beylerinden **Oruz Emen**, ve kalan beyler bunu işittiler. Dediler ki, “bak bak, şimdiye değin **Kaza** n’ın evin bile (birlikte) yağma eder idik”. Şimdi niçin bile olma-yavuz, dediler. İttifakı cemi, **Dış Oğuz** beyleri, **Kaza** n’a gelmediler, adavet eylediler...”: (Dede Korkut, 291-10).

Mitolojik bir Türk devlet geleneği, binlerce yıl öncesiinden, burada kendisini göstermektedir. Belki de bir “**Siret ül-mülûk**”, yani devleti idare edenlere, yol gösteren sembolik bir örnek idi. Bilindiği üzere Türkler’de toy ve şenlik, “**orun ve ülüş**”, yani “**mevkî**” ve “**yemek payı**” ile, bir disiplin içinde olurdu.

SOFRA YAĞMASI, “HANI-I YAĞMA”

Bununla, “devlet ve toy şenliklerindeki yağma”yı,, birbirinden ayırmak gereklidir. “**Yemek payı**”, Türk töresinde önemli bir yer tutar. Ancak dışarıda serbest düğün sofraları da yok değildi:

“**Kençli yü** : Hanların düğünlerinde veya bayramlar-

da 30 arşın yüksekliğinde ve minare gibi, yağma edilmek için yapılmış bir sofradır”: (K a ş g a r l ı M a h m u d, III, s. 438).

“HAN-I YAĞMA”:

1) “T ü r k edebiyatında, hele İ r a n edebiyatında, T ü r k adına bağlı olarak çok geçen, “han-ı yağma” deyiminin kökleri, Türk tarihinin binlerce yıl önce geçirdiği, ilkel çağların karanlıklarında yaşayan, s o s y a l b i r t ö r e n i n, İ r a n edebiyatında bıraktığı bir izdir.. O ğ u z l a r’da “potlaç” gibi ilkel bir geleneğin bulunabileceğini, sanmıyoruz...”: (A b d u l k a d i r İ n a n, Makaleler, s. 645 vd).

2) “H a n - ı y a ğ m a : B ü t ü n h a l k için hazırlanmış bir s o f r a d ır. Halk onu çekemez. T ü r k l e r, “hoy!” diyerek, sofrayı bir defada yağma ederler...”: (Şems-ül lugat: Makaleler, s. 646).

3) “H a n - ı y a ğ m a” : O s o f r a y a denir ki, s u l t a n düğünlerinde.. pişirtip, herkese yedirirler. Herkes gelip, yiyebilir. O s m a n l ı hakanlığının sultanları da, yaparlar...”: “Buhan-ı Katı, s. 340. Krşl. İ. H. U z u n ç a r ş ı l ı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s. 294.).

“T ü r k devlet ve kurultay toyları” ile halka verilen bu yemekler arasında bir ayrılık göstermek gereklidir.

* * *

HALKIN İŞLERİNİN DÜZENLEME

“E l - k ü n” deyimi, G ö k t ü r k yazıtları’ndan beri, asıl halk veya halkın kendisi demektir. Bu konuda, K a r a h a n l ı, saray dilin’den üç örnek sunuyoruz. Bu deyim, A n a d o l u’da da, “ele güne karşı”, gibi sözler arasında söylenmektedir:

1) *Halkın düzenlenmesi, beylerin işi*: “... Halkın (el-kün) düzenlenmesi, beylerin işi! (Beyler), töreye ve örfe (toku, doku), düzenler işi!”: (K u t a d g u - B İ L Ğ, 4010): KB

2) *Halkın işini, akıl ile işleme*: "... Bilgi ile beyler, halka bas oldu (: budun başladı)! Halkın (: el-kün) işini, akıl ile işledi!...": (KB, 1952).

3) *Beyler, şarabı değil; halkın işini düşünmelidirler*: "... Beyler, şarap içip, oyunla avunurlarsa (: avınsu); halkın (el-gün) işine, nasıl akıllar (: ög) yeter!...": (KB, 2103).

* * *

HALKIN CANINI ESENLİĞİNİ GÖZETMELİ!

1) *Hakan, halkın hastalığını gideren, bir tabib!*: "... Ey hakan! Sen, bugün bir tabib (: otaçı) gibisin! Bütün hastalıklarında halk, sana muhtaç ve bağlıdır!...": (KB, 5241).

2) *Hakan, halkın teni ile canını da gözetmeli*: "... Eğer halk (: raiyyet), hakanı gözetse! Hakan da (: melik) halkın, tenini ve canını gözetse!...": (KB, B. 43).

HALKIN, HAKAN ÜZERİNDEKİ HAKLARI

1) *Eli darlara bak! Haklarını öde*: "... Eli dar (: elig tar) ve sıkıntıda olanlar varsa; sıkıntısını (mung) karşıla! Haklarını öde!...": (KB, 2565). KB: K u t a d g u B i l i g.

"Eğer hasta iseler, onları sormak gerek! Başiboşluk (ya-va) kılanlara da, engel olmak gerek!...": (KB, 2567).

2) *Halk ile hakanın a k l a r ı*, karşılıklıdır: "... Ey, cömert (akı) hakan! Sen, halkın hakkını ödersen (: öte-)! Sen de kendi hakkını, halktan iste!...": (KB, 5578).

3) *Halkın, h a k k ı n ı ö d e*! "... Halkın, hakkını öde (öte-)! Kendine azap ve zorluk (küç), çıkarma!...": (KB, 5574).

HAKAN ÜZERİNDE, "HALKIN ÜÇ HAKKI"

"...Bunlardan (birincisi), ilindeki g ü m ü ş ü, arı ve temiz tut! Ayarını ('ıyar) gözet! Ey, çok bilgili insan!

"(ikincisi), t ö r e ile k a n u n, halk için bir doğru '

yol (yol) olsun! Biri diğerine, hiç bir g ü ç (küç), zorbalık göstermesin! Onları gör ve koru!

“Üçüncüsü: Emin tut bütün yolları! Yol k e s e n h a y - d u t'lardan (: karakçı-sekerçi), temizle ve ilini temiz (arğ) tut!...”: (KB, 5575-77).

HALKA BAKIP, KISMETLERİNİ VERMELİ

1) “Kurak yıllarda, halkı gözet (: kurgak yıl)! M i l l e t i n e (budun) bak! Nerede konarırsa (tüşer), onları izle!: (‘Milletine, kavmine gelen her felâket çağında, halkınla birlikte ol!): (MK, 3, s. 69; krşl. Brock., AM I, 43, 120).

2) *Halkın kismetini paylaştır!:* “... Hakan, sıcak ile soğuğu, kuru ile yaşı (öl), birbirleriyle kaynaştırdı, yaraştırdı (yaraştırdı), halka (adâletle), kismetini (ülüg), ulaştırdı!...”: (KB, 3726).

HALKIN; “YEME-İÇME HAKKI”

1) *Halkın, “y e m e - i ç m e h a k k ı” m, koru!:* “... Halkın, y e m e - i ç m e h a k k ı n ı koru! Onları, muhtaç etme! Ey hikmet sahibi hakan (elçi büğü)!...”: (KB, 5553).

“... Güneş gibi parla! Ey hikmet ve felsefe sahibi hakan (elçi bükü)! Halk (budun) yeme ve içmeği, senin elinden buksun!...”: (KB, 5359).

“Eğer dünyada bilgin ve felsefe sahibi kişiler (billigll, büğü) olmasaydı! Ekmiş (tikmiş) olsaydık bile! Yediklerimiz (yegü), (topraktan) bitmeyecekti!...” (KB, 4346).

2) *Tatlı a ş ı, başkasına ayır!:* “... Güzel glysiyi, kendine! Tath aş ı, başkasına! Tut konuğu, a ş ı r t a! Ünün halka yayılsın!”: (MK, 1, s. 45; krşl. Brock., AM I, 41, 9a).

HAKAN, “MALINA KIYMAYI”, BİLMELİ!

1) *Sağ elin kılıç tutsun! Sol elin, mal versin!:* “Sağ elin k ı l ı ç tutup, sallasın! Sağ elin de malları, alıp paylaşın (üleş-)!”: (KB, 2069).

2) *Eli sıkı kişi, adamsız kalır*: “... Kimin malı çoğalırsa, beylik ona (yakınlaşır), yaraşır (yaraş-)! Malsız bey, adamsız kalır! sıkıntı çeker!”: (MK, 1, s. 362; - krşl. Brock. AM I, 39, 4a).

3) *Dede Korkut'tan, güzel bir deyiş*: “... Kara-koç'a (ata) kıymayınca, yol alınmaz!

Kara polad öz kılıcı çalmayınca, karım (hasım) dönmez!

Er malına kıymayınca, adı çıkmaz!...

Oğul, atadan görmeyince, sofrı çekmez!...”: (DK, 3-10).

HAKANIN, HALK ÜZERİNDEKİ HAKLARI:

1) “... Birincisi, emir ve buyruğunu (yarlık), ağır tutsunlar! (Dinleyip), yerine getirsinler!

“İkincisi, ‘hazinenin hakkını’, geciktirmesinler! Zamanında, vâdesinde (ödi) ödemelidirler! Ey, eli açık (elgi akı)!

“Üçüncüsü, ‘düşmanına düşman’ (yağı), olmalıdırlar! ‘Seni sevenleri’ (severing), onlar da, sevmelidirler!

“Böylece ödersin, kendi hakkını! Onlar da ödemiş olur, senin hakkını!...”: (KB, 5578 vd.)

“Halk üzerinde senin üç tane hakkın var: Onlardan bunu dile! Kulağını aç (aç kulgaking), onları dinle!”: (KB, 5579), Bk. Yukarıya.

2) *Hakan için, “şehid olma”!*: “... Babamın canı (atam canı), hakana feda (yuluğ) olsun! Feda (yuluğ) kılsın T a n r ı, bu ben kulunu sana!”: (KB, 1555).

“ULULUK, TÜRK'E YARAŞIR; TÜRK'TE BİTER!”:

“Kaçan körşe anı Türk, budun anğa anıñ aydaçı. / Munğer tegir ulugluk, mundenaru keslinür!: (Onu, T ü r k boyları görse, bu adam için ululuk ve b ü y ü k l ü k y a r a ş ı r ve ululuk bunda kesilir, der).

Arapça yorumu, şöyledir: “Türk oymakları onu gördü-

günde onun için, buna büyüklük ve ululuk yaraşır, büyüklük ve ululuk, bunda biter". Mânâ karışıktır. Bizce doğru yorum, B e s i m A t a l a y'ın olmalıdır:

"Onu Türk olarak görse, millet ona-buna ululuk yaraşır, ululuk bunda biter", der. (MK, I, 352). Krşl. B r o c k e l m a n n, AM Pr. 20F).

"Türk": Bu söz, hem tekil ve hem de çoğuldur. "Kim sen", yani sen kimsin diye sor (MK, I, 363).

TÜRK MİLLETİ VE “MİLLET OLMA”

GÖKTÜRK YAZITLARINA GÖRE MİLLETE DEVLET KURMA VE “MİLLET OLMA”!

1) “... T ü r k kara kemikli (kara kamıg) milleti, (yani Göktürk hanedanı dışındaki Türk milleti), şöyle demiş:

“- Devleti olan, bir millet (illig budun) idim! Devletim, şimdi hani? Devleti (ilig), kime kazanıyorum?

“- Kağanlı bir millet (kaganlıg budun) idim! Kağanım, hani? Hangi kağana, işimi gücümü (işig küçig) veriyorum? Der imiş. Böyle demiş ve Ç i n (Tabgaç) kağanına düşman olmuş!...”: (ID9).

2) TÜRK MİLLETİ KAĞANINI GÖRÜNCE SEVİN-
MİŞ! “... (Vergi) kervanı (arkış) gelmedi. Onu söyleyip (ayıtayın) isteyeyim diye, akın yaptım (süledim). Korkudan, iki üç kişisi, te-
zip kaçtı (tezip bardı). Halkı (kara budun), “kağanım geldi deyip, sevindi” (öğdi?)...”: (IID41).

3) TÜRK MİLLETİ DEVLET YAPTIĞI DEVLETİNİ;
KAĞAN YAPTIĞI KAĞANINI, KAYBETMİŞ: “... (İçerideki ay-

rılık ve dışarıdan yapılan bölücülük dolayısıyla), devlet haline getirdiği (illedük) devletini (ilin), kaybetmiş (ıçgını ıdmış)! Kağanlık (yaptığı) kağanını, yitirmiş (yitirü ıdmış)! (Türk milletinin) beyliğe (yakışır, beglik) oğlu, Çin milletine kul oldu! Temiz kızları (silik kız oğlu), câriye (kün) oldu!...”: (ID7).

4) AKINDA, MİLLETE ALTIN VE GÜMÜŞ KAZANDIRMA: T o n y u k u k yazıtının bu metni, biraz karanlıktır. Ancak akında, Türk milletinden söz açılıyordu:

“... (Batı Türkistan’da) D e m i r K a p ı ’ya (Temir Kapı-ka) kadar (teği) eriştik. Oradan geri döndürdük... S u ğ d a k (Batı Türkistan ve Semerkand) milleti, S u k (adlı reislerinin) başkanlığında (başılgaru), hep geldiler... T ü r k m i l l e t i (Türk budun), D e m i r K a p ı ’ya, T i n e s i o ğ l u ’nun yattığı dağa (?) (yatıgma) değmiş idi. Oranın hakanı (sahibi: idi) yok imiş.

“O yerde ben B i l g e T o n y u k u k, değdiğim için! Sarı altın (sarığ altun), beyaz gümüş, kız-kadın.. ve hazineleri, kaygısız olarak getirdi(m)!...”: (T o n y u k u k yazıtı, 47).

5) TÜRK MİLLETİNİN TOPLANMASI: “... T ü r k m i l l e t i, Ö t ü g e n yerine (ve) ben özüm B i l g e T o n y u k u k, Ö t ü k e n y e r i ’ne (Ötügen yerig) konmuş diye (konmuş teyin) işitip; g ü n e y ’deki (beriyeki) milletler ile, b a t ı ’daki (kurıyaki), k u z e y ’deki (yırıyaki) ve önde, d o ğ u ’daki (öngreki) milletler geldi. İki bin (kişi) olduk!..

TÜRK MİLLETİ, (MİLLET) OLALI! “.. T ü r k m i l l e t i, oldu olalı (olurgalı)! T ü r k k a ğ a n ı, oldu olalı (olurgalı)! (Ç i n ’in doğusundaki) Ş a n d u n g şehirlerine (Şandung balıkka); (B ü y ü k O k y a n u s ’a (Taluy ügüz), değdiği yok idi. Kağanıma dilekte bulunup (ötünip), akın yaptırdım (sülettim)!

“Ş a n d u n g şehirlerine, (B ü y ü k) O k y a n u s ’a erişip, değdim (tegürtim)! Otuz şehir, yıkılıp, (alında: sıdı)!...: (T o n y u k u k yazıtı, 17-20)

6) MİLLETİ, DERLEYİP, DÜZENLEME: "... O gece, milletine haber gönderdik. O, sözlerimizi (sabıg) işitip, O n - O k milleti ile begleri, hep geldiler (kop kelti). Baş eğdiler (yükünti) ve (bize bağlandılar). Onların (bize) gelen (keliğme) beyleri ile milleti-ni, düzene koyup (itip), yığarak derleyip (yığıp)! Azıcık halk, tez-zip, kaçmış (tezmiş) idi! (Üzerlerine), O n - O k askerini gönderdim (süsin sületdim)!...: (T o n y u k u k yazıtı, 42-43).

7) BİZ KAZANMASAYDIK, T Ü R K DEVLETİ DE, MİLLETİ DE YOK OLACAKTI! "... İ l t e r i ş Ka ğ a n ka-zanmasa (kazanmasar), sıkılsa (?) idi! Ben özüm B i l g e - T o n y u k u k, kazanmasam, ben yok olsa idim (yok ertim erser)! K a p a ğ a n Ka ğ a n, T ü r k B i r l e ş i k (Sir?) milletin-in yerinde (yerinte), hem (düzenli bir) topluluk (bod), hem (yeme) m i l l e t, hem kişiler ve hem de sahipleri (ıdı), yok olacak idi (yok erteçi) erti!...

BİZ KAZANDIĞIMIZ İÇİN, T Ü R K MİLLETİ YÜ-RÜDÜ! "... İ l - T e r i ş Ka ğ a n, B i l g e T o n y u k u k kazandığımız için (kazganduk üçün), K a p a ğ a n Ka ğ a n'ın, T ü r k B i r l e ş i k (Sir) milleti, yürüdü, ilerledi (yorıdu)!...

"T ü r k B i l g e Ka ğ a n, T ü r k b i r l e ş i k milletini, O ğ u z milletini, idare ederek (igidü), tahtından oturuyor (olurur)!...: (T o n y u k u k yazıtı, 59-62).

* * *

T Ü R K MİLLETİNİ, K O R U M A !

1) T Ü R K MİLLETİNE, SİLAHLI DÜŞMAN GETİRT-MEDİM! Burada, G ö k t ü r k yazıtlarında sık sık geçen, "açla-rı doyurma ve çıplakları giydirme" konusu üzerinde durmayacağız. Devlet kurma yoluyla, Türk milletini koruma üzerindeki, şu önemli vesikayı sunacağız:

"K a p a ğ a n Ka ğ a n (MS. 692-716), 27 yaşında tah-

ta oturdu. Gece uyumadı (tün udımatı), gündüz oturmadı (küntüz olurmatı); kızıl kanımı tüketerek (kızıl kanım tüketi), kara terimi (kara terim) akıtarak, işimi ve gücümü (kağanıma) verdim (işig küçüg bertim)!...

“T A N R I İ Z İ N V E R D İ (Tengri yarlıkazu)! Bu T ü r k m i l l e t i n e, silahlı düşman (yarıklıg yagıg), (baskınla) getirtmedim! Damgalı atını (tögünlüg atıg), koşturtmadım (yögürtmedim)!

“İ l t e r i ş K a ğ a n k a z a n m a s a ! Ben özüm, kazanmasaydım! **“HEM DEVLET, HEM MİLLET YOK OLACAK İDİ!”** (Kağanım) kazandığı için! Ben de ona uyup (udup) kazandığım için!

“HEM DEVLET,DEVLET OLDU”!“HEM DE M İ L L E T, M İ L L E T O L D U” (budun, yeme budun boldı)! Ben özüm, (artık) yaşlandım (karı boltım)! U l u oldum (ulug boltım)!...: (T o n y u k u k yazıtı, 53-56).

T o n y u k u k yazıtının bu bölümü, -buraya almadığımız-, sonu ile birlikte, gerçekten görkemli ve muhteşem bir vesikadır. **“Kızıl k a n, kara t e r”** anlayışları üzerinde de ayrıca durmak gereklidir.

2) BEN KAZANMASAYDIM, T Ü R K M İ L L E T İ Ö L E C E K T İ ! **“... T a n r ı g ü ç v e r d i ğ i i ç i n** (Tengri küç birtük üçün), (düşmanı) orada mızrakladım (sañçdım)! Dağıttım (yaydım)!

“T A N R I B U Y U R D U Ğ U İ Ç İ N ! Ben kazandığım için (ben kazganduk üçün)! Ben, böyle başlık (bunça başlayu) etmeseydim! **Kazanmasaydım! “TÜRK MİLLETİ ÖLECEK İDİ”** (Türk budun ölteçi erti)! **“YOK OLACAK İDİ”** (Yok boltaç erti)!

“Türk milleti, düşünün (sakının)! Böyle bilin (ança biling)!...: (Bilge Kağan yazıtı, IID33).

Burada Bilge Kağan, başarısını, yalnızca **“T a n r ı'nın buyruğu”**na değil kendisinin çalışması ile **“kazanması”**na da bağlamaktadır.

T Ü R K M İ L L E T İ N İ N BİRLEŞİP, DERLENİP VE TOPLANMASI

Yukarıdaki başlık bir milletin, tarih boyunca devam etmiş, bir anlayış ve inanışdır. Halk dilinden, yazı diline yansımıştır. Biz burada, kaynakları tarama yolu ile derlediğimiz, bazı örnekler sunacağız. Sıralama, daha çok sözler ile manalarına göre yapılacaktır. Böylece örnek vesikalar, daha akademik ve daha kolay anlaşılır bir sergileme yoluyla sunulmuş olacaktır:

BİRİKMİŞ, BİRLEŞMİŞ SOYUM VE MİLLETİM! GÖKTÜRK YAZITLARINDA:

1) BİRLİK HALİNDE OLAN SOYUM, MİLLETİM, BU SÖZÜMÜ DİNLEYİN!: “... Göge benzer T a n r ı’da olmuş, TÜRK BİLGE KAĞAN, bu devrede, tahta oturdum! Sözümü, tükeninceye kadar işitin: (Bu, bir ferman ve emirdir).

“- Benden sonra gelen (ulayu) küçük kardeşlerim, oğullarım! Birlik halinde olan (biriki) soyum (akrabalarım) (uguşım), milletim (budunım)!...”: (K ül - T e g i n yazıtı, 1G1).

2) BİRLİK HALİNDE OLAN MİLLETİMİ, OTLAR VE SULAR GİBİ, BAŞI BOŞ BIRAKMADIM!: “... Küçük kardeşim K ü l T e g i n ve iki komutanım (şad) ile ölerək yiterek (ölü yitü), kazandım!

“Böyle kazanıp (kazganıp), birlik halinde olan (b i r i k i) milletimi (budunıg), otlar ve sular (ot sub) gibi kılıp, (bırakmadım)!...”: (B i l g e K a ğ a n y a z ı t ı, IID22).

U Y G U R - T Ü R K K Ü L T Ü R Ç E V R E S İ N D E :

Bu örnekleri, G ö k t ü r k yazıtları'ndaki “birikmlı milletim” anlayışına bir açıklık sunmak için veriyoruz. Yoksa, G ö k t ü r k yazıtlarının, sosyal, millet ve devlet anlayışı, sonraki Türk yazılarında yoktur:

1) “... Kişi b i r i k m e k adlı, işaret (ırk) görünse...”: (TT, VII, 30, 4). — “... İki gönül birleşti (birikdi), sevinci (öğrünçi) büyük oldu...”: (TT, I, 136).

K A R A H A N L I, İSLAMİYETE GİRİŞ ÇAĞINDA:

2) “... Din ile dünyanın birleşmesi (birikmek), güçtür (sarp)!...”: (K u t a d g u B i l i g, 5312). — “Gönül ile dil birleşip (birikip), yakın olmuş er!...”: (Aynı eser, 5617).

“... Hüner ile devletin birleşmesi (birikilmeki)...”: (Y ü g n e k î, C, 443).

* * *

TÜRK MİLLETİNİ, DERLEYİP TOPLAMA

G ö k t ü r k yazıtlarında “derme, derleme”, yine topluluk mânâsında söylenen, “kobratma” deyiimi ile birlikte söylenir. Bu söz, 11. yüzyıldan sonra, topluluk ve toplanma karşılığında olarak, “kuvrag, kuvratmak” deyişleriyle söylenmeğe başlanmıştır.

"Kurultay" sözü de bu anlayıştan gelir. Bu deyişlere, biraz değişik olarak, A n a d o l u'da da rastlanır.

1) YOK, YOKSUL MİLLETİ HEY TOPLATTIM!: "... Kağan olarak tahta, yok ve y o k s u l (yok çıgay) milleti, hep (kop) toplattım (kobarttım)! Y o k s u l (çıgay) milleti, z e n g i n (bay) kıldım! A z m i l l e t i (az budunıg), ç o k k ı l d ı m ! Bu sözümde hiç yanlış (igid) var mı?...": (K ü l - T e g i n yazıtı, IG10).

2) BABAM, HALKI DERLEYİP TOPLAMIŞ, ÇEVRESİ YEDİ YÜZ ER OLMUŞ!: "... T a n r ı , g ü ç v e r d i ğ i i ç i n ! B a b a m K a ğ a n ' ı n , (yani İ l - T e r i ş Kağan'ın), 'ordusu kurt gibi imiş' (Süsi böri teg ermiş)! 'Düşmanı koyun gibi (koy-teg) imiş'! D o ğ u y a , b a t ı y a a k ı n y a p m ı ş . 'Derlemiş, toplamış' (termiş kobartmış), yedi yüz er olmuş! Yedi yüz er olmuş. Devlet- v i z , k a ğ a n s ı z ... k a l m ı ş m i l l e t i , a t a l a r ı m ı n t ö r e s i n c e (törüsünçe) k u r - m u ş (yaratmış)!...": (K ü l - T e g i n yazıtı, ID12-13).

3) DOKUZ OĞUZ MİLLETİMİ TOPLADIM: "... D o - k u z O ğ u z m i l l e t i m i n (Tokuz Oğuz budunımın), (hepsi- ni) derip toplayıp (terü kobr tı), aldım! Babam K ü l B i l g e K a ğ a n ...": (UYGUR B a y a n ç u r - Ç u r Kağan yazıtı, K5).

4) BİRLEŞMİŞ TÜRK MİLLETİNİN YERİNDE DÜ- ZENLİ BOY KALMADI!: "... T ü r k m i l l e t i ö l d ü ! Z a y ı f l a d ı (al- kındı)! Yok oldu (yok boldı)! A ğ a ç t a , t a ş t a k a l m ı ş o l a n l a r ı (kalmı- nı) toplanıp (kubranıp), yedi yüz er oldu!...": (T o n y u k u k yazıtı, 1-4). Yazıt burada. İkinci Göktürk Devleti'nin, kuruluşunu anlat- maktadır.

5) YÜZ BİN ASKER DERİLİP, TOPLANDI: "... B i r c a - n u s (?) (dil, tılıg) getirdiler. Onun sözü, şöyle idi: "- Y a r ı ş o v a s ı n d a (Yarış yazı) yüz bin (on tümen) asker toplandı (teriltili), dedi. Bu söz- l e r i i ş i i p , b e y l e r i n h e p s i , g e r i d ö n e l i m (yanalım), dediler...": (T o n - y u k u k yazıtı, 36). Askerleri derip, düzene koyma, böyle anlatı- lıyordu. Bundan sonra orduyu harekete geçirmek gerekiyordu.

DÜZENLİ DERNEK VE TOPLULUK

6) **Anadolu**, “**derim, dernek**” sözümüz, **Uygur-Türk** kültür çevresinde, “**terin**” deyişiyle görülmektedir. Bu anlayışta da, düzenli ve teşkilâtli bir cemaat söz konusudur.

7) **İLAHİ DERNEK VE TOPLULUKLARI**: Burada, **Bu** da dinindeki tanrıların topluluklarından söz açılmaktadır: “**Bu** sevap (**bu**yan) ve iyi davranış gücünde (**edgü** kılınç **küçinte**), **ilâhî** (**tengriden**) güçleri, **dernekleri** (**terimleri**), **cemaatları** (**kuvragları**) çoğalıp...”: (UYGUR-TÜRK : TT, IX, 97; Uigurica, II, 30, 29).

8) **DERNEKSİZ VE CEMAATSIZ GERİ HALK**: Devlet ve din, düzenli cemaatlara dayanır. **Uygur** yazıları, bazılarını aşağılamak için, “**terimsiz kuvragsız**”, yani “**d e r n e k s i z, c e m a a t s ı z**”, diyorlardı: (Suvarna., 299,

HALKIN, ULUSUN, DERLENİP VE TOPLANMASI

HALKIN, “**S A V A Ş**” İÇİN DERLENMESİ:

1) **BAĞIRIP, OYMAĞIMI TOPLADIM**: “... (**Dağdan**) aşağıya haykırarak (**kıkırıp**), **oymağımı** (**oguş**) derledim (**terdim**)! **Düşmana** (**yagı**) karşı, **yayımın** **kirişini** **kurdum** (**kiriş kurdum**)! **Savaş içre** (**tokuş içre**), **vuruş yaptım** (**uruş berdim**)! (**Düşmanın**) **adamları** **bizi** **görünce**, **başlarını eğip** (**başı tıgdı**), **kaçtılar!**...”: (MK, I, s. 83): Krşl. **B r o c k e l m a n n**, AM Pr., 10, 12).

XI. yüzyıla ait olan bu savaş şiirindeki “**o ğ u ş**” sözü, aralarında akrabalık olan bir oymak demektir. **Bey**, “**düşmanın geldiğini, dağdan haber veriyor**” idi.

2) **SAVAŞ İÇİN YİĞİTLER TOPLANİYOR!**: “(**Düşman**), **bize uğramaktan dönüp, vazgeçti** (**yandı**)! **Habercisi** (**tıgragı**) **bize** (**herü**) **geldi**! **Kendisi**, **dere uğrağında** (**ograğı**) **duruyor**!

(Savaş için) yiğitlerin (alplar) hepsi toplanıyor (tirkeşür)!”: (MK, 3, s. 65; Brockelmann, AM Pr., 16, 8).

Buradaki “**tirkeşmek**” fiilini, Anadolu’da ve eski Türkler’de, topluluk anlamında söylenen, “**tirkiş, tirkeş**” anlayışını incelerken, yeniden ele alacağız.

3) SAVAŞ DÜZENİNDE TOPLANMA: “Anlaşma bitiği (bitik) yazıp, veriyorlar! And ve yemin veriyorlar! Hakandan, yardım (basut) diliyorlar! **Basmıl ve Çomul** (boyları ise, savaşmak için), savaş düzeninde toplanıyorlar (tirkeşür)!”: (MK, 1, s. 459; Brockelmann, AM Pr., 15, 6).

4) HALKIN, ULUSUN DERLENİP, TOPLANMA YETENEĞİ: “**Bunlar, her zaman kendilerini tutup, toplanabilen (tutçilerilgen), bir oymak veya halktır**”: (Bunlarda, toplanıp, dağılma geleneği vardır): (A. eser).

* * *

HALKIN TOPLANMASI

(Uygur-Şehirli kültüründe)

Uygur-Türk kültür çevresinde, Göktürk yazıtlarında görülen “**yüksek devlet anlayışı**”, kalmamış veya yumuşamıştır. Uygur yazıları içinde, daha çok, “din cemaati ve müridler topluluğu”, söz konusu edilir. Elbette ki bu da, bir “**sosyal gelişme ve teşkilatlanma**”, demektir.

Göktürk yazıtlarında, toplamak mânâsında söylenen “**kubratmak**” deyişi, Uygur-Türk kültür çevresinde, “**kuvratmak**” diye söylenmeğe başlanmıştı. Anadolu’da toplantı yeri, çardak mânâsına söylenen, “**kurag, kurak**” deyiş ve anlayışı da, belki bu düşünceden geliyordu.

1) İL VE HALKIN HEPSİ TOPLANDI: "... İl (ulus) ve halk (bodun), hep toplandı (kuvradı). Hayret ve hayranlıkla, yırlar söyleyerek, ağlayarak (yığılayu), çepeçevre (tegre tolu) dururlar!...": (UYGUR: KP, 71, 4).

2) SEFİL VE DİLENCİLERİN TOPLANTISI: "... O ilde (uluşta) ne kadar sefil (yarlıg) ve dilenci (koltguç) var ise, hepsi orada toplandı (kuvradı)!...: (UYGUR-TÜRK: KP, 72. 2). Burada, o ildeki dilencilerin de bir araya gelmeleri ile ilgili "sosyal yetenek"lerini görebiliyoruz.

3) "... Üç kötü yoldaki (üç yavlak yoltaki) canlıların topluluğu (guvragı)...": (UYGUR-TÜRK: Suv., 433, 12).

4) B Ö G Ü H A N, KENDİ MÜRİDLERİNİN TOPLANTISINA GELDİ: "... O çağda (ol ödün), 'mubarek hakan' (Tengri-ilig), B ö g ü H a n, kendi dindarları (kentü dintarlar), güçlü ve kadir (erigli), topluluğuna (kuvrag-garu) geldi!...": (UYGUR -TÜRK: TT, II, A, 34).

5) HAKANIN, CEMAATLER İLE KONUŞMASI: "... Hakan (ilig beg), gök ve lacivert (kök razvrt) renkli gözü ile, bütün cemaat ve toplulukları (kamag kuvrag) görüp, şöyle dedi:...": (UYGUR-TÜRK: Uigurica, III, 42, 29).

6) BÜTÜN CEMAATLARI ÇAĞIRMA: "... Bundan sonra, bütün cemaatları (kamag kuvrag) çağırıp (okıp), şöyle dedi:...": (UYGUR-TÜRK: Hüan Tsang, 249), Buradaki cemaatlar, B u d a dininin, din ve mezhep topluluklarıdır.

7) TOPLULUKTAN TOPLULUĞA; CEMAATTAN CEMAATA: B u d a dininin rahipleri, gezginci din adamlarıdır: "... Kuvraktın kuvragga..." : (UYGUR-TÜRK : TT, VIII, G, 5).

BÖLÜK BÖLÜK TOPLANMA VE DERLENME YETENEĞİ

1) BÖLÜK BÖLÜK TOPLANMA: Bu söz, XI. yüzyılda daha çok kuş ve hayvan sürüleri için söylenmiştir. Ancak derlenme ve toplanma ile ilgili olduğundan, bir örnek olsun diye sunuyoruz:

“ (Bahar geldi), kuş ve kurdun hepsi dirildi (tirildi)! Erkek, dişi derildi (terildi)! B ö l ü k (ögür) olup, dağıldı! İnerine (in) artık girmeyecekler!”: (MK, 3, s. 6; B r o c k e l m a n n, AM Pr., 1, 28d).

2) DERLENİP, TOPLANMAĞI BİLEN HALK: “Bunlar, her zaman toplanabilen bir ulustur”: (Toplanıp, çekilebilme geleceği olan her şey için, böyle denilir): (MK, 1, s. 521).

II. yüzyıla ait bu sözde, her zaman her yerde, toplanma için, “t u t ç ı terilgen” denmektedir. “Tutmak” sözünde, gelecek ve idare de söz konusudur. Zaten Kaşgarlı Mahmud bunu, “toplanıp-çekilme” yeteneği ile de, birleştiriyor.

3) SAVAŞ İÇİN BİR BÖLÜK HALKIN TOPLANMASI: XI. yüzyılda, halktan bir bölüm veya bölük olarak yorumlanan “İ m r e m” sözünün, başka bir yorum ve benzerini bulamıyoruz. Ancak, “düşman gelince imrem t e p r e ş t i”, yani toplanıp, harekete geldi dendiğine göre, İmrem’in savaş kabiliyeti olan düzenli bir birlik olması gerekmektedir.

a) Halk yığınakta toplandı, derlendi: (İmrem terişt i): (MK, I, s. 107).

b) “Bir gürültü (çağırma) kopsa (ür i kopsa), hısım ve akrab a (oğuş) akışır (aklışır)! B i r d ü ş m a n g e l s e (yağı kelse); h a l k d e p r e ş i r, yerinden oynar (tepreşür)!”: Y o r u n u : (Bir haykırış koptuğu zaman, o y m a k çağırana yardım etmek için t o p l a ş ı r (tepreşür)! Düşman geldiği zaman da, t o p l u m b ö l ü k l e r i, (imrem), s a v a ş i ç i n t o p l a n ı r (tepreşür)!: Bu söz, işlerde uyanık ve derli toplu bulunmak için söy-

lenir: (Bu, yazarın yorumudur: MK, I, s. 88; Brockelmann, Spr. 177). “Halkın d e p r e ş m e s i” ile ilgili olarak, az sonra duracağız.

* * *

ASKER VE ORDUNUN TOPLANMASI

ON TÜMEN ASKER DERİLİP, TOPLANDI: Bu vesikanın önemi, Göktürk çağının ünlü Tonyukuk yazıtında, görülmesinden ileri gelir. Bugünkü söyleyişimize yakındır. T o n y u k u k’a bir haberci geliyor ve şöyle diyor:

“... Bir casus (til, dil?) getirdiler. Sözü şöyle idi: (T ü r g e ş l e r’in), Yarış yazısında (yazı), 100.000 askeri (on tümen sü) toplandı (terilti), dedi...”: (Göktürk Tonyukuk yazıtı, 39).

DEDE KORKUT KİTABINDA

ASKERİN DERİLMESİ:

“DERLENİP, TOPLANMA”

1) ASKERİ DERME: “... Gelip, T e k ü r’e haber verdiler. T e k ü r dahi hemen çerisini derdi, bunların üzerine geldi...”: (D e d e K o r k u t kitabı, 273-5).

2) “... O ğ u z b e g l e r i’ne haber oldu, usda K a z a n geldi, dediler. Onlar dahi ç e r i d e r i p, boru çalıp (ağardıp), K a z a n’a karşı geldiler. Ü ç - O k, B o z - O k, karşılaştılar...”: (Aynı eser, 30112).

3) LEŞKER DERİLDİ, GELDİ: “.. C e n i b e g l e r e haber

oldu. Uru z, babasına gider, yarağ (silah) ile gelin, dediler. Le ş-ker derildi, geldi. Alp Uru z, çadırların açtırdı. Cebeha-nesin yükletti. Ka ra Gö ne, çeri başı oldu...": (Aynı eser, 283-8).

4) AKINCILARIN DERİLMESİ: "... (Eğrek Bey), Ka-za n Be y'den akın diledi. Akın verdi. Çağırttı, a kın çı de-ri l di. Üç yüz say (parlak) cıdalı (mızraklı) yiğit bunun yanına, cem oldu...": (Dede Korkut, 254-13).

5) KAFİR BEYLERİ DERİLDİ: "... (Kâfirler), bu bizi öğmedi. Gelin bunu öldürelim, dediler. Kâfir beyleri, derildiler, gel-diler...": (Dede Korkut, 281-10).

O Ğ U Z BEYLERİNİN DERİLMELERİ:

1) O Ğ U Z BEYLERİNİN, HAN'IN OTAĞINDA DER-LENMELERİ: "... Ha n Ba yı n d ır, yerinden durmuş idi. Kara yerin üstüne ağ bân evin diktirmiş idi... İç - O ğ u z, Dış - O ğ u z beyleri, Ba yı n d ır Ha n'ın sohbetine, derilmiş idi...": (Dede Korkut, 67-3). Dede Korkut kitabında bu anlatışa, sık sık rastlanır:

"Ha n Ba yı n d ır, yerinden durmuş idi... İç - O ğ u z, Dış - O ğ u z beyleri, sohbe te de ri l mi ş idi. Yeme, içme idi...": (Aynı eser, 202-3).

2) GENÇ OĞUZLARIN SOHBETE DERİLMESİ: "... Bir gün U la ş o ğ lu Ka za n Be y, yerinden durmuş idi. Kara yerin üzerine o ta ğ la r ın di k tür mi ş idi... Doksan tümen gen ç O ğ u z, sohbetine de ri l mi ş idi !...": (Dede Korkut, 122).

GENÇ OĞUZLARIN TOPLANTISI, ilk defa burada görülmektedir. Bu duruma göre Hanların divanında, üç türlü top-lantı görülmektedir: 1) Be y le ri n toplantısı. 2) Ha l k ın toplantısı. 3) Ge n ç le ri n toplantısı. Bunun üzerinde önemle durmak ve benzer vesikaları, çoğaltmak gereklidir.

ESKİ ANADOLU'DA:

1) “Şehirli kamu derilir olaraya, Yusuf turmuş, sureti benzer aya...”: (TS: 13. yy.). - “... Bir bölük zındıklar derildiler...”: (TS: 14. yy.). - “... Bu bir son dernek' tir ki, derildü k...”: (TS: 14. yy.).

2) BEY OĞLU VE HAN SOYLARININ DERLENMESİ: “... Bey oğlanları ve Han urumları, kim illerde yürüdü buyrukları, derilmiş idi çevreden ol toya, bulardan kim usana kim doya!...”: (TS: 14. yy.).

3) “... Eger küllisi cem' olup, derilesi olursa, bir sinek yaratmağa kaadir olmayıp, ellerinden gelmeye...”: (TS: 15. yy.). -BAĞ İÇİNDE DERİLME: “... Derilmiş bağ içine, halk-ı âlem; durur her köşede yüz dürlü âdem...”: (TS: 15. yy.).

4) BEYLERİN DERLENMESİ: “... Bilisi şaştı ve aklı ırıldı. Kamu beyleri, yanına derildi...”: (TS: 16. yy.). - KAFİRLERİN DERLENMESİ: “... Kamu kâfirler; anın yoresine derilüp, taşlar idiler...”: (16. yy.).

5) AKLI VE BAŞI DERLEME: “... Nece kim bu düşü gördüm, şundan beri aklım ussum dere bilmem! Hanım kardaşım, benim bu düşümü yorgıl!...”: (Dede Korkut, 43-6). -MAL YIĞMA VE DERME: “... Bir yiğidin dağ yumrusunca malı olsa yığar, diler, talep eyler, nâsibinden artuğı yiyemez!...”: (Aynı eser, 3-2).

BUGÜNKÜ ANADOLU'DA:

Derilgi : Dernek ve toplantı: “... Derilgiye gelmek...”: (Eski Anadolu'da: TS, 16. yy.).

Dirlik : Bir kaç kişinin yaptığı özel bir toplantı: (İzmir, Kuşadası: DS).

YAYGIN MANADA, "DERME, DERLEME"

Önemli bir sosyal mânâsı olan "de r m e" savını daha iyi anlayabilmek için, XI. yüzyıl K a r a h a n l ı T ü r k kültür çevresinden, bazı benzer ve paralel örnekler sunacağız:

1) KİTABI, YAĞZAN (DEREN) KİŞİ: "... Bak, ey gör bu kitabı, bu y a z a n (tergen) k i ş i! Hün er li er (hün er liğ er) imiş! Hem de kiş i ler başı!...": (Kutadgu Bilig, B. 54).

2) GÜMÜŞ VE ALTIN VEREREK, ER VE DOST TOPLAMA: "... Tuzu ekmeği bol ve geniş (tuzı etmekni keng); kendisi cömert (akı) olsa! Gümüş ve altın verse (berse), (çevresine) k i ş i (er at) t o p l a s a (t e r s e)!...": (Aynı eser, 2532).

3) GÜMÜŞ DERLEME, TOPLAMA: "... Oğlum, kızım, karım (kişim) deyip, mal (neng) toplamasa! Yerim, suyum, bağım (bağım) deyip; g ü m ü ş t o p l a m a s a (termese)!...": (Aynı eser, 2278). Dünyanın geçici olduğundan söz açmak istiyor.

4) NASİB VE KISMETİNİ TOPLAMA: "... İnsan (er) kendi vücudunu (et öz), yedi endamını (yeti endam) bakıp, görür-se; böylece zevk, tat (tat) bulur! Her biri (barça), k e n d i k i s m e t i n i t o p l a r (öz ülüğün t e r e r)!"

"Gönül tadı (tatğı) nedir! Göz tadı nedir! Bu iki tattan (tatğı), özüm kısmeti nedir (özüm ülgı ne)?...": (1891).

5) GÖNLÜNÜ, KENDİNİ TOPARLAMA: "... Attan inip (tüştü) saraya (karşı) girdi. Hakan çağırdı. (ilig okıdı), g ö n l ü n ü t o p a r l a y ı p (könglin t e r i p), (hakan katına) girdi!...": (Aynı eser, 6225). Burada, Vezir Ö g d ü l m i ş'in; dertli, düşünceli ve gönlünün düşük (tüşük) olduğu anlaşılıyor.

6) AT, DEVE VE KATIR TOPLAMA: "... Onbinlerce (tümen ming), seçme deve (talı titir), ovada yazıda pek çok at (ka-lın yund), ahırda da katırlar (akurda katır), t o p l a n d ı (t e r i l d i)!...": (Aynı eser, 5370). Y u s u f H a s H â c i b,

dünya malından söz açıyordu.

7) ECELİN, CANLARI DERMESİ: "... D ü n y a d a d e r d i k l e r i n (terdüküng) malların ne yararı (asgı) var! Gör ki, ecel can derer (ecel can terer) ve kökünü (kök) kazır (üzer)!...": (Aynı eser, 5383).

"Para toplama" ile "halkın toplanması", XI. yüzyıl sonunda kitabını yazan K a ş g a r l ı M a h m u d' un kitabında, her yerde yanyana getirilmiştir.

* * *

HALKI VE MİLLETİ İNZİBAT VE DİSİPLİN ALTINDA TUTMA

"H A P İ S H A N E" MANASINDA:

1) "... 'Dar yerdekilerin' (kısıg oruntakılar), hepsi çıkıp, kurtuldular!...": (U y g u r el yazılarında: TT, III, 103).

2) K ı s ı g : Hapis. "Beg kısıgında kaldı": a) Beyin, hapşinde kaldı. b) Beyin, emri altında kaldı: (MK, I, 376): XI. yüzyılda.

3) "K ı s ı k" : Eski A n a d o l u'da: "Dar yer": "Darlıkta ve kısıkda olmaya!": (TS: 14. yüzyıl). "Rabm zindanında, kısıda yatur": (TS: 15. yüzyıl): Eski Anadolu kitaplarında.

SIKIŞTIRMA, "K I S T I R M A", MANASINDA:

4) K U Z E Y - T Ü R K K Ü L T Ü R Ç E V R E L E R İ N D E: "K ı s ı p t u t m a" = sıkı tutma: - "Göz, kısma", "diş kısma" (Alt. Tel.). - "Para (akça) versin diye, onu sıkıştırdım (bek kısıdım)!" (Kazan). - "Onu doğru söylemesi için sıkıştırdım (kısıtım)!" (Kazan): (Radlof, Wörterbuch, II, s. 805). "Kıstırma": (A n a d o l u).

İSLAMİYETE GİRİŞ ÇAĞLARINDA:

1) *İNZİBATI SAĞLA!* :... Fesadçılar ile serserileri (yava başlagı), disiplin altında (k ı s a-) tut! Dolu tut mescidleri! Cemaat ile doldur!...”: (Kutadgu Bilig, 5556).

2) *KÖTÜLERİ, DİSİPLİN ALTINDA TUT!*: “... Kötüleri, disiplin altında tut (k ı s - g ı l)! Onlara yol verme! Kötülerin adını, kötü kılma! ...”: (Kutadgu Bilig, 5227).

3) *HALKI SIKI TUT! BOŞ BIRAKMA!*: “... Halkın karakter ve davranışı (kılıklı), dengesiz (tengsiz) olup, bozulabilir! Onları sıkı tut (k ı s a tut)!...”: (Aynı eser, 5198).

4) *VÜCUDUNU, NEFSİNİ SIKI TUT!*: “... Vücudunu (et-öz) ve nefsini (havanı), sıkı, kısarak tut (k ı s a tut)! Bütün iyiliklere, değeyim dersin (tegeyin tise)!...”: (Aynı eser, 4561).

5) *OĞLUNU DİSİPLİNLİ TUT!*: “... Ey baba olan kişi! Oğlunu, disiplin altında tut (k ı s a tut)!...”: (A. eser, 1227).

6) “... Sıkı tutsa (kısa tutsa) oğlunu, baba öğretse (öğretü)! O ğ u l - k ı z yetiştirip (yetü), ululukları (ulug) ile, sevinir (sevnür) olsa!...”: (Aynı eser, 1226).

7) *OĞLUNU SIKI TUT VE EĞİT!*: “... Sıkı tutsa (k ı s a tutsa) oğlunu, gör, ne iyi olur! Babası, anası, nurlu ve aydınlık olur!...”: (Kutadgu Bilig, 1219).

MİLLET VE DEVLETTE

“H U Z U R V E E S E N L İ K”!

İSLAMİYETE GİRİŞ ÇAĞLARINDA:

1) *MİLLET HUZURA KAVUŞSA!*: “Kimse el uzatmasa (elig tegmese)! Millet (budun) huzura (inç) kavuşsa (tegse)! Beyin adı, dünyaya yayılsa!...”: (Kutadgu Bilig, 2180).

2) *MİLLET, RAHATA KAVUŞTU!*: “... Millet düzenledi (tüzül-)! İl ve devlet de, (kötülüklerden) süzüldü (süz-)! Millet, huzura kavuştu (inçke tegdi)! Halkın, şikâyeti ve dili durdu (tili tın-)!...”: (5626): Aynı eser.

3) *MİLLET ZENGİNLEŞİP, HUZURA KAVUŞSUN!*: “... Millet zenginleşip (bayıdu budun), huzura kavuşup (inçke teg-), oturursa! Ülke (uluş) ve şehirler bezenir (bezen-), gönüller açılır!...”: (Kutadgu Bilig, 3104).

4) *MÜSLÜMANLAR KARIŞTI!*: “... Müslümanlar karıştı (karıştı)! Birbirinin etlerini yiyorlar (et-ye)! Kâfirlerse, tam bir huzur (tükel inç) içinde yaşıyorlar!...”: (Aynı eser, 4881).

Evde ve şehirde yaşama, burada “yatma” sözüyle karşılanır. Oğuzlar, şehirli Türkler’e, “yatık” derlerdi. Dün ile bu gün arasında bağ kurmak için, deyimlerin köklerini sunuyoruz.

5) *DEVLET İŞLERİNİ SÜZME!*: “... İl ve devlet işlerini, düzenleye dur, süze (süzem) dur! Millet ve sen, yarın (yarın) huzura değersiniz!...”: (Aynı eser, 5504). Türkler, “karşıklık, bulanıklık”ın çaresinin, “süzme” ile buluyorlardı.

6) “... Kılıç kına girerse, bey huzur (inçlik) bulmaz!...”: (Aynı eser, 2144).

7) "... Ey kudretli (Onur)! Kılıç bekçi (sakçı) olursa, bey huzur bulur!...": (K u t a d g u B i l i g, 2143).

8) HANİ HUZUR? HANİ DÜZEN!: "... Hani huzur (inç)! Hani devlet düzeni (el etgü)? Buna değip (teg-), yetişemiyorum! Gözümü yummaz (közüm yummaz) oldum!...": (Aynı eser, 5499).

9) KURU İLE YAŞI, YARAŞTIRMA!: "... (Bey), sıcak ile soğuğu; kuru ile yaşı, yanyana yaraştırdı (yaraştırdı)! H a l k a, kısmetini (ülüg) ulaştırdı!...": (Aynı eser, 3726).

10) HAKAN, "HUZUR VE ESENLİKLE" YAŞASIN!: "Hakan, huzur ve esenlikle (inç esen), uzun yaşasın! Ben senin uğruna, feda (yuluğ) olayım!...": (Aynı eser, 3876).

11) DÜNYA HUZURA KAVUŞTU!: "... Dünya huzura kavuştu! Töre, düzen kuruldu (tüzildi törü)! Töre, kanun ile adın yükseldi!...": (Aynı eser, 103).

* * *

TÜRK MİLLETİNİN, DEVLETİNE GİRMESİ

GÖKTÜRK ÇAĞINDA:

1) "TÜRK MİLLETİ! EVİNE GİRECEKSİN! KAYGISIZ OLACAKSIN!": "... Bu kağanından, bu 'beylerinden', bu 'yerinden' (ve) 'suyundan ayrılmazsan', (adırlımasan)! Türk Milleti! Özün, iyilik göreceksin (edgü körteçisen)! Evine gireceksin (ebine kirteçisen)! Kaygisız (bungsız), olacaksın (boldacı-sen)!...": (Bilge Kağan yazıtı, IIK13-14).

2) OĞUZLAR'IN, Ç İ N'E GİRMELERİ: "...Türk milleti a ç i d i. O at sürüsünü (yılık) alıp, kalkındırdım (eği-

tim). Otuz dört yaşında, ‘O ğ u z l a r tezip kaçıp’, (tezip), ‘Ç i n (idaresine) (Tabgaçka) girdiler’ (kirti)! Kızıp, akın yaptım...”: (B i l g e K a ğ a n yazıtı, IID38).

3) “... Ü ç K a r l u k l a r, ‘kötü düşünüp’ (yablak sakınıp), ‘tezip.gittiler’ (teze bardı)! B a t ı ’da, O n - O k (Türkleri’ne) girip, b a ğ l a n d ı l a r (kirti)...”: (UYGUR B a y a n - Ç u r K a ğ a n yazıtı, K11). “T e z m e”, başını alıp gitme anlayışı üzerinde ayrıca durmuştuk. Ancak yazıt bunu, “k ö t ü d ü ş ü n c e” ile yorumlamaktadır.

4) HALKIN DEVLETE BAĞLANMASI, “İÇİKMESİ” VE GİRMESİ: Yukarıda, eski Türkçe’deki “i ç i k m e”, yani “b a ğ l a n m a v e i t a a t altına girme”, anlayışı üzerinde durmuştuk. “G i r m e” ise “devletin içine girme ve katılma” anlamı ile söylenmiş olmalıdır. Nitekim bu iki anlayış, G ö k t ü r k yazısı ile yazılmış U y g u r yazıtında görülmektedir:

“... B a z ı ‘h a l k (sınanbudun), (bana) b a ğ l a n d ı’, (içikti). B a z ı b a l k i s e... g i r d i (kirti)...”: (Aynı yazıt, D6).

“K a r l u k l a r a d o ğ r u (tapa) t e z i p (tezip), (onlara) g i r d i (kirti)...”: (Aynı yazıt, G10).

K A R A H A N L I, İSLAMİYETE GİRİŞ ÇAĞINDA:

“Kış, g i r m e d i ğ i (kırmedük) ile g i r e r s e; gelin gibi olur, dili tutulur...”: (K u t a d g u B i l i g, B. 47, 2).

MİLLETİN, DEVLETİ “G Ö R M E S İ” DEVLETE BAĞLANMASI

GÖKTÜRK TOPLUMUNDA:

1) BÜTÜN MİLLETLER BENİ “GÖRDÜ” BANA BAĞLANDI: “... M i l l e t l e r i h e p (kop) b a ğ l ı (baz) k ı l-

dım! Düşman sız (yagısız) kıldım! (Dünyanın) dört köşe-
 sindeki (tört bulungdaki) milletleri bağlı kıldım! ‘Hepsi beni
 gördü’ (kop manga körti)!...: (Kültegin yazıtı, ID30).

2) TÜRK MİLLETİNİ GÖZÜ YUKARIYI, (KAĞANI-
 NI) GÖRDÜ: “... (Kağan olarak tahta) oturduğumda, ‘ölecek gibi
 düşünceli’ (ölteççe sakınıgma), ‘Türk beyleri ve milletli,
 dönüp sevinip’ (sebinip), çökmüş gözleri, yukarıyı (kağanı) gördü
 (közl yügerü körti)!...” (Bilge Kağan yazıtı, IID2). Yani,
 kağanına bağlandı.

3) “KAĞANLIK ÇAĞIMA BAĞLI OLAN BEYLER!”:
 “... Ne sözüm varsa, bu ebedî taşa (yazıtı), (bengü taşka) vurdum
 (urtım)! Böyle görü bilin (körü bilin)! Şimdiki (amıtı) Türk
 milleti, beyler! (Kağanhk) çağım da (bu ödke) bağlı olan
 gören (körügme), beyler! Siz mi yanılacaksınız!...”: (Kültegin
 yazıtı, IGI1). Kağanlık çağı, yani “saltanat dev-
 resi”, hem Çin’de ve hem de İslâm devletlerinde, önemli
 bir anlayış idi.

4) DÜNYADAKİ BÜTÜN MİLLETLER “BANA GÖ-
 RÜR”, BANA BAĞLIDIR: “... (Doğu’ya doğru, Güney’e doğru,
 Batı’ya doğru, Kuze’ye doğru, bunun) içindeki (içreki) (bütün mil-
 letler), ‘hep (kop), beni görür’ (manga körür)!...”: (Bilge
 Kağan yazıtı, IIK2).

5) “Bilge Tonyukuk, ben özüm, Çin (Tabgaç)
 ilinde kışındım. (Bu çağda) Türk milleti, Çin’e (Tabgaç-
 ka) bağlı idi (körür ertü)...”: (Tonyukuk yazıtı, I).

6) “... Gör, bağlan .(kör)! Boy, (bağımsız ola-
 rak) kal (bod kal)!...”: (UYGUR. Bayan-Çur Kağan
 yazıtı, DI0 ve DI1). “Boy kal”, bağlan, bölünme ve
 kul olma mânâsına söylenmiş olmalıdır.

TÜRK MİLLETİ "GELDİ", DEVLETE BAĞLANDI

"MİLLETİN DEVLETE DÖNMESİ"

1) "... (Türk milleti), yalın ayak ve çıplak, ölmüş yitmiş (ölü yitü) geldi. Milleti, kalkındırayımı (iğlteyin) diye!...": (Kültegin yazıtı, ID28).

2) "... Türk milleti, Ötüken yeri'ne ve ben özüm Bilge Tonyukuk, Ötüken yeri'ne konmuş diye! Bunu işiten, güneydeki milletler ile batıdaki, kuzeydeki, doğudaki milletler geldi!...": (Tonyukuk yazıtı, 17).

MİLLETİN, DEVLETE BAĞLANMASI,

İÇERİ GİRMESİ

1) TÜRK MİLLETİ, DEVLET DÜZENİ KURULMADIĞINDAN, ÇİN'E BAĞLANMIŞ (İçikmiş): "... Böyle deyip (tip), Çin kağanına (Tabgaç Kaganka) düşman (yagı) olmuş! Düşman olmuş (yagı bolıp), ancak düzeni (itenü) ve kalkınmayı (yaratınu) yapamadıklarından, yine (yana) (Çin'e) bağlanmış. (İçikmiş)!

"O kadar (bunça) işini gücünü (ışık küçig) (Çin'e) vermiş! Vermiş olmasına rağmen (bertükgerü), (Çin, Türkleri), sakınıp düşünmedi (sakınmatı). 'Türk milleti'ni öldüreyim' (ölüreyin)!, dedi!...": (Kültegin yazıtı, ID10).

2) "TÜRGEŞLER, HEP BİZE BAĞLANDI": "... Türgiş Kağanı'nı, orada öldürdük! İlini aldık (ilin altımız)! Kara Türgiş halkı hep (kop) bize bağlandı (içikdi)! Bu halkı, Tabar'da (kondurduk)...": (Kültegin yazıtı, ID38).

3) BİZE BAĞLANANLAR, MİLLET OLDULAR!: "... Orada, savaştım (süngüştüm)! Askerini süngüledim (sançtım)! Bize bağlananlar, bağlandı (içikiğme içikdi)! MİLLET OLDU (budun boldı)! Ölenler ise, öldü (ölügme ölti)! (Belki de, bağlanmayanlar öldü, demek isteniyordu)...": (Bilge Kağan yazıtı, IID37).

4) TANRI, ÇİN'E BAĞLANAN (içikmiş) TÜRK MİLLETİNİ, CEZALANDIRMASI: "... Türk milleti, HANSIZ OLMASIN (kamn bolmayın), (diye)! Ç i n'den ayrıldı (adırltı)! Han (sahibi) oldu (kanlandı)! (Ancak) Çin'e yine bağlandı (içikdi). TANRI, ŞÖYLE DEMİŞ:

" -Han verdim (Kan bertim)! Hanını koyup (kodıp), (Çin'e) bağlandın (içikdin)! Bağlandığı için (içikdük üçün), T a n r ı ölüm vermiş (ölütmiş)! T ü r k m i l l e t i öldü, zayıflayıp helâk oldu (alkımdı). Birleşmiş (Sir) Türk milletinin yerinde, düzenli ve bağımsız bir topluluk (bod) kalmadı!...": (T o n y u k u k yazıtı, 2-4).

5) GÖK VE YER BUYURDU! MIZRAKLADIM!.. BANA BAĞLANDI!: "... Cârıyem ve kulum (küngim kulım) olan halkı, TANRI-YER, (veya gök yer), buyurdu (ayu bertti), orada mızrakladım (sançtım)!... Halk orada (bana) bağlandı (içikdi)!...": (UYGUR B a y a n - Ç u r K a ğ a n yazıtı, C9-10).

6) HALKI İDAREME ALDIM! EVE GETİRDİM!: "... İ d a r e m a l t ı n a a l d ı m (içgirtim). Çok ve kalabalık (kahlın)... Eve (eb-rü) getirdim! Yirmi iki yaşında, Çinliler'e karşı akın yaptım!...": (B i l g e K a ğ a n yazıtı, IID25).

7) HALKIN, BEYLERİNE BAĞLANIP, YENİ AKINLARA GİTMELERİ: Eski Türk tarihinin bir özelliği vardır: Beyleri yenilen Türk kavimleri, kendilerinden olan yeni Türk beylerinin, çevresinde toplanır ve yeni beyleri ile birlikte, akına giderlerdi:

"... H a l k ı k e n d i m e b a ğ l a y ı p (içgirip), yine (yana) yürüdüm! K e y r e b a ş ı ' n d a , Ü ç B i r k ü ' d e , HAN ORDUSUNA (kan süsi) katıldım ...": (UYGUR B a y a n - Ç u r K a ğ a n yazıtı, K7).

8) İÇTEN VE DIŞTAN KARIŞTIRANLARI, İTAAT ALTINA ALAMADIM: Burada yazıt çok bozuktur. U y g u r K a ğ a n l ı ğ ı ' na karşı bir hareket görülüyor: "... Adam gönder-

miş... İçeriden (içre) ben karıştırayım (bulgayın), demiş. Dışardan (taşındın)... demiş. Basmıl (Türkleri), düşman olmuş! Evime doğru (ebim-rü) gitmişler. Onları, itaat (altına) alamadım (içgirmetim). Dışarıdan da (taşındın) Üç - Karlı k'lar...": (Aynı yazıt, G4).

"İÇERİ GİRME", "MÜLTECİ VE TESLİM OLAN":
(XI. yüzyılda)

1) SAVAŞTA, KARŞI TARAFA GEÇEN KİMSE: İslâmîyet çağlarında veya 10. yüzyılda, anlayışlar biraz daha değişiyordu. Gök Türk çağında "İçeri girme", devlet ve hukuk anlayışı ile idi:

"Er içlikti" : "Adam, bir savaşta karşı tarafa teslim oldu. İsteği ile, 'yeniden bir savaşa girdi.' ..: (Kaşgarlı Mahmut, MK, I, s. 192).

2) MÜLTECİ VE SİĞİNTİNİN DOKUNULMAZLIĞI:
"İçkiner" : "Düşmandan lken, bu yana geçen, kendisine dokunulmayan kişi"...: (Aynı eser, MK, I, s. 108). Brockelmann : Savaşta teslim olan kişi: Sich ergeben (im Krieg).

3) MÜLTECİ, SİĞİNTİ: GÜVENİLMEYEN KİŞİ: "Sesi (tını) büsbütün kısıldı (üçükti)! Adamı ve atı ile teslim oldu (içikti)! Kılık ve kıyafetini de, bozuldu! Onun sözünü kim tutar!": (Aynı eser, MK, II, s. 118). Krşl. Brockelmann, AM Pr. 18, 12).

4) GELİNİN, KOCA EVİNE, İÇERİ GİRMESİ: "... Karşılıklı kız verip (kız berişip), gelini içeri alıp (kelln içkerip), bin yıl, onbin gün, düşünüp taşınırlar...": (UYGUR-TÜRK yazıtları: TT, VI, 311).

BEYLER İLE MİLLETİN UYUMSUZLUĞU

GÖKTÜRK YAZITLARINDAN SEÇMELER

1) Beyleri ve milleti uyumlu (tüz, düz), olma : “... (Kağanları), bilge kağan imiş! Alp kağan imiş! Veziri (buyrukı), bilge imiş! Beyleri, milleti de, yine uyumlu (tüz, düz) imiş! İli (devleti) böyle idare etmişler (tutmuş)! İli böyle tutup, töreyi böyle düzenlemişler!...”: (ID3: Kül-Tegin yazıtı).

2) Beyleri ve milletin, uyumsuz (tüzsüz) olması : “... Küçükler (veya oğullar) babalar gibi yaratılmadığı için (kılınmaduk üçün)! Bilgisiz kağan, kötü kağan olarak tahta oturmuşlar! ‘Beyleri ile milleti, uyumsuz (tüzsüz) olduğu için’!

Çin milletin, hilekarlık ve kurnazlığı (tebliğin kürlüg), için! ‘(Türk milletini) aldattığı (armakçısın), için’! Büyüklü ve kü-

çüklü, ağız kavgası (kingsür-?, kengeşür-), için! ‘Beyli ve milletli, karşılıklı gammazlık ve iftira ettikleri (yongaşur-), için’!

“Türk milleti, devlet haline getirdiği (illedük ilin), elinden çıkarmış! Kağanladığı kağanını, kaybetmiş...”: (ID6: Kül-Tegin yazıtı).

Burada, devlet işinde asayiş ve disiplinin nasıl bozulduğu, çok güzel ve açık olarak gösterilmektedir. Devletin yıkılış sebepleri de, bu sözlerin içinde yaşamaktadır.

TÜRK MİLLETİNİN

“KAMAŞMASI”, AYAK SÜRÇMESİ

GÖKTÜRK YAZITLARINDAN SEÇMELER

1) Türk milletinin, karışık ve âsi olması: “... Amcam Kağan (Kapağan Kağan)’ın devleti, ‘karışık (kamaşık) ve barış içinde (ilgik?) olmadığından’, İzgil kavmi ile savaştık...”: Göktürkler, Kapağan Kağan zamanında en güçlü çağındaydılar. Ancak, halk ve aileler arasında bazı ayrılıklar vardı: (Kül-Tegin yazıtı: IK3).

“Kamaşmak”, onbirinci yüzyılda yazılmış Türkçe kitaplarda, “dişi kamaştı”, “gözü kamaştı” gibi sözler içinde de görülür. Ancak eski söylenişinde, daha güzel bir mânâ ve güzellik vardır.

2) Türk milletinin, “ayağı kamaştı”: “... Dördüncü olarak, Çuş-Başı’nda savaştık. ‘Türk milletinin ayağı kamaştı’ (adak kamaştı)! (Ayağını sürüdü veya başkaldırır gibi oldu). Kötü ve korkak (yablak) olacak idi.: (IK7: Kül-Tegin yazıtı).

“G Ö K V E Y E R K A R I Ş T I Ğ I İ Ç İ N” BAŞKALDIRMA

GÖKTÜRK YAZITLARINDAN:

“G ö k v e y e r d ü z e n i”, devlet, halk ve insanlık düzeninin, temel bir örneği gibi görülmüştür. Bir kavmin veya halkın devletine başkaldırması, gök ile yerin birbirine karışması ile mümkün olabilirdi. Burada da k a r ı ş ı k l ı k, yine “b u l a n ı k l ı k” anlayışı ile söyleniyordu. Eski Türkçe’de “bulgak”, “bulganma”, karışma ve karışıklık, demektir:

1) Göktürk yazıtlarında: “G ö k v e y e r, k a r ı ş t ı ğ ı i ç i n !: “... D o k u z - O ğ u z m i l l e t i, k e n d i m i l l e t i m (budunum) idi! ‘Gök ve yer karıştığı için’, (Tengri yer bulgakin için), düşman oldu! Bir yılda beş defa (beş yolu) savaş yaptık!... D o k u z - O ğ u z’lardan E d i z b o y u, o r a d a ö l d ü !...”: (K t l - t e g i n yazıtı, İK4-6).

2) G ö k v e y e r k a r ı ş t ı ğ ı i ç i n, D o k u z - O ğ u z l a r, d ü ş m a n o l d u : “... D o k u z - O ğ u z, b e n i m m i l l e t i m (budunum) idi! ‘G ö k v e y e r k a r ı ş t ı ğ ı i ç i n (yer bulgakin için)! Özüne kıskançlık değdiği (ödhine küni tegdük), için! Bir yılda, dört defa savaşmış!...”: (Bilge Kağan yazıtı, İID31).

“HALK İÇİNDE”

B U L A N I K L I K”, KARIŞIKLIK

“TÜRK MİLLETİ, B U L A N I K, KARIŞIK”!

1) T o n y u k u k yazıtında: “... T ü r g i ş k a ğ a n ı ş ö y l e d e m i ş: ‘T ü r k m i l l e t i, k a r ı ş ı k l ı k (bulgak) içinde’, d e m i ş! O ğ u z l a r’a, s i z i s y â n (tarkanç) edin, d e m i ş!...”: (T o n y u k u k yazıtı, 21-22).

2) İçten, ben; dıştan da, siz karıştırın!
 "... Düşman, Karluklar'a adam göndermiş. İçten, ben karıştırayım (bulgayın)! Demiş! Dışardan da (taşın)..., demiş...":
 (Uygur Bayançur Kağan Yazıtı, G-4).

İL, TÖRE VE HALK KARIŞIKLIĞI:

1) "... İl ve töre karışıklığımız (bulgat-) var ise; il karışıklığına (il bulgakına), katıldık ise!...": (Uygur yazıtları, TT, IV, B. 17).

2) Gönül karışıklığı: "... Dağ içindeki iki şeytan (yek), aklımızı (ög), 'gönlümüzü karıştırıp, bulandırıyor' (bulgayur)...": (Uygur yazıtları: TT, I, 63).

XI. YÜZYIL HALK AĞIZLARINDAN SEÇMELER:

3) İlin, devletin bulanması : "... Kürek kemiği bulanır, karışırsa; il ve devlet bulanır (bulganur), karışır!": (MK, 3, s. 320). "Kürek kemiği falı", eski Türkler'de çok yaygındı. Attila da, kürek kemiği falı'na baktırıyordu. Burada da böyle bir fal söz konusu olsa gerektir. Çünkü, anlamı karanlık kalmaktadır.

4) Düşman gelirse, halk karışır : "Bulgaş : Düşmanın gelmesi ile halkın içine düşen karışıklık": (MK, I, 460).

5) Karışıklıkta, 'bilgililer' kaybolur: " 'Karışıklık (bulgak) çok olursa'; bilgililer kaybolup, yiter! Geveze de (yangşak) çok ötüp, konuşursa, damağı (tangak) yorulur!": (MK, I, 467). - Krşl. Brockelmann, AM I, 36 f).

KUTADGU BİLİĞ'DEN SEÇMELER:

6) Halkın karışması : "... İnsanın kötüsü, akıl ile asılır (asılır)! Halkın karışıklık ve bulanıklığı' (budun bul-

gaki), b i l g i ile süzülür (süzlür)!...”: (K u t a d g u B i l i g, 221).

7) H a l k ın k a r g a ş a s ına k a t ı l m a l “... Halk, serkeş (munka) oluşsa, onlardan uzak dur (yırak tur)! Halkın kargaşasına’ (kara bulgaki), katılma! kaç !...”: (K u t a d g u B i l i g, 1313).

“B u l a n m a - s ü z ü l m e”, devlet idaresi ile ilgili bir anlayıştır. Halkın karışıklık ve bulanıklığı, hakan ve bilgi yoluyla süzölüp, durgunlaştırılıyor. Çok güzel bir düşüncedir.

“K a r a - h a l k”, bu günkü anlayışımızla, okur yazar olmayan; aynı zamanda, serkeş ve küstah olan kişilerdir. Bunun için burada, “k a r a b u l a n ı k l ı ğ” (kara bulgaki), denmektedir.

8) K a r ı ř ı k l ı k g ü n l e r i : “... ‘Karışıklık günlerinde’ (bulgak kün), kendini iyil gözet!...”: (Aynı eser, 4141). D ü ř m a n g e l i r s e, karışıklık olur, diye bir sözü yukarıda anmıştık. Bu da, başka bir söyleyiştir.

9) H a l k k a r ı ř ı k l ı ğ ını b a s t ı r m a : “... Kişiye siyaset gütmek gerek! ‘Halkın karışıklığını’da (budun bulnuk), bastırıp, durultup, ‘süzme’ (süz-) gerek!...”: (Aynı eser, 2131).

10) D i s i p l i n s i z o r d u n u n i ç i k a r ı ř ı r ! “... Kalabalık bir ordu (kalın sü) yayıırsa, ‘içi karışır’ (içi bulgaşur)! Onları düzenleseniz bile, yararsız (yaragsız) olur!...”: (Aynı eser, 2336).

11) A s k e r i n d ü z e n i k a r ı ř ı r s a ! . . . : “Düşmanı yenmiş (saııımiş), ‘ösur yiğitlerin (düzeni) karışırsa’ (bulnu-)! D ü ř m a n g e r i d ö n e r ! H ü c u m e d e r ! S i z i y e n e r (u t -) ! . . . ” : (K u t a d g u B i l i g, 238).

12) E S K İ U Y G U R Y A Z I L A R ı N D A : “İ l i n i z , k a r ı ř ı p b u l a n a c a k ! : “... Bundan dolayı (ötrü), bütün

iliniz (ellngiz), bulanacak (bulgan), karışacak!...”: (TT, II, A 9).

XI.-XV. YÜZYILDAN SEÇMELER:

13) İl karıştı : “İl, karıştı”: (İl bulgandı): (MK, 3, s. 238).

16) Gönlü bulandı : (Köngül bulgandı): “Bin kişinin, içinde pis ve kötü şeyler bulunan- bir yemekten sonra ‘gönlü bulanır’ ve kusa yazarsa, böyle denir”: (MK, 3, s. 238).

17) O, babasının aklını karıştırdı!: “Ol atasın, bulgadı-telgedi!: O, babasının, aklını karıştırdı! Canını sıktı!”: (Aynı eser).

18) Diğer bazı örnekler: a) “Bey kızdı, bulandı (bulgandı)!”: (MK, 3, s. 238). - b) “Su bulandı (bulgandı)!”: (a. yer). - c) “O tenceredeki tutmacı karıştırdı (Bulgadı)”: (MK, 2, 289). - d) Karıştırma kaşığı: **Bulgavuç**”: (Çağatay-Türk kültür çevresi): (Rad., Wb, II, s. 1848).

19) a) Karışıklık, isyan, yağma : “Bulganuluk”: (Çağatay): (Rad., a. eser, II, s. 1849). - b) Karışıklık: “Bulgap, bulgak”: (Çağatay): (a. eser, IV, s. 1849). Göktürk geleneğinin bir devamıdır.

Mısır-Türk kültür çevresinde: Fitne : “Bulgak”: (İbn Müh., 146).

“BİLMEDİĞİ İÇİN”!

HALKIN KARIŞMASI

GÖKTÜRK YAZITLARINDAN SEÇMELER:

1) “Bilmez kişi”, Çin’in sözüne kanıp!...
“... ‘Bilmez kişi’, Çin’in sözünü alıp (sabıg alap), sözüne

kanıp, ona yakın vardı! Çok kişi öldü!...”: (K ü l t e g i n yazıtı, 1G7).

2) “T ü r g e ş k a ğ a n ı, ‘T ü r k ü m (Türküm)’ ve milletim idi! Yanıldığı için! Bilmediği (bilmedükin), için! Suç işlediği’(yazındukın, yazuk), için! Kağanı öldü! Veziri, devlet büyükleri de öldü! O n - O k halkı, çok zahmet (emgek) gördü!...”: (K ü l t e g i n yazıtı, ID19).

3) “(T ü r k m i l l e t i), bilmediği (bilmedükiğin) için! Kötülüğü (yablakın), için! A m c a m K a ğ a n (Kapağan Kağan) öldü (uça bardı)!...: (K ü l t e g i n yazıtı: ID25). Burada, “uçarak gitti”, ö l d ü, demektir. Yukarıda bu kağanın ölümü için, “Türk milletinin a y a ğ ı k a m a ş t ı”, deniyordu.

* * *

HALKIN KARIŞMASI:

M İ L L E T İ N “Y A N I L M A S I”

1) Kendisi yanıldı, halkı köle oldu!: “... (adı) B a r s B e ğ idi. (Kendisine) kağan adını, burada, verdik! Küçük kız-kardeşimi (sıngilim), ona piresnes olarak, verdik! Fakat, ‘kendisi yanıldı (özi yangıldı)! Kağanı öldü! Halkı, cârîye (küng) ve köle (kul) oldu!...”: (K ü l t e g i n yazıtı: ID19).

2) T ü r g i ş halkı, yanıldığı için, öldü! “... T ü r g i ş k a ğ a n ı, benim T ü r k ü m (Türküm), milletim idi! Yanıldığı (yangıldukın) için! Bilmediği, için! Suç işlediği (yazın-), için! Kağanı, öldü! Devlet büyüğü, veziri (buyruku) beyleri de, öldü! (Türk) O n - O k milleti, çok zahmet gördü (emgek körti)!...”: (K ü l t e g i n yazıtı: ID9).

3) Türk milleti! Siz mi, yanılacaksınız?: “... (Türk milleti ve beyleri!): (Türk milletinin) ‘y a n ı l ı p, ö l m e s i n i’, yine bu yazıt (bengü, ebedî) taşına vurdum! Böyle görün ve bilin! Şimdiki Türk beyleri! Kağanlığıma, bağlı beyler!

'Siz mi, yanılacaksınız' (yangıldaçı siz)!...': (K ü l t e g i n yazıtı, IG11).

4) İline, devletine, kendin yanıldın!: "... Ey, T ü r k m i l l e t t i ! K e n d i n e d ö n ! ... İ y i i l i n e , k e n d i n y a n ı l d ı n (k e n d ü y a n ı l d ı g ı) ! S e n , k ö t ü d a v r a n d ı n ! ... " : (K ü l t e g i n yazıtı, ID23).

5) Bir kişi yanılrsa, soyu ve milleti...: "... (Ç i n) , i y i k i ş i , a l p k i ş i , y a ş a t m a z , y ü r ü t m e z i m i ş ! B i r ' k i ş i y a n ı l s a ' (b i r k i ş i y a n ı l s a r) , s o y u n u (o g u ş) v e m i l l e t i n i (b u d u n) , k ö - k ü n e k a d a r , k ı y m a z (k ı d m a z) i m i ş ! T a t l ı s ö z ü n e , ç e k i c i a r m a ğ a n ı - n a (y ı m ş a k a g ı s ı n a) a l d a n ı p , ç o k T ü r k m i l l e t i ö l d ü ! ... " : (I G 6 : K ü l t e g i n y a z ı t ı) .

6) UYGUR YAZITLARINDAN: Suç işlemeyin! Yanılmayın!: "... (Onun) sözüne (karşı), 'suç işlemeyin' (yazmayın)! 'Yanılmayın' (yangılmayın), dedi!... (ancak yine de), bağlanmadı!...": (U y g u r - B a y a n - ç u r K a ğ a n y a z ı t ı : 44 (B5)).

7) K a ğ a n a , y a n ı l m a d ı k , (o n d a n) a y r ı l m a d ı k ! "... K ü ç ü k k a r d e ş i m e , o ğ l u m a , ş ö y l e ö ğ ü t v e r d i m : ' (B i l g e K a ğ a n ' - ı n b a b a s ı) İ l - T e r i ş K a ğ a n ' d a n a y r ı l m a d ı k (a l d ı r ı l m a d ı k) ! Y a n ı l m a d ı k (y a n ı l m a d ı k) ! T a n r ı (T e n g r i) B i l g e K a ğ a n ' d a n a y r ı l m a y a l ı m ! (O n d a n) y o l u m u z u , ş a ş m a y a l ı m (a z m a l ı m) ! D i y e , ö ğ ü t v e r d i m ! ... " : (O n g i n - G ö k t ü r k y a z ı t ı : 11).

8) Kılavuz ve bilge, yanılmaz!: "... Kılavuz (yerçi), yanılmaz (yangılmaz)! Bilge, unutmaz! Dilekte bulunan (ötügçi) yanılmaz! Bilge olan (bilgellg) yazıcı (bitkeçi), yanılmaz! (Gerçek) kılavuz, yoldan çıkmaz (azmaz)! Yoldan çıkmazsa, bilge olur!...": (G ö k t ü r k - T u n h u a n g , 111, 9).

9) XI. YÜZYILDAN: Yanılmaz bilge olmaz!: "Şaşmaz (yazmas) atıcı olmaz! Yanılmaz, bilge olmaz!": (MK, III, s. 59). - Krşl. B r o c k e l m a n n , S p r . 64). G ö k t ü r k l e r , "gerçek ve ermiş bilgiler yanılmaz", diyorlardı.

10) Yanılmaz bilge, yankıdır : “Şaşmayan (yazmas) atıcı, yağmurdur! Yanılmayın (yangılmaz) bilge de, yankıdır (yangku)!”: (MK, a. yer). (Bu sav, bir yanlışlık yapıp, özür dileyenlerce söylenir).

11) UYGUR YAZILARINDAN: Kişi yanılırsa, işi bitmez!: “Kişi yanılırsa, iş tamamlanmaz (bütmez)”: (Uygur yazıları: TT, 1, 34).

12) Yanılmasız olma : “... Yürümekte, durmakta, davranışta, yanılmaksız (yangılmaksız) olma!...”: (Uygur el yazıları: Suvarna, 659, 15).

13) Unutkan : “Yangılğan er” : Her şeyi unutan kişi: (MK, 3, s. 388). Onbirinci yüzyıla ait bir deyimdir. XI.YÜZYILDAN.

16) Davranışta yanılma : “... Özünü unutma! Davranışında yanılma (yangılma yorık)! Gelecek kutluluğa, selâmet yolunu, kapama!...”: (Kutadgu Bilig, 4535).

17) Yolunu, yanılma!: “... Gönlün ile dilini, doğru dürüst tut! Erdemi, ulu gör! Özünü, unutma (unıtma)! Yolunu yanılma (yangılma yolug)!...”: (Kutadgu Bilig, 5210).

18) Yanıltan, kötü kanunlar : “... Canlıları, bu yanı yanılta cak (yangılturdaçı)... kötü kanunlar (nomlar)...”: (Uygur el yazıları: Suvarna, 305, 12).

HALKIN, “YOLUNU ŞAŞMASI”

“Azma”, “azıtma”, deyişlerini, bu gün biz de kullanıyoruz. Bu anlayış köklerini, Göktürk çağından, “yoldan, çıkmak”, anlamı ile alır. Yol, bir “ahlâk” ve “töre” yoludur. Dolayısıyla, devlete bağlılıktır:

G Ö K T Ü R K Ç A Ğ I N D A N S E Ç M E L E R :

1) Azmayalım, yanılmayalım, ayrılmayalım!: "... Küçük kardeşim ile oğluma, şöyle öğütledim: Kızıp, (Göktürk) İl-Teriş Kağan'dan (öl. 692). ayrılmadık! (Ona karşı) yanılmadık! Tanrı Bilge Kağan'dan (Tengri Bilge Kağan), ayrılmayalım (adırlmalım)! Azmayalım (Azmalım)!" Diye, böyle öğüt verdim!...: (G ö k t ü r k - O n g i n yazıtı, HNO, I, 130, 11).

2) Bilgeler, yolunu şaşırmaz (azmaz)!: "... Bilge, yoldan çıkmaz (azmaz)! Kılavuz (yerçi), yanılmaz! Bilge olan kişi (bilgelig), yanılmaz (yanğılmaz)! Kılavuz olan kişi (yerçilig), yoldan çıkmaz (azmaz)! Yanılmazsa (yanğılmasar), bilge olur. Yoldan çıkmazsa (azmasar), kılavuz olur!...": (G ö k t ü r k el yazıları: T h o m s e n -Stein, III, 14; HNO, II, 95).

3) Geyik yavrusu, yolunu şaştı!" "... Yavru geyik (keyik oğlu), yürüyerek, yolunu kaybetti (aztı)!...": (Thomsen-Stein, G ö k t ü r k el yazması, II, 21; HNO, II, s. 76, 21).

U Y G U R E L Y A Z I L A R I N D A N :

1) "... Yolunu şaşarsa (yol azsar), evini bulamaz!...": (TT, I, 33).

2) "... Yolunu şaşırmışlara (azmışlar-ka), kılavuz (yolçı, yerçi) oldunuz!...": (TT, III, 66).

11. YÜZYIL TÜRKLERİ'NDEN SEÇMELER:

1) Yolda işaret olursa, şaşırmaz : "... Yolda işaret (ula) olsa, yol şaşmaz (azmaz)! Bilgi olursa, söz şaşmaz (yazmaz)!...": (MK, I, s. 92).

2) Beylerbeyi'ni şaşırttı : "... Felek (ödle) fırsat gözettil! (Yeraltında) gizli tuzağını (tuzak), kurdu (uzat-

tı)! B e y l e r b e y i'ni şaşırttı (azıttı)! Kaçmakla, nasıl kurtulur?...": (MK, II, s. 234; - Brockelmann, AM Pr., 6, 7). A f r a s i y a b'a, "beylerbeyi" diyor. Feleğin, ölüm tuzağını anlatıyor.

3) -a) "O, ona yolunu şaşırttı (azıttı)": (MK, I, . 208). - b) "O, yolunu şaşırdı azdı": (MK, I, s. 173). - c) Y o l d a n çık a r a n k i ş i : "O, kişi hep yoldan azdırır (yol azıtgan)": (MK, I, s. 155).

KUTADGU BİLİĞ'DEN SEÇMELER:

Dünle bu günü, birbirine bağlamak için, eski anlayış ve deyişleri, tırnak içinde sunacağız:

1) H i z m e t y o l u n d a n ş a ş m a m a : "... Beylere katı hizmet edip (katıglangu tapug), kusur yapmamalı (yazmasa)! Hizmet yolundan da, hiç şaşmamalı (yolunda azmasa)!...": (Kutadgu Bilig, 4093).

2) B e y l e r , d o ğ r u y o l d a n , ş a ş m a m a l ı : "... İki şey, hakanlık (elçi) ile beyliği bozar (buzar)! Eğri yola girer (egri yol); doğru yoldan şaşarsa (azar)!...": (A. eser, 2023).

3) B i l g i g i d e r s e , y a z ı d a ş a ş a r ! (Devlet yazıcıları için): "... Y a z ı c ı (bitikçi) içki içerse, bilgisi uzaklaşıp, kaçır (t e z e r)! 'Bilgisi kaçanın (tezlgil), yazısı da şaşar' (azar)!...": (A. eser, 2730).

4) D i n v e d ü n y a y o l u n d a n ç ı k m a : "... Bu, hem din yolu, hem dünya yolu! Bu yolca (yolça) yürü! Bu yoldan azma (azma)!...": (A. eser, 6498).

5) "... Şaşırmış (azıp), yürüyordum! O, söyleyip, verdi yol (berdi yol)!... Beni, 'şaşırmışlar yolundan (azuklar yolu), kurtardı beni!...": (A. eser, 384-385).

6) H a z i n e d a r, k a ç a m a k y a p m a m a l ı :
 “... Uyanık ve dikkatli (sak) olmalı! Kaçamak (azak) gereksizdir
 (kereksiz)! savsaklayıcı ve kaçamakçı olursa işçi (azak işçi), işler
 uzar! Uzaklaşır (uzak)!...”: (A. eser, 2813).

7) “... Aygır semirirse (semrise), hem kudurur, hem ka-
 çar (azar)!...”: (A. eser, 3600).

ESKİ A N A D O L U'DAN SEÇMELER:

1) “... Eğer aşık isen, azıtma yolun... Azıda ilini, terkede
 izzet; uzada yolunu, gözete gurbet...” (TS: 14. yüzyıl).

2) “... Bir gece, yolun azıttı, katı karanğı idi... Yâr izin-
 den çıkma! Azıtma izini!... Yoldaştır, Adem oğlanını azıdan!...
 T a n r ı azıdur, değüldür! Bir kavmi yol gösterdikten sonra!...
 Götürüp ayağı sofi, biz azıttık izimiz!...”: (A. eser: 15. yüzyıl).

3) “Ol a z g u n kavimlerden olduk ki, hidayet yolun-
 dan gümrak oldular! Ey diriga hocanın azgın işi!...”: (A. eser)

* *

HALKIN, DEVLETE KARŞI

S U Ç İ Ş L E M E S İ V E Y A N I L M A S I

Eski Anadolu'da “y a z u k”, g ü n a h anlayışı-
 la çok geniş olarak söylenmiş ve yazılmıştır. G ö k t ü r k yazıtlar-
 ında “yazınma”, s u ç olarak, biraz katı yorumlanmıştır. K a -
 r a h a n l ı çağında “yaz-ma”, daha hafiflemiş; ş a ş ı r m a,
 y a n ı l m a, yorumu ile söylenmiştir:

G Ö K T Ü R K YAZITLARINDAN SEÇMELER:

1) “T ü r g i ş K a ğ a n ı, T ü r k ü m (Türkim) ve
 milletim idi! Bilmediği (bilmedükün) için! Bize karşı, yanıldığı (yan-

guldığın) ve suç işlediği (yazındukın) için! Kağanı öldü! Vezirleri (buyruk) ve beyleri de öldü!...”: (K ü l t e g i n yazıtı: ID19). Yazıt, burada T ü r g e ş kağanı’nı suçlu görüyor. Daha ileri de ise, her iki yazıtta, “özi yangıldı” özi yazındı” sözleri, birbirinin, karşılıkları olarak, yazılmıştır:

2) “... K a ğ a n adını, (unvanını), burada biz verdik! Küçük kız kardeşimi (ona) plrenses (konçuy) olarak verdik. Özü yanıldı, (Bilge Kağan yazıtında: “özü yazındı”)! Kağanı öldü! Halkı, cârîye köle (kul) oldu!...”: (Aynı yazıt: ID20, IID17).

U Y G U R E L YAZILARINDA:

1) “T a n r ı’ya karşı, günah işleyip (yazınıp)...”: (Huast., L, 87). - 2) “... Nice suçumuz (yazıntımız), yanıltımız (yangıl-tımız) var ise!...”: (A. eser, L, 153). - 3) “Bilmeden (bilmedin), anlamadan, çok günâh (yazınç) işlediler...”: (TT, IV, A. 11): - 4) G ü n a h s ı z, a r ı : “... Yazıksız, arıg çıkşapıt...”: (Suvarna, 178, 20). - 5) Yazdım, yanıldım...”: (Uig., II, 7716).

İSLAMİYETE GİRİŞ ÇAĞLARINDA:

“Y a z m a”, yukarıda ve aşağıda görüleceği gibi, y a n ı l m a ve ş a ş ı r m a anlayışıyla söylenmektedir. Bundan dolayı G ö k t ü r k yazıtlarında da, mânâyı, daha hafifletmek gerektir. S u ç i ş l e m e, daha katı bir yorumdur. K a ş - g a r l ı M a h m u d, “kitap yazma” anlayışının O ğ u z c a olduğunu söylüyordu. Bu da, bize kadar gelmiştir. A n a d o l u’da yalnızca “yazuk, yazık”, g ü n a h olarak görülür:

1) Ş a ş m a z a t ı ş o l m a z !: “... Şaşmaz (yazmaz) atış (atım), olmaz! Yanılmaz (yangılmaz) bilge, olmaz!”: (MK, 3, s. 59).

Burada da, “yazmaz/yanğılma”, benzer ve paralel söz ve

mânâlar, yanyana görülmektedir: “O, sözünde y a n ı l d ı (yazdı)”: (A. yer). Bu örneği de, yukarıdakilere katabiliriz.

2) B i l g i l i o l s a , s ö z y a n ı l m a z : “Yol işareti (ula) olsa, ‘yol şaşırma’ (azmaz)! Bilgi olsa, ‘söz şaşmaz’ (yazmaz)!”: (MK, 1, s. 92). “Azmaz/yazmaz” paraleli, G ö k t ü r k yazıtlarında da görülür.

3) Ş a ş m a z a t ı c ı , y a ğ m u r d u r : “Şaşmaz (yazmaz), atıcı (atım), yağmurdur! ‘Yanılmaz bilge’ de, yankı (yağku)!”: (MK, 3, s. 379). Çünkü yağmur, her yeri atışı altında tutar. “Yazmaz/yanılmaz”, paralel söz ve mânâ, burada da görülmektedir.

4) İ l ’ e , d e v l e t e , s u ç i ş l e m e ! : “... Başını gözetmek istersen, beylerin sözünü söyleme! ‘Devlete (il) suç işleme’ (yazma), başını yeme (yime)!

“H a l k (kara), devlete (il-ke) karşı suç işlerse (yazsa), başı gider! Dili, sözle suç işlerse; dişi ufulanır!

“Çok değersiz (tegimsiz) kişiler gördüm! Durup, devlete karşı suç işlediler (yazdı) ve başları kesildi (kesildi başı)!...”: (K u t a d g u B i l i g , 2514-16).

5) B a ğ l ı o l ! d e v l e t e s u ç i ş l e m e ! : “... Devlete (il-ke) suç işlememeli (yazmasa)! ‘Karışıklık günlerinde’ (bulgık küni), kendini gözetmeli!...”: (Aynı eser, 4121).

G ö k t ü r k yazıtları’ndaki, “yazındukın için” sözünün mânâsı, daha iyi anlaşılmaktadır.

6) H i z m e t t e k u s u r e t m e ! : “... Katı çalışmalı! Beylere, hizmette kusur etmemeli (tapug yazmasa)! Hizmet yolundan, hiç şaşmamalı (azmasa)!...”: (Aynı eser, 4093). G ö k t ü r k yazıtları içindeki, “azma/yazma” söz ve mânâ paraleli, burada da görülmektedir.

7) Tanrı'ya karşı suç işleme : "...A-
de m, (Apa) suç işleyince (yazdı), T a n r ı (Bayat) onu cezalan-
dırdı (kınadı)! Bu dünyayı, zından (tünec) kıldı, K a d i r
T a n r ı (Erklig İdi)!...": (Kutadgu Bilig, 3520).

8) Örf ve törede, yanılmamalı : "...
(Hâcib), Yol ağzında (yol ağzında) ise, kişilerin başına geçmeli (ki-
şi başlagu)! Törede (törü) ve örfde (toku), yanlışlık yapmamalı (ya-
zım kılmağı)!...": (Kutadgu Bilig, 2497).

* * *

HALKIN

DEVLETİNDEN, K A Ç I P (T E Z İ P), G İ T M E S İ

"T e z m e k", bugünkü Türkçemiz'de de yaşamaktadır.
Biz daha çok hayvanlar için kullanılır olduk. "B a ş ı n ı a-
l ı p g i t m e k", mânâsında söylemekteyiz. Eskiden "k a ç-
m a k" anlamı ile söyleniyordu. Kendi halkı ile yurdundan ayrıl-
mak, demektir.

G Ö K T Ü R K YAZITLARINDAN SEÇMELER

1) K a ç ı p, bize geldi : "... Y ı r B a y ı r-
k u (Türklerl'nin başı) U l u ğ E r k i n, bize düşman oldu.
T ü r g i Y a r g u n gölünde, onları bozduk. U l u ğ E r-
k i n, az kişi (er) ile, kaçıp (tezip), bize geldi (bar-
dı)...": (K ü l t e ğ i n yazıtı: ID32).

2) U y g u r l a r, doğuya tezip, gittiler:
"U y g u r l a r ı ı l - T e b e r'i yüz kadar (yüzçe) er ile, doğuya
kaçıp (tezip) gitti!...": (B i l g e Kağan yazıtı: IID37). U y-
g u r l a r, daha önce, G ö k t ü r k l e r'e bağlanmışlardı.
G ö k t ü r k idaresinden kaçıp, t e z i p, gitmişlerdi. Yazıt, şöyle
devam ediyordu:

"Otuzdört yaşında idim. O ğ u z l a r (Oguz), (G ö k-

türk idaresinden), kaçıp (tezip), Çin'e girdi...": (Aynı eser: IID38).

"Tezme" ile, kaçma arasında, bir mânâ ayrılığı görülmektedir.

3) Oğuzlar tezip, Çin'e girdiler : "... Türk milleti, açidi. O at sürülerini (yulki) alıp, onları besleyip, düzenledim (eğitim)... Oğuzlar kaçıp (tezip), Çin'e girip (kirti), bağlandılar. Kızıp, (onlara) akın yaptım... Oğuzlar'ın oğullarını, karılarını (yotuz), orada aldım!...": (Bilge Kağan yazıtı, IID38).

4) İki, üç kişi korkup, tezdi : "... Kervan (arkı) gelmedi. (Kervanını ve vergisini) isteyeyim diye, akın yaptım. Onlardan iki üç kişi, korkudan (korgu) tezip, gitti. Halkım (kara budunım), kağanım geldi diye, (sevindi?)...": (Aynı yazıt, IID41).

5) Oğlu, anasından babasından tezmiş : "... Oğlu, anasına (ög) babasına kızıp, öfkelenip (öb-kelepen), kaçarak, tezip (teziben) gitmiş. Sonra, düşünüp, gelmiş. Annemin ögüdünü (öt), alayım (alayın)! Babamın sözünü dinleyeyim (tınlayın), deyip, gelmiş. Bunu biliniz (bilinler)! Bu, iyidir!...": (Göktürk-Tunhuang, II: Thomsen-Stein, II, 90).

U Y G U R EL YAZILARINDAN SEÇMELER:

6) Korkup, tezip, kaçtılar : "... Hepsi korkup (korkup), ürktüler. Tezdiler, kaçtılar (tezdiler kaçtılar)...": (Uygur el yazıları: Suvarna, 5, 10). "Tezme-kaçma", burada, yanyana görülmektedirler.

7) Şeytanlar, tezip kaçtı : "... O şeytanların en büyüğü, tezip kaçtı (tezdi küredi)!...": (Uygur el yazıları: USp., 95, 4).

"Köle kaçtı", demek için, "kul küredi", deniyordu. Kö-

le, efendisine bağlıdır. Efendisinden, kaçıyor. “T e z m e” de, halk ve devletten kaçmadır. Burada, eş anlamlı iki sözü yanyana getirerek Türkler, mânâyı pekiştiriyorlardı. Krşl. MK, III, s. 263. Kutadgu Bilig’de de, şöyle deniliyordu:

“... Sana suçlandı (yazdı)! Senden, tezip kaçtı (küredil), özüm! Bu gün (bu kün) sana, sığınarak (sığınu), yalvararak (yalvara) geldim!...”: (KB, A. 185, 19).

XI. YÜZYIL TÜRKLERİ'NDEN SEÇMELER:

8) Düşmanın gelmesiyle, halkın ürkmesi : “Te zi boldu : Düşmanın gelmesi yüzünden, halk arasında ürküntü oldu”: (MK, I, s. 429). “T e z i k : Halk arasında ürküntü”: (MK, 3, s. 387). Bu sözler de, ürkme ve “kaçışmayı”, içlerinde toplar.

9) İşten kaçan kişi : “Tezik kişi : İşten kaçan kişi”: (MK, I, s. 387). - “Te z g e k e r : işten ve işe benzer şeylerden kaçan kişi”: (MK, 2, s. 289).

9) Ürküşüp, kaçışma : “Onlar birbirinden ürküştü ve kaçıştı”: (Olar ikki t e z i ş t i): (MK, 2, s. 99).

10) Hayvanların tezip, kaçması : “Köpek (it), yaban hayvanını (keyik), ürkütüp kaçırdı (tezitti)”: (MK, 2, s. 305). - “G e y i k (veya yaban hayvanı) kaçtı, tezikti (tezdi)”: (MK, 2, s. 8).

KUTADGU BİLİG'DEN SEÇMELER:

1) İşten tezip, kaçma : “... Bu iş öyle ağır (ağır) gelecek gibi değil! Bu iş öyle, korkup (beling-), uzağa (yırak) kaçıp, tezecek (tezgü) gibi değil!...”: (KB, 4950).

2) Kötüler, işten tezer ve azıtır : “... Kötüyle iş tutunma, (iş tutunma)! Uzak dur (yırak tur)! Tezip (teze), kaçır! Kötüler işi ve seni, yolundan azıtır (azıtır)!...”: (KB, 4194). “A z ı t m a - t e z m e”, yakın mânâ ile söyleniyordu.

2) "... Birisi yaklaşırsa (yagursa), birisi kaçar (tezer)! İkisini birlikte tutsa (birle tutsa), kişi yolunu şaşırır, azar (azar)!...": (KB, 5313).

3) Semiren at, sabibinden kaçar : "... Haşarı at semirirse (semrise), hem kudurur, hem azar (azar)! Sahibini yere çalar (çalar yerke), sonra da kaçar (tezer)!...": (KB, 3600).

4) Tanrı adıyla, şeytan kaçar : "... Tanrı (Bayat) adı ansa, şeytan tezer (tezer), gider!...": (KB, 3594). Burada "tezme", yani ürküp uzaklaşma ile "kaçma" söz ve anlayışları, birbirinden ayrılmaktadır.

5) Utanmazlardan, tezerek, kaç!: Utanmaz kişiden uzak dur (yırak tur), tezerek (teze), kaç! Utanç sahiplerine, benden bir selâm (alkış)!...": (KB, 1309). Ürküp, kaçma anlamındadır.

6) Devlet, ürkek bir geyik gibidir : "... Devleti, ürkek (tezig) bir geyik say (san)! Eğer gelirse, sıkı tut (bekle)! Ayagina köstek (tuş) vur!...": (KB, 712).

Devleti tutabilirsen, sende tezmez, (ürküp kaçmaz)!: "Eğer devleti tutabilirsen (tuta bilse), sende tezip, kaçmaz (tezümez) ve durur (turur)!...": (KB, 713).

ESKİ ANADOLU'DAN SEÇMELER:

1) "Tezikmek gözlemegil sen geyikten! Vefalar öğren âhir, ügeyikten!": (TS: 14. yüzyıl).

2) "Önegülük etmek ve geri çekinmek ve sürüden birisi tezikip, kaçmak": (TS: 16. yüzyıl).

KUZEY TÜRKLERİ'NDEN:

1) Tezer kışl (Şor): Allesine yanaşmıyan, kaçan gençler: (Radlof, Wörterbuch, III, s. 1097).

2) “Benim kara-kır atım! Benden kaçıp (tezip), nerelerde koşuyorsun!”: (Şor): (Aynı eser, aynı yer):

* * *

TÜRK MİLLETİ K Ö T Ü D Ü Ş Ü N D Ü Ğ Ü İ Ç İ N !

G ö k t ü r k yazıtlarındaki “yablak” sözü, bu günkü Türkçemizde “yavlak” söylenişine ile girmiştir. Yazıtlarda geçtiği gibi bunu, “Türk milletinin k ö t ü l ü ğ ü” için diye yorumlamak, doğru değildir. Nitekim G ö k t ü r k yazılı, U y g u r B a y a n - ç u r kağan yazıtında, “kötü düşünüp, kaçıp (tezip) gitti” deniyor ve konuya, bir açıklık getiriliyordu:

GÖKTÜRK YAZITLARINDAN SEÇMELER:

1) K ö t ü d ü ş ü n ü p , k a ç ı p g i t m e : “... Ü ç - K a r l u k (Türk boyları), kötü düşünüp (yablak sakınıp), tezip gittiler (teze bardı). Batıda, O n - O k (Türk boylarına) girdiler (kirti)! Domuz yılında (M.S. 747), savaştım...”: (U y g u r Bayan-çur Kağan yazıtı: 11 (K11)). Bu anlayışı, bir örnek düşünce olarak, başa aldık.

2) İ y i i l i n e , d e v l e t i n e , k e n d i n k ö t ü d a v r a n d ı n ! : “... Bağlılığın için, seni eğitmiş, onarmış Bilge kağanın, imiş! İyi ve bağımsız devletine (ilinge), kendin y a n ı l d ı n ! K ö t ü (yablak) davrandın! Silâhlılar, nereden gelip, seni yayıp, dağıttılar?...”: (K ü l t e g i n yazıtı: ID23). Aşağıdaki örnekte “yablak”, k o r k a k anlamıyla kullanılmıştır:

3) B i z i m a s k e r i m i z , k o r k a k (yablak) idi: “... Bundan sonra K a r a - T ü r g i ş milleti, (bize) düşman (yagı) olmuş. K e n g e r e s'e doğru vardılar. Bizim askerimiz (sü) ile atları (atı), zayıf ve fena idi. Azığı da, yok (azuku yok) idi! kor-

kak ve kötü (yablak kişi) kişiler idiler. Alp, yiğit erler (alp er), bize yetişmiş, hücum (teğmiş) etmişlerdi...”: (K ü l - T e g i n yazıtı: ID39-40).

4) T ü r k m i l l e t i ü r k t ü , k o r k a k o l a c a k t ı : “... T ü r k m i l l e t i ’ n i n a y a ğ ı k a m a ş t ı , ü r k t ü l K o r k a k , k ö t ü (y a b l a k) o l a c a k t ı ! A n c a k , o n l a r ı n g e l e n o r d u s u n u , K ü l - T e g i n p ü s k ü r t t ü ! ...”: (Aynı yer: (IK7).

5) B i l m e d i ğ i n v e k o r k a k l ı ğ ı n i ç i n : “... T e m i z k ı z l a r ı n , (Ç i n ’ e) c a r i y e o l d u ! B i l m e d i ğ i n (b i l m e d ü k) i ç i n ! K ö t ü v e k o r k a k l ı ğ ı n (y a b l a k ı n ı n) i ç i n ! A m c a m K a ğ a n (K a p a ğ a n K a ğ a n , ö l . 716), ö l d ü (u ç a b a r d ı) ! ...”: (Aynı yer, ID20). Burada, ö l d ü yerine, uçan ruhunu anarak, “uça vardı”, uçup, gitti denmektedir.

6) H a l k ı m , (b i r k a ç k i ş i n i n) k o r k a k l ı ğ ı i ç i n , ö l d ü n ! : “... T a y B i l g e T u t u k ’ u n v e b i r l i a t l ı n k o r k a k l ı k v e k ö t ü l ü ğ ü i ç i n , h a l k ı m (k a r a b u d u n ı m) , ö l d ü n , y o k o l d u n ! ...”: (U y g u r , B a y a n - ç u r K a ğ a n y a z ı t ı : 17 (D5)).

* * *

HALK VE DEVLETTE, A S Â Y İ Ş İ B O Z A N L A R

YOL KESEN, ZULMEDENLER VE HAYDUTLAR

Asayiş bozan ve halkı rahatsız eden haydutların çeşitleri üzerinde, c e z a ile ilgili bölümümüzde duracağız. Burada devlete karşı gelen ve düzeni bozanlar üzerinde duracağız. Dünü, bu günle birleştirmek için, deyimlerin köklerini, tırnak içinde sunacağız:

1) “... İ l i ç i n d e , H a l k a (b u d u n) z u l m e d e n l e r i (k ü ç l e r i) , y o k e t ! İ l d ı ş ı n d a , y o l k e s e n l e r i (k a r a k ç ı) , t e m i z l e (a r ı t - g ı l) ! ...”:

(K u t a d g u B i l i g, 5547).

Töreye aykırı gelme ve z u l m e t m e için eski Türkler, g ü ç “küç” deyimini kullanırlardı. 11. yüzyıla ait bir atasözünde şöyle deniliyordu:

2) “G-ü ç (küç), zorbalık (evin) kapısından girerse; t ö r e b a c a d a n k a ç a r”: (MK, 2, s. 18; 3, s. 120): Y o r u m u, şöyle idi:

“Z u l ü m kapıdan girerse, görenek ve m e r b a - m e t, b a c a d a n k a ç a r!”. Z u l m e d e n kimse için “küçemçi”; k u v v e t l i kimse için de, “küçlüğ” denir. Küç = Z u l u m”: (Aynı eser, 3, s. 120).

3) Z o r b a l a r ı ń ç e ş i t l e r i : “... Kimisi hırsız (oğrı), hileci ve sahtekâr (tevlig), yol kesen (karakçı), dolandırıcı (kunuk)! Kimisi haydut, baskıncı (basımçı), katil (ölütçi), kimisi de soyguncu (kırık)!...”: (Aynı eser, 1737).

ASİLER VE BAŞ KALDIRANLAR:

1) H a l k t a b a ş k a l d ı r a n l a r !: “... Ey, başıboş davranışlı (başlag yorıglı)! Halkın pervasız ve baş kaldıranları (b u d u n ö k t e m i)! T a n r ı (bayat) bunu soracaktır! Cevabını hazırla, emi!...”: (Aynı eser, 5275). A s i v e p e r v a s ız k i ş i - l e r için, “ö k t e m” diyorlardı. “Â s i d i l l i” kişiler için de bir örnek sunalım:

2) “... K ö t ü l e r i l e Â s i l e r i (öktemig) yükseltip, zengin etme! Pervasız ve âsi dili (öktem üllig) ile, büyük söyledi!...”: (Aynı eser, 672).

KARŞI GELEN, KAFA TUTANLAR VE SAYGISIZLAR:

1) “... B a k a g ö r ü r s e n (baka körse) b e y l e r, yanar ateş gibidir! Kafanı tutanın (basın-), başını koparır! K a n ı n ı e m e r (so-rar)!...”: (Aynı eser, 655).

2) **Beyine kafa tutma!**: “... Beyine kafa tutma (b a s ı n m a), başını (başing) koru!...”: (Aynı eser, 652).

3) “... B e y e, saygısızca (basını) yaklaşırsan! Kızır, baş keser!...”: (Aynı eser, 4099).

4) **Ey, beyleri ağırlayanlar!**: “Ey, beyleri ağırlayıp (ağırlap), büyük olmuş er! Beyine karşı gelme (basınma), onu saygıla, büyük tut, ağır (tut ağır)!...: (Kutadgu Bilig, 4085).

* * *

“G Ü Ç” KULLANMA VE ZORBALIK

G ö k t ü r k yazıtlarında g ü ç (küç), ilâhî güçle birleşmiş, halkın iyiliği için kullanılan bir yetki ve kuvvettir. Ancak bu anlayışlar, zamanla hafifliyorlardı. Bizim, “hem suçlu, hem güçlü” dediğimiz gibi, mânâ değişikliklerine doğru gidiliyordu. Çağlar içinde bu değişimleri gösterirken; dün ile bu günü birleştirmek için, tırnak içinde, eski deyimleri de sunacağız:

ZULÜM, ZORBALIK VE HAKANLAR:

“G ü ç ve b a s k ı” : “... Ey Hakan! Ü ç şeyden, işt en (işt in) dolayı, g ü ç ve b a s k ı (küç basınç) gelir:

1) “Biri bey, ihmalcı (usal) olursa! B andan kötülük gelir ve değer (teğir)!

2) “İkincisi halkın başında olan kişi (budun başlar), zayıf ve basılan (basınca) biri, olursa!

3) “Üçüncüsü, eğer (b e y), aç gözlü (suk) biri ise! B u, milletün bağrını yer (bağrın yer)!

“Ey Hakan! B u üç şeyden hiç birisi şimdî sende yok! Z o r b a k i ş i (küçkey er), senin iline, sere den gelebilir!

“Ey, iyi (edgü), töre sahibi (törülüg), an (arığ), bey ve temiz (silig) kişi! **T a n r ı** (Bayat) sana akıl ve bilgi ile erdem verdi!...”: (Kutadgu Bilig, 3109-3112).

“**ZULMETME! KAN DÖKME!**: “... Harama katılma, zulmetme (küç kılma)! Kişi kanı dökme! **Ö ç** ve hasım kılma! Düşmanlık besleme! **K i n** gütmel!...”: (Kutadgu Bilig, 1433).

ZULMÜ KALDIRMA, HALKA ADALET VERME:

1) “**A d â l e t v e r ! G ü ç k ı l m a !**: “... **A d â l e t** ile iş gör (töre kıl)! **Ç a l ı ş v e g a y r e t e t** (katıgılan)! Zulüm, güç kılma (kılma küç)! **T a n r ı y a** hizmet ve ibâdet et!...”: (Aynı eser, 1451).

2) **M i l l e t t e n g ü ç v e “b a s k ı y ı k a l d ı r”**!: “... Halktan, zulüm ile gücü kaldırdı! Yararsız davranışları da (yaragsız kılınç), kendisinden giderdi (kiterdi)!...”: (A. eser, 1771).

3) **Z o r b a l ı ğ a k a r ş ı** : “... Eğer sana, zulüm (küç) ve baskı (basınç) değerse (tegdi erse)! **B e r i g e l** (berü kel) bana! **K a y g ı v e s a k ı n c a n ı** (kadgu sakınç), bana söyle!...”: (K u t a d g u B i l i g, 3206).

4) **V e z i r , h a k a n a ş ö y l e d e d i**: “... Zulüme, zorbalığa engel olmam ve adâlet vermem için (törü bergüke); bütün iyilikler için, **sebeb sen oldun!...**”: (Aynı eser, 3120).

“GÜÇ” İLE “HİLE” ÜZERİNE ATASÖZLERİ:

1) “**Hile (al) ile arslan tutulur! Güç ile, bostanlara dikilen oyuk bile tutulmaz!**”: (11. yüzyıl: MK, I, s. 81; - Krşl. Brockelmann, Spr. 20).

2) “Hile (al) ile arslan tutulur! Güç ile, sıçan (sıçgan) bile, tutulmaz!”: Y o r u m: (Bu sav, işlerde yavaşlıkla davranmak, güzel çareler aramak ve çekişmeyi bırakmak için söylenir”: (11. yüzyıl: (MK, 3, s. 492; - Krşl. Brock., Spr. 15).

3) “Hile (al) ile arslan tutulur! Güç ve kuvvet ile, korkuluk (kösgük) bile tutulamaz!: (11. yüzyıl: MK, II, s. 289; - Krşl. Brockelmann, Spr. 208).

“GÜÇ” VE ZORBALIK, “TÖRE İLE KANUNU KOVARI”:

1) “Güç (küç) ilden girerse; töre, bacadan çıkar!: (Zulüm, avludan (ilden?) girerse, a d â l e t ve insaf, merhamet, bacadan çıkar): (11. yüzyıl: MK, 3, s. 120; - Krşl. Brock., Spr. 186).

2) “Gönlü , yok ve yoksul (yaratılan) bir kimse; g ü ç (küç) ile, tok ve zengin (tok bay) olmaz!”: (MK, 3, s. 239; Krşl. Brock., AM I, 44c).

ZULMETME, ZORLA KÖTÜLÜK ETME:

1) “Aşk ve basret, bana zulmediyor (küçeyür)! Gece gündüz durup ağlıyarak!...”: (MK, 3, s. 258); - Krşl. Brock., AM I, 27, 9).

2) “Oğlana, zorla kötülük yaptı = (Oğlanı küçeldi): (Câriyelere, z o r l a f e n a l ı k yaparsa, yine böyle denilir): (MK, 3, s. 259).

3) “O, onun davarına (malına), zulmetti (?) (küçendli)”: (MK, 3, 166. Mânâ, biraz karanlıktır).

YAĞMA ETME, MALI ZORLA ALMA:

1) “Adamın malı, z o r l a elinden alındı (küçeldi)” (MK, I, s. 136). - 2) “O, onun malını, y a ğ m a e t t i r d i, (küçeltti)”: (A. eser, 3, s. 300). - 3) “O-iki kişi, adamın malını y a ğ m a e t m e k için, yardımlaştılar (küçesdi)”: (A. eser, II, s. 93).

ZORBA VE ZALİMLER:

1) Zorbalar, doğruluktan kaçar : “... Öz ü zorba (küçkey) ise, doğruluktan kaçar! Acı Hind otunu (uragun), yine bunlar içer!”

“Bunlar kavga edip (tutuşu), bana gelirler. Ben, adalet ve hüküm verince de (törü berse men); acı Hind otunu içmiş gibi, bana bakarlar!”

“Bu kaşımın çatıklığı (kaşım tügüki), bu suratsızlığım (görksüzlüğüm), bu yüzüzlüğüm, gelecek zorbalar (küçemçi) içindir!...”: (K u t a d g u B i l i g, 814-16).

“KANUN, SU GİBİ; ZORBALIK, ATEŞ GİBİDİR! SU, ATEŞİ SÖNDÜRÜR!”

“... Kanun ve töre, su gibidir! Z o r b a l ı k ise, ateş gibi yakar! (Ey Hakan!) Sen, arı ve süzük su akıtıp, ateşi söndür-dün!

“T ö r e y i, d ü z (tüz) ve doğru y ü r ü t t ü n! Dünya, düzene girdi! Artık ilde, hiç kimsenin gözü, z o r b a l a r ı (kü-çek), görmez oldu!...”: (K u t a d g u B i l i g, 3107-8).

* * *

ADALET VEREN, “ADİL BEY”

TANRININ ADÂLETİ:

1) Hakan, Vezirine şöyle diyor: “... Seni bulmam, Tan-rı'nın bir fazlı (Bayat fazlı) idi! Bütün iyiliklere, sebab sen oldun!

2) Zulme engel olma ve adâlet : “Sen, bütün iyilikler için, sebab sen oldun! Hem, z o r b a l ı ğ a engel olmaya! Hem de, t ö r e ve a d â l e t vermeğe (törü

bergü-)!...: (K u t a d g u B i l i g, 3120).

3) H a l k a, T a n r ı a d â l e t i : “... H a l k ı n gönlü, yufkadır (yuvka)! Gözetmesi ise, sordur (sarp)! Gönülleri kınılırsa, T a n r ı a d â l e t i (Bayat’adli) uygula!...”: (Aynı eser, 3351).

4) T a n r ı ’n ı n a d â l e t i n i t u t ! : “... T a n r ı ’n ı n a d â l e t i n i (Bayat’adli) tut! Ondak korkarak yürü!...”: (Aynı eser, 3668).

ADALET EN YÜCE MEVKİ

5) A d â l e t, “d ö r t t e m e l d e n” b i r i : “... B u k i t a p, (yañi Kutadgu Bilig), dört ulu ve ağır temel (ul) üzerine bina kılınmıştır: B i r i a d i l, ikinci devlet, üçüncü akıl, dördüncü kana’at...”: (K u t a d g u B i l i g, A 30).

6) Aşağıdaki beyitten anlaşıldığına göre, “a d â l e t”, eski Türkçe’deki “k ö n i l i k” karşılığında söyleniyordu:

“... B u n l a r d a n b i r i, a d â l e t (’a d i l) olup; d o ğ r u l u k üzerinedir (könilik üze)! İkincisi devlettir, kut ve ikbal dir!...”: (Aynı eser, B 65).

“... A d â l e t e (’adil), G ü n d o ğ d u H a n d e y i p, atamış! Onu gör! Hakanlık (meliklik) kemerini (kur) tutar!...”: (Aynı eser, A 68).

T ü r k d e v l e t a n l a y ı ş ı n d a, “a d â l e t”, en yüce yeri tutuyordu. K u t a d g u B i l i g, her islâmî deyimini yanına, Türkçesini de vererek, mânâyı aydınlatıyor ve pekiştiriyordu. Böylece görüşlerimiz de, kesinleşiyordu.

6) “... H a l k (raiye), (hakani) gözetse! H a k a n d a (melik) halkın, ş en i n i v e c a n ı n ı gözetse!...”: (Aynı eser, B: 43).

7) “... A d i l (köni) b e y i n y ü z ü n ü g ö r e n, k u t l u l u k bulur!...”: (Aynı eser, 3465).

“TÜRK MİLLETİ YOK OLMASIN” DİYE; TANRI VE KAĞANIN ÇALIŞMALARI

T o n y u k u k yazıtı'ndan yukarıda aldığımız alıntılarda, bu anlayışın güzel örneklerini verdik. “Kağan ile vezir T o n y u k u k, gayret etmeselerdi, Türk milleti yok olacaktı”. Yukarıda işlenen tema budur. Aşağıdaki örnekler ise, Türk milletinin yok olması, üzerinedir:

1) “... Tuttum. Hatunu, orada aldım. T ü r k m i l l e t i (Türk budun) orada.. yok oldu!...: (U y g u r Bayan-Çur Kağan yazıtı, K10). U y g u r Kağanı'nın bir akını olmalıdır.

2) (İSYAN EDEN HALKA), “KENDİ KAVMİM DE-DİM, ONLARI YOK ETMEDİM”!: “... T a n r ı, tutu verdi! K a r a h a l k ı m ı, yok kılmadım! Evini, barkını, at sürülerini (yılıksın), yağma etmedim! Ceza buyurdum (kıyın aydım)! Durdu-ru (turguru), koyu verdim (kotım)! Kendi (kentü) kavmim, mille-tim dedim! Bana uyarak, gelin (udu kelin), dedim! Koyup, gittim! Gelmedi (kelmeti)! Yeniden izledim (irtim), B u r g u'da yetiştirdim (yetdim)!...: (U y g u r B a y a n - Ç u r Kağan yazıtı, D2-3).

U y g u r Kağanı, bundan sonra halkı, ağır bir biçimde cezalandırıyor. Yenme ve yenilme de, “yok olma”, deyi-miyle karşılanıyordu.

3) T Ü R K M İ L L E T İ, “Y O K O L M A S I N”, D İ Y E ! M İ L L E T O L S U N, D İ Y E !: “T ü r k m i l l e t i, yok olmasın (yok bolmazun), diye! M i l l e t o l s ı n d i y e (budun bolçun tiyin)! B a b a m İ l t e r i ş Kağan'ı; annem (ögüm) İ l - B i l g e H a t u n'ı, T a n r ı yücelerden (töpe) tutup, yukarı (yügerü) (kağanlık tahtına) yükseltmiş (kötürmüş)!...: (K ü l T e g i n yazıtı, ID11).

4) T Ü R K M İ L L E T İ N İ N, “A D I V E Ü N Ü”, Y O K C L - M A S I N D İ Y E !: “... T ü r k m i l l e t i'nin adı ve ünü (atı küsi), yok olmasın, diye! B a b a m K a ğ a n ı, A n n e m (ögüm) H a t u n u, yükseltmiş (kötürmüş) T a n r ı !

**“Devlet, il veren (il berigme) Tanrı
TÜRK MİLLETİNİN, ADI VE ÜNÜ YOK OLMASIN, DİYE!
Özümü, o Tanrı, kağan olarak tahta oturttu (olurtdı)
!...: (Bilge Kağan yazıtı, IID20).**

**5) ATALARIN KAZANDIĞI TÜRK MİLLETİ
İNİN, ADI VE ÜNÜ YOK OLMASIN DİYE, ÇALIŞMA: “...
Atalarımızın kazanmış (kazganmış) olduğu milletin, adı
ve ünü (atı küsi), yok olmasın diye (yok bolmazun tlyin)! TÜRK
MİLLETİ İÇİN! (Türk budun üçün)! Gece uyumadım, gündüz
oturmadım (olurmatım)! Küçük kardeşim (inim) Kül Tegin
ile! İki şad (büyük komutan) ile! ölerек, yiterek (ölü yltü) kazan-
dım!**

**TÜRK MİLLETİNİ, “OTLAR VE SULAR” GİBİ, DA-
ĞINIK VE HAREKETSİZ BIRAKMADIM! “Böyle kazanıp, Bİ-
RİKMİŞ VE TOPLANMIŞ MİLLETİ (birikl budun) otlar ve
sular (gibi dağınık ve hareketsiz) kılmadım: (Ot, sub kılma-
dım)!...: (Bilge Kağan yazıtı, IID22).**

**6) ÇİN'E GİDEN TÜRKLER'İN, “ADI VE ÜNÜ” YOK
OLDU!: “... D o k u z - Ö ğ u z l a r, yerlerini ve sularını bırakıp
(yerin subın ıdıp), Ç i n'e doğru gittiler. (Sonra dönerek) bu yerle-
re geldiler. Bakayım (bellerini doğrultayım: iğideyin), diye düşün-
düm... Suç işlediler (yazukla-). Güneyde, Ç i n'de, ADI VE ÜNÜ
(atı küsi), YOK OLDU. Bu yerde, bana kul oldular!...”: (Bil-
ge Kağan yazıtı, IID36).**

TÜRK MİLLETİNİN,

İDARESİZ VE DÜZENSİZ ÖLMESİ

**1) “TÜRK MİLLETİ! YURDUNU BIRAKIP,
Ç İ N'E GİDERSEN, ÖLECEKSİN”!: “... Ç i n'ln tatlı sözüne,**

yumuşak hediyesine kapılıp, ÇOK TÜRK MİLLETİ ÖLDÜ (öküş Türk budun öldü)!

“TÜRK MİLLETİ ÖLÜRSÜN (ölesikin)! Güneyde, Ç o g a y ormanına değdin (tüğültin). Ovaya konayım dersen, TÜRK MİLLETİ (Türk budun), (orada) ölürsün! Orada, kötü kişiler (ayıg kişi), (şöyle) kışkırtır imiş:

“- (Ç i n'e) uzak (ırak) durur isen, kötü hediye (yablak ağı) verir! Yakın olursan, iyi hediye verir! Diye, böyle kışkırtır (buşgurur) imiş!

“Bilgi bilmez kişiler (bilig bilmez kişi), bu söze inanıp, onlara yakın gittil! Çok kişi öldü (öküş kişilg ölti)!

“O YERLERE VARIR İSEN, T Ü R K M İ L L E T İ (Türk budun), ÖLECEKSİN (ölteçisen) !...”: (K ü l t e g i n yazıtı, IG8).

2) “Ö L E C E K TÜRK MİLLETİNİ, DİRİLTİM”!:
“... Bundan sonra, T a n r ı buyurduğu (yarıkkaduk) için! Kutluğum, var olduğu için! (kutım bar için)! Nâsib ve kismetim, var olduğu için (ülügim bar için)! ÖLECEK MİLLETİ (ölteçi budunı), DİRİLTEREK (tirigrü), eğittim!

“ÇIPLAK MİLLETİ, GEYSİLİ KILDIM! Yoksul (çığay) milleti, zengin (bay) kıldım! Az (az) MİLLETİ, ÇOK (öküş) KILDIM!...”: (K ü l t e g i n yazıtı, ID29).

3) “K Ü L T E G İ N OLMASAYDI, ÖLECEKTİNİZ!”:

“Bilge Kağ a n'ın yurdunu düşman basınca, şöyle denilliyordu: “... Ö l ü l e r, yurttta ve yolda (yurtda yolta), yatarak kalacak (yatu kaldaçı) idiniz! K ü l T e g i n yok olsa idi, hepiniz (kop) ö l e c e k t i n i z !...”: (K ü l T e g i n yazıtı, IK9).

4) “ÖLECEK GİBİ OLAN T Ü R K L E R, DİRİLDİ!”:

“... (Savaşta), T ü r k milletinin ayağı kamaştı (adak kamaştı) sarsıldı! Kötü ve korkak (yablak) olacak idi! (Düşmanın), bizden önce, (bizi) dağıtmağa (yaya) gelen askerini, dağıttım (ağıttım)! (Bunun üzerine) çoğu ö l e c e k gibi (öküş ölteçi) (Türkler), orada dirildi (ürilü)!...”: (B i l g e K a ğ a n yazıtı, IID30).

5) “KAZANMASAM, TÜRK MİLLETİ ÖLECEKTİ!”: “... “T a n r ı, güç verdiği için”! (Tengri küç birtük üçün)! “Ben kazandığım için”! (Men kazganduk üçün)! T ü r k m i l l e t i, kazandı... İlk önce (inilgü), ben böyle “başlık edip” (başlayı), kazanmasaydım,

6) “ÖLECEK GİBİ DÜŞÜNCELİ, TÜRK BEYLERİ İLE TÜRK MİLLETİ BENİ GÖRÜP, SEVİNDİLER”!: “... (T ü r k milletinin) üzerine, kağan olarak oturdum. (Kağan) olduğumda, “ölecek gibi düşünceli” (ölteçiçe sakınıgma), T ü r k beyleri (ile) T ü r k m i l l e t i,

“DÖNÜP, SEVİNDİLER! (Eğrip, sebinip)! KAYMIŞ GÖZLERİ, YUKARIYI (KAĞANLARINI) GÖRDÜ! (Tongtamış közi, yügerü körti)!...”: (B i l g e K a ğ a n yazıtı, IID2).

“TÜRK MİLLETİ ÖLECEK İDİ! YOK OLACAK İDİ!
(Türk budun ölteçi ertü! Yok boldacı ertü!)

“BÖYLE DÜŞÜNÜN (sakının)! BÖYLE BİLİN (bi-ling)!...”: (B i l g e K a ğ a n yazıtı, IID33).

“Y A N I L I P”

ÖLECEK OLAN TÜRK MİLLETİNİ, YENİDEN KURMA!

7) YANILIP ÖLMENİ, BU YAZITA VURDUM: “... Yoksul (çıgay) milleti, zengin (bay) kıldım! Az (az) milleti, çok (öküş) kıldım! Bu sözümde (sabımda), yanbş (iğid) var mı?

“Türk beyleri! Türk milleti, işitin (eşidin)! Türk milleti-

ni, derleyip (terip), illi idare ve tutmasını (tutsak), bu (yazıtta) vurdum! (TÜRK MİLLETİNİN), YANILIP (yangılıp), ÖLMESİNİ (ölesi-), yine buraya vurdum (urtum)!

8) BİZE BAĞLANANLAR, MİLLET OLDU! ÖLENLER DE, ÖLDÜ! Bu, Türk devlet anlayışında, değişik bir düşüncedir. Aslında bu söz, “millet olanlar, kalır; bağlanmayalar da ölür!” Demektir:

“... Orada savaştım! Askerini, mızrakladım! Bize bağlananlar, bağlandı (içkiğme içikdi)! ÖLENLER DE, ÖLDÜ (Ölüğme ölti)!...”: (B i l g e K a ğ a n yazıtı, IID37).

KAÇAN TÜRK MİLLETİNİ, T A N R I Ö L D Ü R M Ü Ş!

9) T A N R I, ŞÖYLE DEMİŞ: “... Tanrı, şöyle demiş: -(Ben sana), H a n (kan) verdim! (Hanını) koyup (kodıp), (başkasına) bağlandın (içikdin)! Başkasına bağlandığın için (içikdük için)! T a n r ı, ölüm vermiş (ölütmiş)!

“TÜRK MİLLETİ, ÖLDÜ (Türk budun ölti)! zayıfladı (alkındı)! YOK OLDU (yok boltı)! T ü r k Birleşik (Slr) milletinin yerinde, bağımsız birlik, boy kalmadı (bod kalmadı)!...”: (T o n y u k u k yazıtı, 2-4).

10) BAZILARININ KÖTÜLÜĞÜ İÇİN “HALKIM! ÖLÜP, YİTTİN!”: “... T a y B i l g e T u t u k'un kötülüğü için (yablakın için)! Bir iki atının, kötülüğü için! 'KARA HALKIM (Kara budunum), ÖLÜP, YİTTİN (Öltin yetdin)! Yine bağlan (yana içik)!

“- Ölmeci, yitmeci (ölmeçl, yetmeçl) (olma) dedim! Yeneden işini, gücünü bana ver (ılg küçig bergil), dedim! İki ay bekledim. Gelmedi (kelmedi)!...”: (UYGUR, B a y a n - Ç u r K a ğ a n yazıtı, D5).

DEVLETEN AYRILAN MİLLETİN, ÖLÜ GİBİ YÜRÜMESİ!

11) “... Seni kalkındırmış (iğdemiş) kağanının sözünü almadın (sabın almatın)! Yerden yere gittin (yer sayu bardıg)! Oralarda hep (kop), yıprandın ve zayıfladın (alkındıg arılıg)! ”

“Orada kalmış olanlar da (anda kalmış), yerden yere giderek (yer sayn), hep ayakta olarak (kop taru), ÖLÜ GİBİ YÜRÜYOR (ölü yoruyor) İDİLER!...”: (K ü l T e g i n yazıtı, IG9).

12) TÜRK MİLLETİ, “ÖLÜ VE YİTİK, YAYA VE ÇIPLAK GELDİ”: “... Yerden yere varmış (yer sayu barmış) Millet, ölü yitik (ölü yetü), yayan (yadağın) ve çıplak (yalanıs) olarak, geri döndü (yana keldi)!...”: (K ü l T e g i n yazıtı, ID28).

Yukarıdaki belgeler bize gösteriyor ki, Türk milletinin ölüp, yitmesi, devletin varlığı ile yakından ilgili idi. Bu Türk yazıtlarından da anlaşılacağı üzere, devlet olmayınca, Türk milleti dağılıyor ve türlü sefaletler ile felâketlerin içine düşüyordu. Türk yazıtlarının dedikleri gibi, ölü gibi, ayakta yürüyorlar, idi. Türk devleti düzene girince, hepsi rahat, huzur ve refaha kavuşuyorlardı.

13.BÖLÜM

TÜRKLER'DE “V A T A N” ANLAYIŞI

TÜRKLER'İN MUKADDES, “YER VE SULARI”

Devlet ve vatan toprağı Türkler'e, göre devlet ve milletin toprağını meydana getiren, *yerler ile sular*, mukaddes idiler. *Toprak*, daha çok Ö n a s y a düşüncesinde önem kazanıyordu. Türkler'e göre daha mantıklı olarak, bir değeri yoktu. Nitekim Türkler, çöller için, “*subsız*”, yani susuz diyorlardı.

V a t a n anlayışının bir “*devlet felsefesi*” halinde oluşup, gelişmesini, Türkler'de görüyoruz. Ç i n'de yere tapınma ve bununla ilgili seremoniler, bitip, tükenmez bir kùlttür. Buna onların, “*bereket Tanrıları*”nı da katmak gereklidir. Ç . i n' de ve Ö n a s y a'da “*bereket*” kùltleri ve tapınmaları, ağır basmıştır. Bu da, hümanist ve Üniversal inanışlardır.

“T Ü R K TANRISI”

VE “T Ü R K Ü N MUKADDES YERİ SUYU”:

Bu düşünce, bir millet için, gerçekten görkemli ve muhte-

şem bir fikirdir. Türk Tanrısı ile *Türk'ün mukaddes yeri ve suyu* birleşiyorlar. “*Türk milleti yok olmasın diye*”, Türk milletinin başına güçlü bir kağan getiriyorlar:

“*Yücelerde, Türk Tanrısı, Türk'ün mukaddes yer ve suları, şöyle demişler:*

“*Türk milleti, yok olmasın diye! O, (yeniden) millet olsun diye!*

“*Tanrı, babam İl-Teriş Kağan ile annem İl-Bilge Hatun'u, göğün tepesinden tutup, yükseltmiş! (Kağan olarak Türk milletinin üzerine) oturtmuş!...*”: (ID11).

TÜRK'ÜN YER VE SULARI, NİÇİN MUKADDES?

Göktürk yazıtlarında, yer ve sular, “*ıduk yer sub*”, tanıtmasıyla geçmektedir. “*Iduk*” sözü, *ıd-ma*, yani *gönderme* kökünden gelir, Prof. Bang'a göre, bu, “*Tanrı tarafından gönderilmiş*”, olmalıdır. Gerçekten de sözün mânâsı, hep öyle gelmektedir. *Uygur hakamlarının unvanı* olan “*Iduk kut*”, “*Tanrı tarafından (ıduk), inâyetli, devletli (kutlu)*”, demektir. Konuyu uzatmıyacağız.

“T Ü R K'ÜN ATALARININ T U T T U Ğ U, YER VE SULAR”:

Vatan, atalardan kalan mukaddes bir varlıktır. Bir Hun hakanı da, “*Atalarımın kalan toprağı, kimseye veremem*”, demişti. Devlet ve kağan, “*Türk'ün yer ve sularının sahibi*” idi. Devlet dağılınca, Türk'ün, yer ve suları *sahipsiz* kalıyorlardı:

“*Bizim atalarımız tarafından tutulmuş, (ıdare edilmiş), yer ve sular, sahipsiz (idisiz) olmasın diye!*

“(Sayıca) az olan milleti, düzenleyip, yeniden kurup (yaratıp),...”: (K ü l - T e g i n yazıtı, ID19).

“Y E R İ N, S U Y U N S A H İ B İ”

Türkler’in, “devlet dini” ve “halk dini” diye bir ayırımı, Prof. E b e r h a r d yapmıştı. Şamanizm’de, “dağların ve suların sahibi”, yani birer “idi” veya “izi” si vardı. Bunlara “dağ ve su r u h l a r ı” demek, daha doğru olur. Zaten öyledir de. Prof. A. İ n a n, bu ruhlar üzerinde, geniş olarak, durmuştur: (Şamanizm, s. 50 vd.; Makaleler, s. 394).

“S a h i b” ise, d e v l e t anlayışında veya devlet dini içinde düşünülebilir. G ö k - T ü r k ve K a r a h a n l ı gibi yüksek Türk kültür çevrelerinde, bu görülüyordu. Bir kaç örnek sunalım:

1) “Ötüken ormanında iyi sahib (idi), (yani hakan) yok imiş”: (K ü l - T e g i n yazıtı, ID3).

2) “Ey! Yerin göğün idisi, (sahibi)!...” (K u t a d g u B i l i g, 4, 14).

3) “Kudret idisi! (Sahibi, Tanrı): (Y ü g n e k i, B, 19).

“T Ü R K M İ L L E T İ N İ N Y E R İ” :

Güçlü ve icracı bir ruh olarak y e r ve s u l a r , O r h u n yazıtlarında daha az görülüyorlardı. Bu ruhlara güç veren, daha çok T o n y u k u k yazıtı idi. “Yer-su” deyimini de, bu yazıtta daha çok geçiyordu.

“Y e r”, bugünkü anlayışımızla, daha çok O r h u n yazıtlarında görülüyordu. Bir kaç örnek sunalım:

1) “T ü r k birleşik (Sir) milletinin y e r i n d e, (Eğer ben olmasaydım) ne boy, ne millet, ne kişi, ne de hakan (idi) kalmış olacaktı!...”: (T o n y u k u k, 6). Hakan = idi, yani “yerin sahibi” olarak, görülmektedir.

2) “Devleti idare edecek (tutacak) yer, Ötüken ormanı imiş...”: (Kültegin, IG4).

3) “Türk milleti, Ötüken yerinde (Ötüken yer) oturup, Çin’e kervan gönderirse, sıkıntısı olmayacaktır!...: (IG8).

4) Tanrılar yeri (= Gök): (Uig. I, 24).

5) “Bayırkı yeri” (= Bayırkular’ın yurdu): Göktürk çağında: (IG4).

“YERİMDEN AYRILDIM, YAZIK!”

Bu deyiş, daha çok Göktürk yazılı, mezar taşları, üzerinde görülür. Bu yazıtlara, Yenişey, yazıtları adı verilir. Bu yazıtlar, kişilere aittirler. Büyük bir devlet de yoktur. Bunlar, halk deyişleridir.

“İç yerim” deyişi de önemlidir. Bu bir “aile toprağı” olmalıdır. Çünkü, “içre-taşra” deyimini, bu çağda yaygın bir anlayıştır:

1) “İç yerimi z’daki geyikler artsın!”: (Ye., 48,4)

2) “Öz yerim, mukaddes (ıduk) yerim!”: (HNO, 3, 95).

3) “Hem yerimden, hem sularımdan, ayrıldım! (Yani öldüm.): (A. eser, 3, 72).

4) “Gökteki güneşe, yerdeki ilime doymadım! Çok yazık!” (HNO, 3, 72; Ye., 45).

“KÖĞMEN” DAĞI, SAHİPSİZ KALMASIN DİYE!”.

Türk devlet felsefesi, bu konuda da bir atılım yapmaktadır. Altay Şamanizmi’nde, her büyük dağın, “bir ruhu, sahibi (izisi)”, Ancak bu düşüncenin, “devlet ve millet” ile bir ilgisi yoktur. Köğmen dağı ise, Kırgız Kağanlığı’nın yeridir. Türkler’e bağlı bir kağanın atanması, Kırgızlar’ın yerini sahip kılmamış olacaktı:

“Köğmen yeri suyu, sahibsiz (idisiz) kalsın

diye! Az (?) K ı r g ı z milletini düzenleyip, yeniden kurduk (yarrattık)...”: (Bilge Kağan yazıtı, IID17).

YERİNİ SUYUNU BIRAKIP, KAÇMA!: (İSYAN):

Eski Türk “*devlet felsefesi*” için, bu büyük bir suç sayılıyordu. Çünkü bu bir isyan idi. Konar göçer Türkler için, yurdunu bırakıp, yabancı ülkelere, bilmedikleri yerlere gitme, bir felâket oluyordu:

“D o k u z O ğ u z milleti, yerlerini sularını bırakıp (ıdıp = kaybedip), Ç i n’e doğru gittiler. Sonra yine bu yerlere geldiler. Eğiteyim, dedim...”: (Bilge Kağan yazıtı, IID40).

“YERİNDE SUYUNDA OTURMA”, DEVLET KURMA:

Türk devletlerinde konar göçer Türkler, devletin başına çeşitli dertler açmışlardır. İslâm - Türk devletlerinde de durum aynıdır. Bunun için, katı bir iskân politikası uygulamışlardır. Aşağıdaki sözler, zaten bunu doğrulayacaklardır:

“T ü r k kağanından, beylerinden, bu yerinden bu suyun dan, ayrılmazsan!

“T ü r k m i l l e t i! Kendin, iyilik göreceksin! Evine döneceksin, gireceksin! Sıkıntısız ve bunalımsız (bunsuz) alacaksın!”: (Bilge Kağan yazıtı, IIK14). Bu sözler, fermân şeklinde söylenmiş, sözlerdir.

“TOPRAK ANA”, PROTO-TÜRK BİR ANLAYIŞ:

Yukarıda da görüldüğü gibi, G ö k t ü r k çağından beri, devlet yazıtları ile tarih kaynaklarında, T ü r k l e r’in “*devlet felsefesi*” içine, ruhlar ile demonlar girmiyorlardı. B a r t h o l d’un da dediği gibi, Türkler gerçekçi ve realist bir devlet anlayışına sahip, idiler.

ÇİNGİZ HAN VE ESKİ TÜRK İNANIŞLARI

Çingiz Han devleti ile, Türkler'de kaybolmuş, çok eski *Proto-Türk* gelenekleri, yeniden görülmeğe başlamıştı. Çingiz Han ve çevresi, *Proto-Türk* kültür çevresinin uzak bir köşesinde idiler. Bir kaç bin yıl, dış tesirlerden uzak olan bu çevre, Çingiz Han ile, yeniden ortaya çıkmışlardı.

Çingiz Han'ın, "yüksek devlet felsefesi" içinde, bunlara çok az rastlayabilmekteyiz. Halk dini olan *şamanizm*'de ise bu eski izler, çok görülmektedir. Yüksek devlet ve halk geleneğini, birbirinden ayırmak, gereklidir.

"ÖTÜGEN", TOPRAK ANA MI?

Ötügen Türkler'in ve diğer kavimlerin, Orhun'daki, "mukaddes devlet yeri" veya başkentleridir. Göktürk yazıtlarında bunun en ufak bir izine bile rastlamıyoruz. "Yerli-sulu yurt", Türkler'in yurt ve vatan düşüncesinin temelidir.

Moğolca "Etugen" sözü, toprak ve "müşterek ana" demektir. Bunun, Moğol dini'nde de bir yeri vardır. Ancak büyük devlet kuran Türkler'de, kaybolmuş gibidir.

"Ebedî Gök Tanrı; altın yüzlü anamız yer-su 'Ötügen'" sözleri, Türk halk şamanizmi'nde de görülüyordu. Ancak, yüksek Türk devlet anlayışında kaybolmuştu. Fakat Çingiz Han devletinde, "gök-altın" renkleri, kutlu sayılmıştı: (A. İn an, makaleler, s. 512).

OGUZLAR'IN ATA YURTLARI:

Burada rahmetli ağabeyimiz Prof. Osman Turan'ın, bizim de benimsediğimiz, bir görüşünü almak istiyoruz.

"Büyük göçler dışında göçebe Türkler, atadan kalma yurtlarında oturuyorlardı. Dinî ve millî hatıralar ile dolu olan vatanlarına, bağlı kalıyorlardı.

“Göktürkler'in aynı mukaddes yerlerde ibadet etmeleri, Tanrı'ya ve ata ruhlarına kurban vermeleri, hem oralar-da, yüzyıllar boyunca nasıl devam ettiğini gösteriyordu.

“İbn Fadlan, Oğuzlar'ın Sir-derya boylarında, atalardan kalma yurtlarında oturmamakta olduklarını, dinlemişti”: (Cihân hâkimiyeti, s. 124).

TÜRKLER'DE “V A T A N” ANLAYIŞI

Vatan nedir? Vatan, bir insan olarak üzerinde yaşadığımız, bizi yedirip, içiren sadece bir toprak parçası, bir madde değildir. Vatanın tanıtılmasında insan, en sonra gelir. *T o p r a k*, ancak bir *t o p l u l u k* ve cemaat ile mânâsını bulur. Sonra da, devlet anlayışı ile yüceleşir, gönüllerde mukaddes bir yer alır. Vatan, toprak ve insan ilişkileri değildir. Bu sebeple yer ve sular, bir aileyi besleyen varlıklar olarak mânâlarını bulurlar.

İnsan sosyallaştıkça, üzerinde yaşanan t o p r a k da birleşir ve bir mânâ kazanır. Bundan dolayı konuya, en küçük sosyal bir birlik olan, *aile* ile girelim:

AİLENİN, TOPRAĞI İLE SULARI:

Türkler'de *t o p r a k* yalnız başına, fazla bir mânâ kazanamamıştır. Bundan dolayı eski Türkler, akıl ve mantık göreği olarak, “*yer-su*”, yani “*yerler sular*” deyimini kullanmışlardır. *Ai-leler*, su içtikleri *pınarlar* ile yaşadıkları yerlere, kudsiet vermişlerdir. *A n a d o l u*'daki köylerimizde de bunun çeşitli örneklerini görebiliriz.

“*Gelin gezdirm e*”, Anadolu' da, gerdekten sonra yapılır. Gelin ile çocuklarının içecekleri sular ile yiyecekleri kaynaklar gösterilir. Bazı yerlerde gelinin, bunları çeşitli yollarla kutladığı görülür. Bu geleneğin köklerinden bir örneği, büyük hocamız Prof. A. İ n a n'ın anlatışı ile, aşağıda sunalım:

1) *Başkurt Türkleri'nde gelinler, kendi kayın-babalarının, su içtiği pınarların, ırmakların ve göl sularının, kıyılarına götürülür. Gelin bu sulara gümüş paralar atarak, selâm verir. Bu gezide bu suları iyi bölen yaşlı bir kadın, kılavuzluk eder. buna, "su gösterme" töreni denir*: (Şamanizm, s. 167).

2) *"Ev almak ister isen, evin komşusunu sor; Yer almak diler isen, yerin sularını, sor!..."*: (Kutadgu Bilig, 4548).

3) *Ne sarayın, ne köşkün ne de yerin suyun yok; Ne atın, ne koşumun, ne de oğul kızın yok!..."*: (Aynı eser, 3439).

YURDUN İÇİTİ :

Şimdi olduğu gibi eskiden de içilen su, *mukaddes* idi. *Göktürkler* yer ve su için eski Türkçe "ıduk", yani "Tanrı'nın gönderdiği" tanıtmasını yapıyorlardı. Bu da, *mukaddes* demektir. Suyu bulunmayanlara, su verme ile *sebil* ve *hayrat* anlayışı da, Türkler'de eski bir gelenektir. Dede Korkut'ta, *yurtların içitlerine*, hatta sevgili oğul'un içitlerine bile ayrı bir önem verilmişti:

1) *"Yüksek yüksek dağlarım, sana yaylak olsun!*

"Soğuk soğuk sularım, sana içit olsun!

2) *"Soğuk soğuk suları sorar olsan,*

"Ağam Beyreğin, içidiydi!

"Ağam Beyrek gideli, içerim yok!"

YURDUN, YAYLALARI VE SULARI:

Göktürk çağındaki "yer-su" deyimindeki yerin içinde, dağlar, yaylalar, otlaklar ile hatta tarlalar bile vardı. Su ile bu toprak varlıkları, birbirinden ayrılmaz, birer bütün idiler.

Dede Korkut kitabında ise, bunun daha gelişmiş ve daha açık örneklerini görüyoruz. Dede Korkut, "esen - su-

l a r'' demekle, sulara bir kişilik de veriyordu:

- 1) *''Karşı karşı kara dağlar esen olsa il yaylar!*
''Kanlı kanlı sular esen olsa, kanın taşar!
- 2) *''Arku beli kara dağdan dünin (gece) aşan!*
''Akıntılı görklü suyu, delip geçen!...

YURDUN YERİ İLE SULARINI, OĞUL KIZA BENZETME:

D e d e K o r k u t kitabı, inanış ve geleneklerimizin, temelini oluşturur. *Kara dağlar* ile *taşkın akan sular*, yurdun en görkemli varlıklarıdır. D e d e K o r k u t bunlara, *kişilik* de vermiştir. Bunun geniş örneklerini, *''Türk Mitolojisi, II''* adlı eserimizde sunacağız. Şimdilik iki örnekle yetinelim:

- 1) *''Kara dağım, yükseği o ğ u l l*
''Kanlı suyum, taşkını o ğ u l l
- 2) *''Karşı yatan kara dağın, yükseği k a r d a ş!*
''Akıntılı görklü suyumun, taşkını k a r d a ş!

''S U İ Ç M E, İ Ç İ R M E'', KONUKLUK HAKKI:

Yukarıda, Türkler'deki sebil ve hayrat geleneğinin önceleri üzerinde durmuştuk. *Su içme*, sembolik olarak, yemekten önce geliyordu. *Su içme* ve *içirme*, konukluk hakkı, olduğu kadar; suyun sahibine de bir saygı idi. Yine D e d e K o r k u t'tan bir örnek verelim:

''(Deli Karçar): Ayaklılar buraya geldiği yok!
''Ağızlılar, suyumdan içtiği yok!'' Dede Korkut da, Deli K a r ç a r'a şöyle diyordu:

- ''Karşı yatan kara dağın, aşmağa gelmişim!*
- ''Akıntılı görklü suyunu içmeğe, gelmişim!*
- ''Gen eteğine, dar koltuğuna kısılmağa gelmişim!''*

* * *

YURDUN MÜBAREK VE KUTLU DAĞLARI, YAYLALARI

V a t a n sevgisinin temeli, insan ile toprak arasındaki

duygular ve ilişkilerdir. Teorilerden ise, Türkler'deki bu coşkun duyguları belirtme, daha doğru olacaktır. A n a d o l u'dan "İslâmiyetten önceki T ü r k l e r'e" inme yoluyla bir deneme yapalım:

BİNBOĞA'NIN PİRLERİ:

Yine A. R. Y a l g ı n ile söze başlıyoruz: "... *Binboğa'nın pirleri, Ak-su gölü, yerleri!...*" Bununla, ne demek isteniyordu?

"*Dağ evliyalara*", Anadolu'da pek çoktur. Yüce bir dağa, niçin "*Hazar Baba*" demişler? Bunun gibi yüzlercesi vardır. A n a d o l u'da, Yarı müslüman, yarı şaman bir duayı sunmakla, konuya bir aydınlık vermeğe çalışalım:

1) "... *Kızıl dağın başında, Kız evliya! Öküz dağın başında, Öküz evliya! Koçgar dağın başında, Konur Baş evliya! Bey-dağ Ata!... Ölü desem ölü değil; diri desem, diri değil. Ata Korkut Evliya!...*" (A. İnan, Şamanizm, s. 135: Kazak-Kırgız baksı'larının duasından).

2) "... *Saçları ağarmış yaşlılarımız, dinlenme sağlayan, Altay! Ak sakallı atalarımın, takdis ettiği, Ulu altayım! Geçim versen, ne olur?...*" (A. eser, s. 51).

KİŞİLEŞTİRİLEN, KUTLU VE GÖKÇE DAĞLAR:

Dede Korkut kitabı, bizim ve Türk milletinin duygularının, en değerli bir hazinesidir. Türkler dağları bir toprak ve taş yığını gibi değil; hisler ve duygular ile yuğtulanmış, kişilik kazanmış birer varlık gibi düşünürlerdi:

Dede Korkut'ta Oğuzlar, dağlarla konuşur, dua ederler, bedduada bulunurlar, yaşlanmalarından ve yıkılmalarından korkarlar, dağlara esenlik dilerler, şifa dilenirler, yemin eder ve and içerbirer, selâm ederler, ses (işit) vermelerini isterler...

KUTLU DAĞLAR İÇİN SÖYLENEN TANITMALAR:

D e d e K o r k u t kitabına, bu konuda da sığınmak, en doğru yoldur. Bize ve bizim benliğimize en yakın olan bu kitap-
tan, bazı seçmeler yaparak, sunalım:

“Ağaçlı dağlar, ala dağlar, dumanlı dağlar, göğüslü dağ-
lar, göğsü güzel dağlar, Gökçe dağlar, geyikli dağlar, gün değen dağ-
lar, haber aşan dağlar, kaba dağlar, kara dağlar, kara kara dağlar,
karlı buzlu dağlar, k u t l u c a dağlar, otlu dağlar, su damarlı
dağlar, yerli (yani yere oturan) dağlar, yerli yatan dağlar, yaylalı
dağlar, yüce dağlar, yücelen dağlar...”: (D e d e K o r k u t Kitabı’
ndan seçmeler).

“Asılan asılan k a y a l a r”, tanıtmasını duyup da,
Ç i n resimlerindeki, dağ peyzajlarını hatırlamama, mümkün de-
ğildir.

“KARA DAĞIM YÜKSEĞİ, O Ğ U L!”:

D a ğ l a r ile s u l a r, evlerin ve gönüllerin içlerine gir-
diler mi, başka ve yüce bir mânâ kazanırlar. O ğ u l u, kendi da-
ğına ve suyuna benzetme, bu ayrı ve yüce bir duygudur. D e d e
K o r k u t’tan bir kaç örnek, daha sunalım:

1) “Kara dağım yükseği oğul! Kanlı suyum taşkını, oğul!”:
(DK, 141).

2) “Kara dağım yükseği, oğul! Karangulu gözlerim aydı-
nı. o ğ u l !...”: (DK, 289).

3) “Karşı yatan kara dağım yükseği, o ğ u l ! Güçlü be-
lim kuvveti, canım o ğ u l !...”: (DK, 145).

“İ Ş İ T”, YANKI VEREN DAĞLAR:

“Yangulanma”, yani y a n k ı l a n m a’yı D e d e
K o r k u t. “işit verme” anlayışından ayırıyordu. “Dağların işitip,

bir cevap vermesi", dağı canlandırma ve kişilendirme dir. Her ikisinden de, birer örnek sunalım:

- 1) "Kara dağa ayıttığında, iş i t versin?
"Kanlı kanlı sular dan, g e ç i t versin!": (234).
- 2) "... Tepegöz, şöyle nar'a vurdu, haykırdı kim, dağ ve taş yan-
gulandı!...": (227).

DAĞIN, YIKILMA VE YÜCELMESİ:

Bu da T ü r k a n a l a r ı ile ailelerinin ağızlarından düşmeyen bir mecâz ve inanışlarıdır.

- 1) "Argap argap kara dağın yıkılmış idi yüceldi ahır!
"Kanlı kanlı suların soğulmuş idi, çağladı ahır!
"Kaba ağacın, kurumuş idi, yeşerdi ahır!" (117).
- 2) "Karşı yatan kara dağın yıkılmış idi, yüceldi ahır! (259).
- 3) D u a l a r d a : "Yöm vereyim, Hanım! Yerli kara dağların,
yıkılmasın! Gölge l i c e k a b a ağacın kesilmesin! Kamın (?) akan, görk-
lü suyun, kurumasın!...": (35).

D A Ğ L A R I N, YAŞLANMASI!

Türkler, özellikle D e d e K o r k u t, otu bitmez dağla-
rı, böyle anıyorlardı. Ancak, dağlar ile onun insanlarını, bir man-
tık dizisi için de, birleştiriyorlardı:

"Mere! Dini yok, akılsız kâfir! Ussı yok, derneksiz kâfir:

Karşı yatan kara dağlar karıyıptır, (yaşlanmıştır, otu
bitmez!

Kanlı kanlı ırmaklar, karıyıbdır, suyu akmaz! Şahbaz at-
lar, karıyıbdır, kulun vermez! Er yiğitler karıyıbdır, oğul ver-
mez!...": (DK, 59, 147).

AKIN VE SAVAŞLARDA, DAĞLAR:

Konuyu, yine D e d e K o r k u t'tan, orduya dağların
"aşut", yani g e ç i t vermesi ile ilgili bir d u a s ı ile bitirelim:

"Ağ sancak götürende, Müsülmanlar arkası olsun!

"Karşı yatan kara dağlardan aşar olsa,

"A l l a h T a ' a l a , senin oğluna, aşut versin!": (DK, 75).

* * *

TÜRK İLLERİNİN BÜYÜK SULARI

TÜRKLER'DE HER İL SULARIYLA ANILIR:

İlin veya yurdun ırmağı, suyu, Türk topluluklarının çevresinde toplanıp, sosyal veya askerî birlik (*military unit*) halinde, oluşmalarına da imkân vermiştir. Ayrıca bu suların kolları da, Türk boyları ile *Türk cemaatları*'nın oluşmalarına yardımcı olmuşlardır.

Murat suyu, Fırat suyu gibi, eski Türkler de kendi sularına, *Amu Suyu, İtil Suyu, İli Suyu, İrtiş Suyu..* gibi adlar vermişlerdi.

G ö k t ü r k yazıtlarında bir Türk topluluğundan söz edilirken, "*Onun s u y u , S e l e n g e (ırmağı) imiş*", deniyordu: (MÇ. 2). O ğ u z l a ' r ın "suyu", *Sir Derya*'dır. Onun çevrelerinde olmuş ve gelişmişlerdir.

SU VE DAĞ KIYILARINDA, TÜRK TOPLULUKLARININ OLUŞMASI:

T ü r k topluluklarının oluşmalarında, coğrafya, çok önemli bir rol oynamıştır. D a ğ l a r ve s u l a r , T ü r k topluluklarını çevrelerinde toplamışlar ve yüzyıllar boyunca, kıyı ve eteklerinde tutarak, onları bir *cemaat* ve *sosyal topluluk* haline getirmişlerdi.

Tarihçi Reşideddin, "On Uygur" boylarından söz açarken, "*Bunların Orkun ırmağına akan "on ırmak" kıyısına yerleşmiş, Uygur topluluklarından oluştuklarını*", söylüyordu. Yukarıda bunlar üzerinde geniş olarak durduk.

“YERİMDEN SUYUMDAN, AYRILDIM!”

Göktürk yazılarıyla yazılmış bir *mezar taşında* böyle deniliyordu. Bu söz içinde, yurdunun küçük sularının yanında; bu yük suları da yer alıyordu:

“*Yerimden, yazık! Suyumdan ayrıldım! Milletim'den, halkım'dan, arkadaşlarım, akrabalarım'dan ayrıldım!*” Ancak, ayrıldığı şeylerin en başına, “*yerini, suyunu*” getiriyordu.

OĞUZLARIN, “KARAÇUK DAĞI”:

Karaçuk dağındaki büyük otlaklar ile sular, *Oğuz birliği*'nin oluşmasına, önemli bir katkıda bulunmuştur. *Oğuzlar*, Batı'ya geldikten sonra, bu dağda *hayvancı Kırgızlar* yerleşmişlerdir. Sonra da, *Kalmuklar* tarafından alınan bu dağ için, *Ortaasya Türk kavimleri çok dertli ağıtlar* söylemişlerdir.

* * *

YURDUN KUTLU VE MÜBAREK PINARLARI

PINAR VE YERALTI DERİNLİKLERİ:

Yeraltı'nın, kimbilir ne kadar derinlerinden kaynayıp veya fışkırıp çıkan, bir *pınarı* görüp de, duygulanmamak mümkün değildir. Hele o *pınar* veya *kaynak*, *senin yurdunda* ise! Bu mübarek pınarlar, köylerimizde saygı ile *ziyaret edilir* ve *hata, kurban* bile kesilir:

“*Kızılcahamam yakınında bir maden suyu pınarı vardır. Çalılıklara bağlanan paçavralardan, pınar adeta görünmüyordu. Yanında da, bir “veli mezarı” vardı. Bunlar, “pınar izisi”ne, “suruhu”na bağışlanmış nezirler olmalıydı*”: (A. İnan, Makaleler, s. 427).

EVİN, “AİLENİN PINARI” :

Evin önünde bir *pınar* ve onun yanında ulu bir

ağaç, Anadol u'muzun duygu ve duyuşlarında da, geniş bir yer almıştır. Daha eskilerden, Dede Korku'tan bir örnek sunalım:

"Beyrek, babasının ordusuna (yurduna) geldi. Meğer evleri önünde, bir büyük ağaç var idi. Dibinde bir yahşı bınar var idi...": (DK, 102-1).

YURDUN PINARLARI, "İÇİTLERİ":

Türkler, yurdlarının içilen sularına, "içit" derlerdi. Oğullar ile ataların, babanın içtikleri sular, ayrı bir mânâ kazanıyordu.

Dede Korku'tan bir örnek sunalım:

"Sovuk sovuk sularını. sorar olsam!

"Ağam Beyreğin içidiydi!

"Ağam Beyrek gideli, içerim yok!... (163).

CENNET PINARI:

Türkler buna, "Uçmak bınarı" derler. Çünkü eski Türkçe cennet, "uçmak", demektir. Bu, İslâm düşüncesi içinde yer alır. Ancak 15. yüzyılda bir Osmanlı Türk yazarı, yine "Uçmak bınarı", diyordu:

"Uçmak, (yani Cennet) içinde bir bınar vardır. Adı Receb'dir": (TS: Uçmak).

PINAR: "PERİLER DURAĞI":

Kutlu ve mübarek pınarların, çevrelerinde, perilerin bulunmaları ile ilgili inanışlar, çok yaygındır. Bunlar, iyi ruhlar, "su ruhları" da, olabilirlerdi. Eski Türkler bunlara, "Su idisi", "su izisi", yani "suyun sahibi" de, derlerdi. Dede Korkut ile Ahmed Paşa divanı'ndan iki örnek sunalım:

1) *"Oğuz bir gün yaylaya göçtü... "Uzun bınar" adlı meşhur bir bınar vardı. Ol bınara, periler konmuş idi... Perri kızları, kanad kanada bağlamışlar, uçarlar..."*:

(DK, 214).

2) "... Çün, *ç e ş m e v ü b ı n a r*, "periler durağı".
"dır...": (TS: Bınar).

PINARLARIN KİRLETME YASAK!

Gerek *ş a m a n* inanışlarında ve gerekse sonraki *Türk düşüncesi*'nde, bu sakınca, çok önemli bir yer tutuyordu. "*A r ı s u d a n abdest alma*", *D e d e K o r k u t*'ta, çok önemli bir inanıştır. Fazla sözden ise, burada şu üç örneği vermeği, daha yararlı görüyoruz:

1) "*O ğ u z beğleri, ... a r ı s u d a n abdest aldılar. A ğ alınlarını yere koydular. İ ki rekât n a m a z kıldılar. Adı Görklü M u h a m m e d'e salavat getirdiler!...*"

2) "*A r ı s u y a yatıdıkta (?), a b d e s t l i O ğ u z!*

"*Alın yere koydukta, n a m a z l ı O ğ u z!*

"*B i r T a n r ı y ı, bilip!*

"*Din serveri M u h a m m e d ü n N e b i dilde, y a d l ı O ğ u z!...*": Topkapı Sarayı Müzesindeki *O ğ u z - n â m e*'den).

3) "... *Kaçan bir bınara n e c â s e t d ü ş s e, o l b ı n a r ı n s u y u k e s i l e!*...": (16. yy. bir *O s m a n l ı* kitabından, TS: Bınar).

SÜT MAYALI PINARLAR:

T u n c e l i'deki büyük "*M u n z u r kaynağı*", ister istemez ulu ve mubarek pınar olarak hatırimızda geliyor. *A l t a y d e s t a n l a r ı*'ndaki, "*a k s ü t gölü*", "*s ü t ı r m a k l a r ı*"nı da, bunun yanında, anmamız gerekir. En iyisi, *D a d a l o ğ l u*'nun *A l a d a ğ* için söylediği bir şiirle, konuyu noktalayalım:

"*Bizim yaylamız kayalı!*

"*Pınarları. s ü t m a y a l ı!*

"*Kelerinde. kar dayalı!...*"

"*A y r a n p ı n a r ı*" da, *B i n b o ğ a* dağlarında

bulunur. Bu pınar da, dağın tepesinden kaynar.

“*Deli pınarlar*” da Toros Türkmenleri’nin hayâl ve şiirlerinde yaşar: “... *Pınarında, akar gider tor sular, çayırında boyun süzer sığınlar...*”

“*Yedi kardeş pınarı, Ala pınar, Ayrancı pınarı, Karagöl*”, Ali Rıza Yalgın’ın gördüğüne göre, Binboğa dağlarının şenliğidirler: (II. s. 328).

14. BÖLÜM

TÜRKLER'DE “DEVLET” ANLAYIŞI

Türkler’de “İl” deyimi, bugünkü “Devlet” anlayışını karşılayan bir sözdü: Türk dili de, diğer diller gibi, durmadan gelişmiş, bir dildi. Gerçi “İl” sözü, şimdiye kadar kullanılagelen, Türkçe bir deyimdir. Fakat bu deyim de, diğerleri gibi türlü çağlarda ve türlü yerlerde, ufak da olsa, bir çok değişmelere uğrayarak zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu konu üzerin daha kesin olarak konuşabilmek için, böyle deyimlerin uğradıkları değişiklikler ile, bunların sebeplerini de, göstermek lâzımdır. Bu konu, “Türkler’de devlet anlayışı” adlı eserimizde geniş olarak, ele alınmıştır.

“Devlet”in, eski türkçedeki karşılığı:

G ö k t ü r k ve U y g u r çağında, “İl” deyimi, “d e v l e t” anlamında kullanılıyordu. Sözlerin yapı ile şekillerini, genel olarak dilciler incelerler. Deyimlerini, bir devlet ve içtimai bir topluluk içinde, uğradıkları anlam değişiklikleri ise, kültür tarihçilerine düşen bir iştir. *Ç i n c e d e n , t ü r k ç e y e b i r ç o k*

kitaplar tercüme eden eski Türkler, belirli Çin deyimlerini, hep aynı türkçe sözlerle tercüme etmişlerdi.

Türkçe “İl” deyimini, çince “kuo” sözünün, anlam bakımından, tam bir karşısı idi. Çincedeki “kuo” sözü, “devlet” ve “ülke” anlamına kullanılıyordu. Fakat Çinlilerin söylemek istedikleri bu ülke, öyle bir “ülke” idi ki, “*bu ülkenin hem belirli sınırları ve hem de bir hükûmdarı vardı*”. Daha doğrusu, sınırsız bir toprak parçası ile hükûmdarsız bir ülke, “İl” olamıyordu.

DEVLET, “HALK İLE TOPRAK”TAN OLUŞUYOR

Eski Türklerle göre “halk” ile “toprak”, devleti meydana getiren, iki önemli unsurdur. Eski Türklerle göre “*topraksız bir devlet düşünülemezdi*”. “*Halk toprağı ve toprak da halkı*” tamamlayarak, bir devlet meydana getirirlerdi. Bu konuyu daha iyi açıklayabilmek için Türk tarihinden üç örnek verelim:

Devletin toprağı ve “vatandaş” anlayışı:

1) Birinci örneğimiz, Hunlardan olacak: “*Büyük Hun İmparatoru Mete’nin gençliğinde, kendi güçlü komşuları olan Tunguzlar, Mete’den günde 60 mil koşabilen ünlü atı ile güzel karısını istemişlerdi. Mete biraz vakit kazanıp, hazırlıklarını tamamlayabilmesi için, hem atını ve hem de güzel karısını Tunguzlara vermişti.*

Mete’nin gittikçe kuvvetlendiğini gören Tunguzlar, ondan sınırdaki çorak ve işe yaramaz bir küçük toprak parçasını isteyerek, düşmanlığı sona erdirmek istemişlerdi. Fakat Tunguzların elçisi gelip de, Mete’den bu “çorak yeri” isteyince, Mete etrafındakilere sordu ve devletin ileri gelenleri şöyle cevap verirler:

- “*Atı ve hatununu verdikten sonra, bir çorak toprak parçası zaten işe yaramaz bir yerdir. Onu da verelim!*”

Mete bu sözleri duyunca çok kızmış ve toprak parçasını verelim diyen beylerin başını hemen orada kestirmişti. Bundan sonra da etrafındakilere şöyle bağırırmıştı:

- "A t ile h a t u n kendi şahsî malımdı. Bu sebeple onları verdim. toprak ise, devletin malıdır. Devletin malını başkasına kim verebilir?"

2) İkinci örneği de, *Göktürkler'* den verelim: Eski Türk yazıtları yeni ve büyük kağanları Tanrı tarafından Türklerin başına getirilişinden söz açarlarken, bu geliş için, bir sebep de gösteriyorlardı. Onlara göre:

Tanrı Türk Kağanını, "Y e r ve s u"lar sahipsiz kalmasın diye, göndermişti". Türklerin yaşadıkları ve idare ettikleri Y e r l e r i l e S u l a r, sahipsiz kalamazdı. Bu yerlerin ancak ve ancak Türk Kağanları tarafından idare edilmesi lâzımdı. Yerler ile Sular, yani (v a t a n) aynı zamanda Türklerin atalarının, idare ettikleri Yer ve Su'lar idiler. Bunun için de "Türklerin mukaddes Yer ve Su'ları, Türk milleti yok olmasın diye", Türkleri korumuşlardı. Yeni alınan ülkelerin gerçek sahibi de yine Türk Kağanı olarak gösteriliyordu.

3) Üçüncü örneği, *Cengiz Han* çağındaki Türklerden vereceğiz: C e n g i z - H a n başlangıçta vahşi bir kabile reisi idi. Bu çağlarda C e n g i z'in büyük devlet idaresinden haberi yoktu. Aldığı şehirlerde malları yağmalıyor ve insanları da, -bir tane bile geride bırakmaksızın-, öldürüyordu. C e n g i z - H a n'ın yine bir şehri aldığı ve şehrin insanlarını da, öldürdüğü bir sırada, Doğu Türkistan'daki H a m i şehriden gelen T a p a n adlı bir Türk, ona şöyle demişti:

- "Siz, insanları öldürüp toprağı boş bırakıyorsunuz! Halbuki devlet, i n s a n, i l e t o p r a k t a n meydana gelir. İnsansız devlet olamaz!"

Çin tarihlerinin yazdıklarına göre C e n g i z - H a n bu

sözlerden büyük bir ders almış ve bundan sonra hiç olmazsa teslim olan şehirlerin halkını öldürmemeğe çalışmıştı. Hami'li T a p a n hakkındaki Çin kaynakları, bizim "*Sino-Turciça*" adlı eserimizde toplanmıştır. O s m a n l ı l a r'da, *T o p r a k n i ç i n d e v l e t i n m a l ı i d i*?

"U l u s", "millet" demek değildir:

"U l u ş" sözü de önemli bir devlet deyimidir. "Uluş" içindeki, "*i n s a n l a r l a b e r a b e r d ü ş ü n ü l e n b i r " v i l â y e t "*" veya büyük bir "*e y â l e t "*" demektir. Devletin bir vilâyetini veya eyâletini gösterirdi. "Kuz-Uluş" denince hatıra, "*B a l a s a g u n v i l y e t i n i n k e n d i n e b a ğ l ı v e s ı n ı r l a n d ı r ı l m ı ş , t o p r a k l a r ı i l e h a l k ı*", geliyordu. "Kuz-Ordu" ise, "*surlarla çevrili şehrin*", kendi adı idi.

M o ğ o l l a r a , "U l u s" şeklinde geçmiştir. "Ulus" da bir nevi eyâlet ve devletin bir parçası, gibi idi. Ne var ki "Ulus" sözü, "*C e n g i z - H a n d e v l e t i n d e , o ğ u l l a r d a n b i r i s i n i n i d a r e s i n e v e r i l m i ş , ş e h z a d e " p a y " l a r ı*", için söyleniyordu. Bu idare düzenine göre, sınırlarla çevrilmiş olan belirli bir bölge içindeki, "*halk ve toprak, ş e h z a d e l e r d e n b i r i n e b a ğ l a n m ı ş t ı*". Bu sebeple "Ulus" denince, hem bir b ö l g e ve hem de bir h a l k kitlesi hatıra geliyordu. Türk ırk, kültür ve tarih gelişimlerine bağlı olan, karışık bu halklar, bir millet özelliğine göstermiyorlardı. Fakat buna rağmen, bir "Ulus"u meydana getirebiliyorlardı. Halbuki G ö k t ü r k l e r d e k i "budun" deyimi, bugünkü m i l l e t anlayışımızı karşılayan bir sözdü. "İl" ise, yine gerçek bir devletin karşılığı idi.

Türk milleti, devlet ve kağandan önce gelir:

"İ l i", yani devleti, "K a ğ a n l ı k" tamamlıyordu: Öyle anlaşılıyor ki, "ili", devleti tamamlayan diğer önemli şey de "Kağanlık" idi. Elbetteki kağansız bir il, bir devlet ve devletsiz de bir kağan düşünülemezdi. "Türk ili" ve "Türk kağanlığı" şeklin-

de söylenmiş deyimlere pek rastlamıyoruz. Fakat il ile kağanlık'ın her ikisi de "Türk budunu"na ait ve ona bağlı olan müesseseler idiler. Yazıtlar, çoğu zaman şöyle diyorlardı:

"Türk budunu: İlediği ilini, elinden çıkarmış! Kağanladığı kağanını, kaybedivermiş!..."

Düşmanlar için söylenmiş olumsuz zafer şiirleri de vardı:

"İllileri, ilsiz kılmış! Kağanlıkları kağansız kılmış!..."

Devlet, kağandan önce gelir:

Hemen hemen bütün yazıtlarda "il" yani devlet sözü, "kağan"dan önce geliyordu. Öyle anlaşıyor ki eski Türkler, il'e ve devlete, kağandan daha çok önem veriyorlardı. "İlli budun" ve "ilsiz budun" şeklinde söylenmiş deyimler de çoktur. Türkler, "i l s i z" deyimini, "ilsiremiş" yani "ilsizleşmiş" sözleri ile de karşılarlardı.

Anladığımıza göre devletin temeli "il" idi. Elbette ki devletin başında bir de kağan bulunmalı idi. Kağansız ve başsız, bir devlet düşünülemezdi. Ama eski Türk düşüncesinde yer alan başlıca üç önemli şey vardı: Bunlar da *"millet"*, *"il"* ve *"töre"* idiler. Kağan ise bunları tamamlayan bir yardımcı idi. "Kağanlı budun" gibi.

Devleti, "kazanma" ve "kaybetme":

Devleti "k a z a n m a k" ve "k a y b e t m e k" de devlet ile ilgili iki önemli olaydı. Eski Türkler, bugünkü *"kazanmak"* sözüümüze, *"Kazganmak"* şeklinde söylerlerdi. "Devlet kurmak" işi, genel olarak *"kazganmak"* fiili ile karşılanırdı. K a z a n m a k, eski Türkçe'de, aynı zamanda *"çalışmak, çabalamak, gayret etmek"*, anlamına da gelirdi. Vezir Tonyukuk'un yazıtında şöyle deniyordu:

"İl-Teriş Kağan k a z a n m a s a, yavaş olsa idi! Ben özüm, Bilge Tonyukuk k a z a n m a s a m, yok olsa idim! Kapagan-

Kağan'ın Birleşik Türk milleti'nin yerinde, Ne bağımsız bir Türk, ve millet, ne kişi venede sahip kalacak idi! İl-Teriş Kağan ile Bilge-Tonyukuk kazandığı için, Kapagan -Kağan, Birleşik Türk milletini yürüttü! Şimdi, Türk Bilge Kağan, Birleşik Türk milletini, Oğuz milletini eğitip duruyordu!..."

Kapagan -Kağan (693-716), İl-Teriş Kağan'ın küçük kardeşi ve halefi idi. Kendisi ağabeyi gibi, derin ve ileri görüşlü değildi. İsyanlar ile devlet içindeki güçlükleri, savaş ve zor kullanmak yolu ile bir çözüme bağlamak istiyordu. Bu yüzden de, isyân eden bir Türk tarafından öldürülmüştü.

"İyi devlet", ve "karışık", yani kötü devlet:

Türkler arasında "iyi il" ile "kötü il" deyimleri de vardı. Bilge-Kağan'ın ili ve devleti "*edgü il*", yani iyi il, iyi devlet idi. Ama Türk ili zaman zaman "*kamaşığ il*", yani "*karışık il*", haline geliyordu. Bu eski Türkçe deyim, bugünkü dilimizdeki "*kamaşmak*" sözü ile de ilgisi vardı.

"Devletin yıkılması", Türkler için en büyük ve acı bir felâket idi. Bu sebeple devletin kurulması için tek bir deyim kullanan Türkler, devletin yıkılışı için ise, âdeta ağıt söyler gibi, birçok sözler sıralıyorlardı:

"O Han, yok olduktan sonra; İl devlet, kaybolmuş! El-den çıkmış! kaçışmıştı!..."

"Devlet idaresi", genel olarak "*tutmak*" fiili ile söylenirdi. "*İl tutmuş*", yani "*il tutmuş, il idare etmiş*" deyimini birçok kağan unvanlarının başına da geliyordu. Devletin düzene konması işi ise, "*itmiş*", *etmiş* fiili ile ifade ediliyordu.

"Devlet veren, Tanrı!"

Türkler'e, devlet de "Tanrı" tarafından verilmişti:

Millet ile kağanın durumu, *Tanrı tarafından yasanır* ve tayin edilirdi. Eski Türkler, zaman zaman Tanrı için, “*il berigme Ten-ri*”, yani “*il veren Tanrı*”. da, derlerdi. *Kötü kağanlar* ile *Tanrı yolundan çıkmış Türk milletini*, Tanrı zaman zaman cezalandırıyor ve onun ilini, elinden alıyordu. Türkler, başarıları ile felâketlerini, hep Tanrı’nın bu yasamasına bağlıyorlardı. Az da olsa, Türkler’in “*İl veren Tanrı*” deyimine rastlamamız, onların devlet anlayışı bakımından ayrı bir önem taşıyordu.

“İl” anlayışının, çağlar içinde değişmesi:

“İl” ve devlet ile ilgili meseleler, çok geniş önemli bir konudur. “İl” deyimini, bazan gelişmiş ve bazan da gerileyerek birçok anlamlar kazanmıştı. Bunların hepsinin de, böyle küçük bir kitapta ele alınması imkânsızdır. Meselâ Cengiz - Han çağında “*il*” sözü, “*Bağlı bölüm*” ile “*Şube Hanlığı*” şeklinde anlaşılmıştı. “*İl-Han*” deyimini ile İlhanlı devletinin adı, da köklerini bu anlayıştan alıyorlardı.

“İMPARATORLUK” VE GENİŞ BÖLGE TEŞKİLATI

(Doğu ve Batı yönlerine göre)

Ortaasya Türk devletlerinin gelişmeleri, ancak “Doğu” ve “Batı” yönlerinde olabiliyordu: Ortaasya’nın güney kenarları, aşılmaz çöller ve Tibet dağları ile kapanmıştı. Kuzeyleri ise, sonsuz Sibirya tundraları ve karanlık ülkelerle çevrilmişti. Buna rağmen, doğuda ve batıda genişlemek için hemen hemen hiç bir engelleri yoktu. Çin denizinden, Macaristan ovalarına kadar uzanan, uçsuz ve bucaksız bozkırlar, Ortaasya devletleri için tarih boyunca, tabii bir yayılma bölgesi olmuştu. Bir kavimler havuzuna benzetilen bu büyük bölge, içinde barındırdığı milletleri kaynaştırmış ve hepsinin aralarında dil, kültür v.s. gibi, akrabalıklar ve yakınlıklar doğurmuştu.

İşte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki, Ortaasya’da kurulmuş olan Türk devletlerinin, “*doğu*” ile “*batı*” arasın-

da genişlemiş olmaları, en tabii bir şey gibi görülmüştü. Doğu ve batıya doğru gelişen, Türk devletlerinin toprakları genişledikçe, yeni alınan ülkelerin idare edilme zorlukları da ortaya çıkıyordu. Bunun sonucu olarak da *devlet teşkilâtı*, doğuya ve batıya doğru, ister istemez bir gelişme gösteriyordu.

“Orta”, “Doğu” ve “Batı” “üçlü” devlet düzeni:

Eski Türk devletlerinin en tabii düzeni, elbetteki bu *üçlü devlet teşkilâtı*, idi. Çünkü, devletin gerçek sahibi, Kağan idi. Ayrıca, devletin bütün güçleri de, onun elinde bulunuyordu. Bu sebeple devlet teşkilâtı, Kağan’ dan başlayıp, doğuya ve batıya doğru, yelpaze şeklinde, iki uçlu bir genişleme gösteriyordu.

Oğuz Destanı’ndaki boyların teşkilât düzeni de, yine *üçlü* idi. “Oğuz-Han”, “Gün-Han”, “Kayı-Han” gibi Oğuz hanları, hep ortada bulunuyorlardı. “Boz-Ok” ve “Üç-Ok”ların, 12 şer boyları ise, büyük hakani doğudan ve batıdan olmak üzere, iki yönden çeviriyorlardı.

1) Büyük Hun Devleti’nde, de durum aynı idi. Ortada, Hun hükümdarı Mete oturuyordu. *Doğudaki*, “S Bilgelik”lere ise, her zaman için *veliahtlar* tayin edilirler. *Batıdaki*, “Sağ - Bilgelik”e gelince, orası daha başka idi. Sağ taraf, yani doğu, Mete’nin akrabaları ile soylu Hun prenslerinin, yeri idi. Gerçi “Sol - Bilgelik”, güneşin doğduğu yönde olması bakımından, çok önemli idi. Fakat bu bölgeler, Hunlar’ın elinden çok erken çağlarda çıkmışlardı. Çin akınlarına karşı, bir yüzyıl dayanan ve her türlü mücadeleden yılmayan Hunlar, daha çok batıdaki soylu Hunlar olmuşlardı.

2) Oğuz Destanı ile Cengiz - Han Devleti’nde ise, “Batı”, önemli bir yön idi. Oğuzlar’ın “Boz - Ok” boyları batı’da idiler. Cengiz - Han, ordu teşkilâtını “Doğu” ve “Batı” olmak üzere ikiye ayırmıştı. Doğuyu ve Çin’deki savaşları, ünlü generali *Mukali* idare ediyordu. Batı’ya, yani “Sağ - Kol’a ise, sembolik

olarak, Cengiz'in çok saydığı generali *Bogorçı* veya *Boğorçı* tayin edilmişti. *Cengiz* devletinde general *Bogorçı* ve sağ, daha önemli sayılmıştır. Ayrıca askerlik taktiği bakımından da Türk ordularının sağ cenahlarını, daha önemli idiler.

3) 743 senesinde *Gök Türk* devletini yıkan *Basmıl*, *Uygur* ve *Karluk* gibi Türk boyları, *Basmıl* Türkleri'nin başkanlığında yeni bir kağanlık kurmuşlardı. *Basmıl Kağanı*, *orta da*, yani, *Beş-Balg* bölgesinde oturuyordu. *Doğ u'da*, yani *Orhun* nehri kıyılarında oturan *Uygurlar'ın reisi* ise, "*Sol - Yabgu*" olmuştu. *Batı'da*, *Altay* dağlarının güney-doğularında yaşayan *Karluklar'a* gelince, onlar da "*Sağ - Yabgu*"luğu, meydana getirmişlerdi. *Her iki Yabgu da*, *Basmıl Kağanı'na* bağlı idiler. Bu devlette, *sağ ile, sol, eşit ve aynı haklara sahip idiler*. *Uygurlar'ın* üçüncü kağanı *Böğü-Kağan* zamanında, *güne y de ki* Çin sınırları genişlemiş ve yeni bir askerî düzenin kurulma zorunluğu ortaya çıkmıştı. Bunun sonucu olarak *doğ u'da*, "*Sol - Şad*" ve *batı'da*, "*Sağ - Şad*"a ait, garnizonlar meydana getirilmiş ve bunların hepsi de kağana bağlanmışlardı.

"İkili" devlet düzenleri: Batı'nın Doğ u'daki Kağana koşulması:

"*Koşulma*" deyimini, eski Türkler'in de çok kullandığı ve derin bir anlamı olan, önemli bir sözdür. "*Koşulma*", bir nevi "*bağlı olma*"dır.

Bir *Türk boyu* veya *ailesi*, kendi gönlü ve isteği ile, diğer bir Türk boyuna katılır veya onun peşinden giderse, buna "*koşulma*" denirdi. Tabii olarak, bu *koşulma* olaylarının, türlü sebepleri vardı. Çoğu zaman, *bu bağlantı*, *Türk töresine ve inançlarına göre*, meydana gelirdi. Meselâ bütün Türk kitlelerince *solu sayılan bir boya*, *diğer Türk boyları*, *bağlı olarak yaşarlardı*. Bu beraber yaşama nedenlerini zor ve korkudan değil; daha çok inanç ve alışkanlıklardan alırdı. Elbetteki bu birlik, beraberlik ve bu disiplini hayat sayesinde, *elde edilen kazanç*

lar ile, topraklar da, bazı usûllere göre yine aralarında, *pay* ediliyorlardı. Zorla bağlanan ve tâbi olan *yabanc*ı kavimlerin durumu ise, bunlarınkiler ile aynı değildi. Yabancılar, “*ku*”, yani “*köle*”, veya bağlı beylik durumunda idiler. Türkler ise daha çok, birlik, beraberlik, emniyet, güç bulma ve en nihayet bir millet olma isteği ile birbirlerine katılır ve koşulurlardı.

Batı Göktürkleri’nin, büyük doğuya koşulmaları:

552’de Göktürk devletini kuran *Bumın-Kağan* başkentini, *Orhun* ırmağının kaynaklarını aldığı, kutlu “*Ötüngen yeri*” ne nakletmiş ve kendisini de, “*Büyük Kağan*” olarak ilân etmişti. Kardeşi *İstemi*’yi ise, *batıda ki bölgeleri ve Türk boylarını idare etmek üzere* “*yabgu*” unvanı ile, *Batı’ya tayin etmişti*. Göktürk devletinin *batı bölgeleri*, doğuya göre *daha verimli ve daha gelişmiş yerlerdi*. Türkler ayrıca *batıda daha kalabalık ve birbirlerine de yakın akraba* idiler.

Doğudaki komşuları Çin ise, *çok kalabalık ve güçlü* bir devlettir. Türkler’in batıdaki komşuları, Çin’den çok daha zayıf ve daha az düzenli idiler. Bütün bu sebeplerden dolayı *İstemi-Yabgu*, 10 sene içinde sınırlarını, *batıda Kırım yarımadasına; güneyde Hindistan’ın kuzeyindeki Keşmir’e* kadar uzatmağa muvaffak olmuştu. Göktürkler’in batı bölgeleri bu suretle, zaten kendiliğinden bir kağanlık haline gelmiş oluyordu.

Türkler’de “Çift Krallık”lar değil; “Koşulu Kağanlık”lar vardı:

Ünlü Macar bilgini *Andreas Alföldi*, Türk devletlerindeki, “*ikili teşkilât düzenine*” bakarak, “*Türkler’de Çift Krallık*” adlı önemli bir tebliğde bulunmuştu. Halbuki Türk devletlerine hâkim olan tek ve ana prensip ise, devlet içinde “*tek otorite*”nin bulunması idi. *Bumın-Kağan*’ın küçük kardeşi *İstemi*, *batı bölgelerine*, bir “*Yabgu*” olarak tayin edilmişti.

Devletin kurucusu ve atalarından birisi olması

sebebi ile Türkler ona, İstemi - Kağan da, diyorlardı. Esasen bu sırada, Göktürk devletinin içindeki, “koşulu kağan”ların sayıları da çoğalmıştı. Bu sebepte tahta çıkan İstemi’nin oğullarına, diğerlerinden ayırmak için “Yabgu - Kağan” demeğe başlamışlardı. Bu yolla Türkler, esas büyük Türk Kağanı ile batıdaki “koşulu kağanları”, birbirinden ayırmış oluyorlardı. Devlet büyüüp de idaresi güçleşince, yeni “küçük-kağan”lar da ortaya çıkmağa başladılar.

OTAĞ VE SARAYDA, YER ALMA DÜZENİ

(Güney ve kuzey yönlerine göre)

Eskiden otağların kapısı, “doğuya” açılırdı:

Çin imparatorları, tahtlarını ve yüzlerini, güneye çevirerek, otururlardı. İmparatorun sağ ve solunda sıralanan büyük memurlar da, sarayda ve devlet içindeki yerlerini, bu düzene göre alırlardı.

Türkler’de durum, daha başka idi. Türkler’in, ev ve çadırlarının kapıları, daha çok doğuya açılırdı. Özellikle kağan ve şaman gibi kutlu kişilerin, otağlarının doğuya yöneltilmesinde, ayrıca bir zorunluk da vardı. Bu sebeple Çin devlet teşkilâtı, doğu-batı yönlerine göre düzenleyip, gelişirken; Türk beyleri ise, kağan otağlarında, güney ile kuzey yönleri arasında, sıralanıyorlardı. Öyle anlaşıyor ki “güney-kuzey” düzeni, pratik hayatta pek fazla yer bulmamış ve Türklerin, yalnızca sarayları ile inançlarında yer almıştı. Çünkü imparatorluklar Ortaasya’da ancak doğudan batıya doğru, uzanabiliyorlardı. Esasen Ortaasya’nın böyle geniş bölgelerine, güney kuzey yönlerinde bir düzen vermenin imkânı da yoktu.

“Kağan otağı”nda oturma düzeni:

Göktürk yazıtlarında, Bilge - Kağan tarafından verilmiş, birçok buyruklar vardır. Bu buyrukların çoğu, kağan

tarafından çevresindekilere, yüksek bir “sesleniş” yolu ile verilmiştir. Bilge-Kağan'ın kendi otağında oturan beylerine verdiği bir buyruk, şöyle başlıyordu:

“Beriyе Şadapıt beğler: yırya Tarkat, buyruk beyler!” Yani: “Güney’de ki, (sağ) Şadapıt, beyleri! Kuzey’de, (sol)daki, tarkan’lar ile buyruk (rütbesindeki) beyler”!

Bilge-Kağan bundan sonra da imparatorluktaki, Otuz-Tatar ve Dokuz-Oğuz’ların başında bulunan, boy beylerine sesleniyordu. Burada büyük bir unvan olarak geçen “şadapıt” sözü, “şad”, yani “ordu komutanı” deyiminin, bir çoğul şekli olsa gerekti. Çünkü Türkçe’de “Alp” sözü de, “Alpağut”, yani “Alpler” şeklinde çoğul yapıldı.

Ordu komutanları’nın, kağanın sağında oturmaları; Göktürk devleti içinde, askerlere verilen önemin büyüklüğünü gösteren bir delildir. “Tarkan” ve “Buyruk”lar da asker idiler. Fakat bunların yarı sivil mahiyette, müşavirlik ve idarecilikleri de vardı. Bu konuya, yeniden döneceğiz.

DEVLET GELENEĞİNDE “AİLE”

Türk ailesi, devletin kuruluş işleyiş ve verâsetinde

Yukarıda da söylediğimiz gibi Türkler’in yayıldıkları bölgeler, çok geniş ve çeşitli tabiat şartlarına bağlı idiler. Bu küçük kitapta okuyucularımıza daha açık bir fikir verebilmek için, örnek bir Türk bölgesi olarak, bunun etrafında genişlemeye daha faydalı bulduk. En uygun bölge de, M. S. 840’dan önceki Uygurlar olmalıdırlar. Çünkü 840’dan sonra Uygur toplumu çok derin değişikliklere uğramıştı.

Sık sık söylediğimiz gibi, şehirlerde yaşayan pek çok san’-atkâr ve bilgin, Uygurlar da vardır. Fakat Uygur devletlerini ayakta tutanlar, daha çok hayvan yetiştiren ve atlı Uygurlar olmuşlardı. Türk tarihinin oluşunu meydana getirenler

de, yine *atlı Türk şövalyeleri* idiler. Bu sebeple buradaki konumu-
zu da, en fazla bunların toplum hayatları teşkil edecektir.

TÜRK BEYLİK VE TOPLUMUNDA, "BABA AİLESİ"

Moğollar'da Çingiz - Han çağında bile, "A-
n a a i l e s i"nin izlerine hâlâ rastlanıyordu. Meselâ Çin-
giz - Han'ın atalarının, "*k o c a s ı z b i r k a d ı n d a n g e l m i ş
o l m a l a r ı*", bunun en açık örneği idi. Fakat Türklerde böyle
bir "A n a - A t a"ya rastlanmıyordu. Türk mitolojisi
s i'nde de, "*b a b a, i n s a n v e a n a i s e, k u r t*" idi. Moğol
la r'da durum daha başka idi. Onlarda ana insan ve baba ise, *Tan-
rı'nın gönderdiği k ö p e ğ e benzer sarı bir hayvandı*.

Türkler'de *babalar*, hem erkek hem de insan-
dı. Göktürk efsanelerinin hepsinde de, "*ilk atalar erkektir*".

Göktürkler'in ataları olan 10 erkek çocuk, mağaranın dışın-
dan kız almak yolu ile "*On-Ok*", yani *On-boy Türkleri*'ni meydana
getirmişlerdi. Bu evlenme şeklinde "*E k z o g a m i*", yani
"*dışarıdan kız alma*" olayı açık olarak görülür. Fakat
"*d a y ı*" *ailelerinin* isimleri Türkler'de geçmediği gibi, devletin
kuruluşunda da hiçbir rolleri yoktu.

Türk kağanlarının verâset düzenlerinde de, *d a y ı a -
i l e l e r i n i n* yerlerini pek göremiyoruz. Yalnızca Uyğur
K a ğ a n l a r ı'nın kız aldıkları *B u g u b o y u*, Uyğur
K a ğ a n l ı ğ ı'nın özellikle güney bölgelerinde, büyük bir nüfuza
sahipti. Ayrıca Uyğur Kağanlarının bu boy ile çok yakın iliş-
kileri de vardı. Öyle anlaşıyor ki D o ğ u T ü r k l e r i'nde ve
U y ğ u r l a r'da "*a n a a i l e s i*"nin izleri biraz daha fazla idi.

630 senesinden sonra Uyğur boylarını toplayan P u s a'-
nın *annes i*, devlet içinde önemli bir rol oynuyor ve muhakemeleri
bile o idare ediyordu. Çingiz - Han devletindeki "*ana
sultanlar*" ile Hı t a y devletinin, Uyğur asıllı ilk *impa-
ratoriçesini* de bu örneklerimize katabiliriz. Ayrıca U y ğ u r -
l a r'ın ataları olan K a ö - ç i'ların *türeyiş efsanesi*'ndeki

ilk baba da *kurt* idi. Anne ise, Kaoçi kralının bir kızıydı. Örneklerimizi daha da çoğaltabiliriz. Fakat burada, bu kadarla yetineceğiz.

Verâset, babadan oğula:

“*V e r â s e t*” Türkler’de, “*babadan oğula doğru gider*”. Geçen yüzyılın folklorcu ve hukukcularına göre, evde babadan sonra büyük, yani (*senior*), büyük oğul idi. Bu sebeple “*verâset ve vesâyet*”, büyükten küçüğe doğru gidiyordu. Fakat paylar eşitti. Çeyiz hakkını alan kızın, artık baba evinde başka bir hakkı kalmıyordu. *İrsiyet* bakımından ise, “*anasının kızı*”, “*anaç*”; “*babasının oğlu*” da, babası gibi, “*ataç*” doğar, deniliyordu. Ancak Göktürkler’de de söylendiği gibi, “*küçüklerin, her zaman büyükler gibi yaratılmadığına*” da, inanılıyordu. Çünkü bu, Tanrının takdirine aitti.

Babanın terbiyesi ve yetiştirmesi, çok mühimdi. Nitekim çok eski bir atasözü, “*Er oğlu yoklukta kalmaz*”, diyordu. “*Söz ve öğüt de, bir mirâs gibi*” idi. Eski Türkler buna, “*kumarı*” derlerdi. 13. yy. dan sonra ise, Türkler’de artık, “*mirâs alma*” sözü görülmeğe başlamıştı.

Vâsiyet için, Göktürkler “*tutsuk*”, yani tutulacak söz deyimini, kullanırlardı. On birinci yüzyılda ise, yine aynı anlayıştan gelen, “*tutruğ*” sözü söylenmeğe başladı. Vâsiyet, töre gereğince, tutulması gereken, bir söz idi. Mirâs payının, eski Türkler’de ve Anadolu’da “*ülüş*” denir. Bu pay kişilere olduğu kadar, “*halk ve boylara da verilen bir hisse*”, idi. “*Ülüş*” de bir paydır. Ancak, Tanrı tarafından insanlara üleştirilen, akıl ve şans için de, böyle denirdi.

“OĞUL, SOY AĞACININ KÜTÜĞÜ; KARDEŞ İSE, O AĞACIN YAPRAKLARI”!

Göktürk kağanı *İşbara Kağan* öldüğü zaman, *oğlu daha küçüktü*. Bu sebeple devletin ileri gelenlerini top-

lamış ve Işbara'nın küçük kardeşini kağanlık tahtına çıkarmışlardı. Fakat yeni Kağan bir nezaket gereği olarak, Işbara Kağan'ın oğluna bir elçi gönderip, "kendisinin Işbara-Kağan soyunun yapıkları, oğlunun ise kütüğü olduğunu" hatırlatmıştı. Bunun için de Işbara Kağan'ın oğlunu, kendi yerine Kağanlık tahtına oturması için, davet etmişti.

Işbara'nın oğlu, Kağan olan amcasının, *hem de kendisinin ve hem de ailesinin büyüğü* olduğunu, hatırlatarak, bu teklifi reddetmişti. Çin tarihlerinin karşılıklı konuşmalarla anlattığı bu belge, Türk içtimâ tarihî bakımından büyük bir değer taşır. Türkler'de verâset, babadan oğula geçerdi. Eğer oğul küçük veya ehil değilse, onun yerine kağanın küçük ise, kardeşi tahta otururdu. Bunun dışında Göktürk tarihinde başka bir verâset düzeni yoktur.

Türkler'de küçükler, daima büyüklere saygı duyarlardı. Bu sebeple Işbara Kağan'ın oğlunun da dediği gibi, "Büyük amcalar, Kağan ailesinin büyüğü idiler" ve devlet içinde daima saygı görürlerdi. Tıpkı, Cengiz - Han hanedanındaki, Çağatay ile Batu'nun, ailenin "Ağa"sı olmaları gibi. Osmanlılar'a göre, *Kayı boyu* da, diğer *Oğuz boylarının "ağası"* idi.

TÜRKLER'DE HÜKÜMDARLIK,

"BÜYÜK OĞUL" UN HAKKI

Türkler'de hükümdarlık, babadan büyük oğula geçerdi. Hun, Göktürk ve Uygur tarihinde bu verâset düzeni, değişmeyen bir kaide gibi idi. Kağan'ın, küçük kardeşleri de "Şad", yani "ordu komutanı" oluyorlardı. Bu da değişmeyen kaidelerden biri idi.

"Hükümdarın tahtı büyük oğula ve şahsî malı olan ordu su da küçük oğullara düşer" gibi idi. Kağanlık tahtına oturan *Bilge Kağan'ın* küçük kardeşi *Kül-Tegin* de, *Göktürk ordularının başkomutanı*, idi. Bu örnekleri

daha da çoğaltabiliriz.

Baba evinin ocağını yakan, “küçük oğul”:

Çingiz Han'ın en küçük oğlu Toluy da, “*Uluğ Noyan*” unvanı ile, yine Çingiz ordularının başkomutanı mevkiinde bulunuyordu. Bu çağda Ortaasya'daki aile an'aneleri, daha açık olarak ortaya çıkmıştı. Çingiz'in küçük oğlu Toluy, bir “*Ot-Tegin*”, yani, “*Ateş*” ve “*Ocak prensi*” idi. Yani küçük oğul, baba evinde bekler ve baba ocağını devam ettirirdi. Büyük oğullar ise evden çıkarlardı. Böyle eski aile an'aneleri, Çingiz - Han devleti gibi, bir cihân imparatorluğundan bile devam etmiş ve hatta bu yüzden, *hanedan küçük oğul* Toluy'ın soyuna geçmiştir.

Kubilay - Han'ın en küçük kardeşi Eriğ - Buge de aynı iddia ile, “*Büyük Han*” olan ağabeysinin karşısına yeniden çıkmıştı. Gerçek bir şekilde büyük devlet mahiyetini kazanmış olan, Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinde, böyle eski aile an'anelerinin rol oynadıklarını görmüyoruz. Bununla beraber Göktürk yazıtları kardeşlerden söz açarken, Anadolu'daki gibi “*ini, eçi*”, yani “*küçük ve büyük kardeş*” üiyorlar ve önce “*küçük kardeş*”i söylüyorlardı. Bizim gibi, “*büyük ve küçük kardeş*” demiyorlardı.

VERASETTE, “BAŞ - HATUN”UN ÇOCUKLARI VE HAKLARI

Türkler'de, *tek kadınla evlenme* düzeni, yani (*monogami*) sistemi yaygındı. Elbette ki herkes haline vaktine göre başka kadınlar, yani “*kuma*”lar da alabilirlerdi. Hatta Çin İmparatorunun öz kızı olan *kuma*'lar da, bu kadınların sırasına giriyorlardı. Fakat verasetle arslan payı ve hükümdarlık hakkı, Baş - Hatun'un büyük oğlunun hakkı idi. Bu da değişmez bir kaide idi. Baş - Hatun'un soylu olması da

en önemli bir şart idi.

Baş-Hatun, soylu idi:

Birinci Göktürk devletinin üçüncü Kağanı *M o - H a n* Kağan (553-572), Türk tarihinin en güçlü imparatorlarından biridir. 20 yıl süre ile *B a t ı* ile *D o ğ u y u* birleştirmiş ve büyük bir imparatorluk yaratmıştı. *M o - H a n* Kağan'ın, *Birinci Hatun*'undan hükümdarlığa ehil bir oğlu yoktu. Diğer hatunlarından birinden doğan *T a l o b i e n* (Tarban?) daha gençliğinde, cesareti ve teşkilâtçılığı ile büyük bir ün yapmıştı. Fakat *T a l o b i e n'in annesi, yeter derecede soylu değildi*. Bu sebeple kağan olabilmesine de imkân yoktu. Mohan Kağan hastalanınca, etrafındakilere şöyle demişti:

Annesi soylu olmayan, hakan olamıyor:

- "*Baba ile oğul arasındaki bağ, hiçbir şeye benzemez. Fakat ne yapayım ki, oğlumun yerine kardeşimin tahta çıkması lâzımdır*". Bunun üzerine *M o h a n*'ın yerine, kendi küçük kardeşi *T a b o*, Göktürk tahtına oturmuştu. "*S o y bakımından, kağanlığa yeterli olmayan*" prens *T a l o b i e n* ise, *annesi ile dayılarının boylarına* kaçmış ve 25 seneye yakın bir müddetle *D o ğ u* Göktürk devleti'nin başına büyük gaileler açmıştı. *D o ğ u* ve *B a t ı* Göktürk devletinin aralarının açılması da bu prens yüzünden olmuştu. Bu prensle, *I ş b a r a - K a ğ a n* bile başa çıkamamıştı. Bundan da anlaşılıyor ki, prens *T a l o b i e n*'in, anne tarafı ve boyları çok geniş ve güçlü idiler. Bunun için de soylu sayılırlardı. Fakat, bu kadar soylu bir annenin çocuğu olmak bile, kağan olmağa yeterli görülüyordu.

Çinli kadınların oğlu, hakan olamıyor:

Birinci hatunların, devlet içinde ve Kağanın yanındaki yerleri çok sağlam idi. Hatta sırf siyasî bir gaye ile, *B i l g e - K a ğ a n*'ın *Hatun*'u, kocası için bir Çinli prenses bile istemişti. Çinli prensesler ne kadar soylu olurlarsa olsunlar, onla-

rın çocuklarının devlet içinde yerleri yoktu.

Şehzadeleri eğitenler:

“*A t a b e y l i k*”, Selçuklular’a, eski Türkler’den gelen bir mirâstır. “*A t a l ı k*”, “*babalık, hocalık, aile büyüklüğü*” ve *hocalık hakkıdır*. Hakan öğüt verir ve şehzadeleri eğitirdi. Türkler’de “*Kurtga*”, yani tecrübeli ihtiyar karşılığı kullanılmalı idi.

“EVLÂTLIKLAR” VE DEVLET:

Türkler’de *evlâtlık* veya “*oğulluk*” müessesesi de, çok önemli idi. Bu oğulluklar da, çoğu zaman, *soyluların çocuklarından* alınır ve *saray muhafız kıt’alarında* yetiştirilirdi. Özel ve yazılı bir mukavele ile alınan evlâtlıklara Türkler, “*Tutunç oğul*”, yani tutulmuş oğul derlerdi. Bu oğullar, *babalıklarının soyadlarını taşıyabilir* ve hatta *Kağan bile olabilirlerdi*. Oğullukların siyaset sahnesine ve tahta çıkışlarını bilhassa *Uygur Kağanlığı*’nda görüyoruz. *Gök Türkler’in töreleri ise çok sertti*. Devleti kendilerinden başka bir kimseye emânet edemiyorlardı.

Bir savaştan sonra, düşmanın bırakıp gittiği çocuklar da, *evlâtlık* olarak alınabilirlerdi. Bunun örnekleri de çoktur. *Çingiz - Han* da başlangıçta, böyle *evlâtlıklar* alıyordu. Fakat devletini tam olarak kurunca eski *Türk usûlüne* dönmüş ve kendisine tâbi olan hükümdarlar ile soyluların çocuklarını biraz da *rerin* olarak, *evlâtlık alıp, kendi muhafız kıt’alarında* yetiştirmeye başlamıştı. *Çingiz - Han* ve oğullarının imparatorluğu, bu soylu evlâtlıklardan büyük faydalar görmüştü.

Özellikle *Turfan Uygurları*’nda, *verâset huku*, artık yazılı vesikalar ile senetlere dayanıyordu. Fakat bizim burada tırmak istediğimiz, daha çok “*Türk örf hukuku*”dur. Büyük üstadımız Prof. A. İnönü’nün, *Türkler’de evlâtlık* hakkında çok değerli bir araştırması vardır. (s. 304-306).

OKUMALAR

DİSİPLİN VE DÜZEN

TÜRK DEVLETLERİNDE “DİSİPLİN”, TEMEL DÜZEN:

Türk toplulukları ile devletlerimde, en başta gelen düzen, disiplin idi. Zaten Türk töresi, herkesin yerini ve vazifesini belirlemişti. “Orun”, yani “yer alma töresi”, aileden itibaren herkesin nerede duracağını ve ne iş yapacağını yaşamış idi.

Askerî birlik (military unit) halinde oluşma, onların yaşayabilmesi için, zorunlu idi. Halk ve ordu içinde, “münakaşa ve dil kavgaları”, hoş görülüyordu. Dede Korkut da, kengeşçileri, dille çekişenleri hoş görmüyordu: (DK, 239, 5).

“SESSİZLİK” VE “SÜKUNET”, TÜRKLER’İN ÖZELLİĞİ:

Askerî bir birlik veya disiplinli bir toplumda, ses ve buyruk, tek bir baştan çıkar. Bunun içindir ki Türkler’in az konuş-

tukları, çeşitli kaynaklarda yazılmıştır. Özellikle göç ve akınlar sırasında bu disiplin yabancı tarihçilerin gözlerinden kaçmamıştı:

“Türkler, karışıklığa ve gürültüye meydan vermeden, ilerliyor ve duruyorlardı. Çünkü onlar, her zaman sessizliği severler ve uzun konuşmalardan hoşlanmazlar...” : (Süryani Mi-kâil, III, s. 153). Selçuklu çağının başlangıcı.

Kanınî'nin ordugâhında: “... Bu büyük kalabalıklık içinde, imrenilecek bir şey de, sessizlik ve düzendi. Hiç bir bağırma, uğultu ve gürültü duyulmuyordu. Halbuki bizde, bir kaç kişi bir araya geldi mi, gürültüden durulmaz. Herkes kendisine ait yerde, sessiz ve sâkin olarak, duruyordu. Sanki bir heykel gibiydiler...” : Busbecq, Türk mektupları, s. 42. Ayrıca bk. B. Ögel, Türkler'de devlet anlayışı, s. 156.

H A L K İ L E B E Y L E R İ N A N L A Ş M A L A R I :

“Düz” ve “düzelme” sözleri, Türkler'de, asâyiş ve anlaşma karşılığı olarak söylenmiştir. XI. yüzyılda derlenmiş olan bir atasözünde, “Kırk yıla değin, yoksul ile zengin düzlenir”, deniyordu. Böylece sınıf ayrılığı da, düzelmiş oluyordu.

“Düzülmek”, daha eski Türkçe'de, barış ve huzur demektir. “Düzlük” sözü de, aynı mânâya kullanılmıştır:

Göktürk yazıtlarında : 1) “Kağanları, bilge kağan imiş, alp imiş! (Büyük memurları), buyrukları bilge imiş, alp imiş! Beyleri yine, milleti yine anlaştırmış (tüz) imiş!...

“... Beyleri ile milleti anlaştırmış (tüz-süz) oldukları için! Çin milletinin hilekârlığı ve bölücülüğü için!... Beyli, milleti, (karşılıklı olarak), anlaşmazlık ve ayrılık tohumlarını ektikleri (yongşurtukın), için!

“Devlet yaptığı devletini, elden çıkarmış!”

çidir. Karahanlı çağında, Türk hakanı için, “acuncı” veya “Acun tutmuş Er” diyorlardı: “Acun tuttu, Tavgaç Ulug Buğra Han”: (Kutadgu Bilig, B, 19,5). Bu da, Dünya hakanı, demektir.

DEVLETE, “İŞİNİ GÜCÜNÜ VERME” :

Eski Türk devlet teorisinde, özellikle Göktürk yazıtlarında, “milletin, devlete; devletin de, millete, işini ve gücünü vermesi”, gerekiyordu.

MİLLETİN, İŞİNİ GÜCÜNÜ DEVLETE VERMESİ: “Türk milleti ... Hangi kağana işimi gücümü veriyorum? Der imiş! Böyle deyip, Çin kağanına düşman olmuş!...”: (Kül-Tegin yazıtı, ID9).

“... Çin kağanına bu kadar “iş ve güçlerini verdikleri halde, Çin ... yine, “Türk milletini öldür eyim, soysuz bırakayım, der imiş!...” (Kül-Tegin yazıtı, ID10). Bağlanma, tabî olma, mânâsına da gelir.

Devletin millete, işini ve gücünü vermesi: “... Gece uyumadı, gündüz oturmadı! Ben de, kızıl kanımı tüketerek, işimi, gücümü ona verdim!...” (Tony., 52).

* * *

DEVLETİN “KARIŞMASI” : “BULANMASI”

Eski Türkler’de, devlet düzeninin karışması veya halk arasında ayrılık ve kargaşa, “bulanma” sözüyle karşılanıyordu. Fitne ve fesad için, “bulgak”; savaşta halkın paniği ve kargaşa için ise, “bulgaş”, diyorlardı. Bu deyimler, devlet düzeninde, çok önemlidirler. Büyük fitne için ise, “yavuz bulgak”, yani bulanıklık, diyorlardı. “Millet” bölümümüze bakınız.

DEVLET İÇİNDE KARIŞIKLIK, “İSYAN” :

Göktürkler, ayrı olarak isyan için “bulanma”

“tarkınç”, diyorlardı:

“Türk milleti, karışıklık ve fitne (bulganç) içinde; Dokuz Oğuzlar ise, isyan (tarkınç) içinde idiler!...”: (Ton. 21).

“Milletin bulanıklığı (budun bulgakı), bilgi ile süzülür!...”: (Kutadgu Bilig, 243).

“YERİN VE GÖĞÜN KARIŞMASI”: “İSYAN” :

İsyan anlayışı için Türkler’de tam yerinde olarak söylenen bir deyimdir. Devletin düzeni, “yer ile göğün düzenine” bağlı idi. Çünkü, “devleti, veren, Tanrı idi”. Devlete isyan olamazdı.

“Yanılmaz”, Türkler tarafından isyan için kullanılan, en yerinde bir sözdür. Devlete, bilerek isyan, olamaz! “Yer ile göğün düzeninin karışması”, nedeniyle, baş kaldırmalar, oluyordu:

“Dokuz Oğuzlar, benim milletim idi. “Gök ve yerin karışmasından, bulanmasından dolayı, (bulgakin için)... Düşman oldu...”: (IID29).

“BİLMEDİĞİ, YANILDIĞI İÇİN”: İSYAN :

Türk devlet felsefesi, Türk milletinin veya bir kişinin, kendi iradesi ve hırsı ile, bağlı olduğu devlete isyan edip, baş kaldıracağını, kabul etmiyordu. Gerçeğin böyle olmaması ise, başka şeydir. İsyan edenlerin cezalandırılması ise, Dünya tarihinde pek görülmeyen, ince ve mânâlı sözlerle anlatıyorlardı. Burada, “Türk bilgi teorisi” de, görülüyordu. “Bilmediği için!”, “Türgeş kağanı, benim Türküm ve milletim idi!

Bilmediği için! yanıldığı için! Suç işlediği için! Kağanı öldü! Veziri (buyruğu), beyleri de öldü! On-Ok milleti, (yani Türgeşler), çok zahmet ve acı gördü!...” (Kül-Tegin yazıtı, ID16).

DEVLET İÇİNDE, “S I K I N T I” :

Şunu kabul etmeliyiz ki Türk devleti ile ilgili anlayış ve inanışlar, eskiden çok daha geniş ve derin olarak yorumlanıyordu. “B u n” ve “b u n a l m a”, şimdi de anlatılır. “Hava çok b u n - l u”, sözümüzü hatırlayalım. Belki bir asayişsizlik, isyân olmasa devlet içinde zaman zaman bir b u n a l ı m görölüyordu. Gelecek için güvenli olmama da bir bunalma’ dır:

1) “... Ey, T ü r k m i l l e t i ! O yerlere, (yani devletin sınırları dışına) gidersen, ö l e c e k s i n ! Ö t ü g e n yerinde, (yani yurdunda) oturup, (oralara yalnızca) kervan gönderirsen, hiç bir s ı k ı n t ı n ve zabmetin (bung) olmayacak!...”: (IG8).

2) “Altın, gümüş (gibi değerli şeyleri), T ü r k ü m e, m i l l e t i m e, kazanıverdim! (Onları), düzenleyi verdim! (Türk milletni), b u n s u z k ı l d ı m !...”: (K ü l - T e g i n yazıtı, IIK12).

3) “... Özün, iyi göreceksin! (Yani devletine iyi bağlanacaksın!) b u n s u z o l a c a k s ı n !...”: (K ü l - T e g i n yazıtı, IIK14).

* * *

DEVLETİN, “B A B A L I K” VAZİFESİ

“VELÂYET-İ PEDERÂNE”:

Kağanların vazifeleri ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak duracağız. “H a k a n ı n v e l i l i ğ i”, İslâmiyetten önce de, sonrada süregelmişti. Babalık sıfatı, milleti bir baba gibi koruması ve geliştirmesi, millete t o y ve ş ö l e n vererek, onları kendi sofrasında toplaması, evini yağma ittirilmesi, “h â n - i y a ğ m a” (yağma sofrası), yedirip, içirip, giydirmesi hep bu eski ve zorunlu geleneklerin, birer görüntüleridir.

Rahmetli O s m a n T u r a n ağabeyimiz, bu konu

üzerinde geniş olarak durmuştur: (A. eser, s. 102-110). Hakanlar ile ilgili bölümümüzde de, geniş vesika sunduk. Burada, okuyucular için yararlı olabilecek, bir kaç okuma ile yetineceğiz:

1) “S u l t a n M e l l k - ş â h, ‘‘cihân ailesi’’nin b a b a s ı d ır. Bu sebeple onun babalık şefkati de, o oranda geniş olmalıdır!’’: (Nizâm ül-Mülk).

2) “Y a l ı n c a k g ö r s e m d o n a t t ı m ! ; A ç g ö r s e m , d o y u r d u m ! T e p e g i b i , e t y ı g d ı r d ı m ! G ö l g i b i k ı m ı z s a ğ d ı r d ı m ! ... ’’: (Dede Korkut kitabı).

* * *

TÜRKLER'DE “K Â İ N A T D E V L E T İ” ANLAYIŞI

“Türkler’de devlet anlayışı” adlı kitabımızda, bu konu üzerinde çok geniş olarak durmuştuk. Burada yalnızca ana noktalar üzerinde duracağız:

KAİNAT DEVLETİ VE GÖĞE BAĞLI DİN:

“G ö k d i n i ” diye adlandırılan inanış, anlaşıldığına göre, başlangıçtan beri Türkler’in düşünce ve inanışlarının temeli-ni oluşturmuştu. Çöngeller ile kaplı olan H i n d i s t a n’da veya gökleri her zaman bulutlarla kaplı bulunan, pirinççi Ç i n l i - l e r arasında, Gök dini’nin erken çağlarda doğabilmiş olması, pek düşünülemez.

ÇİN'DE “G Ö K” DİNİNİN” İLK GÖRÜNTÜLERİ:

K u z e y Ç i n , T ü r k l e r ’i n d e i ç l e r i n d e b u l u n d u ğ u bir bölge idi. Ç i n’de, “göğün vahdetine ve birliğine” bağlı inanışlar, ilk kez K u z e y Ç i n’de görüldü. O r t a ve G ü - n e y Ç i n’de böyle bir inanış yoktu. Onlara göre pek çok şey, mukaddesti. İlk büyük Ç i n devlet ve imparatorlukları da, kuzeyde doğmuştu. Devlet düzeni de, Gök dini’nin inanış ve sistemle-ri üzerine kurulmuştu.

“G Ö K D Ü Z E N İ”

İNSANLIK VE “D E V L E T D Ü Z E N İ” :

Çin devlet düşüncesi'ne göre, “T a o adı verilen gökteki kanunlar ile düzene, insanlar ile devlet de uymalıydı”. Gök ile yer arasındaki uygunluğu oluşturan da, Çin imparatoru idi.

ESKİ YUNANLILAR'DA, “G Ö K V E D E V L E T” :

Eski Yunanlılar'da, ise göğün kubbesinin tümü, bir nokta üzerinde dönüyordu. Evrendeki varlıkların bağlı oldukları düzene, “kosmos” diyorlardı. Bu düzen de, göğün dönüşüne ve feleğe, uygun olmalıydı.

“Nomos” ise, insanların bağlı oldukları, “hayat yolu ve düzeni” idi. Eski deyimimizle bu bir, “düstür ül-âmel” idi. Bunlar, küçük Yunan şehir devletlerine (polis) göre düşünülmüş, düzenlerdi. A h l â k (ethos), toplumda derin olarak yer almamıştı. Devlet ahlakı'nı da görmek, mümkün değildi. Bunun tesir yeri, sonradan, A v r u p a'daki devletlerde de görülecektir.

TÜRK DEVLET ANLAYIŞI VE “K O S M O S” :

Çi n'de göğü ve devleti idare eden “Tao”, eski Yunanlı'lardaki, “nomos”'a yakındır. Her ikisinin de, “gök” ve “kosmos”'la ilişkileri vardı.

Türkler'de ise, “Töre”, yani “d e v l e t v e i n s a n ı n hayat yolu”nu, düzenleyen ve kuran Türk kağanı, idi. Bu, çok önemli bir noktadır. Türk kağanı, bir insandı. Çi n imparatoru gibi, “vücûdu, mukaddes değildi”.

TÜRKLER'DE, “G Ö K, Y E R V E İ N S A N” ÜÇLÜSÜ:

İslâmiyet'in ve eski Türk düşüncesinin temelini oluşturan, bu üçlü düşünce idi. Bunlar, “madde varlıkları” idiler. Çi n'de ise, “gök, denince, yer de devlet de, onun içinde yer alıyordu”. Gök, “Kutup Yıldızı”nın çevresinde döner. Yıldızın al-

tında da, Çin imparatoru yer alır ve bütün dünyayı idare ederdi.

Türkler’de, göğü yaratan, halkeden ilâhî bir güç, hâlik vardır. Çin’de ise, göğün kendisi yaratıcıdır. Görülüyor ki Türkler’in Cihân veya dünya devleti anlayışı, -dıştaki benzer görüşlerine rağmen-, daha insânî ve daha gerçekçidir. İnsanlık, üç büyük varlıktan biridir.

YERYÜZÜ, BİR “T Ü R K D E V L E T İ” HALİNDE:

“Türk universismusu”, yani “Türk dünya devleti ideali”, yerli ve Türkler’e ait olan inanışlar ile düşüncelere dayanan bir fikirdi. Ne Çin ve ne de İran düşüncesinin temelleri ile ilgisi vardı. İran’da, bir “dualismus”, yani “ikili” bir düşünce vardı. Yer ve gök, yani Hürmüz ile Ehrimen, sürekli savaş halindeydiler.

Vahdet-i vücûd, Türkler’in kâinat hakkındaki düşüncelerinin temelinin oluşturuyordu. Gök, yer ve insanlık, tek bir vücut ve uyuşma halinde idiler: “Yücelerde gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında; ikisi arasında insan oğlu yaratılmış; insan oğulu’nun üzerine de Türk kağanı, kağan olarak oturmuştu”. Gök türk yazıtları, konuyu bu kadar açık olarak ele alıyorlardı.

G Ö K İ L E Y E R A R A S I N D A , “T Ü R K D E V L E T İ”:

Türkler’e, bu iki varlık hayat veriyor ve Türk devleti de bu iki varlık arasında, yer alıyordu. Nitekim Dede Korkut kitabında, Türk devletinin bir sembolü olan otağ için, şöyle deniyordu:

1) “Bayındır Han, yerinden durmuş idi. Ala sayvan ban evin, yeryüzüne diktirmiş idi. Ala sayvanı, gökyüzüne aşanmış idi... ”: (Dede Korkut’tan).

2) “Ala bayrak, kızıl tuğun dibini yere çakınız,! Başını, göklere yayınız, (dalgalattırınız)!: (Manas destanından).

3) “Gök gürledi, nevbet davulunu vurdu! Şimşek çaktı, hakanın bayrağını çekti!: (Kutadgu Bilig'den).

4) “Gök, çadırımız; güneş de, bayrağımız olsun!: (Oğuz destanından).

5) “Yukarıdaki Gök basmasa! Yer delinmese! Ey Türk milleti, senin devletin ile töreni, kim yok edebilir?!” (Göktürk yazıtlarından). Görülüyor ki Türk devlet sembolleri ile Türk devleti, “yer ile gök arasında”, yer alıyorlardı.

İSLAMİYETE YENİ GİREN TÜRKLER'DE

TÜRKLER'İN,

“GÜNEŞ BATMAZ” İMPARATORLUĞU:

Çin'deki, “kutup yıldızının çevresindeki gökten” ve Ptolem'e'nin, “bir nokta üzerinde dönen gök ile felekler”inden söz açmışken, Malazgirt savaşı sıralarında yazmış olan bir Türk'ün de, düşüncelerine yer verelim. Kaşgarlı Mahmud, bu sözlerini İslâm düşüncesi ve deyimleriyle anlatmıştır:

“Tanrı'nın, devlet güneşini, Türk burçlarında, doğdurmuş olduğunu gördüm! Onların mülkleri (devletleri) üzerinde, göklerin feleklerinin, döndürmüş bulunduğunu gördüm!” (MK, I, s. 3).

TANRI, MİLLETLERİN,

“İDAREYULARINI, TÜRKLER'İN ELİNE VERDİ”:

Yine aynı yazardan, sözlerimize devam ediyoruz. Göktürk yazıtları gibi, “Tanrı Türkleri, yeryüzünün hakanı yaptı”. Göktürk yazıtlarına göre Tanrı, bu atamayı, “yer, gök ve insanoglu'nun, yaratılmasından sonra”, yaptı. Kaşgarlı Mahmud'un, -belki de Türkler'in zihin ve kalplerinde yerleşmiş olan-, bu düşünce ve inanışlardan haberi var mıydı?

“T a n r ı T ü r k l e r ’ e , T ü r k a d ı n ı v e r d i :

“Y e r y ü z ü n e , h ü k ü m d a r (melik) k ı l d ı . Z a m a n ı m ı z ı n b a k a n l a r ı n ı , o n l a r d a n ç ı k a r d ı . D ü n y a m i l l e t l e r i n i n , i d a r e y u l a r ı n ı , o n l a r ı n e l l e r i n e v e r d i ! ” : (MK, a. yer).

T A N R I T Ü R K L E R ’ İ .

“H E R K E S E Ü S T Ü N K İ L D İ ” :

Aşağıdaki satırlar, Türk devletlerinin halk arasında adaletin nasıl sergilendiğini de anlatıyor. İnsanların can ve mal ve güvenliğinin de, ancak Türk devletinde bulunabileceğini, gözlerimizin önüne seriyor. Akli olanların, Türkler’in tuttuğu yolu tutmalarını da öğütüyor. Çünkü T a n r ı onları, hak üzerine güçlendirmiştir. Türkler’le olanları, Tanrı aziz kılacaktır:

“(Tanrı) O n l a r ı (T ü r k l e r ’ l) h e r k e s e ü s t ü n e y l e d i :

K e n d i l e r i n i , h a k ü z e r i n e g ü ç l e n d i r d i . O n l a r l a b i r l i k t e ç a l ı ş a n l a r ı , o n l a r d a n y a n a o l a n ı , a z i z k ı l d ı . T ü r k l e r y ü z ü n d e n o n l a r ı h e r d i l e k l e r i n e e r i ş t i r d i . B u k i m s e l e r i , k ö t ü l e r i n , - a y a k t a k ı m ı n ı n - ş e r r i n d e n k o r u d u . (Y a n ı a s â y i ş l k u r d u l a r) .

O k l a r ı n ı n d o k u n m a s ı n d a n k o r u n a b i l m e k i ç i n , a k l ı o l a n a d ü ş e n ş e y , b u a d a m l a r ı n (T ü r k l e r ’ l n) t u t t u ğ u y o l u t u t m a k , o l d u . D e r d l n i d i n l e t e b i l m e k v e T ü r k l e r ’ i n g ö n l ü n ü a l a b i l m e k i ç i n , o n l a r ı n (T ü r k l e r ’ i n) d i l l e r i y l e k o n u ş m a k t a n b a ş k a y o l y o k t u r . B i r k i m s e k e n d i t a k ı m ı n d a n a y r ı l ı p d a , o n l a r a (T ü r k l e r ’ e) s ı ğ ı n a c a k o l u r s a , o t a k ı m ı n k o r k ı n s u n d a n k u r t u l u r . O a d a m l a b i r l i k t e , b a ş k a l a r ı d a , (T ü r k l e r ’ e) s ı ğ ı n a b i l i r : (A. eser, a. yer).

T Ü R K D E V L E T İ N D E , “ T Ü R K Ç E K O N U Ş M A L I ” :

Yukarıdaki satırlarda, “derdini dinletebilmek ve Türkler’in gönlünü alabilmek için, onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur” öğüdünü, görmüştük. Aynı yazar bu görüşünü, bir hâdis-

le de pekiştirmek istiyordu:

“O ğ u z T ü r k l e r i’nin ortaya çıkacaklarını, söylediği sırada,

“Türk dilini öğreniniz! Çünkü onlar için uzun sürecek devlet ve hâkimiyet vardır!” Buyurmuştur.

“Bu söz, (yani hadis) doğru ise, -vebâli kendilerinin üzerine olsun-, Türk dillini öğrenmek çok gerekli (vâcib), bir iş olur.

“Yok bu söz (hadis) doğru değilse; akıl da, bunu emreder!: (MK, I, s. 34).

T Ü R K A D I N I , U L U T A N R I V E R M İ Ş T İ R :

“Biz, ad olarak, Türk adını, Ulu Tanrı vermiştir”, dedik. Ulu Peygambere tanıkla varan bir hadisi yazmışlar; hadis şöyledir:

“TÜRKLER”, “TANRININ ORDUSU” :

Yüce Tanrı, “Benim bir ordum vardır. Ona “Türk” adını verdim. Onları Doğuda yerleştirdim. Bir kavme kızsarsam, Türkler’i o kavim üzerine musallat kılarım”, diyor.

İNSANLARA KARŞI, BİR ÜSTÜNLÜKTÜR :

“Türkler için bu, bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı, ad vermediği, kendi üzerine almıştır. Onları, yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerin de yerleştirmiştir.

“Onlara, (Türkler’e), “Kendi ordum”, demiştir.

İslâmiyet ça ğ ın da, yeniden ortaya çıkan Türkler’in bu düşüncelerinin temelleri, çok eskidir. Ne yapalım ki, pek

çok devlet kurmuş olan Türk kavminin, zihinlerinden silinmemişti.

* * *

TÜRK DEVLETİ, "T Ü R K M İ L L E T İ" İÇİN!

"TÜRK MİLLETİNİN,

"A D I V E Ü N Ü Y O K O L M A S I N !"

T a n r ı, yukarıda da gördüğümüz gibi, Türk milletinin koruyucusu idi. "Türk devletini, T a n r ı kuruyordu. Bu anlayış ve inanış, G ö k t ü r k yazıtlarında sık sık görülür. Burada, bir kaç satırı, örnek olarak sunalım:

1) "T ü r k m i l l e t i n i n , a d ı v e ü n ü y o k o l m a s ı n , d i y e !

2) "Babam Kağanı, annem hatunu, yükselterek, (tahta çıkaran), T a n r ı !

3) "İ l (devlet) v e r e n T a n r ı !

4) "O T a n r ı, Türk milletinin a d ı v e ü n ü y o k o l m a s ı n , d i y e ! Özümü kağan olarak tahta çıkardı!...

"T A N R I, DÜNYAYI BİZE EMANET ETTİ!"

Bu da Sultan S a n c a r'ın bir sözüdür. Zaten S e l ç u k l u hakanlarının, unvanları içinde de bu mânâ vardır:

"A l l a h, bu dünyayı bizim tasarrufumuza vermiş ve b i z e e m a n e t e t m i ş t i r ! Bütün emirler ve hükümdarlar, bizim memurlarımızdır!..."

Sultan S a n c a r'ın unvanı, "Âlemin Sultanı ve D ü n y a p a d i ş a h ı" idi. Ermeni ve Gürcü kaynakları, Selçuklu Melikşah için, "C i h â n ı n E f e n d i s i", diyorlardı.

* * *

ATTILA'NIN KILICI

TANRI TARAFINDAN,

DÜNYA HAKİMİYETİ SEMBOLÜ

TOPRAĞA DİKİLMİŞ KILIÇ:

“Attila'nın çobanlarından biri, bir gün iki yaşında bir düvenin ayağından kanlar aktığını görmüş. Neyin nesidir diye, çevreye bakarken, “yere sapından gömülerek dikilmiş, kılıcı” görüyor. Kılıcı, alıp götürüyor ve Attila'ya sunuyor.

“Attila, kılıcı görünce, “kaderin kendisine güldüğünü” ve “Yeryüzünün hâkimi ve efendisi”, olacağını anlıyor. “Dünya hâkimiyeti'nin kendisine Tanrı tarafından verildiğini”, sonraki tutumları ile gösteriyor...”

Roma elçisi, bu olayı, yurduna döndükten sonra anlatmıştı. Aslında İskitler'den beri, “Ares kılıcı” diye anılan, bu mukaddes kılıç, tanınıyordu.

‘HUNLAR'IN ÇIKIŞI’, TANRI'NIN BUYRUĞU İLE:

Büyük İskender, Hunlar için bir kapı yaptırmış ve kapının üzerine şöyle yazdırmış:

“Hunlar, bir zaman olacak ki, İran ve Roma ülkelerini, bu kapıdan aşarak, ellerine geçireceklerdir. 927 yıl sonra, Hunlar yeryüzüne yayılacaklardır. Bütün dünya, onların atlarının ayakları altında, titreyecektir. 950 yıl sonra ise, Hun kralı bu geçitten geçecek ve “Tanrı'nın buyruğu ile”, bütün “dünyayı hâkimiyeti altına” alacaktır.

Diğer bir kaynakta, Hunların akrabaları'nın da, yer yüzüne yayılacaklarından, söz ediliyordu:

“Tanrının buyruğu ile, İskender'in yaptırdığı kapılar devrilecek ve “denizlerdeki kumlar kadar”, “Gökteki yıldızlar kadar”, sayısız bir ordu gelecek, yeryüzünün her yanının idaresini, ellerine geçireceklerdir. Bunların arasında, Hunlar da vardır”: (Türk Mitolojisi, I, s. 71).

O Ğ U Z L A R'IN

“DÜNYA HAKİMİYETİ SEMBOLÜ”

Tanrı tarafından yere saplanmış, “yay ve oklar” :

1) “Oğuz Han'ın altı oğlu ava çıktılar. Avlanırlarken, altın bir yay ile üç tane ok buldular... Babalarına getirdiler. Oğuz Han, altın yayı, üç oğluna; üç altın ok'da, diğer üç oğluna verdi...”

2) “Oğuz Han'ın oğulları avlanırken, bir altın yay ile üç altın ok buldular... Oğuz Han, yayı ve okları böldü:

“- Ey büyük oğullarım! Bu yay sizlerin olsun!” Bu yay gibi olun” ve “okları göklere” atın!

“- Ey, küçük oğullarım! Oklar, sizlerin olsun! “Yay, okları atsin! Sizler de, ok gibi olun!...”

“YAY” HAKANLIK; “OK” DA, ELÇİLİK SEMBOLLÜ:

Tarihçi Reşid eddin, bu olaya şöyle bir yorum getiriyor:

“S a ğ - k o l” daha büyüktür. Y a y da, ‘h a - k a n l ı ğ ı n s e m b o l ü’, idi. Bundan dolayı y a y ı, b ü - y ü k o ğ u l l a r ı m a v e r d i m .

“- O k l a r ı v e r d i ğ i m k ü ç ü k o ğ u l l a r ı m i s e , b i r e r ‘e l ç i’ g i b i d i r l e r !”

O ğ u z H a n b u y o l l a d e v l e t i n i n , s a ğ v e s o l k a n a t l a r ı n ı , o ğ u l l a r ı n a v e r m i ş o l d u ! ...

OGUZLAR’IN SEMBOLLERİ

GÖKLERİ KAPLIYOR

YAY, GÖĞÜN DOĞUSUNDA; OKLAR İSE, BATISINDA:

U y ğ u r y a z ı s ı i l e y a z ı l m ı ş , “O ğ u z K a ğ a n d e s t a n ı”, daha çok m i t o l o j i k i n a n ı ş l a r ı i ç i n d e t o p l a r :

“O ğ u z H a n’ın veziri U l u ğ T ü r ü k , b i r g ü n u y k u d a , “b i r a l t ı n y a y ” i l e “ü ç g ü m ü ş o k” g ö r m ü ş - t ü :

“A l t ı n y a y , g ü n d o ğ u s u ’ n d a n , g ü n b a t ı s ı n a k a d a r u z a n ı y o r d u . Ü ç g ü m ü ş o k d a k u z e y e d o ğ r u g i d i y o r d u . V e z i r , u y a n ı n c a , O ğ u z H a n’a ş ö y l e d e d i :

“- E y K a ğ a n ı m ! B u r ü y a n ı z , s i z i n h a y a t ı n ı z i ç i n , u ğ u r l u o l s u n ! E y K a ğ a n ı m , b u r ü y a S i z e d i r l i k v e r s i n ! G ö k T a n r ı , r ü y a m d a n e g ö r d ü y s e m , o n u g e r ç e k y a p s ı n ! “D o - l a d u r a n y e r y ü z ü n ü T a n r ı , s i z i n s o y u n u z a v e r s i n ! ...”

Y E R E S A P L A N M I Ş , Y A Y İ L E Ü Ç O K :

A t t i l a ’ n ı n k ı l ı c ı i l e i l g i l i i n a n ı ş l a r , b i r d e n b i r e E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n’ın , “Türkmenler’in şeceresi” adlı eserinde , k a r ş ı m ı z a ç ı k m a k t a d ı r . E l b e t t e k i B a h a d ı r H a n’ın , A t t i l a ’ n ı n k ı l ı c ı i l e i l g i l i b u i n a n ı ş l a r d a n b i r

haberi yoktu. Ancak bu inanışlar, halkın zihinlerinden silinmemiş olmalıydı.

“O ğ u z H a n, S u r i y e’de iken, beylerinden birine, “b i r y a y ” ile “ü ç o k” verdi ve şöyle dedi:

“- D o ğ u y a d o ğ r u g i t, çöl ortasında, insan ayağı-
nın değmediği bir yere b u a l t ı n y a y ı g ö m! Fakat y a -
y ı n b i r u c u n u d ı ş a r ı d a b ı r a k!

“- B a t ı y a d o ğ r u g i t! Yayı nasıl gömdün ise,
o k l a r ı d a b a t ı y a g ö m!... Oğuz Han, oğullarına ava
gitmelerini söyler.

“D o ğ u y a : Ü ç b ü y ü k o ğ u l l a r ı n ı g ö n d e r i r. B a -
t ı y a d a: Ü ç k ü ç ü k o ğ l u n u, g ö n d e r i r. Oğullar, yay ile okları
bulup, getirirler. Bunları oğulları arasında üleştirir ve bunun mâ-
nâsını anlatır...

Bu inanışlar, “Türk Mitolojisi, I” adlı eserimizde geniş
olarak verilmiştir. “Yayın, gökte doğudan batıya doğru uzaması”,
D ü n y a h â k i m i y e t i n i n t a k e n d i s i d i r. Çünkü bunlar,
hakanlık sembolleridir.

O Ğ U Z K A Ğ A N ’ A G Ö R E ,

“TÜRKLER’İN DÜNYA DEVLETİ”:

“O ğ u z K a ğ a n, toydan sonra., yazılı bildirgeler yaz-
dırdı ve elçilere verip gönderdi. Bu fermanında şöyle dedi:

“- B e n, “Uygur kağanı” oldum. Bu, “yeryüzünün dört
yanının kağanı olmam” demektir!...

Beylere ve halka (ele güne) ise, şöyle dedi:

“- B e n oldum, sizlere kağan! Alalım (elimize) yay ile kal-
kan! Damgamız bize olsun, bir kutluluk ve buyan!

“- G ö k K u r t (Gök bōri), bize olsun, kılavuz ve uran!
Demir mızraklarımız olsun! bir orman! A v y e r l e r i m i z d e y ü r ü s ü n ,

(bol olsun yaban atları), kulan! (Yurdumuz), denizler ve ırmaklarla (dolsun)!

“G ü n e ş, b a y r a ğ ı m ız; G ö k o t a ğ ı m ız, o l s u n !...”: (Oğuz Kağan destanı, Bang, 53 vd.).

TESLİM VE BİAT: (BAĞLILIKI SUNMA):

“K a n - T u r a l ı, yerinden duru geldi. Apul apul yürüdü. Ağ alnını açtı. Ağ bileklerini sıgadı dedi ki:

“Karşı yatan dağını, aşmağa gelmişim!

“Akıntılı suyunu, içmeğe gelmişim!

“Dar eteğine, gen koltuğuna sığınu gelmişem!

“Tanrı buyruğu ile Peygamber’in kavli ile,

“Kızını, almağa gelmişim!...”: (Dede Korkut, 179).

15. BÖLÜM

TÖRE VE YOL

AİLEDE VE DEVLETTE

“Töre”, devletin kuruluş düzeni ve işleyişi:

Eski Türkler “Töre” sözünü, “Törü” şeklinde söylerlerdi. Türkler’in “Töre” deyiminin ifade ettiğı anlamlar, çok geniştir. Eski Türkler’e göre “Törü” daha çok, “Devletin kuruluş düzeni ve işleyişi” idi.

“Törü” sözü Uyğur çağında ise, artık doğrudan doğruya “kanun” anlamına kullanılmağa başlanmıştı. *Gök-türkler daha gerçekçi idiler.* Bu sebeple, “Törü”, sözünü yalnızca, devlet düzeninin kaideleri için, kullanıyorlardı. Uyğurlar’a ise, dışarıdan yeni dinler tesirler girmişti. Bunun sonucu olarak böyle deyimler eski anlamlarını kaybetmişler ve *“Budala ile Mani dinlerinin ana prensipleri ve kanunları”,* karşılığı olarak kullanılmışlardı.

“Töre”, aile ve kişilerin, “yaşama yolu”:

Aile ile kişilerin yaşantısında, “töre”

sözünün anlamları daha da değişiyordu: T ö r e, aile ile kişiler için bir “g ö r e n e k” idi. A n a d o l u’da söylendiği gibi bir “y o r d a m” da olabiliyordu. T ö r e, aynı zamanda bir “y o l”, daha doğrusu “y a ş a m a y o l u” idi. Bu sebeple birçok O r t a a s y a l ı T ü r k l e r T ö r e’ye “y o l” da derlerdi.

Türkler’in cezaları, çok sert:

Türkler’in “A i l e h u k u k u”, Çinliler’e göre “çok s e r t v e z â l i m c e (?)” idi. bir Çinli için gerçekten bu doğru olabilirdi. Çünkü Türkler’de, “h ı r s ı z l ı k y a p a n h e r k e s ö l d ü r ü l ü r d ü”. Bu da yetmiyormuş gibi, “h ı r s ı z ı n k e s i l e n b a ş ı b i r i p e b a ğ l a n a r a k b a b a s ı n ı n b o y n u n a a s ı l ı r d ı. A i l e i ç i n d e b ö y l e b i r b a b a, h ı r s ı z o ğ l u n u n b a ş ı n ı ö l ü n c e y e k a d a r b o y n u n d a n ç ı k a r a m a z d ı”. Böyle bir ceza da, Çinliler’in gözünde gerçekten korkunç ve vahşi bir kanundu! Ama ibret dolu idi! Çünkü bu toplum, saat gibi işleyen bir toplumdur. Ayrıca aileden başlayarak, herkesi yerine ve vazifesine göre sorumlu tutuyordu. Böyle bir cemiyet, “d i s i p l i n” denen düzenin en yüksek bir örneği sayılabilirdi.

Aile birliğini yaralayan, “z i n â”, yoktu:

Arap gezgini İ b n F a d l a n, fakir bir O ğ u z k a d ı n ı n ı n e d e p y e r i n i a ç ı k g ö r m ü ş v e ş a ş ı r m ı ş t ı. H e r t a r a f ı n ı ö r t e b i l e c e k b i r b e z p a r ç a s ı b i l e b u l a m a y a n b u f a k i r T ü r k k a d ı n ı n ı n, A r a p g e z g i n i a z a r l a y a r a k s ö y l e d i ğ i s ö z l e r m e ş h u r d u r. A r a p k a d ı n l a r ı h e r z a m a n k a p a l ı g e z e b i l i r l e r d i. F a k a t b u n a r a ğ m e n A r a p l a r a r a s ı n d a, y i n e d e z i n â o l a b i l i r d i. A m a T ü r k l e r a p a ç ı k g e z s e l e r d e, o n l a r a r a s ı n d a z i n â d e n e n ş e y o l m a z v e o l a m a z d ı. B i r G ö k t ü r k k a ğ a n ı n ı n, z i n â y a p a n Ç i n l i b i r p r e n s e s i, h a l k ı n ö n ü n d e v e b i z z a t k e n d i k ı l ı c ı i l e n a s ı l ö l d ü r d ü ğ ü d e, T ü r k t a r i h i n i n m e ş h u r o l a y l a r ı n d a n b i r i d i r. T ü r k l e r ’ i n b u s e r t h a r e k e t l e r i n i Ç i n l i l e r v a h ū e t l e a d l a n d ı r m ı ū l a r d ı. A m a o r d u h a l i n d e k i b i r m i l l e t t e, b u i ū l e r b a ū k a t ü r l ü d e o l a m a z d ı.

“İl”i ve “töre”yi, tutuverme ve düzenleme:

Yine gelelim korunması kağanlara düşen “D e v l e t

t ö r e s i"ne: Türkler'de "il", yani devlet ile "töre", her zaman beraber söylenen ve birbirlerinden hiç ayrılmayan en önemli iki kuruluş idiler. Devlet ile Hukuk, bir devlet idaresinde yanyana gidiyorlardı. Eski Türk yazıtları, Göktürk devletinin kurucuları olan Bumin ve İstemi-Kağanlar için şöyle diyorlardı:

"Tahta oturup: Türk milletinin ilini ve töresini, Tutu vermişler! Düzenleyi vermişler!..."

"Ağır töre", eski ve temel töreler:

Eski Türkler, saygı değer ve hürmet edilmesi gerekli şeyler için, "ağır" deyimini kullanırlardı. Bunun için de, t ö r e'ye zaman zaman, "ağır törü" diyorlardı. Hatta t ö r ü, devletten bile önce geliyordu. Bunun nedenini, eski Türkler'in, "il gider, töre kalır" diye söyledikleri ata sözlerinde bile bulabiliriz. Nitekim Bilge-Kağan da bu konuda şöyle diyordu:

"Bu çağda tahta oturdum: Bu kadar ağır törelerle, (dünyanın) dört köşesindeki milletleri düzenledim!..."

Az önce söylediğimiz gibi Ana - Töre, devletin kuruluş ve işleyişi ile ilgili düzen idi. Bu düzen, M. S. 552 senesinde, yani Göktürk devletinin kuruluşu ile oluşmuştu. 682 senesinde İkinci Göktürk devletini kuran İl-Teriş Kağan da yeni devletini, yine "552 Töresi"ne göre düzenlemişti. Diğer kağanların hepsi de bu eski, yani 552, yani devletin kuruluş yılının, "t ö r e s i ü z e r i n c e t a h t a o t u r u r l a r" idi.

Türk töre'sini, kaybetmiş millet!

Türkler'e göre, "Türk törüsün içgırmış budun", yani "Türk töresini kaybetmiş millet", yok olmuş ve ortadan kalkmış, bir millettir. Töre gidince ne millet, ne il ve ne de devlet kalabilirdi. Bununla beraber hiç bir kuvvet, Türk milletinin töresi ile ilini elinden alamazdı. Alsa olsa, yine Türk milletinin avareliği ve yanılması onun elinden alabilirdi:

“(Ey) Türk. Oğuz beyleri, milleti, işitin! Yukarıdan Gök basmasa! Aşağıda (yağız) yer delinmese! (Ey) Türk milleti: i l i - n i , t ö r e n i , kim bozardı! (Siz) uygun Türk milleti idiniz! Düşün ve ibret al! (Kağanın), bağlılığın için (seni) eğitmiş, Bilge-Kağan’ın imiş!

Vardın! İyi iline kendin yanıldın! (Kendin) kötü davran-
dın! Zırlılılar, nereden geldiler de, (seni) yayıp götürdüler! Sungülü-
ler, nereden geldiler de, (seni) sürüp götürdüler! Ö t ü k e n
ormanının milleti! Sen vardın! İleri, (doğuya) varanlar, vardı! Ge-
riye, (batıya) varanlar, vardı!

Vardığın her yerde, iyiliğin şu oldu:

Kanın, su gibi fışkırıp aktı! Kemiğin, dağlar gibi yattı! Bey-
lik oğlun, köle yaptı(lar)! Bâkire kızın, cariye oldu! Bilmediğin için!
Kötülüğün için! A m c a m K a ğ a n (Kapagan-Kağan), uç-
verdi (yani öldü)!...”

Y a s a ve y a s a k :

“Y a s a k” da A n a d o l u ’ y a İ l h a n l ı çağında,
D o ğ u T ü r k l e r i ’ n i n kültür çevresinden, gelmiş olmalı idi.
O s m a n l ı ’ l a r d a da, “yasak bir farzdır, bir hüküm-i padişahîdir”.
O s m a n l ı ’ l a r d a , “yasak tutma, Han yasağı, Hak yasağı”; i-
d â m için de “yasak değdürme, yasak yetürme” sözlerine çok ras-
lanır. Ancak bunlar Oğuzlaşmış ve O ğ u z geleneklerine göre söy-
lenegelmişti. O s m a n l ı l a r ’ d a , İ l h a n l ı l a r ’ d a n gelen,
“yasakçı, yasakçı başı, yasak kulu”, hatta “yasavul” bile görülür.
Ancak Osmanlılar’da bu memuriyetler de Oğuzlaştırılmışlardır. Or-
taasya’ya göre, ayrı vazifeler ve anlayışlar içinde söylenmişti.

OKUMALAR

TÖRE VE YOL

T ö r e, *devlet düzenidir*. Aynı zamanda, bu düzenden, “*doğan devlet gücüdür*”. Temeli ise, “*aile töresi*” ile aile gelenekleridir.

T ö r e, aile ve topluluk içinde, “*mevkiye göre yer alma*” idi. Bu, sıkı bir *hıyerarşı* ve *protokoldur*. Kişinin kişiye, *saygı* ve *tutumudur*. Oturma ve yemek yeme düzenleri, bunun içindedir.

D e v l e t t e t ö r e, *devletin kuruluş düzenidir*. **A t a l a r ı n t ö r e s i**, *devletin ilk kuruluşu, temel düzendir*. Sonradan, hafif reformlara, uğramıştır. Ancak bu düzen, ana çizgileriyle, daha önceki ve daha sonraki devletlerin, törelerine benzer.

“**A ğ ı r t ö r e**” Göktürkler’ce, *temel törelerdir*. Bu eski kuruluş töreleri, zaman zaman yenilenir. Türk milleti işini gücünü vererek, *yeni töreler de kazanıyordu*.

T ö r e k a z a n m a”, “*milletin zenginliği, refahı ve halkın iyi yurtlara yerleştirilmesi*” ile, ilgili bir düzenin kurulması gibi, anlaşılıyordu. *Milletin devlete bağlanması ve devletinin düzenince yaşaması* da, “**t ö r e k a z a n m a**”, demektir.

“Türk töresini kaybetme”, Türk milleti için söz konusuydu. *Devletsiz, kağansız kalmış olan millet, töresini de kaybetmiş*, oluyordu. Bundan da anlaşılıyor ki “Türk töresi”, “Türk devlet düzeni”, demekti.

Türk töresinin yok olması, ancak “kıyame-tin kopması”, “göğün basması, yerin delinmesi” ile mümkündü. Kağan burada, başını alıp, giden milleti suçluyordu.

ANAYASALAR

DEVLET İÇİNDEKİ “HALK” İÇİN TÖRELER

“Ağır” ve ulu töre’ler:

“Ağır töre” deyimini, yalnızca Bilge Kağan yazıtı’nda görüyoruz. Bunlar, *anayasa* gibi, *temel töreler* mi idiler? Yoksa Bilge Kağan, kendi törelerini, ağır ve ulu olarak mı gösteriyordu? Herhalde bunlar, “*atalardan kalan*, (ilk anda), *devleti düzene koyan*”, töreler olmalıydılar. Bilge kağan’ın yaptıkları, iki basamak içinde görülüyordu:

BİLGE KAĞAN’IN, “AĞIR, ULU” ve “HALK İÇİN” TÖRELERİ:

1. Önce, “ağır töreleri” düzenliyor.

2. Ondan sonra da, “*Dünyanın dört bucağındaki, milletleri düzene koydum*”, diyordu. Her iki işi de “*ettim*”, yani düzenledim, sözüyle tamamlıyordu. Thomsen’e göre bu “*ağır töreler*”, “*devlet içindeki bütün milletler için*”, yapılmıştı.

“... (Türk milletinin) üzerine kağan olarak oturdum. (Kağan olarak) tahta çıktığımda:

“Ölecek miyiz”. Diye düşünüp, (üzülen) Türk begle-

r i ile (Türk) m i l l e t i, (bana) dönüp, sevindiler! ‘Bulanmış gözleri’, canlandı! Beni gördüler! (Yani, bana bağlandılar).

“ ‘A ğ ı r t ö r e l e r i’, (düzenledim), yürürlüğe koydum. (D ü n y a n ı n) Dört bucağındaki, ‘m i l l e t l e r i d e’, (düzene koydum)!...”: (B i l g e k a ğ a n yazıtı, IID2).

MİLLETİN, “T Ö R E Y İ K A Z A N M A S I” :

Şimdi konuya, daha değişik bir bakış açısı ile giriyoruz: *T h o m s e n*, son yorumunda, birazda, yeni Türkçe’deki “töre”, yani “*hakan ve baş*” anlayışının tesirinde kalarak, bu sözler arasındaki “töre” anlayışını, “*g ü ç*”, yani (*macht*) olarak yorumluyordu.

“T ö r e”, “*devletin d ü z e n i, kuruluşu*”, ve dolayısıyla, “*devletin g ü c ü*” de, demektir. Türk milleti, Ç i n k a ğ a n ı için, (onun emrinde çalışarak), *devletler ve töreler* alıvermişti. Bunu, kendi kağanı için değil; Çin kağanı için yapmış. En iyisi, yazıtı okuyalım:

“*Türk begleri, ‘Türk adını (unvanını?) bırakıp’, .. Çin adlarını almışlar. Çin kağanına bağlanmışlar. Elli yıl, işlerini güçlerini (Çin’e) vermişler... ye kadar, akınlar yapmışlar.*

“*Çin Kağanına, (bunların) illeri ile töresini, alıvermişler!...*”: (K ü l - T e g i n yazıtı, ID9).

“TÜRK TÖRESİNİ KAZANMA!”

Aşağıdaki yazıtın bölümü, biraz daha değişik bir gramer ve anlatışla söylenmektedir. “*Milletin z e n g i n l i ğ i, r e f a h ı, halkın iyi yurtlara yerleştirilmesi*”, t ö r e . k a z a n ı l m a s ı n a bağlanıyordu:

“*Türk milletini, böyle ‘k o n d u r u p’, (yani iskân edip) ‘düzene koyduk!’*

“*Bu çağda eskiden k u l olan (Türk milleti), ‘k u l*

s a h i b i', olmuştu!

"C â r i y e olan (kızlarımız ve kadınlarımız), c â r i y e s a h i b i', olmuşlardı!

Böyle k a z a n ı l m ı ş, ve d ü z e n e k o n m u ş, 'i l i m i z v e t ö r e m i z', vardı!..." (K ü l - T e g i n yazıtı, ID21).

MİLLETİN, KAĞANA, "TÖRE KAZANMA"SI:

K ü l T e g i n yazıtının bu bölümünde, biraz yaygın ve b ü t ü n d e v l e t d ü z e y i n d e, konuşulmaktadır. Önce, *Türk milleti*, sonra da, *bütün devlet* üzerinde, söz açılmaktadır. T h o m s e n, buradaki "töre kazanma"yı, "d e v l e t g ü c ü" olarak yorumlamaktadır. Bizce bu, "güçlü devlet düzeni" olarak, anlaşılmalıdır. Zaten iki anlayış arasında, büyük bir ayrılık da yoktur:

"T a n r ı y a r l ı ğ a d ı ğ ı (izin verdiği) için!

" 'Ölecek olan milleti', toplayarak, kalkındırdım (eğitim)! Ç ı p l a k milleti, 'giyimli'; y o k s u l milleti, 'zengin kıldım! A z milleti, 'ç o k' kıldım!

"... (D ü n y a n ı n) d ö r t b u c a ğ ı n d a k i m i l l e t l e r i, h e p b a ğ l ı k ı l d ı m ! H e p s i b a n a b a ğ l a n d ı ! Ş i m d i b a n a, 'işlerini güçlerini', veriyorlar.

"Bu kadar 't ö r e k a z a n ı p', h e p b a n a b a ğ l a n d ı l a r ! ...": (K ü l - T e g i n yazıtı, ID29).

* * *

TÜRK MİLLETİNİN

"TÖRESİNİ KAYBETMESİ"

"Türk töresini kaybetmiş, Türk milleti!":

Aşağıdaki yazıtın bölümünde, "Türk devletinin yeniden kuruluşu", söz konusudur. Bunun için W. Thomsen son yorumunda, buradaki "töre" sözünü, "devletin temel düzeninin kuruluşu"

(Einrichtungen) olarak yorumlamıştır. Thomsen, “töre”yi, zaman zaman kanun (Gesetz); bazan da, “devlet gücü” (Macht des Reiches) olarak, yorumlamıştır. Aşağıdaki yazıtın bölümü, bize yeterince bir bilgi verecektir.

“ATALARIN TÖRELERİNCE”, DEVLETİ KURMA:

Aşağıda sunacağımız yazıtta, iki konu karşımıza çıkmaktadır:

1) “*Ataların töresince*”, milleti yeniden kurmuş.

2) “*Milleti teşvik edip, eğitmiş (boşgurmuş)*: Bu iki görüş de, bölümün en sonunda verilmiştir:

“... *Devletsiz kalmış (Türk Milletini)! Kağan sız kalmış (Türk) milletini!*

“*Türk töresini kaybetmiş*”, (*ıçgırmış*) *milleti!*
 ‘*Atalarımın (eçüm apam) töresince, yeniden düzenlemiş (yaratmış); teşvik ederek eğitip, öğretmiş (boşgurmuş)!...*’: (Kül - Tegin yazıtı, ID3)

TÜRK TÖRESİNİ, HİÇ BİR GÜÇ YOK EDEMEZ!

Şimdi, *Göktürk yazıtları*’nın, çok muhteşem ve görkemli bir bölümüne gelmiş bulunuyoruz. Töre, “*devletin temel kuruluş düzeni*” dir. Bir devletin ve bir milletin varlığı veya bir millet olarak kalışı, o “*düzenin*” *törenin varlığına ve kalıcılığına*”, bağlıdır. Eski gelenek ve düzenin, kolayca yıkılması, mümkün değildir.

Kıyamet kopmasa, yani “*Gök basmasa, yer delinmese*”, hiç bir güç, Türk devleti ile töresini ortadan kaldıramazdı. Sonraki Türk devletlerinde, “*Türk töre ve geleneklerinin, devam etmesi, tarihte Türk devletlerinin, sürekliliğini korumuştur*”. Şimdi yazıtın, bu görkemli satırlarını okuyalım:

“Yukarıdaki G ö k basmasa, aşağıdaki y e r delinmese, ey T ü r k m i l l e t i! Senin, ‘devletini (ilini) ve t ö r e n i’, kim ‘bozup, yok edebilir’!

“Ey, Türk milleti, kendine dön!..

“Seni, bağlılığın için eğiten, bakan, B i l g e K a ğ a n’ın idi. ‘İyi devletine’ (bağımsız?), ‘kendin yanı:ldın’, Kötü iş işledin!

“Zırhlı (kimseler), nereden gelip, seni dağıtıp götürdüler! Süngülü, mızraklı (kimseler), nereden gelip, sürüp götürdüler!...”: (K ü l - T e g i n yazıtı, ID23-24).

D E V L E T İ V E “T Ö R E Y İ T U T M A”!:

“T u t m a”, eski Türkler’de, “i d a r e e t m e” demektir. Kadını tutma, evi idare de, bunun içindedir. “Tutma, etme”, “i d a r e v e d ü z e n l e m e”, idi:

“(İlk G ö k t ü r k kağanı), tahta çıkmış. Tahta çıkınca, Türk milletini, devletini (ilini), töresini, tutu vermiş, düzenleyi (edi) vermiş...”: (K ü l - T e g i n yazıtı, ID2). Millet, ilk önce geliyordu.

TAHTA ÇIKMA TÖRESİ:

T ö r e, “hayat ve devlet protokolu”, demektir. Bu törede, “verâset düzeni” de, vardı. T h o m s e n bu töreyi, “O d e v l e t d ü z e n i v e g ü c ü üzerine, t a h t a o t u r d u”, diye yorumluyordu. En iyisi, anlaşıldığı gibidir. B i l g e K a ğ a n’ın küçük olması sebebiyle, tahta amcası çıkmıştı:

“... Babam Kağan öldüğünde (uçdukda), özüm sekiz yaşında kaldım. ‘O töre üzerine’, (ol törüde üze), Amcam kağan t a h t a ç ı k t ı. A m c a m k a ğ a n (tahta) çıkıp, yüce etti...”: (K ü l - T e g i n yazıtı, ID16).

DEVLET TÖRESİ: "İL TÖRÜSÜ":

Göktürk yazıtlarında, "*devleti (ili) ve töreyi düzelttim (ettim)*" diye, her ikisi birden söyleniyordu. Bazan da, "*m i l l e t i m i, i l i m i ve t ö r e m i düzene koydum*", diye konu genişletiliyordu. Bu anlayışı desteklemek için, O r h u n'daki G ö k t ü r k yazıtlardan bazı örnekler sunacağız:

1) İ L T Ö R E S İ N İ K A Y B E T M E : "*Ey halkım, (kara budunum), (devlete) katılın, (bağlanın), 'devlet (il) töresini', kaybetmeyin*"...: Mezar taşı yazıtında: (Yen., HNO, 180).

2) "İ L İ M İ N H A N I M I N T Ö R E S İ ": (*İlim kanım törüsi*): Mezar taşı yazıtı: (Yenisey, HNO, 3, 189).

3) "İ L T Ö R E S İ İ L E": Geç Uygur yazılarında: (USp.).

4) D E V L E T K A N U N L A R I : "*İli, devleti 'idare eden (başlagu)-töreyi', sunar ve sizlere anlatır*": Eski bir Uygur yazısı. Çince karşılığı, "*kuo-fa*", '*devlet kanunu*'. F. W. K. M ü l l e r, "*Devleti idare eden kanunlar*", diye yorumluyordu: (Uig., I, 25, 10).

5) İ L V E T Ö R E D Ü Z E L S İ N : "*Şaşkın kişi ayılsın! 'İl ve töre düzelsin!' 'Kurtla koyun güdülsün! Kaygı artık savulsun!'*": Burada, a s â y i ş de söz konusudur: (MK, I, s. 106).

* * *

ŞEHİRLİ ESKİ UYGURLAR'DA

"T Ö R E" ANLAYIŞI

Uygur *şehir devleti*'nde, G ö k t ü r k özü ve düşünceleri, daha yüksek bir düzeye çıkmıştır. Ancak her sözün altında, B u d a dini'nin izlerini bulabiliriz. Uygurlar, Türk dili ve düşüncesi ile, *yabancı bir din ile kültürü*, büyük bir başarı ile birleştirip, kaynaştırabilmişlerdir:

1) DEVLET İDARE EDEN TÖRE: “İl başlayan (başla-gu) ‘idare eden töreyi’ sunarak, ötürürüm...”: (Uig., I, 25, 10).

2) DERNEK, KURULTAY TÖRESİ: “O t ö r e d e y i ğ i l m i ş (yığılmış), bütün kişiler...”: (Suv. 16).

3) CENAZE MERASİMİ TÖRESİ: “Ölüye tören (t ö r ü - t o k u) yapıp, gönderileceği gün, bu yazıyı üç defa (kat) okusun...”: (TT, VI, 285).

4) “TÖRELİ” BEY: “... İ l b e y i (elig beg), yüce gönüllü, ‘törelî-görgülü’ (törülüg-tokulug), olup...”: (Uig., III, 39).

5) “TÖRESİZ” KİŞİ: “... Böyle ‘t ö r e s i z i ş’ işleyenî, Y e r - T a n r ı, niçin yükseltsin?...”: (Uig., III, 83, 15).

“... Siz ‘sürekli t ö r e s i z’ olursanız, günah (yazık) işlemiş olur ve bütün ilin işi de, karışmış (bulganmış) olur...”: (TT, II, A, 8).

6) ERDEMLİK TÖRE: “B u d a kanunu, hükümleri”: (Hsüan Tsang, 1893).

* * *

OSMANLI DEVLETİNDE

“T ö r e v e y o l”

O s m a n l ı devleti ve G ö k t ü r k devlet geleneği

O s m a n l ı devleti, büyük devlet kurmuş T ü r k - l e r’in, en dinamik, kaymak tabakasıdır. “Yüksek dev’et felsefesi”, anlayış ve kuruluş bakımından, G ö k t ü r k devleti’ne en yakın olan T ü r k devletidir.

O s m a n l ı devletinde “t ö r e”, XI, yüzyılda Kaşgarlı M o t a m u d’un belirttiği gibi, Arapça “resm” mânâ-

sıyla karşılanıyordu. Bundan dolayı, Eski A n a d o l u yazılarında, “töre ve resm” deyiimi sık sık yanyana geçiyordu. “Bu resm ve erkânı ile içildi”. “Bu resm ile içile”. “Bu resm ile soyuna verile”...

“T ö r e ve y o l” da, sık sık birlikte anılıyordu. Bazan da “erkân”, bunlara eşlik ediyor ve “t ö r e ve yol ve erkân eyle-di”, deniyordu. “Bu t e r t i b üzere, t ö r e sürüldü”, denme yoluyla, “tertib”i de, eş mânâ ile söylüyorlardı.

“A t a töresi”, “önden gelenlerin töresi” gibi deyişler ise, ayrı bir değer taşıyorlardı. O s m a n l ı devletindeki bu anlayış, bizi, G ö k t ü r k yazıtlarının, “(Atam) B u m ı n K a ğ a n töresince” deyiş ve düşüncelerine doğru indiriyordu. Şimdi, eski A n a d o l u’dan derlediğimiz örnekleri, özetle sıralamağa çalışalım:

XVI yüzyılda yazılmış, O s m a n l ı yazılarına göre, S e l ç u k l u çağında, “O ğ u z töre” sine önem veriliyordu. Çok değerli arkadaşım F a r u k S ü m e r’in dediği gibi, Ç i n g i z H a n akınlarının, Türk Dünyası’nı birbirine karıştırması da, A n a d o l u’da bu T ü r k geleneklerinin güçlenmesine yardım etmişti. Tanıklarımıza, ilk önce bunlardan başlayacağız:

SELÇUKLU ALAEDDİN KEYKUBAD’IN ŞÖLENİ:

“... Taht ve i k i - k o l, O Ğ U Z R E S M İ N C E döşenip, süslendi. K ı m ı z ve şerbetler, O Ğ U Z ’ U N R E S M V E E R K A N I üzere içildi. Bunun ve oğlanları zamanına değin... Bu T E R T İ B üzere T Ö R E S Ü R Ü L D Ü .

BOYLAR İLE DEVLETİN, “SAĞ-KOL” DÜZENİ:

“... SAĞ-KOL BEYLERBEYLİĞİ, K a y ı ve B a y a t beyine.

“SOL-KOL BEYLERBEYLİĞİ”, B a y u n d u r ve Ç a v u l d u r beyine, veriliyordu...:

“HANLAR ATASI, O ğ u z - H a n . söyledi: Böyle, “T Ö R E, YOL VE ERKAN” eyledi. İşbu RESM ile vâsiyet kıldı ol. Ta ola oğlanlarına, “TÖRE, YOL”, dedi...

“TÖREMİZ: BEYLERBEYİ, hem SOL-KOL’a şöyle gerektir ki, B a y ı n d ı r o l a .

“T Ö R E, YOL VE AĞIRLAMAK dahi, işbu TERTİB üzere ola. Ey ehi! Kin K a y ı OTURA, andan sonra B a - y a t... (Tertib ve oturma da, törenin içindedir).

“... İşbu TERTİB üzere OTURMAK gerek! Önlerinde müçeler, durmak gerek! K ı m ı z ve kımran da, bu TERTİB ile, a ğ a ve i n i (büyük ve küçük kardeşler) arasında, İÇİLE!

TAYİN TÖRESİ: “Mansab ve B e y l i k dahi, bu RESM ile, u r u ğ ve şoyuna verile!...”: (Yazıcıoğlu Ali, Tevarih-i al-i Selçuk, Houtsma yayını, III, s. 204 vd.; krşl. A. İ n a n, Makaleler, ss. 244, 247, 641).

1) T Ö R E, BİR BOYUN, BİR TOPLULUĞUN SEMBOLÜ: “ADET VE T Ö R E” oldur kim, her canver ki, bir BOYUNUYKUNU, (alâmet ve bayrağı) ola: (Tar. Selçuk, 15. yy.: TS: Töre). Buradaki “uykun” sözü, pek anlaşılmıyor. “Ongun” mu idi???

2) ATALAR TÖRESİ: - “Öndin gelenlerin töresi”: (15. yy.: A. yer). - “Sen ATAN TÖRESİN, niçin yerine getirmedi?: (15. yy., a. yer).

3)SALTANAT TÖRESİ, MEMLEKET ADETİ: “Padişah huzurunda, SALTANAT TÖRESİ’ni ve MEMLEKET ADETİ’ni öğrenir...”: (15. yy., a. yer). “O ğ u z protokolu” na benziyor.

4) İL TÖRESİ: “İL, ilden ayruksı olmaz. TÖRESİ ayruk olur...”: (15. yy., a. yer). Yani her ilin töresi, ayrıdır.

5) MÜSLÜMAN VE MÜŞRİK TÖRESİ: “Müslümanlar’-

ın, ne güzel t ö r e s i var...”: (15. yy.).

“Mekke’yi fethetmektir, MÜŞRİKLERİN TÖRESİN bozmaktır... ” (15. yy. a. yer).

6) İL VE SELAM TÖRESİ: “Selâmsız, sabahsız gelir geçersin! Aşk ü muhabbete niçin kaçarsın! Böyle midir, İLİNİZİN TÖRESİ?...”: (Pir Sultan Abdal, a. yer).

7) YEMEK VE SOHBET TÖRESİ: “Bu sohbetin hele ah-baba hoş gelir TÖRESİ! Döge döge alınır buse, fasl-ı helvada!...”: (17. -18. yy., a. yer). O ğ u z H a n’ın, “ülüş” töresine benziyor.

8) E L Ç İ TÖRELERİ: “Neise TÖRELERDEN RESM Ü AYİN, göreler elçi yarağın, kolayın...”: (16. yy., a. yer).

9) BAYRAM TÖRESİ: “TÖREDÜR, çün atılır bayram günü yindek, f i ş e k...”: (Bk. TS: Töre).

* * *

ESKİ TÜRK DÜŞÜNCESİ VE TÜRK-İSLAM SENTEZİ

XI. yüzyıl T ü r k d ü n y a s ı’nda:

Kaşgarlı Mahmud belgelerini, halk arasından toplamıştır. Bu Türkler, İslâmiyete girmiş olsalar bile, kendi eski inanışlarını saklıyorlardı. Bundan dolayı bu kaynak, birinci derede bir hazinedir:

1) A t a l a r ı n Ö r f v e k a n u n u : “T ö r e”: “T ö r ü, k a n u n (ar. er-resm): “El kalır, törü kalmaz!” = “İl veya vilâyet bırakılır, ancak t ö r e bırakılmaz”. “Bu söz, geçmişlerin törelerine uymakla emredilen, kişi için söylenir”: (MK, 3, s. 221; B r o c k e l m a n n, Spr. 49 = Hukuk, kanun.

2) T ö r e y e u y m a : “El kaldı, törü kalmaz” = (İl bırakılıp, gidilir; fakat töre (orada?) kalmaz: Töreye uygun çalış-

ması için, bir kişiye, böyle emredilir): (MK, 2, s. 25; Brockelmann, Spr. 49. Biraz düzeltme yapılmıştır).

3) Asayiş ve Töre : “Güç : Zulüm : “Güç ilden girerse, töre bacadan çıkar”: (Zulüm ve zorbalık kapıdan girerse, töre ve merhamet, bacadan çıkar).

“Küçemçi” = Zorba, zalim: MK, 2, s. 18; 3, s. 120; Brockelmann, (töre= *Recht, Gesetz*)= Hukuk, kanun: Spr. 86).

4) Asayiş ve töre : “Şaşkın kişi ayılsın! El ve töre düzelsin (=El törü yetilsün)! Koyun, kurtla güdüksün! Kaygı keder, savulsun!” = (MK, 1, 106; AM Pr., 21 L). Yazar, “Yurda düzen yayılsın!” Diye yorumluyor.

KANUN İLE MERÂSİM VE ERKÂN

(Töre ve toka)

Töre eski Türkler’de yaygın olarak, kanun karşılığı olarak kullanmıştır. Nitekim Brockelmann da, Kaşgarlı Mahmud’un Arapça “*er-resm*” karşılığına dayanarak, (*Recht, Gesetz*), yani “Hukuk, kanun” diye ısrarla yorumlamıştı. Bunun yanında, “*edep, usul, erkân, porotokol*” mânâları da, bu sözün içindeydi. Onun yanına konulan, “*toka, öng-di*”, benzer sözlerle, mânâ daha da genişletiliyordu:

1) BEYLERE HİZMETİN, TÖRE VE ERKÂNI: (Usul ve edebi): “Töre-toka” : *Beylere hizmet etmenin töre ve usulünü (töresin-tokasın) söyler...*: (KUTADGU BİLİG, Giriş)

2) ÖLÜM TÖRENİNİN, TÖRE VE MERASIMI: “Ölüye töre ve tören (Törü-toku) kılıp, gönderildiği günde, bu yazıyı üç kez (kat) veya yedi kez okusun...”: (TT, VI, 285). İslâmiyet’ten önceki, Uygur el yazılarında.

KANUN VE (TÖRE) VE “ADET, GELENEK”:**(Töre ve öngdi)**

K a r a h a n l ı çağından itibaren “â d e t” karşılığı olarak, “öngdi, öngdü” deyimini de, kullanılıyordu. Sözün kökü ve mânâsı hakkında, bir bilgimiz yoktur. Belki de, e s k i veya İslâmîyet’ten ö n c e k i anlayışından, mânâsını alıyordu.

1) DÜNYA CADISININ ADET VE GELENEĞİ: “*Bu dünya cadısının (kurtga) yaptığı iş ve âdeti (öngdisi) budur. İster-sen bunu bir g e l e n e k (öngdi) olarak tut; istersen beğenme!...*”: (K u t a d g u B i l i g, 1547).

2) BU DÜNYANIN ADETİ KANUNU: “... *Bu dünya-nın â d e t i (öngdisi), böyle durur; hasise sögerler, cömerdi öger-ler...*”: (KB, 3049).

“... *Bu dünyanın â d e t i (öngdisi) böyle durur; ister-sen onun g e l e n e ğ i n i (öngdisi), tut, istersen k a r ş ı y o l u n u (töngdisi), tut!...*”: (KB, 4720). (KB = Kutadgu Bilig).

“*Dünyanın oluşundan beri, bir k a n u n (t ö r e) ve â d e t (ö n g d i) vardır: Bunun belgesi ve nişanı, kişinin kişiye karşı, insanlık göstermesidir...*”: (KB, 5765).

3) KANUN VE GELENEK KOYMA: K u t a d g u B i l i g’de, “törü-öngdi”, “öngdi-törü” deyimleri sık sık geçer. “Töre”, k a n u n; diğeri ise, g e l e n e k olmalıdır: “*Kötü â- d e t (ö n g d i) vurma, koyma! t ö r e y i i y i vur!...*”: (KB, B, 115, 13).

* * *

PROTO-TÜRK VE PROTO-MOĞOL İLİŞKİLERİ**“Y a s a ve y a s a m a”**

Çingiz Han ve Moğollar’a karşı olan kırkılık duygularımız, Çingiz Han çevresinde Türk kültürünün hak

ve izlerini aramamıza engel olmamalıdır. Bu sebeple, yasa ve yasa-
mak sözlerini, kökten Moğollar'a mal etme teorileri üzerinde dik-
katle durmamız gerekir. Bu konuda, biz büyük hocamız Prof. A b-
d u l k a d i r İ n a n'ın, görüşlerinin yanında yer alıyoruz:

“Eski Türkçe’de, k a n u n mânâsına gelen “yasa” (ya-
sag) terimi, Moğol istilasından sonra İslam tarih ve etnoğ-
rafiya edebiyatına girmiş ve çok yayılmış bir deyimdir. G ö k
t ü r k l e r, K a r a h a n l ı l a r, S e l ç u k l u çağlarında,
“k a n u n ve n i z a m” karşılığı söylenen “törü” ve “türe”
teriminin yerine tutmuştur”.

“Y A S A” SÖZÜNÜN KÖKÜ, TÜRKÇEDİR:

“Yasa” sözü, kök bakımından, şüphesiz Türkçe bir söz-
dür. Nitekim K ü l - T e g i n yazıtında şöyle deniliyordu:

“Öd T e n g r i y a s a r, kişi oğlu köp ölüglü imiş”
= Zamanı, T a n r ı, t a k d i r e d e r, kişi oğlu ölmek üzere
yaratılmıştır. Buradaki “yasar”, yani y a p a r, düzenler sözü de,
“yasa” deyiminden gelmiş, bir sözdür.

“M o ğ o l çağından önce yazılmış bir U y g u r yazı-
sında, “d ü z e n”, ve “k a n u n” anlamına, “y a s a k”
sözü bulunmaktadır: (F. W. K. Müller, Z w e i P f a h l i n s
c h r i f t e n., s. 6, 13: “Gesetz” ...

YASAYI UYGUR-TÜRK ÖĞRETMENLER YAZMIŞLAR:

“Müslüman tarihçilerden C ü v e y n î'ye göre U y-
gurlar, Çingiz-Han'ın emri üzerine, Moğol çocuklarına
yazı öğretmişler ve y a s a ile hükümlerini, tomarlara tesbit
etmişlerdi. Buna, “B ü y ü k Y a s a - n â m e”, denilir. Bu
“y a s a - n â m e” büyük pirenslerin hazinelerinde bulunur... Ülke
ve devlet işleri görülürken, o tomarları getirip, işlerini ona göre
yaparlardı...”: R. Rahmeti Arat armağanı, s. 104)

ÇİNGİZ HAN ÇEVRESİNDE “YASA” SÖZÜ VE ANLAYIŞI

“Yasa” ile ilgili ilk anlayışlar:

1) “*çocuk terbiyesi*” ile *yasa anlayışı*, Çingiz Han’ın en eski kaynağı olan, “Moğollar’ın Gizli Tarihi” içinde, ilk bilgileri oluşturuyordu. Çingiz Han’ın “*annesinin çocukları ‘yasaya bağlı’ (casak-tan) olarak*”, nasıl yetiştirdiği anlatılıyordu: (YCPS, 74).

2) “*Donatma ve kuşandırma*” anlayışı, bu ilk kaynakta, ikinci basamakta geçiyordu. Çingiz’e “*yiyecek, eversiz bir at ve yay ile ok verilerek, ‘yasayıp’, evine gönderiliyordu*”: (YCPS, 87). Bu vesikalar, okuma bölümümüzdedir.

Görülüyor ki bu en eski kaynağın ilk bölümlerinde, y ü c e bir devlet anlayışı olan *yasa* ve *yasak* tanıtması henüz yoktu.

* * *

ORDU VE SAVAŞ DÜZENİ İLE İLGİLİ “Y A S A”

3) İkinci gelişme basamağı, bu en eski kaynakta, bu ma-na ile görülür. “*İki tümenlik askeri, savaş düzenine koy-ma*”. bir *yasama* olarak söylenmiştir: (108). 1196 yılından önce.

4) “*Ordu kanunu*” da, 1202 yılında, bu ikinci gelişme çağında geçiyordu. Daha doğrusu bu deyim, M o ğ o l - c a metnin Ç i n c e karşılıklarında (chün-fa) olarak görülüyordu. Artık Çingiz Han yeterince, askere sahipti: (153).

5) “*Savaş taktiği koyma*” da, 1204 yılında “*yasak*” deyimini ile anlatılmıştır: (193). “*Savaş hilesi*” de, yine “*yasak*”, sözünün içinde anlatılmıştır.

6) “*Ordu düzeninin kanunu*”, yine 1204

yılında, “*ordunun talim terbiyesi ile disiplininin bozulması*” sebebiyle söz konusu edilir. Bu görüş, 1202’deki anlayışın bir devamıdır.

7) “*Y a r g ı l a m a*” ilk kez yine 1204’de, “*yasak*” sözü ile anılmıştı: Görülüyor ki, Çingiz Han’ın toparlanış sıralarında “*yasak*” anlayışı, çeşitli mânâlarda kullanılıyordu: (197).

Ç i n g i z’in *Han* olarak tahta çıkması ile bu yasalar tamamlanmış oluyordu. Bu gelişmeler, okuma bölümümüzde, vesikaları ile sunulmuştur.

ESKİ TÜRK DÜŞÜNCESİ VE İSLAM

SENTEZİNDE: (TÖRE)

K a r a h ' a n l ı yazı dili ve düşüncesi, üç Türk kültür çevresinin ve üç çağın oluşturduğu, bir sentezdir. **U y g u r** ve belki de **O ğ u z** düşüncesi, bu Türk kültürünün temelini atmışlardır.

Budist U y g u r yazı dili, **Y u s u f H a s H â c i** b'in kökenlerini oluşturur. Ancak yazar, buna **G ö k t ü r k** kültür bölgelerinden gelen, kendi kişiliğini de katmıştır.

En eski Türk düşüncesi ile İslam sentezi, kaynaşması, **K u t a d g u B i l i g'**de başarı ile yapılmıştır. Yazar, yaşadığı çevrenin de, elbette ki bir aynası idi. Şimdi, örneklerimizi sunalım,

“Töre” sözünü, **k a n u n** karşılığı olarak alıyoruz. İnce mânâ ayrılıklarını da, ayrıca göstereceğiz:

1) **T ö r e**, yok olmaz! “Benim **t ö r e m**, yok olmaz **ö z ü m d ü r**; **T u t u m u m** ve sözüm, bütün halk için aynıdır!”: (KB, 828).

2) **K a n u n**, zorbalığı söndüren, şudur: “Zorbalık (güç), yanan bir ateş gibidir, yaklaşanı yakar”

T ö r e, su gibidir, aktıkça nimet doğar!": (KB, 2032).

3) **T ö r e** bilen kişi : "İnsan **t ö r e**, (usul, adâb, erkân) bilirse, **b a ş k ö ş e y i** (tör başı, tahtı) **b u l u r**" : (KB, 4604).

4) **T ö r e** bilmez kişi : "K ı l ı k s ı z, (adâb, usul ve erkânsız), **t ö r e** b i l m e y e n bir kişi; kişilere katılırsa, **i ş i y e t i l m e z**, (başarıya ulaşamaz)"

5) **T ö r e**siz kişi : "T ö r e b i l m e y e n kişilerin, diğer kişilere, zararı, (ateşi) dokunur": (KB, 4603).

"Bende **t ö r e** yok! **g ö r g ü** (toku) yok! **K ı l ı ğ ı m**, **a m e l i m**, (yaptığım iş) yok! **T ö r e**siz, bir devlet hizmetçisi (tapugçu), hiç bir işe yaramaz": (KB, 3739).

6) **T ö r e** ve adâlet bulma : "Zorbalık (küç) değmişler, benim kapıma gelip, **t ö r e** (adâlet) **b u l m u ş**, kişilerdir!": (KB, 812).

7) **T ö r e**nin değişmesi : (kötüleşmesi): "K a n u n l a r (töre) ve d ü z e n l e r (öngdiler) değişti! Ak ile karaların hepsi, aynı oldular": (KB, 6492).

8) **T ö r e** kılma : **Bey**, iline **t ö r e**, (adâlet) **k ı l a r** ve **d o ğ r u** olursa; hangi dileği olursa, olsun, ona kavuşur": (KB, 822).

"**T ö r e** **k ı l**, katkılan, güç ye zulüm kılma!": (KB, 1451).

"**T ö r e** l e r, (kanunlar) ile **d ü z e n** (öngdi), iyi ve tam olarak **v u r u l d u**; kötüler ile bile ve al, kaybolup, gittiler": (KB, 5735).

9) **T ö r e** vurma : "Kötü **ö r f** ve **g e l e n e k** (öngdi) vurma!; iyi **k a n u n** (**t ö r e**) vurma ve koy!": (KB, 1456).

"Kötüye katılma, kötü **k a n u n** (**t ö r e**) **v u r m a**; kötü iş kılana da, yol verme! Sen iyilik kıl, iyi **k a n u n** (**t ö r e**) **v u r**!...": (KB, 5743-44).

10) T Ö R E Y İ Y Ü R Ü T M E : “(Nuşîrevân için): T ö r e y i, (kanunu) doğru (d ü z) y ü r ü t t ü! Halkı zenginleştirdi; adını ve çağını iyi kıldı”: (KB, 291).

“Ey bilge! İl başında uzun kalayım, dersin; T ö r e y i; kanunları d ü z ve d o ğ r u y ü r ü t! halkı da koru!”: (KB, 2033).

“Her şeyin g e l e n e ğ i (öngdi), t ö r e s i, (âdâb ve erkânı) vardır; t ö r e y i, (kanunları) d ü z ve d o ğ r u y ü r ü t e n i n, yüzü aydınlanır!”: (KB, 4605).

11) K A N U N A D A M I : (törülüg): “K a n u n a d a m ı (törülüg, törelik) ne diyor dinle: K a n u n a d a m ı her yerde, ilin ve yüksek mevkilerin (tör'ün) başı olur!”: (KB, 2196).

“Ey iyi k a n u n b i l e n (törülüg) k i ş i! Ey, arı ve temiz bey! Sana fazileti, aklı ve bilgiyi Tanrı (Bayat) verdi!”: (KB, 3112).

12) T ö r e s i z l i k : “(Bunlar hep) t ö r e s i z l i k! K a n u n ü z r e (törüçe) y ü r ü! T ö r e s i z (kanunsuz hareket eden) kişilerin, başkalarına zararı dokunur!”: (KB, 4603).

* * *

YOL VE TÖRE

“Y o l” eskiden beri, geniş bir manevî mânâyı içinde toplamıştır. G ö k t ü r k yazılı yazılarda, “Yol tengri” diye, yorumlamadığımız, bir anlayış da görüyoruz: (ThS, II, 72).

“Yolcu yerci”, “b a ş k a n, i d a r e e d e n k i ş i”, mânâsıyla söyleniyordu: (KP, 40, 8). Bu iki örnek de bize gösteriyor ki, yol ile ilgili T ü r k l e r'in düşünceleri, oldukça eskilere gidiyordu. Aşağıda, vesikaları yorumlayıp, açıklayarak sunacağız.

Söze ilk önce, büyük hocamız A b d u l k a d i r İ n a n'ın, sözle-riyle gireceğiz:

“Büyük davaları çözümlemek yetkisine sahip olan beyle-
rin, ‘y o l bilmeleri’ gereklidir. Y o l, nesilden nesile ağızdan
ulaştırılan, bir sürü u s u l v e k a i d e l e r d e n o l u ş u r. K
a s ı m H a n'dan kalan yola, ‘kaska (a y d ı n) y o l’; İ ş l
m H a n'dan kalan yola da, ‘E s k i y o l’, denilir... Sonradan
katılan yollara da, ‘Y e d i y a r g u’ adı verilir...”: (Makaleler,
s. 288 vd.).

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ T Ü R K L E R D E

1) YOL GÖSTERME: “Başlayıp başınıza geçip, sana yo-
lu gösteririm (körgürür men)...”: (O ğ u z K a ğ a n d e s t a -
n ı, Uygur yazılı, 25, 5).

2) YOLDAN DÖNME: “Er yoldan döndü (yandı)”: (MK,
3, s. 64). XI. Yüzyıl T ü r k dünyasında.

3) MANİ DİNİNİN ÜÇ YOLU: “Sen, ‘ü ç y o l u, böyle
deyip, söyle...”: (Man., I, 34, 12). U y g u r e l yazılarında.

4) YOLU YANILMA: “Yol yanılmış (yangılmış) kişi...”:
(Uig., III, 50, 7).

5) YOL YANILMAZ KİŞİ: “Yol y a n g ı l m a z k i -
şi...”: (Uig., III, 50, 7).

6) YOL VE YÖN: “Y o l - y ı n ğ a k” : “(Bazıları), acı
ve ızdıraptan ‘k u r t u l u ş y o l u n u v e y ö n ü n ü, yine
de bulmazlar!...”: (Suv., 387, 13).

7) KURTULUŞ YOLU VE YÖNÜ: “K u r t u l u ş
y o l v e y ö n l e r i n i (yol yingakları) dileyip, her bucaktaki
(sıngar) illeri ve şehirleri (uluş) geçdiniz...”: (TT, III, 60).

8) YOL VE ÇARE: “Bu tehlikeden bir, kurtuluş y o l u
v e ç a r e s i (y o l - o r u k), görünmüyor...”: (TT, I, 23).

9) TANRININ DOĞRU YOL VE ÇARE GÖSTERMESİ: “**T a n r ı m** Ters bilgili canlılara, **d o ğ r u y o l** ve **ç â - r e y i** (k ö n i y o l - o r u k) gösteriverdi”: (TT, VI, 23).

10) TANRI YOLLAYIVERDİ, YOL VERDİ: “**T a n r ı -**
s ı, (onu?) çağırды, **y o l l a y ı v e r d i** (yolayu berti), kendi halkına erişti”: (KP, 0, 6): **T a n r ı**, yolunu çizdi veya öğretti (?).

11) TARİKAT VEYA AHKAM YOLU: “İkinci ve ü ç ü n c ü y o l d a, temizlensin, iblâs bulsun...”: (TT, IV, B, 65).

12) KÖTÜ YOL: “Ü ç k ö t ü y o l d a - k i (üç yavlak yoltaki), ağır ve kötü iş ve âmellerimin hepsini, söndürüyorum (öçürür men), yok ediyorum!...”: (Suv., 96, 21).

Türkler'in İslâmiyete girişinde

• ESKİ TÜRK VE İSLAM SENTEZİ

K a r a h a n l ı çağı, Türk kültürünün İslâmiyete geçiş çağı'dır. Eski G ö k t ü r k ve U y g u r inanış ve düşünceleri ile deyimleri, özlerini bozmadan kalmakta ve i s l â m i düşünce ile, kaynaşmaktadırlar. Bu çağla ilgili olarak aşağıda sunacağımız vesikalar, -dikkat edilirse-, az önce verdiğimiz islâmiyetten önceki örneklerden, pek fazla ayrılmamaktadırlar.

1) PEYGAMBER VE DOĞRU YOL: “O, sana **T a n -**
r ı'nın (Bayat) gönderdiği bir davetçi (okucu) l d i. Ey yiğit! Bundan ötürü sen doğru y o l a (köni yol) girdin!”: (K u t a d g u B i l i g, 36).

“Atasını, anasını feda (yulug) kıldı. Tek dileği olan ü m -
m e t i n e (ümmet), y o l g ö s t e r d i !”: (K u t a d g u B i l i g, 37).

2) KALEM SAHİBİNİN DOĞRU YOLU GÖSTERMESİ: “Kimi kılıç aldı, m i l l e t ü d ü z e n l e r; kimi k a l e m aldı, yürür-
lükteki y o l u (y o r ı k y o l), s ü z ü p, gösterir”: (KB, 268).

3) DOĞRU VE GERÇEK TANRI YOLU: “Seçti, yarattı ve gönülleri aydınlattı; ‘D o ğ r u y o l (köni yol) ü z e r i - n e’, gönlümü sükûnet içinde (amul) tuttu”: (KB, 382). Deyimler, Budist Uygur Türkleri’nin deyimleridir.

4) TANRININ HÜKMÜ OLAN YOL: “Nice peygamber (savcı) geldi, nice ejçi ve davetçi (okucu) geldi; ‘T a n r ı’nın h ü k m ü’(Bayat h ü k m i) ile ‘y o l s ö y l e d i l e r’. (ayu berdi’ler)”: (KB, 6395).-

5) PEYGAMBER’İN YOLU: “Sevgili (habib) ‘P e y . g a m b e r’in y o l u’ (savcı yolu), beni kurtardı; O, Peygamber (savcı), benim elimi tutan olsun!” (KB, 388).

6) DÜNYADAKİ İKİ YOL: “Dünyada, seni iki yol gü- der; bu iki yoldan hangisi sana nâsib olur? Y o l u n, s a ğ a doğru (sağca) ise, işin yolundadır; s o l a doğru (solça) gelirse, uluyup başını yerden yere çal!” (KB, 1391-1392).

7) YOLUNU YANILMA, ŞAŞIRMA: “Ey hakan! Hiz- met edenler, bir kaç türlüdür. Onları, ayıklayarak, seçerek, tut! Y o l l a r ı n ı y a n ı l m a s ı n, şaşırmasınlar!” (KB, 5515).

8) KİŞİLİK VE İNSANLIK YOLU: “Ey er kişi! insanlık kıl, ulu ol! İnsan (olan) ‘i n s a n l ı k y o l u n u’ (kişilig yolug), böyle vurup, koydu!”: (KB, 5788).

ESKİ A N A D O L U’DA, “YOL” VE TÖRE:

E s k i A n a d o l u’da “yol”, İ s l â m i y e t’ten önceki Türkler ve bu günkü Türkler ile, aynı mânâda söylenir. “Yol”, “â d a b, e r k â n, â d e t, u s u l, k a i d e, m e s l e k v b.”, demektir. Bunun içinde, “T a n r ı yolu ile d i n a h k â m ı” da, vardır. Zaten “t ö r e” de, bu demektir. Yani aşağıda sunacağımız anlayışlar, İ s l â m i y e t’ten önceki, Türk düşüncesinden, bir ayrılığı yoktur:

1) YOLSUZ İŞ: “O l k i, y o l s u z i ş e y l e y e; yol bil- meye...”: (TS, yol: 16. yy.).

2) OĞUZ HAN TÖRESİ GİBİ, "ORUN", YER ALMA DÜZENİ: "Vüzera-yı ızam y o l u n c a, birbirinin ardınca yürü-yüş...": (Osmanlı Kanun-nâmesi, TS, VI, s. 4648).

3) ÖRF VE ADET "YOLU" İLE "YÖNÜ": "Yola git-meycni, y ö n e getirirler": (15. yy.).

4) YOL AZMAK: (İ s l â m i y e t t e n ö n c e): Yol y a n ı l m a : "Yolu ben azduğumlayın, azmamıştır hiç bir da-hi": Eşrefoğlu: (15. yy.).

5) YOL BOZMA: "Küfrü iman gösterir y o l b o z u - c u, kallâştır": (Eşrefoğlu):

6) YOL BULMA: "Yavlak katı korku a n a y o l b u l d u ...Dinlenmek deliliği ve ni'met esrikliği, a n a y o l bul-du": (Kelile: 15. yy.).

7) YOLCA GİTME: "Y o l c a g i d e n müsafir, kasr u sarayı neyler": (Nihânî: 15. yy.).

8) YOLDAN EĞİLMİ: "Hiç kimse benden sonra ol y o l d a n e ğ i l m e ğ e, helâk ola": (15. yy.).

9) YOLDAN ÇIKARMA, İLETME: "Bin zâhidi, bir şi-ve ile i l e d e yoldan": (15. yy.).

10) YOL ERİ: Tarikat ehli, sâlik: "Gaafil olma y o l e r i, yolda gerek ey Yahya!": (Yahya Bey, 16. yy.).

11) YOLLU YOLUNCA: Eski T ü r k "o r u n" t ö r e s i, gibi: "Elçiler, 'y o l l u y o l u n c a' oturdular": (14.-15- yy.). - "Çekildi her yemek, 'y o l l u y o l u n c a'; düzüldü sofralar, kollu kolunca": (Güvahî: 16. yy.).

12) YOLOĞLU: F e d a î, k u r b a n : "Ben bir y o l o ğ l u y u m, yol sefiliyim!": (Pir Sultan Abdal).

13) YOLDAN EĞMEK, yoldan çıkarma: "Ha söylersin, 'y o l u m d a n e ğ m e z s i n', râm edemezsin!": (15. yy.).

14) “YOLUNMAK”, HALAS BULMA: Eski Türkler’in “yolug” anlayışına benziyor: “Ol gece ‘y o l u n u b e n i n’ ol R e s û l, K â b e’ye tuttu Ebubekir ile yol”: (İskendernâme, 14. -15. yy.).

15) DİN YOLUNU SÜRME: “Zira ‘d i n y o l u n s ü r m e k’ ve hak nişanların zahir eylemek’”: (Kelile..: 14. yy.).

TÜRKİYE DIŞINDAKİ TÜRKLER’DE:

Bu günkü diğer Türkler’deki yol ve töre anlayışı, bizden pek fazla ayrılmamaktadır. Yalnız buna, “yol” ve “col” diyen Türkler vardır. Bunlardan, bir kaç değişik örneği, aşağıda sunacağız:

1) “Y o l o”: (Kazak) = “Adet ve gelenek: (*Rad., Wb.*, 3, s. 459). 2) “Y o l a”, “cula” : (Kazan?) = “Adet ve gelenek: (a. eser, 4, s. 105). 3) “C o l a” (Kırgız) = Gelenek ve âdet: (a. eser, 4, s. 98). Türkler’den M o ğ o l diline geçen: “C u l a m (Kalmuk) = Çok eski âdet ve gelenekler: (Ramstedt, *Kalmück - isches Wörterbuch*, s. 480 a).

“Y O L C U” VE “Y E R C İ”, PEYGAMBER

Bu da dini ile ilgili eski U y g u r yazılarında da bu anlayış vardı. Bu deyiş ve anlayışlar, T ü r k l e r’in İslâmiyete girişlerinden sonra da, devam etmiştir:

1) İYİ VE DOĞRU YOL GÖSTEREN, TANRI VEYA PEYGAMBER: “İyi ve gerçek (edgü köni) yokcu ve yerci (yolçı yerçi)”: (KP, 40, 8).

2) AZMIŞLARA, DOĞRU YOLU GÖSTEREN: “(Yolunu) azmışlara, yolcu ve yerci (Yolçı yerçi) oldunuz!”: (TT, III, 69).

İslâmiyete Girerken

1) İLCİ VE YOLCU BEY: “Bilge, ili idare eden (ilçi) Bey, ne diyor dinle! Bu beylik işini bilen, ‘y o l c u b e y!’”: (KB, 5250).

2) YOLCU, HAKAN BİLGİSİ VE AKLI: “Her türlü işe yol gösteren (y o l ç ı) bilgisine ve akla sahipsin!”: (KB, 5478).

3) “DOĞRU YOLCU”: PEYGAMBER: “T a n r ı'ma (savcı'ya) milyonlarca (bin tümen)! O'nun P e y g a m b e r i iyl kılavuza ve doğru y o l c u y a!...”: (KB, 6519).

* * *

Y Ö N VE Y Ö N D E M

“YÖN, YÖNELME, YÖNET VE YÖNDEM” VE TÖRE

“Y ö n” sözü ve anlayışı, eski Türkler'de görülüyor. Gerçi eski Türkçe'de, benzer mânâda bir “yong” deyişi de, vardır. Bunun üzerinde, yukarıda durmuştuk. Bu konuda, R a d l o f f da, yanılmıştır: (Rad., Wb., 3, s. 448). Ancak Kuzey Türk ağızlarında, “İleriye gitme” mânâsında, oldukça yaygındır. Her ne olursa olsun, “davranış, usul ve töre” bakımından, “y ö n” sözü ile anlayışına, ayrı bir önem veriyoruz. Bunun için örneklerimizi, T a r a m a Sözlüğü içinden seçerek, sunacağız:

E S K İ A N A D O L U'DA:

1) “Y ö n e t” : USUL, ÂBÂD, TARZ: “Nesnenin y ö n e d i, ve y o l ve k ı l ı k ve t a v r”: (16.yy). - “Re'yin ve kelâmın y ö n e d i”: (16. yy.).

2) “Y ö n e t s i z” : USUL VE ADAB BİLMEYEN KİŞİ, TERTİBSİZLİK: “Y ö n e d s i z, t a s l a k e r”: (16. yy.).

- “İyilikten ve yatlıktan hâliklik ve mesneden berliklik ve hamlık ve çığlık ve y ö n e d s i z l i k ve tertibsizlik”: (16. yy.).

3) “Y ö n s ü z” : USULSUZ, KÖTÜ YARATILIŞLI VE HAYASIZ: “Cümle ettikleri eğri ve nâ-rast ve y ö n s ü z ve a r s ı z ve murdar”: (16. yy.).

“Yüzü y ö n s ü z, dili ağudan acı”: (16. yy.). - YÖN-SÜZ SÖZ: “Y ö n s ü z söz, h e r z e ve beyhude mânâsına”: (16. yy.).

4) “Y ö n - y ö ğ” : ÖLÇÜ, USUL: “... İslm endâze ve taslm ve ulaa-ğâb”: (16. yy.).

5) “Y ö n” : YOL VE DAVRANIŞ: “Ben K n r e y-
ğ’ln m e r t e b e y ö n ü n d e n, en yüce tylm!”: (14. yy.). -
“Menzil ve mertebe yönünden”: (14. yy.). - “Bile her bir s ö z
ü n y ö n ü k a n d a”: (14. yy.). - “Ululuk ve terbiyet yönünden”:
(15. yy.). - “Amel yönünden”: (16. yy.). - “Yönüm, hakka tuttum”:
(17. yy.).

- “Y ö n e l d i” : “Ulu kiçi kapına yöneldi”: (16. yy.).

6) “Y ö n d e m” : USULE UYGUN DAVRANIŞ: “Ka-
tı.yöndem ricâl”: (16. yy.). - “Y ö n d e m c e : “Yöndemce, müla-
yımce, yani dört yanından tutması kolayca, uysal recül”: (16. yy.).

A N A D O L U'DA:

1) “Y ö n d e m” : Usul, tarz, yol: “Bu işln y ö n -
d e m i budur”. Çalım ve endam.

2) “Y ö n d e m l i” : a) Becerikli ve işgüzar. b) Bir işi
sevese ve yapan, çalışkan. c) Söz tutan. d) Çevik. e) Elverişli, uygun

3) “Y ö n e t” : Uygun, doğru, iyi güzel, yön, uysal.

4) “Y ö n t e m” : Usul, yol tarz...

T Ö R E VE “Y Ö N T E M”

O ğ u z - T ü r k kültür çevresinin, A n a d o l u da
kendini gösteren bir deyim ve anlayışıdır. “Y o r d a m”, fiilden;
“y ö n t e m” ise isimden yapılmış, bir deyimdir. “Y ö n”,
eski Türkçe’de, “yong” olarak görülür. Yön deyimimin T ü r k
t ö r e s i bakımından, önemi üzerinde durmuştuk. Şimdi bunun
üzerinde de eski ve yeni A n a d o l u’dan bir kaç örnek sunalım:

ESKİ A N A D O L U'DA:

1. “Y ö n d e m” : USULE, TÖREYE VE ÖRFE UY-
GUN: a) “Münkat olan katı y ö n d e m ricâl”: (16. yy.). - b)

“Y ö n d e m c e mülâymce, yani dört yanından tutması kolayca uysal recül”: (16. yy.: TS).

BUGÜNKÜ A N A D O L U'DA:

2) “Y ö n d e m”: (A n a d o l u'da): USUL, TARZ, YOL VE UYGUN ŞEKİL: “Bu işin yöndemi budur”.

“Y ö n d e m l i” : a) Becerikli, işgüzar. b) Bir işi seve seve yapan. c) Çalışkan ve çevik. d) Elverişli, uygun.

“Y ö n d e m s i z” : Beceriksiz, elinden bir iş gelmeyen.

“Yöltem”: Yukarıdaki sözden bozulmuştur.

“Yöltemli ev”: Kurulu, düzenli ev. “Bu işin y ö l t e m i, böyledir”: (TS).

* * *

T Ö R E VE “Y O S U N”

(D o ğ u - T ü r k kültür çevresinde)

“Töre”, Çingiz Han devletinde de, devlet kanunları ve idare düzeni demektir. “Y o s u n” ise “yol ve usul”, demektir. Moğollar’ın Gizli Tarihi’nin Çince karşılıklarındaki “to-li” işareti, “davranış ve gelenek” mânâsıyla yorumlanmıştır: (9, 56).

“Kız kaçırma ve evlenme yolu ile usulu; bunlarla ilgili davranışlar”, y o s u n deyiminin içine giriyordu. Terfi ve yükselme de, böyle bir yol ve yosun idi.

A n a d o l u'da, bu söz K a d ı B u r h a n e d d i n’in divanında görülüyordu. İlhanlılar yolu ile gelmiş olmalıydı.

“YOSUN”, “EVLENME YOLU”:

“U s u l”, bir işin oluşu ve yapılışı” olarak söylenir. “G e l e n e k” de olabilir. Ancak töre değildir. “Moğollar’ın Gizli Tarihi”nde, “Kızı kaçırma ve onunla evlenme ‘bu y o l l a’ oldu”, denirken, “yosun” sözünü kullanıyorlardı:

(YCPS, 9, 56, 110). “Karısını kurtarması, ‘böyle’ (veya) ‘bu yolla’ oldu” da, deniyordu: (YCPS, 110). Pelliot bunu, “manière”, yani t a r z olarak yorumluyordu.

BABA-OĞUL OLMA, AND İÇME “YOLU”:

Bu da bir yol ve tarzdır: “Yesügei Han ile Ong-Han, “eski geleneklere göre” (yosu’ar), and (anda) içmiş ve dost olmuşlardı... (Şimdi de), “a y n ı y o l l a”, (yosu), baba-oğul oldular..”: (YCPS, 164). Karşılıklı şöyle konuştular:

“Düşmanlara hücum ederken, birlikte edelim!

“Sürek avına da, birlikte çıkalım!

ESKİ ANADOLU’DA “Y O S U N” VE TÖRE

“Yosun” deyimini ve anlayışı, A n a d o l u’da çok az görülmektedir. Tarama Sözlüğü, K a d ı B u r h a n e d d i n ile Y a z ı c ı o ğ l u A l i’nin, Selçuk Tarhi içinde, bu deyimini ile bulabilmiştir. İlhanlı devleti yolu ile mi geliyordu? Bunu bilemiyoruz:

1) “Tokuzladı saram anı, t ü r e ve y o s u n için: (Kadı Burhaneddin, 14. yy., TS: Yosun).

2) “Bu y o s u n ve bu t ü r e ve’ y a s a k ki, benden yâdigâr kalır, saklayıp ayruksını yapmayalar”: (Ta. Selçuk., 15 yy.).

ESKİ UYGUR YAZILARINDA, “Y O S U N” :

U y g u r borç senetleri, biraz geç bir zamana aittirler. Belki de, Ç i n g i z H a n’dan sonraki çağa ait idi. Bunlardan bir örnek sunalım:

1) “Bu senetteki imzalı yazıyı (çanni bitig) y o s u n - c a (kanuna uygun olarak)... veriyoruz...”: (USp, 12, 15):

2) “T ö r e (törü), y a r g ı (yargu) nsulu ve yolu (yosunu) ile...”: (USp, 98, 29).

Diğer anlayışlar :

1) ESKİ YOSUN VE USULLER: (Toktamış Han'ın yarlığında): “Burungı yosunça”: (Radl., Wb, 3, s. 441).

2) BOZULMUŞ VE DÜZENSİZ DURUM: (Babür-nâme): “Bozulgan yosunluk” : (Bb., 49, 2).

3) “Cosuk” (Kırgız): Yosun, -gelenek ve kanun: “Han kanundan (cosugun) ayrılmadı”: (Aynı eser, 4, s. 100).

TÖRE'YE GÖRE, RÜTBEDE YÜKSELME “YOLU”:

Rütbece yükselme “yolu” (yosun'u) vardı. Ancak bu işler, ailedeki gibi olmuyor; “törece” düzenleniyordu:

“Moğollar'ın töre'sine göre, Noyan olan bir kimse usule (yosun) göre, Beki olarak da yükselebilir. Beki'lik bizim aramızda yüksek (degere -eçe) bir unvandır... Beyaz bir kaftan giyer, beyaz bir ata binersin...”: (YCPS, 216).

“BÜYÜK TÖRELER”İN “YOLU” NA GÖRE:

Büyük töre'nin “yolu”, daha çok binbaşı ve tümen komutanı gibi, büyük tayinlerde uygulanıyordu:

“... “Kendi Hanıma ihanet edemedim!” Deddiği için ona, kendi gerçek ve meşru Hakanına bağlılık gösterme yoluyla (yosu), “Büyük Töre”ye uymuşlardır. Bunun için ona büyük bir vazife vereceğimi söylemiştim..”: (YCPS, 220).

“BÜYÜK YOL” :

“Büyük töre”, ağır ve ulu kanunlardır. “büyük yol” ise, hakan tarafından uygulanan usul ve yollardır:

“... Çingiz Han, Şiki-Kutuku'ya: “Sen, Büyük yol'a (Yeke yosun) bağlılık gösterdin! Görmek için, benim gözüm ol! Duymak için kulağım ol!...”: (YCPS, 251). Burada bir tayin, söz konusu değildir. Sadece bir taktır ve alkış vardır. Bunları, yağma yapmadığı için söylemişti.

T Ö R E V E “Y O R D A M”

“Y o r d a m”, Oğuz-Türk kültür çevresine ait, bir deyim ve anlayış olmalıdır. Belki de, kökü eski Türkçe'deki “t a v ı r ve h a r e k e t” mânâsına söylenen, “yor-, yorık” anlayışından ve köklerinden geliyordu. Sözün eki bakımından, A n a d o l u - T ü r k kültür çevresi'ndeki, “y ö n d e m, y ö n t e m” kuruluşuna, benzer. Buna benzer deyişleri, A n a d o l u dışında bulamadık. Yalnızca Y u n u s E m r e ile bizden çok uzaklarda olan K a l k ü t a Ç a ğ a t a y S ö z l ü ğ ü içinde, f e r m a n mânâsına, “yort” ve “yorat” sözlerini bulabiliyoruz:

1) HÜKÜM VE NÜFUZ (?): “Y o r t” :

Ne der isem yortum, yürür elimde ferman tutarım

Ne der isem hükmüm revan, çün hükm-i saltan tutarım

Yunus Emre

Buradaki “yort”, k o ş m a mânâsına da gelir.

2) “Yorat”: RESM VE DESTÜR: (Rad., Wb., 3, 421).

E S K İ V E Y E N İ A N A D O L U ' D A “Y O R D A M” :

Burada, *Dertleme Sözlüğü* içinden, yalnız mânâ bakımından bir özet vereceğiz. *Tarama Sözlüğü* içinde ise, yalnız bir örnek vardır:

1) Hay bari yürü, y o r d a m ı n a güleylim biraz!...”: (19. yy.).

2) ANADOLU'DA: 1. Kararlama, tahmin. 2. Usul, sıra tertib, 3. Gözetek, an'ane. 4. Gıdık, tavır. “YOL VE TÖRE”, “yordam” sözünün içinde toplanmıştır.

“USUL, DAVRANIŞ” VE TÖRE

TÖRE İLE “TARZ VE DAVRANIŞ”: (Yang):

Bu sözün Türkçemize, Çin dilinden girdiği söylenir. Yeni çağlarda da Ortaasya’da “**zang**” söylenişi ile görüldüğüne göre, durumu, daha da derinleştirmeyeceğiz. Önceleri, **tarz, tavır, tutum**” anlayışıyla görülen bu deyiş, sonradan **örf h uk u k u mânâsını** kazanmıştır. Şimdi belgelerimizi sunarak, bu anlayışın Türkler’deki gelişmelerini göstermeğe çalışalım. Bu, “**usul, hayat yolu**” ile ilgili idi:

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ ÇAĞDA:

1) KALIP VE BİÇİM: (Yang): Model mânâsına da gelir. Şehir dışında yaşayan Türkler’de, XI. yüzyılda, fazla yaygın görülmüyordu: (MK, 3, s. 361; Brock., s. 77).

2) İLİN, USUL VE TÖRESİ: “**İl yangınça**”; Borç senetleri gibi şeyler, “**il usulüne hazırlanıyordu**: (USp., 27, 10): “**Faizi tam veriyor**”

3) İLAÇ İÇME USULÜ: “**Susadığı zaman, usule, (reçeteye göre, yan ça) iç! Artık ve fazla içersen olmaz**”: (Rahmeti, Heilk., I, 171).

4) HER ŞEYİ “USULU-NC A” YAPMA: “**İnce usulu (yong-osug) ile yapmalı...**”: (Uig., II, 41, 20).

İSLAMİYETE GİRİŞ ÇAĞINDA:

Karahanlı çağında, “**karakter ve davranış**” yanyana gelmektedir. “**Kılık, kılık**”, “**yaratılış, karakter ve huy**” demektir. İnsanın, “**karakter ve tabiatı**”, davranış ve töreye uyuşta, önemli bir rol oynuyordu. Daha sonra Yügn ek i, kılık sözünü, “**Huy-kılık**” deme yoluyla, açıklamış oluyordu: (Yügn ek i, C, 270).

1) İYİ DAVRANIŞ VE KARAKTER: “Senin iyi h u y ve d a v r a n ı ş ı n ı (kılık ve yangın) duydum; bu çağda sana eş ve denk olan bir kimse yoktur”: (K u t a d g u B i l i g : KB, 3199).

2) KARAKTER VE DAVRANIŞI DÜZELTME: “Gönül- lü bir kişi, herkese ayna olur; insan ona bakarak, k a r a k t e r ve d a v r a n ı ş ı n ı (Kılık yangını) düzeltebilir”: (KB, 5619).

3) KARAKTER VE YETENEK: “İnsan bu ö z e l l i k - l e r ve yollar (yangılar) ile, s a v a ş ç ı (yagıcı) olur; savaşçı olur, hem de t a k t i k ç i (yaragçı) olur”: (KB, 2314).

4) KOMUTANIN DAVRANIŞ VE KARAKTERİ: “İn- san bu k a r a k t e r ve d a v r a n ı ş (bu yanglığı), k o - m u t a n (s ü b a ş ç ı) olur; il devlet karışmış (bulga), düşman öze işlemiş, olsa bile!”: (KB, 2330).

MISIR-TÜRK SULTANLIĞI'NDA,

Ö R F H U K U K U

Orta doğu'da, eski Türkler'in “yang” deyimi, “yong, yön, yon” gibi bir değişikliğe uğruyordu. A b u H a y y a m'a göre “ö r f h u k u k u”, “yong” demektir: (AH, 98).

U y g u r - T ü r k kültür çevresinde de, “yon” sözü, aynı mânâda söyleniyordu. Bizce T ü r k l e r'in “yon, yön” an- layışlarını, eski “yang” dan ayrı tutmak gereklidir.

İslâmiyet'ten ö n c e k i, U y g u r - T ü r k yazıla- rından iki örnek sunalım:

1) YAŞAYANLARIN YÖNÜNCE: “Canlıların (tinglig- lar'ın) gönlünce; canlıların y ö n ü n c e (y o n ı n c a) ...”: (Suv., 59, 18).

2) CANLILARIN YÖNÜNCE TOPLULUKLARINCA: “Canlıların (tingliglar'ın) y o n u n c a, y ı ğ ı n c a”: (Suv.,

53, 2). “**Y ı ğ ı n c a**” deyimini, toplulukların uyduğu **d a v r a - n ı ş** ve **t ö r e**, demektir.

A N A D O L U'DA

A h m e d V e f i k P a ş a'ya göre, “**yong**” deyim ve anlayışı, **A n a d o l u**'da da yaşıyordu. Biz bunun izlerini, şimdilik bulamadık. **Derleme sözlüğü**'nde “**l â y ı k** ve **y a k ı ş ı r**” mânâsında bir “**yon**” sözünü, görüyoruz. **Y ö n e l m e k** için de, “**yonalmak**” deniyordu. Gerçi “**yön**” de, bir “**d a v r a - n ı ş** ve **y o l a l m a**” demektir. **Ö r f h u k u k u** mânâsında, “**yol**” üzerinde de duracağız.

TÜRK TÖRESİNİN İLAHÎ TEMELLERİ

TÜRK DEVLET VE MİLLETİNİN İ K İ Y Ö N L E O L U Ş M A S I

GÖĞE GERİLMİŞ, YAY İLE OKLAR:

Bu muhteşem görünüş ve görkemli yorum, yalnız U y - g u r yazısı ile yazılmış, Oğuz destanı içinde görülür:

“... Yine söylemeden kalmasın ki O ğ u z K a ğ a n'ın yanında a k s a k a l l ı , k ır s a ç l ı , (moz, yani boz), uzun tecrübeli (usun uzlug) bir yaşlı kişi vardı. Çok anlayışlı ve soylu bir kimse idi. Kendisi O ğ u z H a n'ın veziri (tüşimel) idi. Adı, U l u g T ü r ü k idi.

“Güellerden bir gün uykuda, bir altın yay ile üç gümüş ok gördü. Altın yay, gün doğusundan gün batışına kadar uzanıyordu. Üç gümüş ok da, kuzeye doğru gidiyordu.

“U l u g T ü r k, uykudan uyanınca, düşde gördüklerini, Oğuz Kağan'a anlattı ve ona şöyle dedi:

“- Ey kağanım! ‘Bu rüyanız, sizin yaşantınız için, uğurlu ve uzun olsun! Ey kağanım! ‘Sana kağanlık (törülüg), tüzün olsun!’ ‘Gök Tanrı, düşümdе bana ne verdiğyse, öyle getirsin!’ Dola duran, (veya talay, okyanus gibi), ‘yer yüzünü, sizin soyunuza, (uruğunuza) verdirdin!’ ”Dedi.

“O ğ u z K a ğ a n, U l u ğ T ü r k ’ün sözlerini, çok iyi (yakşı) buldu. Onun öğüdünü, (kendince de) diledi. Onun öğüdüne göre kıldı, bereket etti...”: (O ğ u z K a ğ a n destanı, 36-37).

İLAHİ İŞARETLE, DEVLET DÜZENİNİN KURULMASI:

Bundan sonra O ğ u z K a ğ a n, altı oğlunun ava gönderir. Oğulları, bir altın yay ile üç gümüş ok bulup getirirler.

Altın yayı, üçe bölüp, üç oğluna verir ve bunlara, “B o z o k” der, “Sağ kol”un idaresini bu üç oğluna verir.

Üç gümüş oku da, diğer üç oğluna verir. Onlara da “Üç-ok” adını verip, S o l - k o l ’ un idaresini de onlara verir.

“Devlet teşkilâtının kuruluşu” ile ilgili bu bölüme ait metinler ve vesikalar, “Türkler’de cihan devleti” anlayışı ile ilgili bölümümüzde yer almıştır.

TÜRK DEVLET TÖRESİ VE İLAHİ SEMBOLLERİ

TANRI’NIN YERE SAPLADIĞI, YAY VE OKLAR:

“D e v l e t” ile ilgili bölümümüzde gösterdiğimiz gibi, “Bozok” ve “Üç-ok” sembolleri, “Türk devlet kuruluşu”-nun, bir anayasası idi. G ö k t ü r k yazıtları’nda bunlar, “Ağır töreler” idiler. E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n ’ın “Türkmenler’in Şeceresi” adlı kitabı, bu konuda bize, yepyeni bir ufuk açıyordu. Bu bilgiler, diğer kaynaklarda görülmüyordı:

T Ü R K M E N L E R ’ İ N Ş E C E R E S İ ’ N E G Ö R E

1) “O ğ u z H a n, üç büyük oğlu olan, G ü n, A y

ve **Yıldız (Hanları)** çağırır ve onlara, şöyle der:

“- Yabancı (yat) bir yurda geldik. Benim işim çok. Ava gitmeğe de vaktim yok. (İşittilme göre), **doğuda ki çölde**, av çok imiş. Beylerinizi yanınıza alın, **oralara gidip**, avlanın, dönün.

2) “... **Oğuz Han**, küçük oğulları “**Gök, Dağ ve Denizi**” çağırır. Onlara da aynı şeyleri söyler. Bu üç oğlunu da, **batıya gönderir**.

YERE GÖMÜLÜ, YAY VE OKLARIN BULUNMASI:

1) “**Büyük oğulları (Doğuda)**, “bir ucu dışarıda bırakılmış, yere gömülü”, bir **altın yay** bulup, bir çok da **av** ile geriye dönerler.

2) “**Küçük oğulları (batıda)**, yere gömülü, uçları dışarıda bulunan, “**üç gümüş ok**” bulup ve bir çok av ile birlikte, geri döndüler...”: (Şecere-i Terâkime, Kononov yayını. s. 26 vd.).

“**ATILLA’NIN KILICI**” ile söylenti, “devlet” ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak karşılaştırmıştık. “**Sapından yere gömülü bir kılıç**” ın bulunması, Attila tarafından, “**Tanrı’nın Dünya hâkimiyetini kendisine verdiği**”, anlayışıyla yorumlanmıştı. Bu iki inanış, âdi bir rastlantı olmasa gerektir.

O Ğ U Z KAVİMLERİNİN DÜZENİ:

“**Oğuz Türklerinin düzeni**”, -belki biraz daha geniş mânâda konuşursak-, Türk milletinin kuruluşu ve düzeni ile ilgili bir konu içinde bulunuyoruz. “**Türk kavimlerinden devletlere**” gibi, bir gelişme düzenidir. Yay ile okların, sonraki Türk devletlerinin paralarında bile görülmesi, bu düşüncüyü doğrular.

YAY VE OKLAR İLE “O Ğ U Z L A R’IN D Ü Z E N İ” :

“Türkler’in sosyal kuruluşu” bakımından, büyük bir önem taşırlar. Çünkü bu inanış, devam ede gelmiştir. Şimdi kaynakların önemli yorumlarını, aşağıda sunalım:

1. Uygur yazılı O ğ u z destanı’na göre :

“... O ğ u z H a n sevindi, güldü. ‘Y a y ı, üç bölerek’, şöyle dedi:

“- Ey, büyük oğullarım! Bu yay sizlerin olsun. Bu yay gibi olun! ‘O k l a r ı g ö ğ e a t ı n’!

“O ğ u z K a ğ a n, üç gümüş oku, (küçük oğullarına) verdi ve şöyle dedi:

“- Ey küçük (oğullarım)! Oklar, sizlerin olsun! ‘Y a y, o k l a r ı a t s ı n’! Sizler de o k g i b i olun!’: (O ğ u z K a ğ a n destanı, R. Arat, 304).

Böylece O ğ u z K a ğ a n, küçük oğullarını, yani “Ü ç o k”ları; ağabeylerinin, yani “B o z o k”ların, i d a - r e s i a l t ı n a vermiş oluyordu.

2) F a r s ç a O ğ u z destanı’na göre :

“O ğ u z H a n, altın y a y ı, üç bölde ve üç büyük oğullarına verdi. Ü ç o k u d a, üç küçük oğullarına verdi...

“Y a y ı verdiği üç büyük oğlunun soyundan gelecek kavme, “B o z o k” densin, dedi... Ü ç o k’u verdiği diğer üç küçük oğlundan soylarından gelecek kavme de, “Ü ç - o k” densin, dedi. Benden sonra kim gelirse, aralarında danışsınlar.

“Biz, hepimiz aynı soydanız”, desinler. O r d u’da, kendi ‘yerlerini ve rütbelerini’ bilsinler! Bu da, şöyle karar altına alındı:

S A Ğ VE S O L K O L L A R :

“Y a y verdiklerinin yeri, daha “ü s t ü n” olsun, or-

duda “sağ - kolu” oluştursunlar. Ok verilenlerin ise, yerleri daha “altta” olsun ve “sol, kolu” oluştursunlar.

“Yay, bir ‘padişah’ gibi hükmeder. Ok ise ona bağlı bir ‘elç’dir. Onların yurdunu böylece ayırıp, atamada bulundu...”

Ayrıca Oğuz Han, şöyle dedi:

“Ben öldükten sonra yerim, tahtım ve yurdum, eğer Gün (Han) sağ ise-, onundur”, dedi.

OĞUZ HAN’IN VEZİRİ, KARA - SÜLEK :

Vezir Kara Sülek’in, Oğuz Han’a akıl verme bakımından, büyük yardımları olmuştu. Kara Sülek’in arkasından ise babası Tuş - Koca vardı. Kısa olarak, bunu destandan dinleyelim:

“Kara - Sülek, çok çalışıp ve güzel işler yaptığından Oğuz - Han, “bu güzel hâl çarelerini, nereden öğreniyordun”, diye sordu... O da, babası Tuş - Koca ile annesi’nden öğrendiğini, söyledi..

“Tuş - Koca’ya Semerkand III, iktâ olarak verildi. Kara - Sülek de, “Ulubey” (emir-i buzurg) oldu... Bu işler hep, toy sırasında oldu...”: (Z. V. Togan, Oğuz destanı, s. 48).

SAVAŞTAN SONRAKİ ŞENLİKTE, “DEVLET DÜZENİ”:

“... Oğuz - Han, oğulları ve ordusu ile akından sağ ve esen döndüğü için, büyük bir toyun hazırlanmasını buyurdu. Büyük bir otağ diktirdi; otağın her direğini altınla kaplattı.

“... Siz büyük oğullarım, sizin soylarınıza, “Bozok” desinler! Siz, (üç ok bulan) küçük oğullarım, sizin soylarınıza da, “Üçok” desinler!

“Bu yay ve okların bulunması işi, insan işi değildir.

“Tanrı işi” olsa gerektir. Demek ki “Tanrı’nın buyruğu”, böyle imiş! Bizden önce yaşamış olan kavimler, y a y ı, bir “padişahlık alâmeti, (sembolü)”; o k l a r ı ise, “padişahın elçisi” olarak sayarlardı. (Demek ki bu inanış, önceleri de varmış).

“ ‘Y a y, oku hangi yöne gönderirse; o k da o yöne gider.’ O, tıpkı, padişahın bir e l ç i s i gibidir!

OĞUZ HAN’IN VASIYETİ:

“Ben öldükten sonra benim yerime, ‘büyük oğlum G ü n H a n geçsin’. İşlerinde hakan olmağa lâıyk biri bulundukça ve dünya durdukça, onun yerine geçecekler, hep B o z o k’lardan seçilsinler.

“B o z o k’lar (G ü n H a n’ın) sağında otursunlar. Ü ç - o k’lar ise (hanın) solunda otursunlar. Kıyamet gününe kadar, (B o z o k’ların) beyliğini, kabul etsinler!... ”

“Oğuz Han, 116 yıl bakanlık ettikten sonra öldü...”: (Ş e c e r e - i T e r â k i m e, Kononov yayını, s. 27).

“S A Ğ V E S O L BEYLERBEYLİK”:

O ğ u z t ö r e s i’nin bir devamıdır. Ancak millet ve boy kesimleriyle değil de; atanma ile gelen beylerbeyiler olunca, durum değişir. Bu düzen köklerini, H u n l a r’ın, “sol ve sağ Bilge pirenslük” lerinden alır.

“D O Ğ U V E B A T I G Ö K T Ü R K D E V L E T L E R İ”:

O ğ u z t ö r e s i’nin, tipik bir örneğidirler. Bunun örnekleri, İ s l â m i y e t’ten s o n r a k i Türk devletlerinde de görülür. G ö k t ü r k devletinde geniş ve büyük “O n - o k” boyları, D o ğ u y a bağlı idiler. O ğ u z l a r’ın, “Ü ç - o k” boyları gibi.

OĞUZ HAN'IN SOYLARINA

VERİLEN

“ADLAR, UNVANLAR, DAMGALAR VE PAYLAR”

VEZİR, İRKİL HOC A'NIN OĞUZ DÜZENİ:

“O ğ u z (H a n), ölümünden önce bir şehir yaptırmış ve ona, Y e n i - k e n t adını vermişti. Bu şehri, İ r k ı l H o c a adlı, akıllı ve tedbirli bir kişinin idaresine vermişti. “İ r k ı l”, ‘bir şeyi k e n d i n e ç e k e n’; “H o c a” (Koca?) nın mânâsı ise, ‘b ü y ü k ve u l u’ demektir.

“İ r k ı l H o c a, görmüş geçirmiş, akıllı bir kişi idi. O ğ u z'un oğulları ile soyuna da, sevgi ve saygısı vardı. Bir gün, O ğ u z H a n'ın oğlu G ü n - H a n'a şöyle dedi:

“- O ğ u z, büyük bir hakandı. Yer yüzünü idaresi altına aldı. Pek çok hazine ve sayısız hayvan topladı. Şimdi onların, hepsi sizindir.

“- Tanrı'nın izniyle, her birinizin d ö r d e r taneden, y i r m i d ö r t o ğ u l u n u z v a r. Olabilir ki onlar birbirleriyle ç e k i ş i r l e r ve a r a l a r ı n d a, k a v g a ç ı k a b i l i r.

O Ğ U Z H A N'IN SOYU ARASINDA KAVGA ÇI-KABİLİR:

“- Bunun yolu, her birinin “r ü t b e s i, m e s - l e ğ i”, “a d ı” ve “l â k a b ı”, k a r a r l ı ş t ı r ı l s ı n. Yine her birinin “n i ş a n”ı ile “d a m g a”sı olsun. Bunlarla bilinip, tanınsınlar. Hiç birinin, diğeri ile ç e k i ş m e s i olmasın!

“- Herkes, kendi “y e r i n i” b i l s i n. Bunu yapmak, “devletin devamlılığı” ile kendi soyunuzun (uruğunuzun) “i y i a d” k a z a n m a s ı n ı n b i r g e r e ğ i d i r.”

“Bu sözler, G ü n H a n'a çok uygun geldi. Bunu yeri-

ne getirmesi! İrkıl Hoca'ya buyurdu...": (Z. V. Togan, Oğuz destanı, s. 49).

Farsça Oğuz destanı bundan sonra, "yirmi dört Oğuz boyu"nın adlarını, adlarının mânâlarını, damgasını, bağlı boylarını, ziyafetlerde yiycekleri et parçalarını, yani "Oğuz ülü-şü"nü, birer birer yazar. Her boyun sembolü olan bir "avcı kuş" da vardır.

GÜN HAN VE İRKIL HOCA'NIN "OĞUZ DÜZENİ":

"... Oğuz Han'ın veziri, Uygur aksakıllarından birinin oğlu olan, İrkıl Hoca idi. İrkıl Hoca, Oğuz Han ölünceye kadar, onun veziri ve vekili gibi hizmet gördü. İrkıl Hoca, çok akıllı ve bilgili bir kişi idi.

"Oğuz Han ölüp, onun yerine Gün Han geçince, o da İrkıl Hoca'yı vezir yaptı. Onun sözünden hiç çıkmadı. İrkıl Hoca, çok uzun yıllar yaşadı... Bir gün, Gün Han'a şöyle dedi:

OĞUZ SOYLARINDA, KAVGA ÇIKMASIN DİYE!

"- Senin baban Oğuz Han, 116 yıl hakanlık yaptı. "Ne yazın bir gölge altında ve ne de kışın, evinde uyuyabildi"! (Göktürk yazıtlarındaki söyleyişe benziyor). Kılıç çaldı, yurtlar aldı. En sonunda aldığı ülkeleri de, sizin elinize verdi.

"- Siz altı kardeş ve sizden türeyecek olan çocuklar, hep "bir ağız" olur ve aranızda "iyi geçinecek", olursanız, bu ülkelerin hepsi, sizin elinizde kalır.

"- Yok aranızda, "anlaşamamazlık" çıkarsa, atanızdan kalan yurtlar bile elinizden çıkar! Malınız gibi, canınız da, elinizden gider..

"- Babanız, size çok şey bıraktı. Siz ise 6 kardeşsiniz. Her birinizde de dörder oğlu var. Bu duruma göre hepiniz, 30 hakan çocuğu ediyorsunuz.

“- Beni korkutan şey budur ki, “dünya malı, aranızda bir ayrılık”, düşürmesin! Ben bütün malları ve bütün serveti, bu çocukların ellerine vereceğim.

“- Onları da, “adına, unvanına, damgalarına”, sahip olsunlar ve birer buyruk olsunlar. Herkes, kendi payını alınca, herhalde aralarında, ayrılık ve savaş çıkmayacaktır. Aranızda bir savaş ve haksızlık da çıkmayacaktır. Böylece soylarınız, hak yolunda, yürümüş olacaklardır!...”

Gün Han bu sözleri doğru buldu. Büyük bir kurtlay yaptı. Bütün Oğuz soyunu topladı. Büyüklere, çok; küçüklere de az olmak üzere, herkesin payını verdi...: (Türk Mitolojisi, I, ss. 208-211).

Ö r n e k l e r

ÇİNGİZ HAN YASASI'NIN BAŞLANGICI VE İLK GELİŞMELERİ

O z e t

Çingiz Han'ın yasaı üzerinde çok yazılmıştır. Burada, Çingiz Han devletinin en eski moğolca kaynağı sayılan, “Moğollar’ın Gizli Tarihi” içindeki *y a s a* sözünün ve anlayışının, nasıl başladığını ve geliştiğini göreceğiz.

“YASA”, SÖZ VE ANLAYIŞININ GELİŞMESİ:

1) “Terbiyeli, *y a s a ğ a b a ğ l ı* çocuk” mânâsıyla başlayan *yasa* anlayışı, “at ve silahla donanma” gibi, dağınık ve oturmamış bir deyim halinde gelişir.

2) Çingiz Han gençliğinde, askerî birlik sahibi olmağa başlayınca, “*y a s a m a*” “s a v a ş d ü z e n i” mânâsı ile görülmeğe başlar.

3) 1202 de Çingiz Han güçlenince “yasa”, “ordu kanunu” diye yorumlanmağa başlanır. 1204 yılında “yasak” sözü, yine “ordu düzeninin *k a n u n u*” anlayışıyla, devam eder.

4) “Yasak” sözü ile “yargılama”, 1204 yılında görülür. “Yasak koyma” deyişi ise, 1205 yılında başlar.

5) Ç i n g i z, 1206 yılında “B ü y ü k H a n” ilân edilince, “yasa”, ordu düzeni, tayinler ve nöbetçilerin vazifeleri üzerinde, yoğunlaşır.

6) 1228 de Ö g e d a y H a n tahta çıkınca, yasa’nın içine, “v e r g i v e d e v l e t i ş l e r i” de girer.

1) ASKERİ SAVAŞ DÜZENİNE KOYMA: “Askeri (çerig) y a s a m a” :

- “C a m u k a, Ç i n g i z (Temücin) ve T o ğ r ı l H a n’ı görünce, “iki tümenlik askerini savaş düzenine’ koydular”: ...”: (YCPS, 108). Burada, yasa-ma, yani fiil halinde geçiyor.

2) YAĞMAYA “Y A S A K” KOYMA: “... “Düşmanı yenersek, yağma üzerinde durmayalım. Düşmanı yenince, ganimet, mallar bizim olacaktır. Sonradan bölüşürüz...” Diye Ç i n g i z H a n, “yasak” koydu. “Hepsi tarafımdan kabul edildi... Güçlü Tatarları yendiler. Y a s a k’a ndılar...”.

“ORDU KANUNU”: “Yalnız iki kişi geride kalıp, yağmada bulundular. ‘O r d u k a n u n u’na (yasak) uymadıkları için’, yağmaları ellerinden alındı...”: (YCPS, 153); Pelliot, s. 175).

Mogollar’ın Gizli Tarih’i’nin Çince karşılığında “yasak”, Ç i n c e “chün-fa”, yani “o r d u k a n u n u” işaretiyle, karşılanmaktadır.

3) “YASAK”: SAVAŞ TAKTİĞİ KOYMA: “D ö d e y Ç e r b i, Ç i n g i z’e: -“... Beş ayrı yerde ışık yakalım. N a y m a n’lar bizi böylece az sanırlar Önce kollarına baskın yaparız. Ondan sonra da, onların ordularının merkezine hücum edertz”, dediler.

“Ç i n g i z, buan nygun bulup, y a r l ı k (yani emir)

çıkardı. Beş yerde ateş yakılmasını, 's a v a ş t a k t i ğ i', yani y a s a k koydu...": (YCPS, 193).

"Y A S A K" : ORDUNUN TALİM VE TERBİYESİ:
 "... K ö k s e g ü - S a b r a k yaşlandı. Bu yüzden 'ordumuzun talim terbiyesi (kanunu) (y a s a k)', gevşemiş bulunuyor...": (YCPS, 194). "Yasal" diye metinde geçen bu sözü, P. P e l l i o t şüpheli bulmakta ve "yasak" olarak düzeltmektedir: (A. eser, 69).

5) "Y A S A K" : YARGILAMA VE KANUNİ İŞLEM YAPMA: "... (1204 yılında), M e r k i t l e r'den D a y ı r - U s u n kızını, Ç i n g i z'e (gelin?) olarak getiriyordu. Yolda, (Ç i n g i z H a n'ın askerleri) onları alıkoydular... Ç i n g i z çok kızdı. Alıkoyan askerleri katı bir dille, 'y a r g ı l a d ı, (yasak yaptı) soruşturma açılmasını', istedi..." Burada, yargılama yerine, "yasak yaptı", yani 'yasak bolkaya', deniyor: (YCPS, 197).

6) "Y A S A K" : KANUNA VE EMRE KARŞI GELME: (Ordu düzenine uymama): "... Ç i n g i z - H a g a n, 1205 (yılında) emir (yarlık) çıkardı:

"... Askerin atını, fazla yormamak gerek; yiyecekleri bitmeden önce, tedbirli olarak, kullanmak gerek... Asker başıboş bırakılmasın. Gelişi güzel av yapılmasın. Askere erzak gerek ise, erzak yetişmez ise... 'Y a s a y a göre, düzenli (yasaldaçı) avlar', düzenlensin.

Askerin atlarını, '(koşumları ile koşturulması) da, y a s a y a konsun (yasaklacu)' Bu y a s a ğ a karşı gelenler; bizim emir ve yarlığımıza, emrimize (yarlık) karşı gelenler, yakalanıp, gönderilsin. Bizim duymadığımız, (bu yasayı çiğneyenler), hemen orada, idam edilsin..." (YCPS, 199; Pelliot, s. 74).

"AV YASASI" İLE "AT BAKIMI YASASI" da, burada görülmektedir. Ç i n g i z H a n'ın bu emirleri veya yarlıkları, Ç i n g i z H a n yasası'nın temellerini oluşturmuşlardır.

Ç i n g i z - H a n'ın verdiği bu günlük emirler, Ö g e-

d a y H a n zamanında da, tamamlanmıştı. Daha çok nöbetçiler ile ordu düzeni üzerine verilmiş, emirlerdir.

7) Y A S A Y A BAĞLI ÇOCUKLAR YETİŞTİRME:
 "... Ü c i n - A n a'nın çocuklarını, yaban soğanları ile besledi. Han-
 lar (kat) olmak için hazırlandılar. Cesur doğmuş Ü c i n - A -
 n a tarafından, ot kökleriyle beslenen çocuklar, '(kanun ve) yasa-
 ğa bağlı (casak-tan)', akıllı olarak yetiştiriler..." (YCPS, 74; Pelliot,
 s. 16. 134).

8) ATLA VE SİLAHLA DONATMA: "Y A S A M A"
 "... Ç i n g i z'i, ... kısır bir kısrağa bindirdi, ... bir kuzu
 kesti, iki tulum yaptı, çakmak takımı ve eyer vermeden, eline bir
 y a y ile iki o k verdi, Ç i n g i z'i böylece 'd o n a t ı p
 (y a s a y ı p)', (evine) gönderdi...": (YCPS, 87; Pelliot, s. 19, 139).

* * *

ÇİNGİZ HAN DEVLETİNDE "T Ö R E" SÖZÜ VE ANLAYIŞI:

3

"TÖRE", ŞEHİR İDARESİ VE DÜZENİ:

Bilindiği üzere T ü r k l e r'de, "Töre"; Ç i n g i z
 H a n'ın gençliğinde ve sonra kurduğu devlette ise, "yasa" sözü
 yaygın ve köklüdür.

Ancak Ç i n g i z H a n devletinin en eski moğolca kay-
 nağı olan, "Moğollar'ın Gizli Tarihi" içinde, iki yerde "töre" sö-
 zü geçiyordu. Saf bir moğol dili ve düşüncesinin bir eseri, olan, bu
 kaynakta, Türkler'in "Töre" sözü, ne arıyordu?

"Yasa" ve "töre" deyimleri, eski P r o t o - T ü r k kül-
 türünün malı ve görüntüleri, eski M o ğ o l l a r da, bu eski Türk
 kültürünün çevreleri içindedirler. Bu geri ve tundralarda yaşayan,
 şimdiye kadar doğru dürüst bir devlet kurmamış, Ç i n g i z
 H a n Moğollar'ında yüksek bir devlet anlayışını aramak, mantı-

ğa aykırıdır.

“TÖRE” SÖZÜ, AHLAK VE DAVRANIŞ:

Çingiz Han kültür çevresinde, önceleri “o r d u kanunu”; sonradan da “d e v l e t y a s a s ı” anlayışıyla söylenen, “yasa, yasak” sözleri, tek yanlı kalıyorlardı. Kişilere ait olan ahlâk prensiblerini, Türkler’in “töre” deyimi ve anlayışı, tamamlamış oluyordu. Bu anlayış da, ancak Çingiz Han’ın devletinin, “büyük devlet” olmasıyla görünüyordu. Vesikaları sunalım:

ÇİNGİZ HAN’IN, BÜYÜK TÜRK VALİLERİ:

ŞEHİR DÜZENİ: “Çingiz Han, Müslüman ülkelerini tam olarak aldıktan sonra, bazı şehirlere (bala-kat), valiler (darukaçı) tayin edilmesi için, emir (yarlıg) çıkardı. Ürünggeçi (Ü r g e n ç) şehriden Kurumşı (H a r e z m i) soyundan (obasından), Yalavaç (Yalavacı) ile Mes’ud (Mas-qut), baba oğul iki müslüman (sartagul), (Çingiz Han’a) geldiler...” Mahmud Yalavaç ile oğlu, Çingiz Han’ın Batı akınına başlamadan önce yanında idiler. Moğol tarihçisi, aşiret ağzı ile konuşmaktadır.

TÜRKİSTAN İLE ÇİN’İN TÜRK VALİLERİ:

“Onlar Çingiz Han ile ‘şehirlerin ilişkileri, düzen, kaide ve usulleri’, (yani t ö r e’leri) hakkında konuştuılar. (Ç i n g i z H a n), onlarla konuşup, şehirlerin adet ve töreleri (y o s u n) hakkında bilgi aldıktan sonra,

“Mahmud Yalavaç’ın oğlu, Mes’ud Harezmî’yi Buhuru, Semerkand (Semizgen), Hotan, Kaşgar, Ürgenç, Uriyang, Gusendari gibi diğer şehirleri de, (Mes’ud Bey’in) idaresine verdi. (Yanında, Moğol gözcüleri de vardı).

“Babası (M a h m u d) Y a l a v a c'ı ise yanında alıkoydu. K i t a n'ların, (H i t a y'ın), başkenti C u n g d u (P e k i n g) şehrine, vali yaptı...” Mahmud Yalavaç, “Sâhib-i memâlik-i Ç i n” unvanı ile anılıyordu. Bütün Çin'in vergi işlerini, o düzenliyordu:

ÇİN GENEL VALİSİ, MAHMUD YALAVAÇ:

(Şehir idaresinden anlayanlar, Türkler):

Moğollar'ın Gizli Tarihi, sözlerine şöyle devam ediyordu: “Çünkü M ü s l ü m a n (S a r t a k) halktan, (M a h m u d) Y a l a v a c ile oğlu M e s' u d (B e y), bu iki kişi, şehirlerin idaresinden, (t ö r e ve y o s u n'lardan), en iyi anlayan kişiler idiler. Bunun için onları, diğer valiler ile birlikte, Ç i n (Kitat irgen) halkının, idaresine memur etti...”: (YCPS, 263; Pelliot; s. 108).

“T Ö R E”

‘AHLAK, DAVRANIŞ VE VATANDAŞLIK’

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, M o ğ o l l a r'ın G i z l i T a r i h i'nde töre, yalnızca iki yerde geçiyordu. Çince karşılıklara göre, esas mânâsı, “H u k u k”, Ç i n c e “tao-ll” demektir.

1) “Ş E H İ R D Ü Z E N İ” karşılığında söylenen “Töre ve yosun”, Ç i n c e “tao-ll” karşılığına göre, “Örf ve âdet, a h - l â k prensibi ve doktrini”, demektir.

“Ahlâklı ve terbiyeli davranış, iyi komşuluk ve vatandaşlık” anlayışı ise, kaynağın ç i n c e özetlerinde, “shung-i” işaretiyle karşılanıyordu: (YCPS, 281). Ç i n g i z H a n, şehir halkını tanımadığından, şehir düzeni'ni, böyle anlamış olabilirdi.

2) “T Ö R E'YE GÖRE İLİŞKİLERİ DÜZENLEME”: Çince “t'i” -sözüne dayanılarak kurulan ikinci mânâdır. Bu da, “şehir idaresi” için gerekli idi: (YCPS, 263). Krşl. H a e n i s c h, W ö r t., s. 36.

ALTINORDU, İLHANLI VE TİMURLULAR'DA

OĞUZ HAN VE KARAHANLI

TÖRELERİNİN İZLERİ

Çingiz Han'ın, kronolojik tarih kaynaklarına göre, koyduğu yasalar, daha çok "ordu düzeni" üzerindeydi. Çinliler buna, "ordu kanunu" diyorlardı.

"Oğuz Han töresi" ise, mecliste ve orduda -hiyerarşiye göre-yer alma, bir "orun" düzeniydi. "Moğollar'ın Gizli Tarihi" içindeki Çingiz Han'ın emir ve yasalarında bu düzeni, bilinçli olarak göremiyoruz. Büyük hocamız Prof. Abdulkadir İnan'a göre Çingiz Han, eski Türk hakanlıklarının yasalarından yararlanmıştı. Ancak Çingiz'i bu kadar bilinçli görmüyoruz. Belki, Proto-Türk kültür çevresi içine yakın olmasından bu benzerlik, doğmuş olabilir:

ESKİ TÜRK HAKANLIKLARI VE ÇİNGİZ HAN:

Abdulkadir İnan hocamız, şöyle diyordu: "... Tarihçi Cüveynî'ye göre Uyğurlar, Çingiz Han'ın emri üzerine Moğol çocuklarına yazı öğretmişler; yasayı ve hükümlerini, tomarlara tesbit etmişlerdir. Buna, "Büyük Yasasana", denilir. Bu "yasasana", muteber prenslerin hazinelerinde bulunur... Memleket ve devlet işleri görülürken, o tomarları getirip, işlerini ona göre yaparlardı".

"... Çingiz Han'ın tesbit ettirdiği Yasa, 'eski Türk hakanlıklarında yürürlükte olan' ve sözlü olarak nesilden nesile ulaştırılan, 'töre ve geleneklerden', başka bir şey olmasa gerektir. Her hakan ve beyin bu kaidelere, kendisinden bazı şeyler eklemiş olmasından, şüphe yoktur. Çingiz Han da,

zamanın ve yerin gerektirdiği bazı maddeler eklemiştir...” : (A. İ n a n, R. Rahmeti Arat armağanı, s. 104; Kaynak için bk. Cüveynî, s. 16-18).

Ç i n g i z H a n yasası'na e s k i T ü r k h a k a n l ı k l a r ı n ı n t ö r e l e r i n d e n a l ı n t ı l a r y a p ı l m a s ı, Ç i n g i z H a n ' ı n ö l ü m ü n d e n s o n r a y a z ı l m a s ı, d a h a m u h t e m e l d i r .

ALTINORDU DEVLETİNDE, “O Ğ U Z H A N T Ö R E S İ” :

A l t ı n o r d u d e v l e t i n d e B a t u H a n i l e ü k K a ' a n - l a r ı z a m a n ı n d a, “*Oğuz Han töresi*”nin varlığını düşünebilmek b i - r a z z o r d u r . Ç ü n k ü d e v l e t, “*askerî bir karakol*” h a l i n d e i d i . A n c a k

A l t ı n o r d u d e v l e t i, a z z a m a n d a b i r T ü r k d e v l e t i v e T ü r k k ü l t ü r ü n ü n, g ü ç l ü b i r t e m s i l c i s i h a l i n e d ö n ü ş m ü ş t ü . T o k t a - m ı ş H a n ç a ğ ı n d a ş ö y l e d e n i y o r d u :

“... T o k t a m ı ş H a n, T i m u r i l e y a p t ı ğ ı b ü y ü k s a v a ş t a n s o n r a, d e v l e t e r k â n ı n a d a n ı ş t ı . B a h r i n b o y u n u n, s a - v a ş t a v e k u r u l t a y l a r d a, y e r a l m a m e v k i i n i, (y a n ı ‘o r n u’ n u), d e ğ i ş t i r d i . T o k t a m ı ş' ı n k a r a r ı n d a n s o n r a, o r d u d a v e k u r u l t a y l a r d a, “*s o l y a n d a o t u r d u l a r*”. H a l b u k i ö n c e l e r i :

“... B a y B a h a d ı r B a h r i n, B a h r i n u l u s u n u n s e r d a r ı i d i . T a, ‘O ğ u z H a n z a m a n ı n d a n’ b e r i, ‘s a ğ y a n ı n s a h i b i’ o l a n b i r t a i f e i d i l e r ...” : (Ş e c e r e t - ü l - e t r â k : B k . f a r s - ç a m e t i n , A . İ n a n , a . e s e r , s . 105).

Ç İ N G İ Z H A N “K U T A D G U B İ L İ Ğ” İ :

B i l i n d i ğ i ü z e r e *K u t a d g u B i l i ğ*, K a r a h a n - l ı d e v l e t i ç a ğ ı n d a y a z ı l m ı ş, ü n l ü b i r T ü r k ç e k i t a p t ı r . İ l h a n - l ı d e v l e t i n i n k o m u t a n ı E m i r B a y a n’ d a n s ö z a ç ı l ı r k e n, ö z e t - l e ş ö y l e d e n i l i y o r d u :

“*E m i r B a y a n, y e t e r l i l i ğ i, d i r a y e t i, i ş b i l i r l i ğ i, ‘s a l t a - n a t ı n r ü s ü m v e k a i d e l e r i n i’, M o ğ o l b ü y ü k l e r i n i t a n ı m a s ı,*

yasaklar ile töreleri bilmesi bakımından, zamanının bütün büyüklerinin başında gelir... 'Moğol yargu ve kazası-na', vakıftı.

"Çingiz Han Kutadku Bilig'ini, (Kutatku Bilik Çingizhanî) görüp ve okumuştı. "Büyük yargucılar"ı gözlemişti.. Davalara, buna göre bakardı...": (Prof. A. İn an, a. eser, s. 107, Farsça metin: not. 14: "Destur'ül-Kâtip fî Tayin'il-Meratip"ten.

BABUR'UN YASA ANLAYIŞI VE O Ğ U Z T Ö - R E S İ :

O ğ u z H a n t ö r e s i'nin temeli, "Herkesin o t u r - m a v e y e r a l m a d ü z e n i (orunu) ; kendi rütbe, vazife ve unvanına göre yer almaları; her Türk topluluğunun, 'y e r i - n i n y u r d u n u n k u r u l m a d ü z e n i', s e m b o l - l e r i l e a y r ı d e d i l m e l e r i v e r ü t b e l e r i n i n b e l i r l e n m e s i d i r". F a - t i h K a n u n â m e s i'nden de rütbeler, "sofrada yer almalarına, (ya-ni 'ü l ü ş' düzenine) göre", kurulmuştu. B a b u r, şöyle diyordu:

1) "Bizning ata ağa, (yani baba ve amcalarımız) Ç i n - g i z T ö r e s i'ni, garib riayet kılurlar idi.

"Mecliste, divanda, toydave aşda olturmakda, hilâf-ı t ö r e iş kılmazlar idi...": (Babür-nâme: Metin bk. Radl., Wb., III, s. 1251; R. Arat terc., s. 105).

2) "Yasağa hazır bolub, y o l l u k v e t ö r e l i k s ö - z i n d i n, çı k m a ğ a y l a r...": B a b u r : (Radl., 3, s. 216). "Yolluk", usul ve t ö r e; "törelilik söz" ise, hakanın sözü demektir.

3) "Na münasib söz ayıtkan (söyleyen) üçün, yasakka yetti (ceza gördü)...": (B a b u r : A. eser, a. yer). Krşl.

4) "Hayin ve suçlu kişiyi elbette y a s a ğ a y e t ü r - m e k gerek: (ESKİ ANADOLU'da): (TS, VI, s. 4363).

TİMUR VE OĞULLARI ÇAĞINDA

YASA VE YASAK YERİNE, "TÜRE" VE "TÜZÜK"

Çingiz Han İmparatorluğu'nun bölümlerinin birer Türk devleti haline gelmesinden sonra, "*Çingiz Han yasası*" yerine, "*Çingiz Han Türesi*" denmeğe başlanmıştı. *Moğollar'ın Gizli Tarihi*'nde "yasa", geri bir aşiret deyimidir. "Töre" ise, "büyük kanun" anlamında kullanılmıştı. Böylece Türkler yasayı kendilerine uydurmuşlardı. Zaten yasanın temeli, eski "*Türk orun töresi*" idi:

1) İNCE TÖRELER-VE BÜYÜK YASALAR: (Altın ordu, Edige Han tarafından): "*ince töreler* (Türehay-ı bârik) ve *büyük yasalar* (yasakhay-ı büzürk) *kondı*": (Metin için bk. Abdulkadir İnan, Yasa, töre ve şariat, Rahmeti Arat armağanı, s. 105, Farsça metin: n. 3).

2) TİMUR, ÇİNGİZ HAN YASASINA, "TÜRE" DİYORDU: "Türe", Moğolca *mezheb* demek"miş (?): "*Diğer Türkler ve Çağataylar gibi, Timur da bütün işlerinde, 'Çingiz Han kaidelerine itimad ederler'. Buna türe derler. Türe, Moğolca (yani Doğu Türkistan Türkçesi'nde), mezheb demektir. Timur, bu (türeyi) bilmede, eşsizdir*": (İbn Tanrıberdi: Arapça metin için bk. A. eser, s. 105, n. 6).

3) BABÜR'E GÖRE, "ÇİNGİZ TÜRESİ" VE OĞUZ TÖRESİ: "*Bizning ata, ağa (baba ve amca), Çingiz türesini, garih riayet kılurlar idi. 'Mecliste, divanda, toyda ve aşda', olturmakda, hilâf türe, iş kılmazlardı...*": (Bb., 235, 14; Metin: Radl., Wb., 3, s. 1251; A. İnan, a. eser, s. 105).

ŞEYHÜLİSLAMLİ VE ŞARAPLI ŞÖLEN:

4) ULUG BEY VE "TÜRE-İ ÇİNGİZ": "*Ulugh Bey, çini-hâne, (yani güzel san'at eserleri müzesi) yapı-*

dıktan sonra, bir şölen, (d a v e t i â z î m) yapılmasını emretmiş. Bütün ulu kişileri (ekâbir) davet etmiş. Bu şölende, (ş e y h ü l - i s l â m) H o c a I s a m e d d i n ve bütün ülema (danişmen- dan) hazır bulunmuşlar.

“Çingiz türesî'ne (beres m Çingizî) göre, şarap fıçıları da (bu şölende) hazır bulunmuş...: (Derviş- ler, buna karşı gelmişler: (A. İ n a n, a. eser, s. 106; Farsça metin, n. 10).

O Ğ U Z H A N'IN “O R U N” TÖRESİ:

5) ÖZBEK HANLARINDA, “TÜRE-İ HUMAYÜN”:
“... Hükûmdarın resmî meclisi'nde, mevkiler (orun), türe- ye göre, tayin edilmektedir. Meclislerde şeyhülislam ve seyyidlerle birlikte, Ö z b e k büyüklerinin h a t u n l a r ı da, bulunuyor- lardı...” (A. İ n a n, a. eser, s. 108, Farsça metin: n. 17; Türk hukuk tarîhi dergisi, Ankara, 1944, s. 184-22: Metnin tam tercü- mesi verilmiştir).

* * *

O Ğ U Z İ L İ N İ N

YAZILI ANDLAŞMASI, AHİDNAMESİ

T ü r k m e n l e r' i n Ş e c c e r e s i' ne göre:

“H a n' ın b a ş l ı k e t t i ğ i”, bütün halk yığıldı ve şöyle dediler:

SOFRADA OTURMA DÜZENİ: “İster ‘on’, ister ‘yüz’, isterseniz başka şekilde oturun, herkes (koyunun) u m a c a adh bölümünü, yukarıda söylendiği gibi, ‘paylaşmağa alışmalıdır’. Böy- lece herkes, kendi o ğ u l l a r ı v e b e y l e r i ile, (kendilerine ayrılan) p a y l a r ı y e s i n l e r ”.

Y A R G I L A M A TÖRESİ: “Eğer bir kişi günahkâr ve ‘suçlu ise’, -o adam padişahın oturduğu yere namzed ve faydah

bile olsa-, eğer Han'ın bir adamı gelip bu adamı, 'yargılar ve muhakeme eder' ise, Han'ın küçük kardeşleri veya oğulları veyahut da beylerinden biri, 'bu yargıya ellerini uzatmasınlar'. (Yargıya), engel olmasınlar!

"(Yargıya engel olmak isteyen) kişi, padişah'ın çevresinden olsa bile, '(suçluya) arka olursa', arka olan o kişiyle de, padişahın kapısına getirip, arkasına 'kılıçla vurarak', onu da ikiye bölmek gerekir".

"HAN BİR TANE OLURSA, İL DÜZELİR!": "Görenler göz, işitenler de, kulak sahibi olmalıdırlar! Oğuz soyundan, Bozok boylarından biri, 'hakan yapılmalıdır'. Hıç kılmaz, 'iki kişiyi padişah olarak', tahta çıkarmıyacaktır:

"Han bir tane olursa, ilde düzen kurulur"!:
(Han bir bolsa, il tüzeldür)!

"(Han) iki tane olursa, il bozulur"!:(İki bolsa, il bozulur)! Eski çağların bilgili insanları, deyip, durmuşlardır ki:

"Bir kına, iki kılıç sığmaz"!:(Bir kınğa, iki kılıç sığmaz)!

"Bir hatunu, iki erkek alıp oturamaz"!:(Bir hatunu iki er alıp, oturabilmes)!

"Bir otağa, iki onur yeri, (taht) sığmaz"!:(Bir yurtğa, iki töre sığmaz)!

MİLLETÇE, DEVLET ANDLAŞMASI:

ANDLAŞMAYI ANDLAR İLE KAĞIDA YAZIP, AND İÇME: "Bu andlaşmayı, bir 'büyük kâğıda yazdılar'. Gün Han'ın 'başlık ettiği', küçük kardeşleri, oğulları, ilin ihtiyarlarının ileri gelenleri ve ileri gelen yiğitlerin hepsi, 'bu kâğıda adlarını yazıp', şöyle and içtiler:

"- Biz yaşadıkça, burada söylenen sözlerden ayrılmayacağız! Eğer bizden olan oğullarımız, helâl süd emmiş iseler, ta kıyamete kadar, 'bu andlaşmayı okuyup, ona göre hareket

edeceklerdir!’ Yok, **haramzade iseler**, ‘yurdu bozalım diye’, ona göre hareket edeceklerdir!’ Dediler.

“Hepsi, andlaşmaya adlarını yazıp, **m ü h ü r l e r i - n i**, başılar. **G ü n H a n’ın h a z i n e s i’ne** koydular...”: (Türk Mitolojisi, I, s. 220).

YARGI YARGICI VE YASA

Y a r g ı ç l a r :

Eski Türkler'deki, "töreciler":

Y a r g ı ç , anlaşıldığına göre, daha e s k i T ü r k - l e r ' d e , "töre" sözü ile ilgili olarak söyleniyordu. Nitekim U y - g u r l a r ' d a , "bilge törüçi", hem "k a n u n k o y u c u" ve hem de y a r g ı ç karşılığı olarak kullanılıyordu. Büyük üstadımız Prof. A. İ n a n ' ın da belirttikleri gibi, *halk arasındaki y a r g ı ç l a r*, daha çok *beyler* ile *aksakallılar* idiler. A n a - d o l u ' d a *hâkim* karşılığı olarak söylenen, "*bilge, bükü, savcı*" gibi, eski T ü r k ö z l e r i taşıyan sözler de, daha çok *yüksek kişiler* ile ilgilidirler.

Bu konu, "*Türkler'de devlet anlayışı*" adlı eserimizde, daha geniş olarak ele alınmıştır. Burada, yalnızca, bazı yeni girişler ile yeni belgeler sunduk.

"Y a r g ı c ı ", A n a d o l u ' d a geç görülüyor:

"Y a r g ı c ı " sözü ise, biraz daha geç çağlarda yani XI- XII. yy. da görünmeğe başlar. Yargıc'a, O s m a n l ı l a r "yargı- cı", Ç a ğ a t a y Türkleri ise "yargıcı" derlerdi. Osmanlılar'a

bu anlayış, İlhanlılar ile Doğu Türkleri'nden gelmiş olmalı idi.

Osmanlılar, "Yargu" sözünü, "yasa k" karşılığı olarak da, tutarlar. Harezmi Türkçesi'nden geldiğini söylerlerdi. Farslar'ın "divân", yani "dava yeri" sözünü ise, "yargu yeri" diye, karşılamışlardı. Yine Osmanlı kaynaklarında, "Kamu yarguya beyler oturdular" dendiğine bakılırsa cezalar ile kanunlar eski Türk töresine göre, "beyler meclisi" tarafından da veriliyordu. Belki de "yargu" bir danışma meclisi de, olabilirdi.

Kadılar ve yargıcılar:

"Kadılık", İlhanlılar'daki "yarguçı" geleneklerinin, bir benzeri gibi görünmektedir. Çingiz Han çağında, her büyük şehirde başlıca üç büyük memur vardı:

1. *Bitikçi* (maliyeci); 2. *Yarguçı* (yargıç); 3. *Ordu kumandanı*. Yarguçı ve vergiciler, başkentteki, "büyük yargıcı ve bitikçilere" bağlı idi. Osmanlılar'da olduğu gibi büyük kararlar, ancak başkentteki yargıcılara sorularak, verilirdi. Sonradan işlerin geçikmemesi için, Çin ve Ortadoğu gibi büyük eyaletlere de, büyük bitikçi ve yargıcılar tayin edilmeye başlandı.

Büyük yargıcılar:

Beşbalıg da müslümanların katledilmesi davasını, "büyük yargıcı Mönggeser" giderek, bizzat kendisi sonuçlandırmıştı. Çünkü suçlu, *Uygur hakani*, idi. Küçük şehirler'deki yargıcılar da, kadılar gibi bağımsız ve doğrudan hakana bağlı idiler. Görülüyor ki Osmanlılar'da, Baş defterdar ile büyük kadının, "divânı hümayun"un başlıca üyeleri olmaları, bir rastlantı değildi. Bu konular ile ilgili vesikalar, "Sino-Turcica" adlı eserimizde, verilmiştir.

“Suç ve ceza” :

“Ceza” : Türkler’de, barışta, boğma yolu ile; savaşta ise, kılıçla verilirdi. Çin tarihlerine göre Göktürkler’de, “*isyân, ihânet, cinâyet, zinâ ve atçalma, ölümle*” cezalandırılırdı. Boylar ve aileler arasında ise, bir anlaşmaya gidişirdi. Bazan diyet olarak, “*kalınsız ve başlıksız bir kız verme*, yolu ile anlaşma da yapılırdı.

Türkler’de, cellât anlayışı:

Cellât için ise Türkler, “*bukağçı*”, yani kelepçeci veya gardiyan derlerdi. Babür-nâm e’de, “*idam; deri yüzme, kazığa vurma, göze milçekme, dil yakalama, üstünden fil ve sürü geçirme kamçılama*” gibi, cezalar görölüyordu. Bu konuda bu, karcıkla yetinelim.

Suç ve suçlu:

“Suçlu” : Suç anlayışının en eski Türkçe karşılığı, “*yazuk*” yani yazık olmalı idi. Suçlu ve günâh-kâra da, “*yazukluk*”, yani “*yazıklı*”, deniyordu. Suç işleme ise, “*yazık kılma*” sözü ile karşılanıyordu. “*Mün*” de, bir suç ve günâh idi.

“*Gerçi kişi doğuştan, yazıklı*” idi; ama “*kişi, eksikli, yazıklı*” olmamalıydı. Suç sözümüz de çok eskidir. Asıl mânâsı, “*yoldan ve yönden sapma*”, demektir.

Ceza ve hüküm:

“*Ceza Hükümü*” : Göktürk yazıtlarında, “*kıyın, kıyın aymak*”, yani “*hüküm şöylemek*” sözü ile karşılanır. Bilindiği üzere Türkler’de, “*ceza kararları, atüüzzerinde*” verilirdi. Hükümden sonra, kelepçe vurulurdu. Eski Türkler kelepçeye “*atkak*” veya “*bukağı*” derlerdi. Hilekârlık hafif bir suçtu. Türkler buna, “*dev*” veya “*tef*” derlerdi.

Ceza-evi anlayışı:

Hapishane'ye ise, *kısmak* sözüümüzden gelen, "kısıg" denirdi. Türkler hapishane için, "kıynlık, türme, tünek" de, demişlerdir.

Katiller ve hırsızlar:

Eski Türkler Anadolu'daki gibi, hırsız a, "oğrı"; çalmağa, "oğrılama"; haydutlara da, "karakçı" adını vermişlerdi. Aslında bütün suçlular, "kara kişiler" idiler. "Katil", bir "ölütçü, sındırıcı" idi. Cezası da ağırdı. Bu konu üzerindeki geniş bilgiler ile belgelerimizi, ayrı bir araştırmamızda sunacağız.

Hazine memurları :

Eski Türkler, "Hazine da r"lara, *Agıcı*; "Baş-Hazinedar" a, *Agıcı uluğu*; "Hesapçı"lara *Sakışçı* ve "Tahsil da r"lara da, *Baskak* ve *Amga* derlerdi.

"YASA, YASAMA"**(MONGOLİSTLERE, BELGELER İLE CEVAP)**

Bu konuların en büyük ustası Paul Pelliot, Türkçe "yasa", Moğolca "yasa" der ve durur. Bunların, en eski Proto-Türk potasından geldiğini düşünür; ancak söylemez.

Dilciler ve yeni Mongolistler ise, Türk kültürüne hiç bir şey vermemek niyetindedirler. Mânâdan habersiz, bir yığın spekülasyon içinde boğulurlar. Ancak, Moğollar'dan yana!

En eski moğolca kaynak olan, "Moğollar'ın Gizli Tarihi" içindeki, "yasa, yasama" ile ilgili deyim ve mânâları tarayarak, bir sistem içinde toplayıp, burada sunmağa çalıştık. Aşiret anlayışından, büyük devlete doğru bu deyişlerin nasıl geliştiklerini, göstermeğe çalıştık. Sözler ve mânâlar, şimdiye kadar, dar bir çerçeve içinde bırakılmışlardır.

Şimdi ise, çok geniş bir T ü r k materyeli sunuyoruz. A n a d o l u'nun en uzak köylerinde bile, “y a s a” ile ilgili bu kadar düzenli söz kuruluşları ile mânâ ve zenginlikler, nasıl görülüyorlardı? Eğer söz, T ü r k l e r e y a b a n c ı ise!

Ancak mânâda, -O s m a n l ı d a h i l-, bütün T ü r k d ü n y a s ı'nda, “d e v l e t d ü z e n i m a n t ı ğ ı l ı n d a”, sağlam bir paralellik vardır. Tabii olarak h a l k önceleri, “o r d u - y u d o n a t t ı m”, yerine; “e v l d o n a t ı p, s ü s l e d i m”, diyordu. Moğolca, çok dardır. Türklerde'ki bu genişlik yoktur.

• • •

ESKİ A N A D O L U'DA, “YASA, YASAMA”

1) YASAK FARZDIR: “Y a s a ğ ı n f a r z d ı r, b o y n u m a b e n i m”: (S: 14. yy): TS: Tarama Sözlüğü.

2) TANRI YASAĞI: “Bulara, Hak koyuptur b u y a s a ğ ı”: (TS: 15. yy.).

3) HAN YASAĞI: “İ l' d e u l u s' d a h e r k i, b o y u n h a n' a s u n m a d ı; 'Sultan yasağı' oldur, a n ı h a n e s l r e d e r”: (TS: 15 yy.). - MUHKEM YASAK: “B u a s r l ı n d e b i r d e v l e t l i h a n d ı r; y a s a ğ ı m u h k e m v e h ü k m ü r e v a n d ı r”: (TS: 15. yy.).

TANRI'NIN GÖĞÜ YERİ YARATIP, “YASAMASI”:

1) HALİK, YARATAN: “Y a s a ğ a n”: (KIRGIZ): Tanrı, yaratan: (Radl., Wb., s. 217).

“Y a s a - m a” (KKIRG): Yaratma: (a. eser, s. 215).

2) GÖĞÜ, KUBBEYİ YASAMA: (süsleme?): “Ç ü n g ö ğ ü, k u b b e - l m i n â y a s a d ı, â l i t a a k”: (15. yy.: TS). - “Kalem geldi vü levh oldu düzüldü, A r ş ü K ü r s i h e m d ö ş e n d i, b ı s a t - ı f e r ş y a s a n d ı...”: (TS: 15. yy.).

3) TAMUYU, (CEHENNEMİ) YASAYAN: “Tamuyu y a s a y a n c e l â l i m h a k ı; b e h l â t ı b e z e y e n, c e m a l ı m h a k ı”:

(TS: 15 yy.). -BAĞ İLE CENNET YASAMA: “Yasadin mümine, bağa ile Cennet”: (TS: 16 yy.).

HALKI YASAMA:

1) “Yasadi balkını, gördü çerisin...”: (TS: 16. yy.). - “Bir kavme meyledip, yasanma k...”: (18. yy: Kamus).

NEFİS YASAĞI VE AKIL:

-“Nefs solunda, akıl sağındadır; her birisi kendi yasağındadır”: (15. yy.: TS).

ASKERİ “YASAMA”, DÜZENEKOYMA:

1) “Yasadi leşkeri yer yer, Muğa Han”: (14. yy.).
- 2) “Pes mukabil turdu, asker yasadi...”: (15. yy.).
- 3) Et-tektib (ar.): Alayı ve askerî yerli yerinde yasayup, tertib ve tanzim eylemek mânâsındır”: (Kamus, 18-19. yy.): TS.

4) KARARGAH YASAMA: “Asker yasandığı, yani mahall-i ikamet ettiği, yerdir”: (18. yy.): TS.

5) KALE YASAMA: “Mezkûr burunun ta ucuna, bir kale yasadup”: (Evl. Çelebi: TS).

6) ORDUNUN SAĞ VE SOL KANATLARINI YASAMA: “Resûl Hazretî çerisini sağ, sol yasadı; sağ kola Zübeyr...”: (14. yy.: TS). - “Çavuşlar, yemîn ü yesar divan yasayup, kimi izzetleyüp, kimi urup...”: (TS: 16. yy.).

7) SAVAŞA HAZIRLANMA: “Yasav u”: “Yasau yasab, tura (kalkan) kötergen yayaklarını aldımıza sahip,...” (Savaş düzeni yasayıp, kalkan taşıyan yayaları, önümüze salıp,...”): (Babür-nâme, 86, 9; Radl. Wb, 3, 215).

- “Silahlanmış il (yasav il i), onlara önem (iltifat) kıl-

madı...” (a. eser, a. yer).

SAVAŞ DÜZENİ VE DİSİPLİN: (B a b ü r - n â m e’de)

1) YÜRÜYÜŞTE DİSİPLİN VE DÜZEN: “Y a s a l”
(ÇAĞATAYCA): “Yürüyüş düzeninde (yürüyüş resmi), geri kalma olmazdı. Hareket (göçerde) halinde ve yürüşte, düzen ve disiplin (y a s a l) var idi...”: (Babür-nâme, 409, 13; Radl., 3, s. 218).

2)SAVAŞ DÜZENİNE KOYMA: “Y a s a l y a s a m a” : “S a ğ v e s o l k o l u, savaş düzenine koydum (y a s a l y a s a b),...”: (Babür-nâme, a. yer).

3) ASKERİ BİRLİK: “Y a s a l” : “Yayalar, arabaların yanından ayrılmıyacaklar, yanyana (y a s a l i l e) yürüyecekler...”: (A. yer).

YASAK, İDAM VE CEZA:

1) “YASAĞA YETME”, YETÜRME: “Hain ve suçlu kişiyi elbette y a s a ğ a y e t ü r n i e k gerek”: (Tar. Selçuk, 15. yy.: TS).

“Na münasib söz ayıttan (söyleyen) üçün, y a s a k - k a y e t t i, (ceza yedi veya idam edildi)”: (Babür-nâme: Radl., Wb., 3, s. 216).

2) “YASAĞA DEĞDİRME”: “Y a s a ğ a d e ğ ü r - g i l, yani siyaset etgil, ol iki yavuzun dahi boynun urgıl”: (TS: 14. yy.).

3) “YASAĞIN BOYNUMA”: Y a s a ğ ın, farzdır b o y n u m a benim”: (Kadı Burhaneddin, 14. yy.: TS).

4) SULTAN YASAĞI: “Her ki boyun hana sunmadı, s u l t a n y a s a ğ ı o l d u r...”: (15. yy.: TS).

SÜSLEME VE DONATMA: (YASAMA):

1) KADI BURHANEDDİN'DEN: a) “Y a s a m ı ş g i y s u s u, kâfir çerçisin..”. - b) “Nice ki z ü l f ü, gönül kalbine

y a s a r s ı n, sen!...”: (TS).

2) ATLI VE YAYAYI YASAMA: “Buyurdu ol arada şah-
ı âlem; Y a s a n a t l u y u, y a y a y ı, hem!...”: (TS: 15. yy.).

3) “Giyip, yasanma (süslenme) : (KAZAN): (Radl., Wb.,
3, 217). “Y a z a n m a, yazalma”: Süslenme: (A. eser, 3, s.
228-229).

4) TEDAVİ ETME, İYİLEŞTİRME: “Tabib (emçi kişi),
ilaç verip, iyileştirip (y a z ı p),...”: (Radl., 3, s. 214). (ALTAY)?
Kısl. Yazam: (a. eser, 3, s. 229).

SALMA VERGİ: “YASAMA”:

1) “Gâh y a s a m a, gâh k a p ç u r, gâh t a ğ a r
(vergi adları) koşuna koşmuş ili, her dem sağlar!...”: (TS: 14. yy.).

2) “Y a s a m a k” : (ANADOLU): V e r g i tarh etmek:
(DS: Zonguldak).

3) “Y a s a k” : (ÇAĞATAY): V e r g i : (Radl., 3,
s. 216: Kazan). -4) “Y a s a k l ı” : (KAZAN, TOBOL): V e r
g i mükellefi: (A. yer).

UNVANLAR VE VAZİFELİLER:

Gerek A n a d o l u'da ve gerekse T ü r k i y e d ı ş ı n d a -
ki, “Yasakçı, yasak kulu, yol yasakçısı, yasavul” ve diğerleri üze-
rinde durmayacağız, Bunlar, İ l h a n l ı çağında A n a d o -
l u'ya gelmiş olabilirler.

H A R E Z M Ş A H L A R'DA “YASAMA”

“Y a s a m a” sözünün, ancak Ç i n g i z H a n ile
birlikte geldiği söylenmektedir. “Mukaddemet ül-edeb”den suna-
cağımız, şu bilgiler, Bu sözün T ü r k l e r'de, Ç i n g i z
H a n'dan önce de bulunduğunu göstermektedir:

1) “Y a s a d ı e v n i” : Evini, düzene soktu, süsledi:

(ME, s. 316). - “Y a s a d ı” : Süsledi, bezedi: (ME, s. 382). - “Y a s a d ı s ö z n i” : Güzel konuştu, sözünü süsledi: (ME, s. 370b).

A N A D O L U'DA, “YASAMA, YASANMA...”:

A n a d o l u'daki, sözün bu kadar köklerine ve çeşitli mânâlarına rağmen, bu deyişleri Moğolca'ya dayayanların iddialarını, okuyucuların takdirine bırakıyoruz. Moğolca'da çekimler ile mânâlar, çok azdır: (Derleme Sözlüğü'nden).

“Y a s a m a k” : 1) T a h m i n ve tasavvur etmek. 2) E v i n e ş y a s ı n ı, y a s a d ı m”, tertib edip, düzenledim. 3) Y e n m e k, mağlup etmek. 4) H a r a b e t m e k, döğmek. 5) V e r g i t a r h e t m e k. (Bk. yk.): (DS).

“Y a s a n l a m a” : 1) T a s a v v u r ve t a h m i n e t m e k. 2) “Çoktan beri merdiveni aşırmağı, ‘yasanlayıp’ duruyordu”: P i l a n l a m a ve düşünme. 3) H a z ı r l a n m a, tahmin etme. 4) İ ş a r e t koyma: (DS).

“Y a s a n” : 1) B a s k ı n, hile, oyunda kurnazlık,.. 2) “Y a s a n ı y a r ı d a k a l d ı”: D ü ş ü n c e ve p i l a n ı, yarıda kaldı. 4) “Yasanımız bozuldu”: T e r t i b ve d ü z e n i m i z, bozuldu. 5) İ ş a r e t ve a l â m e t.

“Y a s a n l ı” : N i ş a n l ı, peyli.

“Y a s a n n a m a k” : 1) İ ş a r e t koyma: (İşaret ve damgada, bir yasadır). 2) düşünme, p i l a n l a m a, tasavvur etme. 3) T a h m i n e t m e.

“Y a s a k” : 1) Ç i t, avlu. 2) Üstü kapalı örtme. 3) Çevresi çitle çevrili, bahçe.

“Y a s a k l ı k” : 1) Ç i t ve duvar. 2) Bahçe, evin avlusu, ç i t l i t a r l a.

“Y a s a k ç ı” : 1) Nöbetçi. 2) Bekçi.

“Yasak savma”, “yasavul” üzerinde durmayalım. Yukarıda, eski, bu günkü Anadolu’daki ve Türkiye dışındaki, “yasama” deyimini ve anlayışı ile ilgili zenginliği, özellikle gözler önüne serdik. Bir kaç geri Moğolca söze dayanılarak, Türk kültürünü ortadan kaldırma hareketi vardır. Biz de buna karşı kendi zengin materyelimizi sunarak, kendimizi savunmak istedik.

YASAK ŞEY VE YASAK KILMA:

Eski Uygur ve Karabanlı çağından:

Uygur el yazmalarında, “yasak şeyler” ile yapılması doğru olmayan işler için, “tıdıg” sözü kullanılır. “Tıdıg kılmak”, yasak etme, demektir. Çok geniş bir kullanım yeri vardır. “Engel olma”, mânâsında da kullanılır. Burada dinine ait, yasaklar üzerinde durmayacağız. Yalnızca Kutadgu Bilig’den bir kaç örnek sunacağız:

“Biri söylenebilir (sözdegü), ‘dokuzunun (söylenmesi)’, yasaktır. ‘Yasak (veya söylenmemesi gereken) sözün kökü’ (tüpi), aslı, tümüyle (barça) kötüdür!”: (KB, 999).

“Bilgi veren (bilig birgüçl) kişi; bilgisizi, içkiden (bor-dın) söküp, ‘engelleyen’ (tıdguç) kişi, ne diyor, Dinle!”: (KB, 2095).

16. BÖLÜM

YER ALMA VE OTURMA PROTOKOLU

(AİLEDE, TOPLULUKTA VE DEVLETTE)

DEDE KORKUT'TA OTURMA PROTOKOLU

“Han Bayındır, yerinden durmuş idi. Ala sayvan (otağ), ‘gök yüzüne aşanmış idi’.

“İç Oğuz, Taş (dış) Oğuz, begleri, Bayındır Han’ın sohbetine, derilmiş idi’. Bay Böre Beg dahi, Bayındır Han’ın sohbetine gelmiş idi.

“Han’ın ‘karşısında’: Kara Göne oğlu Kara Budak, yay dayanıp, durmuş idi.

“Sağ yanında, (Salur) Kazan oğlu Uruz, (Bayındır Han’ın torunu), durmuş idi. ‘Sol yanında’, Kazılık Koca oğlu Beg Yigenek durmuş idi...”: (Dede Korkut, 67).

BAYINDIR HAN'IN DİVANINDAKİ

OĞUZ BÜYÜKLERİ:

1. HAN'IN KARŞISINDAKİ, Kara Göne oğlu Kara Budak, SALUR KAZAN'IN DAMADI : ‘H em i d i l e n M a r d i n k a l ’ a s ı n d e p l i p , y ı k a n ! D e m i r y a y l ı K ı p ç a k M e l l i k ’ e k a n k u s t u r a n ! (S a l u r) K a z a n ’ ı n k ı z ı n , e r l i k i l e a l a n ! O ğ u z ’ u n a k s a k a l l ı k o c a l a r ı g ö r e n d e , o l y ı g i d i l t a b s i n l e y e n ! A l m a h m u z î ş a l v a r l ı ! A t ı , b a b r ı b o t a z l ı ! K a r a G ö n e o ğ l u K a r a b u d a k ’’ (DK, 60).

2. HAN'IN SAĞINDA: Bayındır Han'ın torunu, Salur Kazan'ın oğlu, Uru z duruyordu.

3. HAN'IN SOL YANINDA: Kazılık Koca oğlu Beg Yegenek duruyordu: Kazılık koca, Han'ın veziri idi. Oğlu Beg yegenek için ise, şöyle deniliyordu: ‘‘... Çaya baksa, çalımlı! Çal-kara kuş erdemli! Kur kırma kuşaklı! Kulağı, altın küpeli! Kalın O ğ u z b e ğ l e r i n i , b i r b i r a t ı n d a n y ı k ı c ı ! K a z ı l ı k K o c a o ğ l u B e g Y e g e n e k !...’’ : (DK, 61).

Sağ yan, burada da görüldüğü gibi, daha önemli idi. Sağda, Bayındır Han'ın torunu duruyordu. Bu bakımdan, ‘‘O ğ u z H a n t ö r e s i ’’ , D e d e K o r k u t k i t a b ı ’ n d a d a d e v a m e d i y o r d u .

SALUR KAZAN'IN DİVANI:

‘‘B i r g ü n U l a ş o ğ l u K a z a n B e g , y e r i n d e n d u r m u ş i d i . B i n y e r d e i p e k b a l ı ç a s ı , d ö ş e n m i ş i d i . A l a s a y v a n (o - t a ğ) g ö k y ü z ü n e a ş a n m ı ş i d i S a l u r k a z a n , l ı m ı ş i d i . Ç ı r g a p ç ı r g a p ç a d ı r o t a ğ , b a ğ ı ş l a r i d i . K a t a r k a t a r d e v e l e r , b a ğ ı ş l a r i d i !

‘‘K A R Ş I S I N D A : O ğ l u U r u z , y a y s ö y k e n l i p , (y a y a d a y a n m ı ş) , d u r u r i d i .

‘‘S A Ğ Y A N I N D A : K a r d a ş ı K a r a - G ö n e o t u r m u ş i d i .

“S O L Y A N I N D A : Dayısı O r u z, oturmuş idi...”: (DK, 123).

DİVANDAKİ OĞUZ BÜYÜKLERİ:

K a r a - G ö n e için, şöyle deniliyordu: “... **K a r a d e r e** ağzında, **K a d ı r v e r e n!** **K a r a b o ğ a** derisinden, beşiğ-
nin yapuğu olan! **A c ı ğ ı** tutanda, **k a r a t a ş ı** kül eyleyen! **B r y ı ğ ı** en-
sesinde, **y e d i y e r d e n d ü ğ e n!** **E r e n l e r** evreni! **K a -**
z a n B e ğ’in kardeşi, **K a r a - G ö n e!**...”: (DK, 59).

O r u z B e ğ: “**D ı ş O ğ u z**’dan, **K a z a n B e ğ**’in dayısı, **O r u z K o c a**, **A t a ğ ı z ı O r u z K o c a**, **D o k u z k o c a** başları **O r u z!**...”

“O ğ u z H a n T ö r e s i”, burada da, kendisini göstermektedir. **S a l u r K a z a n**’ın karşısında, oğlu; **S a ğ y a n ı n d a** ise, kardeşi durmakta idi. **S a ğ k a n a t**, daha ağır basmaktadır. **S o l k a n a t** da ise, ikinci derece-
deki akrabası, **D ı ş O ğ u z**’dan dünürü, yer alıyordu.

S A L U R K A Z A N’IN **“S A Ğ V E S O L B E Y L E R İ”:**

“... (B e y r e k:) H a n ı m K a z a n!

“Ü n ü m a n l a! S ö z ü m d i n l e!

“S a ğ d a o t u r a n, s a ğ b e y l e r!

“S o l k o l d a o t u r a n, s o l b e y l e r!

“E ş i k t e k i, ı n a k l a r!

“D i p t e o t u r a n, h a s b e y l e r!

“K u t l u o l s u n d e v l e t l i n i z! (DK, 110).

“İ n a k l a r”, hanlara yakın olan kimselerdir. **D e d e K o r k u t** kitabı’ndan bir kaç örnek sunalım: **“K a z a n B e ğ**’in **ı n a ğ ı**, **b o z a y g ı r l ı B e y r e k**”. **“B e y r e k**, bizden kız almıştır, güveyimizdir. **A m m a K a z a n B e ğ**’in **ı n a ğ ı**’-

dur”: (DK, 295). Dede Korkut kitabında, tek “ınak”, Beyrek görünmektedir.

“Has beyler”, belki de büyük Oğuz beyleri idiler.

GÜNEY ANADOLU TÜRKMENLERİ'NDE “YAYLAYA GÖÇME” DÜZENİ

Bulgar dağında yaylaya göçler, sıkı bir disiplin ve iş bölümü ile yapılıyordu. Özet olarak sunalım:

“O güne kadar her işi ağır tutan obahlar, göç var...” denilince, makine gibi çalışmaya başlarlar. Ağa, obada iş bölümü yapar...

“Yük tutma” işini idare edenler, en büyük başçıl obanın koca karıları ve nineleridir. Onların izni olmadıkça, çuvallara bir şey yerleştirilemez.

“Koca karılar, bu derlenme ve toplanma işini, ‘aşiretin en eski yasalarına’ uygun bir şekilde hazırlarlar. Gelinler, yeni elbiselerini, giyerler.

“Katar başı kız” seçilir. Obanın ‘ulu ağası’, “göç!...” diye seslenir. Obanın ‘yaşlı ağası’, atını sürüp, ilerleye gider. İlk “konak yerli”ni seçer. Akşam üzeri, konak yerine gelir. Obanın ‘ağasının buyruğu’ ile, yükler çözülür...

“Katar başı kız” için söylenen maniler pek çoktur. (A. R. Yalgın, bunlardan bir bölümünü yazıyor):

“Bağday bealzi, zülfü dolayk,

“Göç giderken, bir güzele rastladım!” (Ali Rıza Yağın, Cenupta Türkmen oymakları, I, s. 180 vd.).

ANADOLU TÜRKMENLERİ'NDE

BEYLERİN VE ÇADIRLARIN YER ALIŞLARI

“Gaziyıntap'ta ve Suriye'deki 'Elbeyli' Türkmenleri'nde, göç ve konak sırasında, her oymağın duracağı yer', bellidir. Yürürken ve konarken her oymak kendi yerini bilir.

Oymağın beyi, alayın en 'önünde' gider. Beyin sağ yanında, 'ikinci bey'; solunda ise, 'üçüncü bey' yer alırdı. Diğer oymaklar ise, kendi 'derecelerine göre' yer alırlardı...": (A. İnan, Makaleler, s. 251).

ÇADIRLARIN YER ALIŞLARI

"Ali Rıza Yalgın'a göre, Gâvurdağ'ında yaşayan Aydın Türkmenleri, 'konuk sırasında', şöyle yer alıyorlardı:

"En önde, güneye doğru', ağanın selâmlık çadırı ile kendi çadırı, yanyana durur. 'Aş yeri', selâmlık çadırındadır. Selamlık çadırının, 'arkasında', ağanın çocukları ile gelinlerinin çadırları yer alır. Onların arkasında da, ağanın akrabaları ile yakınları çadırlarını kurarlar. Kuzeyde ve en arkada ise, hizmetçiler ile obanın yoksulları çadırlarını kurarlar...": (A. eser, s. 251).

* * *

GÜNEY ANADOLU TÜRKMENLERİ'NDE

ÇADIRDA, "YER ALMA" DÜZENİ

"Osmaniye ve Çamçatağı yaylalarındaki Türkmen çadırlarında, çadırın içine, "doğu yanından', girilir. Sol köşeye, 'yiğit durağı' adı verilir.. Kurt postu serilir. Ev sahibi konunun yanında, yani 'yiğit durağı'nda, oturmakla zorunludur. Yoksa konuğa, düşman olduğu anlaşılırdı.

“D e d e b u c a ğ ı”, ‘yığit durağının karşısında bulunurdu. Buraya da k o n u k l a r saygı için oturtulurdu. Altına da, yumuşak şeyler veya ayı postu serilirdi.

“K o m ş u o t u r a ğ ı”, Dede bucağı’nın yanında idi. Buraya da, konuğu görmek veya ziyaret etmek isteyen, komşular otururdu.

“Y i ğ i d d u r a ğ ı”nda, konuğu koruyan, yığitler de otururdu.

“O c a k ç a ğ ı” veya “ışık çağı”, çadırın güneyindeki ocağın yanındır. Konuk varken k a d ı n l a r, ocak çağı yanında dururlar. O c a k mukaddestir. Ocak üzerine, yemin edilir...”: (A. R. Y a l ğ ı n, Cenupta Türkmen oymakları, II, s. 421 vd.).

* * *

TÜRK TOPLULUKLARININ MEVKİLERİ ESKİ HİZMETLERİNE GÖRE DÜZENLENİYOR

Türk tarihinde önemli olan bir nokta, bazı Türk topluluklarının, T ü r k devletine ve hakanlarına yaptıkları hizmetin, unutulmaması idi:

“1915 de yapılan bir ‘aş-yog’, yani ö l ü a ş ı töreninde, aşda yer alma, m e v k i yani orun yüzünden, iki boy arasında kavga çıkmıştı. Hakem olan beyler, B a ğ a n a l ı boyunu hakb bulmuşlardı. Çünkü bu boy, ‘büyük hakanların otağlarını kurmuşlardı’. B a l t a l ı b o y u ise, ‘hakanların aş evlerine, yalnızca odun taşımakla’, vazife görmüşlerdi. Böylece eski ‘otağcılar’, y e m e k t e, ‘baltacılar’ın ü z e r i n d e oturmuşlardı...”: (A. İnan, Makaleler, s. 249).

ZENGİNLİK, BAŞTA OTURMAĞA YETERLİ DEĞİL:

“Bir ‘ö l ü a ş ı’nda ‘yer alma ve oturma düzeni’ yüzünden, iki Türk topluluk, arasında savaş çıkıyor. (Hizmetleri dolayısıyla) Ç i k l i kabilesi için kurulan çadıra, zengin Tama

kabileleri', önceden gelip oturuyor. Bunun üzerine, t ö r e ve y o l bakımından dava konusu oluyor. İki topluluk arasında savaş çıkıyor...": (Ayrıntılı bilgi için bk. A. eser, s. 249).

* * *

ALTAY YURTLARINDA "O T U R M A D Ü Z E N İ"

"A l a ç ı k adı verilen bu çadırların iç bölümleri, Altaylar'da hep aynıdır. O c a k sürekli yanar.

1. "S o l yanda, e r k e k l e r; 'S a ğ yanda' ise k a d ı n l a r otururlar.

2. "O n u r ve şeref" yerine, "tör" adı verilir. 'Baş ta-rafta ve kapının' karşısındadır. E r k e k konuklar, burada otururlar. Daha az saygılı e r k e k konuklar, burasının, 'sol alt köşesinde' otururlar.

3. "K a d ı n k o n u k l a r, 'yurdun sağ yanına', alınırlar. Onlara, ailenin önünde bir yer verilir.

4. "Aile reisinin yeri, "o n u r yeri"nin yanındadır. Onun yanında, e v i n h a n ı m ı'nın yeri, babanın yeri'nin yanındadır. Evde konuk varsa, e v i n e r k e k l e r i ile kadınları, saygı göstermek için 'kapıya doğru' geriler ve böylece saygı göstermiş olurlar.

5. "O ğ u l l a r, saygı göstermek için, mümkün olduğu kadar, 'kapıya doğru' çekilirler. Sol yanda, yığılırlar. H i z m e t ç i l e r ise, kapı kenarında, yer alırlar. E v i n b a ş ı, 'kapı kıyısında, oturan y o k s u l l a r a, yardım edip, yiyecek verirler...": (Radloff, Sibiryadan, I, s. 280).

Görülüyor ki bir aile evi de olsa, taht gibi bir o n u r y e r i bulunuyordu. Bu şeref yerine Türkler, "orun", m e v k i y e r i derler.

* * *

ÇİNGİZ HAN GELENEĞİNDE “Y E R A L M A” D Ü Z E N İ

Belgelerimizi, P l a n o C a r p i n i'dan başlayarak sunalım. Bu belgeler, ilgili konuların kesilmesi ve kısaltılması yoluyla verilmiştir:

“... Tahtın çevresi, oturma sehpaları ile kuşatılmıştı. Tahtın sol yanında, k a d ı n l a r oturuyorlardı. Tahtın sağ yanında ise, p i r e n s l e r ile devletin diğer ileri gelenleri oturuyorlardı: (Pl. C a r p i n i, Fr. Risch yayını, s. 228).

B A T U H A N'IN TAHT OTAĞI:

“B a t u H a n, tahtı üzerinde, ‘h a t u n u ile birlikte’, oturuyordu. K a r d e ş l e r i ile kız kardeşleri ise, ‘otağın ortasındaki’ iskemleler üzerinde oturuyorlardı...

İ ç k i içme töreninde... otağın ‘ortasında’ bir m a s a bulunuyordu. Masanın üzerindeki, altın ve gümüş sürahi-lerin içinde ise, içkiler vardı...”: (Pl. C a r p i n i, a. yer).

M E N G Ü H A N'IN TAHT OTAĞI:

1) “... Mengü Han’ın tahtının ‘s a ğ yanında’, birazca yüksek bir yerde, k a r d e ş l e r i ile o ğ u l l a r ı oturuyorlardı.

“Sol yanında ise, h a t u n l a r ı ile kızları oturuyorlardı. Hakanın ‘s o l yanında’, (ekinde kadeh tutan) bir k a d ı n oturuyordu. Ancak oturduğu yer, (hakanın) kadar yüksek değildi...”: (R u b r u k, Risch terc. S. 242).

2) “... Otağların, ‘kapısı, g ü n e y e’ yöneltilmişti. Hakanın tahtındaki ‘yatağı, otağın k u z e y duvarının önünde’, yer alıyordu.

“K a d ı n l a r, her zaman ‘d o ğ u d a’, yani ‘s o l-

d a' oturuyorlardı. 'B a t ı d a' yani "s a ğ d a" ise, e r - k e k l e r oturuyorlardı.

Ulu H a t u n'un (iskemlesi), hakanın tahtının, 'sağ kenarında' idi. (Hakana, kadeh sunuyordu).

TAHTIN KARŞISINDA: S a ğ d a, hakanın kardeşleri; s o l d a ise, hatunun kardeşleri yer alıyorlardı...": (R u b r u k, Kap. III, s. 40). M a r c o P o l o, sağ ve sol yönleri, hakana göre değil; kendi duruşuna göre yazmıştır: (Y u l e, yayını, I, s. 381).

3) "... (1332'de): Y e s ü n T e m ü r, tahtında oturuyor ve 'yanında da h a t u n u' bulunuyordu. (Hatun'un tahtta oturduğu, belirtilmemektedir). 'Tahtın yanında', daha alçakça bir yerdeki iskemlelerde de, hakanın i k i k a r ı s ı oturuyorlardı.

O Ğ U Z VE ÇİNGİZ HAN GELENEĞİ:

O ğ u z t ö r e s i n c e, Sağ yan önemlidir. Aslında Ç i n g i z H a n geleneğinde ki uygulama böyleydi. B a t ı - d a, yani s a ğ yanda bulunan büyük general Boğoçı, diğer generallerden daha büyüktü.

*** * ***

ÖZBEK HANLARININ

DİVANDA "Y E R A L M A" TÖRELERİ

Ö z b e k hanlarının tahtının çevresinde, "yer alma düzeni", az veya çok Ç i n g i z H a n yasası'nın tesiri altındadır. Ancak İslâmiyet ve boy geleneği ile T ü r k töresi, daha çok görülmeğe başlanmıştır:

"... Gerçi, 's a ğ ellerinizi uzatınız', deriz. Bundan dolayı, 's a ğ yanınızı öne getiriniz', demek daha doğru olacaktır.

"Ancak, 'k a l b i m i z sol yanda' bulunur. Bundan dolayı, s o l yanımızı, s a ğ yanımızdan önce getirmek'. Ö z -

b e k kavminin bir âdetidir''. (S o l yanın önemli olması da, bir Ç i n g i z H a n geleneği olmalıdır. Sağ ve soldaki büyük memurlar, şöyle sıralanır):

SOL YANDAKİ BÜYÜKLER: " 1) N a k i p l e r. Han'-dan sonra gelirler. Ali evladındandırılar (?).

B ü y ü k B o y l a r'ın y a ş l ı l a r ı : - 2) Dürmen boyunun başı (kartı). - 3) Nayman boyu kartı. - 4) Kongrat boyu kartı. - 5) A t a l ı k (büyük bir memur).

B ü y ü k B o y n i n e l e r i : - 6) Dürmen boyu ninele-ri; Nayman boyu ninele-ri. - 7) O ğ l a n l a r (İç Oğlanlar). 8) Kar-luk boyunun başı. 9) Yeteneklerine göre yükselmiş kişiler.

S A Ğ YANDAKİ BÜYÜKLER: 1) Şeyhülislam. - 2) Mülteci hakanlar: (Bunlar, bazan Şeyhülsîlâmın üzerinde de otu-rurlar). - 3) B a ş k a d ı - 4) Nakşibendî büyüğü. - 5) Sadr, (ve-zir?). - 5) K a d ı a s k e r. - 6) Müftü (a'lem). - 6) (Polis müdürü veya muhtesib)

BOY BEYLERİ: - 7) Sıra ile: Kara Kıyat, Keneges, Kuş-çu ve Nayman boylarının o r t a'ları.

TAHTIN KARŞISINDAKİ BOY BÜYÜKLERİ: - 1) Mangit boyu beyleri. 2) Dürmen boyu beyleri.

SARAYIN DIŞINDAKİ BÜYÜKLER: "S e m a y a ben-zeyen sarayın dışında, s a ğ ve s o l yanlarda sıralananlar):

1) Y a s a v u l : Armağan ile dilekyeri han'a sunar. - 2) E ş i k A ğ a - b a ş ı : (Kapıcılar başı). Yukarıda adı geçen, üç büyük boydan gelirlerdi. - 3) Bundan sonra: M i r a h o r, Teşri-fat müdürü (şigavul), Baş kâtip, ...

TAHTIN ARKASINDA DURANLAR: 1) K o r ç ı b a-ş ı : (muhafız komutanı). - 2) K o ş - B e y i : Karargâh komutanı. - 3) İ ç o ğ l a n l a r beyi: (Çöhre ağası). - 4) S a r a y o z a-n ı : (Çırçı, yırcı)...

K I M I Z İ Ç M E T Ö R E N İ: Han başta olmak üzere, kı-
mız içme töre ve kaideleri, çok uzun ve karışıktır. “Hanların, bey-
ler ve halk önünde, merhamet ve ikram s o f r a s ı serildiği
zaman”: ‘İlk kadehi’, h a n yudumlar, ve geri kalanı yanındaki-
lere verir... H a n’ın ç e v r e s i ise, ‘k ı m ı z ı, a y a k -
t a i ç e r l e r’...”: (Farsça metnin tercümesi için bk. A. İ -
n a n, Makaleler, ss. 548-554).

17. BÖLÜM

KURULTAY. (HALK VE DEVLET MECLİSİ)

Oğuzlar'da, demokrat; Çingiz Han'da, aristokrat kurultay:

Kurultay, kökü Türkçe ve eki ise, Moğolca olan bir sözdür. Kurultay'ın asıl Türkçe karşılığı, "*kengeş meclisi*" dir. Bu meclis, bir çeşit, müzakere ve danışma meclisidir. Çingiz Han devletinde, yalnızca devlet kurucuları ile hanedan kurultaya iştirâk ederlerdi. Türkler'in *kengeş meclisleri*'ne ise, boy beyleri ile halk arasında yetişmiş, büyükler de girerdi. Bu bakımdan Barthold'un, "Türkler'i *demokrat*" ve "Çingiz Han devletini ise *aristokrat*" bulması, yerindedir. Oğuz'larda hakan, *ok gönderince*, beyler gelir ve büyük bir toplantı olurdu. Büyük *toy* ve *ziyafetler* de yapılırdı. *Mevki (orun)*, *damgalar*, *semboller (ongun)* ve *unvanlar*, hep bir arada verilirdi.

"Türkler'de devlet anlayışı" adlı kitabımızda bu konuda daha geniş bilgi verilmiştir.

Kurultayla, hakan seçimi:

G ö k t ü r k l e r ' d e , “ h a k a n ı n k e ç e ü z e r i n e k o n u p , k a l d ı r d ı r ı l m a s ı n ı ” , r a h m e t l i K ö p r ü l ü , “ h a l k ı n d a h a k a n s e ç i m i n e b i r i ş t i r â k i ” , o l a r a k g ö r m ü ş t ü . E s k i b i r T ü r k a t a s ö z ü n d e d e d e n d i ğ i g i b i , “ K e n g e ş l i , (d a y a n ı ş m a l ı) b i l g i , ç o ğ a l ı r ; k e n g e ş s i z (g ö r ü ş m e s i z) b i l g i i s e , a z a l ı r ” : (M K) . K u r u l t a y l a r , y a l n ı z c a k a r a r v e s e ç i m l e r i ç i n , t o p l a n m a z d ı .

H u n l a r ' d a , i n s a n l a r i l e h a y v a n l a r ı n s a y ı m ı n ı , y a p m a k i ç i n d e , t o p l a n ı l ı r v e b ü y ü k b i r t o y y a p ı l ı r d ı . B u d a b i r ç e ş i t , t a n ı ş m a v e k a y n a ş m a i ç i n y a p ı l m ı ş . b ü y ü k b i r h a l k t o p l a n t ı s ı i d i .

G ö k t ü r k l e r ' d e , Y u n y ü l ü K a ğ a n i ç i n d e , b ü y ü k b i r “ s e ç i m k u r u l t a y ı ” y a p ı l m ı ş t ı . T a b o k a ğ a n ı n ö l ü m ü n d e n s o n r a i s e , m e m l e k e t t e k a r ı ş ı k l ı k o l m u ş v e a s â y i ş i d ü z e l t m e k i ç i n , y i n e b ü y ü k b i r k u r u l t a y y a p ı l m ı ş t ı . Ç a ğ a t a y h a n l a r ı n d a n K a y d u , i s e , z i r a a t r e f o r m u y a p m a k i ç i n , a y r ı b i r k u r u l t a y t o p l a m ı ş t ı .

E s k i T ü r k l e r , d e v l e t t o p l a n t ı l a r ı n ı , “ d e r i l m e k ” , y a n ı “ t i r i l m e k ” s ö z ü i l e k a r ş ı l a m ı ş l a r d ı . T i r i g , y a n ı “ d e r i k ” i s e , m e c l i s d e m e k t i . “ A l p l e r s a v a ş d ü z e n i n d e ; b i l g e l e r d e t o p l a n t ı d a , g ö r ü l ü r l e r ” d i y e , e s k i b i r a t a s ö z ü d e v a r d ı : (M K) . “ B u d u n d e r i l d i , p a r a t o p l a n d ı ” d a , y i n e e s k i b i r T ü r k a t a s ö z ü d ü r .

V e r g i v e i m e c e l e r i ç i n d e , b ö y l e t o p l a n t ı l a r , y a p ı l ı y o r d u . “ T e r i l g e n b u d u n ” i s e , “ b i r a n d a t o p l a n a b i l e n , u l u s t u r ” . B u d a , ç o k i y i b i r ş e y d i r . K e r v a n v e k a f i l e i s e , “ t i r k i ş ” i d i . U y g u r l a r , k u r u l t a y a “ y ı ğ ı l g u l u k ” v e “ k u v r a k ” d a , d e r l e r d i . “ K u r u l t a y ” s ö z ü n ü n k ö k ü , T ü r k ç e “ k u v r a k ” ' t a n g e l i r .

Dede Korkut'ta, dernek:

“ D e r n e k ” , O ğ u z l a r t a r a f ı n d a n h e r t ü r l ü b ü y ü k

toplantılar için söylenmiş bir sözdür. Dede Korkut'ta "Oğuz illerinde, dernek var imiş", deniyordu. Daha eski Türkler'de, "ternek" bütün halkın toplandığı, büyük bir toplantıdır. Ancak bu toplantılar, her zaman, düşün ve dernek, değildi. Bir çeşit karar toplantıları, idiler. Bu işler, daha ağır basıyordu.

Osmanlı'lardaki "derim" veya "derim evleri" de meşhurdur. Süryani Mikail'in dediklerine bakılırsa, Anadolu Selçukluları'nın ilk çağlarında Türkler, "göçe başlamadan önce" de, toplanır ve söyleşirlerdi. Görülüyor ki kurultay konusu da, Türklerde çok derin ve geniştir.

Türkler'de, "selâm":

"Selâm" Türkler'de, "baş eğme ve diz çökme" ile özetlenebilir. Göktürk yazıtlarında, "başlı, (başını dik tutanı), yükündürmüş, (yani secde ettirmişler); "dizli" (yani diz üstünde ayakta durabileni de), "sökürmüş", (yani çöktürmüşlerdi)".

"Tapınmak" da, hem bir hizmet ve hem de saygı ile bir sunuş idi. Tanrı'ya, "gece gündüz hem tapınmak ve hem de boyun vermem", gerekli idi (MK).

Dede Korkut kitabı'nda Dede Korkut'un kendisi, Deli Kaçar'a kız istemeğe geldiğinde, "baş indürdi", ağız dilden görkli selâmını verdi"; "geneteğine, dar koltuğuna sığınmağa gelmişem", dedi.

Secde, daha çok hükümdarlar ile Tanrı'ya yapıldı. Secdeye budist Uygurlar da, müslüman Türkler de, "yükünmek" derlerdi. Tanrı'dan dilek, ise daha çok, "göğe bakılarak", yapıldı. Nitekim Dede Korkut'ta "Kalın Oğuz beğleri, yüz göğe tuttılar, el kaydurup dua eylediler", deniyordu. (68, 9). Çingiz Han ise, "güneşe

sağ dizi üzerinde, çökerek”, selâm verirdi. “A l k ı ş” da Türk-ler’de bir selâm işareti idi.

“*El s u n m a*” da bir selâm ve anlaşma işaretidir (MK). Anlaşıldığına göre *s u n m a k* sözünün aslı, önceleri “*sumak*” idi. Nitekim, *b o y u n e ğ d i*, karşılığı olarak, “*boyun sudı*”, deniyordu.

18. BÖLÜM

BEYLİK VE BAŞLIK

TÜRKLERDE BEY VE BEYLİK

Türkler'de “**beylik, mukaddestir**”. Bunu, aşağıdaki vesikalarda okuyacağız. **Beylik, insana bir Allah vergisidir.** Doğuştan gelir. Bilgi ve tecrübe ile de edinilir. Hakan da, bir beydir. Halkın sevdiği ve saydığı, bir kişi de, bir beydir. Baba da, bir beydir.

Bey, halkın kendisinin yükseltip, başına geçirdiği bir kim-sedir. Bey ile halkın ters düşmeleri, toplumun dağılması ve felâkete uğraması ile sonuçlanır. Bunu, her iki taraf da istemez.

Eski Türk toplumlarının, kuruluş gereği olarak, bey ço-ğu zaman, bir “**k o m u t a n**” dır. ‘**S e l ç u k l u** ve **O s - m a n l ı** devletlerinde de bey denince, aklımıza **askerler** gelir. Ancak eski Türkler'de yaygın mânâsı, “**idare eden**” dir. **Bevler**, büyük veya küçük olabilirler. Önemli değildir.

Bey, bir **b a ş t ı r**. Bundan dolayı, bu bölüm “**baş ve başlar**” ile ilgili bölümümüzle, birlikte **kunmalıdır**.

Türk kültürünün gelişmesini göstermek için, vesikaların içine, eski Türk deyimlerini de ekledik. Böylece, d ü n ile b u g ü n arasındaki bağ, daha kolay kurulmuş olacaktır.

GÖKTÜRK YAZITLARINDA:

BEYLER VE TÜRK MİLLETİ

1) Şimdiki, bana bağlı beyler: "... Her ne sözüm varsa, bu yazıt taşına (bengü taş) vurdum! Böyle görün ve bilin! Şimdiki (amtu) T ü r k milleti (budunu) ve beyleri! Bu çağda (öd), bana bağlı (körüğme, bana bakan), beyler!... Siz mi yanılacaksınız (yangıl-)!...": (K ü l - T e g i n yazıtı, IGII).

2) Türk milletinin, yanılıp ölmesi ve beyler: "... T ü r k beyleri, (Türk) milleti, ıltın: Türk milleti'nin dirilip, ilini tutmasını, bu (yazıt) vurdum! Yanılıp, ölmesini, yine buraya vurdum!...": (K ü l - T e g i n yazıtı IG10-11).

3) Beyler ile milletin anlaşması: "... (Eski G ö k - t ü r k kağanları): Bilge kağan imiş! Alp kağan imiş! Vezirleri (buyrukı), yine bilge imiş, alp imiş! Yine b e y l e r ve yine m i l l e t i, anlaşmış ve uyuşmuş (tüz) imiş! Bunun için devleti (ili), böyle idare etmişler (tutmuş)! Devleti tutup, töreyi düzenlemişler!...": (K ü l t e g i n yazıtı, ID3).

4) Milleti yetiştirin, zahmet vermeyin!: "... Yetiştirin (ıgıdın)! Zahmet vermeyin (emgetmen)! Rahatsız etmeyin (tolgat-)!... T ü r k b e y l e r, Türk milletim (budunım)!...": (IIK13). Krşl. T h o m s e n, ZDMG, s. 132).

5) Baş eğip, bağlanan beyler: "... O n - o k beyleri ve milleti, hep geldi. Gelen, bize bağlanan (kebüğme) beyleri, milleti düzenleyip (etip), bir araya getirdik (yığıp)!...": (T o n y u k u k yazıtı, 43).

BEYLERİN DEVLETTEKİ SIRALARI

1) "... Şimdiki T ü r k beyleri! 1) Bundan sonra,

T a r d u ş beyler, K ü l - Ç u r ... Ş a d a p ı t beğler, önde T ö l l i ş beyleri... (2) (Tarkanlar). (3) (Vezirler: Buyruk)...”: (IIG13-15). Burada, büyük Türk kavimlerinin başlarında bulunanlara “b e y” denmektedir. Ancak B i l g e K a ğ a n’ın kendi, (şimdiki Türk beyleri), vardır: (B i l g e K a ğ a n yazıtı, IIG13-15).

2) “... T ü r g i ş l e r , T ü r k ü m ve milletim idi. Bilmediği için! Bize karşı yanıldığı, yoldan çıktığı için, (1) Kağanı, öldü! (2) Veziri (buyruğu), (3) b e y l e r i , yine öldü! (4) O n - O k milletli, zahmet (emgek) gördü!...”: (ID19). Burada boy beyleri ile komutanlar, söz konusu olmalıdır: (Kül-Tegin yazıtı, ID19).

3) “... (1) iki (küçük kardeşim) ordu komutanı (şad), (2) küçük kardeşlerim, (3) Oğullarım (oğlanım), (4) beylerim, (5)milletim, (ağlayıp), gözleri ile kaşları (közi kaşı) yaralanacak, diye düşündüm!...”: (IK11). Bu K ü l - T e g i n yazıtı’nda, ilk önce kan bağı olanlar, anılmaktadır.

BEYLİĞE YAKIŞMA

1) Beyler ile milletin çatışması : “B e y l i milletli, (karşılıklı) suçlama ve ayrılıklar (yongşur-) için, devlet halinde getirdiği ilmi, kaybetmiş!...”: (IID6: B i l g e K a ğ a n yazıtı).

2) “İ l i içinde, bey olma” : “... Yirmi altı yaşında idim. Ben öldüm. T ü r g i ş ilinin (el) içinde, bey idim!...” : (HNO, 3, s. 170): Tuba: III. Anlaşıyor ki, büyük bir bey değildi.

3) Beyliğe yakışır : (Beglik): “... Ç i n (T a b g a ç) milletine, beylik (beyliğe yakışır, soylu), erkek çocukları (urı oğlın), köle (kul) oldu! Temiz (silig) kızların (kız oğlın), cârîye (küng) oldu! ...”: (ID7). G ö k t ü r k çağında: (K ü l T e g i n yazıtı, ID7).

“... “B e y - e r” (bey kişi?), evine doğru (eb-ingerü) gelmiş. Prenses eşi (kunçuy), bir erkek çocuğu doğurmuş (urılamış).

Beyliğe yaraşır, yarar (beglik yaragay) imiş. Bundan dolayı bey kişi (beg-er), mutlu imiş!...": (HNO, II, 74, Th, S, II, 9).

BEYLİK GÜCÜ VE BEY KİŞİLER

Ağ, soylu beyler : "... Ağ, soylu beyleri (örün begig), halkı (kara buluk), An a'da oturmuş. Kırgız halkına, asker (er) göndermiş. Siz, akın yapın (taşık-), ben de akın yapayım, demiş...": (Bayan - Çur Kağan-Uygur yazıtı: (HNO, I, s. 172, D10).

4) "Beğ-er", bey kişi : "... Beğ-er, atlarına doğru gitmiş...": (HNO, II, 74; 7; Th, S, II, 7).

"... Taçam'dan ayrıldım! Dokuz Beğ-er (imden?) ayrıldım!...": (HNO, III, s. 145; E. 31, 2): Yenisey yazıtı.

5) Beylik gücü, kudreti : "... Altı Oğuz milletimden, onüç yaşında ayrıldım! Beylik gücüm den (beğ erikime), sizlerimden ayrıldım!...": (HNO, III, 61; E. 7). Yenisey yazıtı.

TÜRK MEZAR TAŞLARINDA

"BEYLİĞİME İLİME DOYMADIM!"

1) Beyliğime doymadım!: "... Yurtta (kuyda) pirensesime (konçuy), kızıma (kız oğlum), begime (begikke), arkadaşşıma (kadaşıma) doymadım (bük)! Kırküş yaşında ayrıldım (adırlıdım)!...": (HNO, III, 123; E. 26). Yenisey - Gök-türk yazıtları.

"... Doymadım! İl'de kalmış, altı bilge beg oğlına, Mezar taşı ve barkın süsü (bedizin) için, Türk a n ı'nın balbalı, il arasında (il ara), Dokuz - e r'i izleyen, Altı Erdem Begi'ne sevinip...": (HNO, III, 144; E. 31, 1). Yenisey - Gök-türk yazıtları.

2) Semâvî, Tanrı ilime doymadım!: "... Erime,

doymadım (bük-)! Gökten, semavî ilime (Tengri ilimke), baştaki (başda) begime doymadım! Sizlerime (sizime), doymadım!...”: (HNO, 3, 119; E. 20). Yenisey - Gök Türk yazıtları.

3) Beyimden ayrıldım!: “... Saygı değer (uyar) kadını (kadınım) için derleyip, topladım (ökdüm)! Nafile!... Güç ve yetenek sahibi (uyar) begime, arkadaşına (kadaş) doymadım! Kırk üç yaşında, ayrıldım!...: (HNO, 3, 119; E. 21). Yenisey - Gök Türk mezar yazıtı.

4) Aile ve milletimden ayrıldım!: “... Siz ilimden, piresesimden (konçuy), oğullarımdan (oglanıma), milletimden (budunuma), sizlerimden (sizime) ayıldım! Adım, İltogan Tutuk! Ben, ‘İlahî ilimin’ (Tengri ilim), elçisi idim! Altı birleşik (bag) halka, beğ idim!...”: (HNO, 3, 31 ; E. 1). Yenisey - Gök Türk mezar yazıtı.

UYGUR TÜRKÇE YAZILARINDA

BEYLİK KİŞİLER VE HAKAN BEY

1) Yiğitlerin beyleri : “... Çelik yürekli yiğitlerin (tongalar) beği gibi, asker sınıfından (kşatrik) begler ...”: (Uig., I, 39, 15).

2) Erk sahibi beyler : “Güç ve kudret sahibi bey (erklig beg), onun dostunu (eşi), idareci (ilçi), elçi (yalavaç) güçlerine dayanarak, dava etseler (çamla-)! ...”: (USp, 16, 18).

3) Ulu hakan-bey : “... Gözlerinde yaş dolu (közinte tolu yaşı) olarak, hemen hakan-bey’e (ilig-beg) gitti. Ey, ulu hakan-bey (ulug ilig-beg), dedi..”: (Suv., 622, 7).

4) Hakan-bey’in ayağına sunma : “... Hakan-bey’in (ilig-beg), ayağına bağrı (sunarak (suna), yatıp...”: (Uig., IV, A. 152).

5) “Begimsinme”: Beyliğini duyan, bilen : “... Beyliğini bilen (begimsinmeyük), bey olursa; yol ağzlarını sayıp, gözleyip (sayu), kurbacını (berge) salar!...”: (TT,

6) “Beglik kişi” olduğunu bil!: “... Kendi özünü, beğlik bir kişi (beğlik er) olduğunu, kabul et (taplagıl)!...”: Uig., II, 21). Karşıla: “... Babası ölse de o, beylik bir kişidir (ol beğlik ol)!...”: (Thomsen-Stein, II, 57).

U Y G U R T Ü R K L E R İ ' N D E Ö Z A D L A R

Beg-arslan, Beg-bars, Beg-taş, Beg-temir, Beg-turmuş, Bars-beg, Yegin Sllig-beg, Ürüng (ak)-beg...

İ S L A M İ Y E T E G İ R İ Ş Ç A Ğ L A R İ N D A :

BEY, SÖZÜNDEN DÖNMEZ

K a ş g a r l ı M a h m u d örneklerini, halk arasından ve geniş Türk kitleleri içinden derlenmiştir. Bundan dolayı bu örnekleri, K a r a h a n l ı “saray dili” nden, ayrı olarak sunmak istedik:

A T A S Ö Z L E R İ N D E : 1) B e y d e , c a y m a y o k ! : “Güneşte, yarık ve gedik (erük) yok! Beyde de, sözünden dönme, c a y m a (kıyık) yok!”: (MK, I, 70). Buna benzer sözleri, K a r a h a n l ı çağından da sunacağız.

2) H a l k ı n b a s k ı s ı , b e y d i r : “Yerin baskısı, dağ! Halkın baskısı (basruki), beydir!”: (Yerin kazıkları ve ağırlıkları, dağlardır. İnsanları ise, beylerdir. Yeri tutan dağlar olduğu gibi; insanları tutan, yerli yerince düzenleyen de, beylerdir): (MK, I, 466).

3) B e y l e r e k a r ş ı g e l m e : “Alplar, yigitler ile vuruşma, savaşma! B e y l e r i l e d u r u ş m a (turuşma), karşı gelme!”: (MK, I, 182; - Krşl. Brock., Spr. 8).

E S K İ T Ü R K Ş İ İ R L E R İ N D E :

BEYE VE EŞİNE GÜVEN

U y g u r ş i i r l e r i n d e : 1) “Beye ve eşine güven! Çare ve tedbirini, hazırla!...”: (Rahmeti Arat, Eski Türk şiiri: (ETŞ), 295-78).

2) **“Kızlarım, Tanyaşiri Beg, İrinçin Beg ...”**: (ETŞ, 223-51): Kızlara da, **“bey”** deniyor.

3) **Oğlan beyim** : **“İlde duran (turgan), beş oğlan beyim... Haremde (bezeklik) duran kızlar ve câriyeler (kırkın), kalplerini (köngül), yırtar mı, dersin? (Beyin) katında (katta) duran, bir kaç oğlan, beyim nerede, der mi?...”**: (ETŞ, 253-6).

XI. YÜZYIL TÜRKLERİ'NİN ŞİİRLERİNDE:

BEYLER VE BİLGİ

1) **Beyim, pusuya girdi** : **“Beyim, kendini gizledi (ogurladı)! Bunu silah (yarağ) bilip, zamanını gözledi (oğurladı)! Ulu Tanrı ağırladı!...”**: (MK, I, 300; - Krşl. AM Pr., 9, 5: Brockelmann).

2) **Beylik ona yaraşır** : **“Kimin malı (tavar) çoğalırsa, beylik (beglik), ona yaraşır, (gerek olur) (kerge-)!”**: (MK, I, 362; - Krşl. Brock., AM I, 39, 5a).

3) **Beylerbeyi** = (Afrasiyab): **“Felek ve zamane (ödhlek) fırsat gözetti! Beylerbeyi'ni (beglerbegi) şaşkırttı (azıttı)!...”**: (MK, II, 234; - Krşl. Brock., AM Pr., 6, 7).

4) **Bilgi dağı “erdem beyleri”** : **“Eskiden (uza), bilgi tağı (bilig tag) gibi, ‘erdem begi’, kişiler (erenler) vardı! Çok öğütler (öğütler) söylerlerdi!...”**: (MK, I, 89; - Krşl. Brock., AM I, 42, 10).

5) **Erdem beyi**, artık **kayboluyor** : **“... Erdem ve temizlik (arığ) azaldı, seyredti (sevredti)! Zayıflar ile kötüler, harekete geçti, davrandı (tuvradı)! Erdem beyi, yok ediliyor!”**: (MK, I, 103; - Krşl. Brock., AM Pr., 5, 2).

6) **Türk boylarının beyleri** : **“... Basım I beyi'ni, yakalım! Şimdi, yiğitler toplansın!”**: (MK, 3, 356: - Krşl. Brock., AM Pr., 16, 4). **“Tengüt beyi”** için bk. MK, 3, 325).

7) “Beyler yanında iyilik aracısı” olma: “Ululuğa erişirsen, iyi davranışlı ol (kılın)! Beyler katında, iyilikle ilişki kuran bir kişi ol!”: (MK, I, 64; - Krşl. Brock., AM I, 43, 15).

8) **Beyim! Bilgi öğren!**: “Bilgi öğren, ya beyim! Bilgi sana, eş olur! Bilgisiz, beline; (değerli) kaş kuşansa (kurşanza), taş olur!”: Uygur yazısı ile yazılmış bir şiir. “Beyim”, bu günkü gibi, bir saygı çağırısını, andırmaktadır.

“B E Y” İN DİĞER GÖRÜNÜŞLERİ

1) **B e g e ç** (**B e k e ç**): “Tekin ve pirenslerin, sanı. “Begeç Arslan Tegin” in ad ve sanında bu söz görülür. Bu söz, kefle söylendiğinde, küçültme bildirir. “Beyceğiz”, demek olur. “Beg”, yumuşak kâf ile söylendiğinde, acınmak ve sevmek bildirir”: (MK, I, 357).

“**B e g e ç**” : Hanım: (Brockelmann, Grammatik, s. 30 = Çağatay).

2) “**B e g ç e k**” : **Küçük bey**: (Babürnâme: Brockelmann, a. eser, s. 91 = Çağatay).

3) “**B e g r e k**” : (**Beg-rek**): **Küçük bey**: (Man., II, 6 ve 8): Dede Korkut kitabındaki, “**B e y r e k**” le karşılaştırınız.

4) “**B e g i, b e k i**” : - a) **Y i ğ i t** : “... Yigitlik, zenginlik (baylık) veya kutluluk, devletlilik sarhoşluğu (esrûki); şarap (süçig) sarhoşluğundan beterdır! Ey, yigit ve güçlü kişi (ay! **B e k i**)!...”: (Kutadgu Bilig, 6141). - b) **E ş, k o c a** : “... **B e g i k i ş i, ü z l ü ş t i**” = **Karı ile koca, birbirinden ayrıldılar, koptular**: (MK, I, 240). - c) “**B e k i**” : **Erkek adı**: “**B e g i**” : (MK, 3, s. 228).

“**B e g l e n, b e k l e n**” (= **Beg-len?**): **Erkek adlarından**: (MK, I, s. 444).

5) “**B e g**” : **Koca**: “**Kötü dilli kocadan (begden), yalnız**

d u l (tul), daha iyidir (yeğ)!": (Kadının dul olması, kendine söğen bir kocası olmasından, daha iyidir): (MK, 3, 133).

6) **"B e ğ l e n m e k" : E v l e n m e :** **"Kadın (uragut, avrat), evlendi (beglendi)":** (MK, 2, 239). **"Kadın, koca sahibi oldu, koca edindi":** (MK, 2, 254).

"Birini (seçer) evlenir (beğlenür). Gör ki, bir beyini çağırır (oku-), bir başka günde bir diğerini çağırır!": (K u t a d g u B i l i g, 3535).

7) **"B e ğ l e d i" : B e y s a y d ı, ona bey dedi:** (MK, 3,292).

8) **"Bu adamın huyu, beysi beyi huyuna (begsig), benziyor":** (MK, 3, 128).

"Ben işi, doğruluk üzerine çözer, keserim (keser)! Ben kişileri, bey olarak (begsig) veya kul olarak (kulsig) ayırmam!": (K u t a d g u B i l i g, 809).

KARAHANLI TÜRK KÜLTÜR ÇEVRESİNDE

"B E Y" VE "B E Y L İ K"

LİDERLİK VE ÖZELLİĞİ (Arslan ve köpek örneği):

1) **"... Arslanlara köpek, bir baş olursa; arslanların hepsi de, köpek (it) gibi olur!":** (K u t a d g u B i l i g, (= KB), 2048).

"... Gör ve dinle! Arslan, köpeklere baş olursa! Kendi karışındakilere (tuş) köpek (it), tıpkı bir arslan olur!...": (KB, 2047).

BEY, BEY OĞLU VE BEYLİK İŞİ: (Kutadgu Bilig'e göre):

1) **A n a s ı n d a n, b e y l i k l e d o ğ m a :** **"... Beyler, beylikle doğar, anasından doğarken (anasından doğsa)! Görerek öğrenir (: körü öğrenür), işlerin iyiliklerini, iyisine (yeğ) bilir!..."**

2) **Beylik, Tanrı vergisidir :** **"... Tanrı,**

kime verirse, beylik işini; O işe uygun (tuş), akıl ve gönül de verir!": (KB, 1933).

3) T a n r ı, "b e y l i k k a r a k t e r i" de, verir: "Kimi bey yaratmak dilerse T a n r ı; Ona, beylere göre (beğlik) davranış (kılık), yol-yöntem (yang) ile akıl ve kanat (yüg-kanat) verir!": (KB, 1934).

4) "B e y l i k i ş i" ve "b e y l i k k i ş i" : "Bu "beylik işi", beyler işidir! Bu beylerin işini, 'beylik', (beyliğe lâ-yık), kişiler bilir!": (KB, 1935).

5) B e y l i k t e, v e r â s e t : "Bu işleri hakanım, benden çok iyi (yeğrek) bilir! Atası da, bey idi! Këndisi de, bey durur!...": (KB, 1936):

6) B e y, "s o y l u v e k a t ı y ü r e k l i" olmalı: "... Bu b e y l i ğ e i l k ö n c e, k ö k l ü (tüp) bir soy (asıl) gerek! Alp, katı, çelik gibi sert (kurç) ve iradeli bir yürek, (tong yürek) gerek!": (KB, 1949).

7) B e y, a t a s ı n a b e n z e r : "Ataları, bey ise; oğlu da bir bey doğar! Atalarına benzer (teğ), o da tıpkı bey doğar!...": (KB, 1950).

8) B ü t ü n i n s a n l a r d ü z d ü r : "... Bütün insan oğlunun (apa oğlanı), aslı büyüktür! Seçkinler (ödrüm), bak! Bilgi ile yüceliyorlar": (KB, 1958). Yazar, önce "soy"a önem verirken; şimdi, "b i l g i" yi öne alıyor. Sonra, yine "d o ğ u ş" a önem vermeğe başlıyor:

9) B e y l i k v e i y i l i k : "Uruğu (urug) ve soyu, iyi olanlar; iyi doğarlar (edgü togar)! Kişi, iyi (edgü) olursa, bundan ötürü (ötrü), baş köşeye (tör) yükselir!": (KB, 1959).

10) "B e y l i k, m u k a d d e s t i r!": "Bu beylik, mukaddestir! Temizlik (arıklı) ister! İlde temizlik yapma, dikkatli olmak (saklık) ister!": (KB, 1960).

(Kutadgu Bilig'e göre)

BEYLERİN YARATILIŞLARI VE KARAKTERLERİ

1) Halkın istemedikleri : “... Asık yüzlü (tüğük yüz), kötü sözlü, kibirli (küvez), kabadayı (kür) kişi, nefret ettirir! Yolunu bilmez!”: (KB, 2077).

2) Aceleci ve zevzek olma!: “Acelecilik (ive-lik), utanmazlık (utun) ile zevzeklik, birer ‘kara yaratılış’ ve ‘kara huy’dur (Kara kılık)! Bunlardan, uzak dur!”: (KB, 2078).

3) “Kara huy ve yaratılış” : “Kara bir yaratılış (kara kılık, kılık), beylere yararsızdır! Bu huyla kaynaşan beyin, değeri düşer, ucuzlar (uçuz)!”: (KB, 2079).

4) Beyin benzi, aktır!: “Siyah-kul karasıdır! Beyaz-ak, beyaz olur! Karalı ile akı, böyle ayırd edilir!...”: (KB, 2080).

5) “A d” değil; “yaratılış” önemli : “... Adı bey olsa bile, kara huylunun (kara kılık); ‘Kara halk’ arasında, yine de alçak olur!”: (KB, 2082).

6) Bey, güzel ve tıraşlı olmalı : “Beyin, yüz güzelliği, görklü ve tıraşlı gerek! Boyu, orta olsa da; ünü ve şöhreti yeter!”: (KB, 2083).

7) Beyin, “yüzünü gören”, ona güvenmeli: “Görklü yüzünü gören, onu görüp sevmeli! Halkı beyine baksa, beyine güvenmeli!”: (KB, 2084).

8) Yiğitler de, güzeldir : “Düşmanına ne kadar katı ve yiğit olsa; onun güzelliği de, görür göze su verisin!”: (KB, 2085).

9) Boyu, orta olmalı : “Boyu uzun olanı, hilgi sahibi öğrenmez! Boyu bódur (çöküt) olan da, pek temiz (silig) olmaz! Boyu orta (ortu bod) olanı, bunların en iyisidir!”: (KB, 2087).

DÜNYANIN EN İYİ BEYLERİ T Ü R K B E Y - L E R İ :

Türk adı ile ilgili bölmümüzde, bu konu ile ilgili olarak, kaynaklardan derlenmiş bir demet sunmuştuk. Burada, K a r a h a n l ı T ü r k k ü l t ü r ç e v r e s i n e a i t kaynaklarda görülen, “T ü r k b e y l e r i ”, yani hakanları deyimini içinde toplayan, iki örneği sunmakla yetineceğiz:

“T ü r k b e y l e r i ”, d ü n y a n ı n e n i y i l e r i : “... E ğ e r d i k k a t e d i p, b a k ı v e r i r s e n ! B u g ü n k ü (e m d i) T ü r k b e y l e r i , D ü n y a (a c u n) b e y l e r i n i n , e n i y i l e r i d i r ! ” : (K u t a d g u B i l i g , 276).

“B u T ü r k b e y l e r i ’ n d e n , a d ı ü n ü b e l g e l i ; T o n g a A l p E r i d i , k u t u b e l g e l i ! ” : (277).

“O , b ü y ü k b i l g i s i v e ç o k e r d e m i y l e , b i l g i l i , a k ı l l ı v e h a l k ı n d a s e ç k i n i y d i (ö d r ü m) ! ” : (278).

“N e s e ç k i n ! N e y ü c e ! N e y i ğ i t (e r s i g) b i r e r e n d i (e r e n) ! : (279).

“İ r a n l ı l a r (T e j i k) o n a , A f r a s i y a b d e d i l e r . İ l l e r e a k ı n y a p m ı ş (t a l a -) , t u t m u ş b u A f r a s i y a b ! ” : (280).

İYİ VE KÖTÜ TÜRK BEYLERİ

1) B e y l e r , b a ş t ı r : “... B u b e y l e r , b a ş t ı r ! O n u i z l e y e n b ü t ü n k i ş i l e r , n e r e y e g i d e r s e , b a ş a u y a r l a r (u d -) ! : (K u t a d g u B i l i g , 5202).

“H a l k (b u d u n) b o z u l u r s a o n u , b e y l e r d ü z e n e k o r (t ü z e r) ! B e y l e r b o z u l u r i s e , b e y l e r i k i m d ü z e l t i r (s ü z e r) ? ” : (5203).

2) E y , m i l l e t e t a c ! : “... (T a v g a ç B u ğ r a H a n i ç i n) : “ E y , d e v l e t i n y a r d ı m c ı s ı (N a s ı r m u i n) ! E y , m i l l e t e t a c ! E y ş e r i a t ı n h â d i m i ! ... ” : (K u t a d g u B i l i g , 89).

3) B o y n u n l a e n s e n i , k a l ı n l a ş t ı r m a !

“... (Beyler için): “Yeyip içip, boyun ve enseni (yal), boğanınki gibi (Buga teg), kalınlaştırdın! Gücünü (küç), hakanlık işi (ilig işi) için, tut!...”: (a. eser, 5801).

4) **A c e l e e t m e ! S a b ı r l ı o l !** “... Acele etme (evme)! Sabırlı ol (serin-)! Kendine sahip ol (öz tutun)! Sabırlı (serin) insan, çevresinde, beylik k u ş a ğ ı (beglik kurı) olan, pek çok yardımcı (kul) bulur!...”: (a. eser, 588).

B e y l e r , s ö z ü n d e n d ö n m e z !

1) “... B e y , sözü doğru (çın), sözünden dönmez, kaymaz (kıyksız) ve dürüst (köni) olmalı! Sözünden dönen (yan-) kişiye, erkek, deme!...”: (K u t a d g u B i l i g , 5070).

2) “... Sözünden dönen b e y e , ümit (umunç) bağlama (tutma)! Ömrün, boşuna geçer! Çok, çok pişman (ökünç) olursun!...”: (a. eser, 2013).

3) “... Dilinin söylediği (tilin sözlemiş) sözden, erkekler dönmez (yan-)! Sözünden dönen kişileri, sen artık kadın (eşiler) say?...”: (a. eser, 5080).

KILIÇ ERLERİ VE BEYLER

1) “... K ı l ı ç ve baltayı, kendine bekçi gibi tutun (sakçı tutun)! Ey, kudret sahibi (unur)! K ı l ı ç bekçi olursa, b e y h u z u r bulur! ”: (a. eser, 2143).

“K ı l ı ç kımıldarsa, düşman kımıldayamaz (tepre-) ! K ı l ı ç kına girerse, b e y h u z u r bulmaz! ...”: (a. eser, 2144).

B e y l e r , b a ğ ı ş l a y ı c ı o l m a l ı !

“... B e y l e r , alçak gönüllü (alçak) ve gönlü açık olmalı! Suçlu (yazuklug) kişilerin, suçunu bağışlamalı!...”: (Kutadgu Bilig, 2122).

BAŞ VE BAŞLIK

PEYGAMBERİMİZ VE HAKANLAR, BAŞTIR!

1) **B E Y L E R**, “**B A Ş**”TIR : “... Bu beyler baştır, nereye varsa, baş!...”: (Kutadgu Bilig, 5205).

2) “**İ Y İ L İ K**” İLE “**B A Ş**” OLMA: “... Bütün iyilikleriyle (edgölüg), hakan (ilig), oldu baş!...”: (KB, 5813).

3) **BAŞI BOŞLARIN BAŞI** : “... Kendilerini, hava ve arzularına (hava arzu) **b a ş k ı l a n l a r**, akılsız kişilerdir!...”: (KB, 3644).

4) **P E Y G A M B E R İ M İ Z** : “**B a ş ç ı l a r ı n**, **b a ş ı**” : “... Bütün diğer, ‘**b a ş ç ı l a r ı n b a ş ı**’, idi! Bütün peygamberlerin (savcı), hatemi (tamgası) oldu!...”: (KB, 45).

5) **Y Ü R E K S İ Z L E R İ N B A Ş I** : “... Yürekli (yüreklig), yüreksiz baş olursa! Yüreksiz de, seçkin ve değme (tegme) bir kişi olur!...”: (KB, 2045).

6) **B İ L G E L E R İ N B A Ş I** : “... Dünyada (acun), bir tek **b a ş** vardı: Bütün Bilge Baş!...”: (KB, 405).

“... “O, her işte bize, bilgisi ile **b a ş** olurdu: Bilge baş!...”: (KB, 3150).

7) AKILLILARIN BAŞI : “... Utanmaz (utun) kişilerden uzak durmuş, akıllıların başı (ukuşlug başı)!...”: (KB, 3540).

8) ERDEM BAŞI : “... Akı (ukuş) oldu insana, bin erdem başı!...”: (KB, 3516).

9) İNSANLARIN BAŞI : “... Ne diyor dinle! Akıllı kişi: “Akıllı (ukuşlug) kişilerdir, insanlara baş (kişike baş)!...”: (KB, 2874).

“İki türlü soylu (tüpli) kişi vardır: Biri, b e y! Biri de b i l g e! İnsanlara baş!...”: (KB, 265).

10) HÜNERLİ KİŞİLERİN BAŞI : “... Bak da gör! Bu kitabı derleyip, düzenleyen kişi! Hünerli er imiş! Kişiler başı!...”: (KB, B. 54).

11) KİŞİLER BAŞI : “... Kişiler başı, yararlı olan kişidir! Kişilerin en iyisi de, kişiler başı!...”: (KB, 5892).

12) İL - BAŞI, SÜ - BAŞI : “... İster sü-başı; istersen il-başı (devlet veya eyâlet başı?), ol!...”: (KB, 4113).

13) EY MİLLETE TAC! “... (T a v g a ç B u ğ r a H a n için): Ey, dinin izzeti (din izzı)! Devletin yardımcısı (nasır muin)! Ey millete tac! Ey şeriatın hadimi!...”: (KB, 89).

14) MİLLETE BAŞI: “... Sen, ey! hakan! Millete başsın (budunka başı, bu gün! Milleti gözet! Aklın başında ve uyanık (udug)dur!...”: (KB, 1436).

“... B ü ğ ü b i l g e b e y l e r, millete baş olup, bilgisizlerin işini, kılıçla çözmüşler!...”: (KB, 223).

“... Akıllı ve bilgili insan, ancak insandır (kişi ol kişi)! Kişilerin seçkini de, milletin (budun) başı!...”: (KB, 2457).

15) SEVGİLER BAŞI : “... Yine çok güzel söylemiş, kendini sevdirmiş (sevitmiş) kişi: “Vefa ile ün almış (çav), sevgiler (sevüg) başı!...”: (KB, 3704).

16) **BAŞ KÖŞENİN BAŞI** : “... Çok sezinlemekle (sezleyü), kişi bilge olmaz! Çok dinlemekle, bilge olur, başköşe başı (tör başı)!...”: (KB, 1015). Beylerin, çok d a n ı ş m a ve görüşmelerini öğütlüyor.

17) **BİR ESKİ TÜRK ATASÖZÜ** : “... Öküzün ayağı olmaktansa, buzağı başı olma, daha iyidir!”: (Yani ululukta, başlı başına olmak, başkasına uymaktan hayırlıdır): (MK, I, s.59). 11. yüzyılda derlenmiştir.

18) **ON KİŞİYE BİR BAŞ** : “... On ere, kişiye, bir kişiyi baş (er başı) koydu (vurdu)...”: (TT, II, A, 92). Türkçe U y g u r yazılarında.

19) “**ERDEM BAŞI TİL!**”: Erdemin başı, dildir: (Güzel söz söylemesini bilenler, onurlanır. A r a p l a r'ın, “insanın değeri, dilinin altındadır”, sözü gibidir: (MK, I, s. 107).

“**BAŞLA MA K**”

KOMUTA VE İDARE ETMEK

G ö k t ü r k yazıtlarında : 1) **KOMUTA ETMEK**: “... Kök Sengün'ün komuta ettiği (başadu), dört tümen asker (sü), geldi,..”: (II G8). “... Li-sün Tay S e n g ü n'ün komuta ettiği (başadu), beş yüz eren geldi...”: (II G11).

2) “**O ğ u z l a r'a, akın yaptık. K ü l - T e g i n, (askere) komuta etti (başlayı)...**”: (IK8).

3) **İ D A R E E T M E** : “... K i t a y ve T a t a b ı kavimlerini “idare eden” (başlayı), U d a r S e n g ü n, geldi...”: (IK11).

4) “... Ben daha önce, ‘idare edip’ (başlayı), kazanmısaydım, T ü r k milleti, ölecekti!...”: (II D33):

5) “... Şimdiki T ü r k beyleri, sonra T a r d u ş beyleri, K ü l - Ç u r'un, ‘başkanlık ettiği’ (başlayı), Ş a d a p ı t beyler...”: (II G14).

6) “Otuz erin ‘başkanlığında’ (başlayı) rehine (tutug) bağladı (badı)...”: (HNO, 3, s. 145).

7) “... Yine, beşinci ayın onsekizinde, **B i l i g K ö n g ü l S e n g ü n**, ‘komuta ederek’ (başlap) geldi...: (T h o m s e n, Stein, I, 3).

“BAŞLAMAK” (B a ş l ı k ve b a ş k a n l ı k etmek)

1) “Ol, sü başladı”: O, askerin önünden gitti, komutanlık etti. - “Ol, yol başladı”: O, yol gösterdi, kılavuzluk etti: (MK, 3, s. 292). 11. yüzyıla ait sözler.

2) K O M U T A N : (Sü başlar): “... askere komuta eden (sü başlar) kişi, şimdi söyle! Beyler işine gerek olan, neler var?: (KB, 1949).

“Ordusunun başına geçsin (sü başla-), hem de işini işlesin (iş işle-)! İş başa iletsin, hataya düşmesin (hata tuş-)!: (KB, 1951).

3) “Bilgi ile beyler, halka baş oldu (budun başladı)! Akıl ile halkın (el-gün), işin işledi!...”: (KB, 1952).

“B A Ş Ç I” : B a ş, b a ş k a n.

1) U Y G U R - T Ü R K YAZILARINDA: “... O, başçılar, döneke ve hareket halindedirler...”: (Suvarna., 562, 11).

2) P E Y G A M B E R İ M İ Z İÇİN: “... Bütün diğer ‘başçıların başı’ idi! Sonra da, bütün peygamberlerin (savcı), hatemi (tamgası) oldu! (KB).

3) H A L K İ N B A Ş Ç I S I : “... ‘Halkın başçısı’ beye (budun başçı beg), himmet gerek! Bu himmet ile hem, mürüvvet gerek!...”: (KB, 2124): K a r a h a n l ı çağı.

4) “... ‘Halkın başçısı’, (budun başçısı), böyle iyi olursa; hizmet edenleri de (işçisi), böyle iyi olur!...” (KB, 894).

5) “... Halkın başçısı, böyle olursa; halk ile il, rahat (mengilig) ve huzura (inçlik) kavuşur ...”: (KB, 5945).

6) H A L K B A Ş Ç I S I : “... Kılıç, balta oldu bu il bekçisi (sakçısı)! Kılıçla iller alır, halkın başçısı...”: (KB, 2140).

7) “... Ne diyor, bak dinle! Hikmet sahibi (büğü) i l - b e y i (il-beg)! Halkı idare edenlerin (budun başlağücü) ve kişilerin en iyisi!...”: (KB, 1076).

B A Ş K A N (BAŞGAN):

H A L K I N B A Ş G A N I : “B a ş g a n” : Ellirıttıdan, yüz rıttıla kadar olan büyük balık. Ulusun büyüğü, buna benzetilerek, “budun başkanı” denir ki, “halkın b a ş ı”, demektir: (MK, I, s. 438).

“S Ü - B A Ş Ç I S I” : KOMUTAN:

1) “... Hiç şüphe yok beylere, komutan (sü başçısı) gerek! Anlaşmaz (yaraşmaz) düşmanın, uykusunu (udı), kaçırmak için!...”

“Bu işe çok sert (kurç), katı (katıg) bir er gerek! Başından çok şey geçmiş (başında keçürmiş), tecrübeli, tam bir sert yürek (tong yürek), gerek!...”: (KB, 2270-71).

2) K O M U T A N I N E R D E M İ : “... Bu erdem ile donanmış ise, ordu komutanı (sü başçısı)! Düşmanını yener (sanç-) ve ününü yere serer (yad-, yay-)!

“Bu yanlı bir komutan (sü başçısı), askerin başına gelirse (sü başlasa); Eliyle, düşmanın özüne kadar işler!...”: (KB, 2329-30).

3) K O M U T A N , A S K E R İ D Ü Z E N E S O K M A L I : “... Komutan (sü başçı), birli sıralarını, saflarını (yortuğ kurı) düzenlemeli (tüze)! Küçük rütbeliler (kiçig kur), büyükler arasına girmesin (kirmesin)! Uzak (ırak) ve dışarıda (taş) duranlar da, birliğe yakın olmasın!...”

K O M U T A N U Y U M A M A L I : “... Komutan (sü başçısı), düşmanla yüzyüze (yüz ursa); Uyanık durmalı, gece gündüz uyumamalı!...”: (KB, 2331).

19. BÖLÜM

TÜRK KAĞANI

(İMPARATOR, YERYÜZÜNÜN SAHİBİ ANLAMINA)

Eski Türkler'in "kağan" unvanı, "i m p a r a - t o r" demektir. Çünkü, Çin'deki "i m p a r a t o r" ile eş mânâda görülmüştür. Çin İmparatoru, "Y e r y ü z ü n ü n s a h i b i" anlamını taşır. Bundan dolayı Türkler'in kağan sözü, "padişah" ve "sultan" unvanlarından daha geniş ve derin bir mânâyı içinde toplar.

YERYÜZÜNÜN HAKANI, "TÜRK KAĞANI":

"Y e r Y ü z ü n ü n H ü k ü m d a r ı" sayılan Türk Kağanları, "Tanrının yarlığı" ile "dünyanın bütün ülkelerini", idare ederlerdi. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı, hukuk tarihinde de önemli bir yer tutmuştur. Bu çeşit devlet anlayışlarına, uluslararası, "Universal" veya "Universelle" devlet şekli denir. Bizim kitaplarımız da, böyle devletler için, "C i h â n ş ü m ü l d e v - l e t" deyimini, kullanırlar. Bu anlayış, yüzyılların meydana getirdiği ve geliştirdiği bir fikirdi. Köklerini ise, milletlerin d i n l e -

ri ile dünya görüşlerinden alıyordu. Böyle bir devletin kurulup işlemesi için de, Türkler'in dünya görüşleri ile dinleri, zaten ilk çağlardan beri, uygun bir fikir ortamı, meydana getirmişlerdi.

Çin'de "Cihân" (Universal) devlet anlayışının doğması:

Aynı devlet anlayışı, Ç i n'de de çok köklü ve yaygındı. Ç i n'de, bir "D ü n y a d e v l e t i" fikrinin doğması ve gelişmesi, Ç i n tarihindeki başarıları sağlayan, başlıca sebeplerden biri olmuştu. Fakat bu anlayış, Ç i n'de ancak M.Ö. X. yüzyıldan itibaren, gelişmeğe başlamıştı. Ayrıca Çin'in, yerli din ve aplayışları, böyle bir devlet fikrinin doğmasına, pek uygun değildi. Aşağıda sık sık göstereceğimiz gibi "G ö k d i n i" ile ilgili olan bu devlet fikri, herhalde Ç i n'in O r t a a s y a ile ilgilerini göseteren, önemli belirtilerden biri olmalı idi.

Ç i n İ m p a r a t o r u, "G ö ğ ü n a l t ı n d a k i ö l k e l e r i, g ö ğ ü n b i r t e m s i l c i s i o l a r a k, i d a r e e d i y o r d u". Çinliler, Çin İmparatoruna ayrıca "Tien-tse", yani "G ö k ü n o ğ l u" da diyorlardı. Fakat bu unvan da, çok eski ve mitolojik çağlardan kalma, bir deyim olsa gerekti.

H u n l a r da, Çin tarihlerine göre, kendi imparatorlarına "Tanrının oğlu" derlerdi. G ö k ile y e r i n, tümüne saygı göstermek ve onlar, adına, yeryüzünü idare etmek, Ç i n İ m p a r a t o r u n u n b i r v a z i f e s i i d i. Vilâyetlerdeki prens ve valileri ise, yalnızca kendi ülkelerindeki dağlara ve sulara saygı gösterirler ve onlara verilen kurban törenlerini idare ederlerdi. Gerçi bunlar da yetki bakımından, *imparatorun mukaddes gücüne*, dayanıyorlardı. Fakat idare bölgeleri, kesin olarak ayrılmış ve sınırlanmıştı.

Türkler'in "Cihân devleti" anlayışı, daha değişik:

İlk bakışta, T ü r k l e r'in bu düşünceleri, Çinliler'inki-ne benzer gibiydi. Fakat her ikisinin arasında oldukça belirli ayrılıklar vardı. T ü r k l e r'in görüşleri, *günlük yaşantılarından*,

doğmuştu. Bu sebeple T ü r k l e r, daha *realist* ve *gerçekçi* idiler. Hiç şüphe yok ki, *G ö k*, tümü ile, T ü r k l e r'de de büyük bir önem taşıyordu. Fakat T ü r k k a ğ a n l a r ı için, yeryüzünün bütünü değil; daha çok, T ü r k l e r'in *yaşadıkları* ve hüküm sürdükleri yerd.

Onların "*Y e r v e s u*"ları mukaddesdi. *Türkler'in Y e r v e s u'ların s a h i b i* ise, dünyanın kuruluşundan beri, *Türk h a k a n ı*, idi. Böyle mukaddes bir sahip ve efendiliğe, eski Türkler, "*idi*" derlerdi. Bu yer ve sular hiç bir zaman, *sahipsiz* olamazdı. Nitekim Göktürk kitabeleri şöyle diyordu:

"(İl-Teriş Kağan), *Atalarımız (Bumun ve İstemi Kağanlar'-ın) tutmuş (ve idare etmiş oldukları) Y e r v e S u'lar, s a h i p s i z k a l m a s ı n d i y e : A z m ı ş m i l l e t i (yeniden) düzenlenmiş ve yaratmış!*..."

"Türk'ün, Y e r v e S u l a r ı'nın sahibi, Türk kağan:

Onlara göre *diğer* Türkler'in Y e r v e S u'ları da *sahipsiz* kalmamalıydı. Bunların gerçek sahibi de ancak, *G ö k t ü r k k a ğ a n ı*, olmalıydı. Meselâ K ı r g ı z Türkleri'nin, kendilerine göre bir kağanları vardı. Fakat Kırgızlara baş eğdiren Göktürkler, onların yerleri olan K ö ğ m e n bölgesi için de şöyle diyorlardı: "*Köğmen'in yer ve S u'ları sahipsiz kalmasın diye: Azmış Kırgız milletini düzenleyerek yaratıp geldik!*..."

Aynı bir bölümümüzde göstereceğimiz gibi, *Türk'ün Y e r v e S u'ları*, Türk milletini koruyan mukaddes varlıklardı.

TÜRK KAĞAN'I TANRI'NIN YERDEKİ TEMSİLCİSİ:

Türkler'e göre *kendi Kağanları*, Gök'ün yerde, kendisi adına tayin ettiği, bir temsilcisi idi. Fakat şunu da unutmamalıdır ki, "*Türk Kağanı bir Tanrı değildi*". Bir Türkün, başarılı bir kağan olabilmesi için, Tanrı tarafından verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu:

Yarlığı, talibi ve kısmetli:

1) T a n r ı, kendisine “Kağanlık” ve başarı için, “y a r l ı k” vermeli idi. 2) T a n r ı, diğer insanlardan ayrı olarak onu, “i y i t a l i h”, yani “kut” ile donatmalı idi. 3) Ayrıca insanların bir “k ı s m e t” payı, yani Tanrının bize verdiği “ülüg” leri de vardı. Başarılı kağan olacak bir kimsenin, böyle “i y i b i r k ı s m e t e”, sahip olması da lâzımdı. İşte bütün bu sebeplerden dolayı B i l g e - K a ğ a n, hükûmdar oluşunu şöyle anlatıyordu: “T a n r ı y a r l ı k v e r d i ğ i i ç i n ö z ü m t a h t a o t u r d u m ! D ü n y a n ı n d ö r t k ö ş e s i n d e k i m i l l e t l e r i , d ü z e n l e d i m ! Y a r a t t ı m ! . . .”

Eski Türkler, “yeni bir devlet düzeninin, k u r u l u p, yaratılmasını, “yaratmak” fiili ile söyler anlatırlardı.

Tanrı'nın “yarlığı” izni ile kağan olma:

“Y a r l ı g”, en eski Türkler’de, başlıca iki mânâda söylenirdi: 1) Hakan tarafından, T a n r ı a d ı n a , v e r i l e n e m i r . 2) T a n r ı n ı n k a d e r i . Bu söz sonradan Batı Türklerinde, “T a n r ı n ı n b a ğ ı ş l a m a s ı” yerine kullanılmıştı. Emir yerine ise, “B u y u r m a , b u y r u k , b u y u r t u , b u y r u y t u” sözleri söylenmeğe başlanmıştı. O s m a n l ı ’ l a r d a “b u y r u k”, G ö k t ü r k l e r ’ d e k i a n l a y ı ş ı i l e , v e e z i r m a n a s ı n d a d a , s ö y l e n m i ş t i r .

Öyle anlaşıyor ki eski Türkler’in inançlarına göre yalnız Kağan ve hükûmdarlar değil; “k a ğ a n o l m a t a l i h i n e e r m i ş” genç *şehzadeler* de, ta küçüklüklerinden itibaren, T a n r ı n ı n y a r d ı m ı i l e , y a r l ı ğ ı e l d e e d e b i l i y o r l a r d ı . B i l g e - K a ğ a n , daha 14 yaşında iken, T a r d u ş Türk boyları üzerine “Ş a d”, yani k o m u t a n olarak tayin edilmişti. Bundan dolayı da Çin tarihleri kendisine, “K ü ç ü k Ş a d” adını, vermişlerdi. B i l g e - K a ğ a n , kendisinin bu tayininin sebeplerini de, şöyle anlatıyordu:

“T a n r ı y a r l ı k v e r d i ğ i i ç i n : 14 y a ş ı m d a T a r d u ş m i l l e t i ü z e r i n e , Ş a d o l a r a k o t u r d u m ! A m c a m K a ğ a n (Y a n i K a p a ğ a n K a ğ a n) i l e b i r l i k t e , (D o ğ u ’ d a , Ç i n ’ d e k i) G ö k - I r m a k ’ a v e Ş a n -

dun ovasına kadar, akın yaptık! Batı'da, Demir-Kapı'ya kadar, akın yaptık!..."

Çi n'de de *vezirler*, güç ve buyruklarını, Tanrı'nın yerdeki temsilcisi olan imparatorlardan alırlardı. Bunun için de, kendilerinin, Tanrı adına iş yaptıklarına inanırlardı.

Türk hakanına, hem gök ve de yer destekliyordu:

Gerçi Türkler, daha çok "Gök"ten söz açarlardı. Çünkü "Gök" sözü ile, aynı zamanda *tek ve yüce* "Tanrı'yı da, anlatmak isterlerdi. Fakat bir de, *maddî* olan bir "Gök" vardı. İşte Türkler, bu *maddî Gök*'ten söz açarlarken, "Yer'i söylemeği de unutmazlardı. Çi n'de ise, güç sahibi olan tek kutsal şey, Gök idi. İr a n'da durum daha da başka idi. İr a n lı'lara göre, yer, insanlığın düşmanı ve bütün kötülüklerin, kaynağı idi. Bu sebeple İr a n devlet felsefesinde Yer'den söz açmak, elbette ki gereksiz olacaktı. Türkler, Yer ile Gök'ü, aynı değer ve kutsallık içinde görürlerdi. Bu sebeple Bilge-Kağan başarılarının sebeplerini hem göğe ve hem de yere bağlıyordu:

"Yukarıdaki Gök ve aşağıdaki Yer, bana yarlılık verdiği için: (Milletimin), gözünün görmediği, kulağının işitmediği; sağımdaki gündoğusuna, (Güney ülkelerine); arkamdaki günbatisına, (akınlar yaptım)!..."

"Gök'te n", kağan olma:

Çinliler, Çin İmparatoruna "Tien-tse", yani "Gök'ün-oğlu"derlerdi. Çok eski çağlarda meydana gelmiş olan bu deyim, sonradan Çi n'de de gelişmiş ve tamamı ile, sembolik bir anlam kazanmıştı. Büyük Hun devleti'nin ünlü imparatoru Met'e'nin unvanlarından biri de "Tanrının oğlu", veya tanıtmasıyla söylenmişti. Çin tarihleri Met'e'nin bu unvanını, Hunlar'ın kendi dilleri ile söyledikleri sözlerle aynen yazmışlardı. Böyle bir hükümdarlık anlayışının kökleri, daha çok, Ortaasyalıların günlük hayat ve yaşantılarından, ileri geliyordu.

“Semavî Haşmet maab”: Çinliler ise, eski çağlardan beri, ziraatçı bir kavim idiler. Onların gözleri daha çok yere, sulara ve ürünler üzerine çevrilmişti. Bereket ve yağmur, ziraatçıları en fazla meşgul eden şeylerdi. **“Gök din i”** ise, Ortasyalı kavimlerde gelişmiş bir inançtı. Bu sebeple M. Ö. X. yüzyıldan itibaren gelişen ve Çin devlet felsefesinin temelini teşkil eden, **“Gök kutsallığı”** ile ilgili düşünceler, Çin’in yerli inanç ve anlayışlarına biraz aykırı geliyordu.

“Tanrı’ya benzer Gök te”, kağan olma:

Göktürkler kağanlarını çoğu zaman, **“Tengride bolmuş”**, yani **“Gök te olmu ş”** gibi gösteriyorlardı. Fakat, zaman zaman derinleşiyorlar ve bu göğün nasıl bir gök olduğunu da, anlatmak istiyorlardı. Bu kutsal Gök, **“Tengri- teg Tenri”**, yani **“Tanrı’ya benzer Gök”** veya da **“Gök’e benzer”**, bir Gök idi. Uygurlar ise, **Gök’ü, bazı bölümlere ayırma yolu ile**, söylemeğe başlamışlardı. Meselâ kendi kağanlarına unvan verirlerken, **“Kün Tengride”**, yani **“Gün”** veya **“Güneş Tanrı’da olmuş”** Kağan gibi, deyimler kullanır olmuşlardı. Yabancı dinlerin tesirleri çoğalmağa başlayınca da, araya bir de **“Ay Tanrı’da olmuş Kağan”**lar, çıkarmağa başlamışlardı. **“Gün Tanrı”** ve **“Ay Tanrı”** deyimleri de çok önemli idiler.

“Gökler, ve semavât anla rı:

“Güneş Gök ü” ve **“Ay Gök’ü”** şeklinde de açıklayabiliriz. Türklerin Ay’a veya Güneş’e tapındıklarına dair, elimizde hiç bir bilgi yoktur. Daha sonraki Altay ve Sibiry şamanları da, eski Türkler, gibi, **Gök’ü bölümlere**, ayıracaklardır. Onlara göre bizim üzerimizi kaplayan gök kubbesi, **“Maddî bir Gök”** idi. Bundan başka, **“güneş, ay ve yıldızların içlerinde dolaştıkları ayrı gökler”**, de vardı. Bunun için onlar da, bizim gibi göğe, yalnızca **“Gök”** değil; **“Gökler”** demişlerdi. Ayrıca bir de, **“Yüce ve Tek Tanrı’nın oturduğu bir gök kati vardı ki, bu kat ise bütün göklerin üzerinde**

idi”

Tanrı'nın, “vâcib ül-vücûd” olması:

G ö k t ü r k l e r'in gök'e, özel bir anlam ve kutluluk vermek için, “*Tengriteg Tengri*” demelerinin sebebi de, üzerinde durulacak önemli bir konudur. Eski Türkler'in dini ile ilgili, özet halinde verilmiş bölümümüzde de göstereceğimiz gibi, bu deyimde görülen iki Tanrı sözünden birini, F. W. K. Müller gibi, “*Yüce Tanrı*” karşılığı olarak anlama taraftarıyız. Çünkü şimdiye kadar bu deyim, “*Gök'e benzer Gök*” gibi karanlık bir anlam ile açıklanmıştı.

Gök'ün Tanrı'nın, kağanlıkla kutlaması:

Hiç şüphe yok ki bütün bu eski Türk unvanlarında, çok “*eski Türk devlet anlayışı*” ile düzenlerinin, sembolik izleri de yatıyordu. Fakat zamanla fikirler değişmiş ve yalnızca deyimler kalmıştı. Çünkü unvanlardaki sözlere rağmen G ö k t ü r k çağında kağanların Gök'te doğmuş veya yaratılmış olduklarına dair inanç ve düşüncelerin izlerine pek rastlamıyoruz. Türkler'in inancına göre, *Bilge - Kağan*'ın babası *İl - Teriş Kağan* ile annesi *İl - Bilge Hatun*, Tanrı tarafından “*Gök'e götürül-müş ve tahta çıkarılmışlardı*”. “*Tahta çıkma*” törenleri ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde ayrıca durmuştuk.

Türk kağanlarının *tahta çıkma* törenlerinde, bir nevi “*Gök'e çıkma*”, hayal ve düşünceleri de yer alıyordu. Fakat şunu da unutmamalıyız ki, Türk Kağanı bir “*Kişioğlu*”, yani *insanoğlu* idi. Gökte doğmuş veya yaratılmış, kutsal bir varlık değildi. Hele Tanrı'nın kendisi veya bir parçası ise, hiç değildi.

Yazıtlar, “*Tanrı'ya benzer Gök (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kağan*” derler iken, bizden daha başka düşünüyorlardı. Eski Türkçe'de bir şeyin, “*Tanrı tarafından yaratılmış*” olması işi, “*kıllınma*” fiili ile söylenirdi. “*Yarat*

ma k”ise bir şeyi, “*yapmak ve düzenine koymak*”, anlamına geliyordu.

Türk Bilge kağan:

Buradaki “*Türk Bilge Kağan*”da bizim tanıdığımız ünlü Bilge-Kağan (716-734) olmayabilirdi. Buradaki “*Türk*” ve “*Bilge*” tanıtımları, Türk kağanlarının genel özellikleri idiler. Meselâ vezir Tonyukuk için de “*Bilge Tonyukuk*” deniyordu. “*Bilge*”, vezir Tonyukuk’un adı değil; “*Bilgelik*” derecesine eriştiği ve buna hak kazandığı için, unvanı ile adının başına, geliyordu. Öyle anlaşıyor ki Tanrı, iyi kağanları kutluyor ve onları iyi bir kısmetle donattıktan sonra Türk milletinin başına getiriyordu.

Arapça’daki “*devlet*” sözü de, bizim bugün anladığımız anlamda, *devlet* demek değildi. *Devlet* sözünün aslı, eski Türkler’de olduğu gibi, daha çok “*Tanrı tarafından verilen iyi talih ile şans*”, idi.

HUNLARIN HAKANLIK ÜNVANLARI VE TÜRKLER:

“*Kağan*” unvanı, Göktürkler’den önce Avar hükümdarlarının, kullandıkları bir unvandı. Zaten “*kağan*” sözü bir unvan olarak, Türkler’de değil; daha önceleri, doğudaki Pto-Moğollar arasında da, rastlanıyor ve onlarda daha yayılmış görülmüyordu. 552 senesinde Avar devletini yıkarak, onların mirâslarına konan Göktürkler, Avarlar’ın hükümdarlık unvanlarını da, beraber almışlardı. Aslında ise Göktürkler arasında yaygın olan *devlet* anlayışı, daha çok Büyük Hun devletinin inanç ve düşüncelerine dayanıyordu.

Hunlar’dan kalma, birçok “*onur ve memuriyet unvanları*”, VIII. yüzyılda bile, Göktürk devleti içinde, halâ kullanılıyordu. Hunlar, kendi imparatorlarına, “*Şanyü*” unvanı verirlerdi. Çin tarihleri, Göktürk devletinin kurucusu

B u m ı n - K a ğ a n'ın da, bir nevi Şanyü olduğunu, biraz kapalı da, olsa söylemekten çekinmiyorlardı.

Dünyanın imparatoru:

H u n l a r'ın Ş a n y ü unvanı, “*Sonsuzluk ve bütün Cihânı içine alan*” gibi, geniş bir anlam ifade ediyordu. Daha sonraki Türk devletlerinde de büyük “İ m p a r a t o r”, aşağı yukarı buna yakın bir düşünce yolu ile, anlatılacaktır. T ü r k l e r'in “*K ü r - H a n*” ve M o ğ o l l a r'ın “*Gur-Han*”ları da, bundan başka bir şey değildi. Hatta “*Tengiz*”, “*Cengiz*” hükûmdarlık unvanları da, aynı anlayıştan türemiş deyimlerdi. Bununla beraber C e n g i z - H a n'ın adında, H i n d ve T i b e t dinlerinin, tesirlerinin bulunduğunu da, unutmamamız lâzımdır.

“H a n” ve “k a ğ a n” unvanları:

Avarlar'dan Türkler'e “*Kağan*” unvanının girmiş olmasına rağmen, “*Kan*”, yani “*Han*” deymi, Türkler'in zihinlerinden büsbütün silinmemişti. Gerçi G ö k t ü r k kağanlarının resmî unvanları, “*kağan*” idi. Fakat *yazıtlar*, cümleler arasında, *kağan* yerine sık sık *H a n* unvanını sıkıştırmayı da unutmuyorlardı. Yerli bir ağız ve halk konuşmasına yakın bir dille yazılmış olan, *T o n y u k u k yazıtında* ise, *Han* deyimine daha çok rastlanıyordu.

C e n g i z H a n, eskiden bir kabile “*Kağan*”ı idi. M o ğ o l l a r “*kağan*” yerine, çoğu zaman “*ka'an*” derlerdi. Bu önemsiz, *kabile ka'anlığı* ndan C e n g i z H a n, ancak 1206 da kurtulabilmiş ve “*H a n*” unvanını almıştı. Bu sebeple C e n g i z'e hep “*H a n*” denmişti. Fakat oğulları için ise, “*K a - a n*” unvanı kullanılırdı. Çünkü onlar, babaları gibi büyük ve A t a - H a n değil idiler.

Vezir *T o n y u k ü k'un yazıtında*, İkinci G ö k t ü r k devletinin kurucusu İ l - T e r i ş Kağan'a da, çoğu zaman “*Kan*”, yani *H a n* deniyordu. Çünkü, o da, bir *devletin kurucusu ve atası*, idi. G ö k t ü r k hükûmdarlarının,

devletin ilk kağanları olan babalarına, “*Kang*” demeleri de herhalde sebepsiz olmasa gerekti. Bir “*D ü n y a d e y l e t i*” olan *G ö k t ü r k* imparatorları için kullanılan, “*kağan*”dan başka, herhalde büyük bir unvan daha olmalıydı. Çünkü yazıtlar, *K a r l u k* ve *B a s m ı l* gibi *küçük Türk boylarının başlarına* da, “*Kağan*” diyorlardı. Bunun için de, *büyük imparatorlar ile küçük kabile reisleri* arasında bir, fark gözetilmeli idi.

“HAKANIN ÖZELLİKLERİ”

“B İ L G E L İ K” VE “A L P L İ K”:

“*Bilgelik*”, *Büyük Hun devletinden* beri, hükümdarlar için özenilen bir özellik idi. *M e t e'nin* sağ ve solunda bile, Çinliler'in “*Hsien-wang*” diye tercüme ettikleri, “*Bilge - Prens*”ler, yer alıyorlardı. *Hunların* bu unvan ve memuriyetleri, *G ö k t ü r k* devleti'nde de devam ediyordu. *Bilge Kağan*, kağanlık tahtına oturmadan önce, böyle bir “*Bilge - Prens*” idi. Kendisi kağan olunca, yerine ünlü kardeşi, *K ü l - T e g i n* “*Bilge - Prens*”liğe tayin edildi. Bu olay da, eski bir *Hun unvan ve memuriyetinin*, *G ö k t ü r k* devleti, içinde ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu gösteren, açık bir örnekti. *Bilge - Kağan'ın, kağanlık unvanını*, bu eski rütbesinden almış olma ihtimali de, vardı. Fakat öyle anlaşıyor ki “*Bilgelik*”, bütün *iyi ve büyük Türk kağanları için*, müşterek bir unvan olarak kullanılıyordu.

“Bilgi” ve “bilgi sahibi olma”:

Türk kağanlarının başta gelen ve önemini hiç bir zaman kaybetmeden, bir özellikleri idi. Yalnızca *Türk kağanlarının*, “*Bilge*” olması kâfi gelmiyor; onların çevresindeki büyük memurlar ile komutanların da, “*Bilge*” olmaları, şart koşuluyordu. Eski *Türk yazıtlarının* ağzı ile, “*bilgi bilmez kişi*”ler, “*bilmedikleri için*”, daima felâket ve yenilgilere sebep

olmuşlardı. “V e z i r”lerle ilgili bölümlerimizde bu konuya, başka örneklerle birlikte yeniden geleceğiz.

Bu kitapta, “T ü r k l e r’i n b i l g i t e o r i l e r i” üzerinde sık sık duracağız..Türkier’in önem verdikleri bilgi, H i n d ve İ r a n’da olduğu gibi, kitapların sahifeleri arasında kalmış ve gerçek hayatla ilgileri olmayan, fikir kırıntıları değildi. Türkler, daha çok geçmişteki olaylarla, hayat tecrübelerine, önem veriyorlardı. Bu tecrübe ve hayat görüşleri, yalnızca devleti idare edenlerin değil; halkın da, zihninde klişeleşmiş ve atasözü haline gelmiş, fikirlerdi.

İ Y İ V E K Ö T Ü K A Ğ A N L A R :

Şimdi Türkler’in, iyi ve kötü kağanları nasıl anladıklarını, eski Türk yazıtlarından alınmış birkaç örnekler göstermeğe çalışalım:

1. İ y i v e b ü y ü k T ü r k k a ğ a n l a r ı n ı n , ö z e l l i k l e r i :

“Yukarıda, M a v i - G ö k ; aşağıda, Y a ğ ı z - Y e r yaratıldığında; ikisi arasında, İ n s a n o ğ l u yaratılmış. İ n s a n o ğ l u’nun üzerine de, atam ve amcam B u m ı n - K a ğ a n ile İ s t e m i - K a ğ a n hakan olarak oturmuş. Tahta çıkıp, T ü r k m i l l e t i n i n i l i n i v e t ö r e s i n i i d a r e e d i v e r m i ş v e d ü z e n l e y i v e r m i ş l e r !

“Dört tarafları, hep düşman imiş. A k ı n yapmış, dört köşelerindeki milletlerin, hepsini a l m ı ş v e hepsini bağli kılmışlar! Başı (dik) duranların, başlarını eğdirmişler! Dizi (üzerinde dik) duranları, çöktürmüşler!

“İ l e r i d e , (D o ğ u ’ d a) K a d ı r k a n O r m a n ı ’ n a k a d a r ; g e r i d e , (B a t ı ’ d a) D e m i r k a p ı ’ y a k a d a r , (T ü r k m i l l e t i n i) k o n d u r m u ş l a r !

“Bu iki (yer) arasında, s a h i p s i z v e t e ş k i l â t s ı z (yaşayan), G ö k t ü r k l e r’i düzenleyerek, otururlar imiş! B i l g e - K a ğ a n imişler! A l p - K a ğ a n imişler! B u y r u k l a r ı (yani

vezirleri) de, bilge imiş! Alp imiş! B e y l e r i de, milleti de dü z (ve anlaşma içinde) imiş! Bunun için devleti böyle tutmuşlar! D e v l e t i t u t u p, t,ö r e y i, düzene koymuşlar!...”

2. “K ö t ü K a ğ a n”ların özellikleri:

“Ondan sonra: “Küçük kardeşleri kağan olmuşlar! Oğulları kağan olmuşlar!

“Ondan sonra: “Küçük kardeş, büyükler gibi yaratılmamış imiş! B i l g i s i z k a ğ a n l a r, (tahta) oturmuşlar imiş! K ö t ü k a ğ a n l a r, tahta oturmuşlar imiş! Beyleri ve milleti dü z (de anlaşma içinde olmadıkları) için!...”

Yukarıdaki yazıt parçaları, âdeta güzel bir şiir gibi akıp giderler. Öyle anlaşılıyor ki Türkler, kağanlarının “i y i v e y a k ö t ü” oluşlarını, T a n r ı'nın yaratışına ve bağışladığı iyi k a d e r ile talihe, bağhyorlardı. Onlara, göre, kağan iyi olmayınca, beyler ile millet de, zaten birbirlerine düşerlerdi. İdare eden b e y l e r ile, m i l l e t i n bir anlaşma ve karşılıklı saygı ile içinde bulunmaları, en önemli bir şart idi.

“BAŞ OLMA” VE “BAŞKANLIK”:

“R e i s” ve B a ş k a n Türkler’de “başçı” demektir. G ö k t ü r k l e r d e baş, başa geçer ve “başlar”, yani idare ederdi. K a r a h a n l ı l a r’da, Hakan da, “budun başçısı”, yani milleti idare edendi (KB).

A n a d o l u’da, “başacı, baştutar, baş tutarı, başçıl” sözleri ise, çok eski Türk özlery taşırlar. “Başkan, başbuğ” ise, O s m a n l ı kaynaklarında görülürler. A n a d o l u’daki “böke”, “otarı” da, altın değerinde deyimlerdir.

“Doğru sözlü” ve “e r d e m l i” hakan:

Ç i n’de iyi bir imparatorun, her şeyden önce “a k ı l l ı” ve “f a z i l e t l i” olması isteniyordu. Sözü doğru olmayan bir hükümdar, muhakkak olarak, vaktinden önce ölür ve çok ya-

şamazdı. Türk kağanlarının da herşeyi, *doğru söylemeğe* çalıştıklarını görüyoruz. Bu sebeple Türk yazıtlarında kağanlar halka, “*bu sözümde yanlış var mı*”, diye sesleniyorlardı. Eski Türkler, “*f a z i l e t*”e “*erdem*” ve fazilet sahibi olan kimselere de “*e r d e m l i*” derlerdi. *Erdem* de, bir “*T a n r ı y o l u*” ve hükümdara, *Tanrı tarafından verilmiş*, iyi bir özellik idi. Bu inanış, Türkler’e herhalde *Çin tesiri* ile gelen bir şey olacaktı ki, bizde ancak Göktürk çağından sonra görülmeğe başlamıştı. Bir hükümdarın, “*a k ı l l ı*” ve “*f i l o z o f*” olması şartı da, Göktürkler’in sonunda ve hatta onların yıkılışlarından sonra ortaya çıkıyordu. Böyle *a k ı l l ı* ve *f i l o z o f* bir hükümdara Türkler, “*Bögi*” veya “*Böğü-Kağan*”, unvanını veriyorlardı. Bizim bugünkü “*b ü y ü*” ve *b ü y ü c ü* sözümüz de, aslını buradan alıyordu.

“*Ü n l ü*” hakan:

Büyük kağanlar, elbette ki “*ü n l ü*” kağanlar olurlardı. Bu sebeple Türkler, kendi kağanlarına verdikleri unvanların sonuna veya ortasına, “*ü n l ü*” anlamına gelen “*külüg*” deyimini koymağı unutmazlardı. Meselâ “*Alp, külüg, bilge kağan*” şeklinde söylenmiş bir unvan, hükümdarların başlıca özelliklerini içinde topluyordu. “*Kü*” sözü, eski Türkçe’de “*ün*, ses ve şöhret” anlamına gelirdi. “*Külüg*” unvanı da, şöhretli mânâsına olarak, kökünü bu sözden almıştı.

“*S a l t a n a t*” karşılığı olarak Türkler’de “*erk*” sözü söylenmiştir: “*Erk sürmek, erk tapmak, erk tarmak*” sözleri, hep saltanat karşılığı olarak söylenmiştir.

2. “VAZİFE”LERİ

İlahî “*s a v a ş g ü c ü*” :

Eski Türk devletlerinin *temeli*, “*s a v a ş g ü c ü*”ne dayanıyordu. Devletin kuruluşu ile *asâyiş* ve *düzenin sağlanması*, şimdi

olduğu gibi eskiden de *silâh gücüne* bağlı idi. Tanrının Türk kağanlarına verdiği *kutlu güç* ve *yarlık*, komutanlara da geçer ve onlar da başarılarını, bu *kutlu güce* bağlayarak öğünürlerdi. Çi n'de olduğu gibi *kutlu güç*, yalnızca kağanda kalmıyordu. Bütün beyler ile milletin de malı oluyordu. Bilge - Kağan henüz daha 14 yaşında iken, amcası *Kapagan Kağan*'ın emrince, bir "*Şad*", yani ordu komutanı olarak bulunuyordu. Kendisi henüz daha bir çocuk iken, bile amcasının elde ettiği başarıları anlatıyor ve tıpkı kendi zaferleri imiş gibi bunlardan öğünç duyuyordu. Çünkü bu başarılar yalnız kağanın değil; bütün millet ile komutanların da kutluluğunun idiler:

"Tanrı yarlıg verdiği için:

"Hepsi, 25 defa akın yaptık! 13 defa süngü ile savaştık!

"İlli, (yani devletli) olanları ilsiz kıldık! Kağanlı olanları, kağansız kıldık! Dizi (üzerinde dik) duranları, çöktürdük! Başını (dik) tutanları, eğdirdik!..."

Kağanlar, ordunun başında:

Öyle anlaşılıyor ki bu sözler, Türkler arasında ezberlenmiş birer mitolojik masal nakaratı gibi idiler. Bu sebeple Türkler, kağanların yaptıkları şeyleri anlatırlarken, hep bunları söylüyorlardı. Göktürk devletinin kurucuları *Bu min* ve *İstemi - Kağan*'lar için de aynı sözler söyleniyordu. Onlarla ilgili bölümleri de az önce yazıtlardan alarak vermiştik. *Osmanlı* padişahları niçin muhakkak büyük seferlerde bulunurlardı? Bu, bir raslantı değildir.

T Ü R K İ S K A N P O L İ T İ K A S I :

Kağanlar, halkı konduran ve iskân eden:

Türk kağanları, "*i s k â n c ı*" idiler. Yeni bir ülkeyi alıp devlete katma, onlar için büyük bir şey ifade etmiyordu. Bu ülkeyi "*a l m a*" işinden sonra, o ülkeyi "*k o n d u r m a*" çabası, gelmeli idi. Bu kitabımızda sık sık söylediğimiz gibi, *Türk or-*

dularının peşlerinden, büyük Türk kitleleri ve aileleri de giderlerdi. Tıpkı Anadolü'nün fethinde olduğu gibi. Eski Türk yazıtları, bu "konma" ve "kondurma" bölgelerini, aşağı yukarı kesin sınırlar ile belirtmişlerdi.

Türkler'in konma ve yerleşme bölgeleri: Doğuda, Kadırgan dağlarına ve batıda da, Demir-Kapı'ya kadar uzanıyordu. Demir-Kapı, Batı Türkistan'ın güney-doğu sınırlarında idi. Bu duruma göre de Batı Türkistan, ta Göktürk devletinin kuruluş çağlarında, yani VI. yüzyılın ortalarında, Türkler'in yerleşme bölgeleri içine girmiş oluyordu. Batı Türkistan yolu ile İran ve Afganistan'ın kuzey yaylaları ise, Türkler'in sürülerine açılmış oluyordu.

Çin sınırları, Türkler için "yasak bölge" idiler. Çin'e gitme de, konma da yasaktı. Fakat Türk devletlerinin kuvvetli olduğu çağlarda, bir kısım Türkler'in giderek, Çin'de yerleşmeleri, birçok bakımlardan faydalı oluyordu.

Halkı "doyurup", "giydirmeyi" :

Uygur ülkesine gelen Çin elçilerinin neler gördüklerini anlatmıştık. Uygur ilinde, "fakir ve yoksulluk içinde yaşayan hiç bir kimse yoktu. Çalışmayan ve Uygur vatandaşlarına ise, devlet ile Uygur kağanı yardım ederdi".

Dede Korkut kitabında da sık sık, "Yalıncağ körsen donatgıl", yani "Çıplak görsen giydirmeyi", şeklinde sözler söylenirdi. Bunlar, söz olsun diye söylenmiş şiirler değil; halkın inancını yansıtan, bir çeşit atasözleri idiler.

Eski Türkler'de gerçi devlet Kağanın bir malı gibi görülürdü. Fakat Türk Kağanları, bu malın, halk ile bölüşülecek bir varlık olduğunu da, unutmazlardı. Dede Korkut, "Kağan Kazan evün yağmalatsa, helâlinün alır, taşrâ çıkardı", diyordu.

Yani: “*K a z a n - H a n*”, ne zaman ki evini (halkına) yağmalatsa, hanımını alır dışarı çıkardı”. *K a z a n - H a n*, zaman zaman kendi hatunu dışında herşeyini, halkın bir malı sayıyordu. Düğün yağmaları bugünkü Anadolu’da da yaşamaktadır.

Akınlarda, kazanç sağlama:

A k ı n l a r da, halk ve askerin, bir kazanç ve yağma kaynağı idi. Fakat “*a k ı n y a ğ m a l ı a r ı n ı n*”, bağlı oldukları kesin usûlleri ve gelenekleri de vardı. *Öyle anlaşıyor ki, bir şehir zaptedilince her asker, kendi damga veya işaretini taşıyan okunu, rastladığı ilk kapıya saplıyordu. Ancak savaş bitip, kesin zafer elde edildikten sonra herkes dönüyor ve okunun saplı bulunduğu evi yağma ediyordu.* Geleneğe göre hiç kimse başkasının okunu, kendi oku ile değiştiremiyordu. Nihayet bu bir kaide ve t ö r e idi. Bunun istisnaları ve kavgalar da, çok oluyordu. Tabîî olarak, hükümdarlarına ve ordunun disiplin derecesine göre! Bu çeşit yağma düzenlerinin özellikle *C e n g i z H a n* çağında, türlü şekillerine rastlıyoruz. İkinci *G ö k t ü r k* devleti ile *U y g u r* kağanlığında, bu yağma akınlarının, kesin olarak önüne geçilmek istenmişti. Büyük bir kültür devletine yağma akınları, artık pek yakışmıyordu.

Halkı doyurma ve giydırme, eğitme:

B i l g e - K a ğ a n, halkı doyurma ve donatma işlerini şöyle anlatıyordu:

“*Tanrı, yarlık verdiği için! Kutum, var olduğu için: Kismetim, var olduğu için! Ölmek üzere olan milleti, dirilterek eğittim! Çıplak milleti, elbiseli; fakir milleti, zengin kıldım! Azıcık milleti, çok kıldım!...*”

B i l g e - K a ğ a n halinden ve vazifelerinin güçlüklerinden şikâyet de ediyordu:

“... *İl veren Tanrı:*

Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın diye, O Tanrı, be-

ni tahta oturttu: Parlak bir milletin üzerine oturmadım! İçeride aş-sız, dışarıda donsuz, (elbisesiz), iyi olmayan, kötü bir millet üzerine oturdum! .

Küçük kardeşim ve iki Şad (yani komutanlar) ile sözleştik:

“Atamızın kazandığı milletin, adı ve ünü yok olmasın di-ye, Gece uyumadım! Gündüz oturmadım! Küçük kardeşim, Kül-Tegin ile! İki Şad ile! Ölesiye, yitesiye çalışıp, kazandım!

“Böyle çalışıp, birlik halinde kazandığım milleti, ot ve su gibi (dağınık) kılmadım!

“Yer sayarak (etrafa) varmış, (dağılmış) millet, ölü ve yi-tik (bir halde), ayağı, yalınayak, (bana döndü), geldi! Bu milleti eği-teyim diyce:...”

O s m a n l ı devletinde de padişâh, devlet ve halkın ba-basıdır.

“H a l k ı n k a l b i n i” elde etme:

Göktürkler’in altıncı kağanı I ş b a r a - K a ğ a n, Türk tarihinin en ünlü hükûmdarlarından biridir. Işbara-Kağan, taht kav-galarının başlaması üzerine kağanlığa, Türk halkı ve beyleri tara-fından seçim yolu ile getirilmişti. İmparatorluk içinde bir birlik kurmağı başaran Işbara-Kağan, Çin’e akınlarını 400.000 atlı ile ya-pardı. Ne yazık ki devamlı kuraklık ve hastalıklar, onun kağanlı-ğının son senelerini durgun ve başarısız yapmıştı. Işbara-Kağan i-çin Çin kaynakları şöyle diyorlardı:

“Işbara-Kağan’ın kendisi çok cesur idi. Bu sebeple de h a l k ı n ı n k a l b i n i, elde edebilmişti. Şimdi O r t a a s y a’daki bütün kavimler, onun hâkimiyeti altında toplanmıştır...”

Sonradan Kağan olacak bir Türk prensi için ise Çin tarih-leri şöyle diyorlardı:

“Kendisi çok akıllı ve kurnazdır. Fakat, (kendi devleti için-de ve Çin karşısında) durumu zayıftır. Bununla beraber O, k e n d i

halkının kalbini kazanmasını bilmiştir. Bunun için de halkı emri altında toplayıp, akınlar yapmağı iyi başarıyor. İshara-Kağan ise, O'nu bu başarılarından dolayı kıskanmaktadır..."

Eski Türk tarihinde, böyle belgeler pek çoktur. Eski Türk kağanları her şeyden önce, *kendi halkının kalplerini kazanmak*, isterlerdi. Tıpkı, askerlerine kendini sevdirmek ve onların kalbinde itimat yaratmak isteyen, bir komutan gibi.

OKUMALAR

GÖKTÜRK KAĞANLARININ GÖRÜNÜŞLERİ:

1) M O K A N KAĞAN'IN (M. S. 553-572), EFSANELEŞMİŞ BİR PORTRESİ: "... K a ğ a n'ın dıştan görünüşü çok garipti. Bir (Çin) ayağından geniş 'bir yüzü' vardı. 'Yüzünün rengi' ise, çok kırmızı idi. 'Gözleri', iki cam yuvarlak gibi parlıyordu. 'Vücudu', çok güçlü idi. Yaratılışı da, çok sertti. (Diğer kavimleri idaresine) almak için yaptığı akınlara, hırsla devam ediyordu...

"B a t ı d a : A k - H u n (Heftalit) devletini yendi; D o ğ u d a : K i t a n l a r'ı kovalayıp, aldı. K u z e y d e i s e : K ı r g ı z l a r'ı, kendisine bağladı. Gücüne dayanarak, Ç i n dışındaki bütün ülkeleri, idaresi altına aldı. Devletin sınırları, d o ğ u d a : (Çin'deki) Liao denizi'ne, B a t ı d a i s e : B a t ı d e n i z i'ne, (H a z a r denizi veya K a r a d e n i z'e) kadar uzandı.

"Devletin, (batıdan doğuya) genişliği: Onbin mil'den fazla idi. G ü n e y d e : (Gobi) çölünden. Kuzeyde: B a y k a l gölüne

kadar, (yani devletin). K u z e y - g ü n e y g e n i ş l i ğ i i s e , altıbin mil idi. Buradaki bütün ülkeler, onun idaresi altına girmişti...”: (CS, 50, 2a-b; LMT, s. 8).

2) G Ö K T Ü R K ' L E R D E N , Y A B G U K A - G A N ' I N (M. S. 587-588) PORTRESİ: (Çin tarihlerine göre): “... Y a b g u K a ğ a n ' ı n u z u n b i r ç e n e s i v a r d ı . K a ş l a r ı , ç o k s e y r e k v e a z d ı . F a k a t g ö z l e r i ç o k p a r l a k t ı . Ç o k c e s u r b i r k i ş i y d i . A y r ı c a , h e r y a p t ı ğ ı ” i ş d e , b i r p l a n i ç i n d e - “ d ü z e n l e n m i ş t i ... ” : (SS, 84, 4b; LMT, s. 55).

GÖKTÜRK İŞBARA KAĞAN'IN KİŞİLİĞİ:

Ünlü G ö k t ü r k kağanı, İşbara Kağan'ın kişiliği üzerinde Ç i n kaynaklarından bazı bilgiler verme, Türkler'in kağan anlayışı hakkında yararlı olacaktır. Türk devletleri ile Türk milleti, rastlantılar ile oluşup, gelişmemişlerdi.

“... T a b o K a ğ a n ' ı n i k i o ğ l u n d a n b i r i s i n i n a n n e s i , s o y b a k ı m ı n d a n , i k i n c i d e r e c e d e i d i . . . A n l o ' n u n a n n e s i i s e s o y l u i d i . O n a k a r ş ı h e r z a m a n s a y g ı g ö s t e r i l m i ş t i . B u n u n ü z e r i n e İ ş b a r a g e l d i v e d e v l e t i n i l e r i g e l e n l e r i n e , ş ö y l e d e d i :

“- E ğ e r A n - l o ' y u t a h t a ç ı k a r ı r s a n ı z , k a r d e ş i m o l a r a k , o n a , h i z m e t e d e r i m . Y o k e ğ e r , (a n n e s i s o y l u o l m a y a n) , T a l o p i e n (T a r b a n) ' ı k a ğ a n y a p a r s a n ı z , s ı n ı r l a r ı k o r u m a a l t ı n a a l a c a ğ ı m ! K e s k i n k ı l ı c ı m v e u z u n m ı z r a k l a r ı m l a , o n a k a r ş ı d u r a c a ğ ı m !

İ ş b a r a ' d a n h e r k e s , c e s a r e t i d o l a y ı s ı y l a ç e k i n i y o r d u : “ İ ş b a r a , y a l n ı z c a k a r d e ş l e r i n e n b ü y ü ğ ü d e ğ i l ; ç o k y i ğ i t t i . B u n u n i ç i n h e r k e s o n d a n k o r k u y o r v e o n a k a r ş ı g e l m e k i s t e m i y o r l a r d ı . (B u n u n ü z e r i n e İ ş b a r a ' n ı n d e d i ğ i o l d u) . .

OĞULLARIN EN AKILLISI OLAN İ Ş B A R A TAHTA ÇIKIYOR: “... Bunun üzerine G ö k t ü r k l e r i n ‘ d e v -

let büyükleri toplandı', kendi aralarında danıştılar. Bu kurultay sonunda, şöyle dediler:

“- Dört kağanın oğulları arasında en akıllısı, I ş b a r a'dır!” Böyle deyip, onu tahta çıkardılar... ‘Halkın kalbini elde etti’ ve k u z e y d e k i bütün kavimleri, kendi idaresi altında topladı...”: (SS, 84, 2a; LMT, s. 44. 53).

Yukarıda da belirtildiği gibi, “I ş b a r a Kağan, h a l k ı n k a l b i n i elde etmeği”, biliyordu. Bu Kağan zamanında G ö k t ü r k devletinin gücü, iki katına yükselmişti. Ancak k u r a k l ı k l a r, halk ile devleti kasıp kavurmuştu. B a t ı y a g ö ç de, bu zamanda kımıldamağa başlamıştı. Ç i n tarihleri. I ş b a r a'nın küçük kardeşi için ise şöyle diyorlardı:

H A L K I N K A L İ B İ N İ A L M A S I N I B İ L E N, BİR TÜRK PİRENSİ: “Ç u l o h o u, I ş b a r a K a ğ a n'ın, küçük kardeşidir. Çok kurnaz ve zekidir. Ancak devlet içindeki durumu, zayıftır. Kendi halkının kalbini almayı, çok iyi bilir! Bundan dolayı halkı, onu sever. Bu özelliğinden dolayı I ş b a r a Kağan, kardeşini kıskanır!”: (SS, 84; LMT, 98).

TÜRK KAĞANLARININ ZAYIF YANLARI:

BÜYÜK TÜRK PRENSLERİ, BİRBİRLERİNİ KISKANİYORLAR VE ÇOK HIRSLILAR: “Bir Ç i n elçisinin raporu-
runa göre: (M. S. 578-9): “... I ş b a r a K a ğ a n'ın emri altında, üç büyük T ü r k pirensi vardır... Bunların hepsi amca, yeğen ve kardeşlerdir. (çeşitli derecelerde), k a ğ a n unvanı taşırlar. Dünyanın dört köşesini, idareleri altına almışlardır. Ancak, birbirlerine güvenmezler ve çok hırslıdırlar!...”: (SS, 51, 2a-b). I ş b a r a K a ğ a n'ın mektubu ve devlet anlayışı hakkındaki bilgiler, G ö k t ü r k l e r ile ilgili bölümümüzde verilmiştir.

11. YÜZYILDAN İKİ ÖRNEK:

1) T U T S A K BİR BEYİN PORTRESİ: “... Bize, aşırı (arturu) bir akınla, taşarak yürüyüp, geldi! Ancak (yenildi), üstelik ilini de, (bize) verdi! Şimdi, burada kaldı ve oturdu! Beli, böğrü (büğrü) büküldü! Sesi de, kısıldı!”: (MK, I, s. 219).

2) HAKANIN, “E L İ U Z U N” OLMALI: “... “Dünya, bu yalancı kişiler ile bozulur! Doğru ve gerçek kişi! Ey eli uzun (elgi uzun)! Bu dünyayı, tut!”: (KB).

T a n r ı'dan g ü ç a l a n

TÜRK HAKANLARININ UNVANLARI

İslâmiyetten önceki çağlarda:

1) M e t e'nin bu unvanı: “**T a n r ı t a r a f ı n d a n t a h t a ç ı k a r ı l m ı ş, H u n l a r ı n b ü y ü k H a k a n ı (Şanyüsü)**”: M e t e bu unvanını, Çin İmparatoruna yazdığı mektubunda söylüyordu..

2) “**T a n r ı - k u t**” : (Tengri-kut): Tanrı'nın kutu: “**S e m â v î H ' a ş m e t m a â b**”. Türkçe “**İdikut**” (Iduk-kut) karşılığıdır. M e t e'nin unvanı.

3) M e t e'nin oğlunun unvanı: “**G ö k v e y e r t a r a f ı n d a n, 'h a y a t v e r i l m i ş', G ü n v e A y t a r a f ı n d a n 't a h t a ç ı k a r ı l m ı ş', H u n l a r'ı n B ü y ü k H a k a n ı**”: Ç i n imparatoruna yazdığı mektubunda. Çin inanışlarının hafif bir karışımı vardır.

4) G ö k t ü r k kağanının unvanı: (Göktürkler'in) **B ü y ü k K a ğ a n ı... K u t l u g B e g - Ç u r (Moço)**”. (Unvanını) “**Y ü c e G ö k t e n a l m ı ş**”, (veya) “**Y ü c e G ö k t e n b u l m u ş!**”

5) G ö k t ü r k Bilge-Kağan'ın: "T a n r ı'ya benzer G ö k y a r a t m ı ş, (yani, hakanlıkla donatmış), T ü r k B i l g e - K a ğ a n".

6) Bilge Kağan'ın unvanı: "T a n r ı'ya benzer G ö k t e olmuş, (yani, T a n r ı'nın inâyetiyle hakan olmuş), T ü r k B i l g e - K a ğ a n".

7) G ö k t ü r k İşbara-Kağan'ın unvanı: "G ö k t e doğmuş, (yani, g ö k t e n hakan olarak in â y e t b u l m u ş), Göktürkler'in ve bütün dünyanın, M u k a d d e s İ m p a r a t o r u... İ ş b a r a - K a ğ a n" : Bu Türk unvanı, Çince'ye yanlış olarak, "G ö k t e d o ğ m u ş", diye tercüme edilmiştir.

8) "(G ö k t e (kut) bulmuş, il itmiş (idare etmiş), B i l g e K a ğ a n" : U y g u r kağanı: (746).

9) U y g u r kağanı: (759): "G ö k t e (kut) bulmuş, İ l tutmuş, Alp, Külüg, B i l g e K a ğ a n".

10) U y g u r kağanı: (789): "A y T e n g r i'de (Gökte) kut bulmuş, Külüg, Bilge Kağan: Bu unvanda, M a n i dininin tesiri vardır.

11) "A y T e n g r i'de (Gökte), ü l ü ğ (talib) bulmuş, Alp, Ulug, K u t l u ğ K a ğ a n" : U y g u r unvanı: (795). 808, 821, 825, 833 tarihlerine ait U y g u r kağanlarının unvanları, bunlara benzer. Yanlız geç olarak bunlara, "G ü n v e a y T e n g r i'de (Gökte), bulmuş", gibi unvanlar da eklenir.

Ç I N Ğ I Z H A N V E O Ğ U L L A R I N I N

1) "E b e d î T a n r ı'nın g ü c ü i l e": (Möngge Tengeriyin küçündür): M e n g ü K a ğ a n'ın. Deyimler ve anlayışlar, Türkçe'ye dayanmaktadır: "Mengü Tengeri", Türkçe'de "E b e d î T a n r ı" demektir.

2) "E b e d î T a n r ı'nın g ü c ü i l e, geniş ve sonsuz (Kür), U l u u l u s u n, o k y a n u s l a r ı n (Taluy'un) H a n ı,

bizim fermanımız”: Güyük Han’ın Papa IV. Innocent’a mektubunda.

3) “Ebedî Tanrı’nın gücü ile, Büyük Moğol ulusunun ve okyanuslar Hanı’nın yarlığı ...”: Fransız kralı Saint Louis’ye yazılan Fransız kralı Saint Louis’ye yazılan mektupta: Artık bu mektupta Moğol Hanları, Türk tesirlerinden silkinmek istemiş, bir Moğol milliyetçiliğine doğru gitmişlerdir. Bu mektupla, “bir yay ile iki gümüş ok” da gönderiyordu.

4) - “Gök Tanrısı’nın yerdeki nâibi”. - “Batı’nın, Doğ u’nun, bütün dünyanın, en büyük Kağanı, bütün hükûmdarların, bağlılığını emreder: ...”

- “Yer ve göklerinin hâliki, (yaratıcısının) adı ile:...”

Oktay Kaan ile Hülâgu’nun, Şam ve Meyyâfârikin emirlerine yazdıkları mektupların, Arapçası’ndan. Baycu Noyan, Papa’nın elçisine, “Kaanın Dünya hâkimiyetine, başka bir ortak bulunamayacağını”, söylemişti.

İSLAM ÇAĞINDAKİ TÜRK MEKTUPLARINDA:

1) “Göklerin sahibi (Tanrı), Yeryüzü ülkeleri ile bir çok kavimlerin hâkimiyetini, bize verdi”. 1027’de Uygur Hakanı’nın Gazneli Sultan Mahmud’a yazdığı mektupta.

Ayrıca Türk geleneğine göre, “bir yay ile on ok” gönderiyor. “On-Ok” boyları, Batı Göktürk devletinin, ve Batı Türkleri’nin temelidir. Uygurlar, bununla islâmiyetten önceki inanışlarını, gösteriyorlardı. Mektup, Mervezî’de bulunur.

2) “Yeryüzünde, Allah’ın gölgesi”, (Zillullah fî’l-âlem). - “Allah’ın halifesi”. - “Allah tarafından te’yid edilmiş”. İslâmiyet ile kaynaştırılmış, Türk sultanlarının unvanlarıdır.

3) “Gök kubbesi altında yaşayan, Sultanların en yücesi; Allah’ın yeryüzünde gölgesi, Meleklerle benzeyen

ben R ü k n e d d i n , G ü r c ü'lerin kraliçesi, T a m a r a'ya bildiririm ki,... Ben Müslümanlar'ın adaletini yaymak, A l l a h'ın b i z e v e r d i ğ i kılıcı, bir daha elinize almamayı, sana ve millettine öğretmek için, kendim geliyorum...”

İkinci S ü l e y m a n Ş â h'ın, G ü r c ü Kraliçesine yazdığı mektuptan.

A L P A R S L A N'IN, BAZI SÖZ VE DAVRANIŞLARI:

4) Alp Arslan'ın bazı unvanları: “C i h â n S u l t a n ı”. “Fetihlerin babası” (Ebû'l-Feth). “Sultan ül-âdil”.

1 a) “Yâ Rabbî! Seni kendime vekil yapıyor, azametinin karşısında yüzümü yere sürüyor ve senin uğrunda savaşıyorum. Ey T a n r ı m! Niyetim hâlistir. Bana yardım et, sözlerimde hilâf varsa, beni kahret!” M a l a z g i r t savaşından önce, 26 Ağustos Cuma günü söylenmiştir. Savaşa girerken de şunları söylüyor:

2) b) A t ı n ı n k u y r u ğ u n u b a ğ l ı y o r : “Ey askerlerim! Eğer şehid olursam, bu b e y a z elbise, kefenim olsun! O zaman ruhum göklere çıkacaktır!” “B e y a z e l b i s e”, H u n büyükleri ile Ç i n g i z H a n tarafından da, savaşta giyinilirdi.

3) c) “Ben, d ü n y a n ı n h ü k ü m d a r ı y ı m ! Hiç bir kuvvet bana karşı çıkamaz! Bu ordu ile, Ç i n'i de fethe ederim!” Diyen Alp Arslan, böyle gururlandığı için, suikaste uğradım, diye tövbe ediyordu: Yorumları için bk. O . T u r a n . Cihân Hakimiyeti, s. 190 vd.

4) d) “B a ş ı n ı a ç ı p , A l l a h'a y a l v a r m ı ş ve bunun üzerine bol yağmur yağmış”. Alp Arslan, H o r a s a n ç ö l ü'nden geçerken, asker ile hayvanların susuzluktan kırılmalarına karşı, böyle yapmış.

“B a ş a ç m a v e k e m e r i b o y n u n a a l m a”, Türk-

ler'de biât ve bağlı değildir. Eski bir Şaman geleneğidir. Alp Arslan da, Tanrı katında, böyle yapmıştır.

SELÇUKLU HAKANLARININ, UNVANLARI:

1) “Allah bu dünyayı bizim tasarrufumuza vermiş ve emanet etmiştir. Bütün emirler ve hükümdarlar, bizim memurlarımızdır!” Bu, Selçuklu Sultan Sencer'in bir sözüdür.

“Biz, Cihân padişahlığını babamızdan ve Halîf e'nin dedesinin (Kaim Biemrillah), verdiği sancaklarla, mirâs olarak aldık!” Diye sözlerine katkı yapıyordu. - “Alemin Sultanı ve Dünya padişahı”: Bu da Selçuklu Sultan Sencer'in unvanıdır.

2) “Cihânın Efendisi” :Ermeni ve Gürcü kaynaklarının Selçuklu Melikşâh için söyledikleri bir tanıtma. - “Sultan ül-âzam” : Sultan Sencer'in unvanı.

3) “Allah Taâlâ'nın inâyeti ile, Sultan Muhammed Han sözüm!” Fatih Sultan Mehmed'in, Uzun Hasan'ı yenmesi dolayısıyla Uygur yazısı ile yazdırdığı yarlıkta: (R. Arat, Türkiyât Mecmuâsı, VI, s. 298). Divân geleneğine uygundur.

4) “Mengü (ebedî) Tanrı gücünde, Muhammed Resullah, Hacı Giray sözüm”. Altın Ordu Hanları Çingiz Han geleneğini İslamiyet ile böyle kaynaştırıyorlardı. Bu Türk kültür çevresinin çeşitli deyişleri için bk. A. N. Kûrat, Yarlık ve Bitükler, s. 64 vd.

5) “El-Müeyyed min indillâh Ebu'l-Muzaffer”: Yavuz Sultan Selim'in kullandığı bir unvan.

6) “Hak Taâla'nın inâyeti ve Ulu Peygamberimiz'in mucizâtı berekâtı ile, ben ki Yeryüzü hakanlarına tac giydiren, sultanlar sultanı...”: Kanunî Sultan

S ü l e y m a n'ın, Avusturya ve İspanya kırıllarına yazdığı mektuplarda.

* * *

HAKAN,

“TANRI'NIN KILICI VE ORDUSU”

Aşağıda, H ü l â g u H a n ile yine onun tesirinde olan A h m e d H a n'ın mektuplarından, bazı seçme bölümler sunuyoruz:

1) H Ü L A G U H A N'IN MEKTUBU : “... -Biz B a ğ d a t'ı, ‘TANRI'NIN KILICI ile aldık’! Biz, ‘TANRI'NIN KUVVETİ İLE” kalktık ve böyle başarı kazandık!”

“-Biz, ‘T a n r ı'nın â s k e r i y i z’! Gazabına uğrayanlara, bizi gönderir! Bunun için bize beddua geçmez! Ah, tutmaz! Aletlerimiz, atlarımız, akıl ve sayımız, üstündür!

“ -‘TANRI, ALEYHİNİZDE’ ve size karşıdır!.. Bir işi takdir ve tedbir eden biri (Tanrı) tarafından üzerinize, musallat edildik!...”: (Ebülfereç tarihi, terc., s. 53).

2) A H M E D H A N'IN MEKTUBU: “... -‘T a n r ı'nın yardım ı ile’, b a y r a k l a r ı n ı yükselttik!..”: (Aynı eser, s. 54).

“- Alemin iyileşmesi için, M ı s ı r S u l t a n'ının emri altına girmek gereklidir!... T a n r ı'nın bize verdiği ihsanları, takdir edin!...”: (Aynı eser., 56).

“EBEDİ TANRI'NIN GÜCÜ İLE” b e s m e l e s i n i, Ç i n g i z H a n ve oğullarına ait devlet anlayışını incelerken, sunmuştuk.

* * *

O Ğ U Z K A Ğ A N VE KAĞANLIĞI

“... O ğ u z K a ğ a n büyük (uluğ) bir k u r u l t a y çağırıldı... “Y e d i l e r i ç t i l e r, s e v i n ç b u l d u l a r Y u r d u n u o ğ u l l a r n a v e r d i v e ş ö y l e d e d i:

“- E y o ğ u l l a r ı m! N e ç o k (sınırlar aştım! N e ç o k s a v a ş l a r v e v u r u ş m a l a r g ö r d ü m! K a r g ı l a r f ı r l a t t ı m! Ç o k o k l a r a t t ı m! A y g ı r l a r ı m l a, ç o k (yollar) y ü r ü d ü m! D ü ş m a n l a r ı a ğ l a t t ı m! D o s t l a r ı g ü l d ü r d ü m!

“- G ö k T a n r ı ’ y a b e n (borcumu?) ö d e d i m! Y u r d u m u, s i z l e r e v e r i y o r u m!”: (O ğ u z d e s t a n ı, B a n g, 42).

OĞUZ HAN'IN YAZILI FERMANI:

“O ğ u z K a ğ a n, d ö r t y a n a b u y r u k l a r g ö n d e r d i. B i l d i r g i l i k y a z ı l a r ’ y a z d ı r d ı. E l ç i l e r e v e r i p y o l l a d ı. B u f e r m a n l a r d a, ş ö y l e y a z ı l ı y o r d u:

“B e n, “U y g u r l a r ’ ı n K a ğ a n ı” o l d u m! Y e r y ü z ü n ü n d ö r t y a n ı n ı n d a k a ğ a n ı o l m a m, g e r e k l i d i r! B a n a b a ğ l a n m a n ı z ı i s t i y o r u m! H e r k i m k i, “b e n i m a ğ z ı m a b a k a r d u r u r s a”, (y a n i b a n a t â b i o l u r s a), o n u n a r m a ğ a n ı n ı v e r i r v e d ö s t t u t a r ı m! K i m k i b e n i m a ğ z ı m a b a k ı p d u r m a z s a, b a n a b a ş t u t a r s a, o r d u m u ç e k e r, o n u d ü ş m a n s a y a r ı m! O n a s a k ı n y a p a y ı m, y o k e d e y i m d e r i m, v e ö y l e y a p a r ı m!...”:

“U r u m K a ğ a n d i y e b i r k a ğ a n v a r d ı. G i d e n b u y r u l t u l a r ı, t u t m a z d ı. A r d ı n a k a t ı l ı p, g i t m e z i d i. “S ö z ü m ü t u t m a m”, d i y e s ö y l e n i r, d u r u r d u... O ğ u z K a ğ a n a t l a n ı p, t u ğ u n u t u t u p, o n u n l a s a v a ş a g i t t i..”: (a. e s e r).

O Ğ U Z'UN “B Ü Y Ü K K A Ğ A N” OLMASI

(DEVLET DÜZENİN KURULMASI)

U Y G U R YAZILI O Ğ U Z D E S T A N I'NDAN:

“Oğullarının birincisine G ö k, ikincisine D a ğ, üçüncüsüne D e n i z adı, koydular. Bundan sonra O ğ u z K a ğ a n, büyük bir t o y v e r d i. H a l k a (e l e ğ ü n e), buyruk çıkardı. Halk, s ö z l e ş t i (kengeşip), geldi. O ğ u z K a ğ a n, kırk masa ve kırk sıra dizdirdi. Türlü a ş l a r v e türlü içkiler koydurdu. Türlü t a t l ı l a r, k ı m ı z l a r, yediler ve içtiler. Toydan sonra O ğ u z K a ğ a n, beylere ve halka (e l e ğ ü n e), şöyle emir verdi (yarlık berdi):

“- Ben, sizlerin üzerinize kağan oldum! Y a y v e k a l k a n l a r ı m ı z ı, (elimize) alalın!

D a m g a m ı z b i z e, i y i y o l l a r g ö s t e r s i n !

G ö k - k u r t (Gök b ö r i) b i z e o l s u n, k ı l a v u z (uran)!

D e m i r k a r ğ ı l a r i l e (ilimiz) o r m a n g i b i, o l s u n ! A v y e r l e r i m i z d e y ü r ü s ü n, (v a h ş i a t l a r) k u l a n !

(Y u r d u m u z), ı r m a k l a r v e d e n i z l e r l e, d o l s u n !

G ü n e ş, t u ğ u m u z, b a y r a ğ ı m ı z, o l s u n ! G ö k d e ç a d ı r ı m ı z o l s u n !”: (Oğuz destanı, Bang, 11).

DEVLET DÜZENİ KURULMASI VE TOYU:

“(Oğuz Kağan), y a y i l e ü ç o k u o ğ u l l a r ı n a ü l e ş t i r i p, devletin ‘S a ğ - s o l’ d ü z e n i n i k u r d u k t a n s o n r a, şöyle dedi:

“... Y a y, (yani B o z o k i l i), okları attı! S i z d e, (Ü ç - o k l a r), oklar gibi olunuz!

KURULTAYI TOPLAMASI: “O ğ u z K a ğ a n b ü - y ü k (uluğ) k u r u l t a y ç a ğ ı r d ı ... H a l k g e l d i, s ö z l e ş i p, o t u r d u l a r.

KURULTAYDA OT ATMA YARIŞLARI: “O ğ u z Ka ğ a n büyük o t a ğ d a (o r d u d a) oturdu.. Kırk kulaçlık bir d i r e k (a ğ a ç) diktirdi. Direğin üzerine, a l t ı n b i r t a v u k koydurdu. Altına da, b i r a k k o y u n bağladı. S o l yana da, kırk kulaçlık b i r d i r e k diktirdi. Onun başına da b i r g ü m ü ş t a v u k (Üç-oklar için?) koydurdu. Altına da b i r k a r a k o y u n bağladı.

OTURMA DÜZENİ: “S a ğ yanda, B o z o k’lar oturdu. S o l yanda, Ü ç - o k’lar oturdular.

YEME İÇME: “K ı r k g ü n, k ı r k g e c e yediler, içtiler. Sevinç buldular! Bundan sonra O ğ u z Ka ğ a n, yurdu- nu oğullarına üleştirdi. Ondan sonra şöyle dedi:

“- Ey oğullarım! Ben, çok (sınırlar) aştım! Çok savaşlar, vuruşmalar gördüm! Ne kargılar fırlattım! Ne oklar attım! Aygır- la, ne çok yürüdüm! Düşmanları ağılattım! Dostları güldürdüm! (Borcumu?) G ö k T a n r ı’ya ö d e d i m! Y u r d u m u da, s i z e v e r i y o r u m!”: (Aynı eser, 42).

O Ğ U Z H A N’IN, AKINDAN YURDUNA, “DÖNÜŞ TOYU”:

“O ğ u z H a n, oğulları ve ordusu ile s a ğ ve e s e n d ö n d ü ğ ü i ç i n, büyük b i r t o y u n h a z ı r l a n m a s ı n ı, buyur- du. Büyük b i r o t a ğ diktirdi. Otağın her direğini, a l t ı n ile kaplattı.. Bu otağı anlatmak için, şu şiir söylenmiştir:

“B i r e v t i k d i a l t u n d a n o l ş e b r i y â r!

“K i m o l e v d e n, f e l e k e v i k ı l d ı â r â!

“900 y ı l k ı (at), 9000 k o y u n ö l t ü r d ü!

“Bulğar (deri)’den 99 havuz kıldurdu!

“Dokuzuna a r a k (r a k ı), doksanına k ı m ı z d o l d u r t t u!

“Bütün beylerini getirtti!

“A l t ı o ğ l u n a, çok ö ğ ü d l e r v e r d i.. Şehirler ve ülkeler verdi. Oğulları ona gerçek oğulluk yapmışlar ve savaşlarda, ona güç vermişlerdi..”: (Şecere-i Terâkime, Kononov, s. 15).

G Ü N - H A N'IN, "DEVLET DÜZENİ" TOYU:

"G ü n - H a n, O ğ u z H a n'ın yaptırdığı gibi, altın e v i diktirdi. DEVLET DÜZENİ: Bu otağın S A Ğ yanına, 6 a k ç a d ır (örge) ve S O L yanına da 6 a k ç a d ır diktirdi. S A Ğ tarafa 40 kulaç yüksekliğinde bir d i r e k diktirdi. Bunun başına, bir a l t ı n t a v u k bağlattı. S O L tarafa da bir direk diktirdi. Bunun başına da bir g ü m ü ş t a v u k bağlattı.

"G ü n - H a n'ın yarlığı ile, B O Z O K oğlanları ile beyleri, a l t ı n t a v u ğ u; Ü Ç - O K oğlanları ile beyleri de, g ü m ü ş t a v u ğ u, at sürerek, vurup indirdiler. Tavukları vuran kişilere, çok armağanlar verildi.

"G ü n - H a n da atası gibi yaptı: 900 a t, 9.000 k o y u n kestirdi. Deriden yapılmış, 9 havuza r a k ı (a r a k) doldurttu. 90 deri havuza da, k ı m ı z saldırdı. 40 gün, 40 gece, y e y i p, i ç t i l e r...": (Aynı eser, a. yerler).

"TOY DEFTERİ"İNDE, YAZILI DURMA:

(Devlet protokolunun yazılı olarak kurulması)

"... Bir nice iller de vardır ki, onlara da, O ğ u z H a n ad koymuştur. Fakat O ğ u z H a n'ın soylarından gelmezler. O ğ u z H a n'ın şenliğinde, "t o y u n d a b u l u n d u k l a r ı i ç i n", adları 'd e f t e r d e y a z ı l ı' durmuştur. Bu boyların adları da şunlardır: K a n ğ l ı, K ı p ç a k, K a r l ı k K a l a ç...": (Türkmenlerin Şeceresi: Türk Mitolojisi, I, s. 215).

H A N I N T O Y U N D A B U L U N M A, ona karşı bağlılığını kabul etmek, demektir. Toya gelmeme ise, 'b a ş k a l d ı r m a' olarak yorumlanmıştır.

"T A H T A Ç I K M A" TOYLARI

H u n l a r i l e G ö k t ü r k l e r'de, tahta çıkma ve "h a k a h seçimi", ancak b ü y ü k k u r u l t a y ile mümkündü. Bu-

nun için de geniş çapta şenlikler yapılmıştır. Çingiz Han devletinde ise, aristokrat kesim, yani Çingiz Han soyundan gelenler, kurultayda bulunmuşlardır. Burada Oğuz Destanı'ndan iki örnek sunacağız:

1) TUMAN HAN'IN TAHTA ÇIKIŞI: "... Herkes gelince, toylara başladılar. Toy, tam 13 gün sürdü. İlk gün luman tahta çıktı. 100 gün geçtikten sonra, kendi isteği ile tahttan indi. Yerine oğlu, "Diken ile Er Biçen Kayı Yabgu"yu tahta çıkardı. Bu, 90 yıl padişahlık etti...": (Farsça Oğuz -nâme: Z. V. Togan, s. 61).

Farsça Oğuz destanı'nda, Çingiz Han geleneginin, çok derin tesirleri vardır. Türkmenler'in Şeceresi'nde ise, Türk bilgelerinin başlık ettikleri, "bütün Oğuz ili yığıldı":

2) İNAL - YABGU'NUN TAHTA ÇIKIŞI: "... Kayı (boyundan) Kara - Hoca'nın oğlu Korkut - Ata; Salur boyundan Engeş - Koca; Yıva boyundan Şiban - Koca'nın 'başlık ettiği' Oğuz ili yığıldı. Kayı halkından Inal - Yabgu'yu tahta çıkardılar. Veziri, Korkut - Ata idi. Korkut - Ata ne dese, sözünden çıkmaz idi...": (Türk Mitolojisi, I, s. 231).

* * *

HAKANIN, YARLIĞI VE BUYRUĞU

1) HAKANIN, "BUYRUĞUNUN YÜRÜR LÜĞÜ" : "... Buyruğunu (yanlığı) ilinde, yürütemiyen (yorıt-) hakan; Nasıl ulu (uluğ) görülü r! Kendi halkınca!": (Kutadgu Bilig 3868).

2) BUYRUK, "İYİ BİR DİL" İLE VERİLMELİ: "... İyi bir dil ile, buyruk vermezsen; Yeşermiş çiçekler gibi, çok çabuk kurur! Bunu, bil!...": (KB, 1810).

3) EMİR, "MEKTUPLA" YAZILMALI: "... Ha-

kan bana buyurmuş (yarlık amış), bir mektup (bitig) ile! Mektubu (bitig) okuyunca, gözlerim aydınlandı (yarudı)!...”: (KB, 3732).

4) HAKANIN BUYRUĞU, “AĞIR TUTULMALI” : “... Hakanın emriyle buyruğunu (yarlığı), ağır tutsunlar! Buyruk, ne olursa olsun, yerine getirsinler !...”: (KB, 5578). Bk. Yk.

* * *

DEVLETİN ‘İKİ DİREĞİ’

HAKANIN HALKA, TÖRE VE YİYECEK VERMESİ:

Devlet ile ilgili bölümümüzde, bu Karahanlı Türk saray düşüncesi’nden iki beyti vermiştik. Burada, “hakanın vazifeleri” ile ilgili olan, beyitleri sunuyoruz:

DEVLETİN, “DİREĞİ TEMELİ, ASLI VE KÖKÜ”: “... Devlet in direği (il tutrukı) ile temel in in (tüpi) sağlamlığı (bekliği), şu iki şey üzerinde durur! Bunlar devletin, aslı ve köküdür (yıldız kökü)!

“Bunlardan biri, (1) halk ın hakk ı ve pay ıdır (ülüş)! Bu da, töre’dir! (2) Diğer i ise, hizmet edenlere, üleşilen (üle-), dağıtılan, gümüş tür!

“Töre ile halk, sevinerek, yaşasın! Hizmet edenler de (er at), gümüş ü görüp, yüzleri aydınlansın (yaru-)!

“Bu iki kutlulukla, beyden sevinç (sevinç) bulsunlar! Devlet in kapısı (il kapgısı), düzene girs in! Beyler de bununla, avunma (avinma) bulsun!

“Beyler kendi halk ına, töre veremezlerse! Ayrıca halk ı, gözetmezlerse! Halk ın hakk ını, yeyiciler yer ise (yegüci yer)!

“(Hakanlar) halka, ateş atmış olurlar! İlleri bozulur (bozul-)! Beyliğinin temeli, hiç kuşkusuz yıkılır...”: (Kutadgu Biliğ, 514-519).

* * *

“KILIÇ GÜCÜ” VE HAKANLAR

Hakanların özelliği, töre ve adâlettir. Ancak bunlar, kılıçla desteklenmelidir. Karahanlı Türk kültür çevresinden, Kutadgu Biliğ’den, bununla ilgili birkaç beyit, seçerek sunacağız:

1) DEVLETİN DİREĞİ, KILIÇ VE ALTINDIR: “... ‘İlin ve devletin direği’ (il tutruğu), şu iki şeydir: Bırısı, som (sav) altındır; diğeri de, kılıç!”: (Kutadgu Biliğ, 3039).

2) GÜMÜŞ NERDE İSE, KILIÇ DA ORAYA YÖNELİR: “... Kılıç nerde ise, gümüş ordadır! Gümüş, nerede ise, kılıç oraya yol tutar (tuttı yol)!...”: (KB, 2045).

3) GÜMÜŞLERİ SAÇARAK, YİĞİTLERİ TOPLA!: “... Ey Hakan! Gümüş saç! Yanına, yigitler derilsin (terilsü)! Gümüşü, kendin için yığarsan, kılıçlı yigitlerin duğılır (saçılır)!”: (2046).

4) BİLGİSİZLERİN İŞİNİ, KILIÇLA ÇÖZ!: “... Hikmet sahibi (büğü) bilge beyler, millete baş (budunka baş) olup! Bilgisizin işini, kılıç ile çözmüşler!...”: (KB, 223).

5) KILIÇ İLE BALTA, İL BEKÇİSİ: “... Kılıç ile balt a, il bekçisidir (il sakçısı)! İlleri, kılıç ile ahırlar, il başında kiler (il başçısı)!...”: (KB, 2140).

6) SEVİNMEYEN ASKERİN, KILICI KINDAN ÇIKMAZ!: “... Hangi bey askerini (er atını), sevindirmezse! Askerin kılıcı da, kınından çıkmaz!...”: (KB, 2138).

HAKANIN, “CEZA VERMESİ” VE AFFETMESİ’

(K u t a d g u B i l i g’e göre)

1) DOĞRU SÖYLEYEN ELÇİYİ, CEZALANDIRMA!: “... Ne güzel söylemiş, bir T ü r k b a n ı : ‘- K ı n a m a y ı n (kınama) e l ç i y i (yalavaç), eğer doğru söylerse!’...”: Kutadgu Bilig, 3718).

2) “... E y h a k a n! K ı l ı ç ve sopa, sendedir! K a m ç ı (berge) ile c e z a l a r, (kıynlar) ise, kötüler içindir!...”: (KB, 5279).

3) CEZA, H A R A M İÇİNDİR: “... H e l â l e, hesap (sakış) vardır! H a r a m a ise, c e z a (kın) vardır!...”: (KB, 3547). Eski Türkler’de, “kın” ve “kıyın”, ceza ve hüküm demektir.

4) HAKAN, SUÇLARI AFFETMELİ: “... Beyler, alçak gönüllü (açık), gönlü açık (açık köngül) olmalı! S u ç l u (yazuk-lug) kişilerin, s u ç u n u a f f e t m e l i (keçür-)!...”: (KB, 2122).

5) AF, SANA AHİRETTE YARDIMCI OLUR: “Kul ile cariyeler, s u ç işler ise, b a ğ ı ş l a (keçür) suçlarını! Bu af ile sevabın (muyan), âhirette sana bi: uzık (azuk) olur!...”: (KB, 3435).

6) HİZMET EDENLERE, YUMUŞAKLIK GÖSTERME: “... Hizmet edenler, suç (yazuk) işlerse, vur! B o ş b ı r a k m a onları! B a ş ı b o ş işleri (boşlag iş), göz altında tut!...”: (KB, 4185).

7) SUÇSUZA, YÜZÜNÜ KARARTMA!: “... S u ç u m (yazuk) var ise, ceza ver, k ı n a (kına)! Kudret, (erklig) senindir! Eğer yok ise bana, yüzünü karatma!...”: (KB, 639).

C e z a ve a f ile ilgili diğer bilgiler, c e z a bölümü-müzde verilmiştir.

“MÜLK” VE “MELİK” DEYİMLERİNİN TÜRKLER’DE GÖRÜŞLERİ

İslâm düşüncesi bu sözlerle kendini gösteriyordu. Kutadgu Biliğ’in girişinde görülen bu deyimler, ondan sonra yerlerini yine eski Türk söz ve anlayışlarına bırakıyordu. Kitabın tümünü incelemeyen araştırmacıları bu giriş, yanıltıyordu:

“Yine bu k i t a b gör ki, herkese yarar; il ile kendleri tutan, idare eden m e l i k l e r e, daha çok yarar!”

“M ü l k ü n (d e v l e t i n) harab oluşu veya kalışı (bekası), nedendir? Veya h â k i m i y e t i n (m ü l k e t), kalması veya gitmesi; bütün bunlar, b u k i t a p t a açıklanmıştır.

“H ü k ü m d a r l a r (m e l i k l e r) üzerinde m i l l e t i n h a k k ı vardır. Ancak meliklerin de, m i l l e t (budun) ü z e r i n d e, o kadar hakkı vardır !”: (KB, 34-42).

“Ey dünyanın güzeli (cemali), ey ululuğun görkü! Ey saltanata (m ü l k e t k a) nur! Dönek (yayıg) devletin, (kutun) bağını (örk) elinde tutan kimse!”: (KB, 91): K u t a d g u - B i l i g .

Görülüyor ki, T ü r k l e r ’ e yeni gelen bu söz ve anlayışlar, henüz şiire tam olarak oturmuş değillerdi.

SİYASET: “S i y a s e t k ı l a r idi, himmet ile; Bu himmet yaraşır, mürüvvet ile!”: (KB, 2127).

“Bu himmet ile, b e m s i y a s e t g e r e k ! Siyasete beylik ve r i y a s e t (başlık) gerek!”: (KB, 411).

İ L V E T Ö R E ’ N İ N, SİYASETLE DÜZENE KONMASI: “İ l v e t ö r e ’ y i bey, siyaset ile düzenler (tüzer); H a l k (k a r a k ı l ı k ı), onun siyasetini görerek, hareket eder!”: (KB, 2128).

“K ö t ü y e (isizke), s i y a s e t yürütmek gerek! Mil-

iet arasındaki bulanıklığı (karışıklığı), siyaset süzer!: (KB, 2131).

Burada halk karşılığı olarak budun ve kara-kılık sözleri geçiyor. Budun, halk, millet ve tebaadır. Kara-kılık, yani “kara yaratılışlı, karakterli” (kılıkb) ise, kötülerdir. Bunları birbirinden ayırmak gereklidir.

“BAŞ KESME” VE SİYASET : “Nasıl bir siyaset etmeli, baş kesmeli; gönül vermek için, nasıl bir feraset göstermeli!”: (KB, B 50).

SULTAN: Sultan, Kutadgu Biliğ’de yalnızca iki yerde görülür. Türkçe “ilig”, yani hakan karşılığında kullanılır. Ancak söz ve mana, şiire iyice oturmamıştır: Hakan (ilig), çok iyi bir sultandır; halka, gönülden ve candan sevilen (sevük can) bir kişidir”: (KB, 3458).

TAHTA ÇIKMA TÖRENLERİ (BİR DİN TÖRENİ GİBİ)

Çin tarihleri, Göktürkler hakkında, daha ilk bilgileri vermeğe başarlarken, onların kağanlarının tahta çıkma törenlerinden söz açarlar. Aslında ise Çin tarihçileri kendilerinin âdetlerine benzeyen törenlerden söz açmağa bir gerek görmezlerdi. Açsalar da, kendi hesaplarına öğünürlerdi. Çinlilere göre Türk Kağanları tahta çıkarılırken, “bir keçe üzerine konur ve yukarı kaldırılırlardı”. Kağanların, bir keçe üzerine konup kaldırılmalarını, daha önceki Toba devletinde de görüyoruz. Toba’lar kendi Kağanlarını, “bir keçe üzerine koyup kaldırdıktan sonra, doğuda batıya doğru, 9 defa çevirirlerdi”. Uzun zaman Türklerin hâkimiyeti altında yaşamış ve bu yolla, Türkler’den kuvvetli kültür tesirleri almış olan Hitay devletinde de, buna benzer tahta çıkma törenlerini görüyoruz. Bu konuyu, “Türk Mitolojisi” adlı eserimizde daha geniş olarak inceledik.

“Tahta çıkma”, “göge çıkma” töreni gibi:

Türkler’de tahta çıkma törenlerinin, bir nevi “g ö ğ e ç ı k m a” gibi kutsal bir anlamı vardı: Kılıcının kuvveti ile hükümdarlığı elde etmiş olan büyük bir Türk hakanını, bir keçe üzerine koyarak döndürebilmeğe cesaret etmek, gerçekten garip bir olaydı. Ayrıca Türkler, “Kağanlarının boyunlarına bir ip geçirerek, boğar gibi yapıyorlardı”. Fakat böylesine önemli bir tahta çıkma töreninde, hükümdara zahmet ve eziyet vermenin herhalde bazı demokratik ve önemli sebepleri olsa gerekti. Hiç şüphe yok ki Türkler’de tahta çıkma törenleri, daha çok a s k e r î törenlerdi. Fakat bu törenlerin bir de d i n ve inanış tarafları vardı. Aşağıda vereceğimiz bir örnek, bu törenlerin anlamlarını daha iyi olarak aydınlatacaktır:

Altay ve Sibirya şamanizminde, “G ö ğ e ç ı k m a” törenleri, önemli bir yer tutarlardı. Bu geniş bölgelerde yaşayan, halkların inançlarına göre, “Şamanlar, g ö ğ e ç ı k a r l a r ve göğün d o k u z k a t ı n ı dolaştıktan sonra, tekrar yere inerlerdi”. Şamanın göge çıkmağa başlamasından önce bir tören yapılırdı:

“Ş a m a n d a beyaz bir keçe üzerine konarak havaya k a l d ı r ı l ı r d ı . Şamanın 9 çırağının tuttuğu keçe, 9 defa d ö n d ü r ü l ü r ve bu yolla Şaman, sembolik olarak, göğün 9 k a t ı n ı da gezmiş olurdu”. Çünkü Şamanlar bir kuş gibi döne, döne ve bir helezon yaparak, göğün katlarını aşarlardı.

Eski Türk kağanları da, *“g ö k t e olmuş, g ö k t e tahta oturmuş ve nihayet kağanlık talihi ile buyruğunu da, yine g ö k t e n almış”,* kimselerdi. Öyle anlaşıyor ki kağanları bir keçe üzerine koyup döndürme, törenlerin bir nevi d i n taraflarını teşkil ediyorlardı. Kağanlar, bu törenle göge çıkmış ve gökte Tanrı tarafından tahtlarına oturtulmuş, oluyorlardı. Türkler tahta oturmak anlamını *“olurmak”* fiili ile ifade ederlerlerdi. Bunun karşılığı olan, Çince’de *“tahta çıkma”* için kullanılan deyim de, kutsal bir olayı ifade ederdi.

Kurultayla kağan seçimi:

Başka bilgilere göre de, Türk Kağanları, *seçimle* seçilirlerdi. Bunun için de büyük bir *kurultay* toplanırdı. Fakat Türkler'de, çok katı kaidelerle belirtilmiş '*verâset kaideleri*', vardı. Böyle bir *verâset* sisteminin bulunduğu yerde, seçimin yeri herhalde olamazdı. Bununla beraber taht boş kalınca, ünlü Göktürk Kağanı *Işbara-Kağan*, bir tür *seçimle*, *Göktürk tahtına* oturtulmuştu.

20. BÖLÜM

VEZİRLER

(HALKTAN GELEN, BÜYÜK MEMURLAR)

Hanedanlarda *mevkiler, verâset yolu ile geçer*. Türkler’de, *halktan gelenlerin unvanları ile memuriyetleri ise babadan oğula geçmezdi*. O s m a n l ı devletinde de, böyle idi. Bu düzen, inanış ve anlayış, 2000 yıldan beri, devam etmektedir. Konuyu, böyle ele alıp ve böyle incelemek gereklidir. Büyük memuriyetler, yalnızca “*liyâkât ve yeteneğe*” göre alınırdı.

Türkler’de Kağandan sonra en yüksek rütbeler:

B ü y ü k H u n devletinde ve G ö k t ü r k l e r ’i n ilk çağlarında, bir “*vezirlik*” müessesesini açık olarak görmiyoruz. K a r a - H a n l ı devleti çağında, hakandan sonra gelen “*Yabgu*” veya “*Yafgu*”lar, *halkın içinden çıkan*, “*vezir*”ler idiler. Göktürk devletinin başlangıcında ise, “*yabgu*”, devleti kuran B u m ı n - K a ğ a n ’ı n *küçük kardeşi*, İ s t e m i - K a ğ a n idi. G ö k t ü r k l e r , *devlet idaresinin en soylu, tecrübeli ve becerikli T ü r k b o y l a r ı n ı n elinde kalmasına*, önemle dikkat etmişlerdi.

G ö k t ü r k devletinin başlangıcında, yalnızca bir *yabgu* vardı. Devlet genişledikçe ihtiyaç çoğalmış ve çok büyük boylarla, B a t ı T ü r k i s t a n gibi, büyük bölgelere de, yeni *yabgu*'lar, tayin edilmeğe başlanmıştır. Tabii olarak bu yeni *yabgu*'ların buyrukları altında da, geniş bir teşkilât meydana getirilmiştir. Gerçi bu yeni teşkilât, öz ve kök bakımından, eskilere göre pek fazla bir değişiklik göstermiyordu. Fakat bu memuriyet, *önceleri, devlet içinde bir tane iken*, bu defa yeni yeni birçok *Yabgu*'luklar, ortaya çıkmıştır.

Vezirlik müessesesinin kurulması

682'den sonra Türkler'in "*yabguluk*" müessesesi, artık eski önemini kaybetmişti. Çünkü devletin başında artık, T o n y u k u k gibi bir vezir bulunuyordu. 744'de Uygur devleti kurulunca, eski tek *Yabgu*'luk düzeni, yeniden ortaya çıktı. Uygur devletindeki *Yabgu*'luk mevkilerine artık, yalnızca, veliahtlar getiriliyorlardı.

Yabancı vezirler:

H u n, G ö k t ü r k ve A t t i l a çağında, daima yabancı vezir ve danışmanlar kullanılmıştı. Attila'nın ölümünden sonra, Avrupa'nın yeni çehresini A t t i l a'nın maiyetinde yetişen C e r m e n asıllı vezir ve kumandanlar değiştirmiş ve kral olmuşlardı. Selçuklu veziri N i z a m ü l - M ü l k'ün sonsuz otoriteye sahip olduğuna dair efsanelere de inanmayalım. Ondan İstifa eden Selçuklular, zaman zaman onu hırpalamayı da bilmişlerdi,

Büyük unvanlar, liyâkat ve yeteneğe göre alınır:

Göktürkler'in başlarına verdikleri "*Y a b g u*" unvanları, yüzyıllar sonra bile, bütün A s y a'da, bir şeref hatırası olarak saklanmıştı: G ö k t ü r k l e r, H o r a s a'n'a, VI. yüzyılda bir *yabgu* tayin etmişlerdi. Göktürkler tarihten silindikten sonra yani, VIII. yüzyılın yarısında bile H o r a s a'n'ın yerli prensleri, Çin imparatorundan *Türkler'in verdikleri "yabgu"*luk unvanlarının, yenilenmesini rica ediyorlardı.

Karlık Türk boylarının, Göktürkler çağında aldıkları “Yabgu” luk unvanları, Karahanlı-Hanlı devletinin kuruluşuna kadar devam etmişti.

Oğuz Yabguluğu’nun temellerinde de, böyle bir sebep aramanın, herhalde Türk an’anelerine, aykırı düşmeyeceği kanaatindeyiz. Ortaasya’da her boy, istediği zaman, istediği bir unvanı alamazdı. Bir boyun eski unvanını değiştirebilmesi veya onu yükseltebilmesi için, belirli sebeplerin ve başarıların olması lâzımdı.

Uygurlar’ın, küçük bir Türk unvanı olan “İrkin”lik rütbesinden “yabguluk” ve “kağanlığa” kadar, çalışıp.düdinerek nasıl yükseldiklerini, adım adım takip edebiliyoruz. Töre ve eski Türk inançlarına göre, yabgu unvanı, babadan oğula mirâs olarak kalabilirdi. Fakat tarihteki uygulamalar, böyle olmuyordu. Gerçi yabgu’ların oğulları, bu unvanları boş bir şeref unvanı olarak uzun zaman taşıyorlardı. Fakat ölen yabgu’nun yerine, hemen yeni bir yabgu’nun tayin edilme işinde, gecikilmediğini de yine, kaynaklardan açık olarak görebiliyoruz.

Büyük Göktürk veziri Bilge - Tonyukuk:

682 de İl. Göktürk devletini kuran İl-Teriş Kağan, Türklüğü yeniden bir araya getirmişti. O Türkler’e, yalnızca bir millet olarak beraber yaşama şuurunu vermemiş, aynı zamanda Türklükleri ile, öğünç duyma gururunu da aşlamıştı. Önce 17 sonra 70, ve daha sonra 700 kişiyi etrafına toplarken, herhalde kendisi “Şad”, yani “Ordu komutanı” unvanını taşıyordu.

Boyla-Bağa Tarkan gibi, büyük bir asker, daha vardı. Bunlardan başka maiyetine, asker olmayan, akıllı ve tecrübeli birini katmağı da ihmal etmemişti. Bu da, onun meşhur veziri Tonyukuk idi. Vezir Tonyukuk, İl-Teriş Kağan’a katıldıktan sonra, kendine düşen görevleri şöyle özetliyordu:

“Kağanı mu kısıyın tedim, sakındım!” Yani: (Kağanımı

teşvik edeyim, akıl vereyim, diye düşündüm!”) Vezir T o n y u k u k bu sözlerine, kendi yazıtında şunları da ilâve ediyordu: *“Tanrı (bana) bilgi verdiği için ben özüm, kendi kağanımı kızıştırdım!”* T a n r ı, Türk kağanlarına, *“Türk milleti, bir millet olsun diye”*, şans ve bilgi verirdi. Fakat T a n r ı, burada yalnız kağana değil; başarı kazansın diye, *halktan gelen bir vezir* e de, bilgi ile akıl veriyordu. Artık G ö k t ü r k devletinde bir vezir, bir kağanla yanyana ve başbaşa gidiyordu.

Vezir T o n y u k u k, *“(İl-Teriş Kağan'ın) bilgide eşi ve şöhrette eşi (ben idim)”*, demekle de, kendi değerini, kağan ile eşit tutuyordu. Eski Türk tarihinde, devleti kuranlara büyük önem verilir ve onların kişiliklerine de, bir kutluluk verilirdi. Devleti kurarken, onların koydukları töre ve düzene, sonraki Türk kağanları için, âdeta, vazgeçilmez bir düstûr ve kılavuz olurdu. Vezir Bilge-Tonyukuk, kendini bir k a ğ a n gibi, bu yeni töre ile düzenlerin bir babası, olarak sayıyordu:

“İl - T e r i ş Kağan, bilgeliği ve bahadırılığı sayesinde, Çinliler'le 17 defa; Hitaylar'la 7 defa; Oğuzlar'la ise 5 defa savaştı. O sıralarda, (O'nun) danışmanı yine ben idim! O'nun ya ğ ı c ı s ı, (yani düşman üzerine gideni) de, yine ben idim! İl - T e r i ş Kağan'a, Türkler'in B ö ğ ü, (yani filozof ve ermiş) Kağanı'na, Türkler'in B i l g e Kağanı'na. (danışman yine ben idim)! “K a p a g a n -Kağan, 27 yaşında iken tahta oturdu. Gece uyumadı, gündüz oturmadı! Kızıl kanımı tüketerek, kara terimi fışkırtarak (çalıştım) ve isim ile gücümü, hep (O'na) verdim!”

“İl-Teriş Kağan kazanmasa, yavaş olsa idi! Ben kazanmasam yok olsa idim! Kapagan-Kağan'ın ve soylu Türk milletinin yerinde, ne bağımsız bir kitle, ne bir millet ne bir kişi ve ne de bir sahip olacak idi! İl-Teriş Kağan (ve ben) Bilge-Tonyukuk kazandı-ğımız için, Kapagan-Kağan'ın birleşik Türk milleti yürüdü! (Şimdi) Türk Bilge Kağan'ı, birleşik Türk milleti ile Oğuz milletini, iyi

idare edip, tahtında oturuyor!”

Vezirlerin, “özellikleri” :

Daha önceleri, *bütün güçler*, kağanda toplanmıştı. İkinci Gök Türk devletinde ise, *cesaret ile bahadırılık* kağanların; *bilgi ile bilgelik* de vezirlerin, özellikleri olmuşlardı.

Türkler vezire, “ayguç” adını verirlerdi. Uygur çağında vezirlerin sayısı çoğalınca, “Başvekî”’e bu defa “Ulug ayguç”, yani “Büyük Vezir”, denmeğe başlandı. Eski Türkçe’de “ayguç” sözü, kökünü “ayıtmak”, yani “söylemek” fiilinden alıyordu. Bundan da anlaşılıyor ki vezirler, diğer yabgu’lar ve Şad’lar gibi, “devlet içinde icrâcî” değillerdi. Onlar daha çok bir “müşavir” gibi idiler. Veya öyle görünüyorlardı.

“Söz” de, Türkler’de çok mühimdir. *Hikmet ve felsefe dolu söz*, *sav* veya bir “sab”dır. *Ayıtmak* da, böyle derin konuşmaktır. Konuşmadan önce, uzun düşünmek ve “odgurmak”, gereklidir. “*yorık dille*”, yani *uzun dilli*, *açık ve fâsih*, konuşmalıdır. Gevezeliğe, “*sanrışma*”; geveze kişilere de, “*yangşak kişi*”, derlerdi. Bu, çok kötü bir şeydi. *Sert ve kötü söz*, yani “*sarsığ söz*” de söylenmemeli idi.

“Alp”lık ile “bilge”lik gibi iki ana prensip, Türk devletlerindeki, *idare düzeninin temelini*, meydana getiriyorlardı. Bu sebeple eski Türkler, *devlet adamlığının bu iki önemli şartı üzerinde*, ısrarla durmuşlardı. Nitekim Oğuzlar’dan gelen bir casus, Gök Türk veziri hakkında şöyle diyordu:

“Azıcık Türk milleti yürüyor, (ilerliyor) imiş! Kağanları Alp imiş! Vezirleri, yani (ayguçısı) Bilge imiş! O iki kişi var oldukça, siz Çinliler’i öldüreceklerdir, diyorum! Biz Oğuzları da öldüreceklerdir, diyorum! Ben böyle diyorum!”

Vezirlerin, “yetki” ve “mesuliyet”leri:

Önemli meselelerde *karar yetkisi*, vezirin elinde olan bir şey değildi. Yukarıda da söylediğimiz gibi “*icrâ ve karar*

y e t k i s i", kağan'ın elinde, idi. Bu sebeple vezir, her konuda kağanına "ötünür", yani durumu "arzeder" ve dilekte, bulunurdu. Kağan da, vezirin "ötündüğü ötünc" ünü dinler ve dilediğini, "işitiverir" di.

Vezirin mes'uliyetleri de vardı: Bu sebeple vezir Bilge - Tonyukuk, yapacağı işleri düşündükçe, şöyle diyordu: "*Bu haberi işitip, gece uyuyasım gelmez idi! (Gündüz de oturasım gelmez idi!)*" Çalışma ve gayret, vezirin başlıca ögüncü idi. Bu sebeple, "*(Kağanıma), kızıl kanımı tüketerek, kara terimi fişkırtarak (çalıştım) ve işim ile gücümü hep (O'na) verdim!*", Diyordu.

"*T a n r ı, yarlık verdiği için, bu T ü r k m i l l e t i n e silâhlı düşmanı dokundurmadım! Doğünlû atlarını da, koşturmadım!*" Diye de, ilâvede bulunuyordu. Eski Türkler, savaşlarda büyük başarı gösteren, *a t l a r ı d ö ğ ü n l e r l e r* ve bundan sonra da, *ordu içine salıp, serbest bırakırlardı*. Hiç kimse, bu atları tutup bitemez ve onları ürkütemezdi. Öyle anlaşıyor ki *Vezir T o n y u k u k*, bu başarıları kazanırken kutlu atları koşturacak kadar bir yanlışlığa düşmemişti. Çünkü bu atlar, ancak büyük felâket ve baskın anlarında kuılanılırlardı.

Yabancı dinlere, vezirlerden tepki:

B ö ğ ü -Kağan'ın veziri, T u n - B a ğ a - T a r k a n: Üçüncü Uyğur kağanı, *B ö ğ ü Ka ğ a n, M a n i d i n i n i*, "*devlet dini*" yaparak, *U y ğ u r l a r'ın ruhunda ve hayatında büyük bir reform yapmıştı*. Bu sebeple *B ö ğ ü - K a ğ a n*, Ortaasya kavimlerinin zihinlerinde efsaneleşmiş ve *U y ğ u r T ü r k l e r i'ne* de büyük tesirler yapmıştı. Bu *U y ğ u r kağanının, manevî yapıcılığına* rağmen, nedense *dış politikası*, bozuktu. Kendi zamanında devlet içinde otorite de kalmamıştı. *B o y l a r m a c e r a v e y a ğ m a f ı r s a t l a r ı a r ı y o r l a r*; kendi kağanlarını da peşlerinden sürüklüyorlardı. *Boylar artık Ç i n s ı n ı r l a r ı n d a o t u r u y o r* ve yalnızca *yağma için*, yaşıyorlardı.

B ö ğ ü - K a ğ a n'ın babası B a y a n - Ç u r Kağan'ın getirdiği, “*b ü y ü k d e v l e t o l m a a n l a y ı ş ı*”, ile prensipleri, artık unutulmuştu. Merkezin elinde otorite diye bir şey kalmamıştı. Bunun üzerine Böğü-Kağan'ın veziri *TunBaga-Tarkan*, kendi kağanına ve kağanın yakın akrabaları olan, soylu D o k u z - O ğ u z boylarına karşı, cephe almıştı.

U y g u r kağanlığı, G ö k t ü r k l e r' in güttüğü, “b ü y ü k d e v l e t o l m a” düşünce ve düzenine dönmek istiyordu. Devlet, Çin sınırındaki yağmacılar tarafından değil; merkezden idare edilmeli idi. Anlaşmazlığın, dış görünüşü bu idi. Aslında ise işin içinde, başka sebepler de vardı. Uygur devleti içinde, kağanlığı kuran, D o k u z - O ğ u z boylarına karşı bir düşmanlık doğmuştu. Ayrıca, Böğü-Kağan'ın, getirdiği yeni din ile inançlardan dolayı rahatları kaçan, büyük halk kitlesi de vardı. İşte bütün bu karşı fikirleri temsil eden *Tun-Baga-Tarkan*'ın, *Böğü-Kağan'a* taarruz ederek onu öldürdüğünü görüyoruz.

T u n - B a g a T a r k a n, Böğü-Kağan'ın “*o ğ u l l u ğ u*” idi. Bu sebeple O Türk töresine göre Kağan'ın *kendi öz ailesinden sayılıyor ve soy bakımından da kağan olma hakkını kazanıyordu*: Zaten vezirlik mevkiine kadar yükselebilmiş olması da herhalde sebepsiz olmasa gerekti. Bir gerçek varsa, *Tun-Baga Tarkan*'ın, kağanlığı zamanında Uygur devletinin, düzenli ve büyük bir devlet olma yoluna girmiş olduğu idi..

Göktürk veziri Tonyukuk'un soyundan, U y g u r vezirleri:

G ö k t ü r k d e v l e t i n i n y ı k ı l ı ş ı n d a n s o n r a b i l e , U y g u r l a r , b ü y ü k G ö k t ü r k veziri *T o n y u k u k'un soylarına, büyük bir önem vermişler ve onlara saygı göstermişlerdi.* Çin tarihlerine göre, *T o n y u k u k'un soyları*, her zaman için “*T a r k a n*” unvanı almışlar ve vezirlik mevkiini, ellerinde tutmuşlardı. Ne yazık ki kaynaklarımız, XIII. yüzyılın başına kadar susuyorlar ve bu konuda bize hemen hemen

hiç bir bilgi vermiyorlardı. Fakat XIII. yüzyılın başlangıcında, gerçekten Tonyukuk neslinden gelen birini öğreniyoruz.

Bilge - Boğ'a'yı, Uygur devletinin başında "*Başvezir*", yani "*Ulug-Aygucı*" olarak görüyoruz. *Bilge-Boğa*'nın kardeşi *Arın-Tegin*'in devlet içinde önemli bir mevkiî tutuyordu. *Arın-Tegin*, kayınbabası "*Kara Ağaç Buyruk*" ise, *Kara-Hıtay* sarayında, *Kara-Hıtay* hükümdarının "*oğullarını okutuyor*" ve ayrıca "*vezirlik pâyesine*" de sahip bulunuyordu.

Cengiz - Han'ın ortaya çıkması ile *Bilge-Boğa*'nın, *Kara-Hıtay* devletine karşı Cengiz'le, bazı bağlar kurduğunu görüyoruz. Cengiz - Han'ın gönderdiği elçiler, *Bilge-Boğa*'ya karşı büyük bir saygı gösteriyorlardı. Belki de Cengiz - Han, Göktürk veziri Tonyukuk'u, tanıyordu. Cengiz sonradan, *Arın-Tegin*'i kendine "*oğulluk*" edinmiş ve onu, "*bozkırlarda yaşayan halkların idaresine*", memur etmişti. Kayınbabası *Kara-Ağaç Buyruk* ile oğulları ise, "*yeni kurulacak şehirlerle ilgili işlerde*", vazife almışlardı.

Cengiz-Han'ın, Uygur asıllı büyük vezirleri: Tata - Tonga :

Uygur asıllı, bu büyük Türk devlet adamının biyografyasının, Çin tarihlerinden alınmış tam ve ilk tercümesi, "*Sino-Turcica*" adlı eserimizde vardır. Cengiz - Han'a, "*hazine işleri, devlet yazışmaları ve mühür ile ilgili her şeyi öğretmişti*". Cengiz - Han İmparatorluğunun idaresini, "*yazı üzerine*" oturtan da, yine O idi. Cengiz ile oğlu Ögödey Han'ların saltanatlarının sonuna kadar, *imparatorların "altın damga"larını, O elinde tutmuştu. Hazineye giren, çıkan paralarla, büyük tayinler de, yine hep O'nun mührü ile yapılmıştı. Cengiz Han'ın "oğullarının hocaları*" da, *Tata - Tonga* ile, *oğulları* idiler.

Vezirlere *Karahanlı* çağında, "*kengeşçi*" de derler.

Aslında *kengeşçi*, “m ü z a k e r e c i”, demektir.

Selçuk ve ilk Osmanlı çağının, bir çeşit kurultayları olan *kengeş meclisleri*’ni hatırlamada da, yarar vardır.

Gerdizi, *Sübaşı* için “*Hâcîb büzürg*” yani “*Ulu Hâcib*”, diyordu. Anlaşıyor ki baş vezir zaman zaman başkumandanlık da yapıyordu.

“Mâbeyinci” ve “*perdecî başı*” için 11. yy. Türkleri “*rayangu*” derlerdi. *Dayanmak* fiilinden gelen bu söz, daha önceleri müşavir karşılığında söylenmişti.

Cengiz İmparatorluğunun ünlü Başvezirlerinden, *Çinkay*, *Mahmut Yalavaç*, *Mes’ut-Beg*, İlhanlılar’daki *Çin-Temür*, *Körgüz* gibi devlet adamları ve maliyeciler, yine Türk asıllı idiler.

OKUMALAR

METE'NİN OĞLUNUN VEZİRİ

Met e'nin oğlunun bu ünlü vezirinin konuşma ve öğütlerinden, bu kitabımızın bir çok yerlerinde alıntılar yaptık. Bu ünlü ve gerçekçi öğütler, Met e'nin oğlu ile ilgili bölümümüzde de verilmiştir. Burada biz daha kısaltarak ve seçme yaparak, bazı görüşlerini sunacağız. Vezirin bu görüşleri yerine getirilmiş ve devletin temel politikası yapılmıştır.

İsa'dan önce 169 yıllarında söylenen bu sözler, şimdi de geçerlidir.

G ö k t ü r k veziri T o n y u k u k'un buna benzer bir öğüdünü de az sonra sunacağız. T ü r k k a ğ a n l a r ı, vezirlerin bu görüşleri karşısında, politikalarını değiştirmiş ve vezirlerin sözlerine uymuşlardır:

1) "ÇİN MALLARINI ALMA", BİZİ ÇİN'İN EKONOMİK BASKISINA VE İDARESİNE SOKAR!": "... Bu sırada H u n l a r, Çin'in işlemeli veya işlemez, her türlü ipekli

kumaşlarından hoşlanıyorlardı. Çin yemeklerini de beğenmeğe başlamışlardı. V e z i r bunu görünce H u n h a k a n ı'na, şöyle dedi:

“- H u n l a r'ın bütün halkını toplasanız, Ç i n'deki yalnızca bir ilin halkının sayısı kadar bile tutmaz! (Halkın çokluğu bakımından) Ç i n, (H u n l a r d a n) daha g ü ç l ü sayılır.

“- Ç i n yiyecekleri ile giyecekleri de, H u n l a r'ın kinden, tamamı ile ayrıdır. Bundan dolayıdır ki, Ç i n de yetişen yiyecekler ile; yine Çin'de yapılan bu gibi mallara bağlanmak, (devletimizin geleceği bakımından) doğru değildir.

“H U N G E L E N E K L E R İ N İ, D E Ğ İ Ş T İ R M E Y İ N İ Z” : “- Şimdi siz, H u n h a k a n ı Majesteleriniz, geleneklerinizi değiştirip, Ç i n'de bulunan mallara sahip olmak isterseniz, Ç i n mallarının, hiç olmazsa beşte birini, almak zorunda kalacaksınız. Böylece H u n halkının hepsi, (gereklerini karşılayabilmek için), hep Çin'e bakacaklar ve Ç i n'ln, 'ekonomik baskısı' altında kalacaklardır.

Ç İ N K U M A Ş L A R I, H U N L A R'IN G Ü N L Ü K H A Y A T L A R I N A U Y G U N D E Ğ İ L İ : “- ‘Ç i n İpeklilerini’, alabilseniz, (veya çeşitli yollarla) elde etseniz bile; Siz H u n l a r her gün çalılar ve dikenler arasında at üzerinde, dolaşmaktasınız. Giyecekleriniz ve (bu kumaşlardan yaptığınız) pantolonlar, az zamanda çalılar arasında, yırtılmış olacaklar.

“- İpekli giyecekler, şimdiye kadar giydiğiniz, y ü n ve k e ç e giyecekleriniz kadar, elbette ki uygun ve sizin günlük hayatınız için elverişli olmayacaklardır.

“H U N Y İ Y E C E K L E R İ”, Ç İ N Y E M E K L E R İ N D E N, D A H A İ Y İ D İ R : “... Y i y e c e k konusuna gelince: Ç i n yiyeceklerini elde etmiş olsanız bile, onları az zamanda yeyip biteceksiniz. Veya bu Ç i n y e m e k l e r i, (hoşlarınıza gitmeyecek), onları yiyemeyip, atacaksınız!

“- Sizin kımız ve yoğurt gibi, lezzetli yiyecekleriniz var. Çin yemekleri, bunlar kadar ne güzel ve ne de size uygun yemeklerdir...”

Bu sözler, 2250 yıl önce söylenmiştir. Türk devletleri, her şeyden önce “ekonomik bağımsızlığı”nı korumuşlardı. ‘Dinamik ve esnek askerî bir taktik’ ile de, kendilerini büyük düşmanlardan korumuşlardı.

* * *

GÖKTÜRK VEZİRİ, “B İ L G E T O N Y U K U K”

(Çin kaynaklarına göre)

1)“HALKIMIZI TOPLAYIP, RAHATA KAVUŞTURMALIYIZ”: “... Bu sırada, Ç i n’de karışıklıklar olmuştu. Bazı Çinliler, B i l g e K a ğ a n’a sığınmışlardı. B i l g e K a ğ a n, bundan yararlanıp, Ç i n’e karşı akına hazırlandı. Bunun üzerine T o n y u k u k, şöyle dedi.

“- Ç i n İ m p a r a t o r u, akıllı ve çok cesur bir kişidir. Halkı da, bir uyum içinde yaşamaktadır. Ayrıca bu yıl, ekinler de iyi ve bereketli oldu. Akın yapabilmemiz için, zayıf bir yanları yoktur. Bundan dolayı böyle bir girişimde bulunmak, doğru değildir.

“ Ayrıca balkımızı, ilk kez olarak bir araya getirip, topladık. Yaralarını da yeni sardık. Onları sükûnet ve barışa kavuşturmalı ve h a l k ı m ı z a biraz daha b a k m a l ı y ı z. Bir kaç yıl daha, bir fırsatı kollamalıyız. Bundan sonra akına geçmeliyiz! ...”

2) VEZİR B İ L G E T O N Y U K U K, BUDA DİNİNE GİRMEYE VE ŞEHİRLER KURMAĞA KARŞI: “... B i l g e K a ğ a n, surlu ve duvarlı şebirler kurmak; B u d a ve T a o dinine ait t a p ı n a k l a r yaptırmak istedi. Bunun üzerine Vezir T o n y u k u k, şöyle dedi:

“- Bunu yapamazsınız! G ö k t ü r k l e r’in sayısı,

Ç i n'in 'nüfusunun yüzde biri' kadar değildir. Fakat Ç i n'in bu büyük gücüne rağmen, biz her zaman onlara karşı durabiliriz. B i z i m g ü c ü m ü z ü, soları çayırları arayarak, (k o n a r g ö ç e r) dolaşmamızdır. Belirli bir konağımız yok. Ayrıca av ile de geçinliyoruz.

“- Hepimiz, s a v a ş s a n'atı ve eğitimi ile yaşıyoruz. Bütün balkımızın işi budur!

“ Biz ancak, şöyle g ü ç l ü olabiliriz! Askerlerimizi, 'yağma akınlarına', gönderebiliriz. Z a y ı f olduğumuz zamanlar da, dağlar ve vadiler arasında çekilip, saklanabiliriz! Ç i n'in askerleri sayıca ne kadar çok olurlarsa olsunlar; bunun onlara bir yararı olmaz!

“- Eger biz, 'duvarlı şehirler kurup', eski alışkanlık ve geleneklerimizi değiştirsek, kesin olarak günün birinde, Ç i n tarafından 'şehirlerimiz de kuşatılır', (esir alınarak), Çin'e bağlanırsınız. Bundan hiç kuşumuz olmasın!”

B U D A VE T A O DİNLERİ, SAVAŞÇI KAVİMLERE GÖRE DEĞİL: “- Gerçi, B u d a ve T a o dinlerinin mabedleri, insanları, iyilik ve bayırseverliğe doğru götürür. Ancak bu yol, 's a v a ş ve akın yapma ve g ü ç elde etme' için, uygun bir yol değildir. Bundan dolayı biz, mabed yapma için iznli olamayız!”

B i l g e K a ğ a n ile çevresi, bu öğüdlere uydular.

3) VEZİR BİLGE TONYUKUK'UN, “S A V A Ş T A K T İ Ğ İ” VERMESİ: “... doğudan, (Proto-Moğol) K i t a n l a r ın; batıdan, B a s m ı l (Türklerinin); güneyden de, Ç i n'in hücum edeceğini duyan B i l g e K a ğ a n, çok korktu. Bunun üzerine (Vezir) T o n y u k u k şöyle dedi:

“- K i t a n l a r, bizden çok uzaktırlar. B a s m ı l (Türkleri) ise, Beş-Balığ şehrinde bulunuyorlar. Onların,

'birleşmesi çok güçtür'. Çin generalleri arasında ise, 'anlaşmazlık var'. Eğer Çin ordusu gelirse, o zaman kağanlık otağımızı, üç günlük kuzeye kaldırır, (yiyeceklerimizi saklarız), Çin ordusu oraya gelinceye kadar, yiyeceksiz kalır!..."

"Basmıl (Türkleri), Göktürkler'e hücum etmişlerdi. Vezir Tonyukuk, (şöyle bir 'savaş taktiği') gösterdi:

"- Bu adamlar, buraya kadar savaş için gelmişler.. En iyisi 'karşlarına çıkmayalım', (gezinsinler).. (Biz askersiz bırakılan onların) şehri Beş - Balıg'ı, gidip alalım... Tonyukuk, böyle yapıp, onların şehri ile halkını, esir aldı..." (CTS, 194A).

* * *

GÖKTÜRK VEZİRİ, "BİLGE TONYUKUK"

(Kendi yazıtına göre)

GÖKTÜRKLERİN BAŞINA BAĞLANMASI: "... (Göktürkler) 700 kişi idiler. Komuta eden büyüklerinin (rütbesi) 'Şad' idi. Yaklaş, (bağlan) dediğinde, ona katılanların (birisi de) ben, Bilge Tonyukuk, idim.

"Onun kağan olmasını, teşvik edebilir miyim?" Dedim. Fakat düşündüm ki: (ATASÖZÜ)=

"İnsan, zayıf boğalarla, semiz boğaları, bilmek (tanımak istese),

"Bu bir zayıf boğa mıdır; yoksa semiz boğa mıdır, bilemezmiş!" Diye, böyle düşündüm.

"Ondan sonra, "Tanrı bilgi verdiği için!" Ben özüm, onu kağan (olması için) ittim, (sıkıştırdım). "- (Eğer Bilge Tonyukuk ve Boyla Baga Tarkan, (benimle olurlarsa), kağan olayım!" (Dedi)...

"(Onun), 'bilgide eşi, ünde eşi (yoldaşı)', ben idim!...

2) GÖKTÜRKLER'İN KAĞANI "ALP"; VE ZİRİ DE BİLGE İMİŞ!": "... 'Dokuz Oğuz (Türkleri) üzerine, (biri) kağan (olarak) oturdu", derler... "Azıcık (az sayıda) Türk milleti, (harekete geçmiş, yürüyormuş! Kağanı alp imiş! (veziri), öğüd vereni (ayguçısı), bilge imiş! Eğer o iki kişi var olur, (yaşarsa); sizi, Çinliler'i, öldüreceklerdir, diyorum!...

"Bu sözleri işitip, : 'Gece uyuyacağım gelmedi! Gündüz oturacağım, gelmedi!' Bundan dolayı (durum üzerinde), kağanıma bilgi sundum. Şöyle arz edip, (ilendim):

"- Eger Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse, tehlikede kalırız!" (Tanrı), özümüzün içini, (bir) taşla tutmuş", gibi oluruz!

ASKERİ TAKTİK İLE İLGİLİ ATASÖZLERİ : "- Bir şeyi, yufka iken, (bükmesi, (toplaması) kolay imiş! "İnce güçlüyü, kırmayı kolay imiş! Yufka kalın olursa, toplama ve bükmeğe (karşı), güçlü (alp) olurmuş! İnce, yoğun olursa, kırmaya (karşı) güçlü (ve alp) olurmuş!"..

"GÖK TANRI", YARDIM EDİYOR: "... Gök Tanrımız, Umay (Tanrıçamız)! Türkler'in mukaddes yer ve suları! (Bizden yana), onları basarak, (körlük ve gaflet) verdi!

"- Biz, niçin kaçalım! Onlar, çok diye, niçin korkalım! Biz azız diye, (onlara) niçin basınsalım! Hücum edelim!" Dedim. Hücum ettik, yendik ve onların otagını talan ettik!

"Tanrı, izin verdiği için!

"Düşman, çok diye kormadık! (Öncümüz?) Tarduş Şadı'nın arkasından gittik! Onları dağıttık! Kağanlarını, esir (olarak) tuttuk!...

"İl - Teriş Kağan'ın bilgeligi için! Alplığı için!

"Çin ile, 17 defa savaştı! Kıtaylar ile, 7 defa

savaştı! O ğ u z l a r ile, 5 defa savaştı!

“Oralarda da, öğür (ayguçısı) ben idim! Komutanı (yağıcısı), yine ben idim!...

“Tanrı izin verdiği için!

“Bu T ü r k m i l l e t i ’nin içinde, zırlı düşmanı koşturmadım! Damgalı atını, başı boş koşturmadım!

“İl-Teriş Kağan, kazanmasa! Ben kendim de onu izleyip, kazanmasaydım! Devlet de, millet de, yok olacaktı! Kağanım kazandığı için! Onu izleyerek, kendim de (çalışıp) kazandığım için!

“D e v l e t, yine d e v l e t oldu!

“M i l l e t, yine m i l l e t oldu!

“Artık ben özüm yaşlandım! Kağanla idare edilmeğe, (layık) bir millete, (baş olarak yalnızca) serseriler bulunsaydı, ne felaketler, (bunalımlar) var olacaktı!

“Türk Bilge Kağan’ın devleti için, (bu yazıtı) yazdırttım! Ben, B i l g e T o n y u k u k!...

“İl-Teriş Kağan ve(ben) Bilge Tonyukuk, çalışıp, kazandığımız için! (Şimdi) K a p a ğ a n K a ğ a n ve Birleşik Türk milleti, (gelişip), y ü r ü d ü!

“Türk Bilge Kağan, (artık şimdi), Birleşik Türk milleti ile O ğ u z milletini, iyi idare ederek, t a h t ı n d a o t u r u y o r!...”

* * *

KARAHANLI TÜRK SARAY KÜLTÜRÜNDE

(V E Z İ R V E V E Z İ R L İ K)

Güçlü ve büyük bir T ü r k k ü l t ü r devleti olan K a r a h a n l ı l a r’daki vezirlik kuruluşu hakkında az çok bir bilgimiz vardır. Okuyucularımıza burada, onların sözleri ve anlayışları ile ilgili bilgiler vermek istiyoruz. Bu okuma parçalarında, İ s l â m i-

y e t t e n ö n c e k i düşünce ve anlayışları da bol bol bulmuş olacağız. K u t a d g u B i l i g'den (KB) seçtiğimiz, vezir ve vezirlik ile ilgili beyitleri sunuyoruz. Dün ile bu günü bağlama, okuyucularımıza kalıyor:

1. "YİNE GÜZEL SÖYLEMİŞ BİR T Ü R K V E Z İ R İ": "... Yine güzel söylemiş bir T ü r k veziri (buyruğu)! Oğul ve kız gerçekten, gören gözün (körür köz) nurudur!...": (K u t a d g u B i l i g, 1163). Burada vezir yerine, G ö k t ü r k geleneğine uyularak, "b u y r u k" denmiştir. Bu, önemli bir noktadır. Ayrıca, "T ü r k" adı da geçiyor.

2. "G Ö K S A K A L L I", NE DİYOR, DİNLE!: "... Bir T ü r k ç e atasözü (Türkçe mesel), ne diyor, dinle şimdi! Başından çok şey geçmiş (başında keçürmüş), bu G ö k s a k a l l ı (bu kökçin sakal)!... ": (Aynı eser, 667).

D e d e K o r k u t da bir vezirdi. Güyâ, 260 yıl yaşamıştı. "G ö k - T ü r k" gibi, burada da "g ö k - s a k a l" deyimi görülüyor. "G ö k" veya mavi, Tanrı'nın sembolü ve rengidir". Nitekim, "Gök-kurt" da, öyledir. Böylece sözü söyleyen, ilâhî bir kişiliğe büründürülüyordu.

H ı z ı r da, K u z e y - T ü r k masallarında, G ö k - S a k a l l ı olarak görülüyordu. Türkler'de "a k - s a k a l" daha geç zamanlarda önem kazanır.

3. "İ Ş Ç İ - B A Ş I", V E Z İ R: "... Doğru olmazsa işte, eğer i ş ç i - b a ş ı; hep eğir (egri) olur, beylerin işi!...": (Aynı eser, 2210).

HAKANIN D A N I Ş M A N L A R I, "KENGESÇİ"LER:

4. DANIŞMANLARLA, AVUNMA BULMA: "... (Hz. P e y g a m b e r'in dört sahabeti): Dört arkadaşı (eşi) vardı. Onları görüp, avunma bulurdu (avıngu). Onunla birlikte duran danışmanlar (k e n g e ş ç i), bunlardı: ...": (KB, 49).

5. VEZİRLER, BEYLERİN DANIŞMANIDIRLAR: "... **V e z i r l e r** (vezir) beylere, sürekli (tutçu) danışman (**k e n g e ş ç i**) olurlar! Ancak danışman kişiler de, ona denk (tengdeş) olmalıdır-lar!...": (KB, 2256).

6. İL İŞLERİ, DANIŞMANLARLA DÜZENLENİR: "... **Hikmet** sabıblı (bügü), bilge il idare eden kişi (**i l ç i b a ş ı**); danışma ile yararlanıp (kengeşe tusulup), il işlerini (ilişi) düzenler!...": (KB, 5912).

7. AKILLI VE ÖGE DANIŞMAN: "... **A k ı l l ı** ve **ö g e d a n ı ş m a n** (kengeşçi öge), beyin önüne yığınla inci (yincü) dök-ker!...": (KB, 2935).

"H A C İ B L E R" VE ÖZELLİKLERİ:

8. HACİBLİK İÇİN ON GEREK: 1) "... **Hâcibliğe**, şu on şey gerektir: Kesin göz (yeti köz), dikkatli kulak (**sak kulak**), geniş gönül (**köngül keng**), gerektir!": (KB, 2487).

2) "**Yüzü**, güzelliği (**körki**), boyu, dili, anlayışı (**ukug**), aklı (**ög**) ve bilgisi! Davranışı da (**kılınçı**), bunlara tam **d e n k** (**teng**) olması gereklidir! (KB, 2488).

3) "**Hakanın kendisi** (**illg özi**), uzun ve çok (**keç, geç**) **y a ş a s ı n ı**! Büyük hâcib (**u l u g h â c i b**), beyin gören, gözüdür (**körgü közi**): (2489).

4) "**Kanun** (**törü**), **usûl** (**toku**) ve **örfleri** (**öngdi**) ile **hizmet**, **ince bir iş**ti. Ulu hâcib, bunları düzenler, **yol ve kapıları açar** (**açar yol kapug**)! (KB, 2490).

H A C İ B'İN VAZİFELERİ:

1) "**Yad ve yabancı elçilerin**, **geliş gidişlerinde**; onların **hak-kı olan armağanları verir**": (KB, 2495).

2) "**K o n u k l a r ı n**, **yemeklerini** (**boğzı**), **yemlerinin gereğine bakar**. **Bağışlı ve bağışsızların da**, **gereğine** (**em**) **bakar**!": (KB, 2496).

3) “Yol ağzında ise insanların, başına geçer (başlagu)! Örf ve kanunları, yanlış (yazım) uygulatmaz. (KB, 2497).

4) “Fakir, dul ve yetimlerin (çıgay, tul, yetim) dileklerini (ötüg) dinler. Onların hepsini dinleyip, hakana dilek (ötüg) olarak sunar!”: (2498).

5) “Mezalim divanı’nda (mezâlîm ödinde), dilekleri görüp almalı, yol göstermeli (yol kılssa) ve sart olmamalı !...: (KB, 2499).

HACİB’İN ÖZELLİKLERİ:

13“(Özelliklerinden), birincisi: Beyin sözünü, katı ve berk olarak tutmalıdır (katıg tutsa berk).

İkincisi: Havalarına (havaka) ve beveslerine, akıllarını yular kılmalıdır (ukuş kılssa örk)!...”: KB, 2504).

“Üçüncüsü: “Hakan katında (körürde), kendisini gözetse! Dilinden her değme sözü çıkarmasa!...”: (KB, 2505).

“VEZİRLER HAKKINDA”, SEÇME BEYİTLER:

Yukarıda, hâcibler ile ilgili bölümden, alıntılar aldık. Şimdi seçme yoluyla bazı örnekler sunacağız:

1. VEZİR, HAKANLARIN ELİDİR: 1) “... Vezir, beylere sunu lmuş, (sungu), bir eldir! (KB, 2181).

2) “Beylerin yükünü (yükin) yüklenen vezirdir. Beyliğin kökünü (beglik kökin) berk (bek) tutan da, vezirdir!”: (KB, 2183).

3) “Soylu olması gerek (uruglug kerek), dik katli ve doğru (sakınuk, köni) olmalıdır!

4) “İlde, beyden sonra eli uzun (elgi uzun) olan vezirdir. Davranış ve sözü ile (kılınçın sözün) beye yardımcı olur”. (KB, 2193).

VEZİRLİK ALAMETLERİ: “... Vezirliği ona, da m g a, kadehi (ayag) ile verdi. T u ğ' unu d a v u l' unu, z ı r h ı (ku-yag) ile birlikte verdi!...: (KB, 1036).

VEZİR, TÜRKMEN BÜYÜĞÜ “K Ö K - A Y U K” : Yukarıda, “G ö k - s a k a l l ı” üzerinde durmuştuk. “Gök-ayuk” sözünün kökleri anlaşılmıyor. Ancak bir T ü r k m e n büyüğünün, adı olmalıydı:

1) “... E ğ e r K ö k - A y u k olma, sana nasib olur, de-gerse (tegir); kendini iyi kolla, gözetle (küdhez)! Kutluluk ve devlet kemerini (kur), bağladın demektir!...”: (KB, 4142). Bu adeta ilâhî bir ideal gibi görünüyor.

2) “Bilen (bilir) K ö k - A y u k ne diyor dinle: Bu sözü anlayamayan kişinin aklı (ögi) yoktur!...”: (KB, 2644).

3) “... Kiminin aklı ö ğ e l i ğ e yükselir akıllı (ög) olur! Kimi K ö k - A y u k d i y e , ü n ve a d bulur!...”: (KB, 4067).

4) “... Kimi S ü - b a ş ı , kimi h â c i b , kimi hakanın gizli sözünü aç t u ğ u (söz açıp), sekreteri (ulunga) olur!...”: (KB, 4065).

5) “Kimi I n a n ç - b e y , kimi Ç a ğ r ı - b e y , kimi T i ğ i n - B e y ve kimi Ç a v l ı - b e y olur!...”: (KB, 4068).

Görülüyor ki hakanın yanında bir çok büyük memur ve danışmanlar vardı. Ancak T o n y u k u k gibi, hem B ü y ü k V e z i r (ulug ayguçı) ve hem de başkomutan görülüyordu.

* * *

O Ğ U Z T Ö R E S İ N D E VEZİRİN YERİ VE PAYI

O ğ u z töresinde, devle t h i y e r a r ş i s i n i , töreye göre oturduğu yer ile sofrada verilen ikrâm payı (ülüş) belirliyordu:

KOYUNUN BAŞI, SIRTİ HAN; GÖĞSÜ VEZİR:

Türkmenler'in Şeceresi'ne göre : "... Altın çadır'ın, şeref yerinde (tör'de), G ü n H a n oturdu. İl ileri gelenlerinin hepsi, "k o y u n u n b a ş ı n ı , arkasını, kuyruklu sağrısını (uca) ve bağrını, sırtının üzerine" koyup, G ü n - H a n'ın önüne koydular. Her kim h a n olursa, p a y l a r ı , (ü l ü ş l e r i) de bu olsun, dediler!

"(Vezir) I r k ı l H o c a , 'kapının iç eşliğinde' oturdu. K o y u n u n göğsünü, döşünü (töş), onun önüne koydular. Kim v e z i r olursa onun p a y ı (ülüşü) de, bu olsun dediler...": (Bk. Türk Mitolojisi, I, s. 216).

V e z i r , görüldüğü gibi, Handan sonra, O ğ u z i l l e r i n i n ikinci adamı idi. "Kapının iç eşliğinde", Türkler de, ailelerinde oğullar oturur. Oğuz Han'ın diğer torunları, ayrı çadırlardadır. V e z i r ise, H a n'ın "altın otağın"da oturuyordu". "Koyunun başı ve sırtı, H a n'a" sunuluyordu". Göğsü ve alt kaburgası ise, v e z i r e" veriliyordu.

Yani, devletin üstü, h a n ; altı ise, v e z i r idi.

* * *

TÜRK DESTANLARINDA VEZİR

(Halk ve ozanların, "v e z i r l i k" anlayışı)

Destanlar, çok önceleri, halk ile ozanların ezberinde, dilinde idiler. Yazıya dökülüşleri çok sonraları gerçekleşmiştir. "Soy soylama, boy boylama" veya "gazi erenlerin başına ne geldiğin" anlatan bu destanlar, hakanların otağları ile yaylalardaki Türkleri kaynaştıran, inanışlardı. Çünkü, "ozanın dili külüg, ayağı çeviktür". Her yerde gezer durur.

"Sîret ül-mülûk", İslâm dünyasında, "devlet idaresi için yol gösteren", kitaplara denir. Ancak bunlar, 7000 beyitlik Türkler'in K u t a d g u B i l i g'inin yanında; çok küçük kalırlar.

Kutadgu Bilig, bir Türk saray görüşüdür. Oğuz destanları ile Dede Korkut ise, halkla hakanların kaynaştığı, bir dünyadır. Hayal değil; gerçektir:

“Dedem Korkut geldi, şadlık çaldı, boy boyladı, soy soyladı, Gazi erenlerin başına ne geldiğin söyledi. Bu Oğuz-nâme, Beyrek'in olsun, dedi...”

Dede Korkut'u Oğuz destanları içinde, vezir olarak göreceğiz. Bunlar, Gazi erenlerin, başlarına gelenlere göre düzülmüş, ahlâk ve ibret örnekleridir. Devlet idaresi ve hayat yolu için, bir kılavuz gibi çalınmış, söylenmiş ve okunmuşlardır.

* * *

OĞUZ HAN VE OĞULARININ

VEZİRLERİ

1. ULUĞ TÜRK

“Yine söylenmeden kalmasın, (ve herkesçe) belli olsun ki, Oğuz Han'ın yanında, “ak sakallı, kır, (yani moz, boz) saçlı, uzun tecrübeli (uzun uzlug)” bir ihtiyar vardı. Bu yaşlı kişi, çok akıllı ve anlayışlı bir kimse idi. Kendisi, Oğuz Han'ın veziri idi. Adı ad, Uluğ Türük (Uluğ Türk) idi.

TÜRKLER'İN SEMBOLLERİ, GÖKLERİ KAPLIYOR: “(Uluğ Türk), günlerden bir gün uykuda, ‘Bir altın yaya ile üç gümüş ok’, görmüştü.

“Altın yay, gün doğusu'ndan; gün batısı'na kadar, (Gökyüzünde) uzanıyordu. Üç gümüş ok da, kuzeye doğru, (yaydan atılmış gibi), gidiyordu!

ULUĞ TÜRK'ÜN RÜYASI: “Uluğ Türk nykudan uyandı. Rüyada gördüklerini, Oğuz Kağan'a anlattı ve şöyle dedi:

“Ey Kağanım! Bu düşünüz, sizin hayatınız için, uğurlu olsun! Ey Kağanım! Bu rüya size, dirlik versin! Gök Tanrı,

düşümde ne gördüysem, onu gerçek yapsın! Dola duran y e r y ü-
z ü'nü, T a n r ı s ızın soyunuza versin!" Dedi.

"O ğ u z K a ğ a n, U l u ğ T ü r k'ün sözlerini, çok
yerinde buldu. O'nun öğüdünü, (kendisince de) diledi. O'nun öğü-
düne göre hareket etti...

İLAHİ EMİRLERİ, HAN UYGULUYOR !:

OĞUZ DÜZENİNİN KURULUŞU:

"O ğ u z H a n bundan sonra, altı oğlunu ava gönderi-
yor. Oğulları, Altın bir yay ile altın ü ç o k bulup getiriyorlar.
Böylece, O ğ u z l a r'ın "S a ğ" ve "S o l" k o l l a r ı, yani
"B o z o k l a r" ile "Ü ç o k l a r"ın düzenleri kurulmuş olu-
yordu".

B u i l â h î d ü z e n i n k u r u l u ş u n d a, U l u ğ
Türk'ün bir rolü görülmüyor. Farsça Oğuz destanındaki vezir
K a r a - S ü l e k'in de bir etkisi yoktur.

2. OĞUZ HAN'IN VEZİRİ, "K A R A - S Ü L E K"

"K A R A - S Ü L E K'İN "Y U R T Ç U" A T A N -
M A S I : "(O ğ u z H a n'ın ordusu), susuz bir çöle düşmüştü.
Burada, bir damla gülyagına, bir damla su vermezlerdi. K a r a -
S ü l e k'in babası T u ş ı H o c a, oğluna şöyle dedi:

"- Sığırlara (su vermeden) iyice koşturunuz. Ondan son-
ra da serbest bırakın. Sığırlar ayaklarını nereye vururlarsa, orada
kesin olarak su vardır.. Böyle yapıldı ve su bulundu.. Bunun üzerine
O ğ u z H a n, K a r a S ü l e k'i, bütün ulusun yurtçusu
yaptı..."

"Y u r t ç u s u", başka illere göçerken, T ü r k kavim-
lerine öncülük eden, "kondurucu" ve "iskâncı"lara denirdi. A n a-

dolu ile Balkanlar'ın Türkler tarafından yurt edinmelerinde de, bu yurtçuların önemli bir rolleri olmuştu.

ANAYURD İLE İLİŞKİDE OLMA: “Kara Sülek'in babası Tuş Hoca şöyle dedi: - “(Biz akında lken), yüz kadar atlıyı yurdumuza gönderelim.. Sağlığımızı, fetih ve zaferimizi, evimize ilet sinler!. Soyumuz, sevin sin!. Aldığımız hazineleri, yurdumuza götürsünler. Ü n ü m ü z, g ö k l e r i t u t s u n !..”

VEZİR KARA-SÜLEK'İN DERBEND'DEKİ ASKERİ TAKTİĞİ: “Der bend kuşatmasında, Kara Sülek'in babası şöyle dedi: “- Der ben d'in bir yanı sarp dağlar; diğer yanı da deniz ile çevrilidir. Bunun için savaş yeri çok dardır. Ekili ve dikili yerleri yok ettikten sonra, yalnızca kale üzerine yüklenilmelidir'. Sekiz aylık bir kuşatmadan sonra, Der bend halkı gelip, O ğ u z H a n'a teslim oldu...”

VEZİR KARA-SÜLEK'İN ISFAHAN'I KUŞATMASI: ‘O ğ u z H a n, I s f a h a n'ı 7 gün 7 gece kuşattı. Fakat alamadı. O ğ u z H a n K a r a S ü l e k'e sordu. K a r a S ü l e k'in babası T u ş H o c a ş ö y l e d e d i :

“- Siz saldırıp, I s f a h a n'ın duvarlarına vuruyorsunuz. Onlar ise, bizim ordumuzdaki asker ile atlarımıza vuruyorlar.. Ordumuzun yarısını, g i z l e y e l i m. Diğer yarısı ile ekili ve dikili yerleri yakalım. Sonra bozulmuş gibi geri çekilelim.. Onlar kaleden dışarı çıkınca, p u s u d a k i o r d u m u z'ı a yüklenip, onları yok edelim!”

“Kara Sülek, elli bir kişi ile kaleye hücum etti. Ordunun diğer yarısı ile O ğ u z H a n pusuya yattı ve bu taktik ile Isfahan'ı aldılar...”

Farsça O ğ u z d e s t a n ı, olayları bir tarihçi diliyle ve çok basit olarak anlatıyordu. Türkmenler'in Ş e c e r e s i'ndeki destan üslûbu ve dili burada yoktur. Buradaki kişi ve yer adlarının yorumu için bk. Türk Mitolojisi, I, s. 196 vd.

3. GÜN HAN'IN VEZİRİ "İRKİL HOCA"

"OĞUZ TÖRE VE DÜZENİNİN KURULMASI : Farsça Oğuz destanı, bu konularda daha geniş olarak durur. Ancak, tatsızdır. "Türkmenlerin Şeceresi" ise, olayları destan dili ile anlatır:

"Oğuz Han'ın vezirli, Uygur aksakallılarından, (Yeni-kentli) Irkıl Hoca idi. (Dikkat edilirse vezirler, hep babaları ile birlikte anılıyorlardı).

"Irkıl Hoca, Oğuz Han ölünceye kadar, onun vezirliğini yapmıştı. Onun vekili gibi hizmet görmüştü. Çok akıllı ve bilgili bir kişi idi. Oğuz Han ölüp, yerine Gün Han geçince, o da Irkıl Hoca'yı vezir yaptı ve 'sözünden çıkmadı'. Irkıl Hoca, çok uzun seneler yaşadı. (Türk büyüklere, normal insanlara göre, sembolik olarak, çok uzun yıllar yaşıyorlar).

Irkıl Hoca, bir gün Gün Han'a şöyle dedi: **VEZİRİN DEVLET VE DİSİPLİN DÜZENİNİ KURMASI:** "- Şe'nin, babam, 116 yıl bakanlık yaptı. Ne yazın bir gölge altında oturabildi ve ne de kışın evinde uyuyabildi. (Söyleyiş, Gök Türk yazıtlarına benziyor). Kılıç çaldı. Yurtlar aldı.. Sizin elinize verdi. Siz altı kardeş ve sizin oğullarınız, hep bir ağız olur ve iyi geçinirseniz, illerin hepsi sizin elinizde kalır. Aranızda kavga çıkarsa, yalnız atanızdan kalan yurtlar değil; malınız ve canınız da vezirine şöyle dedi:

"- Siz benim babama öğüdler ve akıllar verdiniz. Siz, artık benim babam yerindesiniz. Siz neyi hoş görürseniz, ben de öyle yaparım". (Irkıl Hoca'nın cevabı, Farsça Oğuz destanı içinde daha açıktır):

"- Siz altı oğulun, -Tanrı'nın izniyle-, dörder taneden, yirmi dört oğlu bulunuyor. Olabilir ki onlar sonradan çekişebilirler. Bunun bir yolu var:

“Her oğulun, “r ü t b e s i”, “m e s l e ğ i”, “a d ı ve u n v a n ı” belirtilsin. Her birinin “n ı ş a n ı” ve “d a m g a s ı” olsun.

“Onların soyları da “kendi yerini” bilsinler. “Devletin devamı” ve “soyumuzun iyi adı” için, bu gereklidir!” Gün Han bu sözleri yerinde buldu...

YENİ DÜZENİN ONURUNA, TOY VE ŞENLİK YAPILMASI: Böyle büyük kararlardan sonra, b ü y ü k t o y l a r ve y a r ı ş l a r d ü z e n l e n i r d i: “G ü n H a n, 900 a t i l e 9000 k o y u n k e s t i r d i. D e r i d e n y a p ı l ı m ı ş 9 h a v u z a, r a k ı (arak); 90 havuza da k ı m ı z s a l d ı r d ı. 40 g ü n, 40 g e c e y e y i p, i ç t i l e r . .”

9, 90, 9000, 40 sayıları, Türkler’in eski kutlu sayılarıdır.

VEZİRİN OTAĞDA VE SOFRADAKİ YERİ: “İ r k ı l H o c a, (hakan otağının) ‘kapısının iç eşiğinde’, oturdu. (Sofrada), k o y u n u n g ö ğ s ü i l e d ö ş ü n ü, (ikrâm, yani ültüş ve pay olarak) onun önüne kodular. (Gün Han ve soyu), kim v e z i r o l u r s a, p a y ı d a b u o l s u n d e d i l e r . .”

DEVLETİN ÜSTÜ HAKAN; ALTI VEZİR : Hakan’ın otağında yalnızca Han’ın soyu yer alabilir. Ancak v e z i r, k a p ı n ı n i ç e ş i ğ i n d e, hanın oğulları ile birlikte oturuyordu. Hakan, “koyunun sırtından”; v e z i r i s e, koyunun “göğsü ile karnı”ndan yiyordu. Otağın, b a ş ı n d a h a n; k a p ı s ı n d a i s e v e z i r b u l u n u y o r d u.

4. SALUR İLİNDEN “U L A D” VE “U L A Ş”

DEVLETİN DEVAMI İÇİN, VEZİRİN ÖĞÜTLERİ: “D i b Y a v g u H a n t a b t a ç ı k ı n c a, - “Atamız O ğ u z, bu kadar ülkeyi nasıl almıştır?..” Diye sordu. Orada bulunan, S a l u r b o y u n d a n, U l a ş ve U l a d a d l ı, b a b a o ğ u l i k i i k i s i k a l k t ı l a r. (Vezirler, hep b a b a - o ğ u l o l a r a k a n ı l ı y o r l a r). B i r l i k t e, “d i z

v u r u p s e l a m l a d ı l a r” ve şöyle dediler:

“- Senin baba ve ataların, ‘güneşin doğduğu yerden, batığı yere kadar’, uzanan bütün ülkeleri ellerine geçirdiler!

“Biz sizinle birlikteyiz. O ülkelerin vergi vermeleri için, g ö ç veririz! Karşı koyanı savaşıp, yok ederiz. Böylece atalarınızın adı ve ünü devam eder!..” Bunun üzerine Han şöyle düşündü:

“- Devleti olduğu gibi yaşatabilmek, ancak böyle bilgili ve yeterli olan kişilere uymakla mümkün olacaktır!...”

“Farsça O ğ u z destanı”, hakanı bir kabile reisi gibi düşündürüyor. Veziri de, Çingiz Han’ın vezirleri gibi, vergi üzerinde duruyorlar. “Türkmenler’in Şeceresi” ise, daha çok destan dili ile konuşuyor:

O Ğ U Z H A N’ I N H A Y A T H İ K A Y E S İ N İ N D E R - L E N M E S İ : “Günlerden bir gün D i b Y a v k u H a n, halka sordu: - “Çağımızda O ğ u z H a n’ ı gören bir kimse var mı? Bu soru üzerine şöyle dediler:

“- Bir kişi kala durmuştur: Bu da S a l u r ilinden, U l a ş adlı biridir”. Han, U l a ş’ ı getirtti. O ğ u z H a n’ ın yurtta nasıl durduğunu, nasıl iş yaptığını, dostlarına karşı nasıl dostluk ve mürüvvet gösterdiğini, düşmanlarına karşı nasıl davrandığını, ne biliyorsa hepsini anlattı...”: (Türk Mitolojisi, I, s. 221 vd.).

5. VEZİR “K O R K U T - A T A”

Inal Yabgu Han zamanında, Korkut - Ata, yani Dede Korkut görülüyor. Korkut - Ata’nın ortaya çıkışı üzerinde, Farsça O ğ u z destanları ile, “Türkmenler’in Şeceresi” aynı görüşte değildirler. Ancak, E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n’ ın anlatışı, daha açıktır. Bundan dolayı alıntılarımıza, bu kaynakla başlayacağız:

KORKUT-ATA'NIN VEZİR OLARAK GÖRÜNMESİ:

“... Inal Yabgu Han'ın veziri, Kayı ilinden Korkut-Ata idi. Bizim Peygamber'in anasının küçük kardeşleri, Abbas oğulları, Bağdad şehrinde 500 yıl padişahlık etmişlerdi. Korkut, onların zamanında yaşamış idi...”

Farsça Oğuz destanı'ndan: “Padişah olarak bu çağda, 'Ala Atlı Kiş (samur) Donlu Kayı Inal Han', tahta çıkmıştı. Peygamberimiz, Hz. Muhammed Mustafa S.A, onun zamanında ortaya çıkmıştı. Bu hakan, Dede Kezençük'ü, Peygamber'e elçi olarak göndermiş ve müslüman olmuştu.

“Korkut, Bayat boyundan, Kara-Hoca'nın oğlu idi. Çok akıllı, bilgili ve kerâmet sahlbl bir insandı. Inal Han Sır Yabgu zamanında, ortaya çıkmıştır. Bunları anlatanın dediklerine göre, 295 yıl yaşamıştır. Söylediği güzel sözleri, kerâmetleri hakkında anlatılanlar pek çoktur...”

Türkmenler'in Şeceresi'nden: “... Kayı ilinden Kara-Hoca'nın oğlu Korkut-Ata, Salur ilinden Engeş-Hoca ve Yıva ilinden Şıban-Hoca'nın başlık ettikleri Oğuz ili yığdı. Kayı ilinden, Inal-Yabgu'yu, padişah olarak tahta çıkardılar. (Görülüyor ki bu çağda, Korkut-Ata'nın yanında başka Oğuz büyükleri de vardı).

“Veziri, Korkut-Ata idi. Korkut-Ata ne derse, Han onun sözünü kırmaz idi. Korkut-Ata'nın kerâmetleri, pek çoktu. 295 yıl ömür sürdü.

“... Inal Yabgu Han'dan sonra yerine Doylı-Kayı, han oldu. O da her zaman Korkut-Ata'nın sözlerine göre hareket ederdi. Korkut-Ata'dan başka, Inak-Begleri, (yani vezir yerinde oturan beyleri) de, vardı. Bunlardan biri, Bayındır ilinden Bükdüz adlı biri; diğeri de, Igdir ilinden Döngö idi...”

DEDE KORKUT'UN, DOĞAN VELİAHTA, "AD KOYMASI": S i s b u l u t u i ç i n ş i i r : "... E r k i H a n'ın bir oğlu oldu. (Herkes sevindi). Yaşlılar, yaşlarını; fakirler de yoksulluklarını unuttular. O ğ u z İ l l i , K o r k u t'a şöyle dediler: "- Gel, bu oğlana bir ad koy!"

Korkut da: "- bunun adı, Tuman han olsun!" Dedi. Bunun üzerine halk: "- Daha iyi bir ad olsun!" Dediler. K o r k u t da:

"- Bundan daha iyi ad olmaz! D o y l u H a n öldüğü zaman, yurdumuzu duman tutmuş ve karanlık olmuştu. Bu oğlana, dumanda doğdu. Ayrıca gönlümden iyi bir alâmet (irîm) doğdu. Böyle deyip, yaptım! Onun için adını, Tuman koyuverdim!

"Çünkü d u m a n (sis) bizden uzak durmaz. Fakat çabuk gider, yok olur. Dumanlı (sisli) gün, güneşli olur. Dumanın içi aydınlık olmaz!

"SİS BULUTUNDAN SONRA, PARLAK BİR GÜNEŞ ÇIKAR: "Azıcık bir d u m a n ı (sisi), bu oğlanın küçüklüğüne benzetiyorum! Geleceğini de, bir g ü n e ş e benzetiyorum!" Onun bir yâğıt olup, babasının tabtında oturup, devietli ve uzun ömürlü olmasına benzetiyorum!" Bu sözleri işiten herkes, Korkut'a:

"- Aferin! Aferin!" Deyip, çok sevindiler. T u m a n'a, çok dualar ettiler. K o r k u t'un, "başlık ettiği" halk, K ö l E r k i H a n'a, şöyle dediler:...

"K ö l - E r k i H a n, bir şenlik yaptırdı. K o r k u t, kendi evinin baş köşesine, şeref yerine (tör'e) oturttu. (Korkut), k ı m ı z dolu bardağı, eğilerek (yükünerek), sundu. K o r k u t, k ı m ı z içti. Halk da y e m e k yedi...

"K o r k u t'un "başlık ettiği" bütün O ğ u z İ l l i n e , adamlar gönderdi..."

KORKUT-ATA'NIN, OĞUZ İLİNE BAŞLIK ETMESİ: "K o r k u t'un başlık ettiği bütün O ğ u z İ l l i " deyişi, özellikle E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n'ın, "Şecere-i Terâkime" adlı

eserinde, sık sık görülür. Farsça Oğuz destanı içinde mana ve ifade, çok hafif kalmaktadır.

* * *

DEDE KORKUT

(Dede Korkut Kitabı'nda)

KORKUT, "OĞUZ'UN BİLİCİSİ": Resul Aleyhis-selâm zamanına yakın, Bayat boyundan bir Korkut-Ata derler, bir er koptu: Oğuz'un ol kişi, tamam bilicisiydi. Ne der ise, olur idi. Kayıptan, türlü haber söyler idi. Hak Talâ, anın gönlüne ilham eder idi. Korkut-Ata şöyle dedi (ayıttı):

"EBEDÎ OĞUZ HANLIĞI : - Ahır zamanda, 'hanlık geri kopunca, Kayı'ya dege!' Kimesne, ellerinden almay!, (ta) âhir zaman olup, kıyamet kopunca!

HAKANLIK, OSMAN NESLİNE DEĞSİN!: "... Bu dediği, Osman nesli dir. İşte, sürülüp, gide yorur!

DEDE KORKUT, NE BUYURSA KABUL EDERLERDİ: "Korkut Ata, Oğuz kavminin müşkülünü, halleder idi. Her ne iş olsa, Korkut Ata'ya danışmayınca, işlemezler idi. Her ne ki buyursa, kabul ederlerdi. Sözün tutup, tamam ederler idi...": (DK, I).

Korkut-Ata'yı, Farsça Oğuz destanı da, Bayat boyundan getiriyor. Ebûlgazi Bahadır Han, nedense Kayı boyuna bağlamaktadır. Farsça Oğuz destanı da, Korkut Ata'yı, Peygamberimiz zamanına yakın göstermektedir.

DEDE KORKUT'UN, "OĞUZ - N A M E" DÜZMESİ

Her mutlu ve büyük olaydan sonra, Dede Korkut gelir, hanların katında saz çalar ve yöm, yani uğur verir:

“... H a n l a r H a n ı , H a n B a y ı n d ır , o ğ l a n a
beğlik verdi, taht verdi. D e d e m K o r k u t , b o y b o y l a d ı , s o y
soyladı. Ş u O ğ u z - n â m e ’ y l d ü z d ü , k o ş t u , b ö y l e d e d i :

Onlar dahi bu dünyaya geldi, geçti!

Kervan gibi kondu, göçtü!

Onları dahi, ecel aldı, yer gizledi!

Fâni, dünya, yine kaldı!

Gelimli, gidimli dünya!

Son ucu, ölümlü dünya!

Kara ölüm geldiğinde, geçit versin!

Sağlık ile sağınçın, devletin, H a k artırsın!

O öğdüğün Yüce T a n r ı , d o s t o l u p , m e d e t e r s i n !

Y ö m v e r e y i m H a n ı m ! :

Yerli k a r a d a ğ l a r ı n y ı k ı l m a s ı n !

Gölgelice k a b a a ğ a c ı n k e s i l m e s i n !

Kamın (?) a k a n g ö r k l ü s u y u n k u r u m a s ı n !

Kanatların u ç l a r ı , k ır ı l m a s ı n !

Çapar (hücumda) i k e n , a ğ b o z a t ı n b ü d r i m e s i n !

Çalışanda, K a r a p o l a t ö z k ı l ı c ı n g e d l i m e s i n !

Dürtüşür i k e n , a l a g ö n d e r i n (m ız r a ğ ı n) u f a n m a s ı n !

Ağ pürçekli a n a n y e r i , b e h ı ş t (C e n n e t) o l s u n !

Ağ sakallı b a b a n y e r i u ç m a ğ (C e n n e t) o l s u n !

Hak yandıran ç ı r a ğ ı n , y a n a d u r s u n !

K a d i r T a n r ı , s e n i n â m e r d e m u h t a ç e y l e m e s i n , H a n ı m h e y !

MANAS DESTANINDA

“İ Y İ V E K Ö T Ü V E Z İ R”

İ y i v e z i r : “... A c u - B a y : ‘K e s k i n d i l l i ’ (g ü z e l
konuşan) A c u - B a y , ‘Y ı r t ı l a n ı y a m a y a n , b o z u l a n ı d ü z e l t e n ’ ,
A c u - B a y . Y a k u p - H a n ’ ı n y a n ı n a g e l d i ğ i z a m a n , H a n
tahttan inip, ona yer gösterirmiş.

V e z i r B a y ’ ı n o ğ l u B a k a y : “T a n r ı t a r a f ı n d a n .

(Manas'a) verilmiş iyi bir dost!" Güç anlarda her şey, Bakay'a sorulur. Han'ın vâsiyetini düzenleyen, kefenini biçen de, o idi.

İlin yaşlısı : Pehlivan, Koşay - Han idi. Dede Korkut gibi, ilâhî güçlere sahipti.

Kötü vezir : Mengdi-Bay idi. Kötülüğün sembolüdür. "Yakup - Han'ın haram kulu, kölesi", diye anılıyordu...": (Türk mitolojisi, 1, s. 505, 510).

21. BÖLÜM

BÜYÜK MEMURİYETLER VE MALİYE

Bunlar “*halk çocuklarından*” gelen, “*asker bürokrat, kondurucu (iskâncı), mâliyecî, yazıcı, tabip ve san’atkârlardır*”.

Yetenek ve liyâkât, yükselmenin tek yoludur. Sorumluluk, görevin temelidir. Görevini yerine getiremeyenler, başlarını kaybederler. Memuriyet, babadan oğula geçmez.

KAĞANLARIN “YİĞİT” VE MUHAFIZLARI

TÜRK KAĞANLARININ “BARİŞ” VE “SAVAŞ”-DAKİ MÂİYETLERİ:

A v r u p a’daki krallar savaş başlayınca, bir çok yeni adamlar bulurlar ve kendilerine yeni bir etraf edinirlerdi. Bu sebeple, kralların, sulh zamanındaki devlet teşkilâtı ile, savaştaki mâiyetleri (Comita arasında bir fark olurdu. Türklerde ise böyle bir ayırım yoktu. Türkler’de, “*Sivil ve askerî teşkilât*”, birleşmiş ve âdeti bir bütün olmuştu. Türlü bölgelere tayin edilen yabgu, şad, tarkan, tutuk vs. gibi v a i l e r, savaş zamanında

da birer k o m u t a n olurlardı. Yararlık gösteren “*halk çocukları*”, “*alpler*” de, yükselirlerdi. Mükâfatsız başarı düşünülemez. Kendisine, “*bir bölge verilir ve orada orduya asker yetiştirirdi*”.

Alpler, erenler ve yiğitler:

Eski Türk kağanlarının kendilerine yakın “Alp”ları, “Eren”leri ile “Yiğit”leri vardı: “Kırk yiğit”ler ile “Kırk kız”lar, Türk masallarını dolduran bahadırlardır. Her devlet reisinin, etrafını kuşatan birçok, fedâileri bulunurdu. İkinci Göktürk devletini kuran, İl-Teriş Kağan, 17 “Eren”le işe başlamış ve bu erenlerini, 70, 700 ve en sonunda da 2000 kişiye kadar çıkarabilmişti. Cengiz-Han’ın da “Dört Köpek”leri meşhurdur. Türkler Kağan’ın çevresindeki bu bahadırlara, “Külüg” de derlerdi. Cengiz’in çocukları da “köpek” sözünden utanmış olacaklar ki, bunu sonradan “Dört külüg” deyimine çevirmişlerdi.

Dede Korkut’ta, evlenecek yiğitlerin “kalın” ve başlık paralarını han veriyor ve düğünlerini de han yaptırıyordu. Bey Beyrek, kız kardeşlerini yiğitlere veriyor, “küfüv” yani ailede “dengdeşlik”, silah arkadaşları için söz konusu edilmiyordu.

Mâlyetten, saray muhafızlığına:

Devlet kurulup da, savaş bittikten sonra, kağanla etrafındaki yiğitler, vali olarak etrafa dağılmazlardı. Onlar yine, kendi kağanlarının ordugâhında, kalırlardı. Çin tarihleri, Türk kağanlarının “Saray muhafızları”na “Böri”, yani “Kurt” dendiğini de yazarlar. Sonradan bunlara “sakçı, saklağuçı (saklayıcı), yatkak, Ordu uşağı” da, denmişti. Kağanların “muhafız kıt’aları”, aynı zamanda bir “harp okulu” gibi düzenlenmişlerdi.

“Kağanların fedâilerinden” meydana

gelen bu kıt'alara sonradan ancak, *soylu Türk beylerinin çocukları*, alınmağa başlanmıştır. Bu asker ve subayların çoğu da kağan'ın "evlâtlığı" veya "oğulluk"ları idiler. Kağanlar, *soylu Türk beylerine*, bir değer vermek için onların *çocuklarını, evlâtlık* olarak edinir ve *kendi ordugâhlarına* alırlardı. Savaş kabiliyetlerini kaybeden *Uygurlar* ise, bu saray erkânına, artık "*Tapıgçı*" yani, "*hizmet edenler*" sınıfı demeğe başlamışlardı.

Silah arkadaşları olan yiğitler için, "*adaş, koldaş ve erdeş*" de, denmiştir. *Dede Korkut'ta* ise, *silah arkadaşları* için, "*kırk eşim, kırk yoldaşım, kırkınıza kurban olsun benim başım*", deniyordu. Eski *Uygur* şiirlerinde ise beyler, "*belinde ve katında duran beş on oğlan ve elli yiğit*"ten söz açıyorlardı.

BÜYÜK KOMUTANLAR VE MEMURLAR

KAĞAN'IN YANINDAKİ KOMUTANLAR:

Bilge Tonyukuk, hem vezir ve hem de ünlü bir komutan, idi. Hizmetlerinin, *hatırası büyük ve saygısı da devlet içinde âdeta kağanla eşit gibi*, idi. *Bilge-Kağan'ın* aynı zamanda, *kayınbabası* idi. Bu sebeple kızı ile birlikte, *kağanın yanında otururdu*. Onun, hemen *tahtın yanında oturduğunu*, *Göktürk kağanının otağına gelen Çin elçileri* de görmüşlerdi. Az sonra tam metnini vereceğimiz *Bilge-Kağan'ın* bir buyruğuna göre, *otağdaki büyük komutan ve memurlar şöyle yer alıyorlardı*:

1- *Taman-Tarkan*: Bu büyük komutan hakkında, pek fazla bir şey bilmiyoruz.

2- *Tonyukuk*: Üç büyük kağanın, ünlü vezir ve komutanı idi.

3- *Boyla-Baga Tarkan*: 682'den önce, 11- *Teriş-Kağan* çin'e isyân edip de, *Türk milletini toplayıp, Göktürk devletini kurmağa başladığı sırada*, onun yanında yalnızca *Bilge-Tonyukuk*

ile *BoylaBaga Tarkan*, vardı. Her halde *Bilge - Kağan* zamanında çok ihtiyarlarmış olan bu ünlü komutan, âdeta bir *saygı büstü* gibi, sembolik olarak kağan otağlarında oturtuluyordu.

4- *Buyruk'lar*: Kağanın yanında bulunan büyük *memurlar* ile danışmanlara, Türkler “*buyruk*” diyorlardı. “*Buyruk*” sözü, “*buyurmak*” fiilinden yapılmış bir isim ve unvan idi. “*Buyruk*” deyiminin, *Tonyukuk* da dahil, bütün büyük memur ve komutanlara verilen genel bir unvan olması, çok muhtemeldir. Çünkü eski Türk yazıtları, Göktürk devletinin güçlü çağlarından söz açarken şöyle diyorlardı: “(Kağanları), *Bilge-Kağan imiş. Alp Kağan imiş! Buyruk'ları, yine Bilge imiş, Alp imiş! Beğleri yine milleti tüz, (yani anlaşma ve uyuşma içinde) imişler!*”

Bu satırlara göre, kağandan halka doğru Türk büyükleri, şöyle sıralanıyorlardı. 1. *Kağan*, 2. *Buyruk'lar*, 3. *Beğler*, 4. *Halk ve millet*.

BÖLGE KOMUTANLARI:

Türk ordularının, profesyonel komutan ve büyük askerleri, “*şad*” unvanını taşıyorlardı. Bunların çoğu da, “*özel surette yetiştirilmiş*”, kağanların küçük kardeşleri, idiler, Eski “*Türk töresi*” bu konuda, yine hükmünü gösteriyordu. Çünkü Türk âdetlerine göre, “*kağanlık*”, “*büyük oğul*”ların hakkı idi. Babanın özel mülkü sayılan “*ordu*” ise, “*küçük oğul*”lara düşerdi. Tıpkı *Cengiz - Han*'ın ordusunun, küçük oğlu *Toğuy*'a düşmesi gibi.

Büyük Hun devletinde olduğu gibi, Göktürk ve Uygurlar'da da *ordu*, “*boy düzeni*”, üzerine teşkilâtlandırılmıştı. *Ordu komutanları* olan *şadların* üzerine de, *Kül - Çur* ve *Apa - Tarkan* gibi tecrübeli ve büyük komutanlar bulunuyorlardı. Bunlar da yine, *hükûmdar çocukları* idiler. *Eski Türk yazıtları*'ndan açıklama ve inceleme yolu ile alacağımız şu satırlar, bu konuda bize daha kesin bir bilgi verecektir. Aşağıdaki *buyruk*, *Bilge - Kağan*'ın bizzat kendisi

tarafından söylenmişti.

“Göge benzer Gök’ün yarattığı, Türk Bilge (Kağanı)nun, bu, benim sözümdür! Babam, Türk Bilge Kağan’ı tahta oturduğunda:

(1). Şimdiki “Türk” beğleri! (2). Arkada, (yani batıda), “Tarduş” beğleri ile “Kül-Çur”un başkanlık ettiği, ona bağlı “Şadapıt-Begler!” (3). Önde, (yani doğuda), “Töliš” Beğleri ile “Apa-Tarkan”ın başkanlık ettiği “Şadapıt beğleri!” (4). Taman-Tarkank! (5) Tonyukuk! (6). Boyla- Baga Tarkan! (7). (Diğer) başka Buyruk’lar! (8). “İçBuyruk”, Sebeg Kül-İrkiz’in başkanlık ettiği, ona bağlı buyruklar! (Bütün), bu kadar olan, şimdiki Beğler!..”

Bu Türkçe yazıt parçasından da anlaşılacağı üzere **Bilge - Kağan**, babasının kurduğu, **“Töre”** ile **“Ordu düzeni”** ne, büyük bir önem veriyordu. Kendi beğlerini, **“şimdiki Beğler”** demek yolu ile de, eskilerden ayırıyordu. Fakat ona göre, eskilerin önemi daha büyüktü. **Taman-Tarkan, Tonyukuk, Boyla-Baga Tarkan**, bunların hepsi, babası **İl-Teriş Kağan**’ın komutanları idiler. Zaten **İl-Teriş Kağan** devletini de, **Göktürk** ataları, **Bu min ve İstemi Kağanlar**’ın töresince , kurmuştu.

“BOY ORDULARI” VE KOMUTANLARI:

Bilge - Kağan, batıdaki, **Tarduş** ve doğudaki **Töliš Türkleri**’ne, kendi öz ordusunun, birer bölümleri olması sebebi ile, büyük bir önem veriyordu. Zaten kendisi de, daha 13 yaşında iken, **Tarduş Türkleri**’i üzerine **“şad”** tayin edilmiş ve bu yüzden de, **Türkler** arasında, **“Küçük Şad”**, diye tanınmıştı. Bu güçlü **Türk kitlelerinde**, başlıca 3 ayrı rütbeli memur ve komutan vardı.

1. Tarduş ve Töliš- Beğleri: Bunlar, bu **Türk boylarının yerli beğleri** olmalı idiler.

2. Kül-Çur ve Apa-Tarkan: Bunlar, boylar üzerine kağan tarafından tayin edilmiş, **soylu ve başarılı başkomutanlar** idiler. Bu durumdan da anlaşılıyor ki, **Tarduş ve Töliš boyları** bir çeşit **“y a-**

ri b a ğ ı m s ı z", bir idareye sahip idiler.

3. *Şadapıt-Begler*: Bunlar, *Kül-Çur* ve *Apa-Tarkan* gibi "*başkomutan*"lara bağlı, Şad'lar, yani garnizon komutanları idiler.

4. *Küçük kağanlar*: T o l a nehrinin doğusundan, ta K o r e'ye kadar uzanan bölge içinde yaşayan M o ğ o l l a r ise, G ö k t ü r k "*Küçük Kağan*" ına bağlanmışlardı. "*Küçük - Kağan*", bu bölgelerden topladığı ve yetiştirdiği askerlerle, savaşta *Büyük Kağan'ın sol kanadını*, meydana getirirdi. *Kağan'ın kardeşi* olan bu *Küçük -Kağan*"ların emrinde de şadlar bulunurdu.

"O R D U G Â H" VE "S A R A Y" MEMURLARI:

"B a r ı ş" ve "s a v a ş" zamanlarında, Türk hakanlarının etrafındaki asker ve memurlar arasında, ufak da olsa, bir ayrılık oluyordu. Savaş olmadığı zamanlarda, ordugâhta bulunan sivil memur ve san'atkârlar, daha çok idiler. Savaşta ise kağanın etrafında, özel bir *k u r m a y h e y e t i* meydana geliyordu. Türkler, bu "*askeri mütehasıslara*", "*Yortuğ*" adını veriyorlardı. Göktürk çağındaki "*Böri*"ler, yani "*K u r t*"lar denen askerler ise, daha çok "*hakanı koruyan muhafızlar*" idiler.

Askerlerin dışında, bir de *sivil memurlar* ile işçiler vardı. *Y a z ı ş m a l a r ı*, emirlerin iletilmesini, *t a y i n* ve *h a z i n e*, işlerini, hep bu saray memurları idare ederlerdi. *V e r g i l e r i n* toplanma işlerine de, herhalde sivil memurlar bakıyorlardı. Sarayda oturan başlıca memur ve san'atkârları aşağıda özetlemeğe çalışacağız:

1. *İ ç - B u y r u k l a r*:

"*Buyruk*"ların, devlet içinde en yüksek memurlar olduklarını, söylemiştik. Türkler, s a r a y d a k i büyük memurlara, "*İç-Buyruk*" demek yolu ile bunları, dışarıdaki büyük asker ve memurlardan ayırıyorlardı. Göktürkler'de, "*Sebeg Kül-İrkiz*" adlı, bir *İç-Buyruk*'tan da haberimiz vardır. "*Sebeg*" unvanının, Çince, "*Ssu-*

Pi" yani "k â t i p" veya "b a ş - k â t i p" deyiminden Türkçe'ye girmiş olması, çok muhtemeldir. Çünkü Çinliler'le pek çok ilgileri bulunan Türkler'in, Ç i n'le olan yazışma ve anlaşmalarını, düzenleyen büyük memurlar da vardı.

Türkler, kağanların otağ ve saraylarında bulunan memurlara, daha çok "İçreki-beğler", "i ç - a ğ a" derlerdi. "İçreki" deyimini aynı zamanda, "saray memuru" demekti. Bu sebeple bu unvan, kişi adlarından sonra gelirdi. Meselâ, "Kara-Kan İçreki, Tör-Apa-İçreki" adlarında olduğu gibi.

2. T a m g a ç ı , yani "D a m g a c ı"lar:

D a m g a c ı l a r bir nev'i "m ü h ü r d a r"lar idiler. Özellikle U y g u r çağında, kağanın "altın tamga"sını, elinde tutan bu memurların, tıpkı bir b a ş v e k i l gibi, büyük yetkileri vardı. Her t a y i n v e p a r a s a r f ı işinde, bu mühürlerin fermanlar üzerinde, d a m g a c ı n ı n i m z a s ı ile beraber bulunması, en önemli şartlardan biri idi.

G ö k t ü r k çağında da büyük ve önemli elçilerin çoğu, "d a m g a c ı"lar idiler. Meselâ, Oğuz elçisi "Bilge-Tamgaçı" ile Türgeşlerin elçisi "Makaraç Tamgaçı", bu memurların belirli örneklerindendirler. Damgacılar aynı zamanda, okur yazar, bilgin ve k â t i p idiler.

C e n g i z - H a n devletindeki, imparatorun "altın damgası"nı taşıyan, T a t a - T o n g a v e Ç i n k a y gibi Türk asıllı başvekiller çok meşhur devlet adamları idiler. Bunlara "Uluğ-Bitikçi" yani "b ü y ü k k â t i p" de denirdi.

"T u ğ r a" veya T u ğ r a k bir, Oğuz geleneğidir. "İmzalı damga", demektir. Ç i n g i z H a n devletinde de bu gelenek görülür.

Halk arasında ise d a m g a , bir b o y veya o y m a k işaretidir. Boya ait olan, "otlaklardaki kayalar ile hayvanlara", bu damga vurulurdu.

Kişilerin mühür veya işaretleri" ne ise, "im" denirdi.

Her boyun, "uran" denen, bir parolası da vardı. Evliya Çelebi, Harput maddesinde, Anadolu'daki şehir parolalarından, "uran" adı ile söz açmıştır.

3. "Danışmanlar :

Türk saraylarında pek çok danışman vardı. "tayanç" ve "kengeşçi" denen Uygur müşavirleri, bunları en çok görülenleridir. Cengiz - Han çağındaki müşavirler saraylarda, "Tayangu" unvanı ile görülüyorlardı.

"Kengeşmek", eski Türkçe'de "münakaşa etmek, danışmak", anlamına geliyordu. "Dayanmak" fiilinden de, "Tayançı" unvanı çıkıyordu.

"Tirgek", yani "direk" unvanını taşıyan, danışmanlar da vardı. "İş-ayguçı", "İş danışmanları" ile, "basutçı", "tapıgçı" yardımcı mâiyet memurları da, yine bu sınıftan müşavirler idiler.

4. HAZİNE MEMURLARI :

Eski Türkler, "hazinedar"lara, "Agıcı"; "baş-Hazinedar"a, "Agıcı uluğu"; "hesapçı"lara, "sakışçı" ve "tahsildar"lara da, "baskak" ve "amga" derlerdi.

Mâliyeciler :

Bütün Türk devletlerinde, "ordudan sonra mâli işler, gelirdi. Hunların, vergiler ile vâdesini aşan borçlar ve faizlerini, nasıl hesapladıklarını gösteren, belgeler vardır. Göktürkler'de, bazı "tudunlar", hakan adına vergileri kontrol ederlerdi. Kara Hitaylar'da, "Uygurlar'a gönderilen bir nâib ile Kaşan emiri İsmail de, birer baskak, yani vergici", idiler.

Çingiz Han çağında, Mahmud Yalavaç batıda ve Çin'de, vergileri düzenlerdi. Ama unvanı, "Çin'in Umumi Valisi" idi. Oğlu Mes'ud Bey de, bir vergici olarak, Ortaasya'ya

hükmediyordu İlhanlı'larda ve Anadolu'da vali oldukları sanı-
lan, Cin Temür, Körgüz ve Argun Akada, birer vergici idiler.

Osmanlılar'da, *defterdarın Divan-ı Hümayun'un sürekli üyesi olması*, bir rastlantı değildi. Padişah adına, "*il-
lerde vergileri tespit eden*", "*il yazıcıları*" da, eski bir
Türk geleneğinin izlerini taşıyorlardı. Bunları iyice anlayabil-
mek için, İlhanlı çağı *bitikçilerini* incelemek gereklidir.

"*Bitig*", yani "devletin kayıt defteri", vergilerin kaydı ile ilgilidir. "*Ay bitigi*", "*askerin adının ve
azığının yazıldığı defterdir*": (MK). "*Bitig*"; Göktürkler'de,
daha çok yazıtlar için söyleniyordu. *Yazıtlar*, *ebedî*, yani
"*bengü*" veya "*mengü*" idiler.

Yazılı sınır taşları büyük bir önem taşıyorlar-
dı. Ancak Göktürkler, taş a yazıt yazanları, "*bitig
taş itgüci*" diyerek, diğer yazıcılardan ayırıyorlardı. On birinci yy.
da, *kitap*, *mektup*, *yazma*, *yazı*, *yazılı şey*, *kağıt* gibi, şeylerin hep-
sine birden, "*bitig*" deniyordu.

Bitigin Göktürk çağından gelen *kutluluğu* da
kaybolmuyor, Tanrı sözü ve muska için de, *bitig* deniyordu.

Çingiz Han devletinde, "*Mes'ud Beg'in vergi def-
terini, koynunda sakladığı*", söylenir. Çünkü, *o para Hakan'ın ve
devletindi*. Osmanlılar'da da, "*defter-i a'mâl*" aynı zaman-
da, bir senet ve belge idi. *Kader mânâsına* da, geliyordu.

"*Bitikçi*", aslında kâtip ve yazıcı demektir.
Göktürk ve Uygur çağlarında bunlara, "*bitici*, *bitgeçi*,
bitigeci" de, denirdi. "*Bitikçi yanılmaz*"dı. *Bitikçilerin adla-
rı*, hatta büyük kâhinlerle bile geçiyordu. "*Bitig idisi*", yani yazı
yazan ustalar da vardı.

Bitigçi olmuş büyük oğullardan ve "*bitigçi Beg
Arslan*" gibi, beylerden de, söz açılıyordu. Yalnız yazmak değil,

yazılmışı okutmak da gerekli idi. 11. yy. da ise *bitigçiler*, artık *hazinedarlar* ile birlikte görünüyordu. (KB).

Bitigçilerin, m â l i y e c i kişilikleri de, ortaya çıkmış oluyordu. “*Bitigçi ile ağıcı*”, yanyana idiler. Birisi, *parayı topluyor*; diğeri de, *saklıyordu*. Ç i n g i z H a n'ın ilk yazıcısı veya sekreteri, Bul g a y - A k a idi. T a t a T o n g a ve Ç i n k a y gibi T ü r k *bitigçiler* ise, “*ulu bitikçi*”, yani “*baş vezir*” oldular.

H a k a n l a r ı n *altın damgası*, bunların elindeydi. Aslında “*tamgalı bitig*”, yani üzerinde “*d a m g a b u l u n a n f e r m a n*”, G ö k t ü r k yazıtlarında da görülüyordu. Fakat Ç i n g i z H a n çağında, “*damgaya bir i m z a d a katılıyor*” ve böylece, “*tuğra*” oluyordu. *Tuğra* ise, bir O ğ u z geleneği idi.

5. Y a z ı c ı l a r :

Y a z ı c ı l ı k, yine daha çok, bir O ğ u z *gelenegine*, dayanır. O ğ u z l a r, *elçi ve haberci*'lere “*yazıkçı*” derlerdi. Aynı zamanda bu, k â t i p demektir. Daha önce, “*hakanların yazılarını T ü r k yazısı ile yazan k â t i p l e r e*” ise, “*ılmga*” deniyordu.

Kutadgu Bilig'e göre, “*subaşı hâcib ve ılmga*”, sarayın ü ç b ü y ü k kişileri idiler. D i v i t ve k a l e m e ise; Türkler, “*bitigü*” derlerdi. O ğ u z l a r, S e l ç u k ve O s m a n l ı devleti ile Türkler dar çevrelerini yırtıp, imparatorluk hayatına girdiler. Fakat İ l h a n l ı l a r yolu ile D o ğ u T ü r k l e r i n i n tesirlerinden de kurtulamadılar. Bu sebeple O s m a n l ı tarihçileri, bu konularda da, çok dikkatli olmalıdırlar.

M A L İ Y E HAKKINDA, KISA BİR S Ö Z L Ü K :

“M â l i y e” ve “h u k u k” ile ilgili, kısa bir sözlük vermedi de, faydalı buluyoruz: 1. A k i d : *Bıçgas*; (a n d l a ş m a üzerinde başka yerlerde durmuştuk). 2. A l a c a k; *alım, borç*. 3. B o r ç : *Birim* (verim), *ötünç* (ödünç), *burk*, *orunçak* (emânet), *birimçi* (borçlu), *Salık* (vergi borcu)... 4. F a i z : *Tüş, el yangınça*

tüşî birle (faizi ile), A n a d o l u'da: Asık, güdük, ürek, güdukçü (faizci); karal (vâde) (Kırg)... 5. E h l - i h i b r e : Uçkur. 6. E m l â k - ı h a s s a : İnçü. 7. H i s s e , p a y : Ülüş, düşelge, 8. K â r : Asıg, asıg tusu, asıg almak, asıg kılmak, asıg değmek, kazganç, gelir kiris (giriş), tusu, asılanmak. 9. K e f i l v e k e f â - l e t , (b k . r e h i n) : Oya, tutug, tutu, boyun olmak, el tutmak, söyke- lenmek... 10. K i r a : Ter, yaka, kesi, kesin kırtıl... 11. M a l : Tavar (davar), Taşug (taşınabilir mal), mençik (mülkiyet)... 12. M a l s a h i b i : Ege, ege, iye, mal egesi... 13. M ü b â d e l e : Tekşüt, deşisit, deşis tokuş, almasırtma, ayırbaş kılma... 14. O r - t a k : Ortak, ortaklık, ortuk, bağdaşık, öğdüllük... 15. Ö d e m e : Sayış, seyiş, tölemek, tûlemek, töleç, tökmek (vergide)... 16. R e - h i n : Tutgak, tutak, tutuk, tutu, buruk, orunçak, oya.. 17. R ü ş - v e t : Orunç, tikûlemek, örünç, yeyim, yeygi, alçılama .. 18. S a - t ı c ı : Satıkçı, saktuçı, satıglık, Sart... 19. S e n e t : Buçung, vuçung, tutnak... 20. T a s a r r u f : Tav... 21. Ü c r e t : Ter, der, künlük, ayak teri, ter oğlanı, tûleme, tûlüş... 22. U c t ı z : Uçuz; pahalı; Kız, bolma, kayna, kıçı, tegir (değer), ötki ulu ba- ha... 23. Z a r a r : Kor, yas, yut, yutluk...

BAZI VERGİLER:

Eski Türkler'den, O s m a n l ı'lara geçen, vergi ve vergi adları pek çoktur. Biz burada, bunlardan ancak birkaç tanesini ör- nek olarak vereceğiz:

- 1. Alım, alış biriş: (N o r m a l v e r g i) . - 2. R a b ç a t : (A n g a r y a y ü k ü m l ü l ü ğ ü) . - 3. A r a z i v e r g i s i : (K a l a n , k a l a n ç ı) . - 4. A t v e r g i s i : (K o l u ş) . - 5. B a ş ı k v e r g i s i . - 6. D i y e t : (K u n , k a n ö d e ğ i , m a l a k e s m e) . - 7. D o m u z v e r g i s i . - 8. H a n l ı k v e r g i s i : (K a n l ı k) . - 9. H a y v a n v e r g i s i : (K o b ç ı r) . - 10. K a b v e r g i s i : (Ç i n c e ' d e n ?) ; K a b ı n v e r g i s i . - 11. K ö l e v e r g i s i : (B i r t , b e r t) . - 12. K u r u t v e r g i s i . - 13. M a h s u l v e r g i s i : (Y u l u ğ b i r i m , t ü ş ü k , t ü ş ü m) . - 14. S u v e r g i s i : (Ç ı y ı m) . - 15. S a ğ ı m l ı k . - 17. T a m g a v e r g i -

si.-18. *Teşik* (?) vergisi. -19. *Tirik, derik*: (V e r g i). -20. *Tüşük*: (V e r g i f a i z i). -21. *Ü z ü m. b a ğ ı v e r g i s i* : (*Salık*). -22. *Yasak* vergisi: (Onda bir alman ö ş ü r)...

6. *Elçiler* :

Türkler, devletler arasında gidip gelen *kağan elçilerine*, bizimki gibi, "*Elçi*" derlerdi. Adi "*Haberci*" ve casuslara: "*Körüğ, tıl, tıtrak*". Aileler arasında haber götürüp getirenlere : "*Yazıgçı*" Halka hükümdarın haberlerini bildiren tellallara da, "*Okçı*" adını verirlerdi. Sarayda bir de, "*tartıgçı*" denen, "*davetçi*"'ler vardı.

"*Elçi*" : Bu sözün asıl mânâsı, "*ilci*", yani *il idare eden kimse*, demektir. Ancak eski Türklerdeki "*elçi*" ile "*eliğçi*" sözlerini de, birbirinden ayırmak gereklidir. *Göktürk* yazıtlarında da, "*ilime elçi*", yani "*idareci olarak*" geldim, deniliyordu. *Uygur* ve *Karahanlı*larda, "*Elçi-çur, elçi başı, elçi beg*" gibi unvanlar görüyoruz.

10. yy. dan sonra *elçilik*, bir *meslek* haline gelmişti. Nitekim çok eski bir Türk atasözünde, "*Yaş ot yanmaz, elçi ise ölmez*", deniyordu. Bu çağda, *elçi* ile *peygambere*, "*yalavaç*" da söyleniyordu: (MK). Halk arasında *elçi* ve *haberci*ye, "*salıkçı, yazıkçı*" da deniyordu.

Çingiz Han'ın büyük elçileri, *Mahmud Yalavaç* ile *Hasan Sartak*, idiler. Bunun için *Hasan*'a, sanki adı imiş gibi, doğrudan doğruya "*elçi ve çabar*"da, denmişti. Türkler'de "*çabar, çapar*" sözleri de, *kurye* ve *elçi*, demektir. Ancak bir gerçek varsa, Türkler'de herkesin büyük bir, *elçi* olamayacağı idi. Bu bir *önur, meslek* ve *yüksek mevki*, idi.

7. *Kılavuzlar* :

Eski Türkler'in "*kılağuz*" dedikleri kılavuzlar, devlet ve ordu içinde, çok önemli rol oynuyorlardı. Bu kişiler, çok gezmiş ve çok görmüş kimselerdi. Ayrıca, fevkalâde askerlik bilgisi ile, idarî

tecrübeye de, sahip idiler. "Askerî Kılavuz"lara, "yizek" denirdi. Diğer kılavuzlar ise, "yerçi" veya "yorçı" ve "göçütçü" adları ile adlandırılırlardı.

8. "Öğretmen"ler:

Uygurlar'da *din hocaları* ile karıştırılmıştı. Bunun için öğretmenlere, "*bahşı*" veya "*açarı*" denmişti. Daha sonra öğretmene, "*boşgütçi*", yani "*teşvik eden, öğreten*" kimse, denmeğe başlandı.

9. Saray tabipleri :

Eskiden *şamanlar*, aynı zamanda, *tabip* ve *doktor* idiler. *Uygur* çağında, *din ile tabiplik meslekleri*, artık birbirlerinden, tamamen ayrılmış oldu. Türkler "*ilâç*"a, "*em*" derlerdi. Bunun için de *tabiplere*, "*emçi*" deyimini kullanmışlardır.

"Ata-Sagun" ve "Otaçı"lar, büyük saray tabipleri, idiler. Ülke içindeki, "tabiplerin başı" da bulunurdu. Bunlara ise, "*Otaçiligi*", yani "Hekim başı" veya "tabiplerin prensi" denirdi. "Kırık ve çıkıkçı"lara da, "Sıruk bağlağuçı", yani "*kırık bağlayıcı*", derlerdi.

10. Falcı ve müneccimler :

Eski Türkler "*şaman*"a, "*kam*" derlerdi. *Kam*'lar da, fala bakarlardı. Fakat "*yağmurtası*"ndan anlayan falcılara ise, "*yatçı*" derlerdi. Kum falına bakanlara da, "*kumçı*" adı verilirdi. "*Yulduzçı*" ve "*körümçi*"ler ise, "yıldızlara bakan müneccim ve astronom" idiler.

11. Saray muhafızları :

"*Kapıgçı*", yani "*kapıcı*" lar da önemli saray muhafızları idiler. Sonradan bunlara, "*çapkuncı*" ve "*kapı kulu*" da denmiştir.

"*Eşik ağası*", Türkler'de, çok eski bir memuriyettir. Bunlara *Uygurlar*, "*kapakçı*", yani kapıcı; *Karahan-*

lılar ise, "kapıda turur" kimse demişlerdi. Eski Moğollar ile Çingiz Han devletinde de vardı. (YCPS). Ancak Baburnâme'de hakanın eşiğinde bekleyen vezire, "eşik ihtiyarları"; komutana ise "eşik ağası", denmişti. Akkoyunlular'da da, eşik ağaları, vardı.

Karahanlılar, saraydaki eşikçilere ise, "Kapug başçısı, kapı başlar er, kapı el başı, kapugçı" derlerdi. "Devlet kapısı" ise "el kapug" demekti.

"Hâcib", Karahanlılar zamanında, vezir karşılığı olarak kullanılmıştır. "Baş vezire", "ulug hâcib"; hakanın özel kâtibine ise, "has hâcib" denmişti. Bunların yanında büyük kâtip, "nişancı", yani "ılınga" ile ordu kumandanı, "sübaşı" da bulunurdu.

12. İşçiler :

Türkler "Ahçı"lara: "Ahçer" ve "salçı" derlerdi. "Aş-Başçı"ları da, onların "ahçı - başı"ları idiler (B. Bk.).

"İşçi"lere eski Türkler, "işçi" veya "işlegüçi", yani "işleyici" derlerdi. "Töşekçi", yani "döşekçi"ler de, sarayda önemli birer memur, idiler. Eski Türkler'de de iş ve işti. Anadolu'da olduğu gibi, "iş küç, iş yumuş" sözleri ile birlikte söylenirdi. İş yapmak, yerine "iş kılmak" da denirdi. "İşlemek, işletmek, işleşmek" sözlerinin de hepsi vardı.

Ev kadını ise "işler" idi. "Uz iş", "uz kişi" ve "uzluk" gerekli idi. Bunun için de "uzlanmak", usta olmak, gerekti. "Usta olmak" ve "uzluk", herkesin bir isteği idi. Çırak için de, tıpkı öğrenci gibi, "boşgut, tuşgut", derlerdi. İşçi de, işçi demekti. Yalnız san'atkârlar değil; hakanalızmet eden halk da, işçi sayılırdı:

"Halkın başı iyi olursa işçileri de iyi olur", deniyordu: (KB). Uyanık veseh işçiye, "sak işçi", kıvrak çalışan işçiye, "ıvrak işçi"; işlediği bitiren işçiye,

“sıdım işlig”; eli işe yatkınlara ise, “buluşgan”, yani *usta yanında öğrenmiş işçi* derlerdi. Emek, işin temelidir. Eski Türkler emeğe, “emgek” derlerdi. Fakat emekçi sözü yoktur.

“Ücret”, eski Türkler’de “ter” sözü ile karşılanırdı. Bunun için işçiye bazan “terci” de denirdi. (*Çalışan işçi*), “ter kazanır”. Yevmiyeye ise, “künüük”, yani günüük de denirdi. *Anadolu*’da da ücret için, “aktı, der, ter, donluk, güçlük, özlük, yelim” gibi, çok eski Türk özlery taşıyan, sözler söylenir. *Eski Anadolu*’da belli süreli işçilere ise, “kesimlik” denirdi. Ücret bir hak ve “ayak teri” idi.

13. San’atkârlar :

Uygur çağında, pek çok san’atkâr sınıfları vardı. Şimdiye kadar edindiğimiz bilgilere göre, *Gök Türk* çağının ancak, *iki san’atkâr grubundan*, haberimiz vardır: “*Bark itgüçi*”ler, “*taştan ev yapıp ve süsleyen*”lerdi. *Bediz taş itgüçi*”ler ise, “*taşları işleyen, yazıt yazan*” san’atkârlardı. Uygurlar, duvar örenlere, “*titigçi*” derlerdi.

14. “Aşçılar” :

Türkler’in, *saray ve ordularında*, büyük bir yer tutuyorlardı. *Uygurlar*’da, “aşçıer”, olduğu gibi; *Karahanlılar*’da da, “aş-başçısı” vardı. Türkler’de “mutfak başkanı” olarak, “salçı” sözü de çok yaygındı. *Salçı*, aynı zamanda büyük bir memuriyetti. *Çingiz Han* çağındaki ünlü “*bavurçılar*”ların köklerini, Türk kültüründe aramak gereklidir. Biz şahsen, geri Moğollar’da, böyle bir *mutfak kültürünün* bulunduğuna inanmıyoruz.

15. “Bekçiler” :

Türk topluluklarında “yasak”, yani töre ve *kanunun sınırlarını*, temsil ederlerdi. Eski Türkler, yasak şeylerle yasak bölgeye “*korıg*”, yani “*koru*” derlerdi. Bunun için de bekçi, “*korıgçı*”, yani “*korucu*” demekti. Eski Türk-

ler bekçiye, "yargan" da demişlerdir. Fakat "gözetçi" sözü, *Uygurlar'dan* beri çok yayılmıştır. *Anadolu'daki*, "yasakçı", (beklemekten) bekçi, koruk, seymen" sözleri de, çok eski Türk özlari taşırlar.

Eski Türkler'de, "sak", *Anadolu'da* "seh dur" sözleri ise, "dikkatli ol" demektir. Bunun için eski Türkler bekçiye, "sakçı" da demişlerdi. *Anadolu'daki* şehir kültürünün gelişmesinde, büyük bir rol oynayan *Harezmşahlılar'da* ise bekçiye, "saklaguçı", yani saklayıcı denmişti. *Osmanlılar* ile bütün Türkler'de ise, "bekçininin yardımcı"na da "koldaş" adı verilmiştir.

Kırgız Türkleri'nin, "kor-başı" ve "el-baylayan" gibi sözleri de, ayrıca güzeldir. Bekçi için, "yasakçı, yasakçı başı, yasavul" da söylenmiştir. *İlhanlılar* çağından gelen bu anlayışlar, "subaşı" gibi, düzeni sağlayan, askerî memuriyetlerdi.

16. "Muhtarlar" :

Boylarda, "boy beyi", köyde ise, "köyün aksakallısı" veya temsilcisidir. Fakat anlaşıldığına göre *eski Türkler'de*, "ordu ve devlet ihtiyaçları için" muhtarlık, "fahri bir memuriyet", gibi görülmüştü. Çünkü *Göktürkler'den*, 11. yy. a gelinceye kadar, muhtar ile yardımcılarına, "çuban" yani çoban denmişti. *Beyler*, bu gibi işlerin görülmelerini, bu yardımcılara veriyorlardı. *Türkmenler* de, köylülerle *kendi büyüklerine*, "kökyük" derlerdi. Bunlar, "devletle ilişkiler kurar ve ceza işlerini düzenlerlerdi". *Anadolu'da* muhtar için söylenen, "boybey, kocabaş" sözleri üzerinde de, dikkatle durmalıdır.

17. "Tellâlar" :

Türkler'de, "hakan fermanlarını yaymak için", kullanılırdı. Türkler tellâla, "okucu, okutçu, tartıgçı", derlerdi.

18. “T e r c ü m a n l a r” :

Türk saraylarında büyük bir rol oynuyorlardı. Eski Türk-ler, t e r c ü m a n a, “*tılmaç, tilmaç*” derlerdi. U y g u r l a r, “*temçi*” de derler. Daha sonraları, “*kelemeçi*” denmiştir.

19. “D o ğ a n c ı l a r” :

U y g u r l a r d a da vardı. U y g u r l a r bunlara “*tugancı*” ve “*iterci*” derlerdi. Sonradan bu *memuriyet*, A n a d o l u ve O r t a a s y a’da, “*kuşçu, çakırcı*” adı ile anılmıştır. T ü r k i s t a n’da “*kuş-begi*”, bir çeşit *askerî vali*, idi.

22. BÖLÜM

ORDU DÜZENİ

Türkler'de, "*ordu halk; halk ise, ordudur*". Bu, unutulmaması gerekli, bir gerçektir. "*Türk Kültür Tarihine Giriş*" adlı kitaplarımızın, 10. ve 11. ciltleri, bu konuya ayrılmıştır.

Burada, böyle bir bölümü boş bırakmamak için, kısa bir giriş yapmağı yararlı bulduk.

ASKERLİK DÜZENİ

Türkler'de, balk ordu; ordu da, halk idi:

Eski Türkler'de, "Halk" ile "Ordu" düzeni, aynı idi: Eski Türk devlet teşkilâtında, özellikle barış zamanlarında, sivil ve ordu düzeni diye bir ayırım yoktu. "Ordu, bir halk ve halk da, bir ordu düzeninde, yaşardı". Yeryüzünde Türkler'den sonra, ikinci atlı ve savaşçı konar göçerler sayılan Cermenler'de de, durum böyle idi.

Türkler'e göre, "*Türk ordusu kurt gibi; düşmanın ki ise koyun gibi*" idi. Fakat her "*Türk de, diğer Türkler*

için, bir k u r t'tan farksız", idiler Atlı baskınlar, bir saat gibi, kısa bir süre içinde olur ve sonuçlanırlardı. Bu sebeple T ü r k a i l e s i, "dikkatli ol" anlamına gelen eski bir deyimle, her an için, "sak", yani uyanık ve dikkatli olmak, zorunda idi. Bugün de A n a d o l u'da, "seh ol!" denir. Türkler'in bir çeyrek saat içinde, uyanıp, atlanıp ve yerlerini almaları gerekiyordu.

Sosyal dinamizm, orduya yansiyordu:

"B a s k ı n, ancak karşı baskınla" durdurulabilirdi. İşte, bütün bu sebeplerden dolayı, b o y l a r ve hatta küçük a i l e l e r uyurken bile, "kargu", yani "g ö z c ü"ler ile "yelme" denen "ö n c ü"ler çıkarmak zorunda idiler. Baskın haberi gelince, herkes yerlerini, otomatik olarak alırlardı. Çünkü yüzyılların meydana getirdiği "Orun", yani "y e r a l m a" düzenleri ile diğer töreler, bunu, kişilerin benlik ve iradelerine kadar, sindirmişlerdi. Devlet içinde de durum aynı idi. Her büyük memur ve vali, aynı zamanda da bir komutan idi.

Ordu düzeninden, "b o y l a r" ve boy düzeninden de, "O r d u" :

Batı Göktürk devleti, "On-Boy" Türkleri'nden meydana gelmişlerdi. Türklüğün, en soylu ve en ileri kitleleri olan bu boylar, d o ğ u ve b a t ı d a beşer tane olmak üzere, "i k i" ye bölünmüşlerdi. Türk yazıtları ise bu boylara, "On-Ok" adını veriyorlardı. B o y l a r için, böyle bir "ok" deyiminin niçin kullanıldığı, önemlidir. Bunu bize, yine en iyi olarak, Çin tarihleri anlatıyorlar.

552 senesinde, G ö k t ü r k devleti kurulurken, "O r d u, o n b ö l ü m e ayrılmış ve bu birliklerin her birine de "o k" adı verilmişti". Zamanla, bu askerî birlikler gelişmişler ve sonradan, birer "b'oy" haline gelmişlerdi".

Bu açıklamanın içinde gerçek payı çoktur. Bu görüş,

G ö k t ü r k l e r'i, bizden daha iyi tanıyan Ç i n l i l e r'in, güzel ve iyi bir sezişleri idi. "*O r d u n u n b ö l ü m l e r i, zamanla b i r e r b o y, haline gelmişlerdi*". Fakat çok eski G ö k t ü r k e f s a n e l e r i, T ü r k adlı bir a t a ile, onun "*On-Oğlu*"ndan da, söz açıyorlardı. Türkler'in inancına göre "*On-Ok*"lar, bu *on* *çocuk*tan, türemiş idiler. 552'de İ s t e m i - K a ğ a n, e s k i o n b o y u, yeniden bir o r d u d ü z e n i ş e k l i n e s o k m u ş t u. Bütün bunlardan da açık olarak görüyoruz ki Türkler'de, boy d ü z e n i n d e n "*o r d u l a r*" ve o r d u d ü z e n i n d e n d e, "*b o y l a r*" meydana geliyorlardı. Türk tarihinde, bu tür gelişmelerin örnekleri, pek çoktur.

"İkili, dörtlü, altılı, yirmi dörtlü" düzen:

"*Büyük Hun Devleti*" ile "*Attila Hunları*"nın ordu teşkilâtı da, "*24 O ğ u z b o y l a r ı*"nın düzenini andırıyordu: *24 O ğ u z boylarının*, bölümlere ayrılmasında, "*ikili*", "*altılı*", "*dörtlü*" ve "*yirmi dörtlü*", bir bölüm düzeni vardı. Aynı düzeni, B ü y ü k H u n d e v l e t i ile, A t t i l a H u n l a r ı n d a da görüyoruz.

O ğ u z b o y l a r ı, "*Boz-ok*" ve "*Üç-ok*" olmak üzere, *iki bölüme* ayrılıyorlardı. M e t e'nin kurduğu devlet teşkilâtında ise, "*sol*" ve "*sağ*" "*Bilgeliği*" diye, *ikili bir düzen*, vardı.

O ğ u z - H a n'ın "*altı*" o ğ l u vardı. Bu çocuklardan ü ç ü, "*Boz-Ok*"ları ve diğer ü ç ü de, "*Üç-ok*"ları, meydana getiriyorlardı. M e t e'nin devletinde ise ordu, "*Sol*" ve "*Sağ*" bölümlerin emri altında bulunan, "*Altı- b o y n u z*"a bölünmüştü.

O ğ u z - H a n'ın *a l t ı o ğ l u*ndan herbirinin "*d ö r d e r*" o ğ l u vardı. M e t e'nin ordusuna gelince, orada da bunların, yerini, "*Dört -köşe*" ler alıyorlardı.

O ğ u z - H a n'ın *24 torunu*, vardı. Bu torunların her birinden de, birer boy türemişti. M e t e'nin ordusunun tümü ise, "*24 tümen*" den meydana geliyordu. A t t i l a devletindeki buna

benzer düzeni de bir yazımızda incelemiştik.

Aslında ise, “2, 4, 6, 12, 24” sayıları, birer “*takvim rakamları*” ile “*zaman birimleri*”nden, başka bir şey değil idiler. Bundan da anlaşılıyor ki, *eski Türk devlet düzeni* ile *ordu düzeni*, *aritmetik rakamlar* üzerinde kurulmuşlar ve böyle işlemişlerdi.

“Onluk, yüzlük, binlik ve onbinlik” düzen:

“*Onluk*”, “*yüzlük*”, “*binlik*” ve “*onbinlik*” *ordu ve halk düzeni*, *eski bir Türk geleneğidir*: *Lâtinler’in*, “*Centenaria*”, *Almanlar’ın* da “*Hundertschaft*” v.s. dedikleri *ordu düzeni*, *Avrupa’ya*, ancak, *Attila Hunları* ile girmişti. *Ortaasya’da* ise, bu düzenin geçmişleri, çok eskidir. *Büyük Hun İmparatoru Mete’nin* ordusu bile, “*yüzlük*”, “*binlik*” ve “*onbinlik*”, bir düzen üzerine kurulmuştu. Değil yalnızca *Türk orduları*, *Türkmen boyları* bile, bazan bu “*yüzlük düzene*” göre doğmuş ve gelişmişlerdi.

Ünlü *Hive Han’ı Ebülğazi Bahadır Han’ın* “*Türkmenler’in Şeceresi*”, adlı kitabında, bu konu ile ilgili çok güzel örnekler vardır. *Ordu tümenlerini* bile, *boylar* meydana getiriyorlardı. Her boy, kendi büyüklüğüne göre, “*yüzlük*” “*binlik*” veya “*onbinlik*”, bir *birim*, meydana getiriyordu. Zaten *küçük boylar*, günlük hayatlarında da, *büyük boylara*, *askerî bir düzenle bağlı* ve “*koşulu*” olarak, yaşıyorlardı. Eski Türklerde, “*askerî birim*”, daha çok, *aile* ve *boy* idi. Günlük hayat da, bu şekilde, bir *ordu düzeninde*, devam edip gidiyordu.

Boy, bölge ve sınır garnizonları:

Eski Türk devletlerinde askerî teşkilât, “*Boy veya bölge heyleri*” ile, “*Sınır garnizonları*” olmak üzere, *ikiye ayrılmıştı*: Eski Türkler’de *ordu komutanları* kağanların *küçük kardeşleri* olan, “*şad*”lar idiler. Fakat geniş bölgelerde, birçok “*şad*”lar bulunur

ve bunların başına da, “*yabgu*”, “*Kül-Çur*”, “*Apa-Tarkan*” gibi, büyük “*Baş Komutanlar*” getirilirlerdi. *Sınır garnizonlarını* ise, bağımsız “*şad*”lar idare ederlerdi. Fakat bu sınır komutanları, doğrudan doğruya, *Kağan’a bağlı*, idiler. Moğolistan ve Batı Mançurya’daki, sınır şad’ları ise, “*Küçük Kağan*”ın emrine verilmişlerdi.

Türk etnik birimleri ile bölge komutanları:

Boy ve bölge beyleri, “*sulh*” zamanında kendi bölümlerini idare ederler ve “*savaşı*”da da, askerleri ile kağanın ordusuna katılırlardı: Bu düzen, eski Türk hayatında, çok önemli bir kaide idi. Gerçi devletin toprakları, kağanın akrabaları ile başarılı komutanları arasında bölünmüşlerdi. Fakat her bölgeyi idare eden beylerin tek amacı, *kağan’larını desteklemek ve onun komutası altında ordunun bir parçasını teşkil etmektir*. 580 yılından sonra, Batı Göktürk devleti, Doğudakilerin otoritesinden kurtulmuş ve bir nevi bağımsızlığa kavuşmuştu. Fakat az sonra yapılan, ünlü, Göktürk kağanı İşbara-Kağan’ın Çin akınında, Batı Göktürk Kağanı, Tardu’nun da, *kendi ordusu ile onun yanında, yer aldığını görüyoruz*.

Profesyonel ve hanedandan gelen komutanlar:

Gerçek bir ordu komutanlığı ve “*sü-başı*”lık olan “*şad*”lık, Göktürk devletinde çok önemli bir mevki idi. Bu sebeple, Göktürk tarihinde tanıdığımız “*şad*”ların hepsi, Kağan’ın “*küçük kardeşleri*” idiler. Kağanların “*büyük kardeşleri*” de, “*yabgu*”, baş bakan (?) olarak tayin edilirdi.

Böylece, eski Türk askerî teşkilâtını, çok kısa, özetlemeğe çalışmış bulunuyoruz. Bunların yanında, askerî taktik ve strateji ile ilgili, daha birçok önemli meseleler de vardır. Fakat maalesef, bunların hepsini burada ele alamadık.

Eski Uygur şiirlerinde ise beyler, “*belinde ve katında du-*

ran, beş oğlan ve elli yiğit'ten söz açıyorlar. Bu, daha çok bir destan üslûbudur.

Oğuz töresinde, “y ü z l ü k” düzen:

“Ey dinleyici yaşlılar! Ey akıllı yigitler! Bu (söylediğimiz) sözlerin tanımı üzerine gönlünüzü berk tutun! Kulağınıza koyun! Bu söz üzerine düşünün!

“T ü r k m e n l e r'in, eski çağlardaki ‘bahşı’ ları, (yani ozanları) ve ömrünü savaşlarda geçiren yahşı kişileri, bunu şöyle anlatıp dururlar:

“O ğ u z H a n'ın, asıl hatunları' ndan doğan ‘torunları, 24 kişi’, idiler. G ü n - H a n, bunlardan ikişer tanesini, bir çadırda oturttu.

“O n i k i b ö l ü k” oldular. Bu, “on iki bölük’ten türeyenlere, “Yüzlük” dediler.

“Yüz soyu”na göre boy düzeni:

“Onun için her “soyun yüzü”, a t a s ı n a g ö r e, iyi (yahşı) olur. Her ilin ve her halkın, yüzlerine göre, “yüzlük”leri vardır. Bunun mânâsı bu demektir...”: (Türkmenler’in Şeceresi, bk. Türk Mitolojisi, I, s. 217).

E b ü l g a z i B a h a d ı r H a n burada konuyu, sonradan kabile teşkilâtlarında görülen, “cüz” yani y ü z ile karıştırmaktadır. Bu da bize gösteriyor ki, O ğ u z soylarının kuruluşunda bir “yüzlük” düzen var idi.

23.BÖLÜM

TÜRKLERİN, KUTLU DEVLET SEMBOLLERİ

BAŞKENT, SARAYLAR, HAKAN OTAĞLARI, TAC VE TAHT SANCAKLAR VE TUĞLAR

BAŞKENT

Ortaasya'da mukaddes ve kutlu yerler:

O r h u n nehrinin kaynaklarını aldığı dağ ve ormanlar, bütün Ortaasya halklarınca, kutlu idiler: O r h u n nehri, kaynaklarını, güney-batıdaki dağlardan, alırdı. Bir süre doğuya doğru akan nehir, büyük bir ovanın etrafını çevirerek, kuzeye döner ve aynı yönde, B a y k a l gölüne kadar uzanırdı. İşte, daha başlangıçta nehrin etrafını çevirdiği bu ova, O r t a a s y a'nın hemen hemen bütün b ü y ü k i m p a r a t o r l u k l a r ı n a b a ş k e n t l i k, etmiştir. T ü r k l e r, O r h u n nehrinin kaynaklarını aldığı dağ ve ormanlara, "K u t l u Ö t ü g e n O r m a n ı", nehrin çevirdiği ovaya da "Ö t ü g e n y e r i", demişlerdi. Kutlu Ö t ü g e n ormanlarından çıkan, daha birçok ırmaklar ve çaylar, ovayı

yararak doğuya doğru akıyorlar ve O r h u n nehrine kavuşarak dökülüyorlardı.

C e n g i z H a n çağında, bu bölgeye “Kara-Korum” adı verilirdi. Bu çağın tarihçilerine göre, “Kara-Korum” ovasında *o t u z ç a y* bulunurmuş. *Bu çayların kıyılarında yaşayan insanlardan da, O t u z b o y meydana gelmiş”*. Fakat bir gerçek varsa, her yeni imparatorluk kuruldukça, bu bölgenin soylularının da, değişmiş olduğu idi.

Bütün imparatorlukların başkenti, aynı yerde:

H u n l a r'ın b a ş k e n t i, “Ejderler şehri”; G ö k t ü r k l e r'in, “Ötügen”i; U y g u r l a r'ın, “Ordu-Balıg” ve A v a r başkenti; C e n g i z imparatorluğunun “Kara-Korum” adlı başkentleri hep bu havza içinde idiler. *Bu bölgeyi t u t u p, kağanlık o t a ğ ı n ı* oraya dikemeyen bir kavim, O r t a a s y a üzerinde, egemen olma hakkını, elde edemezdi. G ö k t ü r k devleti, daha b a t ı d a kurulmuştu. Buna rağmen başkentini, hemen buraya taşımağı ihmal edemezdi. U y g u r l a r'ın ve Cengiz devletinin başkentleri, daha önceleri kuzeyde idiler. Bu devletler kurulunca da, “H a n l ı k O t a ğ l a r ı” hemen bu bölgeye taşınmıştı.

Yerin, gökle birleştiği, k u t l u y e r l e r :

Ö t ü g e n bölgesinin, *kutlu bir yer* sayılmasının, elbette ki O r t a a s y a inanç ve mitolojisine dayanan, dayanan birçok sebepleri vardı. *S i b i r y a* ve *Ç i n mitolojisine* göre, “yerin, gökle birleştiği”, bazı kutlu bölgeler ve dağlar vardı. Bu sebeple de böyle bölgelerdeki yerler, ormanlar ve dağlar kutlu idiler. Eski Türkler o r m a n a, “yış” derlerdi. Bugünkü Türkçemiz'deki “yaş” ve “yeşil” gibi sözlerimiz de, kök ve anlamlarını bu sözden alırlar. Göktürkler'de “Ötügen yış”, yani “Ö t ü g e n o r m a n ı” büyük bir önem taşırdı. Orası, “ı d u k” yani kutsal bir yer idi. Bu bölgeye Türkler genel olarak, “Ötügen yir” yani “ötügen yeri” derlerdi.

Başkent'in stratejik önemi:

Başkent: "Ötügen"^h bölgesi, askerî strateji bakımından da, önemli bir yerdi: Ortaasyalılar'ın her zaman karşı karşıya bulundukları en büyük ülke ve tehlike, Çin idi. Ötügen bölgesi ile Çin'i, büyük Gobi çölü ayırıyordu. Ötügen ve Altay dağlarının güney uçları ise bu çölün içine, Çin'e doğru bir kama şeklinde giriyor ve çöl içinde, epeyce de uzuyordu. Bu dağlar, Ortaasya'dan Çin'e geçmek için, âdeta bir "sıçrama tahtası" vazifesi görüyorlardı. Bu dağların yardımı ile çöl, daha kısalmış oluyordu. Ayrıca, doğuya, batıya ve kuzeye giden yollar da, hep bu bölgede birleşiyordu.

Türkler, kutlu başkent çevresinde toplanıyor:

Ötügen bölgesine "Kağanlık otağını" dikemeyenler, Ortaasya Türk kavimlerini çevrelerinde toplayamazlardı: Ötügen bölgesinin, "din ve strateji bakımından" önemi ve bu bölgenin başkent olarak tutulmasının zorunlulukları üzerinde, az önce durmuştuk. 682'de İl-Teriş Kağan ortaya çıkıp da, İkinci Göktürk devletini kurma için çaba gösterirken, ilk amacı bu bölgeyi elde etmek idi. Ötügen'de yerleşince işler kolaylaşmış ve devlet de kurulmuş olacaktı. Bu çabaları, okunması ve anlaşılması oldukça zor olan vezir Tonyukuk'un, eski Türkçe yazıtlarından dinleyelim:

"(Ben), Bilge-Tonyukuk, Boyla-Baga Tarkan'la birlikte, İl-Teriş Kağan'ın yanında olarak, güneyde Çinliler'i, doğuda Hitaylar'ı ve kuzeyde Oğuzlar'ı pek çok öldürdük.

(İl-Teriş Kağan'ın) bilgide, eşi, şöhrette eşi ben idim. Ona bağlı oldum. Çugay-Kuz ve Kara-Kum adlı yerlerde oturur idik. O yerlerde geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturur idik. Milletimizin boğazı tok idi. (Ama) düşmanlarımız çevremizde, kuş gibi uçuyorlardı. Biz de, uyanık idik...

"Kağanıma şöyle dilekte bulundum: Çin, Oğuz ve

H ı t a y'lar birleşirler de, gelirlerse, biz özümüzce, taşa tutulmuş gibi oluruz! Henüz yufka olan güçlüleri bükmek, daha kolay imiş! Zayıf olan güçleri kırmak, daha kolay imiş! Yufka kalın olunca, bükmesi zor olurmuş! İnce kalın olunca, kırması zor olurmuş!

“Doğuda, Hitaylar’a; güneyde, Çinliler’e; batıda, Batılılar’a; kuzeyde, Oğuzlar’a, iki, üç bin asker göndereyim. Olur mu (Kağanım)? Diye dilekte bulundum. Kağanım, ben özüm Bilge-Tonyukuk’un dilediği, bu dileğini iştiverdi ve kabul etti.

“Gönlünce akın eyle”, dedi. Kök-Ün (adlı yerden) yukarıya Ötügen’e doğru yola çıktım. (Bu sırada), Tola nehrindeki İnek gölü’ne Oğuzlar geldi. Oğuzlar’ın ordusu, üç bin (kişi) imiş. Biz ise, iki bin idik. Savaştık. Tanrı yarlık verdi. Oğuzlar’ı bozduk. (Onların bir kısmı) ırmağa düştüler. Bozduğumuz (Oğuzlar’ın bir kısmı da) yolda öldüler. Bunun içinde, Oğuzlar’ın hepsi, kopup geldiler ve (bize baş eğdiler).

“(Türk Kağan’ı), Türk milleti, Ötügen yerine ve ben Bilge-Tonyukuk da, Ötügen yerine konmuşum, diye, bunu işiten güneydeki milletlerle, batı, kuzey ve doğudaki milletlerin hepsi geldiler ve bize bağlı oldular...”

Göktürkler’in büyük veziri Tonyukuk’un kendi Türkçe yazıtından, bir imparatorluğun adım adım, nasıl kurulduğunu açık olarak görebiliyoruz. İl-Teriş Kağan ile kendi veziri Tonyukuk ve başkomutan Boyla-Baga Tarkan’ın bütün çabaları, kutlu Ötügen yer’ini elde edip, orayı başkent tutma amacına yöneliyordu. Ötügen’e “hanlık otağı” kurulduktan sonra işler, zaten kolaylaşmış oluyordu.

Türk milleti, “kutlu başkent’in milleti”:

“Kutlu Başkent”, devlet ve milletin sembolü gibi idi: Hiç şüphe yok ki, Göktürklerin hepsi kutlu başkent Ötügen

veya çevresinde oturmuyorlardı. Fakat eski Türk yazıtları zaman zaman Türk milletinden söz açarken bütün Türkler için, “*Kutlu Ötügen Ormanı’nın milleti*” diyorlardı. Bugün de bazı devletlerden söz açarken, onları başkentlerinin adları ile anmıyor değiliz.

“Ebedî Türk devletinin” yeri, kutlu başkent:

Türkler’e göre, “E b e d î b i r d e v l e t e” sahip olma, ancak başkent idaresiyle mümkündü: E s k i T ü r k l e r, devlete, “İl” derlerdi. E b e d î ve hiçbir zaman yıkılmayacak olan bir d e v l e t için ise, “Bengü-il” deyimini kullanıldırı. “İl-tutmak” onlarca devlet idare etmek, anlamına gelirdi. Bu sebeple, eski Türkler, “e b e d î i l t u t m a y e r i”nin Ö t ü g e n, yani kendi başkentleri olduğunu tekrarlardı. Onlara göre başkentte, T ü r k m i l l e t i, Ö t ü g e n’de oturursa, ilde b u n, yani kaygı ve keder olmayacaktı. Elbette ki bu köklü devlet prensiplerinin doğusunda, önemli tarih olayları da rol oynamışlardı.

630 Ç i n yenilgisinden önceki, İ l - K a ğ a n, b a ş - k e n t i n i Ç i n’in kuzey sınırlarına indirmiş ve oralarda yaşamağa başlamıştı. Güçlü Ç i n ordularına karşı yenilince de, G o b i çölünü geçerek, kuzey-batıdaki T ü r k ü l k e l e r i n e kaçamamış ve h emence, Çinliler’in eline esir düşmüştü. Bunun için artık T ü r k yazıtları, “Türk kağanlarını kendi başkentlerinde oturmalarını” ve Çin’e, ancak “kervan veya elçilik heyetleri göndermek” yolu ile, siyasî bağlarını kurmalarını emrediyorlardı.

Uygur kağanının başkenti de, ünlü bir şehirdi: K a r a - B a l g a s u n’daki U y g u r yazıtında, “U y g u r l a r’ın çok e s k i b i r b a ş k e n t i n d e n”, ve bu başkent, bir dağla ırmağ arasında bulunduğundan”, söz açılıyordu. Bu eski başkent neredede olduğunu, pek iyi bilmiyoruz. Bu başkent sonraları, yine aynı yazıtı göre, O r h u n nehri kıyısına indirilmişti. Önceki başkent Selenga ırmağı kıyısında olması çok muhtemeldi. Uygurlar, Orhun kıyısındaki başkentlerine “OrduBalıg” yani “K a ğ a n o t a ğ ının bulunduğ u ş e h i r” adını vermişlerdi.

“O r d u”, başkent ve bayrağın dalgalandığı, yer:

“*Ordu*” sözü eski Türkçe’de, “*kağan otağının bulunduğu yer*”, anlamına gelirdi. *Askerî bir karargâh* şeklinde olan bu yerde, hükümdar ailesi, çocukları, muhafız kıt’aları ile nazırları, hep beraber otururlardı.

Çinliler ise, Uygurlar’ın başkentine, “*Ya*” veya “*Ya-Çang*” adını verirlerdi. “*Ya*” sözü Çince’de, “*Bayrak*” anlamına gelirdi. Bu bayrak herhalde, eski bir *Türk devlet sembolü* olan ve bu sebeple *Osmanlı Türkleri*’nde de görülen, “*Tuğ*”dan başka bir şey değildi. “*Dokuz Tuğ*” dikkilen yerde hükümdar da bulunurdu. Bu sebeple Çinliler, eski *Türk karargâhlarını*, hep bu söz ile adlandırmışlardı.

Başkent, “h a k a n o t a ğ ı”nın bulunduğu yer:

Gerçi başlangıçta “*Otağ*”, yani *hükümdar çadırı*, devletin bir sembolü idi. Bunun için de Çinliler, eski Türk başkentlerini, hep “*Otağ*” karşılığı olan deyimlerle adlandırmışlardı. 744 de, *Uygur* devletinin kuruluşundan az sonra, *büyük bir şehir* halinde yeni *Uygur başkenti* de, yükseliyordu. Buna rağmen *Uygur kağanının*, yine bir “*Altın Otağı*”, vardı. Tıpkı *Osmanlı Türklerinde* olduğu gibi. *Yeni başkent*, *taş binaları ve muhteşem kalesi ile, o çağın en gösterişli ve medenî bir şehri haline gelmişti*. Bu binaların yapılması işinde, başlangıçta, *Çinli ve Sogdlu ustaların kullanıldığı da*, anlaşılıyordu. Fakat sonradan *Uygurlar*, *bina yapımında da* bilgilerini artırmışlar ve meselâ Çin’de kurulan, *Mani mabedlerini*, bizzat yapmış veya başında durarak yaptıрмаğa başlamışlardı.

Türk başkenti, “duvarlı şehirlerde”:

840’dan sonra, güneye inen *Uygurlar*, devlet merkezi olarak *Turfan* ovasındaki, *Hoço* şehrini seçtiler. Türkler bu şehre, “*Koça*” veya “*Hoço*” derlerdi. *Hoço* şehri çok sıcaktı.

Fakat Uygurlar'ın da, halâ *büyük sürüleri* vardı. Bu sebeple “*kışlak*” olarak Uygurlar, *Turfan*'daki *Hoço* şehrinde oturuyorlar ve *yazın* da *Tanrı* dağlarının, kuzey eteklerindeki *Beş-Balıg*'da yaşıyorlardı. Bu sebeple *Beş-Balıg*, “*Yazlık bir başkent*”, idi. Fakat devletin bütün idaresi de, bu şehirden yönetiliyordu. Türk Kültür tarihi bakımından fevkalâde büyük bir öneme sahip olan başkent *Beş-Balıg* şehri, *krater gölleri ile kaplı bir yayla üzerine kurulmuştu*. Kaynakların anlattıklarına göre şehir, *beş bölüm halinde, bu göller arasına dağılmış olarak*, yaygın bir halde bulunuyordu. “*Beş-Balıg*”, yani “*Beş-Şehir*” denmesinin sebebi de bundan ileri gelirdi. *İran* kaynakları da bu şehre “*Beş-kent*” anlamına, “*Pencikent*” derlerdi.

Türk hakanı, sarayda değil; otağında elçi kabul ediyor:

Uygur kağanı, sarayından çok “otağında” otururdu: Yukarıda, gerek *Kara-Balgasu*'nda ve gerekse *Turfan*'da, *büyük taş binaların* bulunduğundan söz açmıştık. O devir için, çok medeni sayılabilecek böyle bir başkente sahip olmasına rağmen, *Uygur hakanı*, yine de kendi *çadırında oturur ve elçileri orada kabul ederdi*. Bu, biraz da hayat şartları ve geleneğin meydana getirdiği bir durumdu. Bazı *Arap* gezginlerinin anlattıklarına göre, “*Uygur hakanıda, sürülerle birlikte, bir otlaktan diğer bir otağa hareket ediyordu*”. Çadırın içinde yaşamak zorunluğu her halde biraz da, *bu ekonomik sebeplerden*, ileri geliyordu.

Ortaasya'da hayvan yetiştirme, ziraatçılıktan, daha verimli ve daha kârlı bir işti. Ayrıca Türkler, yüzyılların verdiği tecrübelerle, *hayvan üretiminin mütehasısları*, haline gelmişlerdi. Herkesin ayrı bir yaşama isteği ve zevki vardır. Yüzyıllarca at üzerinde veya yaylalarda hayvan yetiştirmiş bir insanı, bütün gün dar bir pirinç veya buğday tarlasının içine kapayıp, çalıştırmak, elbette kolay bir iş değildi.

Türk hakanlarının, “bayraklı altın otağları”:

Bütün kaynakların söylediğine göre, *Uygur kağanının çadırı, altından imiş*. Bu altın otağı, altınla kaplanmış veya hiç olmazsa, altınla işlenmiş olması gerekiyordu. Hatta 840’dan önce, kendisi de bir Türk olan *Kırgız kağanı* şöyle demişti: “*Uygur kağanının altın çadırını alacağım ve önüne bayrağımı dikerek, atlarına geçit resmi yaptıracağım!*” Kırgızlar gerçekten 840’da, bu çadırı yakmışlardı. Fakat içinde oturmak, onlara da nasip olmamıştı.

Sarayın önüne dikilen ‘otağ’ bir ordu karargâhı gibi:

Bir Arap gezgini de, Uygur hakanının, bu “Altın otağı”nı görmüştü. Ona göre altın otağ, *hakanın taştan yapılmış bir sarayı önüne, dikilmişti*. Gezginin gördüklerini burada, kısa olarak özetlemeye çalışacağız:

“*Uygur hakanının çadırı, geniş bir ova içine kurulmuştu. Çadırın çevresinde de, hakanın 12 bin muhafız askeri, kamp kurmuş halde bulunuyorlardı. Bu muhafız askerlerinden başka, kağanın 17 generali, askerleri ile ovanın etrafını çevirerek, bir halka meydana getirmişlerdi. 17 generalden her birinin, 13 er bin askeri vardı. Böylece, sürülerin otladığı büyük mer’anın çevresinde, 17 askerî kamp kurulmuş ve bu kampların ara kısımları da, nöbetçilerle kapatılmış oluyordu. Böyle bir tedbir sonunda da, hayvanların otlağı terk edip, dışarı çıkmaları önleniyordu. Bu büyük hakanın, yalnızca dört kapısı vardı. Bu dört kapı da hep kontrol altında tutuluyordu*”.

Bu bilgiler bize çok şeyler öğretmektedirler. Gözümüzün önünde, hemen büyük bir başkent şehri ve taştan yapılmış sarayları olan, bir hakan belirliyor. Fakat bu hakan, çoğu zaman sarayında oturmuyordu. Ona göre, askerleri ve sürüleri ile yaşamak, daha zevkli bir hayat idi. Gerçi onu bu

hayata, ekonomik zorunluklar da itiyordu.

“E k o n o m i k d ü z e n”, “a s k e r i d ü z e n” ile kaynaşmış ve birleşmişti: *Türkler’de, diğer doğu ülkelerinde olduğu gibi, s a r a y d a zevk ve sefa içinde eğlenen bir hükûmdar yoktu. Yalnızca a s k e r ve s ü r ü l e r i n i n başında, tabiat şartları ile mücadele eden, h a l k ı n a c ı ve t a t l ı g ü n l e r i n i paylaşan bir hakan vardı.*

Hakan, otağ önünde, at üzerinde, hatunu ve kızlarıyla, elçi kabul ediyor:

Ç i n gezginlerine göre de, durum aynı idi: “U y g u r h a k a n ı, yabancı elçileri kendi otağının önünde, kabul ederdi. A t a b i n m i ş olarak, o t a ğ ı n ö n ü n d e yer alan hakanın akrabaları ile mâiyeti, s a ğ ve s o l u n d a sıralanırdı. Bu kabul töreninde, h a k a n ı n h a t u n u ile kızları da, a t ü z e r i n d e yer alırlardı”. Hakan Çin elçisini, *kendi sarayında tahtında oturarak,* kabul etmişti. Bu nev’i “A s k e r i t ö r e n”le kabul edilen elçi. *hakanın hatunu ile kızlarının bile, a s k e r i d ü z e n l e bu törende yer aldıklarını açık olarak görmüştü.*

“ORDU”, BAŞKENT VE KARARGAH:

Türkler, başkentlerine, “O r d u” adını verirlerdi:

“O r d u” deyimi Türkçe’de, birbirlerine yakın, birçok anlamlar için kullanılmıştı. *Ordu’* nun esas ve en eski anlamı, “h ü k ü m d a r ç a d ı r ı”, demekti. *Başkomutanların* ve hatta *küçük komutanların, k a r a r g â h ç a d ı r l a r ı* da, birer “Ordu” idiler. Bu söz, gelişe gelişe, b a ş k e n t anlamına ve hatta bugün bizlerin de kullandığımız, birer asker topluluğu olan, o r d u karşılığı olarak söylenmişti. Biz burada daha çok, b a ş k e n t l e r için denmiş olan, “Ordu” deyimi üzerinde duracağız.

Hunlar'da "Ordu" ve Türkçe "ordu" sözü:

"Ordu" deyimini, "*B ü y ü k H u n D e v l e t i*" çağından beri görebiliyoruz: Eski Çin kaynaklarında, "*Ordu*" şeklinde yazılmış, bazı yer adlarını da görüyoruz. Hun İmparatorluğunda da, "*Ordu*" adını taşıyan yerler, genel olarak askerî strateji bakımından, önemli olan bölgelerdi.

"Ordu" sözünün aslı Türkçe'dir. Eski Türkçe'de "*Or-ta*" deyimini, "*Or-tu*", şeklinde de, söylenirdi. Bu söz, yer belirten Türkçe "*Or-*" kökü ile. "*-tu*" ekinden meydana gelmişti. Türkler'e göre, nerede bir *devlet* varsa, onun da bir "*Or-tası*" bulunurdu. *Devletin* ortasında da, ya *devlet başkanı*, veyahut da *ordu başkomutanı*, otururdu.

Hıta ve Çingiz Han devletlerinde, renkli hakan otağları:

Devlet idaresi ile ilgili pek çok konularda, Gök-türk ve Uygurlar'dan kuvvetli tesirler almış olan, Hıta İmparatorluğu'nda da, başkent ile saraya, "*Ordo*" veya "*ordu*" denirdi. Sonradan bu deyim, Cengiz Han İmparatorluğu'nda da, çok kullanılmıştır. Cengiz-Han devletindeki, *şube hanlıkları da, karağâh çadırlarının renklerine göre, adlandırılırlardı.*

"*Altın-Ordu*" hanı Batu'nun otağı *otağı*, hem altınlı ve hem de altın renginde, idi. Bu sebeple onun hanlığına da "*Altın-Ordu*" denmişti. Buradaki "*ordu*" sözü askerlerin bir topluluğu olan "*ordu*" anlamına değil; *hakanın otağı ve çadırı*, karşılığı olarak kullanılıyordu.

Öğödey ve Küyük Hanlar'ın, *otağlarının rengi ise sarı idi.* Bu sebeple onların uluslarına da, "*Sarı-Ordu*" veya "*Sarı-Orda*", adı verilmişti. Bazı hanlıklarından birine, "*Gök-Ordu*", diğerine de, "*Ak-Ordu*" denmişti. Bu Hanlıklar da adlarını yine hanlarının, "*Gök*" ve "*Ak*" renkteki otağlarından alıyor-

lardı. Çadırların renkleri üzerinde, “*Otağ*” ile ilgili bölümümüzde, daha geniş olarak duracağız.

“Ordu” hakan ve ailesinin bulunduğu yer:

Esas “O r d u”, hakanın ailesinin bulunduğu, devletin en “orta” yeri idi: Eski Türkler’de, “A s k e r î i d a r e” ile “d e v l e t i d a r e s i”, benzer idi. Halk, ordudan ve orduda devletten, ayrı şeyler değillerdi. H a n, aynı zamanda bir “b a ş k o m u t a n”, idi. Han’ın çevresinde, elbette ki birçok muhafızları ile yakın maiyeti de vardı. Ama, bütün bu muhafızların ortasında ise, kendi ailesi bulunurdu. En iyisi, Oğuzların Göktürk ordusunu nasıl bastıklarını, K ü l - T e g i n’in yazıtından okuyalım.

“O ğ u z l a r d ü ş m a n o l u p , O r d u ’ m u z u b a s t ı l a r . K ü l - T e g i n , Ö k s ü z v e A k a t ı n a b i n d i , o n l a r ı n d o k u z e r i n i ö l d ü r d ü . O r d u ’ y u (O ğ u z l a r a) v e r m e d i . Y o k s a a n n e m - h a t u n , b ü y ü k a n n e l e r i m , a b l a l a r ı m , g e l i n l e r i m v e c â r i y e l e r i m d e n , s a ğ k a l a n l a r ı n h e p s i d e , O ğ u z l a r a , c â r i y e o l a c a k l a r ı . . . ”

Böylece, eski Türk yazıtının bu satırlarında, “Ordu” deyiminin en güzel bir tanıtmasını da bulmuş oluyoruz. Burada Göktürkler’i basan *O ğ u z l a r , D o k u z - O ğ u z l a r ,* yani *U y g u r l a r*’ın soylu boyları idiler. Öyle anlaşıyor ki, XIII. yüzyıldaki Türkler de, “Ordu” sözünü, eski Göktürk anlayışına göre kullanıyorlardı.

Dede Korkut Kitabı’nda “*Bey Beyrek*”, “*Kalın, kara dumanı, Orda’nın üzerine dökülür gördüm!*” Diyordu. Burada da doğrudan doğruya, bir “*Aile Çadırı*”ndan, söz açılmak isteniyordu.

“Ordu”, s a v a ş anlamına:

“Ordu” deyimi daha sonra, “*S a r a y*” anlamına karşılık olarak da kullanıldı: *U y g u r ç a ğ ı n d a “Ordu” sözü,*

daha çok, “s a r a y” karşılığı olarak kullanılmıştı. *S a r a y muhafızları* yaygın olarak, sarayın çevresinde otururlardı. *Uygur çağında*, saraylara artık *bilginler* de girmeğe başlamışlardı. *Göktürk devletinde* de, az da olsa, *ordugâha bilginlerin alındıklarını* biliyoruz. *Göktürk yazıları* ile yazılmış bir yazıt, iyi bir “han’ın nasıl olması”, gerektiğini de, şöyle anlatıyordu:

“*Han olarak tahta çıkmış, ordu’sunu yapmış, ilini idare etmiş, (dünyanın) dört köşesindeki, iyi ve akıllı insanları toplamış, (bundan) zevk almış ve (sarayını) süslemiş. Bunu (iyi) biliniz! İyidir, bu!*” Diyordu.

Uygurlar, “*hanlık otağı*”nın bulunduğu, *başkent şehrine* de, “*Ordu-Balığ*”, yani “*Ordu şehri*” derlerdi. *Uygurlar*’ın kültür tesirleri altında gelişen, *Cengiz-Han* devletinin başlangıçlarında, *Türkler*’in bu deyimini, iyi anlaşılamamıştı. Bu sebeple *Moğollar* saraya, “*ordu evi*”, derlerdi.

XI. yüzyıldan sonra, “*Ordu*” deyimini, “*başkent*” anlamına kullanılmağa başlandı: *Türkler*, *şehirlileşmeğe* *başlayınca*, devlet ile ilgili deyimlerde de, bir değişme olmuştu. Devlet içinde *şehirler*, artık birinci derecede önem kazanıyorlardı. Bu sebeple, *Kara-Hanlı* devletinin *başkent şehrinin* adı da, “*Kuz-Ordu*”ya çevrilmişti. *Kara-Hanlılar*’da, devletin önemli yerleri, şöyle sıralanarak anlatılıyordu: “*Kent, uluş, ordu, karşı*”. “*Kent*” şehirler; “*Uluş*” ise, şehir toprakları ile, çevre bölgeleri idi. “*Ordu*”, başkenti; “*karşı*” da, “*s a r a y*” anlamına kullanılıyordu.

SARAYLAR

567 senesinde, *Bizan*’s’tan *Batı Göktürk* kağanlığına, *Zemarihos* adlı bir elçi gelmişti. *Batı Göktürk kağanı* *İstemi-Kağan*’ı, “*altın otağında* ziyaret eden bu elçi, *Türk hakanının*, “*altın bir taht*” üzerinde oturduğunu

da görmüştü. Bu t a h t, elçiye göre, “a l t ı n d a n yapılmış d ö r t a r s l a n üzerinde duruyormuş.

İkinci Uygur hakanı, Bayan-Çur Kağan da kendi Türkçe yazıtında bir “S a r a y”dan söz açıyordu. Uygur Türkler’i s a r a y a, “örg” adını verirlerdi. Sonradan bu söz, Türkçe’de “örüg” şekline girmiştir.

Uygur hakanının, çoğu zaman *çadırda* oturmasına rağmen, ayrıca bir de *sarayının* bulunduğunu bize anlatan bazı kaynaklar da vardır. Bir A r a p gezgini “Uygur kağanının o t a ğ ı n ı n, t a ş t a n yapılmış kendi sarayı önüne kurulduğunu”, görmüştü. K a r a - B a l ğ a s u n şehrindeki büyük harabelerden anlaşıldığına göre, Uygur kağanının orada, *sarayının* da bulunması gerekiyordu. Bayan -Çur Kağan’ın kendi yazıtında “örg” diye bahsettiği şey, “s a r a y” anlamına geliyordu. Fakat bu öyle bir saray idi ki, onun içinde *hakanlık tahtı* da, bulunuyordu. Bu sebeple “Örg” kelimesi, Uygur Türkçesi’nde hem s a r a y ve hem de t a h t anlamına geliyordu.

“İl evi” “ordu sarayı” “devlet evi”:

Türk hakanları yeni aldıkları ülkeler ile sınırlara, “h â k i m i y e t s e m b o l ü” olarak, kendi saraylarını da yaptırırlardı: S a r a y ve onun içindeki t a h t, *devletin* yüksek *hâkimiyetinin* bir sembolü, idi. Bu sebeple adı geçen yazıt, saraya “İl örgi”, yani *devlet sarayı* da diyordu. Başka bir yerde de, aynı sarayı “İl ebi”, yani “d e v l e t e v i” adı ile adlandırıyordu. Türkçe yazıtlardan anlaşıldığına göre, hakanlar, yeni zaptettiği yerlerde, böyle saraylar yaptırıyor ve bu yolla, o *ülke üzerindeki hâkimiyetini*, içinde “t a h t ı bulunan bu s a r a y l a”da sembolleştirmiş ve canlandırmış bulunuyordu.

Uygur kağanının kendisinin oturduğu, *öz sarayına* da, “Ordu örgi” denirdi. Böyle saraylar yalnızca başkentte değil; yeni zaptedilen ülkelerde de yapıldı.

Yeni alınan illere, valilik sarayları:

Yeni alınan illere, "saray" ve "otağ" ile birlikte, yeni bir "kağanlık şehri" de, kurulurdu: Uyğur hakanları yalnız, saray yaptırmakla, kalmıyorlardı. Selenga kıyıları gibi, yüzyıllardan beri göçebelerin yaşadığı ve şehir izlerinden mahrum bir bölgeye, yeni bir şehir de kurduruyor ve adını da "Bay-Balıg" koyuyordu. İçinde,, hükümdar sarayının da bulunması gereken bu şehrin yapılışına, Çinli ve Soğd'lu ustalar da yardım etmişlerdi.

Uygurlar, Turfan bölgesine göçtükten sonra, eski Türk devlet anlayışı ve töresine göre önem kazanan hükümdar sarayının, bu eski anlamını unutmuşlardı. Saray için, Farsça'dan alınmış, "karşı" sözünü kullanmağa başlamışlardı.

Yeni alınan illere diktirilen, "kağanlık otağları", "saraylar" ve kurulan "şehirler", eski Türk düşüncesinde, hâkimiyet sembolü olarak, çok büyük bir öneme, sahip idiler. Fakat diktirilen boş bir otağın veya boş bir sarayın, şüphesiz ki hiçbir önemi olmayacaktı. Türk hakanları yeni bir ili aldıkları zaman oraya, "yabgu" gibi, hakandan sonra gelen büyük memurlar veyahut da "şad" gibi, ordu komutanları tayin ederlerdi. Yabgu'lar ve şad'lar, devletin bu saray ve otağlarında otururlar ve yeni illeri hakanları adına, idare ederlerdi. Yaptırılan şehirler ise, daha çok, Türk askerleri ile aileleri için kurulurlardı. Bu şehirlerde, yeni gelip yerleşen sivil Türkler de oturabilirlerdi. Bu sembolik kuruluşlar, "eski Türk iskân politikası" ile "Türkleştirme hareketlerinin", temelini meydana getiriyorlardı.

Saray teşkilâtı, devletin "iç"i ve "içre"si:

Türkler sarayı bir yapı olarak değil; devlet teşkilâtının "İç" ve "Dış" merkezleri olarak görüyorlardı: Elbetteki bir otağ veya sarayın, sembolik olarak büyük bir önemi vardı. Fakat

eski Türkler daha çok, “içtimâî bütün” ile, “devlet teşkilâtının tümü”ne, önem verirlerdi. Devlet, “içre”, yani “içe doğru” ve “taşra”, “dışa doğru” olmak üzere, *ikiye* ayrılmıştı. Eski Türkçe’de “İçre”, sözü *hakanın sarayı* ile birlikte, *ordugâh* ve *çevresindekileri* de, anlatırdı.

Hakanın hemen yanında bulunan, büyük *memur* ve *komutanlara* ise, “içreki”, yani “içerideki”ler, adını verirlerdi. Devlet, hakanın tahtından sınırlara doğru yayılan, tıpkı *iki uçlu bir yelpaze gibi*, görülürdü. Devlet otoritesinde her şeyi, bu “iç” temsil ederdi. Bu sebeple Türk devletine, *tâbi olanlar* için, “içikdi”, yani “İçe girdi, *hakana tâbi oldu ve Türk sınırları içine alındı*”, derlerdi. Çi’n’de söylenen deyimlerle de, yakın bir ilgi gösteren bu devlet anlayışı, *Türk içtimâî hayatının*, en derin yönlerine kadar sinmişti. Çinliler de “Nei”, yani “iç” sözünü, isim, fiil ve sıfat olarak, aynı anlamlar için kullanmışlardı.

“B a r k” taş yapı ve saray:

“B a r k” sözü, *hakan sarayı*” için kullanılan, en eski bir Türk deyimini olmalıydı: Öyle anlaşıyor ki Türkler, ilk zamanlarda *taştan yapılmış yapılara*, “bark” diyorlardı. Kül-Tegin’in, *hatırası için yapılan taş binalara*, eski Türk yazıtları, özellikle bu deyimini kullanıyorlardı. Bu yapılar, yaygın olarak, *taştan yapılmış yapılar ve ölen atanın resimleri, heykelleri ile, türlü hatıraları da bu yapı içinde saklanırdı. Bu yapılar bir nev’i, “ata-ta pına ğı”* şeklinde, olmalı idiler.

“Bark” sözü, “ev” anlamına da gelirdi. Bu söz, yaygın olarak yalnız kullanılmaz ve bugünkü Türkçemizde olduğu gibi, “*Eb bark*”, yani “*Ev bark*” şeklinde söylenirdi. Bugünkü “ev” sözümüzün karşılığı da, eski Türkçe’de “*eb*” idi. “*Eb*”, şimdiki gibi, “ev” anlamına geldiği kadar, “*aile*” karşılığında da kullanılırdı. Fakat “*Bark*”, evin maddesi ve ta kendisi idi. Uyğur çağında “*bark*”, artık “*hakan sarayı*” anlamına

da, gelmeğe başlamıştı.

Türkler'in "s a r a y" anlayışında, dış tesirler:

Bir yapı olarak "Saray" anlayışında Türkler, Çin'den çok, Batı Türkistan'ın tesirleri altında kalmışlardı: Diğer Türkler'e göre şehir kültürüne daha erken çağlarda girmiş olan Uygurlar'a, dışarıdan gelen dinlerle birlikte, s a r a y deyimleri de sızmıştı. Uygur Türkçesi'ndeki "tay güntan" deyimi, Çince'den alınmış bir sözdü. Büyük şato ve s a r a y gibi yapılara verilen, "sa" adı da, yine Çince'den gelmiş olmalıydı. Bunların yanında, Türkler'de çok erken çağlarda görülen, "Manistan" sözü ise, B a t ı T ü r k i s t a n'dan alınan tesir ve görgülerden biri idi. Eski Türkçe'de, s a r a y karşılığı olarak görülen ilk F a r s ç a deyimlerinden biri de, "karşı" idi.

XIII. yüzyılda Türkler, artık "saray" sözünü kullanmağa başlamışlardı. A v r u p a'daki K u m a n l a r, M ı s ı r'daki Türkler dahil, herkes bu deyimi, benimsemeğe başlamışlardı. H a r e z m Ş a h l a r devletinde, "saray üsdi", "saray asdı" ve "saray içi" gibi deyimler de, kullanılıyordu.

Saray, bir "koru" ve yasak bölge:

Hakan sarayı veya otağı, herkesin serbestçe girip, çıkabileceği bir yer değildi. Oraya belirli kimseler, ayak atabilirlerdi. Kimlerin girebilecekleri de, kanun ve törelerle tesbit edilmişti. Eski Türkler, görülmesi ve girilmesi "y a s a k" olan bölgelere "korıg" derlerdi. Bugün kullandığımız "k o r u" sözü de, aslını buradan alıyordu. Çin ve H ı t a y devletlerindeki sarayların, "Y a s a k bölgeleri" de, büyük bir önem taşırlardı. C e n g i z - H a n'ın sarayı için söylenen, Moğolca "horiya'an" deyimi de, herhalde kök ve anlamını, Türkçe "k o r u" sözünden almalı idi.

Eski Türk sarayları ve "harem":

Eski Türk hakanlarının ordugâhlarındaki, "H a r e m d a i r e s i" de, önemli bir yer tutardı: Eski Türk devletleri, savaş

ve *il almak ideali* üzerine kurulmuş devletlerdi. Bu sebeple hakanlar, uzun süren savaşıra gider ve evlerinden uzak kalırlardı. Savaşlarda hakanların, “*h a r e m d a i r e l e r i*”nin yanında bulunması, eski bir Türk âdeti idi. Bu savaşlar, yalnızca *il almak amacı* ile değil; *yeni ülkeler alıp, yerleşerek, oturmak* gayesi ile de yapılırdı. Bu sebeple, çoğu zaman *askerlerin aileleri* de, *orduyu takip ederlerdi*. Tarih kaynaklarında birçok bilgiler bulabiliyoruz.

Bu “*G ö ç o r d u l a r ı*” hakkında, “*Oğuz Kağan Destanları*”nda da güzel hikâyeler okuyabiliyoruz. “*B a ş - H a t u n*”, resmî törenlerde de, hakanın yanında bulunurdu. Fakat bunun yanında, birçok sınıflara ayrılmış, pek çok da “*c â r i y e*” vardı ki, bunlar başkalarına, pek görünmezlerdi. *Bayan-Çur Kağan* gibi *Uygur hakanlarının, Çin İmparatorunun* öz kızı olan, “*Çinli Hatunları*” da vardı. Eski Türkler bu gibi *Çinli hatunlar* için, yine Çince’den gelen “*konçuy*” deyimini kullanırlardı.

“*B a ş H a t u n*’un, Türk soylularından birisinin kızı olması, çok önemli bir şart idi. Bunun için de, Çinli Hatunlar, baş hatunun altında ve cariyelerin üst sınıflarında yer alırlardı. Göktürkler cariyeye “*kün*” derlerdi. “*Kün*” sözü, *Uygur Türkleri*’nde ise, “*h a r e m d a i r e s i*” karşılığı olarak, kullanılmıştı. Bu anlam biraz da, Çin deyimlerinin taklidi yolu ile, meydana gelmişti.

Uygurlar, “*h a r e m d a i r e s i n d e k i c â r i y e* ve *m e m u r l a r*” için, “*künteki kırkınlr*”, deyimini de kullanırlardı. *Harezm - Şahlar* çağında, daha çok “*hatunlar sarayı*” deyimini, yayılmağa başlamıştı. Han otağlarının içinde de, birçok odalar vardı. Bu sebeple, hatunlarla câriyeler de, bu otağlar içinde barınabilirlerdi.

Türk saraylarında, “harem”in gelişmesi:

“*H a r e m*”, yukarıda belirttiğimiz gibi bütün Türk saraylarında vardı. Ancak her kadın için, ayrı bir ev açmak da, gelenekten idi. *Harem* için *Göktürkler* çağında, aslı Çince

olan, “*kuy*” sözü söylenirdi. Eski *Uygur* şiirlerinde ise hareme, “*bezeklik*”, yani saray deniyordu.

XI. yy. dan sonra ise *harem* sözü artık Türkler’e girmiş oldu. Türkler, *harem ağıasına* da, “*kesük*” derlerdi. Göktürkler, Çin saray geleneklerinin tesirlerinde kalarak, *câriyelere*, “*küng*” demişlerdi. Orhun yazıtları, “*bâkire Türk kızlarının*” *câriye* olmalarından şikâyetçi olduklarına göre, *küng*, yani *câriyelik* onlarca, hoş birşey değildi.

Başkadinlar’dan sonra gelen “*kuma*” ve “*ortak*”ları, diğer hizmetçi kızlardan ayırmak gereklidir. Çünkü *hatunların* da, kadın ve kızlardan oluşan, *mâiyetleri* vardı. Eski Türkler saraydaki, “*hizmetçi kızlara*”, “*egit ve tapıgçı kız*” derlerdi. “*Yinçü, karabaş, kırnak*” ların ise, “*odalık ve yan aşıma*” olup olmadıklarını iyice bilmiyoruz. Osnanlı sarayındaki haremın durumu da, kesin olarak henüz aydınlanmamıştır. Çünkü harem babadan oğula geçiyordu. Bunu, bilemiyoruz.

* * *

HAKAN ÇADIRLARI VE “OTAĞ”LAR

“Otağısız bayrak, bayraksız otağ”, olmaz:

Eski Türk geleneklerine göre “*Otağ*” ile “*Bayrak*”, birbirinden ayrılmayan deyimlerdi: “Otağ” sözünün kökleri, henüz daha karanlıktır. Esasen Göktürk ve Uygur çağında, henüz otağ sözünü göremiyoruz. Fakat bu deyim, biz Anadolu Türkleri’nce iyi anlaşılması sebebi ile, “*hakanların çadırı*” hakkındaki eserimizde, otağ sözünü kullanmağı daha uygun bulduk. Çinliler, Türk Hakanlarının saltanat çadırlarına, “*Ya*” derlerdi.

“*Ya*” sözünün, Çince’de de bir anlamı yoktu. Öyle anlaşıyor ki bu deyim, Çinlilere dışarıdan gelmiş ve bunun, mânâsını anlamadan kullanmışlardı. Çinliler “*Ya*” sözünü, bir yandan,

“Türk hakanlarının çadırları” için söylerler iken; diğer yandan da, *“Türk hükümdar bayraklarını”* ifade etmek için kullanırlardı. Çin tarihlerini iyi okuyanlar, Türkler’de *“bayraksız otağ, otağısız da bayrak olmadığı”*, kolaylıkla anlarlar. Bu konuya, bayrakla ilgili bölümümüzde, yine döneceğiz. Uygur çağında Çinliler, Türk hakanlarının çadırları hakkındaki anlayışlarını, biraz daha açığa vurmuşlardı. Artık bu çağda, *“hakan çadırlarına”*, *“Ya çadırı”*, yani bayraklı çadır’lar denmeğe başlanmıştı. Öyle anlaşıyor ki bu otağlar, aynı zamanda, *“bayraklı karargâh”*lar idiler.

Savaştan önce, “otağ” ve “tuğ”lar dikilir ve davullar vuruldu:

İki ordu karşılaştınca, eski Türklerin ilk yaptıkları iş, “hanlık Otağı”nı kurmaları, olurdu. Çinlilerin “Ya” dedikleri, “kağan veya komutan çadırları”, Türk ordularının en önemli savaş sembolleri idiler. XI. yüzyıldan sonraki Türk kaynakları, bu büyük hakan çadırlarına, “kurvı kuvaç” adını verirlerdi. Bu deyim, hakan çadırlarının, “yuvarlak ve kubbeli”, oluşları ile, bir ilgisi olmalı idi. Hakan çadırı kurulduktan sonra, “tuğlar ve bayraklar dikilir ve davullar çalınırdı”. Bunlardan başka, hakanın çadırından verilen, savaşla ilgili diğer âlâmet ve dikkat işaretleri de vardı. Yalnız hakanların değil, ordu komutanlarının ve eski Göktürk şad’larının da, böyle çadırları bulunurdu. Çok eski bir Türk şiiri, böyle bir savaşı, şöyle anlatıyordu:

“Hanlık çadırı kuruldu, önüne tuğlar dikildi!

“Savaş davulu vuruldu, düşman ot gibi biçildi!

“Nereye kaçmak istesen, yine gelir tutarlar!”

Hakan otağları ve aile evleri “gök kubbesi” gibi:

Türk Hakanlarının otağları kubbeli olur ve göğün-

de, yerdeki bir sembolü gibi sayılırdı: Çinliler, Hun, Göktürk, ve Uygurların hakan çadırlarına, “*Kiung-lu*” adını verirlerdi. Bu çince deyim, de, Çince’deki anlamı pek açık değildir. Çinliler, Türk çadırlarının, özellikle *kubbelerine* önem veriyorlardı. *Bu deyim, Çin edebiyatı ile efsanelerinde, önemli bir yer tutmuştu. Çinliler sonradan, “mezarları da, gök kubbesine benzetmiş”* ve onlara da, “*kuiung-lu*” demişlerdi.

Eski Türkler’e göre, “*Gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin*”, birer *örtüsü* ve *kubbesi* gibi, düşünülürdü. “*Gök altında devlet; çadır kubbesi altında ise, aile düzeni*”, yer alıyordu.

Türkler’de, “*devlet düzeni*” ile “*aile düzeni*” arasında da bir benzerlik doğmuştu. Onlara göre, “*çadırın direği*” de nihayet, “*göğün bir direği*” idi. “*Çadırın bacası*” ise, gökten Tanrı’ya açılan, bir “*gök kapısı*”na, benzetiliyordu. Türkler’e göre, “*gökten Tanrı’ya açılan kapı*”, ancak Kutup yıldızı olabilirdi. Bu sebeple de kutup yıldızına, “*demir kazık*” demişlerdi.

Hakan otağları ile mâiyet çadırlarının düzeni:

Hakan otağlarını, mâiyet çadırları, değişmez ve belirli bir düzenle çevirirlerdi: Eski “Türk töresi”ne göre herkes, çadırlarını istedikleri yere kuramazlardı. Ailelerde, boylarda ve devlette, herkesin çadırını nereye kuracağı, yüzyılların meydana getirdiği inançlarla, bir alışkanlık haline gelmişti. Türkler, bu “oturma ve yerleşme düzeni”ne, “orun” düzeni derlerdi. Bu düzen, hem barış ve hem de savaş zamanında, değişmeden devam ederdi. Zaten eski Türkler’de, toplumun barış ve savaş düzeninde, pek büyük ayrılıklar da yoktu.

Kuzey Türkleri’nde, Kırgızlar’da, “*hakanın çadırı, bir çitle çevrilir ve devletin ileri gelenlerinin çadırları da, bu çitin dışında yer alırlardı*”. Ortaasya Türk devletlerinde ve Oğuzlarla Uygurlar’da ise, bir

“k a m p d ü z e n i” vardı. *Toplumdaki dereceleri ne göre dizilen çadırlar, halka halka, dışa doğru açılıyorlardı.* Bu sebeple, Oğuzlar’ın dışında bazı Türkler, bu düzene “*ordu kuvrağı*” diyorlardı.

“*Kuvrak*” eski Türkçe’de, “*t o p l a n m a, y a n - y a n a g e l m e, d e r e c e l e r e g ö r e s ı r a l a n m a*”, anlamına gelirdi. “*Kurultay*” sözü de, köklerini bu söz ve anlamdan almıştı. Yine bazı Türkler hakan çadırına, “*Han tozu*” da derlerdi. Bu deyimde tek çadırlarla değil; “*ç a d ı r l a r d ü z e n i*” ile ilgili olsa gerekti.

Otağların renklerine göre, sıralanma ve hiyerarşi:

Otağların “r e n k l e r i n e g ö r e”, herkesin devlet içindeki dereceleri belli olurdu: Göktürk ve Uygur kağanlarının çadırlarından söz açıldıkça, bunlar için, “*altın otağ*” deymi kullanılırdı. “*Altın*” veya “*a l t ı n l ı ç a d ı r l a r*”, Göktürk ve Uygur çağının bir özelliği idi. Bu çadırın içinde oturan Türk Kağanı da, “*k ı r m ı z ı e l b i s e l e r*”, giyinirdi.

Türk geleneklerinin tesirleri altında kalan, “*Altın-Ordu*” hanlarının çadırları da *altınlı* idi. Fakat üçüncü Moğol hanı Küyü k’ün çadırı ise, *s a r ı* renkte idi. Bu sebeple “*Şıra-Orda*”, Moğollarca büyük önem taşıyordu. *S a r ı r e n k*, daha çok Çin imparatorunun özel ve belirli rengi idi. Bu sebeple renk konusunda Çin tesirlerini de gözden uzak tutmamak lâzımdır. *H a r e m ç a d ı r l a r ı* ise, *C e n g i z - H a n* çağında, *b e y a z r e n k t e*, olurlardı.

* * *

T A H T

“*Tahta çıkma*” ve “*oturma*” anlayışı.

Eski Türk kağanlarının, “kağanlık zamanları”, “t a h t” sembolü gibi anlaşıyordu: Eski Türk kağanlarının, “*t a h t a*

ç ı k m a törenlerini", törenlerle ilgili bölümümüzde özetledik. Eski Türkler "*t a h t a ç ı k m a ğ ı*", yalnızca "*olurmak*", yani "*o t u r m a k*" sözü ile anlatırlardı. Çinliler de, hem "*oturmak*" ve hem de "*t a h t a ç ı k m a k*" anlayışlarını Türkler gibi an-larlardı. Bu bakımdan, *Türklerle Ç i n l i l e r arasında, bir a n l a y ı ş benzerliği* vardı.

"Taht" ve "saltanat devresi":

En eski Türkçe'de, *t a h t* için kullanılan sözlerin duru-mu, henüz daha karanlıktır. O r h u n yazıtlarında geçen, "*böd*" sözünün, "*t a h t*" anlamına geldiği söylenmiştir. Fakat mesele-leri, daha derin düşünmek lâzımdır. Yazıtlardaki bu söz, "*böd*" değil; "*bu öd*" şeklinde okunmalıdır. Bilge-Kağan, "*Bu ödke olurtım*" derken, "*Bu z a m a n d a tahta oturdum*", demek isti-yordu. Çünkü Ç i n'de de, her imparatorun, "*s a l t a n a t s ü r d ü ğ ü z a m a n*", onun en belirli bir sembolü ve özelliği idi. Bu sebeple Çin tarihi, imparatorların adlarından çok, onların "*s a l t a n a t d e v r e l e r i*" ve "*z a m a n l a r ı*" ile, çağlara ayrılmışlardı. Bununla beraber, *G ö k t ü r k kağanları-nın t a h t l a r ı* da, meşhur idiler.

Uygurlar'da, "*hakanlık tahtı*" "*Buda'nın tahtı*"na dönü-şüyor:

U y g u r çağında, "taht" ve "tahta çıkma" anlayışları, iyice belirmiş; fakat önemini, biraz daha kaybetmişlerdi: G ö k - t ü r k l e r, otoriter, savaşçı ve çok büyük bir imparatorluk kur-muşlardı. Bu sebeple, kağanlık otağı, tahtı ve tacı, bir sembol ola-rak, devlet idare ve otoritesinde önemli bir rol oynamıştı. U y - g u r kağanlığı ise, IX. yüzyıldan sonra, yavaş yavaş bir "t ü c - c a r d e v l e t i" haline gelmeğe başlamıştı. Bu sebeple, otoritesi azalan Uygur hakanlarına, "İlig", yani prenses veya bey karşılığı olan, küçük unvanlar verme âdeti, ortaya çıktı. B u d a d i n i n i n, U y g u r l a r arasında yayılması ile, U y g u r hakanlarının

tahtlarının bile, zaman zaman "B u d a'nın t a h t ı"na benzetildiği de, görülüyordu.

Türkler'de taht ile ilgili deyimlerin gelişmesi:

"Orun" sözü Türkçe'de, "*devlet içinde veya törenlerde, herkesin alacağı ve oturacağı yeri*" belirten, önemli bir deyimdi. "Orun" aynı zamanda, bir "*şeref yeri ve mevki*", anlamına geliyordu. Bu sebeple Uygurlar, "t a h t" için artık, "*orunlug*", yani "*orunlu yer*" deyimini kullanmağa başlamışlardı. Bunların yanında, aynı kökten gelen "Or" ve "Ornag" gibi deyimlerin de, "t a h t" için Türkler arasında, taht karşılığı olarak "*tör*" deymi de, yayılmağa başladı. "*Tör*" aslında, *evde veya çadırlarda bulunan, "şeref yeri"* için, kullanılan bir sözdü.

H a r e z m - Ş a h'lar çağında bile hâlâ "*ev-törü*", yani "*ev şeref yeri*", deymi geçiyordu. Fakat bunun yanında bir de "*İl-Törü*", yani "*devletin şeref yeri*" görülmeğe başlanmıştı ki, bu da, "t a h t"tan başka bir şey olmasa gerek-ti. T a h t a, "*gümüş kürsü*", "*tabçak*" veya "*tabçan*" diyen, Türkler de yok değildi.

Cengiz Han, Uygurlar'dan etkileniyor:

C e n g i z - H a n da, "t a h t" için kullandığı deyim-leri, Uygurlar'dan alıyordu: C e n g i z - H a n başlangıçta, dağ-lardan inmiş; fakat akıllı bir eşiya gibi idi. 1206 da N a y m a n H a n ı'nı mağlûp edip, tahtını ve topraklarını ele geçirince, "*büyük devlet mesfumu*" hakkında, Türkler'den de çok şeyler öğren-di.

C e n g i z - H a n çağından itibaren, Uygurlar'ın "*oran*" deymi, M o ğ o l l a r'da "*oron*" şeklinde görülmeğe başladı. C e n g i z - H a n'ın "*oturduğu taht*", "*büyük t a h t*" idi. Oğulları ve torunları olan, Ç a ğ a t a y, C ö ç i ve B a t u - H a n gibi, *hanların oturdukları tahtlar ise, "küçük t a h t"*

idiler. Bu sebeple bunlara, yalnızca “*taht*” denilip, geçilmişti.

Türk tahtları, altından ve merdivenli :

576 senesinde, *Batı Göktürk kağanı İste-mi - Kağan*’ı ziyaret eden *Bizans elçisi Zemarhos*, “*kağanın altın tahtından*”, söz açıyordu. Bu *taht*, “*altından dört arslan üzerine*”, oturtulmuştu. “*Türk Kağanları, çoğu zaman, taht üzerine konmuş, ipekli bir döşek üzerinde otururlardı*”. *Uygur tahtları da, arslanlı idiler*. Zaten, *Turfan Uygurları*’nın *Hanları da*, uzun zaman, “*Arslan-Han*” lâkablarını korumuşlardı.

Çin’de, İmparatorun tahtına, merdiven basamakları ile, çıkılırdı. Çin’de, bu taht merdivenlerinin, devlet protokolünde çok önemli yerleri vardı. Hangi büyük memur veya elçinin, hangi basamağa kadar çıkabileceği, yazılı yasalarla kesin olarak belirtilmişti. Uygur tahtlarında da, basamaklar olduğu, anlaşılıyor. Fakat Cengiz-Han çağındaki tahtlar, artık Türk ve Çin tahtlarının, bir karışımı, haline gelmişlerdi. Dede Korkut kitabında da “Kazan-Beg’in altın tahtı”ndan söz açılıyordu.

Tahtın, sağında ve solunda oturanlar:

Tahtın sağında ve solunda, küçük masalar ile sandalyeler bulunuyordu: Kağanların, “sağ ve solunda, hatunları, oğulları, akrabaları ile devlet ileri gelenleri” otururdu. Baş-Hatun çoğu zaman, “taht üzerinde veya özel bir şekilde yapılmış, bir oturma yerinde oturur ve kağana kadeh sunardı”. Diğerleri ise, “arkasız taburelerde otururlar ve yüzlerini de, kağana çevirirlerdi”. Herkesin önüne, “küçük masalar kurulur ve bu masalarda, yiyeceklerle içkiler bulunurdu”. Hun ve Göktürk çağlarına ait buluntular arasında, böyle birçok, küçük masalar da ele geçmişti.

TUĞLAR VE BAYRAKLAR

Devletin ve rütbelerin sembolü:

B a y r a k, eski Türk devletlerinin, herşeyi idi. *Bağımsızlık*, bayrakla belirirdi. K o m u t a n l a r ı n ve boy beylerinin, Türk halkı içindeki itibarı ve saygıları da, yine *bayraklarının şekline* ve *sayısına* göre, tayin edilirdi. U ğ u r ve b a ş a r ı, ancak onun *dalgalandıran saçaklarında*, görülürdü. *Türkler'in eski a t a - l a r ı, d ü n y a hâkimiyetleri* ve büyük C i h â n devletleri de hep bayrakların, “*tepesinde oturan kurt ve kartal*”, sembolleri ile hatırlanırdı. Eski Çin kaynaklarında, Türkler'in bayrakları ile ilgili, birçok bilgiler vardır. Ama ne yazık ki biz burada, bu bilgilerin ancak özetini vermek zorunda kalacağız.

“Tuğ” ve “bayrak” ayırımı:

Eski Türkler'in hem “T u ğ” ve hem de, “B a y - r a k”ları vardı: Tuğ ile bayrak, çoğumuz tarafından birbirine karıştırılmıştır. Halbuki tuğ, başka; bayrak ise, daha başka şeylerdir. Gerçi her ikisi de, önemli ve kutlu idiler. Fakat aralarındaki farklar da, çok büyüktü.

“T u ğ, bir “devletin” ve “bağımsızlığın sembolü”dür. D e v l e t içindeki *bölünmeleri*, herkesin rütbe ve vazifelerini, t u ğ gösterirdi. Adeta canlı bir ferman gibi idi. Tuğ, daha çok *r e s m î* dir. B a y r a k ise, Türkler'de köklerini, *dinden ve sihirden*, alırdı. *G ö ğ ü n ve ebe kuşağının r e n k l e r i n i taşıyan bir bayrağın*, insanlara ne gibi istek ve ümitler bağışlayabileceklerini, hepimiz, çok iyi olarak tahmin edebiliriz.

Askerlerin mızraklarındaki at kuyrukları:

Türk askeri, *ikinci eşi olarak, at ını*, görürdü. Asker, *şehid olunca*, atı da “*d u l*” kalırdı. Bunun için kendini önceden, *şehitliğe adanmış* olan asker, “*d u l*” işareti olarak, *atının kuyruğunu kesip, mızrağına asıyordu*. A l p A r s l a n ise, savaştan önce, *atının kuyruğunu d ü*

ğ ü m l e m i ş t i". Böylece, ş e h i t l i ğ e hazırlanmıştı.

“T u ğ”, kutlu tüylerden yapılmış:

Türkler, “*a t l a r ı T a n r ı'ya k u r b a n e d e r k e n , b i r s ı r ı ğ a g e ç i r i r v e a t ı n g ö v d e s i n i g ö ğ e d o ğ r u d i k e r l e r d i*”. Gerçi bu, vahşi ve sert bir *kurban* usulü idi. Fakat din ve düşünce bakımından bu hareketin pek çok derin anlamları vardı. Onlara göre, *kurban* edilmiş bir atın tüylerini saklamak da, insana bir uğur getirirdi. At, nihayet insanlara en yakın ve iyi bilinen bir hayvandı. Tanrı'ya, daha müthiş ve korkunç hayvanlar da *kurban* edilebilirdi. Meselâ dağlarda gezen *vahşi* boğalar, bu *kurbana*, daha lâıyk ve uygun olabilirlerdi. Türkler, v a h ş i ö k ü z l e r e, “*kutuz*” derlerdi. Bugün kullandığımız “*kuduz*” sözü de, kök ve anlamlarını buradan alıyordu. Ama T i b e t dağlarında, daha vahşi ve korkunç öküzler vardı. Tibet'teki vahşi y a k öküzlerini ele geçirip, *kurban* edebilmekle, elbetteki T a n r ı'ya karşı, daha büyük bir saygı görevi yapılmış olacaktı. İşte böyle, birbiri ardından gelen düşünce zincirleri, din anlayışı ve inançları ile, bir devlet sembolü ortaya çıkıyordu. Büyük ve önemli bir *kurban töreninde*, öldürülen bir hayvanın kuyrukları, bir direk üzerine bağlanıyor ve bu da, bir devlet sembolü haline geliyordu.

Sembol olarak takılan tüyler:

Bugünkü Türkçemiz'de kullandığımız “*hotoz*” sözü de köklerini, eski Türkler'in “*kutuz*”, yani yaban öküzü sözünden alıyordu. “*Hotoz*” da, aslında başa takılan, uğur ve hükümdarlık sembolü olan, bir tüydü. Türkler başlarına, “*Sorguç*” ve “*otağa*” kuşlarının tüylerini takarlardı. Bunlar da uğur ve devlet sembolleri idiler. Sonradan, bunların, birer kuş adları olduğu unutulmuş ve şapka tüylerine, “*sorguç*” veya “*Saç otağası*” adı verilmeğe başlanmıştı.

“Kurt başlı”, tuğ ve bayrak:

Göktürkler'in tuğlarının tepesinde, altından yapılmış, bir

“*k u r t b a ş ı*” heykeli de, bulunurdu: Bir tuğ, dört bölümden meydana gelirdi: 1. Süslenmiş tuğ direği, 2. Direğin başına bağlanmış, atlara veya yak öküzüne ait kuyruklar, 3. Tuğ başı. (Direğin başına konan bir başlıkla, kuyrukların bağ yerleri gizlenirdi.) 4. Tuğ başının üstüne konan *kurt başı* ile diğer boylara ait semboller: Çinliler’in dedikleri gibi, “*Türkler, kurttan türediklerine inanırlardı. İlk ve kutsal atalarını, unutmadıklarını göstermek için de, devlet sembollerinin başlarına, bu kurt heykellerini korlardı*”.

Tuğ ve davul, bağımsızlık sembolü:

“*T u ğ*” ve “*d a v u l*”, eski Türklerin bir “*b a ğ ı m s ı z l ı k s e m b o l ü*” idi: “*T u ğ*” ile “*D a v u l*”, Türkler’de birbirlerinden ayrılmayan, iki önemli sembol idiler. Eski Türklerde savaştan ve büyük törenlerden önce, ilk olarak “*hanlık otağı*” kurulurdu. Ondan sonra, da, tuğlar dikilir ve davullar vurulmağa başlanırdı. Bu sebeple, eski Türkler “*Tuğ vuruldu*” deyimini, “*Hanlık davullarının vurulduğu*” anlamına kullanıyorlardı. Çünkü *t u ğ* ile *d a v u l*, birbirlerinden ayrılmayan, çok önemli sembollerdi. Eski Türk kağanları, yeni tayin edilen komutanları ile beylerine, belirli bir sayıda tuğ verirlerdi. Her komutanın rütbesi, aldığı *t u ğ* sayısına göre belirir ve herkes bu tuğları, kendi otağlarının önüne dikerlerdi.

Tuğ sayılarına göre rütbe:

“*Üç tuğlu*” *T ü r k k a v m i*, vs. gibi deyimler, Çin ve Türk kaynaklarında sık sık geçen haberlerdi. Türk devletleri yıkıldıktan sonra bile, vaktiyle Türk kağanından tuğ almış olan boy-lar, bunları diğer komşularına karşı bir “*üstünlük ve imtiyaz*” sebebi gibi kullanmışlardı. Diğerleri de, meselâ Karluk Türkleri gibi boylara karşı, ister istemez saygı duymuş ve onların bu eski imtiyazlarını, tanımışlardı. Bu sebeple “*tuğ taşıyan*” *b o y* ve *k a v m* reislerine kaynaklarımızda, sık sık rastlamaktayız.

Bayrak ve davul, tayin ve bağımsızlık sembolü:

Bu gibi inanış ve hatıralar, Ortaasya Türkleri'nin zihinlerinden bir türlü silinmemişti. *Gök Türk devleti yıkıldıktan sonra da*, Çin imparatorları, kendilerini *Türk Kağanlarının meşru bir vârisi* gibi görmüşlerdi. Bu sebeple Ortaasya kavimlerine "Türk usulüne" "*tuğ ve davul*" göndermeğe, devam eden Çin imparatorları, onlara *Türkçe unvanlar* da vermişlerdi. Çünkü, onları, başka türlü teskin ve idare etmenin yolu yoktu. Çin imparatorları, *tuğ, davul ve Türk unvanlarını*, yalnızca Türkler'e değil; Batı Türkistan, Doğu İran ve hattâ Kuzey Hindistan'daki Keşmir'in yerli prenslerine bile vermişlerdi.

Eski Türk tarihinden bu bilgileri edindikten sonra, Selçuklular'ın Osman Gazi'ye niçin "*tuğ ile davul*" gönderdiklerini daha iyi anlayabiliriz.

Şehitler için, "beyaz"; normal ölümler için, "siyah bayrak" asma:

Türkler, *ölüm* ve *yas işareti* olarak, *siyah bayrak* asarlar. *Siyah elbise* veya *Dede Korkut*'a göre, "*karalı-göklülerde giyinirler*", idi. *Beyaz bayrak* ve *beyaz giyim* ise, *şehitlik* işaretiydi. Bunun için Türk hakanları, "*savaşta beyaz giysi giyerlerdi*". Bu, biraz da, askerden ayrılmak için, yapıldı.

Türk hakanlarının tuğları, 9 veya 7 tane olurdu:

9 sayısı, Türkler'in kutlu bir rakamı idi. Çünkü göğün derinlikleri de, yine "9 kattan" meydana geliyordu. Bu sebeple, "*kağanların otağlarının önlerinde, 9 tane tuğ*", görülürdü. Sibiryaya *şamanları* da, "*çadırlarının önlerine, 9 tane sırık diker ve bu sııkların başlarını da, bezlerle süslerdi*". *Şamanlar, sırıklar arasına bir ip germeği de*, ihmal etmezlerdi. Çünkü bir ip, "*göğün 9 katını geçip, giden gök yolunun, bir sembolü*", idi. Şaman bundan sonra "*göğe çıkma töreni*"ne başlar ve "*her sıırığın başında, ayrı dualar okuyarak, gü-*

ya göğün 9 katını dolaşarak", gelirdi. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, eski Türk devlet sembollerinin, dine dayanan eski kökleri de vardı.

Batı Türkleri'nde, yedi tuğ:

Batı Türkleri, çok eski çağlardan beri, Önsaya kültürleri ile bağ kurmuşlardı. Bu sebeple Batı Türklerinde, "yed i" sayısı daha yaygındı. Onlara göre, "gök ve yerin, 7 katı", vardı. Batı Sibirya "şamanları da 9 yerine, 7 sayısına", önem verirlerdi. Bu sebeple, Osmanlı Türklerinin, 7 tuğlarının nedenlerini de, bu çok eski tesirlerde aramak lâzımdır.

Bayrak direkleri, "göğün direği" gibi:

Türkler, "göğün bir direği olduğuna", inanırlardı. "Demir kazık" şeklinde yükselen bu direk, "gökte yıldızına gider" ve ona ulaşırdı. Altay ve Sibirya şamanlarının, çadırlarının içine de büyük bir sırk dikilirdi. Çadırın üzerinden, dışarıya çıkan bu sırgın ucuna, kutlu renkli bezler asılır ve bunlardan sembolik olarak da, bir bayrak yapılırdı. Sırgın üzerine, kartal heykeli dikenler de vardı. Tıpkı, Göktürklerin "kurt başlı tuğları" gibi.

Bayraklar, mezarlar üzerine de dikilirdi. Doğu ve Batı Türkistan'da ve Anadolu'daki "mezar bayrakları" da herhalde bu düşüncelerden geliyorlardı. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, eskiden bayraklar şimdiki gibi, yalnızca bir sembol değil idiler. Türkler barışta, savaşta ve törenlerde, ayrı ayrı renklerde, bayraklar kullanırlardı. Bu renklerin de ayrı anlamları vardı.

Türkçe "bayrak" sözünün, kökleri:

"Bayrak" için eski Türkler "badhrak, batrak" da, derlerdi. Bu, ucuna bir ipek parçası takılmış, bir bayraktı. Bayrakların eski Türkler'de, "Al, tanguk, orungguluk, ırgu, orga, üyürme" gibi, türlü çeşitleri vardı. Beçkem, veya Oğuzların perçem'i,

bayrak değil; uğur için takılan bir geyik kuyruğu, idi. Tabii olarak yalnız savaşlarda.

Orungguluk ise, bir *karargâh* veya *divan bayrağı* olmalıdır. Osmanlılar'daki, "alemler, dikilen yer", yani "hüküm yeri" gibi. *Beçkem*'in, "otağ" ve "kurt" karşılığında söylenmiş olması da, ayrıca mânâlıdır.

Dede Korkut'daki, "Ak sancaklı alay" ve "yigirmi dört sancak begi" sözleri de bize gösteriyor ki, askerî birlikler halinde düzenlenmiş boyların da, ayrı ve kendi bayrakları vardı. Altaylarda ise "kükük aylı", yani "ayçığı altın" bayraklardan söz açılıyordu.

* * *

HÜKUMDARLIK "TACI"

Hun ve Göktürk mezarlarındaki "tacirler":

Türk kavimlerinde, altın ve diğer madenler üzerine kaş koyma tekniği, oldukça ileri idi. Bu kıymetli kaşların etrafı, çoğu zaman "inci dizisi" şeklinde, kenar süsleri ile süslenirdi. Göktürk çağına ait, Altay dağlarındaki *Kudırge mezarlarında* bulunan, bir eyer kaşı üzerindeki resimde de, bir taç görülüyordu. Resimde, üç kişi oturuyor ve karşılarında ki atlılar da, onlara bazı şeyler sunuyorlardı. Diğerlerine göre, daha büyük boyda yapılan ortadaki kişinin sırtında, geniş bir kürk ve başında da, üç dilimli bir taç görülüyordu.

Türk hakanlarında, "tac" görülüyor:

Savaşçı Türk hakanlarının, başlangıçta, "taç" giymeleri, pek olağan değildi: Taç daha çok, İran kültürünün bir özelliği idi. Nitekim, eski Türk yazılarında taç için kullanılan "didim" sözü de, İran dillerinden gelen bir deyimdi. Bununla beraber, eski Türk kadınlarının, özellikle düğün törenlerinde, taç giydikleri de, bir gerçektir. Eğer Türk Kağanlarının

taçları olsaydı. Çin kaynakları da bize bu taçlardan söz açacaklardı.

Tüylü Türk börtleri:

Uygur Kağanı Bayan-Çur Kağanı, ziyaret eden Çin elçisi, "kağanın *"kırmızı bir elbise"* ile başına bir *"Uygur şapkası"* giydiğini, söylüyordu. Türk şapkaları, çok süslü idiler. Özellikle Türkler, herhalde, *şapkalarında* *"kuş tüylerini"*, hiç ihmal etmiyorlardı. Şimdiki Çin tiyatro ve operalarında bile, *"Ortaasya'lı beyler ve kişiler diğerlerinden, başlarına takılan kartal veya tavus tüyleri ile ayırd edilirler"*.

Eski Türk beylerinin, "sorguç" ve "hotozları":

"Sorguç" ve "hotoz"lar, herhalde Türk hükümdar şapkalarının bir özelliği idi: Az önce de söylediğimiz gibi, Çinlilere göre, *"tüylü şapkalar"*, Ortaasya'luların bir özelliği idi. Timur'lular çağında, *"saç otağası"* denen şapka süsleri de, bu eski yaşantının, bir devamı olsa gerek. Türklerin kutlu bayrakları olan, *"tuğ"ların tüyleri de, yak öküzlerinin veyahut da, "kutus" denen yabanî dağ öküzlerinin kuyruklarından alınırdı.*

"Hotoz" sözü de, sonradan "kutas" şeklinde adlandırılan, bu öküzlerin isimlerinden alınmış deyimlerdi. "Sorguç" da, bir nev'i "balıkçıl kuşu"nun tüyü idi. Herhalde eski Türk Kağanları, kabul resmi törenlerinde, miğferlerini, giymeyi, daha çok tercih ediyorlardı. Zaten Türk miğferlerinin de, "demirden sorguçları", vardı.

24.BÖLÜM

TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE

Eski Türkler'in dini hakkında söylenecek çok şey vardır. Fakat bu küçük kitabımızda ancak bir özet yapmak zorundayız. Burada herşeyi özetleyip de, okuyucuya bir şey vermemekten- se, dinleri meydana getiren birkaç ana konuyu açıklama yolu ile inandırıcı bir fikir vermek, bize daha uygun göründü. Zaten bu inanışları bildikten sonra, *Türklerin hayat ve dünya görüşleri* hakkında da birçok şeyler öğrenmiş olacağız:

“Tek Tanrı” inancına doğru:

Türkler, disiplinli bir hayat ve toplum düzenleri yüzünden, “Tek tanrı” düşüncesine çok erken çağlarda erişmişlerdi: Çin ve Hindistan gibi ziraat memleketlerinde, tanrıların sayıları pek çoktur. Sabahtan akşama kadar tarlası ile uğraşan bir ziraatçı için, kendi tarlasındaki faydalı ve zararlı hayvanların hepsi de, ayrı ayrı kutsal idiler.

Tarımcıların düşüncesi, gökte değil; yerde:

Z i r a a t ç ı n ı n g ö z l e r i, yalnızca mahsülünde ve bereket getirebilecek her türlü sihirli şeyler de idi. Kabuğunu ev âleti ve etini de gıda olarak kullandığı *kaplumbağa*, *pirinç tarlasında* sabahdan akşama kadar durmadan öten *kurbağa*, onun günlük hayatında gönlüne ilham veren şeylerdi. *Yılanlar* da bazan korkunç ve zararlı idiler. Fakat bazı zararlı hayvanları yok etmesi, güzel çorbası ile türlü yemeklerinin yapılması bakımından *yılan* da, onlarca *sempatik bir hayvan* sayılabilirdi. *Ziraatçıların üzerindeki, gök yüzü*, çoğu zaman, *bulutlarla kaplı idi*. Zaten o, da havanın bulutlu olmasını isterdi. Bu sebeple bulutlar, mavi gökyüzüne ve kızgın güneşe nazaran ziraatçıya daha çok zevk verirlerdi. Onun, tarlasında göğe bakacak, vakti de yoktu.

Atlı Türkler'in, gözleri ve düşünceleri gökte idi:

A t l ı T ü r k l e r ' i n günlük hayatları ise, **z i r a a t ç ı l a r d a n** bambaşka idi. *Atlı Türkler yere, yalnızca atlarının ayakları ile, bağlı idiler*. Onlar kendilerini, *yağız yer ile masmavi gök* arasında asılmış ve boşlukta yürür gibi, düşünürlerdi. *T ü r k ' ü n , b a ş ı g ö k t e y d i*. Onun zihnini yoran ve kalbini dolduran tek şey, üzerini kaplayan, *sonsuz mavilikti*. *Sonsuz göğün, tek rengi ve tek kubbesi, onun düşüncelerini birleştiren ve tek amaca yönelten, önemli bir sebepti*.

Otağın altında aile; göğün altında Türk hakanı:

Tıpkı ailesini, kendi başkanlığında toplayan, *kubbeli otağı* ve *evi* gibi. Otağın altında *bir aile reisi, gök kubbesinin altında da bir Türk K a ğ a n ı v a r d ı*. Elbette ki bu sonsuz ve mavi kubbenin, onun üstünde dolaşan, *güneş, ay ile yıldızların da, bir sahibi* ve hakanı olacaktı. Her şeyi o yaratmış ve yaratıklara da yaşasınlar diye, yerler ile suları o vermişti.

Tek Tanrı, tek başkan ve toplumda birlik:

İşte Türkler'in çok erken çağlarda, *"Tek Tanrı"*ya inan-

miş olmalarının başlıca sebebi bu idi. *İnanç* ve *düşüncelerdeki birlik, toplumda da dirlik ve düzen doğurmuştu*. Ayrıca toplumdaki *birlik* ve *disiplin*, düşünceleri de törpülemiş ve fikirleri tek amaca doğru yöneltmiştir. **Tek Tanrılı** dinler, ancak yüksek içtimaî bir seviyeye erişmiş, milletlerde görüldü. Bu da tarih ilminin değişmez bir kaidesidir. Ayrıca bu olgunluk, insan düşüncesinin erişebileceği en son merhaleidir.

Tanrı, yalnızca kendisine benzer:

Türkler'de "*Tanrı anlayışı*" da, gelişmiş bir seviyede idi. *Tanrı'nın şekli ve biçimi* hakkındaki tasavvurlar, zihinlerden silinmiş ve manevî bir ruh anlamına girilmişti. Türklerin, Tanrı'nın şekli ile biçimini, nasıl düşündüklerini, yine en iyi olarak *Göktürk yazıtlarında* bulabiliyoruz. Onlara göre **Tanrı**, "*Tenri teg Tenri*", yani "*Tanrı'ya benzer Tanrı*" veya "*Kendine benzer Tanrı*" idi. "*Tenri teg Tenri*"'yi, "*göge benzer gök*" diye açıklayanlar, bizce aldanmaktadırlar. "*Göge benzer gök*" şeklinde söylenmiş bir cümle, hangi manevî anlamı ifade edebilirdi.? Sözler, taş ve toprak gibi cisim değildirler. Onlar, kafalar ile kalplerdeki his ve düşünceleri ifade ederler. Her şeyden önce maddî söz yapısından kurtulup, fikir ummanlarına inmemiz lâzımdır. Bu bakımdan dilci meslektaşlarımızın gücenmeyeceklerini ümit ederiz.

Türkler'in, "Tanrı" anlayışı Kur'an'dakine benzer:

İslâmiyet gibi ileri dinlerde de, *Tanrı'nın biçimi*, tarif edilemezdi. İslâm felsefesinde de güzel söylenmiş bir deyim vardır: *Tanrı'nın vücudu, "vâcib ü l-vücûd"* idi. Yani *Tanrı'nın vücudu, kendince nasıl gerekmişse*, öyle idi. Onu bilme, kimsenin haddi değildi. **Dede Korkut** hikâyelerinde **Delî Dırmı** l'un Tanrı için söylediği şu şahâne "*alkış*" da, eski Türklerin düşüncelerini, çok güzel ifade ediyordu.

"Yücelerden yücesin!

“Kimse bilmez, nicesin! Yüce Tanrı!

Tek Hâlik Tek Yaratıcı:

Eski Türkler, Tanrı tarafından “y a r a t ı l m a k” için, “k ı l ı n m a k” fiilini kullanırlardı. Eski Türkçe’de “y a r a t m a k” fiili ise, *milleti düzene sokmak, bir eser yapmak veya bitirmek*” anlamına söylenirdi. Meselâ *m i l l e t i yarattım* demek, “*m i l l e t i bir millet haline koydum ve düzenledim*” demektir. “*Bark yarattım*”, yani, bir ev yaptım veya yaptırdım işi de, yine y a r a t m a k fiili ile, ifade edilirdi. Eski T ü r k y a z ı t l a r ı, gök ile yer ve insanlığın yaratılışını şöyle anlatıyorlardı:

**“Yukarıda G ö k - T a n r ı, Aşağıda Yağız - Y e r yaratıldı-
ğında,**

“İkisi arasında k i ş i o ğ l u (yani insanoğlu) yaratılmış!

**“K i ş i o ğ l u’nun üzerine de, Atam, Amcam, B u m ı n
K a ğ a n ve İ s t e m i K a ğ a n, oturmuş!**

G ö k t ü r k yazıtlarından alınmış olan bu parça “*Türk düşünce tarihinin*” en önemli bir belgesidir. Türkler, göğün kendisine “*Gök Tanrı*” derlerdi. Bu çok önemli belgeden de anlaşılacağı gibi, “*g ö k i l e y e r i n kendileri, y a r a t ı c ı değillerdi*”. Nihayet onlar da yaratılmış, birer kutsal varlık idiler. Elbette ki, bunları yaratan ve bütün varlıkların üstünde olan, ayrı ve kutsal bir güç vardı. Bu da bizim anladığımız, T a n r ı’dan başka ne olabilirdi?

Yer ile Gök, Tanrı’nın yarattığı, bir bütün:

Türkler, “*G ö k*” ile “*Y e r*”i, ayrı ve düşman varlıklar olarak kabul etmemişlerdi: İ r a n mitolojisine ve daha birçok milletlere göre, “*y e r i l e g ö k, birbirinin d ü ş m a n ı ve iki ayrı varlık*”, idiler. Bunun için de onbinlerce yıllık çağlar, onların bitip tükenmeyen savaşları içinde geçmişti. Yerin işi gücü, insanlara fenalık etmekte. Gök ise, insanlara iyilik getirirdi. Her iki

kutsal varlığın güçleri de, aynı ve eş idi. Kendilerinden daha büyük ve kutsal bir güç yoktu. Kendilerinin yaratıcıları da, bizzat kendileri idiler. Böyle *ikili düşünce* düzenlerine “Dualizm”, ve “*dualist düşünce*” denir.

Türkler’de, yerl ve göğü yaratan, tek yaratıcı:

Türkler’de ise, *yeri ve göğü yaratan tek ve büyük bir yaratıcı vardı*. Ayrıca yer ile gök, her ikisi de birbirine bağlı, kutsal birer varlık idiler. Yer de, gök de insanlara, özellikle Türkler’e iyilik getirirlerdi. Gerek Göktürk ve gerekse sonraki çağlardaki Türkler, yardım isteyecekleri zaman hem gökten ve hem de yerden, her ikisinden birden yardım dilenirlerdi. *Ant ve yemin* içerlerken de, gökle beraber, yer üzerine de *yemin ederlerdi*.

Tanrı’nın yeri, Göklerde:

“Gök ve Yer” şeklinde söylenen eski Türkler, “Gök”ü öne getirmek yolu ile, ona daha fazla önem veriyorlardı. Sonradan bize ise, “Yer ve Gök” şeklinde, söylemeğe başladık. Bu söyleyiş tarzımızda eski *Önasya* kültürleri ile *İran’ın* da tesirleri vardı. Türkler göğe, “Tenri” veya “Tengri” derlerdi. Bu da bizim *Tanrı* sözümüzün, karşılığıdır. Ama çoğu zaman göğü *mavi* rengi ile de sıfatlandırarak, “Kök Tengri”, yani “mavi gök” derlerdi. Bu yolla Türkler, maddî bir varlık olan gök ile, “yeri ve gökleri yaratan yüce *Tanrı*” için, aynı deyimleri kullanmış oluyorlardı.

Türklerin “Gökler” deyişi ve “Semâvât”

Aslında ise bir tek gök değil; birçok “Gökler” vardı. Güneş ve ay ile yıldızlar’ın dolaştıkları göklerde, hep birbirinden ayrı göklerdi. Yer ve göğü yaratan büyük yaratıcı ise, “*bütün göklerin üstünde, kendi göğünde, arş’da oturuyordu*”. Ama bütün bu göklerin hepsi de tek deyimle, yani “*Tengri*” sözünde toplanıyorlardı. Bu sebeple eski Türkler’in, “*Tanrı*” dediklerinde, ne zaman yaratıcı *Tanrı’yı* ve

ne zaman da “*Mavi Gök*”ü söylemek istediklerini anlamak güçtür.

TÜRKLER VE YERYÜZÜ

Türkler yer ve yeraltı âleminin bütününe “Y a ğ ı z - Y e r”, yeryüzündeki kutsallıklara da “*Y e r ve S u*”lar derlerdi: Eski Türkler büyük ve yaratıcı Tanrı’nın yarattığı kâinatın bir parçası olan yere de, büyük bir önem verirlerdi.

Yerin yüzü, yer ve sular, kutlu ve görklü!

Çünkü, bütün varlıkların oluş nedeni ve beslenmesi yer’den geliyordu. Ölen ve yok olanları bağrına alan da, yine yer idi. Yerin rengi, *y a ğ ı z*’dı. Onun için yer ve özelliklerle yerin altı, korkunçtu. Fakat *renkli yaylalar* ve göğün mavilikleri içinde kaybolup silinen, *‘dumanlı ve karlı dağlar’* da güzeldi. Hem de çok güzel. Vadilerden akan *sular* ve *kaynaklar*, bütün insanlar gibi Türklere de, sürülerine de can veriyorlardı. Bunun için yer yüzündeki “*Y e r ve S u*”lar, sonsuz bir varlık ve güzellik kaynağı idiler. Bunlar “*ıduk*”, yani “*T a n r ı t a r a f ı n d a n g ö n d e r i l m i ş*”, kutsal hediyeler ve şeyler idiler.

Yerin rengi, Türkler’ce, “y a ğ ı z”; “kara” değil!

Türkler, “*Y a ğ ı z - Y e r*” derler iken, *yerin sonsuz derinliklerini* ve karanlıklarını da, düşünürlerdi. Bu düşünce onlara, korku ile karışık bir ürperme verirdi. Eski Türkçe’de “*Y a ğ ı z*” sözü, toprak rengi için kullanılırdı. Sonraları *İ r a n* edebiyatının tesiri ile toprak, siyah bir renge büründürülmüş ve “*Kara toprak*” denmeğe başlanmıştı.

Türk’ün mukaddes “yer ve suları”: Türk vatani:

Y e r y ü z ü ise, eski Türkler’in “*Yer-Su*” dedikleri kutsallıklar ile dolu idi. Birbirinden ayrılmayan ve her zaman beraberce söylenen bu iki kutsal varlık, *T a n r ı* ve *G ö k* gibi, “*insanların kaderlerini de çizebiliyordu*”. *T ü r k l e r*’in üzerle-

rinde yaşadıkları yer ve sular, aynı zamanda, *‘Türklerin koruyucusu idiler’*. Gök Türk yazıtlarının dedikleri gibi, *‘Türk Yer ve Su’ları, Türk milleti yok olmasın diye! Millet olsun diye!’* Onlara, yardım etmişlerdi. Tıpkı *‘Türk Tanrısı’* gibi, bir de *‘Türk Yer ve Su’ları’* vardı. Yer ve Su’lar Tanrı değil; sadece birer *‘Kutsallık’* idiler. Yazıtlarda, *‘Türk Tanrısı ile mukaddes Türk Yer ve Su’ları şöyle demiş’* şeklinde cümlelere de rastlanıyordu *‘Vatan’* bölümümüze, bakınız .

TÜRK DİN VE DÜŞÜNCESİNE GÖRE DÜNYAYI YÖNLEME

Türkler, ‘güneş’e ve güneşin doğduğu ‘doğu’ya da saygı gösterirlerdi: Daha önceleri, saygı gösterilen birçok kutsal şeyler, Türkler arasından yavaş yavaş kaybolmuş ve bunların yerlerini Tanrı, Gök ve Yer almışlardı. Hiç şüphe yok ki, önceleri güneş de, bunlar gibi, kutsal bir varlıktı.

Güneşin doğduğu yöne saygı ve “selamlama”:

Hunlar, *‘güneşin doğduğu ve battığı yönlere’* halâ *‘devletçe’* saygı gösterirlerdi. Doğu, *‘güneşin doğduğu’* bir yöndü. Bu sebeple Türkler doğuya büyük bir önem verirlerdi.

Batı ise, *‘ayın bir sembolü’*, halinde idi. Türkler’de, *güneş, ay’dan daha önemli idi.* Uygurlar’a, Önasya menşeli dinler girdikçe, Ay Türkler arasında, önem kazanmağa başlamıştı.

Güneş doğarken, *‘diz çökerek, güneşe selâm verme’* veya *güneşten yardım dilenme k’*, gibi istek ve saygı hareketleri, Türk tarihinde çok görülen olaylardı.

Türkler, *‘ölülerinin başları’* ile *‘evlerinin kapılarını’*, da doğuya doğru çevirirlerdi.

Y ö n tayin ederken de, 'y ü z l e r i n i y i n e d o ğ u y a d ö n e r l e r d i'. Ç i n l i l e r ' i n y ü z l e r i i s e, 'g ü - n e y e d o ğ r u d ö n ü k o l u r d u'. Ç i n İ m p a r a t o r u d a, t a h t ı n d a b ö y l e o t u r u r d u.

Gündoğusuna dönerek, "y ö n" tayin etme:

Y ü z l e r i n i d o ğ u y a d ö n e n T ü r k l e r, d o ğ u y ö n ü n e, "i l e r i" d e r l e r d i. İ l e r i y e r i n e, b a z a n "g ü n d o ğ u - s u" d e y i m i n i k u l l a n ı r l a r d ı. E s k i T ü r k ç e, ş i m d i k i T ü r ç e m i z ' e n a z a r a n, d a h a s a ğ l a m v e d a h a i y i b i r m a n t ı k ü z e r i n e, k u r u l m u ş i d i.

E s k i T ü r k ç e d e, 'y ö n g ö s t e r e n' b i r "-r e" e k i d e v a r d ı. M e - s e l â b u ğ ü n k u l l a n d ı ğ ı m ı z, "i l e - r i, g e - r i, ü z e - r e, s o n - r a, s o n r a", g i b i s ö z l e r i m i z d e, b u ö n e m l i e k l e g ö r ü l ü - y o r l a r d ı. B ü t ü n b u e k l e r, e s k i T ü r k g r a m e r i n i n, s a ğ l a m m a n t ı ğ ı n - d a n, b i z e k a l a n l a r d ı.

D o ğ u n u n s e m b o l i k r e n g i, T ü r k l e r e g ö r e m a v i v e y e ş i l d i. K ı r v e d e m i r i - k ı r a t l a r d a, b u y ö n ü n s e m b o l ü i d i - l e r.

G ü n e y, g ü n e ş i n ç i z d ı ğ ı y o l u n, t a m o r t a s ı:

G ü n e y, d o ğ u ' d a n s o n r a g e l e n i k i n c i v e ö n e m l i b i r y ö n d ü: Ç i n d ü ş ü n c e d ü z e n i n e g ö r e, 'e n ö n e m l i y ö n, g ü - n e y d i'. G ü n e y, "g ü n e ş i n g e z i n d i ğ i" b i r y ö n i d i. G ü n e ş, g ö k t e y a r ı m b i r d a i r e ç i z d i k t e n s o n r a b a t a r. Ö y l e a n l a ş ı l ı - y o r k i T ü r k l e r e g ö r e, "g ü n e ş i n g ö k t e ç i z d i ğ i b u ç e n b e r i n t a m o r t a s ı, g ü n e y i d i". B u s e b e p l e d e T ü r k l e r g ü n e y e, "K ü n o r t a s ı", y a n i "g ü n o r t a s ı" d e r l e r d i.

G ü n e ş e, y ü z l e r i n i d ö n e n T ü r k l e r i n g ü n e y, s a ğ y a n l a r ı n a g e l i y o r d u. B u s e b e p l e T ü r k l e r g ü n e y e, "b e - r i", y a n i "s a ğ" d a d e r l e r d i. "B e r i" s ö z ü, b u ğ ü n k ü T ü r k ç e m i z - d e d e k u l l a n ı l ı r. G ü n e y i n s e m b o l i k r e n g i k ı r - m ı z ı i d i. A t l a r ı i s e, a l i l e d o r u a t l a r d ı.

Batı, arkaya düşen yönümüz:

Batı, üçüncü yöndü: Batı, 'yüzleri güneşe dönük' olan Türkler'in, arkalarına düşüyordu. Bu sebeple, Türkler batıya, arka veya "arkaya" anlamına gelen, "*kır*" deyimini kullanırlardı. Batıya, elbette "*gün batısı*" da denirdi. Batının, sembolik rengi beyaz ve atları ise ak atlardı.

Kuzey, Türkler'in en son saydıkları bir yöndü: Kuzey bölgeleri devamlı *karanlıkların ve gecelerin ülkeleri*, idiler. Bunun için Müslümanlar, kuzeye "*Zulmet diyârı*" demişlerdi. Osmanlılar da, böyle derlerdi. Eski Türkler kuzeye, "*sol*" anlamına gelen "*yır*" diyorlardı. Bu söz, biraz da uzaklıkla ilgili idi. "*Yırak, ırak*" gibi, Rengi, kara ve siyah atlar ise, bu yönün sembolik atları idiler.

TÜRK DÜŞÜNCESİNE GÖRE, "GECE VE GÜNDÜZ"

Türkler'e göre, "*güney, gündüzün*", "*kuzey ise, gecenin*", yönleri idiler. Eski Türkler, "*gece ile gündüzün tıpkı güneş gibi, doğup battığına*" da, inanırlardı. Bunun için de, tam kuzeye "*Tün ortası*" ve güneyde "*Kün ortası*", derlerdi.

Gündüz, güney yarım küresinde; gece de, kuzey yarım küresinde, bir yarım daire çizdikten sonra, *batarlardı*. Bu yarım dairelerin, tam üst ortaları, "*gece ile gündüzün ortaları*" ve hem de, "*kuzey ile güney yönleri*", idiler.

Dünyayı, *yuvarlak bir tepsi*, kabul edersek, bunun '*yarısı gece ve yarısı da gündüz*' idi. Tepsi, kendi ekseninde döndükçe, *gece ile gündüz, yer değiştiriyorlardı*. Altay dağlarındaki *kurganlarda* bu düşüncüyü temsil eden, bazı resimler de, ele geçmiştir.

Kuzey ve güney şeklinde söylenen deyimler ise,

daha çok yine “g ü n e ş e g ö r e”, yapılmış yönlemelerdi. Dağların güneş gören yamaçları “*güney*” ve görmeyen yerleri ise, “*kuzey*” idi. Bu deyimler, A n a d o l u’da da aynı anlama kullanırlar.

O K U M A

TÜRKLER'DE, "BİR TANRI", "BİR HALİK"

Türkler'in Tek Tanrı ve Ulu Tanrı inanışları ile bu düşüncelerini İslâmiyet ile nasıl kaynaştırdıkları hakkında, kısa olarak bazı örnekler ile vesikalar sunacağız:

"BİR TANGRI" DİYE, "GÖĞE DUA ETME":

1) "Bir Türk (Oğuzlar) zulüm gördüğü veya bir zorlukla karşılaştığı zaman, başını yukarı kaldırıp, "Bir Tangrı", diye dua ederler":

Onuncu yüzyıl yarılarında Oğuzları ziyaret eden İbn Fadlan, böyle yazıyordu. Kuzey Türkler'inde kutlu şeyler çoktur. Ancak, Ulu Tanrı, yine baştır:

"ULU VE TEK TANRI", GÖKTE BULUNUYOR:

2) "Başkurt" (Türkleri) oniki Tanrı'ya yükünürler. Ancak en Ulu Tanrı'nın gökte bulunduğu inanırlar": Yine onuncu yüzyılın yarılarında, İbn Fadlan anlatıyordu.

“GÖKLERİN SAHİBİ”, TEK BİR TANRI:

3) “Türkler, “tek bir Tanrı”ya ve göklerin ona ait olduğuna inanmışlardı.

“Arapların da, aynı Allah'a inanmaları, (Arapların) dinini kabul etmelerine sebep oluyordu...”

“Türkler (Göktürkler?), Margiana'ya (Maveraünnehir'e) geldikleri sırada, Hazretli Muhammed görünmüştü. Buradaki Türkler, müslüman olunca, kendi dillerini konuşan diğer Türkler de, ırkdaşlarının dinlerine girdiler...”

Türkler, Arap ordularına girmiş ve Romalılar'a (Bizanslılar'a) karşı savaşmışlardı. Böylece, İslamiyeti öğrenmişlerdi... Putperestliği bırakıp, müslüman olanlara, çok şey vaad edilmişti. Türkler Muhammed'in dinini kabul ederek, Araplarla birleştiler. Böylece bir millet gibi oldular...”

Bu bilgiler, Süryani Mikâil tarafından veriliyordu: (II Kısım, no. 44).

* * *

TÜRKLERİN, “KURT” PEŞİNDEKİ GÖÇLERİ:

BİRİNCİ GÖÇ :

“Araplar, Margiana (Maveraünnehir)'de oturuyorlardı. Türkler'i, bu geçidin (Demir-Kapı'nın?) korunmalarına memur etmişlerdi. Türkler, “Dünyanın memeleri” adı verilen bu iç bölgede, ancak iki kapıyı geçmek yoluyla, dışarı çıkıyorlardı. Onların Margiana'yı aşmaları, Araplar'ın gelişiinden yüzyıl sonra, Sasani devletinin son zamanlarında olmuştu.

“Önlerinde Köpeğe benzeyen (Kurt?) bir hayvan vardı. (Bu kurt), doğudan-batıya doğru ilerliyordu. Türklere Türkçe ile, “kalkınız!”, diye çağırıyordu.

Türkler de onu izliyorlardı. (K u r t) durduğu zaman, onlar da çadırlarını kurup, (konaklıyorlardı).

“Türkler, M a v e r a ü n n e h i r bölgesini alıp, orada vatan kurunca, (Hazreti) M u h a m m e d göründü... Bütün Doğu devletleri ortadan kaldırıldı. Burada (T ü r k i s t a n'da) Türkler, Araplara katıldılar.

İ K İ N C İ G Ö Ç :

“Türkler göçünce, kendi dillerini konuşan ırkdaşlarına katıldılar. Bunlar da onların dinlerini (İ s l â m i y e t'i) kabul ettiler. Türkler'in birinci ve ikinci akınları böyle oldu.

ALLAH, RUMLAR'A KIZDIĞINDAN TÜRKLER'İ GÖNDERİYOR:

“A l l a h R u m l a r'ın fenalıklarına kızdığı için, Türkler'i bu ikinci akına me-mur etti. Türk kavmi göçmeye ve istilâya başlayınca, y e r y ü z ü n ü k a p l a d ı. Onlar daha önce çıkmış olanları zorladılar.

“KURT”UN, G Ö Ç VE KONAKLA EMRİ:

“D ü n y a T ü r k l e r i t a ş ı m a ğ a y e t m i y o r d u. Bunlar onları, Batıya doğru püskürttüler. Önlerinde, k ö p e k (K u r t?) gibi bir bayvan yürüyordu. Fakat ona (kurda) yetişemiyorlardı. (Kurt) yürüyünce, “g ö ç!”, yani “k a l k ı n ı z!” diyor ve Türkler onun arkasından gidiyorlardı. Durduğu yerde de, ç a d ı r kuruyorlardı.

“Bu bayvan uzun süre onlara kılavuzluk ettikten sonra, ondan sonra bir daha görülmedi ve ondan, söz de açılmadı”.

Bu inanış U y g u r yazısı ile yazılmış, “O ğ u z Kağan destanı”na çok benzemektedir.

TÜRKLER'İN, ORTADOĞU, AVRUPA VE HİNDİSTAN'A GÖÇMELERİ:

“Kırsalıklarına ortalarına geldiklerini anladılar. Buraların, kendilerinin oturmaları için yeterli olmadığını gördüler. Üç bölüm e ayrıldılar:

“Yukarı H i n d i s t a n'a gideceler, orada putperes veya Hristiyan (?) oldular.

“K u z e y e, (Güney Rusya'ya) gidenler, Rumlar'ın komşuları olan, K u m a n l a r oldular. Oturdıkları ülkenin adı, K u m a n l a oldu.

“B a t ı y a.. gideceler, (yani S e l ç u k Oğuzlar'ı), Araplar'a karşıarak, müslüman oldular. Halife Araplar'dan idi. Fakat Müslümanların b ü k ü m d a r l a r ı, o l d u l a r...”: (Mikâil, Chronique, III, s. 149 vd.)

TÜRKLER'İN “T A N R I”Sİ İLE ARAPLAR'INKİ, AYNI “A L L A H” :

“T ü r k l e r her zaman tek bir T a n r ı'ya inanıyorlardı. A r a p'ların da aynı Allah'a inanmış olmaları, onların dinini kabul etmelerine sebep oluyordu...”: (a. eser)

YERLERİN GÖKLERİN YARATICISI, BİR TANRI:

G ö k t ü r k l e r hakkında Bizans tarihçisi Theophylaktos'un verdiği bir haberdır:

“T ü r k l e r, A t e ş e büyük bir saygı duyarlar. Hava-ya ve suya da, saygıları hürmetleri çoktur. Toprağa ve yere de, âyin ve tören yaparlar.

“Fakat onlar, “G ö k ve yer in h â l l i k i ve yaratıcısına karşı gösterdikleri ibadet ve imanı, diğerlerine göstermezler. (Bu:Ulu Tanrı'ya), at, sığır ve koyun kurban ederler. Gelecek ile ilgili haberler veren onların rahipleri (Ş a m a n l a r ı) vardır”: (Chavannes, Documents, s. 248).

G Ö K T Ü R K L E R'DE GÖĞÜN YERİN, İNSANIN TEK HALİKİ

G ö k t ü r k l e r i l e i l g i l i B i z a n s t a r i h ç i s i n i n b i r v e s i k a s ı n ı s u n m u ş k e n , G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı n ı n m u h t e ş e m g i r i ş i - n i , b i r k a r ş ı l a ş t ı r ı m a y a p a b i l m e k i ç i n , b i r d a h a g ö z d e n g e ç i r e l i m .

“Yükseklerde (üze) G ö k ,

“Aşağılara doğru (as-ra), Y a ğ ı z y e r y a r a t ı l d ı ğ ı n d a (kılınduk-
ta);

“İkisi arasında, İnsanoğlu (K i ş i o ğ l u) yaratılmış (kılınmış);

“Kişioğlu üzerine, atalarım B u m ı n K a ğ a n v e İ s t e m i K a -
ğ a n , (T a n r ı t a r a f ı n d a n ?) , (k a ğ a n o l a r a k) t a h t a o t u r m u ş l a r ! . . . ”

“HALKEDİLME”, “KILINMA”:

K ı l ı n m a e s k i T ü r k ç e ' d e “ h â l k e d i l m e ” d e m e k -
t i r . Y a r a t m a k i s e , b i r y a z ı t ı , y a z ı t o l a r a k y a z m a ; b i r e v i ,
b a r k o l a r a k y a p m a ; b i r i n s a n ı e ğ i t m e v e y a T a n r ı ' n ı n k u t l u l u ğ u v e
i n â y e t i i l e , b i r i n s a n ı k a ğ a n l ı k ö z l e r i i l e d o n a t m a d ı r .

“KİŞİOĞLU”, “ADEM VE HAVVA” ÇİFTİ:

“K i ş i o ğ l u ” b u r a d a , “ A d e m i l e H a v v a ” d ı r ,
y a n ı ç i f t t i r . H â l â c e n a z e n a m a z l a r ı m ı z d a , “ E r - k i ş i ”
v e y a “ H a t u n - k i ş i n i y e t i n e ” , d i y e n a m a z a b a ş l a n ı r . K i ş i ,
h e m e r k e k v e h e m d e , h a t u n , d e m e k t i r .

“T Ü R K T A N R I S I ! ”:

“Yükseklerde T ü r k T a n r ı s ı (Üze Türk Tengrisi)!

“Mukaddes T ü r k y e r i v e s u y u (Türk ıduk yeri subı), (gerekle)
ş ö y l e e t m i ş :

“T ü r k m i l l e t i , (Türk budun) yok olmasın diye, millet olsun
d i y e !

“Babam İ l - T e r i ş K a ğ a n ' ı , a n n e m İ l - B i l g e H a t u n ' u ,

T a n r ı **yüksəklerden** tutup, **ynkarı** (yügerü, kağanlık katına) **yükselterek, götürmüş!**...”: (B i l g e K a ğ a n yazıtı, II, D, 10).

TÜRK'E AİT OLAN DİĞER YÜCE VARLIKLAR:

T ü r k'ün mukaddes (ıduk) **yeri suyu!** **T ü r k mukaddes yeri**”: “**Iduk**”, **T a n r ı** tarafından verilmiş demektir. Bunun için, mukaddestir.

1) **T ü r k B il g e Ka ğ a n**. 2) **T ü r k K a ğ a n**, **Ötügen** ormanında oturursa... 3) **T ü r k Bögl** (hikmet sahibi, filozof) **Ka ğ a n ına**. 4) **Türk B il g e Ka ğ a n ına**. 5) **T ü r k budun** (Türk milleti). 6) **Türküm**. 7) **T ü r k töresl**. 8) **Türk Sir** (birleşik) **milleti**. 9) **T ü r k illi**. 10) **Türkümüz**. 11) **T ü r k begleri, milleti**. 12) **T ü r k adı**. 13) **T ü r k kara kemikli budun** (: Halk)...”: Kağan ailesinin dışındaki Türk milleti. Belki de bu, “**T ü r k s o y u**” demektir.

“**Türk tanrısı**” deyişi, Rahmetli O. Turan'a göre XI. ve XII. yüzyılda da görülmüştü. “**Ulu ğ T a n r ı**” deyişi ise, İslâm çağında görülmektedir.

“**Türk Tanrısı ve Yehova**” benzerliği, yine ağabeyimiz O. Turan tarafından ileri sürülmüştür. “**Türk-leri başka milletlerden üstün tutması, Türk milletin-
nin koruyucusu olması**”, bir bakıma bu görüşü doğrular. Ancak İslamiyete de, ters düşmez.

“TANRI, TÜRKLER’İ ÜSTÜN KILDI!”:

“**Tanrı’nın, devlet güneşini, Türk burçlarında doğdurmuş olduğunu ve onların mülkleri, devletleri üzerinde, göklerin bütün feleklerini döndürmüş olduğunu gördüm**.”

“**T a n r ı onlara, Türk adını verdi** : **Onları, yer yüzüne hükümdar (melik) kıldı, Zamanlarımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin, idare yu-lar-lar-ını, onların ellerine verdi**.”

“Onları (Türkleri), herkese üstün eyledi: Kendilerini, hak üzerine güçlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanları, aziz kıldı... Aklı olana düşen şey, bu adamların (Türklerin) tuttuğu yolu, tutmak oldu...”: (MK, I, s. 3).

T Ü R K, “TANRI’NIN ORDUSU”:

“Ulu Tanrı, “Benim bir ordum vardır, ona “Türk” adı verdim: Onları, Doğuda yerleştirdim. Bir kavme kızarsam, o kavim üzerine salar, musallat ederim”.

Kaşgarlı Mahmud, sözüne şöyle devam ediyordu:

“İşte bu, Türkler için, bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeği üzerine almıştır...”: (MK, I, 351.).

ESKİ TÜRK İNANISLARINDAN, BİR KAÇ ÖRNEK

GÜN DOĞUSUNA SAYGI: “Göktürklerin kağanlık otağı, ‘gün doğusuna’ doğru açıyordu. Çünkü onlar, güneşin bu yönle çıkışını, saygılıyorlardı”: (CS).

KURT - ATA MAĞARASINA SAYGI SUNMA: “Her yıl (Göktürk kağanı), devletin ileri gelenlerini alıyor ve ‘ata-mağarası’na gidiyordu. Orada, atalara, kurban sunuyordu.

GÖK TANRI’YA KURBAN: “Mayıs ayının ortasında, (yani yılbaşı veya ilkbaharın başlangıcında), toplanırlar ve Temir ırmağına giderler, orada ‘Gök Tanrısı’na kurban verirler.

DAĞ-ATA VE “YER TANRISI”: “(Göktürk devletin başkenti), Ötügen dağı’nın dört veya beşyüz mil kadar uzağında bulunan bir dağ, birdenbire (göğe) yükselir. Bu dağ üzerinde, her türlü ot biter ve ağaç bulunur. Bu dağ, ‘Po-teng-ning-li’ adı ile anılır. Bunun Çince mânâsı, “Yer tanrısı”, demektir”: (CS)

Krşl. Pelliot, TP, 26, s. 214).

11. yüzyıl Türkler'i, "Y e r b a s k ı s ı d a ğ; 11, (halk ve devlet) baskısı, b e y", derler. T ü r k l e r'in böyle, hele verimli dağlara, daima saygıları olmuştur. Ancak, "Gök ve Yer Tanrısı" gibi, eski İ r a n'dakine benzer, ikileme ve düşmanlık yokur.

TÜRK KOZMOGONİSİ VE TANRI

(Gök, yer ve zaman)

G ö k t ü r k yazıtlarından aldığımız alıntılarla bu konu, az çok bir aydınlığa kavuşmuştu. Şimdi B u d a dinine girmiş Türkler ile, İ s l â m i y e t e henüz yeni girmiş Türkler'in yazılarından bazı örnekler verelim:

A) İ s l â m i y e t t e n ö n c e :

1. ÜSTTE, "TANRI"; ALTTA, "İNSANOĞLU": "Üstün T e n g r i, (yücelerde Tanrı) altın (altta) yalanguk (insan)...": (Suv., 188, 10).

2. ÜSTTE, "TANRI YERİ"; ALTTA, "CEHENNEM YERİ": "Üstün, T e n g r i y e r i; altın, tamu y e r i": (TT, V, A. 27). Burada, herhalde yalnızca C e n n e t ve C e h e n n e m söz konusu ediliyor:

3. YUKARIDAKİ, AŞAĞIDAKİ TANRILAR "Yukarıdaki (üstünki) ve aşağıdaki (altınki) Tanrıların... İ l â h i (tengridem)

güçleri üstelsün (üstelsün)!...": (TT, III, 169). B u d a dininde, tek bir Tanrı yoktur. Şimdilik bu bilgilerle yetinelim.

B) 11. Y ü z y ı l T ü r k l e r i n d e :

1. TANRI, DÜNYA VE FELEKLER: "T a n r ı, d ü n y a - y ı (acun) yarattı! Felek (çığır), durmadan dönüyor! (B r o c k e l m a n n'a göre: "Felek, uğurlu işaretlerle dönüyor!)

"Y ı l d ı z l a r, sıra sıra dizilmiş! G e c e, g ü n - d ü z ü z e r i n e, (yörge-niyor) dolanıyor!": (MK, 2, s. 203). B r o c k e l m a n n, AM I, 39 4b.

2. FANİ İNSAN, EBEDİ DÜNYA VE ZAMAN: "D o - ğ a n e r e n l e r (insanlar), ebedi (mengü) olarak yaşamazlar! Ancak dünyanın (acun), g ü n e ş i i l e y ı l d ı z l a r ı, y i n e d e sürekli doğuyorlar!": (MK, I, s. 378). B r o c k e l m a n n, AM I, 38, 2m.

C- K A R A H A N L I S A R A Y K Ü L T Ü - R Ü N D E :

: 1) "... Yücelerdeki a r ş t a n (ediz arştın), a ş a ğ ı - d a k ı t o p r a ğ a k a d a r, bunların hepsi, (T a n r ı'ya) b a ğ - l ı d ı r (mungluc)...": (K u t a d ğ u B i l i g, 4776).

2) "Y a R a b b i m ! " M a v i g ö ğ ü b e z e d i n, onbinlerce y ı l d ı z ı, k a r a g e c e y i, a y d ı n g ü n d ü z ü a y d ı n l a t t ı n !...": (Aynı eser, 22).

D) D E D E K O R K U T K İ T A B I N D A: Aşağıdaki söyleyiş, biraz karanlıktır. Ancak çok muhteşemdir:

"... K a p k a y a l a r b a ş ı n d a y u v a t u t a n ! K a d ı r u l u T a n - r ı'ya yakın uçan!... Cümle kuşlar sultanı, Ç a l - k a r a k u ş !...": (DK, 188).

TANRI'NIN BİRLİĞİNE "TANIKLIK"

Karahanlı Türk saray kültüründe: Yukarıda bu anlayış ve söyleyişlerle ilgili, çok eski çağların izlerini taşıyan bazı örnekler vermiştik. Kutadgu Biliğ'den seçtiğimiz bir kaç örnek, bu inanışın değerli belgeleridir:

1. YARADANIN TANIĞI, YARATTIKLARIDIR: "... Yaradanın varlığına (törütgen barıŋa), yarattıkları tanık (tanuk)! Yarattılmışlardan bir-iki, (O'nun) hazır tanuklarıdır!...": (Kutadgu Biliğ, 15). Burada, "bir-iki", insan ve diğer varlıklardır.

2. "... Ey, bütün sırlara (sırka) yakın! Gönüllerde yüce! Bütün suretler (suret) ile türlü şüsler (bediz), sana tanıktır (tanuk ol sanğa)!...": (Aynı eser, 20).

3. DİLİMİ BEZEDİM, TANIKLIK İLE: "... Gönlümü bezedi (bezedi), nur ve aydınlık (yaruklug) ile! Dilimi bezedi, tanıklık (tanukluk) ile!...": (Aynı eser, 386).

4. TANRI'NIN BİRLİĞİNİN TANIKLARI: "... Hareket eden canlılar (teprenigli) ve sayısız varlıklar, Tanrı'nın birliğine (bir bayatıg), dil ile (tilin) tanıklık ederler!...": (Aynı eser, 1021).

"Tanrı, binlerce (tümen ming) yaratıkları yarattı! Onlar, Tanrı'yı, dilleri ile (tili birle) ögerler (ögerler)!...": (Aynı eser, 1022).

* * *

TANRI'NIN BAZI VASIFLARI

Eski Türk edebiyatı çok geniştir. Bunun için Tanrı'nın bütün vasıflarını bir araya getirmek çok zordur. İslâm dinini henüz yeni yeni kabul etmiş olan, 11. yüzyıl Türkleri'nden iki örnek sunacağız:

1. "Ugan": Herşeye gücü yeten, kadir. "Ugan Tengeri": Herşeye gücü yeten, Kadır Tanrı: (MK, I, s. 77).

Karahanlı saray kültüründe : 1. TANRI,

KADİR VE ADİLDİR: “... Kadirdir (ugan), âdildir (köni), Hak kanunlarını (çın törü) koyan, veren (bergüçi), O’dur! Yarattığı bütün yaratıklara, gücü yeter (yetrür küçü)!...”: (K ut a d g u B i l i g, 5192).

2. KADİR TANRI İMANIMIZI KORUSUN! “... K a d i r T a n r ı (Ugan Tengri), i m a n ı m ı z ı (imanımız) gözet sin! Fitne, belâ ve kötü izleri (isiz iz), ortadan kaldırsın (kötürsü)!...”: (Aynı eser, 6494). K u t a d g u B i l i g’in sonlarına doğru, A r a p ç a sözler daha çoğalır.

3. KADİR VE BİLGİLİ TANRI!: “... Bütün işleri, bilgili (biligli) Tanrı (Bayat) bilir! Bu işleri, a n l a y ı ş l ı (ukuglug) ve k a d i r olan (ugan), O anlar!...”: (Aynı eser, 1521).

4. “U G A N”, TANRI ANLAMINA: Y ü g n e k i çağında, şöyle deniliyordu: “... G e c e y l ve gündüzü, T a n r ı m (Uganım) yarattı (yarattı)!...”: (Y ü g n e k i C, 13). Artık bu T ü r k kültür çevresinde, “türetü” yerine “yarattı” deniliyordu.

KUDRETLİ (ERKLİG) TANRI: K a r a h a n l ı çağında: 1. “... A d e m günah işledi (yazdı), Tanrı cezalandırdı (kınadı)! K u d r e t l i R a b b i m i z (Erklig İdi), bu dünyayı Ö’na zından (tünek) kıldı!...”: (K u t a d g u B i l i g, 3520).

2. “... (Tanrı), kadirdir (ugan), kudretlidir (erklig)! O, b i r d i r (Ol bir)! Herşeyin dışındadır!...”: (Aynı eser, 3521).

İslâmiyetten önce : “... K u d r e t l i , g ü ç l ü (Erklig küçlüg), başların başı (baş başın) Tanrılar...”: (Suvarna, 424, 23). Deyimler, değişmiyorlardı.

D E D E K O R K U T K İ T A B I N D A :

“Kamusına benzemedi, cümle âlemleri yaradan! A l l a h , T a n r ı görklü!

“Ol öğdüğüm Y ü c e T a n r ı , dost oluban, medet versin! Hanı’ım hey !...”: (D e d e K o r k u t kitabı, 7, 3).

TANRI'NIN MEDHİ

(Tanrı'yı öğüş)

Karahanlı Türk - Kültür çevresi, Türkler'in kendi kültürlerini saklayarak ve haşmetle, İslâm dinini kabul ettikleri bir çağdır. Kutadgu Bilig'den seçme yoluyla iki örnek sunuyoruz.

Arap - İslâm deyimleri, bu metinlerde, hemen hemen yok gibidir. Birincj metin de, 27 beyit içinde, "fena, senâ, surat" gibi yalnızca üç Arapça söz görülür. 3715. beyitten sonra aldığımız metinde ise, Arapça söz olarak ve Türkçe ile İslâmiyete girme, gerçekten muhteşem bir hadisedir.

"ÖğdÜ", Doğu ve Uygur Türkçesi'nde, medhiye demektir. Metinleri, mânâlardan sözlere doğru giderek, yorumlamağa çalıştık. Daha eski Türk düşüncesiyle mayalandırmayı da, ihmal etmedik. Kültür gelişmesi bakımından önemli olan ve dünü bugüne bağlayan eski Türk deyimlerini de, tırnak içinde verdik:

TANRI'NIN

VASFI VE BİRLİĞİ ÜZERİNE

1. "Tanrı adı ile söze başladım! Yaratan (törütgen), yetiştiren (eğidgen), bağışlayan (keçürgen) Rabbim (idim)!

2. "Pek çok öğüşlerimle (öğdÜ), sana binlerce senâ (senâ) Kadir ve Bir Tanrı'ya (Ogan bir Bayat'ka), fânilik (fenâ) olmaz!

3. "Yağız yeri (yağız yer), mavi (yaşıl) göğü, gün ay ile geceyi! Canlıları (halâyık), zaman (öd) ve zamane yi (ödlek), O yarattı (törüttü)!

4. “Diledi, yarattı (iledi törüttü), bu olmuş (bolmuş) olan her şey! Bir kez, “ol dedi, hepsi oldu”! Ne istemiş (kolmuş) ise, oldu!

5. “O’na ‘bağlı (ve muhtaç) yaratıldı’, ne varsa her şey! Muhtaç olmayan (mungı yok), (yalnızca) (Rabbim (İyem) Tanrı’dır (idi)! Bir başka eşi yoktur!

6. “Ey güçlü (erklig), Kadir (ogan), ölümsüz (mengü), muhtaç olmayan (mungısuz) Tanrı! Yaraşmaz (yaramaz) (senden) başkasına, bu san ile ad!

7. “Ululuk (uluglug) ancak sana! Büyüklük (bedüklük) de sanadır! Sana eş (tuş) ve denk (teng), senden başka kimse yoktur!

8. “Ey! Bir ve Tek Tanrı! Seninle ortak (birikmiş), başka bir şey yoktur!

9. “Sayıyla sayılmaz, hesaba gelmez senin Birliğin (birliking)! Her türlü şeye yetti, ulaştı (yetti), senin kudretin (erklig)!

10. “Şüphesiz, Bir Tanesin (bir ök sen)! Ey ebedî Rabbimiz (ay mengü Açu)! Sayıya katılmazsın! Hesaba karılmazsın! (Bu gün de anlaşılan eski deyimleri büsbütün kaldırmıyoruz).

11. “Ey, içi ve dışı bilen (iç taş biligli)! Ey Hakku’l-Yakin! Gözümden ıraksun sen! Ancak gönlüme yakın! (Burada Allah’ın vasıflarının, en eski Türkçe karşılıklarını görüyoruz).

12. “Gün ve ayın ışığınca varlığını, besbellidir (barıng belgülig)! Ne gönül ve ne de akıl, senin neceliğine (netelig) yeter! (Tanrı’nın vahdeti üzerinde, vurgu ile duruyoruz)...

16. “Seni okşayan (okşağı) yok! Ne de benzerin (mengşegi)! Niceliğine (netelig) yetmez, kulların (halayık) akli!

17. “Yürümez! Yatmaz, uyumaz! Hep uya-

n ı k t ı r (oduğ)! Ne benser i vardır! Ne başka örneği (yangzağ)! Ne de b o y u b o s u (bodug) bilinmez!

18. “Ne a r k a d a ; n e ö n d e ! Ne d e s o l d a ; n e d e s a ğ d a d ı r ! Ne a l t t a , n e ü s t t e d i r ! Ne d e o r t a d a d ı r , y e r i ! M a k a m ı (orun) o yarattı! Onun için makam (orun) yok!...

25. “Ey! (Tanrı’nın) Birliğine inanmışlar (bir-ke bütmiş)! Dilinizle O’nu öğün (ög)! Alkış verin! Gönlünüz, (Tanrı’nın birliğine), sekiz ve kuşgusuz inandıysa (bütti)! Aklınızı rahat (amul) bırak! Başka şey karıştıрма!

26. “Niteliğine (neteg) girne! Gönlünü gözet! Varlığına inan (barınğa bütün)! Rahat ol! Mutluluk bul!

27. “Nice ve nasıl imiş, buna girme! Özünü tut (tutgıl özüng) ve ona sahip ol! Nece, nasıl demeden bil! Uzatma sözü!

Örnekleri, daha çok “**T a n r ı ’ n ı n b i r l i ğ i**” ve **vahdeti** üzerine seçtik. Tanrı’nın birliğine inanma da, bu örneklerin içinde vardır. Anlaşıyor ki Türkler **i m a n d a**, akıl ve mantıklarını kullanıyorlardı. **Y u s u f H a s H â c i b**, bu konu üzerinde önemle duruyordu. **K u t a d g u B i l i ğ**’in daha ileri sayfelerinde, bir medhiye daha vardır. Bunda, “**selâm**” sözünden başka **A r a p ç a** söz bulunmuyordu. **V e z i r O d g u r m u ş** bu sözleri hakana, bir mektup ile yazıyordu:

* * *

TANRI’NIN BİRLİĞİ ÜZERİNE

- (Mektubun girişi, **b e s m e l e s i** şöyle başlıyordu): Tanrı adı ile söze başladı! **Y a r a t a n ! Y e t i ş t i r e n (eğitgen), b a ğ ı ş l a y a n (keçürgen) T a n r ı ’ d ı r (idi), dedi!:** (**K u t a d g u B i l i ğ**, 3715):

- “**T a n r ı ’ y a** bu dilimle çok **ö ğ ü ş l e r (öğdü)** ve

sayısız s e n â! Bunu ben T a n r ı' ma k ı l a r ı m, a y l a r, h e m y ı l l a r - c a !: (3726).

- Yağ ız y e r i! M a v i g ö ğ ü! A y i l e g ü n ü! K a - r a n l ı k i l e a y d ı n l ı ğ ı! Y o k s u l i l e z e n g i n i! Y i n e O y a r a t t ı! (Yazar burada, baştaki methiyeden ayrılıyor. İ n s a n için, “türetti”; y e r v e g ö k için ise, “yarattı” sözlerini kullanıyor): (3717).

- “İ n s a n ı n v a r l ı ğ ı n ı (b o d ?) s a y ı s ı z c a n l ı l a r ı, y i n e o y a r a t t ı (t ö r ü t t i)! H e p s i n e h a y a t (t i r i l g ü) v e r d i! K i m s e y i, a ç k o y m a d ı! (3718).

- “K e n d i s i b i r d i r! (b i r o l i d i k i m)! T ü r e t t i ğ i i k i - d i r! O' n u n b i r l i ğ i (a n ı n b i r l i k i), s a y ı v e h e s a b a g e l m e z (k a - t ı l m a z)!: (3719).

“O, b i r d i r (b i r o l)! V a r l ı ğ ı ş ü p h e s i z d i r (s i z i k s i z)! N a s ı l v e n i c e s i z d i r (k a n c a s ı z)! O' n u, n e o k ş a y a n ı (o k ş a ğ), n e d e b e n z e r i v a r d ı r! D ü ş ü n m e, h ı ç s e n !: (3720).

“U l u l u k, O' n u n i ç i n! B ü y ü k l ü k, O' n u n i ç i n! K a d i r d i r (o ğ a n)! K u d r e t l i d i r (e r k l i ğ)! O, b i r d i r (o l b i r)! H e r ş e y i n d ı ş ı n - d a d ı r !: (3721)...

- “D i l e ğ i n c e (d i l e k t e ğ) y a r a t t ı! N e k i d i l e m i ş i s e! O' n u n, n e b i r a r k a y a (a r k a); n e d e d e s t e ğ e (y ü l e k), g e r e ğ i y o k t u !: (3727)..

- “D i l e d i ğ i d i l e ğ i (t i l e m i ş t i l e ğ i) o l u r, o l d e s e! H ü k m ü n ü (k a z a n s ı n) y ü r ü t ü r, k a r a r ı (k e s e) n e i s e !: (3729).

- “S e v g i l i P e y g a m b e r' e (s e v ü ğ s a v c ı), b i n l e r c e s e - l â m! O, i y i k ı l a v u z a (k u l a v u z)! O, d o ğ r u y o l g ö s t e r e n e (y o l ç ı)!: (3730)...

Bura da daha çok, “T a n r ı'n ı n b i r l i ğ i” i l e i l g i l i b e y i t l e r i a l d ı k. B ü t ü n b u b e y i t l e r i ç i n d e, A r a p ç a y a l n ı z c a, “k a z a, s e l â m” s ö z l e r i g ö r ü l ü r.

KELİME-İ ŞHADET VE BESMELE

K A R A H A N L I T Ü R K S A R A Y K Ü L T Ü R Ü N D E

1. TANRI ADI İLE SÖZE BAŞLADI: “T a n r ı (Ba-yat) adı ile söze başladı! Y a r a t a n (törütgen), yetiştiren (eğitgen), b a ğ ı ş l a y a n (keçürgen), dedi!

“T a n r ı ’m ı n a d ı n ı, yazdım dedi! Bu da, her türlü derde (iğke) ilaçtır (otı)!...”: (K u t a d g u B i l i g, 3188-89).

2.TANRI’NIN ADINI YAZARAK,YAZIYA BAŞLADI: “... Hokka ile kâğıd istedi. Kalem eline aldı! (Kalem eline aldı ye-rine, kalem yukarı götürdü. (“kötürdü”, deniyor). Hakana, ‘ey Bilge ve akıllı” (Bilge tetig), diye mektup yazmağa başladı:

“T a n r ı a d ı ile söze başladı! Varatan, yetiştiren, ba-ğışlayan, dedi!

“Bu dilimle, aylar ve yıllarca, T a n r ı ’ma çok medhiye-ler (öküş öğdü) ve sayısız senâlar kılarım!...”: (Kutadgu Bilig, 3715).

2. İLK KEZ TANRI’NIN ADINI SÖYLE: “Ey bilge ve hikmet sahibi (büğü)! “Tanrı adını (Bayat atı), her zaman ilk kez söyle” (aşnu ayıt)!...”: (Aynı eser, 4682).

Y E M İ N V E A N D G İ B İ

TANRI’NIN BİRLİĞİNE İMAN GETİRME

1. II. YÜZYILDA, HALK ARASINDA: “Kul tengrige kertgündi: “Kul, Y ü c e T a n r ı ’nın birliğini açıkça ikrar etti”, söyledi!: (MK, 3, s. 423).

TANRI’NIN BİRLİĞİNE İNAN!: “Tengrike kertgün!”: (Aynı eser, a. yer). “P e y g a m b e r ’i gerçekledi”, anlayışı da, bunun içindedir. (A. eser, a. yer).

O, TANRI’YA İNANDI; PEYGAMBERİ DOĞRULA-DI: “Ol Tengrike kertindi”: (MK, 1, s. 415): YAZARIN YORU-MU: “K ı r t ü” sözünün iki mânâsı vardır: 1. Y e m i n m â n â s ı

“k e l i m e - i ş e h â d e t i” içine alır. 2. İkinci manası ise, g e r ç e k l i k t i r. Özellikle öbür dünyada..: (MK, 1, s. 416).

2. O, TANRI’NIN BİRLİĞİNİ İKRAR ETTİ: “Kul Teng-
rike b ü t t i” : (MK, 2, s. 295). Eski Türkçe’de, “bütti” sözü-
nün çeşitli mânâları var: r.

K A R A H A N L I T Ü R K S A R A Y K Ü L T Ü R Ü N D E :

B e s m e l e ile ilgili bölümümüzde, bu anlayış ve söyle-
yiş üzerinde bazı örnekler vermiştik. Şimdi bunları tamamlayalım:

1. TANRI ULUDUR, KADİRDİR, BİR TEKTİR: “...
Ululuk, O’na göre! Büyüklük (bedüklük), O’na göre! Kadirdir
(ogan)! Kudretlidir (erklig)! O, her şeyin dışında (sınğar), tektir!...”:
(K u t a d g u B i l i g, 3721).

2. TANRI’MIN YADI: Beni avutan (avingu) işim,
“T a n r ı ’ m ı n (İdim) yadıdır” (yadı)! Beni görüp (körü), bırak-
maz! Tanrı, işimi yoluna koyar!...”: (Aynı eser, 6189).

* * *

İ s l â m i y e t ’ t e n ö n c e

İMAN VE İNANMA

“K e r t m e”, İslamiyet’ten önceki Türkler’de de, y e-
m i n v e i n a n m a demektir. Belki de köklerini, k e r t m e
yoluyla (?) bir a k i d d e n alıyordu. ‘T a n r ı ’ y a i n a n m a v e
i m a n’, İslâmiyet’ten ö n c e k i Türkler’de de vardı. Yuka-
rıda görüldüğü gibi bu inanış, aynı sözlerle devam etmişti. Bunun-
la ilgili bir kaç örnek sunalım:

1. KUŞKUSUZ, ŞÜPHESİZ BİR GÖNÜLLE İNAN!:
“Bu din kanununu (nomug) işitip, kuşkusuz bir gönülle (seziksiz
köngülüng), “inanıp i m a n getirip” (kertgünüp), ...”: (TT, VI,
46).

2. YÜRÜRLÜKTEKİ ON TÜRLÜ İMAN: B u d a dini
ile ilgili, bir inanıştır: İ m a n (kertgünç), on türlü yürürlükte (yö-

rüglüg) olur...”: (TT, V, B, 30).

3. SÜZÜLMÜŞ, İMANLI GÖNÜL: “Süzük kertgünç köngül”: (Uig., I, 31, 16). -AYDINLIK VE IŞIKLI İ M A N : “Yaruk, yaşuk kertgünç”: (TT, V, B, 22).

* * *

Ü M İ D ALLAH'DAN!

11. YÜZYIL TÜRKLERİ'NDE:

1. UMUDU, TANRI'YA TUT: “U m u n ç Tengrike tut!”: (MK, I, s. 133). -UMUD, TANRI'DAN: “U m u n ç Tengrike”. “Ümid, Tanrı'ya”, olarak da yorumlanıyor: (MK, 3, s. 450).

2. TANRI'YA UMUTLANDIM: “Men Tengriden u m u n d u m” : (MK, I, s. 206).

K A R A H A N L I SARAY KÜLTÜRÜNDE:

1. TANRI'DAN BAŞKA ÜMİD YOK!: “... Tanrım, sana sığındım (sığındım), r a h m e t i n d e n başka u m u n ç yok!...”: (K u t a d g u B i l i g, C. 63, 17). - Günahım (yazukum) çok deyip, “u m u n ç kesmemeli” (kesmegü)!...”: (Aynı eser, C. 215, 9).

2. TANRI'DAN ÜMİD KESME: “Tanrımdan, “ümid (umunç) kesmedim”! Günahımı bağışlayan odur! “O, Bir Tanrı m'dır” (ol, ol Bir idim)! ...”: (K u t a d g u B i l i g, 5122).

3. TANRIDAN BAŞKA SİĞİNAĞIM YOK! “... (Ey Tanrım!), “senden başka sığınağım (sığıngu) yok!” Günahımı (yazuk) bağışla! Beni kutların ile destekle (yüle)!...”: (Aynı eser, 5125).

İslamiyetten önce

TANRI'DAN UMUNMA: “Gece ve gündüz, “s e n i u - m u n u p” (umunıp), seni severek (amrak-), ölüyorum!...”: (Uig., III, 82, 27). Görülüyor, ki, İslâm i y e t'ten önce ki Türkler'in söyleyişleri, m ü s l ü m a n olduktan sonra da devam etmişti.

* * *

TANRI'NIN, "AĞIRLAMA" VE "KORUMASI"

1. TANRI BENİ AĞIRLADI: (11. yüzyıl Türkleri'nde): "T e n g r i meni ağırladı!": (MK, 3, s. 347). Bu söz, "T a n r ı bana ikrâm (armağan?) etti", mânâsında da yorumlanmıştır: (MK, 1, s. 54). Bunun için, söylenmiş, bilgelik dolu bir şiir de vardır:

"B e y l m kendini gizledi (oğurladı)! Bunu silah, (savaş taktiği, yarağ) bilip, zamanını gözledi (oğurladı)!

"T a n r ı onu ağırladı (ağırladı), kerem kıldı! Böylece onun kutluluğu ile devleti (kut kıv) yükseldi, doğdu (togdı)!...": (MK, I, s. 301). (B r o c k e l m a n n, AM I, 37, 2c).

2. TANRI BENİ KORUDU: "T e n g r i meni ködhezdi": (MK, 2, 162). Buradaki "ködhezme" sözü, şimdi "g ö z e t m e" diye söylenmektedir.

TANRI BENİ KURTARDI: "T e n g r i meni kutgardı": (T a n r ı beni sıkıntıdan kurtardı): (MK, II, s. 192). B r o c k e l m a n n, her türlü, "kurtarma ve serbest bırakma", diye yorumluyor.

* * *

TANRI'NIN B U Y R U Ğ U

Çok eski Türkçe'de, "b u y r u k", "büyük memur ve vezir", demektir. "B u y u r m a" ise, "y a r l ı k a m a" sözü ile karşılanırdı. Bu söz, azıcık "i z i n" mânâsını da içine alıyordu:

G ö k t ü r k y a z ı t l a r ı n d a :

1. "T a n r ı 'buyurduğu' (yarlıkadukun) için... Kağan (olarak) tahta oturdu..."

2. TANRI BUYRUĞU: (11. Y ü z y ı l Türkleri'nde):

Tanrımız'ın buyruğu, emri : ‘İ d h i m i z yarlığı’: (MK, I, s. 87).

Karahanlı sarayında :

3. TANRI'NIN BUYRUĞUNU AĞIR TUT!: “... **Tanrı'nın buyruğunu (yarlığı) ağır (agır) tut! Kendini ise, hafif (uçuz) say! Hafif ve alçak gönüllü (uçuzluktın), kendin daha ağır olursun!’:** (K u t a d g u B i l i g, 3676).

“... Her ne ise, ‘ağır tut (agır tut) Tanrı buyruklarını’ (yarlıkların)! Tanrı da ağır kılar, bu gün hem yarın!...” (Aynı eser, 1281).

* * *

TANRI'NIN BAĞIŞLAMASI

Buyruk ile bağışlama, eski Türkler’de “**yarlığı**” sözü içinde, birlikte olarak söylenmektedir. Mânâ ve düşüncenin derinliklerine inmeyeceğiz. Ancak bu anlayış ile ilgili bir kaç örnek vereceğiz. Aslında on birinci yüzyıl Türkleri, “**bağışlama**” için, “**keçürme**”, yani “**geçirme**” deyimini kullanırlardı.

“Yarlıkama”, bağışlama mânâsında, Eski Anadolu’da da yaşayan bir anlayıştır. ‘Yüğneki’ de bu anlayışı devam ettirmiştir:

II. YÜZYIL TÜRKLERİNDE :

1. BEĞİN SUÇU BAĞIŞLAMASI: “**Bu, suçu (yazuk), her zaman bağışlayan (keçürgen), bir beydir...**”: (K a ş g a r l ı M a h m u d, 11. yüzyıl, I, s. 521).

Karahanlı Sarayında :

2. TANRIM SUÇUMU BAĞIŞLA: “... **Ben yolunu şaşırmış (küremiş) bir kul idim! Günahım (yazukum) çok! Günahımı**

bağışla (yazuk yarlıkagıl)! Sen, şüphesiz benim Rabbimsin (İdim) !...”: (K u t a d g u B i l i g, 6509).

“... ‘Beni bağışla’ (yarlıkagıl), günahlarımı affet (keçür)!...”: (Aynı eser, 6511). Burada da görülüyor ki, “b a ğ ı ş l a m a” ile “a f f e t m e” anlayışları arasında, bir ayrılık yapılmıştır.

“... Ey pâk ve temiz! Güneşin doğusundan batışına (to-gardın batarka), ‘bütün müminleri de (müminğ), bağışla’!...”: (Aynı eser, 6512).

İ S L Â M İ Y E T T E N Ö N C E :

Eski Uygur yazılarında : B u d a veya M a n i dinleri’ne ait Uygur Türkleri’nin yazılarında “yarlıkama”, “şefkat ve merhamet” gösterme anlayışıyla karşılaşılır. “G ü n a h ı m ı z ı (yazukumuznı), bağışlasınlar (yarlıkasunlar)” sözü, bu eski Uygur yazılarında da görülür: (TT, IV, B, 36). Görülüyor ki eski Türk düşüncesi ile söyleyişleri, dinler değişse de, gelişiyor; fakat değişmiyordu.

Eski Anadolu’da:

1. “Suçumuzu, H a k bizim yarlığaya” : (TS: 13 yy.).

2. Ya Resulallah! Tanrı geçmiş ve gelen yazuğun yarlığamadı mı, bunca ibadet kıalarsun?: (TS: 14. yüzyıl). A n a d o l u ’ d a , 14. yüzyılda, “Resullah” ile Türkçe “Tanrı” sözü, yanyana söyleniyordu.

3. “... A l l a h ü T a â l a , müslümanların ‘yazukların a f f e d i p ’, ‘günahların yarlığayıcıdır’..”: (TS: 15. yüzyıl). Görülüyor ki, İslâmiyetten önceki Türk düşüncesi, bütün incelikleriyle, eski A n a d o l u ’ d a da devam ediyordu. Şimdilik bu kadarla yetinelim.

TANRIYA

DUA, ŞÜKÜR, ALKIŞ VE YAKARIŞ

11. YÜZYIL TÜRKLERİ'NDE:

Kaşgarlı Mahmu d'un kitabında şiirler ile atasözleri, daha çok halk arasında yayılmış gibidirler. Kutadgu Bilig ise, bir Türk saray kùltürü'nü temsil ediyordu. İlk önce Kaşgarlı Mahmu d'un eserinden iki örnek verelim:

1. TANRI'YA ŞÜKRETME: "Kımlın altın vegümüşü olsa, kendine yurtluk (irle) yapar. Tanrı'ya 'şükrünü öder' (Tengrigerü tapgın öder)!: (MK, 3, s. 251; Brockelmann, AM I, 36, 1L).

Eski Türkçe'de "tapug" sözü, bağlı olma ve ibadet gibi, iki mânâda kullanılır. "Tapugın" sözü ise burada, "şükranını öder", mânâsında yorumlanmıştır. İslamiyet'ten önceki bir anlayıştır.

2. TANRIMI ÖĞERİM! "Tanrımı, Rabbimi ögerim (İdimni ögerim)! Bilgimi toplanım! Gönlümü (Tanrı'ma?) bağlarım (dügerim)! Erdem üzerine dürülüp, toplanırım!": (MK, 2, s. 243; Brockelmann, KSz, 18, 47).

KARAHANLI TÜRK SARAY KÜLTÜRÜNDE:

1. TANRI'YA HAMDUSENA: "... **K a d i r** olan (ogan) **B i r T a n r ı** (Rayat), her şeyin üzerindedir! O'na çok 'hamdu öğdi' ve 'senâ' !...": (K u t a d g u B i l i g, C. 3, 10). Burada **A r a p ç a** ile **T ü r k ç e**, birbirine karıştırılmıştır. "Öğdü", zaten "senâ" demektir.

2. HAKANIM, HUZUR İÇİNDE YAŞA! "... **B u** ihtiyad (saklıg) ile **düşmanın** boynunu vur (yağı boynı yenç)! 'Millele âdâlet ver' (törü kıl)! **Rahat ve h u z u r** içinde **y a ş a!**!...": (KB, 2022),

3. TANRI, ŞERDEN KORUSUN! "... **Üçüncü** **düşman**, **ş e y t a n** (yek)! **B u** din hırsızı (din oğrısı)! **Bunların ş e r r i n i** (yası), '**T a n r ı** sana değdirmesin' (tegürmesü)!...": (KB, 3590).

4. TANRI, ONLARI YENSİN! BİZİ KORUSUN! "... **Onlarla** nasıl **baş** çıkarsın! '**Koruyan Tanrı**' (küdezigli Tengri), **onları** yenip (utup), '**bizi** korusun'! ...": (KB, 4526).

5. TANRI, DİLEĞİNİ VERSİN! "... **Hakanımız**, **huzur** ve **sağlık** içinde (inç esen) olsun! **T a n r ı**, istediği '**her dileği** (tilek) versin!...": (KB, 4957).

6. ESENLIK İÇİNDE YAŞA! "... **E s e n l i k** ve **huzur** içinde (esen inç) **y a ş a!** **Ey üstün Hakan** (Üsteng İlig)! ...": (KB, 4958).

7. TANRI EMEĞİNİ KARŞILASIN! YANIT VERSİN! "... **B u** zahmetine karşı (emgekke tuş), **Tanrı** karşılık **yanıt** versin (**y a n u t** bersü)!...": (KB, 5020).

8. TANRI KUTLULUK VERSİN! "**T a n r ı** **dileği** ni **t a m a m** (tileking tükel) **e t s i n!** '**Kutluluk** versin' (bersü kutın)!...": KB, 5102).

9. TANRI SENİ KORUSUN! "... **T a n r ı** **dileğini** versin (tilek bersü). '**Seni** korusun' (küdezsü)!...": (5438).

10. TANRI, DOĞRULUK VERSİN! "... T a n r ı, doğ-ruluk ve iyilik y o l u n u (könl edgü yol), 'açıversin' (aça bersü)!

11. TANRI BAĞIŞLASIN! "... Omun canını 'Tanrı bağışlasın' (bağışlasu)! Etine ve canına, zarar vermesin!...": (KB, 5856, 6239). Burada 'z a r a r v e r m e s i n' anlayışı, "koratması" sözüyle karşılanmıştır.

12. BAŞIN SAĞ OLSUN! "... Kardeşin (kadaş) öldü. Dünyayı koydu (kodu), geçip gitti (keçip bardı)! Sen, huzur ve 'esenlik içinde (esen inç), uzun yıllar y a ş a' (yaşagıl uzun)!...": (KB, 6288).

13. TANRI ŞİFA VERSİN! "... T a n r ı onu korusun! 'Şifa versin' (şifa berge)! Onu, ayağa kaldırsın!...": (KB, 6245).

14. TANRI SANA SABIR VERSİN! "... Bu kaygı ve felâketin için (kadğı), 'Tanrı sana sabır versin' (bersü muyan)!...": (KB, 6307).

15. TANRI'DAN SEVİNÇ BUL! "... T a n r ı'dan 'sevinç bul' (sevinç bul)! Cehennemden (tamudin) aman !...": (KB, 6307).

16. TANRI SANA KAPILARI AÇSIN! "... Ne gibi arzu (arzu) ve . d i l e ğ i n v a r s a! Sana 'kapıları (kapug) bütün açıversin' (aça bersü)!...": (KB, 6412).

17. TANRI İMANIMIZI KORUSUN! "... K a d ı r (Ogan). T a n r ı, 'imanımızı (ımanımız) korusun' ve g ö z e t s i n (küdezsü)! Fitne, belâ ve kötülüklerin, izlerini (iz), silsin (kötürsü)!...": (KB, 6494).

18. GÜNAHIMI BAĞIŞLA! "... Sen, merhametlisin (tü-zün sen)! 'Günahımı bağışla' (keçür)! Ey, 'h e r ş e y i b i l e n' (ey, bilir)!...": (KB, 6513).

19. TANRIM, MERHAMETİNİ GÖSTER! "... Ben, ud-suz (uvutsuz) hayâsız bir kulunum! Günahım da (yazuk), çok! Mer-

hamet (tüzümlük) azeden gelir! T a n r ı m, 'merhametini göster' (belgüre)!...": (KB, 6638).

• • •

DEDE KORKUT SOYLAMIŞ:

Ağız açıp öğret olsam, üstümüzde T a n r ı görklü!
 T a n r ı dostu, din serveri M u h a m m e d görklü!
 M u h a m m e d'in, sağ yanında namaz kılan, E b u b e k i r
 S ı d d ı k görklü!
 Ahır sıpara başıdır, A m m e görklü!
 Hecetinleyin, düz okunsa, Y a s i n görklü!
 Kılıç çaldı, din açtı! Şah-ı merdan A l i görklü!
 A l i'nin oğulları, P e y g a m b e r nevâleleri, K e r b e l â
 yazısında şehid oldu; H a s a n, H ü s e y i n, iki kardaş bile görklü!
 Yazılıp, düzüldü, gökten indi!
 T a n r ı ilmi, K u r'a n görklü!
 Ol K u r'an ı yazdı düzdü; Ülemalar öğrenince, Küydi biçti, alimler
 serveri O s m a n A f f a n oğlu görklü!
 Alçak yerde yapıldır, T a n r ı evi, M e k k e görklü!
 Ol M e k k e'ye sağ varsa, esen gelse, h a c ı görklü! Sağış gününde,
 a y n a (c u m a) görklü!
 A y n a (cuma) günü okuyanda h u t b e görklü!
 Kulak vurup dinleyende, ü m m e t görklü!
 Minarede, banlıyanda fakı (m ü e z z i n) görklü!

• • •

DEDE KORKUT KİTABINDAN

AL KIŞ VE DUALAR

Türk halk ozanları'nın, çok güzel alkuş ve dualarına geliyoruz. Ancak dikkat edilirse dualar, belirli bir form içinde söylenir. Bu da bize, Türk halk düşüncesinin, belirli bir "m a n t ı k s i s t e m i" içinde geliştiğini gösterir:

DEDE KORKUT SOYLAMIŞ:

Y ö m vereyim, H a n ı m!
 Yerli k a r a d a ğ l a r ı n, yıkılmasın!
 Gölgele k a b a a ğ a c ı n, kesilmesin!
 Kamin akan g ö r k l ü s u y u n, kurumasın!
 Kanatların uçları, kırılmasın!
 Çapar iken, a ğ b o z a t ı n b ü d r i m e s i n!
 Çalışanda, kara polat ö z k ı l ı c ı n g e d i l m e s i n!
 Dürtüşür iken, a l a g ö n d e r i n, ufanmasın!
 Ağ pürçekli a n a n y e r i, bebiş olsun!
 Ağ sakallı b a b a n y e r i, uçmak olsun!
 Hak yandıran ç ı r a ğ ı n ı, yana dursun!
 Kadir Tanrı, seni nâmerde muhtac eylemesin! Hanım hey!: (DK-34)
 ... Ahır sonu, arı imandan ayırmasın!
 Amin diyenler, dizar görsün!
 Ağ alnında, beş kelime dua kıldık, kabul olsun!
 Allah veren umudun üzülmesin! Yığıldırsın, dürüşdürsün!
 Günabınızı, adı güzel Muhammed Mustafa yüzü suyuna bağışla-
 sın! Hanım bey! (DK-11)
 ... Oğul ile karındaşdan ayırmasın!..
 İmdi hani dediğim beğ erenler!
 Dünya benim diyenler!
 Ecel aldı yer gizledi! Fâni dünya kime kaldı!
 Gelimli gıdımlı dünya! Ahır son uçu ölümlü dünya! (DK, 154).
 Bu boy, Deli Dumrul'un olsun! Benden sonra alp ozaular söylesin!
 Alnı açık, cömerd erenler dinlesin! Dedî.
 ... Evvel ahır, uzun yaşın uçu ölüm! Ahırn, ayrılık!

1. "Y Ü Z Ü G Ö Ğ E T U T U P", DUA EYLEME:

"... Kalın O ğ u z b e y l e r i, 'yüz göğ e tuttular'. 'El kaldırıp',
 dua eylediler. "A l l a h T a ' â l â, sana bir oğul versin", dediler.

"BEYLERİN DUALARI", MÜSTECAB OLUR

İDİ: “Ol zamanda, b e y l e r l n, ‘alkış alkış, karkış karkış’ idi. Duaları, müstecâb olur idi...”: (Dede Korkut kitabı, 68, 11).

Bu, T ü r k d i n ve sosyal hayatı’ nın muhteşem bir sahnesidir. T a n r ı’nın kız çocuk vermesi, için, ayrıca dua edilirdi. “B e y l e r i n, alkış alkış; karkış karkış” anlayışı üzerinde de durmak gereklidir.

2. “A Ğ Z I D U A L I Y L A”, TANRI BİR OĞUL VERSİN! “... D i r s e H a n’ın hatunu, şöyle dedi: ... Ulu t o y e y l e! Hâcet dile! Ola kim ‘bir ağzı dualı’nın alkışı ile’, T a n r ı bize bir batman ‘ayal vere! D i r s e H a n... Ulu toy eyledi.

“El götürdüler’, hâcet dilediler! Bir a ğ z ı d u a l ı n ı n alkışı ile, A l l a h T a’âlâ bir ‘ayal verdi!...”: (Dede Korkut, 14, 9). Buradaki “ağzı dualı” anlayışı üzerinde de, durmak gereklidir. Vesika bulunabilirse!

DEDE KORKUT’ TAN DİĞER BİR ÖRNEK :

Bu “alkış” veya “yöm verme”, Dede Korkut kitabının çeşitli yerlerinde, hemen hemen benzer olarak geçer. Artık veya eksik olanlarını, burada tamamlamağa çalışacağız:

“... Y ö m vereyim, Hanım! Yerli k a r a d a ğ ı n yıkılmasın! K am ın a k a n g ö r k l ü s u y u n kurumasin!

“K a n a t l a r ı n u c u, kırılmasın! K a d i r seni, n â m e r d e m u h t a c e t m e s i n !

“Ç a p a r ı k e n, a ğ - b o z a t ı n, büdrimesin! Ç a l ı ş a n d a, k a r a p o l a t ö z k ı l ı c ı n, gedilmesin!

“A l l a h v e r e n, ü m i ğ ü n (ü m i d i n), ü z ü l m e s i n ! A h ır sonu, a r ı i m a n d a n a y ı r m a s ı n !

“A ğ a l n ı n d a, b e ş k e l i m e d u a k ı l d ı k ! K a b u l o l s u n ! Y ı ğ ı ş d u r s u n, d ü r i ş d ü r s ü n !

“G ü n a h ı n ı z ı, a d ı g ö r k l ü M u h a m m e d’e bağışla-

sın! Hanım hey!: (Dede Korkut, 154, 4).

BU DUADAKİ BAZI DEĞİŞİKLİKLER:

Dede Korkut kitabının en son bölümünde, değişiklikleri, bir araya getirilmiştir:

“... El-'akibet, uzun yaşın ucu ölüm! Yöm vereyim, Hanım:

“Ölüm vakti geldiğinde, arı imandan ayırmasın! Ağsakallı baban yeri, uçmağ (Cennet) olsun! Ağ pürçekli anan yeri, behişt olsun!

“Kadir seni, namerde muhtac etmesin! Ağ alnında beş kelime dua kıldık, kabul olsun! Amin! Amin diyenler, didâr görsün! Yığışdursun, dürişdürsün!

‘Günahınızı, Muhammed Mustafa'ya bağışlasın!’: (Dede Korkut, 303, 11).

DEDE KORKUT'TA, DİĞER ALKIŞLAR

1. “KARA BAŞIM, KURBAN OLSUN SANA!” Bu alkışa, Dede Korkut kitabında sık sık rastlanır. Bir örnek sunalım Diğer alkışlarda, “beş kelime haber” yerine, “dua” denilir:

“... Ağz dilden beş kelime haber bana! Kara başım, ‘kurban olsun’, babam sana!...”: (Dede Korkut, 128, 3).

2. “GÖZ AYDIN”, DEMEK: “... Uşun Koca'ya haber geldi: “- Muştuluk! ‘Gözün aydın’! Oğulların ikisi bile, sağ esen geldiler!...

“Eyvel ahır, uzun yaşın ucu ölüm! Ölüm vakti geldiğinde, arı imandan ayırmasın!...”: (Dede Korkut, 270-13).

3. ALLAH, “YÜZÜN AĞ ETSİN”! Şimdi çok önemli bir alkış veya duaya geliyoruz. Dağların, “eşit”; suların da “geçit” vermesi, muhteşem, görkemli bir cihâd anlayışıdır:

“... D e d e m K o r k u t g e l i b e n . . . , B a s a t ’ a a l k ı ş v e r d i :

“Kara dağa ayıttığında, e ş i t v e r s i n !

“Kanlı kanlı sulardan g e ç i t v e r s i n !

“Erklık ile kardaşın, kanın aldın! Kalın O ğ u z b e y l e r i n y ü k d e n k u r t a r d ı n !

Kadir Allah, yüzün ağ etsin!...”: (Dede Korkut, 234, 10).

YÜCE TANRI'YA “ALKIŞ”

“Y ü c e l e r d e n , y ü c e s i n ! K i m s e b i l m e z , n i c e s i n !

“A z i z T a n r ı !

“Sen anadan, doğmadın!

“Sen atadan, olmadın!

“Kimse rızkın, yemedin!

“Kimseye güç, etmedin!

“Kamu yerde, ahedsin! Sen, Allahu samedsin!

“Ademe, sen tac urdun! Ş e y t a n ’ a , l â n e t k ı l d u n !

“Bir suçdan ötürü, dergâhdan sürdün!

“N e m r u d göge ok attı! Karnı yarık balığı, karşı tuttun!

“Ululuğuna, haddin yok!

“Senin boyun, kaddin yok!

“Ya! Cism ile ceddün yok!

“Vurduğun ulutmayan, U l u T a n r ı !

“Bastığın belirtmeyen, B e l l i T a n r ı !

“Götürdüğün göge yetüren, G ö r k l ü T a n r ı !

“Kakıduğun kahr eden, k a h h a r !

“Birliğine sığındım, Ç a l a b ı m ! K a d i r T a n r ı !

“Meded senden!...” (Dede Korkut, 210).

* * *

“Y ü c e l e r d e n , y ü c e s i n !

“Kimse bilmez nicesin!

"G ö r k l i Tanrı!
 "Çok cahiller seni, gökte arar, yerde ister!
 "Sen, hod müminlerin gönlündesin!
 "Dayım duran, Cebbar Tanrı!
 " ("Baki kalan, Sett ar Tanrı!)
 "Ulu yollar üzerine,
 "İmaretler yapam, Senin için!
 "Aç görsem doyurayım, Senin için!..
 "Benim canımahr olan, Sen algı!
 "A z r a l l ile almağa komagıl!..
 "Kereml çok, K a d i r Tanrı!"

Bu sözler, ta İslamiyetten önceki çağlardan gelen, bir "Türk balk felsefesi" nin izleridir. Tanrı ile yüksek sesle konuşup, ondan 'hâcet ve meded .d l l e m e', Türkler'in çok eski adetleridir. İ b n F a d l a n'dan, bununla ilgili bir vesika sunmuştu.

Deli Dumrul'un buson yakarışı, Dede Korkut kitabında iki yerde geçmektedir: (DK, 161, 169). Noksanlarını tırnak işareti ile tamamladık. Ancak Y e g e n e k B e y'in, daha yukarıdaki duası, çok daha muhteşemdir: (DK, 210).

* * *

DEDE KORKUT'TA BİR A N D V E Y E M İ N

"... A r y, t a n ı k olsun! Kürsl, t a n ı k olsun!
 "Y e r, t a n ı k olsun! G ö k, t a n ı k olsun!
 "K a d i r Tanrı, t a n ı k olsun!
 "Benim canım, senin canına kurban olsun!..."

Deli Dümru'lun hanımının bu yemininde, "yer-gök" ikilisi, eski Türk folklorundan gelmektedir:

DEDE KORKUT'TA

ESKİ TÜRK DUALARI VE İNANIŞLARI:

1. "A n a hakkı, T a n r ı hakkı": (DK, 259, 282).
2. "K o n ş ı hakkı, T a n r ı hakkı": (DK, 9-2).
3. "(Eğrek), 'T a n r ı yol vermiş', çıkıp geldi": (DK, 100, 257).
4. "Devletin, H a k artursun! Ol ögdüğüm, Y ü c e T a n r ı, dost olubanı, meded ersün!": (DK, 35-2).
5. "Ağ sakallı baban yeri, u ç m a ğ olsun!
"H a k yanduran çırağın, y a n a dursun!
"K a d i r T a n r ı, seni n â m e r d e, m u h t a ç eylemesin! Hanım hey!": (DK, 35).
6. "Karlı, k a r a d a ğ l a r ın yıkılmasın! Gölgelece, k a b a a ğ a c ın, kesilmesin! Kamın akan, g ö r k l ü s u y u n, kurumasın!
"Kadir Tanrı, seni n â m e r d e, m u h t a ç eylemesin! Hanım hey!..": (DK, 53).
7. "Azıp, gelen kazayı, T a n r ı s a v s ın! Hanım hey!..": (DK, 5-10).
8. "O ğ u l, görklü!
"Kamusına benzemedi! Cümle âlemleri yaradan, A l l a h T a n r ı görklü!
"Ol ögdüğüm, Y ü c e T a n r ı! Dost oluban, meded ersün! Hanım hey!...": (DK-7).
9. "... Kamın akan, g ö r k l ü s u y u n, kurumasın! Ağ alında beş kelime d u a k ı l d ık, olsun kabul!
"Yığıldursun, dürüşdürsün! Günahınızı G ö r k l ü M u h a m m e d'e, b a ğ ı ş l a s ın! Hamm hey!..." (DK, 170).

10. “K a n t u r a l ı... Sana sığındım! Cömerdler cömerdi, G a n i T a n r ı!..”: (DK, 184).

11. “Birliğine, sığındım! Ç a l a b ı m! K a d i r T a n r ı! Meded senden!

“Kara donlu k â f i r e, at deperem! İşimi, Sen (Tanrı) onar!..” (DK, 210).

12. D e d e K o r k u t’un ardından, D e l i K a r ç a r erişti (erdi). D e d e’nin anısı anıttı.

“T a n r ı’ya, sığındı! İ s m - i a’z a m okudu! D e l i K a r ç a r, kılıcın eline aldı... Dede Korkut:

“- Kılıcın çalar isen, elin kurusun! Dedi. D e l i K a r ç a r’ın eli, yukarıda asılı kaldı!..”: (DK, 84).

13. (Kan Turalı Buğra’nın üzerine giderken) : “Mere! Kolca kopuzum çalın, öğün beni! Yaradan ‘T a n r ı’ya sığındım’! ..”: (DK, 188).

14. TANRI’YA ŞÜKÜR KILMA: “Babası ile Yegenek. İki hasret birbirine, buluştular!

“İssız (isüz) yerin k u r d u gibi, uluştular!

T a n r ı’ya ş ü k ü r l e r kıldılar!

Kalenin kilisesin yıkıp, yerine m e s c i d yaptılar!..”: (DK, 147).

15. KADİR TANRI’DAN HACET DİLEME: “... K a z a n B e y.. Konur atından yere indi.

“Akıp giden, arı sudan, a b d e s t, aldı. Ağ alnını, y e r e k o y d u. N a m a z kıldı!

“Ağladı! K a d i r T a n r ı’dan, h â c e t diledi! Yü- zün, yere sürdü! M u h a m m e d’e, s a l a v a t getirdi!

“Deve gibi, kükredi! Arslan gibi, anırdı! Na’ra urup, haykırdı! Yapa yalunguz, k â f i r e at tepti!...”: (DK, 147).

D E D E K O R K U T T A

E S K İ T Ü R K Ö Z Ü N D E , D İ Ğ E R D E Y İ Ş L E R

16. T A N R I M K U R T A R D I ! “... T e p e g ö z sordu: - “Oğlan, kurtuldun mu”? Basat dedi ki: “T a n r ı m k u r t a r d ı !..”: (Dk, 228-230).

17. B İ R T A N R I : Bu, eski T ü r k l e r ' i n yaygın bir deyimidir: “... K â f ı r dedi ki: - Oğlan! ahudın ise, Tanrı'na mı yalvarırsın? Senin Bir T a n r ı n var ise, 72 puthanem var!...”: (DK, 251).

18. YONMA AĞAÇ TANRILI: “... Yarım kerpiç, yastıklı! Yonma ağaç, Tanrılı! Köpeğim, kâfir! O ğ u z'u görür iken, seni öğmeğim yok!...”: (DK, 281).

19. TANRI TA'ALA KARGAYUBDUR: Oğlu kızı olmayanı, Tanrı Ta'âlâ kargayubdur (lânetlemiştir)! B iz dahi, kargarız!..”: (DK, 12-13).

20. TANRI O Ğ U L V E R E : “... T a n r ı T a ' â l â bize bir batman oğul vermez, nedendir?..” - “.. Hâcet dile! O l a kim, bir 'ağzı dualının alkışı ile', T a n r ı b i z e bir batman ayal vere!..”

21. TANRI'NIN VERDİĞİ TATLI CAN: “... ‘T a n r ı v e r e n’ tatlı canın, seyranda imiş, anıt abı! Öz gövdende canın var ise, anıt bana!..”: (DK, 27).

22. TANRI YOL VERDİ!: “... Çok zaman lımlı, Eğrek derler, bir yiğit tutsak imiş. ‘Kadir T a n r ı yol vermiş!’ Çıkıp gelmiş!..”: (DK, 257).

23. TANRI ADINA K U D B E (HUTBE): “... K â f ı r ı n k ı l l e s i n y ı k t ı l a r . Y e r i u e m e s c i d y a p t ı l a r . K e ş i k l e r i n ö l d ü r d ü l e r . B a n b a n b a n l a t t ı l a r . (E z a n o k u t t u l a r) . A z ı z T a n r ı a d ı n a , k u d b e o k u t t u l a r ...”: (DK, 121, 132). H u t b e , T a n r ı a d ı n a o k u n m a z . Y u r d u m u z u k u r a n D e d e K o r k u t O ğ u z l a r ı , i s l a -

miyeti bu kadar biliyorlardı.

24. KAFİRLER, "TANRI BENİMİ", DİYORLAR (?): Dede Korkut kitabının, iyice anlaşılamayan ve yorumlanamayan bir bölümüdür:

"... Arkıç kırdı ayyıktanır, umman denizinde! Sarp yerlerde yapılmış, kâflir gehrli...

"Tanrı menem! Deyü su dibinde çığırır üsleri! Önin koyup, terin okur, kızını gellüü!..." (DK, 279).

"TANRI'NIN BİRLİĞİNE YOKTUR GÜMAN": "Uruz, aydur (dedi): 'Mere kâflir aman! 'Tanrı'nın birliğine yoktur güman'! Koyun beni, bu ağaç ile söyleseyim!...' (DK, 55). Bu deyiş, daha çok kopupuz ile konuşmak için söylenir: (DK, 31-11).

26. TANRI'NIN BUYRUĞU İLE KIZ İSTEME": "... Akıntu suynuu, içmeğe gelmişim! Der eteğine, gen koltuğuna, sığınu gelmişim! Tanrı'nın buyruğu ile Peygamber kavli ile,

"Kızını almağa, gelmişem!..." (DK, 179).

27. HAK TA'ALA, İNAYET EYLESE!": "... Hak Ta'âlâ inayet eylesen, üç canavarı öldürsem!

Güzeller serveri, Sarı Donlu, Selcen Hatun'u alsam! Atam anam evine döasem!..." (DK, 177).

* * *

İBADET VE NAMAZ

Namaz, Türkler'de İslâmiyet'ten sonra görülmüştür. Ancak secde, "yükünme", Türkler'in çok eski geleneklerinde de vardı. Göktürk yazıtları ile, Budâ dinine ait Türkçe eski Uyğur yazılarında da çok görülür. "Güneşin doğduğu yöne doğru üç kez yükünme (secde etme) ve diz çökme", üzerindeki vesikaları da, yukarıda sunmuştuk.

K a ş g a r l ı M a h m u d da, bu tür saygı ve ibadet için, iki örnek vermektedir. Eski Türkler devlet protokolü ile i b a d e t arasında, pek büyük bir ayrılık göstermiyorlardı:

1. O, BEYİN ÖNÜNDE EĞİLDİ: “Ol, beğ e y ü k ü n ç y ü k ü n d i” : (MK, 3, s. 375). Rahmetli Besim A t a l a y, “ba-şını eğdi” diye yorumluyor. Ancak “baş eğme” ile “yükünme” arasındaki ayrılığı, G ö k t ü r k yazıtlarından, bile biliyoruz.

2. TANRI'YA İBADET EDİP, NAMAZ KILDI: “Teng-ri ke y ü k ü n ç y ü k ü n d i” : (Aynı eser, 3, 375). Görülüyor ki burada n a m a z için, yalnızca “yükünç” deniyordu.

A B D E S T ALMA:

A b d e s t sözü, 13. yüzyıla kadar, Türkçemiz'de pek görülüyor. K u t a d g u B i l i g gibi, Türkler'in İslâmiyet'e ilk giriş çağlarına ait eserlerde, a b d e s t yerine, “yundı”, yani y ı k a n d ı deniyordu:

1. “... Yine yerinden kalktı (turdı), a b d e s t aldı (y u n d ı), namazını kıldı! Atına binip, dağa doğru yüzünü vurup (yüz urdı), gitti...”: (K u t a d g u B i l i g, 5681).

2. “... Döşeginden fırladı (koptı), yerinden kalktı! A b d e s t aldı (y u n d ı), n a m a z ı n ı k ı l d ı (yükündi), gönlünü düze, vurdu (köngül tüz urdı)!...”: (Aynı eser, 5452).

İ s l â m i y e t'ten ö n c e :

1) “Vücudunu, temizce y ı k a d ı” : “Et özin, arıg y u n d ı...”: (Uig., I, 29, 11)...

2) Yıkansın, t e m i z l e n s i n : “Yunsun a r ı t ı n s u n” : (Suvarna, 478, 20).

“TAPINMA”, HİZMET ETME VÉ İBADET:

“TAPINMA”, 11. yüzyıl Türk eserlerinde, Müslüman-lar'ın ibadetleri için, pek söylenmiyor. Eski Türkçe'de “t a p m a”, h i z m e t e t m e k demektir. Bu, aynı zamanda, i b a d e t

mânâsını da içinde topluyordu. İslâm olmalarına rağmen, bu sözü içinde bulunduran, 11. yüzyıl Türk şiirlerini de görebiliyoruz.

1. “Gece gündüz i b a d e t e t (t a p u n)! T a n r ı’ya dikbaşlık edip, boyun tutma (boynama)!

“(T a n r ı’dan) kork! Utanıp çekin (eymen)! Oynama (oy-nama)!: (Bu söz, başka birine bir iş yaparken iyi yaptığını zanneden; fakat iğrenilen kimse için söylenilir): (MK, 3, 377: 11. yüzyıl).

2. “... Uzun gece içinde (uzun tünle) yatma; R a b b i n e (İdike) t a p ı n!...: (Kutadgu Bilig, 6557).

“Y i n ç k e”, eski Türkçe’de i n c e demektir. “Yinç-kelenmek”, ise, a l ç a k g ö n ü l l ü l ü k demektir. İ b a d e t de bunun içindedir: “Kul, Tengrike ylnçkelendi” sözü, 11. yüzyılda, “kul T a n r ı’ya i b a d e t e t t i”, mânâsını içinde topluyordu: (MK, 3, s. 450).

“DİN HIRSIZI”

Bu deyiş ve anlayışı, K u t a d g u B i l i g içinde görüyoruz. Ş e y t a n ile, insanların hava ve nefsi, d i n h ı r s ı z ı olarak kabul edilmiştir:

1. “... Üçüncü düşman Ş e y t a n (yek), d i n h ı r s ı z ı d ı r (din. oğrısı)! T a n r ı, bunların kötülüğünü (yası), sana değdirmesin!...”: (K u t a d g u B i l i g, 5390).

2. HAVA VE NEFSİNE UYMA! “... Kendi havanın esiri (bulun) olma! Dayan ve sabret (katılğan)! H a v a ile n e f s, bu ikisi, d i n h ı r s ı z ı d ı r l a r (din oğrısı)!...”: (Aynı eser, 5475).

İLK TÜRK “İSLAMİ CİHÂD” DÜŞÜNCELERİ

İ s l â m î c i h â d’ı Türk devletleri veya kumandanları, kılıçları ile başlatmışlardı. Ancak K a r a h a n l ı s a r a y k ü l t ü r ü içindeki şu beyitleri vermeden de , edemiyoruz. K a ş g a r-

11 M a h m u d'un kitabı içinde de, Müslüman olmayan U y g u r l a r'a karşı açılan savaşlardan söz edilmektedir:

1. PUTHANELERİ, MESCİD YAP! "... Kâfirlerin evi- ni b e r k u nı yak! P u t l a r nı (b e r k a n), k ır! Y e r l e r i n e, m e s c i d yap! C e m a a t e d i n (k o h n)!..": (K u t a d g u B i l i g, 5486). Y u s u f H a s H a c i b burada, "m e s c i d, c e m a a t" gibi Arapça sözler kullanıyor.

2. MÜSLÜMANLAR'A EL DEĞDİRME! "... M ü s l ü - m a n l a r'a e l d e ğ d i r m e (e l i ğ t e ğ ü r m e), k a r nı n a (y a k m a)! E y H a k a n! O n l a r n a k a r nı n d a T a n r ı v a r d ır!...": (Aynı eser, 5489).

3. DİNİN GEVŞEMESİ: "... C e m a a t ç o k i d i! M e s c i d l e r i s e a z! M e s c i d l e r ç o ğ a l d ı l a r. Ş i m d i i s e, c e m a a t a z!...": (Aynı eser, 6477). Anlaşıldığına göre K a r a h a n l ı ç e v r e s i, ç o k m e s c i d y a p m ı ş t ı. A n c a k c e m a a t ı n a z l ı ğ ı n d a n ş i k â y e t e d i l i y o r d u.

TANRI'NİN TÜRLÜ ŞEYLER VERMESİ

1. TANRI BENİ ZENGİN ETTİ: "T e n g r i m e n i b a y u t t u": (MK, 2, s. 325).

2. O TANRI, SENİ BANA SEVDİRDİ: "O l T e n g r i, s e n i m a n g a s e v t ü r d i": (MK, 2, 184). B r o c k. (Lieben lassen).

3. TANRI BENİ AĞIRLADI: "T e n g r i m e n i a ğ ı r l a d ı": (MK, 1, 53). B r o c k. (Ehren).

4. TANRI, ÇOCUK DOĞURTtu: "T e n g r i o ğ u l d o ğ d u r t - d ı": (MK, 1, 173).

5. TANRI ÖLÜYÜ DİRİLTİ: "T e n g r i ö l ü ğ t ı r ğ ü r d i": (MK, 2, 179). B r o c k. : (Canlandırdı = L e b e n d i g m a c h e n).

6. TANRI SEL AKİTTİ: "T e n g r i a k ı n a k ı t t ı": (MK, 1, s. 212). Krşl. "T e n g r i y a ğ m u r y a ğ ı t t ı": (MK, 2, 254). - - TANRI KAR YAĞDIRDİ: "T e n g r i k a r k a r l a t t ı": (MK, 2, 279). - - TANRI YILDIRIM ÇAKTIRDİ: "T e n g r i y a ş ı n y a ş a t t ı": (MK, 2, 286). B r o c k. (Blitzen lassen).

Görülüyor ki eski Türkler, tabiat olaylarını da, Tanrı'ya bağlıyorlardı.

* * *

HACET VE DİLEK TOYLARI

Dede Korkut'tan, Dirse Han'ın muhteşem bir "oğul dileği" ile, konuya başlayacağız. Bundan sonra da Al-tay dağlarından, yoksul bir Türk'ün davranışı ile, bu inancı destekliyeceğiz:

1) "Dirse Han, "Tanrı Ta'âlâ bize bir batman oğul vermez, nedendir? Dedi...

"Dirse Han'ın hatunu soylamış, görelim ne soylamış: " - Hey Dirse Han! Bana kazab eyleme! İncinip, acı sözler söyleme!

"- Yerinden, örü turgıl! Ala çadırın, yeryüzüne, diktürgil!

Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç, öldürgil!

İç - Oğuz'un, Dış - Oğuz'un beglerin, üstüne yığ-nak etgil!

Aç görsen, toyurgıl! Yalınçak görsen, donatgil! Borçluyu borcundan, kurtargıl!

Tepe gibi et, yığdır! Göl gibi kırmızı, sağdır!

"Ulu toy eyle! hâcet dile! Ola kim bir 'ağzı dualının alkışıyla', Tanrı bize bir batman 'ayal vere!'"

"Dirse Han, 'dişi ehlinin söziyle', ulu toy eyledi.

Attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdırdı.

İç - Oğuz, Dış - Oğuz beylerin üstüne yığnak etti.

Aç görse, doyurdu. Yalın (çıplak) görse, donattı!

Borçluyu, borcundan kurtardı.

Tepe gibi e t yığdırdı Göl gibi, k ı m ı z sağdırdı.

“ ‘El götürdüler’, h â c e t dilediler! Bir ‘ağzı dualının alkışıyla’, A l l a h Ta’âlâ bir ayal verdi. Hatunu, hâmile oldu. Bir nice müddetten sonra, bir oğlan doğurdu...”: (D e d e K o r k u t, 14).

K u r b a n, burada “**attan a y g ı r; koyundan, k o ç**”, deyişleriyle tanıtılmaktadır. Erkek hayvanlar kurban edilirdi. Bir **K u z e y T ü r k** destanında ise, kurban yanında, **H ı z ı r** da görülmektedir:

2) BİR K U Z E Y T Ü R K DESTANINDAN: “90 yaşındaki bir yaşlı, bir gün karısına şöyle demiş:

“- Ey karı! Oğlumuz yok. Ancak bir sığırımız var. ‘Bu s ı ğ ı r ı m ı z ı k e s e l i m, halkı çağırıp, o n l a r a y e d i r e l l i m’. Belki onların ‘d u a l a r ı n ı a l ı r ı z’ !” Halkı çağırıp, ineği yedirdiler.

“... Bundan sonra adam yola çıktı. A k s a k a l l ı biri-sine, (ak sakallı amışka’ya) rastladı. (H ı z ı r?) Ona, bir oğul için bir d u a k ı l (duga kıl) dedi. A k s a k a l l ı yaşlı, (Hızır), “A l l a ‘ e k p e r”, dedi, dua etti. Bundan sonra eve döndü. Bir oğlunun doğmuş olduğunu gördü.

BUNDAN SONRA, U Ç A N A T L I BİR “OĞUZ DESTANI” BAŞLIYOR: “... Oğlanın ağzı, ay; gözleri de, güneş gibiydi... Bir at tutmak için, at sürüsüne gider. Bir kısrakı zorla tutar. T a y, o n u n l a k o n u ş m a ğ a b a ş l a r. Üzerine binince de, uçmağa başlar...”: (P r o b e n, IV, Met. 71, terc. 89).

HAZRETİ PEYGAMBER

İslâm dinini kabul eden Türkler, Hazreti Muhamme d'in elçiliğine, bütün kalpleri ile inanmışlardı. Ancak eski Türk anlayış, deyiş ve söyleyişlerinden, ayrılmamışlardı. Peygamberimizi, "Savcı, yalavaç, yolcu, tildem", gibi en eski Türk deyiş ve vasıflarıyla anmışlardı:

HAZRETİ PEYGAMBER: "Y A L A V A Ç" :

1. "Y a l a v a ç", p e y g a m b e r'e. "Yalafar" ise Hakanın gönderdiği elçiye denilir. Uygur dilindendir...": (Kaşgarlı Mahmud, 3, s. 47).

2. "T a n r ı, Peygamber gönderdi" = "Tengri, yalavaç ıdhtı", (MK, 3, 438). İslâmiyet'ten önce de, "ıdmak", T a n r ı tarafından gönderilen şeydi. "İduk" ise, m u k a d d e s demektir.

3. HAZRETİ M U H A M M E D'E SALAVAT GE-TİR: "Y a l a v a ç'ka alkış bergil!": (Aynı eser, I, s. 97).

S a l a v a t, yukarıdaki örnekte, eski Türkçe "a l k ı ş" ile karşılanmıştır. Aynı kaynağa göre, "d u a etme, öğme, birinin iyiliklerini sayma", demektir. "O, beye alkış verdi" veya "O, Beye alkış alkaldı" da, beyi öğdü, a l k ı ş l a n d ı mânâsında

da söylenirmiş. Bunun karşısı, “arkış” ve “karkış” demektir.

4. MUHAMMED YALAVAÇ: “... M u h a m m e d Y a l a v a ç, yaratılanların (halayık) b a ş ı! Hepsinin, göz üstündeki k a ş ı, odur!..”: (Kutadgu Bilig, B. 8). K a r a h a n l ı S a r a y k ü l t ü r ü n d e.

5. “... T a n r ı'nın kullarının en seçkinleri ve kişilerin en iyileri, P e y g a m b e r l e r (yalavaç) idiler...”: (Aynı eser, 2598). G ö k t ü r k yazıtlarında bu söz, “yalabaç” olarak görülür.

ESKİ A N A D O L U'DA

Bu kitabımızın amacı, Türk kültürü ile düşüncesinin, dü-nü ile bu günü arasında bir ilişki kurmaktır. Şimdi de E s k i A n a d o l u'dan, bir kaç örnek verelim:

1. “Dahi tanukluk verin kim, M u h a m m e d T a n r ı'sının kuludur ve y a l a v a c ı'dur: (Tarama Sözlüğü, 14. yüzyıl).

2. “Bilgil kim, “T a n r ı birdir!” M u h a m m e d, Q'nun yalavacı' dur!..”: (Aynı eser, 15. yüzyıl). Görülüyor ki E s k i A n a d o l u'da da bu düşünce ve anlayış, yerli ve tabii olarak söyleniyordu.

B u g ü n k ü A n a d o l u'da: Deyişler, hafifçe değişmiştir. Ancak E l b i s t a n gibi eski T ü r k kültürünün saklanmış olduğu yörelerde, “y a l v a ç”, olarak söylenir. “Şefaatçi ve yardımcı” demektir. Aynı zamanda, “P e y g a m b e r, Müslümanlar'ın y a l v a c ı'dır”, gibi sözler de derlenmiştir: (DS: Yalvaç).

HAZRETİ MUHAMMED: “S A V C I” :

E l ç i mânâsında söylenen, “yalabaç”, G ö k t ü r k yazılarıyla yazılmış yazıtlarda da görülür. 11. yüzyıl Türkleri'nde “s a v c ı” deyişi, daha yaygın olarak görülür.

1. “S a v c ı” : Yüce T a n r ı'nın gönderdiği y a l a v a ç, P e y g a m b e r. Bu söz, h a b e r anlamına söylenen

“s a v”dan gelmiştir. “Söz ve a t a l a r s ö z ü” anlamında da söylenir. P e y g a m b e r, huaları ertştirir”.

“S a v ç ı” : “E l ç i. Bu hısım ve düaür arasında, yazı ile gidip gelen kişidir”: (MK, 3, s. 441). Kaşgarlı Mahmud, bu bilgileri halk arasından toplamıştır. Bunun içindir ki, Türk kavimleri arasında yaygındır. Bu sözün O ğ u z c a olduğu anlaşıyor.

2. “S a v” : “H a b e r l e r ve s a h k l a r. Buradan alınarak, elçiye, “s a v ç ı” denmiştir. Çünkü elçi, bazı haberler söyler. Yazılanları ertştirir. G ü v e y i l l e r ile k a y ı n l a r ve d ü n ü r l e r arasında gelip, giden, elçilik yapanlar da, “s a v ç ı”dır...”: (Aynı eser, 3, s. 154).

K A R A H A N L I T Ü R K K Ü L T Ü R Ç E V R E S İ N D E : K u t a d g u B i l i g, bir s a m y d i l i ve k ü l t ü r ü ile yazılmıştır. Bundan dolayı, 11. yüzyıl Türk dünyası ile, hafif ayrılıklar gösterir. P e y g a m b e r’ in medhiyesinde, “ü m m e t, R a b”, gibi ana i s l â m î deyimler dışında, Arapça söz kullanılmamıştır. Örnek olarak, K u t a d g u B i l i g’ den bir kaç beyit sunalım:

“SAVCI ALEYHİSSELAM Medhini (Ögdi) Söyler”:

34. “Merhametli, Rahim (hâşırak) Rabbim (İdi), sevgili P e y g a m b e r i (sevüğ Savcı) gönderdi? O, halkın (hudun) seçkini ve kişilerin en iyisi idi!

35. TANRI’NIN “O K U C U S U”, DAVETÇİSİ: “O, karanlık gecede halka, bir m e c a l e ve ç ı r a (yula) idi! O’nun ışığı yayıldı! Sen de aydınlattı (yarattı)! O, Tanrı’dan sana gelen, bir d a v e t ç i (o k ı c ı) idi!”: “O k u c u” sözü ve anlayışı, bu günkü A n a d o l u’ da da yaygın olarak söylenir.

“Ey yiğit (tonga)! Sen, O’ndan dolayı doğru yola (köni yol) girdin!” Bundan sonra P e y g a m b e r i m i z’ in ana ile atasından söz açılıyor ve çektiği sıkıntılar dile getiriliyordu!

44. PEYGAMBERİMİZ, “A Z İ Z VE A Ğ İ R” :
 “Kara yerde de, mavi gökte de, A z i z (küsüş) idi! Tanrı O’nu
 öyle çok A ğ ı r (ağırlık) tutmuştu!

45. PEYGAMBER “B A Ş Ç I L A R I N B A Ş I”:
 “Bütün başçıların (başçı) önünde, bir baş idi! Bütün p e y g a m-
 b e r l e r e (savçika), damga olup, sonuncusu oldu!

46. SENİ SEVDİM, SÖZÜNÜ TUTTUM! : “Gönül bağ-
 ıydım şimdi onun yoluna! Kavline inanıp (bütüp), sevdim ve sözü-
 nü tuttum (sövip sözi tuttum)!...”: (Kutadgu Bilig).

6645. PEYGAMBERİMİZE BİN SELAM! “... P e y-
 g a m b e r i m i z’e (savçımızka), bin selâmı degdir! Onun eshabın-
 dan (töz) dört eşine dahi, s e l â m ı m ı ulaştır (ertiür)!...”

3730. SEVGİLİ SAVCI VE KILAVUZ: Sevgili R e s û l
 P e y g a m b e r i m i z’e (sevüg savçika), bin selâm! O iyi k ı l a-
 v u z a (kulavuz)! O, doğru yolu gösterene (yolçı)!... Bu beyitler,
 K u t a d g u B i l i g’den seçilmiştir.

“HABİB SAVCI”, Sevgili Hz. Peygamber:

1. SEVGİLİ PEYGAMBER’İN YOLU: “... Sevgili P e y-
 g a m b e r’in yolu (Habib Savçı yolu), beni selâmete götürecektir
 (yetteçi)! Benim elimi tutan (elig tutaçı), yalnızca O p e y g a m-
 b e r i m i z (savçı) olsun!...”: (K u t a d g u B i l i g, 688).

2. HABİB’E KARDEŞ OLAN ALEVİLERİ SEV: “...
 Bunlar, Ehl-i beyttir. Peygamberimiz’e (Habibka)
 akrabadırlar (kadaş)! Sevgili Peygamber (H a b i b s a v ç ı) hakkı
 için, sen de onları sev, ey adaş (sev adaş)!...”: (Aynı eser, 4339).

İ S L A M İ Y E T ’ T E N Ö N C E

B u d a dini üzerindeki Türkçe yazılarda da, bu anlayış
 görülüyordu: “Tengri yalavaçı”: Tanrı’nın elçisi: (TT, I, 105).
 G ö k t ü r k yazıları ile yazılmış Türkçe yazılarda, “h a b e r c i,
 söz getirenler” için, “s a b ç ı” denmiştir: (H. N. Orkun, II,

75, 87). A n a d o l u'da da bu çok eski anlayış ve “s a v c ı” sözü haberci anlamında söylenmiştir: (DS).

“YOLCU”, HZ. PEYGAMBER

“YOLCU” da, Hz. P e y g a m b e r için söylenmiş bir vasıftır. Peygamberimiz, “d o ğ r u y o l u gösteren” olarak tanımlamıştır:

“... Tanrım, binlerce selâmımı, S e v g i l i P e y g a m b e r i m i z'e (S e v ü g S a v ç ı) ve doğru yolu gösteren y o l c u'ya (köni yolçika), ulaştırısın!...”: (K u t a d g u B i l i g, 3905).

İ s l â m i y e t'ten ö n c e :

Bu anlayış ve söyleyiş vardır: “... İ y i v e d o ğ r u y o l v e y e r gösteren: Edgü köni y o l ç ı, y e r ç i...”: (KB, 48).

“Yollarını şaşırınlara, y o l c u v e y e r c i oldunuz!: Azmışlarka y o l ç ı, y e r ç i boltunuz!...”: (TT, III, 69). Bunlar, B u d a dinine ait, Türkçe yazılardır.

ÇİNGİZ HAN KÜLTÜR ÇEVRESİ VE “P R O T O - T Ü R K D İ N İ”

Çingiz Han'ın doğup büyüdüğü bölge, çok kuzeylerdedir. Türkler ise, oldukça güneyde ve batılardadırlar. Ancak Çingiz Han'ın doğduğu bu Tundralarda, güçlü bir 'kabile ve ordu teşkilâtı geleneği' vardı. Ayrıca bu s o s y a l düzen, Türk devletlerinde görülen, devlet geleneğinin daha ilkeli idi. Daha eski çağlarda, bu iki kavim toplulukları, yüzyıllarca birbirlerinden, karşılıklı tesirler almışlardı.

“P R O T O - T Ü R K L E R” VE PROTO-MOĞOLLAR:

Prof. Eberhard'ın da belirttiği gibi, Türkler'in doğu ve kuzey çevrelerinde yaşayan Proto-Moğollar, Türklerden “ordu ve devlet geleneği” bakımlarından, bir çok tesirler almışlardı. Bu konu, Prof. Eberhard'ın “Çin'in Şimal komşuları” ile bizim “Büyük Hun İmparatorluğu” adlı eserlerimizde geniş olarak ele alınmıştır.

Sosyal hayat bakımından Proto-Moğollar, Çingiz Han çağında bile henüz geride idiler. Türkler, “baba allesi”ni çok eski çağlardan beri oluşturdukları halde; Çingiz

Proto-Türk “din ve düşüncesini” Çingiz Han çevresinde görebiliyoruz. Konuyu böyle ele alırsak, her şeyi Türkler’e veya Moğollar’a mal etmiş olmayız.

* * *

ÇİNGİZ HAN GELENEĞİNDE, “YER VE GÖK”:

1. GÖĞÜN VE YERİN, ANLAŞMASI: “... G ö k ve y e r anlaştığı (eyetül) için, T e m ü c i n (Çingiz Han), balkının (ulus), başı (ecen) oldu...”: (YCPS, 121).

2. “GÖK VE YER, BANA GÜÇ VERDİ”: “... Ç i n g i z H a n, T o ğ r ı l H a n i l e C a m u k a’ya şöyle dedi:

“... - Gök ve yer, ‘benim gücümü (güç), güçlendirdi’ (nemek-de-)!

“Güçlü Tanrı’dan, (erk-Tenggiri) ‘adımı aldım’!

“E t ü g e n A n a’mızın (Etügen-ek), kılavuzluğu ile buraya geldik!...” (YCPS, 113). Yukarıdaki yorumda, daha çok, P. P e l l i o t’ya uyduk. Metinlerin yorumlarında da, bir incelik olmalıdır. Ç i n g i z H a n, “adını, unvanını gökten alıyordu”. Y e r i l e g ö k i s e, ona yalnızca güç veriyor ve yol gösteriyordu.

3. “K A D E R İ M İ Z”, G Ö K VE YERİN KORUMASIYLA ALINMIŞTIR: “... B a b a n O n g H a n, S i z o z a m a n inançla, şöyle demiştiniz:

“- Senin bu iyiliğinden dolayı, nesillerden nesillere bu iyiliğinin altından kalkacağım. Çünkü bu, “yüce G ö k i l e Y e r’i n k o r u m a s ı i l e b i r k a d e r h a l i n e g e l m i ş t i r. (YCPS, 177).

Bu yorum, P. P e l l i o t’ya uyularak yapılmıştır: (Histoire secrete, s. 190). H a e n i s c h, “Yüce G ö k’ün ve yerin koruyucu ruhları şahit olsunlar!”, gibi geniş bir yoruma giriyor: (Haenisch, a. eser. 69). A. Temir de, onu izlemektedir.

4. EBEDİ TANRI (VEYA GÖK'ÜN) VERDİĞİ GÜÇ İLE: "... Ebedî (mengü) Tanrı'nın (Tenggeri) kuvvetlendirdiği (nemekde-) güç (güçü auka) ile! Tokt'a'nın oğullarını eline geçirirsen, bize göndermen gerekmez!...": (YCPS, 199; P. Pelliot, s. 74). Çingiz Han bu emri verdikten sonra, sözünü şöyle bitiriyordu:

"... Yüce Gök tarafından korunmuş olun! Emir (carlık) budur!...": (a. yer).

GÖKTÜRKLER'İN "ÖTÜGEN"İ

Moğollar'ın Gizli Tarihi içinde, koruyucu bir "Etügen-ke", yani "Etügen-Ana"dan söz açılıyor. Bu kitapta "etügen", yer mânâsında söylenir. Çingiz Han çevresinde bir Yer İlâhesi'nin varlığını görüyoruz. Ancak Göktürk başkenti, Ötügen ile bir ilgisinin olup olmadığını, şimdilik kesin olarak bilmiyoruz, Yalnızca bilgi olarak sunuldu.

* * *

TANRIYA DUA VE ALKIŞ

Çingiz Han ile kendi çevresi, eski Proto-Türk kültürleri ile dinlerinin çevresi içindeydi. Bundan dolayı Türkler'in gelenekleri ile onlarınki arasında, kökten ve özden gelen bazı benzerlikler vardır:

"Onlar, (yani Çingiz Han ile çevresi), Tek Tanrı'ya inanırlar. O'nu, görünen ve görünmeyen, 'her şeyin hâliki (yaratıcısı)' olarak bilirler. Saa det ile felâketin, ceza ile mükâfatın, (Tanrı'nın) emri olduğuna inanırlar..." Fakat O'na dualar ve ilâhîler ile ibadet etmezler...": Carpini, Wyng., s.36).

"Gökle ilgili (Semâvî), en yüce bir Tanrı'ya inanır ve onu ibâdet ederler. Ancak hayatları ve esenlikleri için dua ederler. O'nu, Mengü, yani Ebedî tanımı ile anarlar": (Marco Polo, Yule, I..).

“Gökte bir Tanrı bulunduğu gibi; yeryüzünün de bir sahibi, vardır”: Çingiz Han ve çevresi “Yer yüzü bâkimiye-
tinin kendilerine, Tanrı tarafından verildiğine, inanıyorlardı. Ha-
kanlar ise, Tanrının bu iradesini, gerçekleştirmekle vazifeli idiler...”.
Bk. Devlet, Han.

GÜNEŞE DİZ ÇÖKEREK TANRIYA DUA:

Çingiz Han ve çevresi Proto-Türk inanışla-
kökleri ile özlerini saklıyorlardı. Bundan dolayı eski Türk inanış
ve tutumları ile büyük bir ayrılık yoktur.

ÇİNGİZ HAN'IN, İBADETİ:

“Çingiz Han, (Düşmanlarının elinden kurtulunca), sak-
lanıp kurtulmasına yardım eden Burhan-Haldun dağına
minnetlerini sunduktan sonra:

1) “Kuşağını boynuna taktı. Külabını
koluna aldı. (Yani başını açtı). Güneşe karşı döndü.
Eliyle göğsüne vurarak, güneşe karşı dokuz kez diz çöktü.
Tövbe ve istiğfar etti...” (YCPS, A. Temir terc., s. 107).

2) “Ögedey (Oktay) Han tahta çıkarken,
ağabeysi Çağatay elinden tuttu, dört yönü gösteren,
dört şilte üzerine oturttu. (Böylece, dünyanın dört yanının
hakanı oluyordu. El tutma geleneği, Osmanlı devletinde de
vardı).

“Han, en küçük kardeşi Toluy'dan kadehi al-
dıktan sonra, orada bulunanlardan herkes, ‘dokuz defa
diz çöktüler’. Bu tören bittikten sonra,

“Üç kez (diz çökülerek), güneşe karşı dua edildi”. (Vas-
saf, Abaka Han ve 1259'daki tahta çıkışta, “dokuz” yerine, “ye-
di kez diz çöküldüğünü”, yazıyor: (Hammer, I, s. 102). Orta do-
ğu geleneklerine göre bu doğru olabilir. Çünkü bu kültür çevre-
sinde, “yedi sayısı” kutludur).

3. Harezmsahlr akınından önce Çingiz Han: “Bir tepe üzerine çıkmış, başını açmış; kemerini, boynuna bağlamış; yüzünü, yere koyarak, üç gün ve üç gece, zafer için Tanrı'ya dua etmişti”: (Cüveynî, I, s. 62).

TANRI'YA YAKARIRKEN, “BAŞ AÇMA”:

“Allah'a niyâz ederken, baş açmaya, Selçuklu ve Osmanlı sultanları ve evlîyaları arasında da görülmüştür. Bu, eski Türk geleneginin. İslam ibadetlerinde devamı, mahzurlu sayılmamıştır. Alp Arslan ve Ak-Şemseddin'in, 'hâcet dileklerinde', Allah'a bu şekilde niyâz etmişlerdi”: (Osman Turan, Cihân Hakimiyeti, s. 53).

Yukarıda da gördüğümüz gibi, Çingiz Han'ın oğul ve torunları, tahta çıkarken, “Tanrı'ya karşı, başlarını açıyorlardı”. İlhanlı devletinde de, 1282'de Ahmed'in, 1284'de Argun Han'ın, 1304'de Ölceytü Hanlar ile, 1294'de Çi'n'de tahta çıkışlarında:

“Otağda, tahtın karşısında, 'beyaz bir kebe' üzerine konup, kaldırıldıklarını, kemerlerini çözerek, omuzlarına koyduklarını ve diz çöktüklerini, görüyoruz. Törende bulunan herkes, başlıklarını çıkarıyorlardı”.

TANRI'YA YAKARIRKEN, “KEMERİ BOYNUNA ASMA”:

-Bu konuda büyük üstadımız Prof. Abdulkadir İna'nın derin bir araştırması vardır. Bu gelenek yalnızca Çingiz Han sarayında değil; Dede Korkut kitabı ile Selçuklu devletinde de görülüyordu: (Makaleler, s. 331 vd.).

* * *

“BİZ, TANRI'NIN ASKERİYİZ!”

HÜLEGÜ HA'N'IN MEKTUBUNDAN:
“... Bağdadı, 'Tanrı'nın kılıcıyla aldık'. Tanrı'nın, gücü

ile, kalktık ve muvaffak olduk. 'Biz, Tanrı askeriyiz'! Tanrı gazabına uğrayanlara, bizi gönderir. Onun için bize beddua geçmez! Ah, tutmaz! Silah, at ve sayımız üstündür! T a n r ı, karşınızdadır! 'Bu işi takdir ve tedbir eden', birisi tarafından, size musallat edildik!...': (Ebül Fereç tarihi, tercüme, s. 54).

25.BÖLÜM

TÜRKLERDE

ÖLÜM ANLAYIŞI VE ÖLÜM TÖRENLERİ

Ölüm, ruhun uçup, Tanrı katına gitmesi:

“Ö l ü m”, Göktürkler’de, “*uç a barmak*”, yani “*u ç a r a k g i t m e*”, sözü ile söylenir. Onlar, “*ruhun uç up, T a n r ı k a t ı n a g i t t i ğ i n e*”, inanırlardı. Bir de, T a n r ı ’nın t a k d i r i vardı. Bu anlayış da, “*kergek boldu*”, yani “*gerekli oldu*”, sözü ile karşılanıyordu.

Tanrı yasar, insan ölür:

Göktürkler’e göre, “*Kişi o ğ lu hep ö l ü m l ü t ü r e m i ş*” idi. Bunun için, “*Tanrı yasar*”, i n s a n d a ö l ü r d ü. Ö l ü m, aynı zamanda, “*aile den de bir ayrılma*”, idi. Bunun için yazıtlarda ölenler, kimlerden ayrıldıklarını birer birer sayarak, “*ayrıldım*” derler.

“*K e f e n*” için ise eski Türkler “*eşük*” derlerdi. Hakanları, *ipekli kumaşa sararak gömerlerdi*. Bazan da bu kefenler, *y o k s u l l a r a* dağıtılırdı.

Türk kağanlarının, uluslararası cenaze törenleri:

Türkler'in cenaze törenleri, büyük halk kabilelerinin, ordunun ve yabancı elçilerin, bir geçidi şeklinde yapılırdı: Türk kağanlarının cenaze törenleri, âdetâ uluslararası ve büyük bir olay olurdu. Kağanın ününe ve büyüklüğüne göre, yabancı elçilerin gelmesi de, zorunluk ve bir şart idi. Öyle anlaşıyor ki cenaze törenleri, hemen ölümden sonra yapılmıyorlardı. Ölü, bir süre için, m um y a l a n a r a k bekletiliyordu. Bu gibi törenler için, tarih kaynaklarında her zaman bilgi azdır. Bu sebeple her kültür tarihçisi, bu törenlere paralel örnekler bulmak zorundadır.

Türk ve Çin cenaze törenlerini karşılaştırma:

Bu günkü Çin'de, bu türlü cenaze törenleri görüyoruz. Çin'de kafilenin en önünde, *davul ve zurna* takımı gider. Onların arkasını da, ölü için verilen *kurbanlar* ile *hediyeler* izlerdi. Türkler, "*kurban edilen atlarla diğer hayvanların başlarını, sıırıklara*", takarlardı. Çinliler ise, "*kurbanı, yüzülmüş olarak tahtırevan üzerinde*", götürürlerdi. Tabuttan sonra Çin'de, ölünün *akrabaları* yürürlerdi. Bu kortejin arkasından da, *ağlayıcılar* giderlerdi. Çin'de ağlayıcıların çoğu, *para* ile tutulurlardı. Başlarını da örten, *kukuletalı uzun ve beyaz bir elbise*, giyinirlerdi.

Şehîd olanlara, "beyaz";eceli ile ölenlere, "siyâh bayrak":

Mezarın üzerine bayrak asma geleneği, Türkler'de ve Anadolu'da yaygındır. Mezarlara, "*bez bağlama*" geleneği de, buradan gelmelidir. Eski Anadolu'da, "*beyaz yas geysisi*" üzerinde, Fuad Köprülü de durmuştur. Türkler'de, zaman zaman, *beyaz elbiseler yas elbisesi* olarak, kullanılmıştı. Çin'de feryad ederek ağlayan bu ağlayıcılar, nedense yüzlerini halktan saklamaktadırlar. Bunun sebebi basittir. Çünkü, onların gerçekten ağlamalarına gerek yoktu.

Yerli ve yabancı devletlerden gelen, “ağlayıcılar”:

Eski Türkler cenaze merasimlerindeki ağlayıcı'lara, “*sığıtçı*”, derlerdi. İstemi Kağan ile Kül-Tegin'in cenaze merasimlerine, birçok milletlerden *elçiler* de gelmişlerdi. Eski Türk yazıtları, bu elçilerle birlikte, “*yuğçı ve sığıtçı*”ların da geldiklerini söylüyorlar. “*Yuğ*” eski Türkçe'de, cenaze töreni, anlamına gelirdi. “*Yuğçı*”lar da, töreni hazırlayanlar ile törene iştirâk eden, resmî kortej olsa gerekti. *Her millet özel ağlayıcılar gönderiyorlar ve Türk kağanı için, ağlıyorlardı.* Bunlar bir bakıma, İra'n'da *Muhammed* ayında ağlayıp, sızlayan ve kendilerine işkence eden, Şii Türkler'e, çok benzerlerdi. Eski Türkler'de *ağlayıcıların* arkasından, ölünün önemine göre, büyük bir *halk kitlesi* de takip ederdi.

Cenaze töreninde, “at yarışları” :

Türkler, cenaze törenlerine, “*Yuğ*” derlerdi. Herhalde bu söz, ağlamak fiili ile ilgili olmalı idi. Çin tarihleri, Gök Türkler'in cenaze törenlerini, özet olarak şöyle anlatıyorlardı:

“Ölüler, ilk önce bir çadıra konurdu. Bundan sonra da, at sığır ve koyunlardan, türlü kurbânlar, verilirdi. Daha sonra atlarla çadırın etrafı dönülür ve at koşturmaları yapılırdı. At koşturma bitince, ölünün bütün eşyaları, atı ile birlikte yakılır ve geriye kalan, kemikleri toplanırdı. Aşıl büyük kurban törenleri ile diğer şenlikler, ölünün kemikleri, mezara konduktan sonra, yapılırdı. Bundan sonra yine, at yarışları yapılırdı”. Başka bir yerde ise şöyle deniyordu:

Mezar üzerine, ölünün “heykel”ni koyma:

“Mezar kapatılınca, ölünün bir resmî veya heykeli yapılarak, mezar üzerine konur ve öldürdüğü düşman sayısı kadar da, mezar üzerine taş dikilirdi...” Öldürü-

len düşman sayısı kadar, mezar üzerine dikilen taşlara, eski Türkler, "balbal" adı verirlerdi. Ölü aşı, yemeği ve helvası; Anadolu'da da yaşamaktadır.

Atlarla dönerek, ölüyü "göğe" Tanrı katına çıkarma:

"Ölüyü göğe çıkarma" törenlerini, Türkler'de de görüyoruz. Türkler, özellikle ölen büyük kağanlar için, "uçar bardı", yani "uçarak vardı" derlerdi. Bu ölümler, herhalde uçarak göğe varıyorlardı. Bazı kaynaklara göre, "Ölü bir çadır içine konduktan sonra, atlarla 9 defa döndürüldü". Bu dönüşün, çok önemli bir sebebi vardı. Tıpkı, tahta çıkmak törenlerinde, hükümdarın konduğu "keçenin, 9 defa döndürülmesi", gibi. Atlılar, ölünün etrafında, 9 defa dönerek, herhalde onu, göğe çıkarmış oluyorlardı. Çünkü gök, "dokuz kat", idi!

Ölüyü yakma, Türkler'de unutulmuş çok eski bir hatıra:

"Ölü yakma" geleneği daha çok Kuzey Türkleri'nde ve özellikle Kırgız Türkleri'nde, yaygındı. Göktürk çağındaki mezarların çoğunda, yakılmış ölümlerin izlerine pek rastlamıyoruz. Göktürk devletini kuran Türk soyluları ile kağan ailesi, daha çok Altaylara ve Kuzey Türkleri'ne, yakın idiler. Göktürklerle, ölümleri yakma âdetinin, bu eski yurtlarından gelmiş olması çok muhtemeldi. Hatta M. S. 630 yılından önce bile, Göktürklerin "ölülerini yakmak yerine; gömmeye başlamaları" üzerine, Çin İmparatoru çok içerlemiş ve kendisine gelen Türk elçisine şöyle söylemişti:

- "Artık ölümlerinizi, atalarınız gibi yakmıyor ve yalnızca gömmüyorsunuz. Bunun için de, Tanrı başınıza felâketler yağdıracaktır!" 630 yılında Göktürk devletini yıkacak olan bu güçlü Çin İmparatoru, soyca Çin'de yerleşmiş Türklerin nesillerinden, geliyordu: 'Bu sebeple de Türklerin, eski atalarının eski geleneklerini bırakmış olmaları, onu çileden çıkarmıştı. Bu İmparatorun babası, önceleri Türkler'e bağlanmak istemişti.

ATALAR İÇİN YAPILAN SAYGI T Ö R E N L E R İ

Hakan'ın başkanlığında, "ata mağarası"na saygı:

Türkler atalarının çıktığı mağaralara, devletçe saygı törenleri yaparlardı: Bildiğimiz üzere Türkler, "dişi bir kurtla, insandan türediklerine", inanırlardı. Kurt ve insandan türeyen Türkler, "mağaradan çıkarak yüzüne yayılmışlardı". Türkler'in mukaddes ata mağaraları ile ilgili bilgiler, "Türk mitolojisi" adlı eserimizde toplanmış ve incelenmiştir. Hunlar ile Göktürkler, "senenin belirli günlerinde, kendi kağanlarının başkanlığında, bu ata mağaralarına giderler ve atalara saygı gösterirlerdi".

Türk mezarlarının bark'ı heykel ve yazıtları:

Çinliler'e göre, Türkler'de bir "ata saygısı" yoktu. Çünkü Çin'de, her yerde ve hemen hemen her evde, bir "Ata köşesi" vardı. Aslında ise, Çin'de tapınılacak belli başlı tek bir Tanrı da, yoktu. Çinliler'in de dediği gibi, Çin'de Allah pek çoktur. Çin Tanrılarının sayısı onbinleri buluyordu. Bu sebeple bütün saygı, herkesin kendi atası üzerinde toplanmıştı.

Türkler'de ise, büyük ve yüce, yaratıcı, öldürücü tek bir Tanrı vardı. Bu sebeple "ata tapınakları", bu yüce Tanrı'nın yanında, fazla bir önem kazanamıyorlardı.

Türkler, kendi ölülerinin mezarlarına "bark" dedikleri, küçük bir ev yapmağı da, ihmal etmezlerdi. Göktürk kağanları ve özellikle Kül-Tegin için yapılan "barklar", taştan yapılmış ve oymalarla süslenmişlerdi. Bark'ın içine yazıtlar da yazılırdı. Bu evin içinde, ayrıca Tanrı'ya verilecek kurbanlar için bir sunak yeri bulunur ve ölünün de, bir resmi ile heykeli saklanırdı. Çin tarihçilerine göre Kül-Tegin'in mezarında, bir resmi yapılmıştı. "Bu resim, Kül-Tegin'e o kadar çok benziyordu ki, Bilge-Kağan hergün barka geliyor

ve kardeşinin resmine bākarak, ağlayıp, gidiyordu”.

Türkler’in büyük ölüleri gizli gömölüyor:

Ayrıca Türk ölüleri, *gizli olarak* gömölürdü. Bunun da türlü sebepleri vardı. T ü r k l e r genel olarak ölülerini, *değerli malları* ile beraber gömerlerdi. Bu da, *mezar hırsızları* için bir *hazine* olabilirdi. Herhalde bunun, din bakımından da bazı sebepleri olsa gerekti.

Büyük ölülerin mezarları, “dağ başlarında”:

Büyük ölülerin mezarları genel olarak dağ başlarında bulunmuştur. Eski Türkler’in inanışlarına göre gökte oturan Tanrı’ya, yeryüzünde en yakın olan yerler, yüksek dağ başları idiler. İslâmiyet’deki A r a f a t ve Musevîlerin T ü r - ı S i n â dağları da, bu türlü inançlardan meydana gelmiş k u t s a l dağlardı. Türk ölülerinin dağ başlarına gömölümüş olmaları bizim için de faydalı olmuştur. Çünkü, mezarlara sızıp da donan sular, ölüler ile eşyaların bozulup çürümelerinin önüne geçmiş ve bu eserleri zamanımıza kadar korumuşlardır.

OKUMALAR

TÜRKLERDE

ÖLÜM ANLAYIŞI VE ÖLÜM TÖRENLERİ

(Seçilmiş örnek belgelerle)

Türkler'de ölüm ile ilgili gelenekler, inanışlar ile ağıtlar, çok geniş bir yer tutarlar. Bu kitabımızda, böyle bir bölümü geçmek veya boş bırakmak istemedik. Bunun için okuyucularımıza, seçilmiş bir kaç örnek sunmakla yetineceğiz. Yüksek devlet düşüncesinin kökleri, G ö k t ü r k inanışları arasındadır:

“ÖLME” VE “ÖLÜM” NE DEMEKTİR?

ÖLME, VACİB OLMA, “GEREK OLMA”:

“V â c i b o l m a”, yani ölümün T a n r ı tarafından t a y i n edilmesini, ilk defa Göktürkler'de görüyoruz. “G e r e k o l d u”, yani ö l d ü anlayışı, G ö k t ü r k yazıtlarında görü-lüyordu:

1) “... Küçük kardeşim K ü l T e g i n, ‘öldü (kergek) gerek (boldı)’. Düşündüm! Görür gözüm, görmez oldu!...”: (K ü l T e g i n yazıtı, IK10).

2) “... İşini gücünü verip, bunca “töreyi kazandı”. Küçük Kardeşim K ü l T e g i n’e ‘özünce. g e r e k oldu (özünce k e r g e k boldı)! Yani “vâdesi gelip, ö l d ü”. “Babam kağan öldüğünde, (uçdukda), küçük kardeşim K ü l T e g i n, yedi yaşında, (yetim) kaldı...”: (K ü l T e g i n yazıtı, ID30).

3) “... Atalarım, Bumin Kağan ve İstemi Kağanlar... özerince ‘g e r e k (v â c i b), olmuş’, (ölmüşler: (özünce k e r g e k bolmuş)...”: (K ü l T e g i n yazıtı, ID4).

4) “... B i l g e K ü l i - Ç u r yalnız olarak düşmana hücum edip (oplayu, hoplayu?), yetişmiş (tegi), düşmana girmiş! (Ancak) kısıtılıp, (g e r e k o l d u), ö l d ü (kergeke bolu)... Geldiler ve K ü l i - Ç u r’un cenaze törenini’, yuğ aşını (yuğlatı) yapıp, ‘heykelini yapıp’ (bedizin bedizeti) ve oturttular...”: (K ü l i Ç u r yazıtı, 23-24).

“UÇARAK GİTME”, ÖLME:

1) “... Babam Kağan (İ l - T e r l i ş Kağan) ‘öldüğünde (uçdukta)’, ben sekiz yaşında kaldım. (T ü r k devlet) ‘töresince’ (ol törüde üze), Amcam Kağan tahta oturdu...”: (K ü l T e g i n yazıtı, ID16).

2) “... Bilmediğin için! korkaklığın (yablağ) için! A m c a m Kağan, ‘öldü’ (u ç a bardı)!...”: (K ü l T e g i n yazıtı, ID25).

3) “... K ü l T e g i n; (731 yılında) ‘ö l d ü (uçdı)’ (21 Ağustos 732’de), ‘cenaze törenini (yuğ)’, yaptık. B a r k ı n ı, süslemelerini, ‘yazılı taşını’ (blitig taşın), ‘dua ve alkışla’, tamamladık (alka-)! K ü l T e g i n, 47 yaşında, ‘öldü (ö l i p)’...”: (Aynı yazıt, IKD).

Ö l d ü (u ç a r a k gitti) söyleyişi, ölümü resmen bildirirken söyleniyordu. İkinci defa ölümünden söz açılırken, yalnızca “ö l d ü (ölip)” deniyordu.

4) “... T ü r k ü m e, m i l l e t i m e, iyiliğine, böyle

kazanı verdim!.. Babam Kağan, ... 'öldü' (uç a bardı: uçarak gitti)!...": (Bilge Kağan yazıtı, IIG10).

K Ü L T E G İ N İ Ç İ N A Ğ İ T

"... Küçük Kardeşin Kül Tegin 'öldü' (kergek boldı), (gerek ve vâcib oldu)!"

"Düşündünü!"

"Görür gözüm, görmez gibi oldu! Bilir biliğim, bilmez gibi oldu! Düşündüm!"

"Zamanı (öd), 'Tanrı takdir eder' (yasar)! Kişi oğlu hep ölmek için (ölüglü) yaratılmış (törümiş)! Böyle düşündüm!"

"Gözden, yaş gelse! Etten (etide?), gönülden (haykırarak), 'ağlama (sığı) gelse! Yanar gibi oldum!"

"Düşündüm! Çok çok (katıgı) düşündüm!"

"İki Şad'ımın, küçük kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin, milletimin,

"Gözleri ve kaşları (ağlamaktan) kötü olacak diye! Düşündüm!...": (Kül Tegin yazıtı, IK11).

* * *

G Ö K T Ü R K Ç A Ğ I N D A MEZAR TAŞLARINDAN AĞITLAR

1) "... Oğullarımdan, Sizlerimden, yalnız kızımdan, büyük kardeşlerimden (eçi), eşimden (dostumdan) (eşime), arkadaşlarımdan (kadaş), a y r ı l ı v e r d i m (adırlı bertim!)"

" 'Tanrılık, (semavî) ilime' (Tengri elimke); başta (veya başlık eden) beyime! D o y m a d ı m !...": (Ye. 20: HNO, 3, s. 119).

2) "Ben, Tüz Bay Küç B a r s K ü l ü g ! Etkili (uyar) kadını için biriktirdim (ökdüm)! Y a z ı k !.. Etkili beyimden, a y r ı l d ı m (adırlıttım)! Etkili arkadaşım (kadaş-), a y r ı l d ı m !": (Ye. 21: HNO, 3, s. 119).

3) “Kuyda, prensesime! Kızıma (kız oğlım)! Beyime, arkadaşşıma, d o y m a d ı m (bükmeydim)! Kırk üç yaşşımda a y r ı l d ı m!”: (Ye. 26).

4) “Yücelerdeki, ‘T a n r ı (üze tengri), buyurdu’ (yarlıkadı)...

“Halkıma (kara budun)... Oğluma, d o y m a d ı m!...”: (Ye. 31, 2: (HNO, 3, s. 144).

Bunlara benzer, diğer örnek belgelerimiz, “dın” ile ilgili bölümümüzde, yer almaktadır.

* * *

GÖKTÜRKLER’DE CENAZE TÖRENLERİ

(Çin kaynaklarına göre)

“G ö k t ü r k l e r’den birisi ölürse, tören için ‘ölüyü bir çadıra konur’. Ölenin çocukları, torunları, kadın ve erkek akrabalarından hepsi, ‘koyun, (sığır) ve at kurban’, ederler. Öfünün bulunduğu çadırın önüne korlar.

ATLA ÇADIRI YEDİ KEZ DÖNME: “Bundan sonra a t a b i n e r l e r. ‘Çadırın çevresini 7’ kez dört nala ‘dönerler’. Her dönüşte, ‘yüzlerini bıçakla keserler’. Bu sırada, ‘ağlarlar’. Yüzlerinden, ‘akan kan ile göz yaşları’, birbirine karışır. Bu işi de, ‘7 kez yaparlar’ ve ondan sonra susarlar”.

“7 sayısı”, B a t ı T ü r k l e r i arasında kutludur. ‘Gök de, 7 katlıdır’. Belki de, bu dönüşlerle öleni, ‘göge çıkarıyorlar’, idi. Bu gelenek, ‘tahtına çıkma’ törenlerinde de vardır

“Ondan sonra bir gün seçerler. Ölenin eşyasını, silahlarını, elbiselerini ve atını alarak, ‘ölü ile birlikte yakarlar’. K ü l l e r i toplarlar ve belirli bir günde gömerler.

İLKBAHARDA VEYA SONBAHARDA GÖMME: “Eğer birisi, İlk baharda veya yazın ölmüşse, ‘yaprakların sararmasını’, beklerler. Sonbahar veya kışın ölmüşse, ilbaharı, ‘otların çıkmasını’, beklerler.

ÖLÜYÜ GÖMME TÖRENİ: “Mezar açar ve küllerini içine korlar. Aynı gün, bütün akrabalar, yeniden, ‘kurban verirler’. Yeniden mezarın çevresinde, ‘at koştururlar’. Tıpkı, ilk gün töreninde olduğu gibi.

TAŞ VE DİREK DİKİLMESİ: “Mezarın (yanına) ‘taşlar dikerler’”: (CS). -“Mezarın üzerine, ‘ölünün belgesi’ olarak (b a y r a k l ı!) uzun bir ‘d i r e k’ dikerler.

MEZAR ODASI: “Mezarda bir oda yapılır. Ölenin katıldığı savaşlardan, türlü resimler konur. Mezarın önüne de, ölenin savaşlarda öldürdüğü kadar taş, (b a l b a l) dikilir. Bu taşların sayıları, bazan yüzlerce ve binlerce olur. Bir baba veya bir büyük kardeş ölürse, oğlu veya küçük kardeşi, üvey annesi ile yengesini alıp, allesine katarak, (sokakta bırakmazlar)”: (SS, 84). - “Ölü gömme gününde, kurban edilen, ‘koyun ve atların başları’, mezar üzerine dikilen, ‘sırığa asılır’.

CENAZE TÖRENİNDEN SONRA, EVLENME: Gömme günü, erkekler ve süslü elbiseleri ile takılarını takan kadınlar toplanır. Eğer bir kız, bir erkeğin hoşuna gidersse, -törenden dönüştü-, kızın babasına birini gönderip, evlenmediler. Çoğu zaman, bu isteğe evet denir”: (CS).

Savaşçı Türk kültürü, ölü gömmeye de, kendisini açık olarak göstermektedir. Ölü gömme töreninden sonra, ‘evlenmelerin’ niçin yapıldığı ise pek anlaşılamıyor. Belki de bir hayat bitince, yenileri başlatılıyordu.

DEVLET CENAZE TÖRENİ

GÖKTÜRKLER'DE, "DEVLETLER ARASI" ULU TOY:

Aşağıda da görüleceği üzere, G ö k t ü r k kağanı ölünce, onun ölüm törenine veya ulu toyuna, uzak veya yakın çevredeki bütün devletler ile büyük kavimler, katılıyorlardı. Devletin güçlü olduğu çağlarda, herkesin bu törene katılma zorunluğu vardı. Bu, bir çeşit, "bağlılık, teslim ve blat" işareti oluyordu.

Yalnız devletlerin değil; beylerin ve ölümlerinde, ölü aşı veya ölüm toyu'na gelmeyenler, düşman ilân edilirdi. Bu saygısızlık, bir savaş sebebi olabilir. Bunun da örneklerini aşağıda kısaca olarak sunacağız. Ö l ü a ş ı verme geleneği, -eski haşmet ve görkemi ile olmasa bile -, A n a d o l u'da da görülmektedir.

GÖKTÜRKLER'DE, "DEVLET CENAZE TÖRENİ":

"... (Eski büyük Göktürk kağanlarının), 'özünce gerek olmuş', (yani 'vâcib olup', ölmüşler): D o ğ u'da, gün doğusunda, Ormanlı ve Çöllü iller, Çin (Tabgaç), (G ü n e y'de), Tibet; (B a t ı'da), A p a r A p u r ı m; (K u z e y'de), K ı r g ı z, Ü ç K u r ı k a n; (K u z e y - d o ğ u'da), O t u z T a t a r, K ı t a y, T a t a b ı (gibi) bu kadar kavim (budun), 'gelerek, ağlamış' ve ölüm törenini yapmışlar. (Bu Türk kağanları), bu kadar ünlü kağanlar lmişler...": (G ö k t ü r k yazıtları, ID3).

OĞUZ DESTANLARINDA

"D E V L E T Ö L Ü A S L A R I"

1) FARSÇA OĞUZ DESTANINDA: "... Ala-atlı Kişi-donlu K a y ı - İ n a l H a n ölünce, 'yuğ töreni'ni nâib E r k i yaptı ve bir '(ölük) aşı', hazırlattı. 'İki göl' (navur) yaptırdı. Birisini, 'yoğurt' (ayran?) ile; diğeri de, 'kımız' ile doldurdu. Öyle çok at, sığır ve koyun eti toplamıştı ki, bunlardan, 'bir kaç tepe et, olmuştu. Ne kadar ülke varsa, oralardan pek çok insan törene gel-

mişlerdi. Hepsi, 'yemiş içmişler', geriye 'kalanları da evlerine götürmüşlerdi'. Yine de kalmıştı...': (Togan, O ğ u z destanı s.55).

Farsça O ğ u z d e s t a n ı'da, bir destan özü ve anlatışı yoktur. Bundan dolayı bize hafif gelmektedir. Ayrıca Ç i n g i z H a n tesiri de vardır.

2) M A N A S D E S T A N I N'DA; "ÖLÜ AŞI": "... K a ş g a r bölgesindeki K ö k e t e y H a n ö l ü n c e, Çocukları, kulları ve beyleri bir 'ölü aşına' hazırlanırlar. Tan ağarmadan, güneş çıkmadan, "altınlı kızıl tuğu" ile B o k - M u r u n çıkagelir. Ö l ü a ş ı'nın verileceği yere, "boz otağı" nı kurar. Han'ın oğlu her yana davetçi salar ve herkesi, babasının, 'ölü aşına davet eder'.

"Aşıma gelmeyenin, malını mülkünü yağma ederim", diye haber salar. "Kâfir ile müslümanı, bir tutuyorum!". Kâfir ile müslümanı, hep birlikte çağırdı!...": (Türk Mitolojisi, I, s. 524).

G ö k t ü r k l e r'in, devlet cenaze törenlerinde görüldüğü gibi, ölü aşı için çeşitli ülkelerden temsilciler geliyorlardı. Bunlar çeşitli din ve kavimlerden olabilirlerdi. Yukarıdaki ölü aşı için de, uzak ülkelerden temsilciler istenmişti. Burada, iki örnek sunalım:

ÖLÜ AŞINA, UZAK İLLERİN ÇAĞRILMASI:

"... Düz-yüksek (kır) burunlu, Kıtaylardan, (Ç i n'den) bir K o n u r - B a y vardır. O Konur-Bay, üstün (kaşka) bir insandır. Ahlâkı ve yaratılışı (kılığı), diğer halktan (curttan) başkaca bir insandır. Ona varıp, haber ver! Ondan daha ileriye varırsan:

"O ğ u z H a n eli (Öğüz Kan eli) vardır. Ona varıp, haber ver!... A f g a n i s t a n (Oğandın) han'ı M ı s - B u r ç a k... T u r f a n (Turpandın) yurdu vardır, varıp ona haber ver...": (Metin için bk. A. İ n a n, Makaleler, s. 151).

A l t a y - T ü r k ailesinden, Ş o r kesiminde, cenaze töreni için, "ebret, ebirik" gibi deyimler kullanılmaktadır. Yorumlayamadık.

“ÖLÜNÜN RUHUNA A Ş D Ö K M E” :

Y a k u p H a n karısına şöyle şikâyetle bulunuyordu:
 “... M a n a s'ı unutmuşlar, ruhuna, a ş d ö k m ü y o r l a r !...”
 Bizim ölü aşlarımızın mânâsı da, bu sözün içinde yatmaktadır. Bu
 notu, Büyük Hocamız, A. İ n a n bulmuştur: (Makaleler, s. 123).

D E D E K O R K U T SOYLAMIŞ :

*Allah Allah denmeyince, işler onmaz!
 Kadir Tanrı vermeyince, er bayımaz!
 Ezelden yazılmasa, kul başına kaza gelmez!
 Ecel, va'de ermeyince, kimse ölmez!
 Ölen adam dirilmez! Çıkan can geri gelmez!
 Bir yiğidin dağ mumrusunca malı olsa,
 Yığar derer, taleb eder,
 Nasibinden artuğun, yiyebilmez!
 Urlaşuban sular taşsa, deniz olmaz!
 Tekebbürlük eyleyen, Tanrı sevmez!
 Onlar dahi bu dünyaya geldi geçti!
 Kervan gibi kondu, göçtü!
 Anları dahi, ecel aldı, yer gizledi!
 Fâni dünya, yine kaldı!
 Gelimli, gidimli dünya!
 Son ucu, ölümlü dünya!
 Kara ölüm geldiğinde, geçit versin!
 Sağlık ile sağınçın, devletin, Hak artırsın!
 Ol öğdüğüm Yüce Tanrı, dost olup, medet versin!
 Hak artırsın!*

26.BÖLÜM

TÜRKLERDE

TÖRENLER VE BAHAR BAYRAMLARI

TÖRENLER

Eski Türkler'de, pek çok tören vardır. Bu küçük kitapta, hepsini anlatma imkânı yoktur. Biz Burada, "*Resmî devlet törenleri*"'nden, kısaca söz açmağa çalışacağız. Devlet törenleri, toplumun bütünü ile ilgili idi. *Millî şuurun* ve birlikte yaşama heyecanlarının doğmasında, en çok rol oynayan olaylar, bu törenler idiler. Şimdi olduğu gibi, eski zamanlarda da, her Türk'ün ve her Türk ailesinin kendilerine göre şahsî inançları vardı. Herkes bir şaman veya sihirbaz çağırabilir ve kendi kaderi ile ilgili dualar okutup, büyüler yaptırabilirdi. Bunlar da bir nevi törenlerdi. Fakat bu törenler bir aile evi içinde kalır ve yalnızca bir kişinin şahsı ile ilgili olarak, düzenlenirlerdi.

Devlet ve aile toyları:

"T o y l a r" Dede Korkut'ta, Büyük Han'ın yaptığı "u l u t o y" ile, beylerin yaptırdıkları "k ü ç ü k t o y l a r" şeklinde görülür. U l u t o y d a, orun-ülüş, yani "oturma ve

yeme!:" yeme törelerine, çok dikkat edilirdi. Dede Korkut'ta toyların çeşitlerini ise şöyle sıralayabiliriz:

Başarı ve kutlama t o y l a r ı, ilk av toyu, akın dönüşle-
rinde ve tutsaklıklardan kurtulmalarda yapılan toylar, *düğün toy*
ları, *ölüm toyları*, *ölü aşları*, *ad verme toyları*, *çocuğu olmayanların*
yaptırdıkları dilek ve hâcet toyları. Bunlara, "yemin, uğurlama ve
karşılama t o y l a r ı n ı" da, katabiliriz.

Din ve tören başkanı, Türk hakanı:

"Devlet törenleri" nin başkanı ise "dev-
let reis i" idi: Bu törenler, *ölü gömme törenleri* gibi yarı dinî
törenler veya *av törenleri gibi*, din ile bir ilgisi olmayan, şenlikler
şeklinde olabilirdi. Ne şekilde olursa olsunlar, bunların başlarında
da Türk hükûmdarları bulunurlardı. Din törenlerini idare eden
"b a ş r a h i p", yoktu. Başkan, yine *Türk kağanı* idi. Devlet
ile din işleri reisliği birbirinden ayrılmamıştı. Zaten eski Türk dev-
letlerinin gücü de buradan geliyordu. Tıpkı Osmanlılar'da padişa-
hın aynı zamanda "*Halife*" olması gibi. Fakat padişah, "*baş-rahip*"
v e y a i m a m değildi.

Uygurlar'ın, *Mani ve Buda dinlerini* almala-
rından sonra da, bu durum değişmemişti. *Mani ve Buda dinleri gi-*
bi büyük dinlerin, aslında sahipleri ile bunlara başkanlık eden baş
rahipleri vardı. Fakat *Turfan* şehrindeki Uygurlar'ın Buda
dini ile ilgili törenlerine, yine de Uygur Hakanı başkanlık ediyor-
du. Şimdi, örnek olarak birkaç eski Türk töreni üzerinde duralım:

BAHAR BAYRAMLARI

B a h a r ı n geliş i Türkler için en önemli olaylardan biri
idi. Eski Türkler'in "y ı l b a ş ı"ları da, *baharla* birlikte başlardı.
Baharın gelişini, *yılın ilk gök gürlemeleri*, haber verirdi. Bu *ilk gü-*
rültüleri ile, bahar da başlamış olurdu. Çünkü kışın, her yerde ol-
duğu gibi, orada da gök gürlemezdi.

Türkler yaşlarını, gördükleri “Bahar” sayısına göre sayarlar:

Birçok Türkler, *y a ş l a r ı n ı* baharlara göre hesap ederlerdi. Meselâ 20 yaşında olduklarını söylemek için, “*y ı l r m i y e ş i l* gördüm”, derlerdi. Bu, “20 defa yeşillenme mevsimi ve *b a h a r* gördüm”, demekti. Gerçi Türkler takvimi biliyorlar ve aylar ile seneleri de, iyi bir şekilde hesap edebiliyorlardı. Fakat yeşille, yeşillenmelerle konuşmak, insanı tabiatın kucağına ve geçip giden senelerin, iyi veya kötü hatıralarının içlerine götürüyordu.

“Yaş” ile “yeşil” sözleri arasındaki ilgi de, herhalde bu çok eski düşünce ve mantık zincirlerinin, bize kadar gelen hatıraları olmalı idiler.

Yıldırımlar, yılbaşının habercisi:

Türkler, senenin ilk “y ı l d ı r ı m” ve şimşeklerini, yeni “y ı l b a ş ı” nın bir işareti gibi görürlerdi: M o ğ o l l a r, yıldırımdan çok korkar ve gizlenirdi. T ü r k l e r ise, yıldırım düştüğü zaman, atlarını koşturarak bağırır ve göğe ok atarlardı. V. yüzyılda, Ortaasya tarihinde önemli bir yer tutan ve Çinlilerce “Kao-çı”, yani “Yüksek arabalılar” adı verilen Türk kavimler birliği vardı. Bunların doğu uçları U y g u r l a r’ın ataları idiler.

İşte bu Türk kavimleri M.S. 450 senesinden önce, Çin’in kuzeyinde toplanarak büyük bir bayram töreni yapmışlardı. Bunların beş grubunun birleşerek yaptıkları muazzam bir törende *k u r b a n l a r kesilmiş, ş a r k ı l a r söylenmiş ve göğe, o k l a r atılmıştı. Ç i n l i l e r’e göre bu Türk kavimlerinin, ş a r k ı l a r ı, tıpkı bir k u r t u l u m a s ı n a benziyordu.* Herhalde bu melodiler, bizim uzun havaların bir prototipinden başka bir şey olmasa gerekti.

Sonbaharda, savaş hazırlığı:

S o n b a h a r d a yapılan pek önemli törenler yoktu. Çünkü bu mevsimde, artık *a t l a r semizleşirlerdi.* Bunun için

de, s a v a ş hazırlıkları yapılır ve akınlar başlardı. Savaşlardan önce de, bazı küçük törenlerin yapılması çok muhtemeldi.

Bahar bayramının, yarış ve şarkıları:

Çin tarihlerine göre H u n l a r ile G ö k t ü r k l e r, yılın beşinci ayında büyük bir b a y r a m yapıyorlardı. Çin takviminin beşinci ayı, aşağı yukarı bizim m a y ı s ayımızı, karşıları. Bu da, bize nazaran baharın daha geç geldiği Ortaasya için, bir “b a h a r b a y r a m ı” sayılırdı. Bahar bayramlarının en önemli olayları, hiç şüphe yok ki, k u r b a n törenleri idiler. Hem H u n l a r ve hem de G ö k t ü r k l e r’in bahar bayramlarının müşterek tarafları, her ikisinde de, a t y a r ı ş l a r ı n ı n yapılması ve ş a r k ı l a r ı n söylenmesi idi. Öyle anlaşılıyor ki bu bayramlarda büyük at yarışlarının yapılması ve kitle halinde şarkıların söylenmiş olması, Çinliler’e biraz garip görünmüştü. Çünkü Göktürkler’in bu törenleri, Çinliler’inkine benzeseydi, Çin tarihçileri bunları yazmağa, lüzum bile görmeyeceklerdi. Ayrıca Göktürkler bu bayramlarda k ı m ı z d a i ç e r ve eğlenirlerdi. K u r u l t a y’lar da, bu şenliklerde yapılırdı.

OKUMALAR

BÜYÜK ŞENLİKLER VE TOYLAR

(Savaş dönüşü, zafer toyları, at ve ok yarışları)

T o y l a r veya devlet şenlikleri, Türk tarihinin en eski çağlarından beri devam edip, gelmektedir. Bu şenlikleri, Türk toplulukları kendi aralarında da yaparlardı.

Ataları saygılama ve din törenleri'nden sonra da böyle büyük şenlikler yapılırdı. Türkler'de, “yeme içme” olmadan, şenlik olmazdı.

Savaşlardan veya savaş mevsiminden önce de, toplanılır; hayvan sayımı ile insan sayımı yapılırdı. **H u n l a r'**da bu şenlikler, köklü bir gelenek halinde idi:

E s k i A n a d o l u'da, yalnızca komşu ve beylerin değil; “Tanrı'nın ağırlaması” da, “toylama” deyimi ile anılıyordu.

“S a v a ş t a n dönüş”, büyük şenlikler ile noktalanıyordu. **Y i ğ i d l e r**, ağırlanıyor, evlendiriliyor; **y o k s u l l a r** donatılıyordu. Sadaka ve şehidler için verilen kurbanlar, yanyana görölüyorlardı:

At yarışları ile ok atışları ve ozanların atışmaları sonunda, en iyi ozanlar ile atıcılar ve atlar seçiliyordu.

Millet olma, birlik halinde bulunup, kaynaşma, Türk topluluklarının, ibadet gibi yürüttükleri, gelenekler idiler. Aşağıda bu görüşü desteklerken vesikalar, seçilerek sunulmuştur.

DEDE KORKUT'TA OĞUZ BEYLERİNİN ŞENLİK VE TOYLARI (Savaş dönüşü ve zafer şenlikleri)

1) B A Y I N D I R H A N'IN YILLIK TOYU: "... Bir gün.. B a y ı n d ı r H a n, yerinden durmuş idi. Şâmi günlüğün, 'yeryüzünde diktirmiş idi'! Ala sayvanı, 'gök yüzüne, aşanmış idi'! Bln yerde, 'ipek halıçası, döşenmiş idi'! Hanlar hanı B a y ı n d ı r han, 'yilda bir kerre toy edip', O ğ u z beylerin, konuklar idi'!. Yine t o y edip, 'attan aygır, deveden buğra, koyundan koç', kırdırmış idi...": (D e d e K o r k u t, 10).

2) SALUR KAZAN'IN TOYU: "... Bir gün, U l a ş o ğ l u K a z a n B e y, yerinden durmuş idi. Kara yerin üzerine, 'otağların diktirmiş idi'. Ağzı büyük humralar, ortalığa salınmış idi. 9 'yef-de badyalar' (masalar) kurulmuş idi. 'Altın ayak sürahiler', dizilmiş idi. 9 kara gözlü, örme saçlı, elleri bileğinden kınalı, parmakları niğârli boğazları birer karış 'kâfir kızları, al şarabı altın ayağ (kadeh) ile', kalın O ğ u z beğlerine', 'gezdirirler idi'. Her birinden U l a ş o ğ l u S a l u r K a z a n içmiş idi.

"Çırgap çırgap çadır otağ, b a ğ ı ş l a r idi. Katar katar develer, b a ğ ı ş l a r idi. O ğ l u U r u z karşısında söykenip, durur idi...": (D e d e K o r k u t, 122. Ayrıca bk. DK. 36.).

"Kısrak kesimi", Farsça O ğ u z d e s t a n ı içinde görülüyor. "O ğ u z, yurduna dönmesi onuruna, 't o y verdi'

90.000 koç; 900 kısrak kestirdi. Büyük bir toy yaptırdı. Altın evi kurdurdu...”: (Togan, Oğuz, s. 74). Bu eserde, yabancı tesirler çoktur.

CİNGİZ HAN ÇAĞINDA

“‘ALTIN OTAĞLI’ TOYLAR:

“... Çingiz Han’a, şöyle bir haber.. geldi: (Kereyitlerin hakani) Ong - Han, şimdi ‘altın çadırını’ (altan terme) kurmuş, ‘altın sofra takımları ile içki kadehlerini’ (altan gürü’e aya-ka saba), toy vermeğe hazırlanıyor...”: (YCPS, 105).

Oğuz Han destanı içinde de görüldüğü gibi, “Oğuz Han, ‘altın otağını’ dikti ve büyük bir toy verilmesini emretti”, deniyordu. Çingiz Han’ın altın otağı, çok sonraları olmuştur. Ong - Han ile Kereyitler, eski Uygur-Türk kültür çevresi, içindendirler.

“Açları doyurma; çıplağı giydirme”

SAVAŞ DÖNÜŞÜ VE “ZAFER TOYU”, ŞENLİĞİ

1) KAZAN BEYİN ZAFER DÖNÜŞÜ: “... Boyu Uzun, Burla Hatun, kara Tuğun kâfirin kılıçladı, yere saldı. Tekür, alındı. Kâfir kaçtı ... Oğuz beylerin doyum oldu. ‘Gazâ mubarek oldu!’ Ağca Kale Sürmeli’ye gelip,

“Kazan, kırk otağ diktirdi! 7 gün, 7 gece, yeme içme oldu! Kırk evli kul ile 40 cârîye, oğlu başına çevirdi! Azad eyledi. Cilasun erlere, kaba ülke verdi! Cübbe çuha verdi! Dedem Korkut geliben, şazılık çaldı. Bu Oğuz - nâm e’yi düzdü, koştı...”: (Dede Korkut, 153).

2) KAZAN BEYİN, “SAVAŞTAN DÖNÜŞÜ”: “... On ikibin kâfir kılıçtan geçti. Beş yüz Oğuz yi-

gıdleri ş e h i d oldu... 'Kalın O ğ u z beyleri doyum oldu'. K a z a n B e y, ordusunu, oğlanını uşağını, hazinesini aldı, geri döndü.

"Altın tahtında, yine 'evini dikti'. K a r a ç u k Ç o h a n'ı imrahor eyledi. 7 gün 7 gece, 'yine y e m e - i ç m e oldu'. 40 baş kul, 40 kırnak, oğlu 'U r u z başına, azad eyledi'. Cilasun koç yığıdlere, kalaba ülke verdi. Şalvar, cübbe, çuha verdi. D e d e m K o r k u t geliben boy boyladı. Soy soyladı, bu O ğ u z n â m e'yi düzdü, koştu...": (D e d e K o r k u t, 65).

Görülüyor ki, "G a z i erenlerin başına ne geldiğin", D e d e K o r k u t, birer birer anlatılıyordu.

3) O Ğ U Z H A N'IN YURDUNA DÖNÜŞ TOYU: "... 50 yıl savaştan sonra: O ğ u z H a n kendi yurduna döndü.. Yolda K a n g l ı l a r ile U y g u r l a r, O ğ u z H a n'ı karşılamak için, '9 günlük yola çıktılar'.. O ğ u z, yurda dönmesi onuruna, bir t o y hazırlattı. Ş ö l e n için, 90.000 koyun ve 900 kısarak, kesilmesini emretti. "A l t ı n e v i n i", diktirdi..": (Togan, O ğ u z destanı, s. 47). Bu Farsça O ğ u z destanı içinde, yabancı tesirler çoktur.

4) BİR A L T A Y DESTANINDAN: "... (Savaştan sonra : Ç e k - M e r g e n dirilmişti. Evlerine döndüler. 'Toylar verdiler. İçki içerekten', a ğ l a ş t ı l a r. Ü ç g ü n b a y r a m yaptılar. 3 gün bittikten sonra, A y - M a n g u s, evine döndü.

"Yengesi, yurdundaydı. S e l â m l a ş ı p, hasretlerini dindirdiler. Ş ö l e n l e r çektiler 'Halk, etler yeyip, sevindi'. A y - M a n g u s ile karısı, 'g i y s i'lerini çıkardılar, dağıttılar'. Y o k s u l l a r g i y i n d i l e r. 'Halk ile birlikte yaşadılar'. Çevrede gezmediler. Ata da binmediler...": (Türk Mitolojisi, I, s. 327). Yalnız sadaka verme değil; Yoksullar ile birlikte yaşama', görülüyor.

T Ü R K L E R'DE TOY, VE ŞENLİK, YEME-İÇME ÜZERİNE DEYİŞLER

1. **Toy kılma:** (Proben, 3, s. 317/382).

2. **Toy oynadı, toy cedi (yedi), T o y - t o y n a d ı :** Toy da eğlendi. **Toy yasadı:** Toy, şenlik düzenledi.

Toy-soy (Kırgız): Şenlik, yeme içme. **Toy cedir-** (yedir-me): Toyda et ve yemek yedirme

Toylandırma (Kırg.): Evlendirme.

Toy Soy-ma (Kırg.): Şenlik için hayvan kesme.

“Ağıl, köy sayarak, toylama, (ziyafetlerde) bulunma”: Alay için söylenir: **“Köpek evinde de, bir şeyler yemiş olmasın!”**. (Yud.).

Toy: yeme içme. **Oyun:** eğlence, karşılığı için söyleniyordu: **“30 gün o y u n, 40 gün t o y kıldı”:** (Proben, 4, s. 41/52).

11. YÜZYILDA YEMEKLİ TOPLANTILAR

1. **A ş a t m a :** Hanların ve büyüklerin yemeklerine denir. **O ğ u z l a r i s e,** her yemek için böyle derler: (MK, I, 210).

2. **İ ş k ü m :** Saraylarda hanlar için kurulan, büyük bir çanak gibi, ayaksız sofrası: (MK, I, s. 107).

3. **K e s t e m :** Geceleyin davetsiz gelen misafirlere verilen, **i ç k i ziyafeti:** (MK, I, s. 485).

4. **S u ğ d ı ç :** K ı ş ı n, sıra ile dostlar arasında yapılan ziyafet. **G e z e k ziyafeti:** (MK, I, s. 455).

5. **S ü r ç ü k :** G e c e toplantısı. Hem yemek ve hem de o y u n ve eğlence için. **O ğ u z l a r,** “sürçek” derler: (MK I, s. 478).

6. Ş a n b u y : Kencekçe. (Farsça'dan?): Bir davetten sonra, geceleyin gidilen, içki ziyafeti: (MK, 3, s. 236).

ESKİ ANADOLU'DA "TOYLAMA"

1. Bizi hoş a ğ ı r l a d ı , t o y l a d ı .
 2. Gelen halkı, y e d i r d i t o y l a d ı , hoş!
 3. D ı ş O ğ u z beylerine, a ğ ı r l ı k edip, t o y l a d ı .
 4. Gazilerin leşkerini, t o y l a d ı .
 5. ... T o y l a r , d o n a t ı r , üryan iken..
 6. Varsın dostu t o y l a s ı n ! Lezzetli nesnedir, aşk:
- (Yunus Emre).
7. Kulların H a k k , rahmetiyle t o y l a y a !
 8. Beni tatlı dil ile, t o y l a d ı l a r .
 9. Bizi lutfun ile t o y l a d ı n , ey H a k k !
 10. Ey, Din Ulusu! Ki t o y l a d ı n bu Han ile u l u s u !
 11. Canını t o y l a , onat, gelberi gel..

Görülüyor ki eski A n a d o l u'da "t o y" ve "toylama" sözünün mânâsı, çok daha genişlemiş ve derinleşmiştir. Bu örnekler, Tarama sözlüğü'nden seçilmiştir.

* * *

KUZEY TÜRK HALK DESTANLARINDA "TOY"

(P r o t o - T ü r k geleneklere doğru)

"O y u n ve t o y kılma", bu iç me - y e m e l i eğlencelerin, bir başlangıcı gibi görünmektedir. P r o t o - T ü r k geleneklerine doğru gidilince, toy'un yanında oyun da görülmektedir. A n d t ö r e n'i'nde Çingiz Han ile Camuka da, toz ve çamur'un içinde oynamışlardır: (YCPS, 117).

A l t a y ile çok kuzeydeki Türkler'den, t o y a n l a y ı ş ı

bakımından bazı örnekler sunacağız. Bunlar, büyük devlet kuramamış, dağ ve bozkırlar içinde kaybolmuş, geri ve yoksul Türklerdir:

1 DÜĞÜN TOYU: "... Kızını, Ene Solum'a verdi. '30 gün o y u n' etti; '40 gün t o y' etti. Oğlu Altın Sayın Süme'yi h a n yaptı...": (P r o b e n, IV, metin: s. 77, terc. 98).

2. DÜĞÜN VE GELİN GÖÇÜ TOYU: "... "... Han, ona baldızını verdi: '30 gün o y u n' kıldı; '40 gün toy' kıldı. '60 de ve yükü' ç e h i z iletti. Evlerine gönderdi...": (P r o b e n, III, Metin: 335, terc. s. 407).

3) D O Ğ U M TOYU: "... '30 gün o y u n' kıldılar; '40 gün t o y' kıldılar. Bir yıl sonra bir o ğ l a n o l d u. Babası, İdege Bey, 'beşiğini demirden', kafesini de gümüşten yaptırdı. Adını, M u r a d ı l koydular...": (Proben, IV, metin: s. 41, terc. 52).

4) ALTI YIL, DÜĞÜN TOYU: "'Düğün yaptı ve 'altı yıl toyladı': (Burada oyun ile toy, yani yeme ve içme, birleştirilmiştir): (R a d l o f f, Wb., 3, s. 1143).

5) TOY YAPMA, TOY İÇME: "... H a n, h a l k ı n ı (kalığın) t o p l a d ı, bir yere yığdı (yudu). 'T o y yasadılar, t o y içtiler'. Gerdeğe girip, birlikte yattılar...": (Proben, IV, M. 4, terc. 7).

6) K O Y U N Ç O B A N I VE DEVLERİN TOYU: "... K o y u n ç o b a n ı, şöyle dedi: "- Esselam aleyküm! Bugün senin baldızının (paldızının), 't o y u olacak' (bolmak)! Onu (Dev) Y e r K a r a - A l p'a verecekler!" Bunun üzerine Y e s t e y M ö n g k ö, şehirden çıktı. Bir k o y u n ç o b a n ı, haline girdi. A ş ç ı - b a ş ı'nın (kazancı)nın yanına geldi...": (P r o b e n, IV, Met, 80, terc. 101).

Bu masal, D e d e K o r k u t'taki B e y - B e y r e k hikâyesinin, mitolojik ve poroto-tipleri'nden biridir. Ancak yiğidlerin karılarından çok: baldızlarından söz açılmaktadır. "Ana aliesi"nin izleri miydi?

7) DOĞUM VE AD KOYMA TOYU: "... T ö ş t ü k savaşıta iken, bir 'oğlunun doğduğunu', duydu. Annesine şöyle yazdı: "- Anneme selâm! 'T o y kılın! Çok halk, (köp curttu, yurtlu) çağırırsın! Oğlumun 'adını A l t ı n B a y koysun'!...": (Proben, III, Met. 317, terc. 382).

8) HANLIĞA LAYIK BİR DOĞUŞ İÇİN TOY: "... Ya mirzam! Hanlığa l â y ı k 'doğdun diye', 6 gün (küncilen) aş verdim! Alimleri d o y u r d u m ! '7 gün, yetimleri' d o y u r d u m !...": (Proben, IV, ss. 135/173).

* * *

TAHTA ÇIKMA TOYU

(P r o t o - M o ğ o l l a r'da)

OYUN OYNAYARAK "S E Ç İ M T O Y U" YAPMA:

"M a n g o l v e T a y c ı g u t halkı toplanarak, K u t u l a'yı, 'H a n seçtiler'. M a n g o l l a r sevinçlerini 'toylarda (Kurımları) d a n s ederek', gösterirlerdi. K u t u l a, Han olarak ilân edildikten sonra, toyun yapıldığı K o r k o n a k yakınlarındaki, ağaçların çevresinde, 'bellerine kadar çukurlara girip, dizlerine kadar toz içinde', d a n s e t t i l e r...": (YCPS, 57).

"D O S T L U K A N D I" İÇİN, TOY VE ŞÖLEN:

"... C a m u k a ile Ç i n g i z h a n, (savaşıta) kazandıkları, 'altın kuşakları', birbirlerinin bellerine taktılar. (Savaşıta aldıkları) 'atları, değiştirdiler'. A n d iç me ğ e karar verdiler. B o l y a p r a k l ı, 'büyük bir ağacın', altını seçtiler. Altında ziyafet verdiler, t o y l a d ı l a r (toyılan) ve eğlendiler. Geceyi de, 'bir yorgan altında', geçirdiler ...": (YCPS, 117).

"Toy" sözü, Moğollar'ın Gizli Tarihi içinde, yalnızca burada geçmektedir. Bu geçişi en iyi değerlendiren, P. P e l l i o t olmuştur: (L Histoire Secrete, s. 31, 152).

BÜYÜK DEVLET ŞENLİKLERİNDE OK ATIŞLARI VE AT YARIŞLARI

OK ATIŞLARI

(Devlet toyları ile şenliklerinde)

1) DİREK ÜZERİNDEKİ, "ALTIN TAVUK" OK ATMA:(DEVLET SEMBOLÜ): Oğuz destanında: "... G ü n H a n, O ğ u z H a n'ın yaptırdığı 'altın evi diktirdi'. Sağ y a n n a, '6 ak çadır' (örge); S o l y a n n a d a, '6 ak çadır' diktirdi. Sağ t a r a f a, 40 kulaç yüksekliğinde 'bir direk diktirdi'. Başına da, bir 'altın tavuk' bağlattı. S o l t a r a f a d a, 40 kulaçlık, 'bir direk dikürdi'. Başına da bir 'gümüş tavuk' bağlattı.

"G ü n H a n'ın yarlığı, buyruğu ile, B o z - o k oğlanları ile beyleri, 'altın tavuğu'; Ü ç - o k oğlanları beyleri de, 'gümüş tavuğu', a t s ü r e r e k, (okla) 'vurup, indirdiler'. Tavukları vuran kişilere, çok arınanlar verildi.

"G ü n H a n, a t a s ı g i b i yaptı. '900 at, 9000 koyun' kestirdi. Deriden yapılmış, '9 havuza, rakı' (arak) doldurttu. '9 deri havuza da kırmız', saldırdı. '40 gün, 40 gece', yeyip içip, eğlendiler...": (Ş e c e r e - i T e r â k i m e; Türk Mitolojisi, I, s. 211. O ğ u z d e s t a n ı, Bang, 358, 370).

S a ğ	S o l
Boz-ok	Üç-ok
Ak çadır	Ak çadır
Direk	Direk
Altın tavuk Ak-koyun	Gümüş tavuk Kara koyun

Direk üzerine atış yapma, O s m a n l ı' lar ile Ç i n'de de görülüyor.

2) "GERDEK YERİ" İÇİN , KIZLARIN OK ATMASI:
 "Yiğidlerin izlemesi": "... Ağ ban evine, 'ağ otağına geri döndü',
 'D ü ğ ü n e' başladı. Bu '40 yiğidin' bir kaçına, Han K a z a n;
 bir kaçın~ B a y ı n d ı r H a n, 'kızlar verdiler'. B e y r e k
 dahi, '7 kız karındaşını', 7 y i ğ i d e v e r d i.

"40 yerde 'otağ dikti'. 39 kız tali'li: tali ine (?) 'birer ok
 attı'. 39 yiğid, 'okulun ardınca gitti'. '40 gün, 40 gece' d ü ğ ü n
 eylediler. B e y r e k, yiğidleriyle murad verdi, murad aldı...": (D e
 d e K o r k u t, 121).

3) OK ATIŞI İLE GERDEK YERİ BUL-
 MA: "... O ğ u z zamanında bir yiğit ki evlense, ok atar
 idi. 'Oku ne yerde düşse, anda gerdek diker idi'. B e y r e k H a n
 dahi, o k u n a t t ı, 'dibine gerdeğin dikti'. Adaklısından ergen-
 lik kaftan geldi. B e y r e k giydi ...": (D e d e K o r k u t, 89-5).

4) GÜVEYİNİN YÜZÜĞÜNE OK ATMA:
 (D ü ğ ü n d e): "... B e y r e k yayını gördüğünde, yoldaşların
 andı, ağladı ve şöyle dedi:

"Aygır verip aldığım, ağ tozlu katı yayım!

"Boğa verip aldığım, boğma kirişim!..

"Ondan sonra B e y r e k, şöyle dedi: "- Beyler! Sizin aşkınıza,
 çekeyim yayı, atayım oku", dedi. Meğer, 'güveyinin y ü z ü ğ ü n e
 nişan atarlar' idi. B e y r e k, 'ok ile yüzüğü vurdu', paraladı.
 O ğ u z beyleri bunu göriçek, el ele çaldılar, gülüştüler ...": (D e d e
 K o r k u t, 109).

5) NİŞANLI KIZ İLE OK ATIŞMA :
 "... (B e y r e k ile B a n ı Ç i ç e k), ikisi a t l a n d ı l a r.
 Meydana çıktılar. 'At teptiler'. B e y r e k'in atı, kızın atını geçti.
 'o k a t t ı l a r'. B e y r e k, 'kızın okunu yardı'. Kız dedi ki:
 "-Mere yiğit! Benim atımı kimse geçtiği yok! 'Benim, okumu, kimse
 yardığı' yok! İmdi gel seninle g ü r e ş turalım!...": (D e d e
 K o r k u t, 79).

6) YEME İÇMEDEN SONRA, "OK YARIŞLARI": (M a n a s d e s t a n ı n d a): "T e m i r H a n, M a n a s H a n'ın yiğidleri için, 'dağ gibi et, deniz gibi kırmız', yığdırdı. M a n a s'ı yalnız bıraktı. Yiğidleri ile eğlendi:

"Kara başlı kişisiz, M a n a s kaldı kendiyle!

"Yanında hatta yoktu, dört ayaklı it bile!

"Yeyip içmeden sonra, 'ok yarışları', başladı. M a n a s'ın adamları, 'tasasız süslü yaylarını', çekerler. 'Yeme içme' bittikten sonra, M a n a s'ın yalnız kaldığını görür, utanırlar...": (Türk. Mit., I, s. 516: R a d l o f f, proben V, ss. 96- 1135).

7) "OK ATIŞIP, OYUN KILMA": Bir K u z e y - T ü r k destanında: "... H a n, şehrin dışında halkı (kalığı) topladı, yığdı. 'O k atışıp, o y u n kıldılar'...": (Radloff, Proben, IV, Metin: 63, terc. 79).

"Oyun ve toy kılma", yanyana görülür. O y u n, "eğ-lence"; t o y ise, "y e m e ve içme"dir.

* * *

AT YARIŞLARI

(D e v l e t toyları ile şenliklerinde)

A t y a r ı ş l a r ı, tarihin her çağında ve her Türk toplu-munda görülen bir gelenektir. bu yolla, seçkin ve damızlık atlar da bulunurdu. G ö k t ü r k çağında, K u z e y Türkleri'nden K ır - g ı z l a r, 'at güreşi' yolu ile damızlık atları bulurlardı. Her halde bu gelenek, G ö k t ü r k kültür çevrelerinde de vardı.

Büyük devlet kurultayları, özellikle Büyük H u n impa-ratorluğunda, halkın katılması ile yapılırdı. İnsan sayımı ile hay-van sayımı, bu b a h a r ve sonbahar kurultayları sırasında, yapılırdı. Bu konuda, elimizde kesin vesikalar vardır. At yarışları ile ok atışları, bu toplantılarda yapılır ve devletin gücü, ölçülürdü.

Şenliklerde yapılan at yarışları, günümüzde de devam eder. Yarışlar, topluluk, cemaat, köy ve hatta boyar arasında yapılır. Bu yarışlar, kişilerin değil; “at bakıcılığı” bakımından toplulukların da, bir boy ölçüşmeleridir.

DESTANLARDA AT YARIŞLARI:

Destanlarda at yarışları, “bir savaş sahnesi gibi”, anlaşılır. (Bk. Türk Mitolojisi, s. 511, 521, 525). En iyisi büyük hocamız A. İnönü’nün, bu konudaki bazı görüşlerinden, birini özetliyerek söze başlayalım:

1) YARIŞTA, ATLARIN TANIMLANMASI: “... Müslüman ile kâfir, bir araya geldiler ‘Toy’ veya ‘yeme-içme başı’, Han Koşay seçildi. ‘15 gün, gece ve gündüz, yarış atlarını terlettir’. 17 gün sonra, herkes atını, sınçı’nın (hakemin) önünden geçirdi. ‘Sınçı’ tarafından ‘tanımlamaları’, yapıldı. ‘Her at,, kendi ilinin özelliklerini’, taşıyorlardı.

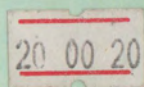
AT YARIŞLARINDAN, GÜREŞLERE GEÇİŞ: “Kâfirler ile Müslümanlar arasında ‘savaş’ başlar. Bundan sonra da savaş yerine, ‘yaya, süngü yarışları’ ile ‘güreşler’ başlar. Manas’ın kazandığı bu yarışmalar, adeta bir savaş gibi idi...”: (Makaleler, s. 124).

2) SAVAŞTAN ÖNCE, “AT YARIŞLARI”: “... Manas - Han ile Kökçe - Han, ‘savaş için’ karşılaştıklarında, ilk önce iki ordu arasında, ‘savaşta önce at yarışı’ başlatılıyor. Bu yarış, ‘aylarca’ devam ediyor.

“Manas Han, ile Kaşgarlı Bok - murun, savaş için karşılaştıklarında; iki ordu, ‘at yarışının başlatılması’, üzerinde anlaşılıyor. Yarışlar, ‘3 ay sürüyor’. Ancak her iki taraf da bir sonuca varamıyor...”: (Radloff, Proben, V, terc., s. 59, 185-189; Türk Mitolojisi, I, s. 511, 522).

Bunlar. mitolojik ve destan üslûbu ile yazılmış at yarışlarıdır. Bunların gerçek olduğuna inanabilmek, oldukça güçtür.

3) “A n d” töreninde at yarışları : “M a n a s ile A l m a n - B e t karşılaşınca, ‘toylar, yeme-içmeler’, yapılır. ‘Yaylada at yarışları’, düzenlenir. Bundan sonra herikisi de, M a n a s’ın annesinin, ‘memesinden emerek’, k a r d e ş o - l u r l a r ...”: (Proben, V, s. 59 vd)

ISBN: 975-798-006-3

Millî Yayın No: 88-34-Y0147-46